

СБОРНИКЪ

ВЪ ПАМЕТЬ НА

ПРОФ. ПЕТЪРЪ НИКОВЪ

RECUEIL

DÉDIÉ À LA MÉMOIRE DU

PROF. P. NIKOV

СОФИЯ — 1940 — SOFIA

НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

A 814
XVI-XVIII
1940

XXXIII. 5/1002

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО Д-ВО, XVI—XVIII.
Bulletin de la Société Historique Bulgare, vol. XVI—XVIII.

А814

СБОРНИКЪ

ВЪ ПАМЕТЬ НА

ПРОФ. ПЕТЪРЪ НИКОВЪ

R E C U E I L

DÉDIÉ À LA MÉMOIRE DU

PROF. PETER NIKOV

СОФИЯ — 1940 — SOFIA

~~83836~~

A 814

СБОРНИКЪТЪ

излиза подъ уредбата на проф. Св. Георгиевъ, проф. В. Бешевлиевъ и доц. д-ръ Ив. Дуйчевъ

ВЪ ПАМЕТЪ
НА
ПРОФ. ПЕТЪРЪ НИКОВЪ
ПРЕДСЕДАТЕЛЪ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО Д-ВО
1935-1938 ГГ.

тира изворитѣ, въ ползуването отъ които той се явява твърде предпазливъ, като понѣкога достига до педантизъмъ ... Само върху така установени факти той гради своитѣ обяснения, предположения и заключения ...". Въ заключение. проф. Златарски изтъква, че съ този свой трудъ „той най-добре доказва своята работоспособность въ областта на науката, както и неговата основна подготовка и специализация, които той придобилъ подъ ръководството на двама известни професори, каквито бѣха неговитѣ учители, покойнитѣ К. Крумбахеръ и Кон. Иречекъ, (и които) могат да ни послужатъ като сигурна гаранция, че г. Никовъ ще бжде трудолюбивъ и добросъвѣстенъ работникъ въ полето на отечествената ни история, стига само да му се даде възможность всецѣло да се посвети на тая специалность". Въз основа на благоприятнитѣ доклади и решението на факултетния и академическия съвети, д-ръ Никовъ билъ назначенъ, съ указъ отъ 21 май 1920 год., за редовенъ доцентъ по българска история въ Университета. Преподаването въ Университета той наченалъ още презъ есенята сжщата година, като на 25 октомврий прочелъ встъпителна лекция на тема: „Задачата на днешната българска историография". Въ тази лекция той подчерталъ своето схващане за належащитѣ задачи на българската историография: „Българската историческа наука се намира днесъ въ периода на издирване, събиране и критическо издаване историческитѣ материали, значи, тъкмо предъ онзи етапъ, въ който отдавна сж нагазили и въ голѣма степенъ вече преминали по-напредналитѣ народи и, безъ преодоляване на който не може да се мисли за истински напредѣкъ въ историческата наука. Модерната история трѣба да почива на факти, след., тя трѣба да започне преди всичко съ тѣхното установяване. И въ преследването на тази задача, нужно е, работницитѣ специалисти да съгласятъ своитѣ усилия, така че тази предварителна работа да бжде свършена по възможность по-скоро и при условия, които най-добре обезпечаватъ добросъвѣстното ѝ изпълнение и спестяване на усилия и време. Това е то конкретната задача на днешната българска историография...". Необходимо е, при това, да се добави, че тази статия на покойния ученъ е първиятъ прегледъ върху развоя на българската историография.

Презъ учебната 1920/1921 год. д-ръ П. Никовъ чете лекции въ Университета. Презъ първитѣ четири полуго-

дия той чете курсъ по история на Византия отъ IV вѣкъ до падането на Цариградъ подъ турцитѣ въ 1453 г.; презъ петото полугодие чете монографиченъ курсъ „Българи и унгарци презъ срѣднитѣ вѣкове“, а презъ шестото полугодие — курсъ върху епиграфскитѣ паметници и българскитѣ грамоти, подъ надсловъ „Надписи и грамоти къмъ българската история“. По предложение на проф. В. Н. Златарски, направено предъ факултетния съветъ на историко-филологическия факултетъ презъ м. юний 1923 г., и възъ основа на докладитѣ на самия проф. Златарски и на проф. М. Г. Попруженко, доцентътъ П. Никовъ бива повишенъ, съ указъ отъ 18 юлий с. г., въ извънреденъ професоръ. Споредъ изказаното тогава отъ проф. М. Г. Попруженко мнение, „внимателното отношение къмъ изучаването на изворитѣ и критическиятъ имъ анализъ трѣбва да бждатъ признати като отличителни негови качества и свойства като ученъ. Тѣзи качества се явяватъ несъмнена гаранция за това, че г. Никовъ ще принесе голѣма полза на историческата наука съ своитѣ трудове... Важни сж историческитѣ методи, а у г. Никова като у историкъ отъ много добра школа, методитѣ сж правилни и вѣрни, а при това той обича искрено и благородно своята наука, защото непрестанно работи...“. Въ своя докладъ за дейността му презъ тритѣ първи години отъ неговото пребиваване въ Университета като доцентъ, проф. Златарски, следъ като разглежда обнародванитѣ презъ това време деветъ негови научни изследвания, заключава, че тѣ „свидетелствуватъ за неговото голѣмо трудолюбие, преданность къмъ специалността си и сравнително не малка продуктивность, — качества, които... го рекоментуватъ като добъръ работникъ на научното поле въ областта на отечествената ни история...“. — Презъ тѣзи години П. Никовъ можѣ, покрай другото, нѣколко пжти да работи за известно време въ нѣкои чужди библиотеки и архиви, отъ гдето извлѣче ценни материали въ свръзка съ нашето минало; една часть отъ тѣзи материали той използва и издаде въ своитѣ трудове, а други сж останали още неиздадени.

Следъ смъртта на проф. В. Н. Златарски († 15 декемврий 1935 год.), проф. П. Никовъ биде избранъ и повишенъ, съ указъ отъ 11 юлий 1936 год., за редовенъ професоръ по българска история и титуляръ на катедрата по тази наука въ нашия Университетъ.

Човѣкъ съ крехко здраве, проф. П. Никовъ, покрай научната си работа и преподаването въ Университета, все пакъ намираще време и сили да се занимава и съ обществена дейность. Въ продължение на редъ години той посещаваше редовно международнитѣ византоложки конгреси, като представител на нѣкои наши научни учреждения. Отъ времето на своето завръщане отъ чужбина следъ завършване на своето учение, той винаги бѣ деенъ членъ на нашето Историческо Дружество и единъ отъ неизмѣннитѣ сътрудници на неговитѣ „Известия“. Следъ смъртта на бившия дългогодишенъ председател на Историческото Дружество, проф. В. Н. Златарски, самъ проф. П. Никовъ бѣ избранъ за неговъ замѣстникъ и остана като председател на дружеството чакъ до края на живота си. Презъ последнитѣ години той взимаше дейно участие въ конференциитѣ—екскурзии, които Историческото и Географското дружества уреждаха за своитѣ членове учители. Презъ 1936 г. въ свръзка съ чествуването на седемстотинъ и петдесетъ годишнината отъ основаването на Второто българско царство, проф. Никовъ написа и отстѣпи безвъзмездно книжката „Второ българско царство 1186—1936“, която биде издадена и разпространена широко отъ Историческото Дружество. Съ това се постави начало да се издаватъ общодостѣпни издания за чествуването на нѣкои велики събития изъ нашето минало. Онѣзи, които имаха случай да се видятъ съ проф. Никова презъ сетнитѣ дни отъ неговия животъ, не ще забравятъ неговата загриженостъ за дейността на дружеството. Въ последнитѣ дни отъ своя животъ той все се интересувахе за дружествената дейность, даваше съвети и напѣтствия и искаше да знае, на примѣръ, за участието въ чествуването на това бележито събитие изъ нашето минало, каквото е възстанието въ Чипровско презъ 1688 год. Едно отъ последнитѣ му желанія бѣ да види издадената отъ Дружеството по този случай книжка. Това издание на Историческото Дружество бѣ последната книга, която той прелисти съ своитѣ изнемоощали вече рѣце, преди да склопи навѣки очи.

Проф. П. Никовъ почина, следъ тежки страдания, на 15 ноемврий 1938 г.

Отъ 1923 год. насамъ проф. П. Никовъ бѣ дописенъ членъ на Българската Академия на Наукитѣ, а отъ 1937 год. неинъ редовенъ членъ и, напоследѣкъ, секретаръ на историко-

филологическия клонъ. Той бѣ сѣщо редовенъ членъ на Българския Археологически Институтъ.

Въ течение на своя сравнително краткъ животъ—презъ настоящата година би могълъ да отпразднува едва тридесет-годишна научна дейность — проф. П. Никовъ бѣ сравнително плодовитъ ученъ работникъ: той ни остави около 70 обстояни изследвания, статии и дребни бележки съ строго наученъ и съ популяризаторски характеръ. За злощастие, той ни напустна тъкмо тогава, когато би могълъ, въ разцвѣта на своитѣ сили, да обогати съ още много приноси нашата наука. Съ неговата ранна смъртъ Българското Историческо Дружество загуби своя преданъ и въодушевенъ председателъ, а българската историческа наука, която и безъ това е толкова бедна откъмъ научни работници, единъ отъ първитѣ и най-видни свои представители.

Миръ на духа му!

НАУЧНИ ТРУДОВЕ ¹⁾

Съкращения

БИБ = Българска историческа библиотека. — ГодСУиф = Годишникъ на Софийския Университетъ, историко-филологически факултетъ. — ИзвИД-во = Известия на Историческото Дружество. ИБАИ = Известия на Българския Археологически Институтъ. — ПСп = Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество. — СББАкН = Сборникъ на Българската Академия на Наукитѣ. — СпБАкН = Списание на Българската Академия на Наукитѣ.

1. Рец. на: С. Табаковъ, Бѣлѣжки за югоизточна България презъ епохата на Тертеровци (= ПСп, LXX. 1909, сс. 563—588).

2. Кой е билъ Синадинъ, чичата на царъ Ив. Александра. Генеалогическа студия (= ИзвИД-во, III. 1911, сс. 217—225).

3. Царъ Борилъ подъ свѣтлината на единъ новъ паметникъ (= СпБАкН, III. 1912, сс. 121—134).

4. Къмъ историята на сѣверозападнитѣ български земи (= СпБАкН, XVI. 1918, сс. 43—64).

5. Българо-унгарски отношения отъ 1257 до 1277 година. (Историко-критично изслѣдане) (= СББАкН, XI. 1920: XI + 220 сс.).

6. Икономъ Константинъ А. Дуковски (= Духовна култура, I, кн. 1—2, 1920, сс. 114—133).

¹⁾ Биобиблиографически бележки за проф. П. Никова до 1928 г. вж. въ Алманахъ на Софийския Университетъ 1888—1928. (София 1929), сс. 138—140, а отъ това време насамъ въ статията на Ив. Дуйчевъ, Прегледъ на българската историография (= Jugoslovenski Istoriski Casopis, IV. 1938, сс. 60—61).

7. Татаробългарскитѣ отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца (= ГодСУиф, XV—XVI. 1919—1920, сс. 1—95).
8. Задачата на днешната бжлгарска историография (= ГодСУиф, XVII. 1920—1921, сс. 289—307).
9. Приносъ къмъ историческото изворознание на България и къмъ историята на българската църква (= СпБАкН, XX. 1921, сс. 1—62).
10. Изъ близкото минало на Варна (= Известия на Варненското Археологическо Д-во, VII. 1921, сс. 1—15).
11. Изправки къмъ бжлгарската история (= ИзвИД-во, V. 1922, сс. 57—84).
12. Материали за срѣдновековната история на България (= ГодСУиф, XVIII. 7. 1922: 22 сс.).
13. История на Видинското княжество до 1323 година (= ГодСУиф, XVIII. 8. 1922: 124 сс.).
14. Архивата на Варненската митрополия отъ прѣди освобождението (= ГодСУиф, XVIII. 9. 1922: 20 сс.).
15. Варненски и Преславски Симеонъ. (Животописна скица) (= Сборникъ въ честь на Варн. и Пресл. Симеонъ по случай 50-годишната му архиерейска дейность [София 1922], сс. 9—51).
16. Избирането на първия български Варненски митрополитъ въ 1872 год. (= Сборникъ въ честь на Варн. и Пресл. Симеонъ., сс. 159—181).
17. Образи на видинския князь Михаила Шишмана и на семейството му (= ИзвИД-во, VI. 1924, сс. 77—89).
18. Кавханъ Ибулъ (= Сборникъ въ честь на В. Н. Златарски [София 1925], сс. 195—228).
19. Австрийски консули въ Турция за българитѣ въ Македония (= Македонски прегледъ, I, кн. 5—6, 1925, сс. 97—126).
20. Докладъ за нѣкои научни трудове на Н. П. Благоевъ (= ГодСУиф, XXII. 6. 1926: 16 сс.).
21. Рец. на: В. Сл. Киселковъ, Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметникъ [София 1926] (= Македонски прегледъ, III, кн. 2, 1927, сс. 162—166).
22. Турското завладѣване на България и сждбата на последнитѣ Шишмановци (= ИзвИД-во, VII—VIII. 1928, сс. 41—112).
23. Турското завоевание на България и сждбата на последнитѣ Шишмановци (= БИБ, I, кн. 1, 1928, сс. 1—47).
24. Владиславъ Граматикъ — Пренасяне мощитѣ на св. Ивана Рилски отъ Търново въ Рилския манастиръ. Уводъ и преводъ (= БИБ, I, кн. 2, 1928, сс. 165—187).
25. Българската дипломация отъ началото на XIII вѣкъ (= БИБ, I, кн. 3, 1928, сс. 76—108).
26. Приложение къмъ доклада за втория международенъ византоложки конгресъ въ Бѣлградъ 1927 г. (= Лѣтопись на Бѣлг. Ак. Н., XI. 1927/28, сс. 83—94).

27. Докладъ за официалната екскурзия, устроена отъ комитета на византоложкия конгресъ въ Бѣлградъ 1927 (= Лѣтопись на Бѣлг. Ак. Н., XI. 1927/28, сс. 95—98).

28. Възраждане чрезъ църквата (= България 1000 години 927—1927, ч. I [София s. d.], сс. 321—381).

29. Последни църковнонационални борби около създаването на българската Екзархия (= БИБ, II, кн. 1, 1929, сс. 19—62).

30. Едно описание на България отъ 1852 година. Уводъ и преводъ (= БИБ, II, кн. 1, 1929, сс. 131—159).

31. Българи и татари въ срѣднитѣ вѣкове (= БИБ, II, кн. 3, 1929, сс. 97—141).

32. Сждбата на северозападнитѣ български земи презъ срѣднитѣ вѣкове (= БИБ, III, кн. 1, 1930, сс. 96—153).

33. Възраждане на българския народъ. Църковно-национални борби и постижения (София 1930: in - 8°, XI + 351 сс.)

34. Църковната политика на Иванъ Асеня II (= БИБ, III, кн. 3, 1930, сс. 65—111).

35. Ханъ Омортагъ и Кавханъ Исбулъ (= БИБ, IV, кн. 1, 1931, сс. 1—55).

36. Два старо-български надписи за византийско-български отношения (= Byzantinoslavica, III, кн. 2, 1931, сс. 1—39, отд. отп.).

37. Отношения между българската държава и българската църква презъ 1887 год. (= ИзвИД-во, XI—XII. 1931/32, сс. 294—333).

38. Едно неизвестно описание на българския черноморски брѣгъ отъ XVIII в. (= ГодСУиф, XXVIII. 3, 1932: 60 сс.).

39. Видинскитѣ първенци Шишманоглу (= ИзвИД-во, XIII. 1933, сс. 81—112).

40. Къмъ биографията на Г. С. Раковски (= Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината отъ рождението му [София 1933], сс. 378—399).

41. Българското възраждане въ Варна и Варненско. Митрополитъ Йоакимъ и неговата кореспонденция (София 1934: XIX + 494 сс.).

42. Василь Н. Златарски (= в. Нови дни, 17. XII. 1935; в. La Bulgarie, 24. XII. 1935).

43. † Проф. Василь Н. Златарски; речъ произнесена при погребението му на 17. XII. 1935 г. (= в. Обзоръ, 21. XII. 1935).

44. По случай годишнината отъ смъртта на В. Н. Златарски (= Годишникъ на Свободния университетъ, XVI. 1935—1936, сс. 57—66).

45. Aperçu de l'histoire bulgare (= La Bulgarie devant le IV-e congrès des géographes et ethnographes slaves [Sofia 1936], pp. 183—210).

46. Възпитателката на човѣчеството и България (= в. Студентска борба. По случай конгреса на С. Ј. Е. София 19. VIII. 1936).

47. Василь Н. Златарски (= ИзвИД-во, XIV—XV. 1937, сс. 1—27).

48. Die neuesten archäologischen Funde in Patleřna und ihre kulturhistorische Bedeutung (= ibidem, сс. 197—202).

49. V византоложки конгресъ (= *ibidem*, сс. 321—323).
50. † Теодоръ Тарановски [некрологъ] (= *ibidem*, с. 331).
51. † Йосифъ Пекаръ [некрологъ] (= *ibidem*, с. 332).
52. Рец. за: Кр. Миятевъ, Погановскиятъ манастиръ [София 1936], (= *ibidem*, с. 243).
53. Рец. на: Kr. Miatev, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Kpel [= ИБАИ, X. 1936, сс. 136—144]; Кр. Миятевъ, Преславската керамика, [София 1936]; Al. Raschenov, Die Rekonstruktion der Rundkirche von Preslav [= ИБАИ, X. 1936, сс. 216—220]; Б. Филовъ, Кржглата преславска църква и нейнитъ предшественици [= СпБАКН, XLV. 1933, сс. 75—106]; G. Millet, L'église ronde de Preslav [= Comptes rendus de l'Ac. des inscr., 1933, pp. 169—193]; Б. Филовъ, Архитектурниятъ типъ на голѣмия дворецъ въ Абоба [= СпБАКН, LV. 1937, сс. 1—17]; Д. Василевъ, Строителната традиция въ прабългарскитъ дворци отъ Плиска [София 1937] (= *ibidem*, сс. 234—239).
54. Рец. на: C. C. Giurescu, Istoria Românilor, [Bucuresti 1935] (= *ibidem*, сс. 243—246).
55. Рец. на: Ст. Станоевич, Доганаји 1253 и 1254 год. [= Глас Ср. Кр. Ак., 84. 1935, сс. 191—198] (= *ibidem*, сс. 246—247).
56. Рец. на: P. Skok, Južni sloveni i turski narodi [= Jugosl. Istor. Časopis, II. 1936, sv. I—4, сс. 1—14] (= *ibidem*, сс. 247—248).
57. Рец. на: Fr. Babinger, Conrad Jac. Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658) [Leiden 1937] (= *ibidem*, с. 248).
58. Рец. на: Ал. Ивиѣ, Архивска граѓа о југословенским књижевим и културним радницима [= Зборник за ист., јез. и књиж., IX. 1935] (= *ibidem*, с. 248).
59. Бележка на: К. Ἀράντου, Οἱ προνομαχοὶ ὁρίσμοι τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν [= Ἑλληνικά, IX. 1936, pp. 103—166] (= *ibidem*, с. 249).
60. Рец. за: G. Tzenoff, Geschichte der Bulgaren und der anderen Südslaven usw... [Berlin u. Leipzig 1935] (= *ibidem*, сс. 249—255).
61. Бележки за две съчинения на Ст. Станоевич, Стефанъ Първовенчани [Београд 1934], и Крал Урош [Београд 1935] (= *ibidem*, с. 225).
62. Бележка за: Д. Анастасевич, Свети Сава је умро 1236 год. [= Богословље, XI, св. 3, 1936, сс. 237—275] (= *ibidem*, с. 255).
63. Рец. за: Jugoslovenski Istoriski Casopis, I и II, 1935 и 1936 (= *ibidem*, с. 282).
64. Второ българско царство 1186—1936 (София 1937: 47 сс.)
65. Създаване на второто българско царство (= Второ българско царство. Сборникъ статии... [София (1937)], сс. 3—7).
66. Петия международенъ византоложки конгресъ въ Римъ (= Годишникъ на Своб. университетъ, XVI, 1937, сс. 180—192).

ИСТОРИЯ БЪЛГАРСКА - СЕБЪН

67. Основаване на второто българско царство (= Училищенъ прегледъ, XXXVII. кн. 4. 1938, сс. 438—445).

68. Изъ историята на подбалканската област (= Родина, I, кн. 1, 1938, сс. 24—43) [посмъртно издание].

69. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch - bulgarischen Beziehungen (= Studi bizantini e neo-ellenici, vol. V: Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, 1939, pp. 229—238) [посмъртно издание].

Възпоменателни бележки за проф. П. Никовъ

Ив. Дуйчевъ, † Проф. Петъръ Никовъ (= Родина, I, кн. 2, 1938, сс. 191—192); сжция, † проф. Петъръ Никовъ (= Просвѣта, IV, кн. 3, 1938, сс. 341—342); сжциятъ, † Проф. Петъръ Никовъ (помень) (= в. Днесъ, бр. 846 отъ 23. XI. 1938 г.); сжциятъ, Professeur Pierre Nikov (= в. La Parole Bulgare, нр. 561 отъ 27. XI. 1938).

А. Ц (вѣтковъ), Проф. д-ръ П. Никовъ (= в. Просвѣтно единство, V, бр. 16 (164), 1939, сс. 7—8).

М. Ковачевъ, Проф. Петъръ Никовъ почина (= в. Литературенъ гласъ, бр. 410 отъ 21. XI. 1938 г.).

Петъръ Никовъ

Отъ П. Мутафчиевъ

Развитието на българската историография въ най-ново време ще остане свързано съ имената на недавна починалитъ двама наши учени — Златарски и Никовъ. Като изследовател Златарски започна съ най-стария периодъ на нашето минало — епохата на първото българско царство. Презъ течение на научната му дейность главно надъ тая епоха бѣ съсредоточено неговото внимание. Ней сж посветени повечето отъ работитъ му и главно съ постиженията въ тая областъ се мѣрятъ неговитъ научни заслуги.

Никовъ, сжщо тѣй отначало, избра за себе си другия голѣмъ дѣлъ отъ нашето срѣдновѣковие — епохата на второто българско царство и най-ценнитъ отъ неговитъ работи разглеждатъ явления и проблеми изъ нейния обсъгъ. Отъ времето, когато излѣзе „Българската история“ на Иречека, тая областъ оставаше почти непожтната и поради това за нея само въ рѣдки случаи се знаеше нѣщо повече отъ онова, което бѣ дадено въ книгата на чехския ученъ. Никовъ трѣгна по-нататѣкъ и може безъ преувеличение да се каже, че неговитъ работи отбелязаха тукъ една нова фаза въ историческото издирване.

Най-голѣмата заслуга на Никова несъмнено е разкритието на редица сжществени моменти изъ нашата история презъ втората половина на XIII и първитъ десетилѣтия на XIV в. Въ самото начало на тоя периодъ, наскоро следъ смъртъта на Иванъ Асѣня II, България вече бѣ загубила по-голѣмата частъ отъ своитъ южни земи. Опититъ на българитъ да си ги възвѣрнатъ и тѣхнитъ борби или дипломатически сношения съ империята изчерпваха въ съзнаніето на ученитъ почти всичко, което образуваше външната, а въ известенъ смисълъ и вътрешната история на българската държава въ онова време. Никовъ показа, че отъ още по-голѣмо значение за тая последната бѣ конфликтътъ съ северозападнитъ ѣ съседи — маджаритъ. Въ своята хабилитационна работа „Българо-унгарски отношения отъ 1257 до 1277 г.“ той разкри причинитъ и проследи под-

робноститѣ на маджаро-българския конфликтъ, избухналъ следъ смъртта на сетния представител на Асѣневската династия, а сжщо и сждбоносното значение на тоя конфликтъ за България, отъ която бѣха откъснати, за да бждатъ подчинени на маджарската корона, обширни области къмъ Дунава и Морава. Отъ това изследване на Никова стана достатъчно ясно, колко много раздрусана и омаломощена е била тогавашна България и защо политически центробѣжнитѣ сили, които се навдигаха презъ оная епоха въ всички страни на европейския югоизтокъ, се развърнаха най-силно на българска почва, гдето предизвикаха появата на редица княжества, малко или много независими отъ търновския царь.

Достигналъ тѣй до началото на тоя държавно-разложителенъ процесъ, Никовъ се спре и надъ отдѣлнитѣ му прояви. Въ студията си „Къмъ историята на северозападнитѣ български земи“ той разгледа въпроса за появата на Браничевското българско княжество и за неговата сждба до завладяването му отъ сърбитѣ презъ последнитѣ години на XIII в. По резултати и пълнота на изложението тази негова работа бѣ надмината отъ друга — „История на Видинското княжество“, която разглежда политическото положение на Видинската областъ отъ времето, когато тая последната бѣ се освободила отъ маджарското върховенство, до момента, когато, съ издигането на последния ѝ князь, Михаилъ Шишманъ, за търновски царь, тя отново бѣ включена въ състава на българското държавно единство.

Както е известно, Търновското царство достигна своя най-голѣмъ упадѣкъ презъ последното десетилѣтие на XIII в., когато попадна напълно подъ татарско върховенство. Следъ като вече достатъчно бѣ изяснилъ събитията, които го бѣха довѣли до това положение, Никовъ имъ посвети и специално изследване: „Татаро-български отношения презъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца“. Тукъ Никовъ, следъ като излага процеса на все по-засилващата се зависимостъ отъ татаритѣ, даде картината и на вътрешното състояние на България по времето на царь Смилеца, когато тая зависимостъ достигна своя връхъ. Въ тая работа на Никова за пръвъ пѣтъ бѣ установена датата на Смилецовата смъртъ, а заедно съ това и непознатиятъ фактъ, че следъ нея въ продължение на една година търновскиятъ престолъ оставалъ незаеътъ.

Но занятията на Никова съ историята на второто българско царство не се ограничаваха само върху периода на неговия упадъкъ. Друга редица негови студии сж посветени на отдѣлни въпроси или явленията и изъ началната му епоха, — времето на Калояна, Борила и Ив. Асѣня II. Отъ особено значение тукъ е неговата работа „Приносъ къмъ историческото изворознание на България и историята на българската църква“. Въ нея той установи нѣщо, относно което по-рано можеха да се правятъ само общи догадки, а именно, — че промѣнитѣ въ политическата сждба на отдѣлнитѣ балкански покрайнини презъ сръдновѣковието и по-специално презъ началото на XIII в., сж предизвиквали промѣни и въ църковната имъ принадлежностъ: държавата, като завладявала известна областъ, отстранявала отъ нея епископитѣ, поставяла тамъ чуждата църковна власть и ги замѣняла съ свои. Наредъ съ това Никовъ изтъкна тукъ и друго едно непознато по-рано обстоятелство: че цариградската патриаршия още въ 1203 г. е била готова да признае възстановената въ началото на второто царство българска национална църква и че ако Калоянъ не е потърсилъ отъ Цариградъ това признание, а предпочелъ да завърже сношения съ Римъ, то е било само поради събитията, които по онова време идѣха да сложатъ край на сжществуването на Византия и да издигнатъ папството като решаваща сила въ политическитѣ отношения на европейския югоизтокъ.

Особенитѣ интереси на Никова къмъ късното българско сръдновѣковие не закриваха за погледа му останалитѣ периоди на нашата история. Презъ втория периодъ на научната си дейностъ той разширяваше кръга на издирванията си въ две противоположни посоки — отъ една къмъ най-древното ни минало и отъ друга — къмъ епохата на Робството и Възраждането. Плодъ на интереситѣ му къмъ историята на първото българско царство бѣха работитѣ му за „Кавханъ Исбулъ“ и за „Хамбарлийскитѣ надписи“. Къмъ епохата на Робството Никовъ мина съ студията си „Турското завладяване на България и сждбата на последнитѣ Шишмановци“, а най-значителни негови работи тукъ сж дветѣ му книги „Възраждане на българския народъ, църковно-национални борби и постижения“ и „Българското възраждане въ Варна и Варненско“. И дветѣ представятъ картината на националния подъемъ, който спои народа ни въ духовно единство, проникнатъ отъ съзнанието за

своята мисия дори и въ области, гдето изглеждаше напълно обезличенъ.

Пълненъ списъкъ на всички трудове на Никова читателитѣ ще намѣрятъ на друго мѣсто въ настоящата книга. Задачата на нашитѣ бележки не е да излагаме съдържанието на всѣки единъ отъ тѣхъ, нито пъкъ новото, което тѣ внесоха въ науката за миналото ни. За да се характеризира научниятъ образъ на Никова, достатъчно е да бжде очертана въ общи линии методата на работата му и направлението, което той у насъ застъпваше.

Онова, което може би най-много отличавахе Никова като ученъ, бѣ обстоятелството гдето той не се задоволяваше да подлага на новъ, по-внимателенъ анализъ познати и еднажъ използвани исторически текстове, а постоянно дирѣше да привлѣче къмъ изследване нови паметници. Може дори да се каже, че всѣка отъ неговитѣ работи бѣ предизвикана и почива преди всичко на извори, било които той самъ пръвъ бѣ открилъ, било пъкъ на такива, на които историческото изследване преди него не бѣ обръщало достатъчно внимание. Неговата студия за „Кавханъ Исбулъ“ е основана само на епиграфски известия; разчетенитѣ за пръвъ пътъ отъ него Хамбарлийски надписи му послужиха да хвърли свѣтлина върху отношенията по времето на Омуртага и Маломира. На използвани отъ българското историческо издирване текстове сж основани въ една или друга степенъ почти всички работи на Никова по историята на второто ни царство. Изцѣло въз основа на архивни документи е изработена книгата му „Възраждането въ Варна и Варненско“, както отчасти и тая за българското духовно възраждане.

Десетилѣтие и половина преди неговата смъртъ диренето на нови материали за историята ни отведе Никова на работа въ Виенския държавенъ архивъ, гдето той въ продължение на две години усърдно търсѣше и преписваше всичко, което можеше да има отношение къмъ нашия животъ презъ епохата на робството и на борбитѣ за духовно и политическо освобождение. Ранната смъртъ му попрѣчи да подложи на изследване тѣй събранитѣ архивни материали. Една частъ отъ тѣхъ той бѣ приготвилъ за обнародване и нека се надѣваме, че тѣ въ непродължително време ще станатъ достъпни за ученитѣ, които има да продължатъ дѣлото на покойния.

Своето основно схващане върху днешните задачи на българския историкъ Никовъ изказа още въ встъпителната лекция, съ която започна поприцето си като университетски професоръ. Той считаше, че „българската историческа наука се намира въ периода на издирване, събиране и критическо издирване на историческите материяли“. Това обяснява, защо изключително въ тая насока се развиваха научните му занятия, а тъй ставатъ разбираеми и нѣкои външни особености на неговите съчинения: въ повечето отъ тяхъ сж публикувани *in extenso* и самите текстове, върху които изследванията му сж основани. За да се добере до историческата истина, Никовъ подлагаше на предварителна критика всѣки новъ документъ и само следъ като установѣше достовѣрността му пристѣпваше къмъ използване на съдържащите се въ него данни. Тоя критицизмъ често пѣти довеждаше Никова до крайности. Понѣкога дългите критически екскурси се явяваха излишни, а много често нарушаваха вътрешното единство и равновесие на изложението му, изпѣстряха го съ повторения и ненуждни отклонения и прѣчеха на гладкостта на разказа. Заради точността на съдържанието Никовъ обикновено оставяше на заденъ планъ грижата за формата.

Срещу тоя външенъ недостатъкъ обаче работите на Никовъ иматъ и една друга положителна чѣрта. Поради голѣмата оскъдица отъ материали за историята ни, въ нашите познания за нея навѣрно винаги ще зѣятъ широки празнини. Желанието тия празнини да бждатъ запълнени не ще престане да подхранва развитието на хипотетичния елементъ въ българското историческо изследване. И увлѣчението въ тая посока ще бжде толкова по-голѣмо, колкото по-слаба е подготовката и изобщо научната култура на отдѣлния изследователъ. Тѣй се обяснява и обстоятелството, гдето въ работите на нѣкои видни представители на българската историческа наука тоя хипотетиченъ елементъ е тѣй силенъ, че истината у тяхъ на много мѣста е загубена срѣдъ измислицата и случайните приумици. Никовъ никога не се подаде на подобни изкушения. Той пишеше само онова, което знаеше и считаше, че може да бжде доказано. И предпочиташе да мълчи тамъ, гдето самите му извори не можеха да отговорятъ на поставените въпроси. А когато нѣкакво предположение бѣше необходимо и се нала-

гаше, той ясно посочваше границата между него и установенитѣ факти.

Върненъ на основното си схващане, че изследването на нашето минало още не е излѣзло изъ началния си стадий, Никовъ се пазѣше и отъ всѣко историческо обобщение. Може би, обаче, тукъ действуваха и причини отъ чисто индивидуално естество: синтетичното мислене се явяваше чуждо на духовния му складъ, а освенъ това той може би чувствуваше, че за да пристѣпи къмъ историческа синтеза, не му достигаше и нуждната подготовка. И по тая причина той се ограничаваше само съ онова, което можеше и съзнаваше, че е длъженъ да върши: да издирва и установява фактитѣ и отношенията. Въ изследваческата си дейность той влагаше рѣдка добросъвестность и една отъ най-ценнитѣ му черти като ученъ бѣ строгото отношение къмъ работата си. Поради това и приноситѣ му въ науката за народното ни минало навѣрно за дълго време ще останатъ скъпо нейно достояние. Съ нѣщо отъ онова, което тѣ съдържатъ, можемъ да не бждемъ съгласни, друго времето и бждещитѣ изследвания може би ще коригиратъ, но едно е сигурно: че всички, които — когато и да било — се спиратъ надъ въпроситѣ, засѣгнати отъ Никова, никога не ще могатъ да отрекатъ обективното му отношение къмъ тѣхъ и желанието му да служи само на истината.

Ранната смъртъ попрѣчи на Никова да закрѣгли своето дѣло. И загубата му се явява още по-тежка поради това, че неговото мѣсто въ срѣдата на ученикѣ ни историци навѣрно за дълго време ще остане незапълнено.

Характерни историкогеографски черти на нашитѣ старопланински градове

Отъ Ив. Батаклиевъ

Тѣзи градове сж: Бѣлоградчикъ, Берковица, Ботевградъ, Етрополе, Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дръново, Тръвна, Елена, Омортагъ и Котелъ. Тѣ се намиратъ въ Предбалкана или Малкия Балканъ, който се състои отъ севернитѣ разклонения на Балкана. Върху главната верига на Стара планина (сѣщинска Стара планина), която е висока, градове нѣма. Нѣкои отъ тѣзи градове сж разположени на границата между Балкана и Предбалкана, именно: Берковица, Ботевградъ, Етрополе, Троянъ, Габрово и Тръвна. Въ южнитѣ разклонения на Балкана, които сж малко, съ изключение на Котелъ, градове нѣма. Котелъ се намира върху южния склонъ на срѣдната верига на Източния Балканъ.

Разположение. Нашитѣ старопланински градове сж разположени въ разширени части на рѣчнитѣ долини (Етрополе, Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дръново, Тръвна, Елена и Котелъ) или въ малкитѣ полета, които се заключаватъ между рѣковитѣ на Предбалкана (Берковица, Ботевградъ и Севлиево). По долинитѣ и презъ полетата водятъ важни пѣтища за съседнитѣ проходи на Стара планина. Така почти всички отъ нашитѣ старопланински градове сж попѣтно проходни. Тѣ дължатъ своето възникване и развитие въ миналото и днесъ до голѣма степенъ на съобщителното си положение. Берковица е възникналъ въ началото на турското владичество, освенъ като административно и културно срѣдище на своето поле и близка планинска областъ, като важна станция на главния пѣтъ отъ София презъ Петрохански проходъ за Северозападна България. Следъ прокарването на желѣзния пѣтъ презъ Искърския проломъ, упадъкътъ на Петроханския пѣтъ се отрази и върху Берковица. Съперничеството на този желѣзенъ пѣтъ се отрази отри-

цателно сжщо както върху пжтя София—Русе презъ Арабаконакъ—Ботевградъ (Орхане), така и върху самия Орхане, създаденъ въ 1866 г. отъ Мидхадъ Паша, като станция на този пжтъ. Тогава пжкъ орханийскиятъ пжтъ измѣсти и влоши положението на Етрополе. Троянъ и Габрово сж създадени главно като станции на важнитѣ пжтища презъ съседнитѣ проходи: Троянъ—около нѣколко ханища на пжтя презъ Троянския проходъ, отъ гдето получилъ и името си, а Габрово — на пжтя по долината на Янтра презъ Шипченския проходъ. Такова е положението и развитието и на Дрѣново — на продължението на пжтя отъ Габрово за Търново — и на Елена—на пжтя за Твърдица и Нова-Загора. Попжтно развитие и значение иматъ дори и ржтовитѣ градове въ Стара планина — Бѣлоградчикъ — на пжтя за Къджобазкия проходъ, и Омортагъ — на пжтя отъ Търговище за Котленския проходъ.

Като долинни селища, старопланинскитѣ ни градове иматъ малка надморска височина (Троянъ 400 м., Елена 275 м., Севлиево 200 м.), което обстоятелство спомага около тѣхъ да вирѣе добре дори лозата. Долинното разположение на тѣзи градове е опредѣлило тѣхната попжтна форма. Тѣ сж проточени надлжжъ по рѣкитѣ по на нѣколко километра (Троянъ въ долината на Бѣли Осъмъ—5 клм.). Както се спомена, само Бѣлоградчикъ и Омортагъ не сж долинни селища. Тѣ сж рѣтови. Бѣлоградчикъ е разположенъ на югозападъ отъ билото на Бѣлоградчишката планина — Вѣнеца — до прочутитѣ съ своитѣ красиви форми Бѣлоградчишки скали. А Омортагъ е разположенъ на седловината, която свързва Сакаръ Балканъ съ Преславската планина.

Възникване. Нашитѣ старопланински градове сж сравнително нови. Тѣ не сж отъ епохата на римското владичество или отъ по-старо време. Много рѣдко се намиратъ изъ Стара планина следи отъ римски селища и отъ друга римска материална култура. Отъ друга страна, въ Стара планина нѣма съвсемъ нови градове — отъ следосвободителната епоха, каквито има много изъ равнинитѣ и полетата, напр., Бѣла-слатина, Попово, Борисовградъ и др. Нашитѣ старопланински градове датуватъ отъ срѣдновѣковно българско време и главно отъ турско време, като повечето отъ тѣхъ ставатъ градове едва въ XVIII и XIX вв. Срѣдновѣковното начало на нѣкои отъ тѣзи градове е твърде смѣтно. За Етрополе се предполага, че датува отъ срѣднитѣ

вѣкове като срѣдище на важни пѣтища отъ Северозападна за Южна и Югозападна България. Името на Етрополе можеби дава указание за срѣдновѣковния му произходъ, защото това име напомня индоевропейската дума „етъръ“, което значи рѣка¹. Има предположения за други старопланински градове, че сж произлѣзли презъ срѣднитѣ вѣкове: за Тетевенъ, че се е образувалъ около манастиря Св. Илия, който е билъ по-старъ отъ турско време; такъвъ е случаятъ съ Тръвна, създаденъ около черквата Св. Архангелъ, която е отъ XII в. За Габрово се смѣта, че възникналъ още преди идването на турцитѣ, на споменатия по-горе пѣтъ, като черковно (при черквата Св. Иванъ) и стопанско срѣдище на планинската си колибарска област².

Останалитѣ градове (Бѣлоградчикъ, Берковица, Ботевградъ, Троянъ, Севлиево, Дръново, Елена, Котелъ и Омортагъ) сж възникнали въ турско време. При нѣкои отъ тѣхъ се сочатъ мѣста и имена на по-стари градове, можеби отъ срѣдновѣковната българска епоха, именно: южно отъ Бѣлоградчикъ — Зелениградъ, при Ботевградъ — Зелинградъ. Дръново билъ по-напредъ другаде. Бѣлоградчикъ датува вѣроятно отъ края на XVII в., когато била създадена крепостъта му за отбрана срещу нападения отъ северозападъ следъ оттеглянето на турцитѣ отъ срѣдна Европа. Градоветѣ отъ срѣдновѣковната епоха, но особено тѣзи отъ турско време, сж възникнали като културни, стопански и административни срѣдища въ колибарскитѣ си области³. При тѣхъ най-напредъ се стичало население отъ околнитѣ колиби да се черкува; после това ставало по стопански съображения — за пазаруване; най-после тѣзи селища поематъ административни общински и околийски функции. Такива сж случаитѣ съ Тетевенъ, Троянъ, Габрово, Дръново, Елена и Омортагъ. Последниятъ е възникналъ като пазарно срѣдище дори на две области: Тозлукъ и Герлово. Както се спомена вече, появата на почти всички градове се е обусловила и отъ попѣтното имъ положение, като необходими станции за защита и подслонъ на пѣтниците.

¹ Ст. Младеновъ, Имената на още десетъ български рѣки, СпБАН, кн. XVI, 1918, сс. 99 и 100.

² П. Цончевъ, Изъ общественото и културно минало на Габрово, София 1934, сс. 240—243.

³ А. Иширковъ, Гр. Елена. Еленски сборникъ, София 1931, сс. 3—4.

Нашитъ старопланински градове, и по-стари, и по-млади, сж се оформили като градове, значи, преди всичко, като поголми селища, въ турско време, когато въ Стара планина се е оттеглило много българско население отъ равнинитъ и полетата, за да избъгне притѣсненията на завоевателя и да се запази. И повечето отъ тѣхъ сж се развили отъ села въ градове, при това доста късно — едва презъ XVIII и XIX вв. Севлиево първоначално е билъ Тахтаджи-къой (дѣскарско село), Ботевградъ — село Самунджиево, а за нѣкои градове дълго време колибаритъ сж казвали „отиваме на село.“

Имена. Повечето отъ старопланинскитъ ни градове, създадени като български градове, носятъ български имена. Турско е името на Севлиево, а, може би, и това на Берковица. Турски бѣха имената и на Орхане и Османъ-пазаръ, които въ 1934 г. сж прекръстени, първиятъ на Ботевградъ, а вториятъ на Омортагъ. Български сж имената на останалитъ градове: Бѣлоградчикъ, Тетевенъ¹, Троянъ, Габрово, Тръвна, Дръново, Елена и Котелъ², чието обяснение не е трудно.

Население и стопанско развитие. Турцитъ, които при завладяването на България заели главно плодороднитъ равнини и полета, сж били рѣдко разпространени въ Стара планина. Интересно е, че тѣ сж били разпространени повече въ Западна и Източна Стара-планина. Въ Бѣлоградчикъ, като турска крепостъ, тѣ сж били въ компактна маса. Доста турско население е имало и въ Берковица, който е билъ владение на бегове отъ албански произходъ. Най-турски градъ, обаче, е билъ Омортагъ (Османъ-пазаръ), поставенъ между две чисто турски области — Тозлукъ и Герлово. И днесъ той има най-много турски жители. Севлиево, като градъ въ сравнително широко поле, е ималъ доста турско население. Такова е ималъ и Етрополе, което е било въ връзка съ специалното му стопанско развитие — рударството и свързаната съ него търговия. Котелъ, Тръвна и Тетевенъ, които сж разполагали съ привилегии, като войнишки и другъ видъ привилегировани селища, не сж имали никакъ турско население.

¹ За Тетевенъ се смѣта, че името му произлиза отъ „Тетово“, понеже се преселили въ него жители отъ Тетово въ Македония. — Вж. Д. Д. Стойчевъ, Тетевенъ — минало и днесъ, София 1924, сс. 6 и 8.

² Котелъ е наричанъ отъ турцитъ „Казанъ“.

Отличително е стопанското минало и развитие на нашите старопланински градове. Увеличилото се в тях българско население, особено през XVIII и XIX вв., за своя поминък тръбвало да се отдаде главно на домашна и особено на занаятчийска индустрия. Колосалните, бихме казали, размери на занаятчийската индустрия в старопланинските градове (сжщо и в сръдногорските) не сж достигнати нито в полските градове, които сж имали възможност да се отдадат и на не малка търговия, нито дори в градовете в Македонородопския масив, които сж имали по-развито скотовъдство и земеделие, па дори и търговия. Занаятчийската индустрия е уголмила градовете до размери, каквито те днес нмат; напр., за Етрополе и Тетевен се предполага, че в XVIII век сж имали близо по 10,000 жители. Такъв е случаят с Котел през XIX век. В някои градове мощната занаятчийска индустрия и свързаната с нея търговия разнообразили населението в народностно отношение. Такъв е случаят с Етрополе.

Но стопанското минало на Етрополе е доста интересно и се отличава от това на другите старопланински градове. През XVI и XVII вв. той е бил голмо рударско сръдище в България. Добивано е в неговата околност голмо количество желъзо, олово, сребро и се е плавило злато по Малки Искър.¹ В връзка с добиването на тези метали се развива метална индустрия — изработвали се: мърки, теглилки, разни накити (пръстени, гривни и др.), ножове, ключове, гвоздеи, златни предмети и др. При това, развива се и голма търговия. Градът събира много население и, освен българи и турци, чужденци: саксонци, които наричали аламанци, и които били известни като добри майстори рудари, евреи, дубровчани, сърби и гърци. И до днес се сочат мѣстата на сръбската и гръцката махали. Това негово стопанско замогване му е спомогнало да добие голмъ духовно-културен възходъ. Тогава друг град в северобългарските земи не могъл да се мѣри в книжовно отношение с Етрополе и манастира му Св. Троица (Варовитецъ)¹. В XVIII век Етрополе пострадал от земетръс, а в началото на XIX в. от нападенията на кърджалиите, против които е бил заграден с стена. Рударството и металната занаятчийска индустрия замират. Насе-

¹ П. Мутафчиевъ, Изъ нашите старопланински манастири. СБАКН, кн. XXVII, 1931, с. 41.

лението му, особено чуждото, почва да се пръска. Но интересно е, че частъ отъ чуждото население била вече претопена въ българското население, именно били претопени саксонци и дори евреи, което явление е рѣдко. Днесъ има български семейства въ Етрополе, които носятъ имена Аламанови и Бохорови. За силата на българския духъ и изобщо българската култура е характеренъ и следниятъ случай, че етрополскитѣ турци говорѣли чистъ български езикъ¹.

Презъ XIX вѣкъ въ Етрополе се развиватъ други занаяти: табачество, кожухарство, сапунджийство, свещарство, консервиране на месо (луканки и пастърма). Следъ освобождението съ упадѣка въ занаятчийската индустрия Етрополе запада. За днешния стопански животъ на Етрополе сж характерни 4—5 модерни табакни, млѣкарската кооперация „Малкъ Искъръ“, нисше столарско училище, нѣколко дребни работилници за пастърма, малко земедѣлие и скотовѣдство. Отъ освобождението насамъ населението на Етрополе не се увеличава, защото известна частъ отъ него се изселва; въ 1934 г. е ималъ всичко 2459 ж.

Друго рударско срѣдище съ развита метална индустрия, което е привлѣкло сжщо саксонски рудари и други чужденци, и изобщо съ своето културно развитие презъ XVI и XVII вв. е подобно на Етрополе, е Чипровци, въ западна Стара планина. При това, градецътъ тогава Чипровци се е отличавалъ като седалище на католишкия епископъ и главно срѣдище на католишката пропаганда въ България, освенъ това, като главно срѣдище на възстанието въ 1688 г., което носи неговото име. Това възстание го така разорява, че и днесъ още не може да се съвземе и е останалъ като по-голѣмичко село.

Въ повечето старопланински градове сж били развити почти едни и сжици занаяти, напр., табачеството, производство на аби и абаджийството (шиене на абени дрехи), дърводѣлството и пр. Но нѣкои градове се отличавали съ нѣкои специални занаяти, напр., Тетевенъ — съ кожухарството си и съ коженитѣ си подплати (каплами) е търгувалъ дори въ Виена; Троянъ е известенъ, както тогава, така и днесъ, главно съ калпакчийството и грънчарството си; Габрово — съ ковачество, дърводѣлство (самарджии, бѣчвари, гаванки), табачество и др.;

¹ А. Л. Тацовъ, Етрополе, Златица и Орханис (1865 — 1866), София 1934, с. 18.

въ Дръново е бил много добре развит чехларският занаят, после долгерството, кожухарството и др.; Тръвна се е отличавал с абаджийство, гайтанджийство, но най-вече с каслъка (плетене на копринени украшения) и после — с специалния си художествен занаят — рѣзбарство; въ Елена е било развито най-добре абаджийството, защото готовите дрехи намирали широк пазар въ близката турска област — Тозлукъ; въ Омортагъ е било също добре развито абаджийството, но и еминджийството — готови обуца за турското население въ Тозлука и Герлово, после — казанджийството; най-после и Котелъ се е славил с абаджийството си, но котленци сж били и голѣми скотовѣдци и джелепи (търговци на живъ добитѣкъ).

Почти всички старопланински градове, като по-чисто български и беззащитни градове, сж били нападани и разорявани отъ кърджалии. Но презъ XIX вѣкъ тѣ отново се замогватъ стопански и културно, взиматъ активно участие въ възрождането, на което даватъ видни водачи, особено Котелъ.

Както е известно, освобождението на България съсипа въ стопанско отношение нашите старопланински градове. Тукъ е интересна борбата за превъзможване на стопанската криза чрезъ модернизирание на старите занаяти или преминаване къмъ едра, фабрична индустрия. Часть отъ градовете, ако и помалко на брой, успѣха въ тази борба. За съвземането на нѣкои градове спомогнаха новите пътища, въвеждането на нови поминѣци, пѣкъ и административното имъ назначение ги крепи.

Габрово, който се отличава съ предприемчиви и пестеливи жители, най-бързо и най-успѣшно се справи съ стопанската криза следъ освобождението. Той въ най-голѣми размѣри замѣсти дребната си индустрия съ едра (текстилна, кожарска, металургия, дърводѣлска), стана едно отъ главните срѣдища на едра индустрия въ България и заслужено се нарича „Български Манчестеръ“. Той увеличава населението си най-бързо: отъ 7,958 ж. въ 1887 г., въ 1934 г. е било 13,668 ж.; той е и най-голѣмиятъ ни старопланински градъ. Въ периода отъ 1920—1934 гг. дори е показалъ увеличение 46·2% срѣдно годишно.

Другъ старопланински градъ, който сравнително успѣшно се бори съ кризата, е Троянъ. Той има една текстилна фабрика за вълнени платове и една за шперплатъ, модерни-

зира калпакчийството и грънчарството и разви голѣмо овощарство (сливарство). Троянъ увеличава населението си, като отъ 3,387 ж. при първото преброяване въ 1887 г., то е било 4,278 при последното преброяване въ 1934 г. Неговиятъ съседъ и събратъ Тетевенъ, който остана назадъ въ борбата срещу стопанската криза, намали населението си отъ 4,335 на 3,879 ж. Такъвъ е случаятъ и съ Дръново, Елена и Котелъ. Севлиево, който е изолиранъ отъ пѣтищата, едва поддържа броя на населението си — 9,000 ж. Такъвъ е случаятъ и съ Етрополе (2,459 ж. въ 1934 г.). Омортагъ (3,801 ж. въ 1934 г.) не показва увеличение на населението си, защото се изселва турското му население. Бѣлоградчикъ (1923 ж.), Берковица (6081 ж.) и Ботевградъ (4927 ж.) сж показали известно увеличение на населението, благодарение на земедѣлието и административното и попѣтното си положение. Всички старопланински градове иматъ красива природа и се стремятъ да се развиятъ като лѣтовища, по който начинъ сжщо да си помогнатъ въ поминъка. Чипровци и особено Котелъ, се отличаватъ съ килимарската си индустрия.

Борбата съ стопанската криза въ старопланинските градове се отрази върху тѣхната физиономия. Тѣзи отъ тѣхъ, които превъзможнаха или превъзможватъ тази криза, бързо промѣнятъ старата си физиономия, особено следъ войнитѣ, като минаха къмъ модерно градоустройство — регулиране на улицитѣ, строежъ на нови масивни частни и обществени сгради. На първо мѣсто въ това отношение стои, разбира се, Габрово, който съ промѣната на физиономията си въ сръдната частъ е просто неузнаваемъ; следъ това иде Троянъ и другитѣ градове. Котелъ е изцѣло подновенъ, поради пожара въ 1894 г., на който е станалъ жертва почти цѣлиятъ градъ. Всички градове се стремятъ къмъ подновяване и модернизиране, заради лѣтовищнитѣ си цели, и, изобщо, заради повдигане на културата си.

ЛИТЕРАТУРА

Освенъ цитираната литература, се имаха предъ видъ още следнитѣ трудове: 1) К. Иречекъ, Пѣтувания по България, Пловдивъ 1899; 2) А. Иширковъ, Характерни черти на градоветѣ въ ц. България, Год. на Соф. Универс., ист.-фил. фак., кн XXI; 3) F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig 1882; 4) Н. Ганевъ, Севлиево, София 1926; 4) П. П. Ценовъ, Орхание и Орханийско, София 1926; 5) Л. Стефановъ, гр. Омортагъ, 1935 г.; 6) М. Арnaudовъ, Изъ миналото на Котелъ, Год. на Соф. универс., ист.-фил. фак., кн. XXVII

Времето, когато презвитеръ Козма е живѣлъ и написалъ беседата си

Отъ Н. П. Благоевъ

Презвитеръ Козма безспорно е историческа личностъ и безспорно е авторъ на беседата противъ богомилитѣ, обаче въ литературата е споренъ въпросътъ за времето, когато той е живѣлъ и написалъ беседата си. М. Дриновъ¹ и Юрданъ Трифоновъ² поддържатъ, че презвитеръ Козма е живѣлъ въ първата половина на XI вѣкъ и беседата си е написалъ въ първата третина на сѣщия вѣкъ. М. Г. Попруженко твърди, че презвитеръ Козма е живѣлъ въ втората половина на X вѣкъ и беседата си е написалъ въ последната третина на сѣщия вѣкъ и въ времето, когато е царувалъ царъ Борисъ II (969—971)³. Обаче и дветѣ тѣзи мнения исторически не ще да сж вѣрни и правдоподобни.

Никой отъ старитѣ български писатели не дава сведения за презвитеръ Козма, нито пъкъ самъ той въ труда си съобщава нѣщо за себе си. Само въ заглавието на беседата му се казва, че е билъ презвитеръ, и отъ това се установява, че е билъ духовно лице и въ духовната иерархия е ималъ санъ презвитеръ, какъвто преди него сж имали и виднитѣ български книжовници и духовни лица: Константинъ, Григорий, Иоанъ Екзархъ и други, които сжщо сж заемали високо положение въ българската държава и църква и нѣкои отъ тѣхъ сж били ржкоположени за епископи. Нѣма съмнение, че и Козма въ качеството си на презвитеръ сжщо е заемалъ високо положение въ българската държава, църква и общество и ще да е заемалъ важенъ постъ въ българската патриаршия или въ царския дворецъ⁴. Затова на въпроса за времето, кога презвитеръ Козма е живѣлъ и написалъ беседата си,

¹ Маринъ Дриновъ, *Съчинения*, т. II, 1911, сс. 451—459.

² Юрд. Трифоновъ, С пБАКН, кн. XXIX, сс. 56-57; кн. LVIII, сс. 15-20.

³ М. Г. Попруженко, *Български старини*, кн. XII, София 1936, сс. LXVII—LXVIII.

⁴ *Български старини*, кн. XII, сс. 74—75; В. Сл. Киселковъ, *Беседа противъ богомилитѣ отъ презв. Козма*, 2-о изд., София 1934, с. 49; Н. П. Благоевъ, *Беседата на презв. Козма противъ богомилитѣ*, София 1923, сс. 3—7.

може да се отговори само въз основа на известията му за лицата и събитията, за които говори въ беседата си и за които се знае и отъ другитѣ исторически извори.

Презвитеръ Козма още въ началото на беседата си казва, че въ годинитѣ на правовѣрния царь Петра въ българската земя бѣше попъ, по име Богомилъ — по-вѣрно да се нарече Богу-немилъ. Той прѣвъ почна да проповѣдва ересъ въ българската земя¹. Отъ това известие се установява, че презвитеръ Козма е билъ съвременникъ и познавалъ попъ Богомила, защото казва бы съ тѣ, „бѣше“. Обаче, когато той е писвалъ беседата си, попъ Богомилъ не ще да е билъ живъ и твърде е възможно той да е билъ убитъ въ възстанията противъ царь Петра, или пъкъ да е избѣгалъ съ привѣрженицитѣ на монаха Михаилъ въ Никополската областъ на Ионийското море². Отъ сѣщото известие още се установява, че презвитеръ Козма е билъ съвременникъ на царь Петра I (927—969 гг.) и въ неговото време е написалъ беседата си, защото го нарича правовѣренъ, вмѣсто боговѣренъ³, навѣрно, въ противоположность на противникитѣ му, които нарича кривовѣрци, еретици. Ако презвитеръ Козма бѣше написалъ беседата си следъ смъртъта на царь Петра I, той непременно щѣше да го нарече *сѣхтъй и правокѣрнѣй*, не само защото царь Петъръ I веднага следъ смъртъта си е билъ прогласенъ за светецъ, но и защото българскитѣ царе обикновено следъ смъртъта имъ се наричатъ *сѣхтъй и благокѣрнѣй царе*⁴. Въ сѣщото това известие презвитеръ Козма два пѣти употребява думитѣ българска земя, които значатъ българска държава. Тѣзи думи ние така ги разбрахме още преди 33 години и затова писахме: „Земя или българска земя въ старитѣ български паметници значи държава или българска държава“⁵.

¹ Правосл. собеседникъ, 1864 г., ч. I, с. 487: Якоже случися въ болгарскѣй земли въ лѣта правовѣрнаго царя Петра, бысть попъ именемъ Богомилъ а по истинѣ рещи, Богу-немилъ, иже нача првое учить ересь въ земли болгарскѣй; Български старини, кн. XII, с. 2; В. Сл. Киселковъ, *Беседа противъ богомилитѣ*..., с. 6.

² Theoph. contin., ed. Bonn. pp. 419, 420; Cedr. II, ed. Bonn, pp. 412—413, 529—530.

³ С. С. Бобчевъ, *Старобългарски правни паметници*, ч. I, София 1903, сс. 153, 161, 166, 170.

⁴ *ibid.*, с. 149.

⁵ Н. П. Благоевъ, *История на старото блг. държавно право*, София 1906, с. 83.

Презвитеръ Козма въ бесѣдата си казва, че българскитѣ еретици хулятъ богатитѣ, учатъ своитѣ да не се подчиняватъ на господаритѣ си; ненавиждатъ царя; ругаятъ старейшинитѣ; укоряватъ боляритѣ; мислятъ, че сж омразни на Бога, които работятъ на царя и заповѣдватъ на всѣки робъ, да не работи на своя господарь¹. Това известие на презвитеръ Козма безспорно се отнася за царь Петра I, противъ когото въ 928 и 930 година сж били устроени две възстания съ цель да го лишатъ отъ владѣтелската власть, защото споредъ нѣкои той е билъ незаконенъ царь и защото е сключилъ неблагоприятенъ договоръ за миръ съ византийцитѣ. Хулѣли сж пѣкъ богатитѣ, ругаели сж старейшинитѣ и сж укорявали боляритѣ, защото сж го поддържали и сж вършили насилия къмъ непривилегированото българско население². Отъ това известие още се установява, че, когато презвитеръ Козма е писалъ бесѣдата си, България е била самостоятелна държава, защото е имало царь, военоначалници, управители и богати люде, за които на друго мѣсто той обширно говори³. Всичко това не е могло да сжществува, ако тогава България е била подъ властѣта на византийцитѣ.

Презвитеръ Козма на две мѣста въ бесѣдата си говори, че въ негово време и когато е писалъ бесѣдата си, въ България е имало войни и българскиятъ народъ е страдалъ отъ военни беди и други злини, поради които е преживявалъ тежки времена и нѣмало възможность да се работи върху науката и книжнината, както по-рано⁴. Нѣма съмнение, че презвитеръ Козма, като известява за тѣзи тежки времена, преди всичко има предъ видъ продължителнитѣ и разорителни войни на царь Симеона противъ византийцитѣ, когато българскиятъ народъ икономически е билъ разстроенъ и книжовната дейность е била спрѣла. При това и дветѣ възстания противъ

¹ Български старини, кн. XII, с. 35; В. С. л. Киселковъ, *Бесѣда и пр.*, с. 26.

² Български старини, кн. XII, сс. 43-44, 48; В. С. л. Киселковъ, *Бесѣда и пр.*, сс. 31, 33.

³ Български старини, кн. XII, сс. 68-74; В. С. л. Киселковъ, *Бесѣда и пр.*, сс. 45-49.

⁴ Български старини, кн. XII, сс. 46, 79; В. С. л. Киселковъ, *Бесѣда и пр.*, стр. 32, 51, 52.

царь Петра I сж причинили доста голѣми злини и пакости на българския народъ въ първата третина на X вѣкъ.

Презвитерь Козма известява, че въ негово време българското духовенство, а особено епископитѣ и монаситѣ, сж се отклонили отъ призванието си и сж живѣли охолно и разпуснато¹. Това пѣкъ е могло да бжде само въ времето на царь Петра, който, за да се закрепи на царския престолъ, щедро е надарявалъ епископитѣ и монаситѣ и затова въ послѣдствие е станалъ много популяренъ и следъ смъртьта си е билъ прогласенъ за светецъ².

Презвитерь Козма казва, че мнозина отъ съвременницитѣ му български епископи, разбира се, и той самъ сж познавали Иоана Екзарха съвременника и приятеля на царь Симеона, и затова къмъ тѣхъ се обръща съ думитѣ: Подражавайте на новия презвитерь Иоанъ, когото мнозина и отъ самитѣ васъ познаватъ и който бѣше пастирь и екзархъ въ българската земя! И не казвайте: Не можемъ да бждемъ такива въ тѣзи времена! Богъ всичко може, аконие искаме. Сами знаете, какъ да живѣете въ Божия домъ, т. е. въ Божията църква³. Иоанъ Екзархъ е живѣлъ въ втората половина на IX вѣкъ и въ първитѣ години на X вѣкъ, когато действително въ България е имало миръ и спокойствие и когато е цвѣтѣла българската книжнина, на която той е билъ най-видниятъ представитель. Иоанъ Екзархъ е почналъ своята научна дейность още преди да дойдатъ въ България ученицитѣ на св. Методий, съ които той е билъ въ връзка още когато тѣ сж живѣли и работили въ Моравия⁴. Иоанъ Екзархъ е билъ съвременникъ на св. Наума, който е умрѣлъ въ 910 година, и на св. Климента, който е умрѣлъ въ 916 год⁵. Затова съ голѣмо основание може да се приеме, че въ тѣзи години ще да е умрѣлъ и Иоанъ Екзархъ. Въ всѣки случай,

¹ Български старини, кн. XII, сс. 42—58; В. Сл. Киселковъ, *Беседа и пр.*, сс. 30—39.

² Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, 1-во изд., София 1908, сс. 82—86.

³ Български старини, кн. XI—XII, с. 79; В. Сл. Киселковъ, *Беседа и пр.*, с. 52.

⁴ Юрд. Трифоновъ, СпБАкН, кн. LVIII, с. 26.

⁵ Йорд. Ивановъ, п. с., стр. 57.

Иоанъ Екзархъ ще да е умрѣлъ десетина години преди царъ Симеона, защото въ научнитѣ си трудове го нарича князь¹. Иоанъ Екзархъ е билъ най-видниятъ и най-плодовитиятъ български писателъ отъ епохата си и следъ смъртта си е билъ прогласенъ за светецъ². Затова презвитеръ Козма го уподобява на Иоана Златоуста, за когото малко по-преди говори въ беседата си и като се обръща къмъ българскитѣ епископи, казва: Подражайвайте на светитѣ отци и епископи, които преди васъ сж били въ вашитѣ санове, именно на Григория, Василия, Иоана и на други, чиито имена като се споменаватъ, бѣ советѣ се плашатъ³. Ние мислимъ, че презвитеръ Козма нарича Иоана Екзарха нови по отношение на Иоана Златоуста, когото счита стари. Затова не ще да е вѣрно мнението на Юрд. Трифоновъ, че посочениятъ отъ презвитеръ Козма нови презвитеръ Иоанъ не е съвременникътъ на царъ Симеона Иоанъ Екзархъ, а е нѣкой другъ нови презвитеръ Иоанъ, който е живѣлъ въ първата половина на XI вѣкъ⁴.

Отъ изложеното е ясно, че презвитеръ Козма е живѣлъ въ последнитѣ години на IX вѣкъ и въ първата половина на X вѣкъ, защото е познавалъ Иоана Екзарха и защото е билъ съвременникъ на царъ Петра I, когото сжщо е познавалъ. Беседата си пѣкъ е написалъ между годинитѣ 928 и 930, въ времето на българскитѣ възстания противъ царъ Петра I, чиито политически противници нарича еретици и имъ приписва учението на павликянитѣ, както то е изложено въ съчиненията на монаха Георги Амартола⁵ и Петра Сицилийски⁶, отъ които презвитеръ Козма се е ползувалъ.

¹ К. Иречекъ, *История на българитѣ*, преводъ Диамандиевъ — Раевъ, с. 115; В. Сл. Киселковъ, *Бълг. книжнина презъ Симеоновия вѣкъ*, София 1928, сс. 24—25.

² Православная богословская энциклопедія. т. VII, сс. 26—27; Юрд. Трифоновъ, СпБАкН, кн. LVIII, с. 29.

³ Български старини, кн. XII, с. 79; В. Сл. Киселковъ, *Беседа и пр.*, с. 51.

⁴ Юрд. Трифоновъ, СпБАкН, кн. XXIX, сс. 69—76, и кн. LVIII, сс. 31—36.

⁵ Georgii Monachi *Chronicon*. ed. C. de Boor, pp. 721—723.

⁶ Petri Siculi *Historia*, Patr. gr., t. 104, coll. 1253—1257.

Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique

Par **G. I. Bratianu**
Professeur à l'Université de Iassy

Il peut sembler assez logique, à première vue, de considérer que le commerce bulgare dans l'Empire byzantin devait graviter d'une manière toute naturelle autour du marché de Constantinople, que la géographie même paraissait lui imposer. C'est la conclusion qu'a formulée encore assez récemment M. K. Dieterich, dans son étude sur la géographie et l'histoire culturelle du commerce byzantin dans les Balkans: „La Bulgarie était le domaine commercial de Constantinople, la Serbie celui de Thessalonique“¹. Ce partage définit assez bien la situation de l'interland balkanique du trafic de ces deux grands marchés: la capitale, aboutissement de la voie impériale, βασιλική σπράτα, qui traversait la péninsule du Nord-Ouest au Sud-Est, de Sofia à Andrinople, le long de la Marica; le grand port de l'Egée, débouché naturel de la Macédoine et du Vardar.

Il est évident qu'à vol d'oiseau, et d'une très grande hauteur dans l'espace et le temps, cette perspective ne s'éloigne pas trop de la réalité; elle est même assez exacte au début des relations commerciales entre Bulgares et Byzantins, et encore davantage à l'époque de la conquête latine, au temps des Comnènes et des Paléologues. Mais elle ne l'est guère dans la phase en somme décisive, des rapports entre le vieil Empire romain d'Orient et son jeune et redoutable rival balkanique et danubien, de la fin du IX-e siècle au début de XI-e.

Il serait oiseux de reprendre dans tous ses détails le récit du conflit purement économique qui détermina en 894 la première guerre du tzar Syméon contre l'Empire de Léon le Sage; pour ne citer que des auteurs récents, il suffira, après avoir relu

¹ Zur Kulturgeographie u. Kulturgeschichte des byzantinischen Balkanhandels, Byz. Zeitschr., XXXI, 1931, p. 41 et suiv.

la source principale, le texte du continuateur de Théophane¹, de renvoyer aux ouvrages de Zlatarski, de M. Runciman ou de l'abbé Dvornik².

On se rappelle aisément les traits principaux de cet incident si curieux et si rare: une guerre entre deux Empires, à l'époque des derniers Carolingiens, due à des motifs tout à fait „modernes“, d'ordre économique et commercial — et ce qui est plus rare encore, des motifs expressément indiqués par les sources contemporaines.

Le conflit fut précédé d'ailleurs par une complication de la politique religieuse; profitant de l'œuvre d'évangélisation de Méthode, le tzar Syméon avait introduit le slave comme langue officielle de son église, ce qui marquait un recul de l'influence byzantine, de la langue et de la culture grecque en Bulgarie. Il n'y a pas lieu cependant, d'établir une relation directe de cause à effet entre cette initiative du souverain bulgare et la nouvelle orientation de la politique économique de Byzance: celle-ci paraît bien avoir été le résultat d'une intrigue de cour à Constantinople, et un premier exemple de l'influence des grands négociants et financiers sur les relations entre les états et les gouvernements.

On sait que le beau-père de l'empereur Léon VI, le basiléopator Zaoutzès, s'intéressait aux affaires et favorisait ouvertement les opérations d'un intermédiaire assez louche, l'eunuque Mousikos; celui-ci à son tour avait partie liée avec deux grands négociants byzantins, Staurakios et Cosmas; contrairement à l'affirmation un peu trop générale de Dietrich, il y a là une firme byzantine dont le nom nous a été conservé. On ne sait par quelles manœuvres, profitant sans doute de l'hospitalité de la cour et du clergé grec aux réformes de Syméon, Zaoutzès et Mousikos, son protégé, firent attribuer à Staurakios et Cosmas, Ltd., un monopole exorbitant: celui de tout le commerce de l'Empire avec la Bulgarie. De plus, les comptoirs des marchands

¹ L. VI, 9, éd. Bonn, p. 357 et suiv.

² V. N. Zlatarski, *Histoire de l'état bulgare au Moyen-Age* (en bulgare), T. I-er, II-e partie, Sofia 1927, ch. IV, p. 282 et suiv.; St. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, pp. 144-45; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris 1926, p. 303 et suiv. Cf. aussi Iv. Sakàzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin-Leipzig 1929, pp. 61-63, et Ch. Diehl, *Hist. du Moyen-Age*, coll. Glotz, III, pp. 452-53.

bulgares, situés jusqu'ici à Constantinople — probablement dans ce même quartier de St. Mamas qui allait voir s'établir, au siècle suivant, ceux des négociants varègues¹ — furent brusquement transférés à Thessalonique, et imposés à des taxes fort lourdes. Loin de la cour, des bureaux de l'administration centrale, l'esprit abusif des concessionnaires pouvait se donner libre cours et il faut supposer qu'il n'y manqua point.

On connaît la suite: la protestation de Syméon, restée sans effet; la guerre déclarée par le tzar bulgare et l'invasion de la Thrace; l'intervention des Magyars, déterminée par la diplomatie byzantine, qui allait finalement entraîner un autre événement d'une portée historique considérable: le déplacement des tribus hongroises de la région des bouches du Danube et du Dniestr et leur passage en Europe Centrale; enfin, après une série de revers et le blocus de Drestr, où s'était enfermé Syméon, sa revanche éclatante sur les envahisseurs magyars et byzantins, la déroute sanglante des armées impériales à Bulgarophygon et la paix de 904, qui, tout en restituant à l'Empire grec une partie des villes et des forteresses occupées, n'en cédait pas moins aux Bulgares les régions slaves de la Macédoine et de l'Albanie méridionales. Ainsi s'achevait la „paix profonde“ qui régnait depuis un demi-siècle entre Bulgares et Byzantins et commençait une lutte qui allait poser la question de l'hégémonie dans la péninsule, jusqu'aux conquêtes de Tzimiscès et du Bulgaroctone.

Il n'en est pas moins remarquable de constater que la mesure arbitraire, qui était à l'origine du conflit, ne fut pas modifiée par la suite. Pour le Porphyrogénète, qui écrivait quelques quarante ans après ces événements, la description des routes commerciales qui aboutissent à Thessalonique comprend toute la péninsule balkanique, et la voie du Danube jusqu'aux pays lointains des „Turcs“ (soit des Magyars), des Petchénègues et même des Khazars de la Russie méridionale².

Relisons d'autre part la description si connue du sac de Thessalonique, en 904, par les corsaires arabes de Léon de Tripoli. Il est vrai que Jean Caméniatè, qui en est l'auteur, insiste sur les relations pacifiques de la cité avec ses voisins slaves, les Drougouvitches et les Sagoudates³; mais la description saisit

¹ St. Runciman, *ouvr. cité*, p. 143 et suiv.

² *De administrando imperio*, chap. 42, éd. Bonn, p. 177.

³ Cf. L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave*, I, Paris 1923, p. 106.

sante qu'il nous donne des foires de Thessalonique, de la grande rue marchande où se pressent les commerçantes de tous pays, pour y vendre ou y acheter l'or et les pierres précieuses, les vêtements de soie et de laine, les objets de cuivre, de fer, d'étain ou les articles de verrerie¹ indique un centre bien plus considérable que celui d'un commerce local ou même régional. Il faut croire que l'importance commerciale de Thessalonique survécut au monopole de Staurakios et Cosmas et à l'influence de leurs protecteurs.

On a moins remarqué, en effet, le passage où il est justement question de la fin de l'intrigue de cour qui avait été à l'origine de leur fortune et de leurs exploits. Le continuateur de Théophane note que bientôt Mousikos et Staurakios furent dénoncés à l'empereur pour des pratiques répréhensibles, bien qu'assez communes en pays d'Orient, de corruption et trafic d'influence. Staurakios, saisi dans la cour du palais où logeait le basiléopator, auprès du cadran solaire, fut par ordre de l'empereur fouetté et tondu, puis interné comme moine; le même sort fut réservé à Mousikos. Ce sont là — il convient de souligner le fait — les peines prévues par le *Livre du Préfet* pour ceux qui ne respectent pas les dispositions des édits commerciaux². Zaoutzès lui-même, déjà malade et sans doute vivement affecté du sort de ses protégés, finit par en mourir et fut enterré en grande pompe dans un monastère³. Le monopole commercial, concédé à une entreprise privée, avait été une fois de plus, une expérience sans lendemain.

Il convient en effet d'intégrer cet incident du règne de Léon le Sage dans l'évolution générale de la politique commerciale de l'empire byzantin. On ne peut s'empêcher d'en marquer les alternatives et les vicissitudes, dont l'épisode de 894 ne con-

¹ Jean Caméniat dans le *Contin. de Théophane*, éd. Bonn, pp. 500—501. Il faut noter d'autre part les ménagements de Syméon pour Thessalonique qui résultent de sa correspondance avec le patriarche Nicolas Mystikos, et dont le contraste avec l'expédition de pillage des pirates sarrazins est évident. Comme nous l'a suggéré M. Henri Grégoire, il faut supposer que les Bulgares avaient intérêt à maintenir la cité grecque, débouché de leur commerce, tandis que les Arabes voulaient détruire sa concurrence.

² Cf. G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte*, Helsingfors 1936, p. 211 et suiv.

³ *Contin. de Théophane*, éd. Bonn, VI, 14, p. 362.

stitué qu'une étape, d'ailleurs fort brève. Nous avons ainsi déjà, à la fin du Ve siècle, des édits de 473 et de 483 qui interdisent formellement toute sorte de monopole: la répétition de cette interdiction est, comme on l'a remarqué, un indice suffisant de son manque d'efficacité. Ces mesures, reprises dans le Code de Justinien, n'ont pas empêché cet empereur d'introduire force monopoles — entre autres celui de la soie, où Procope croit devoir dénoncer l'influence de l'impératrice Théodora: la concession en serait donc antérieure à l'année 548¹. D'autres monopoles, mentionnés par Procope, représentent des privilèges concédés à certaines corporations: par contre, celui pour l'achat du blé d'Égypte, exercé à Alexandrie par Héphaistos, semble avoir été une entreprise de ce gouverneur.

Un autre incident assez connu des historiens de Byzance doit être mentionné ici, ne serait-ce que pour justifier la définition bien connue de Nicole: „le paradis du monopole et du privilège“². Il s'agit d'un épisode du règne de Théophile (829—842) qui représente des pratiques assez semblables, où se manifeste l'influence de son épouse, une autre Théodora, moins connue, mais sans doute non moins ambitieuse que celle de Justinien. L'impératrice, usant de son influence, s'était fait concéder le privilège d'importer certaines marchandises sur des vaisseaux qui arboraient le pavillon impérial et qui passaient sans doute en franchise. L'empereur Théophile, avisé de l'arrivée de l'un de ces bâtiments, fit en sorte de se trouver dans le port, le fit décharger, saisir et brûler le cargaison illicite, non sans reprocher à l'impératrice d'avoir prêté son nom et son autorité à des opérations de ce genre; un empereur romain, disait-il, ou sa femme ne pouvaient devenir marchands³. Il y a là un esprit bien différent de cet amour du lucre, que Caméniat reprochait aux Thessaliens et dans lequel on pourrait entrevoir les premiers symptômes d'une mentalité déjà capitaliste⁴.

¹ G. Mickwitz, *ouvr. cité*, pp. 201—202.

² Cf. A. Andréadès, *Byzance, paradis du monopole et du privilège*, Byzantion, IX, 1934, p. 171 et suiv.

³ G. Finlay, *The History of the Byzantine Empire*, p. 137; cf. Zonaras, éd. Bonn, II, p. 143.

⁴ Caméniat, *ouvr. cité*, p. 505: οὐδ' ὅστις ἐκ τοῦ οἰκείου μεταδοῦναι τὴν χρῆσιν τὸ συμπὰδες πληρὸν ἐβουλόητο, ἀλλ' ὅστις ἐκ τοῦ ἀλλοτρίου τὸ οἰκείον πλεονάζει πρὸς τὸν ὁμόφυλον διεμάχετο...

Il est vrai qu'il ne s'agit pas là d'un monopole ; la concession obtenue en 894 par Staurakios et Cosmas est un fait économique d'une bien autre envergure. Il n'en est que plus intéressant de rapporter ces données à celles que nous fournissent si abondamment, quelques années plus tard, les dispositions du *Livre du Préfet* tant de fois édité, traduit et commenté¹.

Là fait notable, c'est que le Livre du Préfet, cet édit du règne de Léon le Sage qui règle dans leurs moindres détails l'activité des corporations de la capitale byzantine, s'efforce à chaque instant, par les sanctions les plus sévères, de maintenir leur solidarité et d'empêcher l'entreprise ou les gains privés, au détriment de la communauté². A part l'hypothèse de Stöckle, qui voulait reporter la plus grande partie de l'édit à une époque plus tardive, celle de Nicéphore Phocas³, la plupart des auteurs qui se sont occupés de la question sont d'accord pour maintenir la date indiquée par le premier éditeur, c'est à dire le règne de Léon VI⁴. M. Christophilopoulos a même reconnu, à certains indices monétaires, que l'on pouvait préciser davantage et croit pouvoir établir que la plupart des dispositions datent de la fin du règne, des années 911—912⁵.

Il me semble qu'en comparant les nombreuses prohibitions de l'édit qui concernent l'entreprise privée, on pourrait établir un rapport entre l'expérience de 894 et l'ἐπαρχικὸν βιβλίον; il ne serait pas impossible qu'après les déplorables conséquences politiques et militaires du monopole de Thessalonique et la disgrâce de ses concessionnaires, l'empereur et ses nouveaux conseillers aient voulu réagir d'une manière énergique et définitive contre des pratiques, qui avaient donné de si mauvais résultats. De là, peut-être, la sévérité des dispositions qui, pour chaque corporation, interdisent la concurrence et la poursuite d'un gain personnel. On peut être d'accord, avec Andréadès et M. Mickwitz, pour con-

¹ Cf. depuis l'édition de Nicole, Genève 1893, Stöckle, *Spätromische und byzantinische Zünfte*, Leipzig 1911; Macri, *L'Organisation de l'économie urbaine dans Byzance*, Paris 1925; G. Zoras, *Le corporazioni bizantine*, Roma 1931; la trad. anglaise de R. Boak, *Journal of Economic and Business History*, I, 1928—29, pp. 597—619; Christophilopoulos, *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον...*, Athènes 1935, et G. Mickwitz, *ouvr. cité*, p. 205 et suiv.

² Cf. G. Mickwitz, *ouvr. cité*, p. 229.

³ Stöckle, *ouvr. cité*, pp. 146—147.

⁴ Cf. Zoras, *ouvr. cité*, p. 29 et suiv.

⁵ *Ouvr. cité*, p. 22 et suiv.

stater que l'édit n'avait pas seulement en vue l'intérêt de l'état et des autorités, mais aussi celui des corporations¹; mais il n'en est que plus frappant d'opposer la notion de la collectivité, qui s'en dégage à chaque ligne, à la tentative d'une concession privée, dont le monopole de Thessalonique est un exemple caractéristique; on retrouvera ce genre d'opérations environ deux siècles plus tard, dans le monopole d'ailleurs purement fiscal du logothète Nicéphore, sous le règne de Michel VII Doucas².

Le premier traité de commerce avec les Russes, daté habituellement de 907, donc à peu près contemporain, considère d'ailleurs également l'entreprise commerciale comme une affaire d'Etat, réglée par des transactions officielles, sous le contrôle permanent des autorités³.

Sans vouloir reprendre ici la discussion qui voudrait attribuer aux Bulgares d'Olgou le traité, conclu selon la tradition, avec les Varègues d'Oleg⁴, il y a tout de même lieu de constater qu'il procède du même esprit qui s'affirme dans le Livre du Préfet et qui est peut-être dû à la réaction provoquée par la concession individuelle du monopole de Thessalonique.

¹ G. Andréadès, *Byzantion*, IX, pp. 175—176.

² Cf. maintenant mes *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938, p. 148.

³ Cf. A. Vasiliev, *Economic Relations between Byzantium and Old Russia*, *Journal of Economic and Business Hist.*, IV, 1931—32, p. 323 et suiv.

⁴ H. Grégoire, *La légende d'Oleg*, *Miscellanea epica et etimologica Byzantion*, XI, 1936, pp. 601—604.

Два малко известни византийски надгробни надписа

Отъ В. Бешевлиевъ

Между съобщенитѣ на II-рия Византоложки конгресъ въ Бѣлградъ презъ 1927 г. отъ покойния Г. Баласчевъ „неиздадени и малко известни византийски надписи“ (Ungedruckte und wenigbekannte byzantinische Grabinschriften in Bulgarien)¹ се намира и следниятъ отъ с. Елешница (№ III въ Photographische Reproduktionen), който гласи споредъ съобщението така:

† Ἐνθάδε κατὰ(εἰτα)ι
Εὐγενία ἡτῆς (=τις) εὐλ(α βοῦς)
(=εἰλαβῆ)
μνήμης (μην) γε(ν)νᾷ μὲν ἡδ(η).
Ὁκοδομήσασα δόμ(ον τοῦ)
ἐνδόξου ἀποστόλου Ἀ(νδρέ)
ου καὶ ἐν σεμνῇ πολιτ(εία τε-)
λέσασα τὸν βίον μ(ηνι)
Ἰουνίῳ βί (δωδεκάτῳ) : ἰνδικτιῶνι ἀ
(πρώτῳ) (ἐπὶ τῆς) βασιλεῖ
ας τοῦ Θι(θεί) οτ(άτου) καὶ εὖσε.
β(εστάτου) ἡ(μῶν)
δεσπ(ότου) Φι(ι)λ(οχρίστου) Ἰουστινιαν(οῦ)
τοῦ αἰωνίου ἀγ(ούστου) κ(αὶ) αὐτοκρά
τορος, Ἔτους βί (δωδεκάτου) (ἀπὸ τῆς)
ὑπ(π)α τίας (τείας)
Ἰωάννου τοῦ Λαμπρ(οῦ) †.

¹ Deuxième Congrès international des études Byzantines — Belgrade 1927. Compte-rendu Belgrade 1929, 32 и сл.; къмъ това Photographische Reproduktionen zum Referat „Ungedruckte und wenigbekannte byzantinische Grabinschriften in Bulgarien“. Sofia.

Въ изданието на Баласчева, извънъ несвършения начинъ на издаване, сж допустнати редица грѣшки, които оправдаватъ едно преиздаване на този любопитенъ надписъ.

Надписътъ се състои отъ 13 реда и е издълбанъ върху мраморна плоча съ размѣри: височина 1·18 м.; широчина 0·30—0·59 м. Дѣсниятъ край на плочата е неправилно отчупенъ. Височината на буквитѣ се движи между 0·03 и 0·04. Подъ

надписа сж изобразени грубо два пауна, застанали единъ срещу другъ съ допрѣни глави и увиснали сополи, стилизирани въ края като палметка. Плочата е донесена въ Соф. Народенъ Музей (№ 1510) презъ 1914 г. отъ църквата при Елешнишка баня, Разложко, гдето е стояла до стената на църковния олтаръ. Намѣрена е била въ мѣстността „Небушь“, не далечъ отъ минералнитѣ бани. Надписътъ гласи така:

† Ἐνθάδε κατάκλιτε

Εὐγενία ἡ τῆς εὐλ[αβοῦς

μνήμης γεναμένη δ[ιακόνισσα

οικοδομήσασα δόμο[ν τοῦ

5 ἐνδόξου ἀποστόλου Ἀ[νδρέ-

ου κ(ἐ) ἐν σεμνῇ πολιτίᾳ [τε-

λέσασα τὸν βίον μ(ηνί)

Ἰουνίῳ βί' ἰνδ(ικτιῶνι) α' βα[σιλί-

ας τοῦ θιοτ(άτου) κὲ εὐσεβ(εστάτου) ἡ[μῶν

10 δεσπ(ότου) Φλ(αβίου) Ἰουστινιαν[οῦ

τοῦ αἰωνίου Ἀγ(ούστου) κ(ἐ) Αὐτοκρ[ά-

τορος ἔτους βί' ὑπατίας Φλ[αβίου

Ἰωάννου τοῦ λαμπρ(οτάτου) †

Въ епиграфско отношение заслужава да се изтъкне следното. Въ 6-ия редъ въ думата σεμνῇ буквата ε има необикновено начѣртание. Лигатури се срѣщатъ сравнително малко и то: M+N+Σ, N+N, M+N+N и N+N. Въ думата δεσπ(ότου) (редъ 10) е издѣлбано ΔΕΣΠ съ малко о надъ Π. Знакътъ за съкращение s означава завършека -άτου въ θιοτάτου, -οτάτου въ λαμπροτάτου, -εστάτου въ εὐσεβεστάτου, -αβίου въ Φλαβίου, -ούστου въ Ἀγούστου и -ικτιῶνι въ ἰνδικτιῶνι. Знакътъ s се срѣща често въ византийскитѣ надписи отъ V—IV вв. и малко по-късно, а сжщо и въ Маламировия надписъ отъ Тумбулъ джамия (№ 18 въ моето издание на първобългарскитѣ надписи). Съкращението ΦΑΣ за Φλαβίου се срѣща и въ други византийски надписи отъ сжщата епоха, като напр., у H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, № 69, № 100^s, № 219, сжщо ΛΑΜΠΡS за λαμπροτάτου Grégoire № 70 и 71, ΕΥΣΕBS за εὐσεβεστάτου Grégoire № 219, 244, ΙΝΔS за ἰνδικτιῶνι Grégoire № 14. ΑΓS стои за Ἀγούστου = Αὐγούστου. Надписътъ ΔΕΣΠ съ малко о надъ буквата π за δεσπ(ότου) се срѣща сжщо въ единъ надписъ отъ VII в., вж. Grégoire № 80.

Орфографията на надписа, като се изключи предаването на дифтонга $\epsilon\iota$ съ ι , е много добра. Буквата η е употребена навсякъде правилно, сжщо и ω .

Въ езиково отношение трѣбва да се изтъкнатъ формитѣ: $\gamma\epsilon\nu\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$, $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\sigma\alpha$ и $\Lambda\gamma\omicron\upsilon\sigma\tau\omicron\upsilon$. За първата формата $\gamma\epsilon\nu\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$ вж. Hatzidakis, *Einleitung in die neugr. Grammatik*, Leipzig 1892, 147; Dieterich, *Untersuchungen zur Geschichte der griech. Sprache*, Leipzig 1898, 237; Jannaris, *Historical Greek Grammar*, London 1897, 256; Reinhold, *De Graecitate Patrum etc.*, Halis 1898, 79; Psaltes, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, 211; Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik*, Tübingen 1925², 90 заб. 1; Thumb, *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache*, Strassburg 1910, 159.

Формата $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\sigma\alpha$ вм. $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\sigma\alpha$ макаръ да съответствува на само веднажъ отбелязаното $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\varsigma$ въ едни ржкописи на *Acta Andreae cum Laudatione contexta* 12, 23 покрай $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha\varsigma$ въ другитѣ ржкописи (вж. Reinhold, прив. съч., 67), изглежда да е каменодѣлска грѣшка, отколкото аналогично образуване споредъ аористната форма $\psi\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha$, понеже въ тази епоха аористътъ гласи почти редовно $\omicron\kappa\omicron\delta\omicron\mu\acute{\eta}\sigma\alpha$, вж. Dieterich 209 и сл.; Jannaris 186; Psaltes 202; Radermacher 83; Blass-Debrunner, *Neutestamentliche Grammatik*, Göttingen 1931⁶, 40 и сл.

Формата $\Lambda\gamma\omicron\upsilon\sigma\tau\omicron\upsilon$ вм. $\Lambda\gamma\omicron\upsilon\sigma\tau\omicron\upsilon$, която застъпва латинското *Agustus*, се срѣща въ текстове отъ епохата, на която принадлежи надписътъ, вж. Hatzidakis 15; Dieterich 79; Psaltes 55; Blass-Debrunner 26; Meyer, *Griechische Grammatik*, Leipzig 1896, 192; Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, I 114; Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, München 1939, 198 и сл.

Къмъ текста на надписа могатъ да се направятъ следнитѣ бележки:

2—3 р. Прилагателното $\epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\acute{\eta}\varsigma$ „благочестивъ“ въ формулата $\eta\ \tau\eta\varsigma\ \epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\omicron\upsilon\varsigma\ \mu\acute{\eta}\mu\eta\varsigma\ \gamma\epsilon\nu\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$ показва, че покойната е принадлежала къмъ духовнитѣ лица или черковния клиръ, срв. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien 1906, 287 № 364⁷⁻¹⁰: $\Phi\lambda\omicron\rho\acute{\epsilon}\nu\pi\iota\omicron\varsigma\ \omicron\ \tau\eta\varsigma\ \epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\omicron\upsilon\varsigma\ \mu\acute{\eta}\mu\eta\varsigma\ \gamma\epsilon\nu\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma\ \alpha\nu\alpha\gamma(\nu\acute{\omega}\sigma\tau\eta\varsigma?)\ \kappa\alpha\iota\ \eta\gamma\omicron\upsilon\mu(\epsilon\nu\omicron\varsigma)$. Съ $\epsilon\upsilon\lambda\alpha\beta\epsilon\iota\varsigma$ се означавали не само благочестивитѣ лица (*virii*), но сжщо така и самитѣ монаси (вж. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, s.v., срв. Achmetis, *Onei*.

rocriticon, ed. Fr. Drexl, Lipsiae 1925, 77₁₀: ἐπὶ δὲ τῶν εὐλαβῶν καὶ ἀναχωρητῶν, сжщо 91, εἰ μὲν ἐστὶ τῶν εὐλαβῶν καὶ ἡσυχαστῶν, μετατραπήσεται τῆς πρὸς θεὸν εὐθείας ὁδοῦ, εἰ δὲ τοῦ κοινου λαοῦ κтл. Εὐλαβής или εὐλαβέστατος се е употрѣбвало и като почетна титла пакъ за духовни лица (вж. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden* usw., Bd. 3, Abschnitt 9, Ehrentitel); срв. въ надписи: Grégoire № 93: 'Ρουφίνος ὁ εὐλαβ(έστατος) διάκο(νος) κтл.; В. С. Н. XXIII (1899) 273 и сл.: 'Η εὐλαβεστάτη διακόνισσα 'Αθανασία κтл. Это защо, като се има предвидъ това значение на εὐλαβής, може да се допустне съ известна вѣроятность, че буквата δ — въ р. 3 представя началото на думата διακόνισσα. За словореда срв. приведения по-горе надписъ у Kalinka № 364.

4 р. Глаголътъ οἰκοδομέω за построяване на храмъ се срѣща и въ Новия заветъ (Marc. 14, 59; John. 2, 20).

5 р. Ἐνδοξος се срѣща често като епитетъ на апостолитѣ, срв. Ох. 1151, 4: οἱ ἔνδοξοι ἀρχάγγελοι καὶ ὁ ἅγιος καὶ ἔνδοξος ἀπόστολος καὶ εὐαγγελιστὴς καὶ θεόλογος Ἰωάννης (приведено у Preisigke),

6 р. Σεμνός се употрѣбва често за дякони въ смисълъ на „сериозенъ“, срв. I Timotheusbrief 3, 8, но сжщо така и за нѣща и отвлѣчени понятия.

Πολίτια=политеία има тукъ значението на „Lebensweise“, vitae ratio, срв. *Brief an Diognetos* 5, 4; *Martyrium Polycarpi* 13, 2: ἡ ἀπ'ἀρχῆς ἀνεπλήρτος πολитеία, 17, 1: ἡ πανάρετος καὶ σεβάσιμος πολитеία; други примѣри у Du Cange s. v. Съ сеμνή πολитеία може да се сравни βίος сеμνός въ Masp. 97 II 28 прив. у Preisigke s. v.

8 р. Забележителенъ е числителниятъ знакъ βί' вм, обичайното ιβ'. Този редъ се дължи на словореда въ самата дума — δώδεκα, срв. и р. 12.

13 р. За λαμπρότατος като титла clarissimus, illustrissimus вж. Preisigke, Bd. 3, Abschnitt 9, Ehrentitel, s. v. За примѣри отъ надписи вж. Grégoire № № 70, 71, 219, 240, 281, CIG IV 8824 и др. Съ формулата ὑπατίας Φλαβίου Ἰωάννου τοῦ λαμπροτάτου безъ обозначаване на числото при ὑπατίας може да се сравни Grégoire № 70, 71: ὑπατίας Φλαβίου Βασιλίου τοῦ λαμπροτάτου.

Надписътъ е датиранъ точно споредъ първия индиктионъ, 12-та година на Юстиниана и консулството на Флавий Иоанъ. Първиятъ индиктионъ е траялъ отъ септемврий 537 до 538

12-та година е започвала презъ май 538, а Флавий Иоанъ е билъ консулъ презъ 538. Следователно надписътъ е отъ 12 юний 538 година. Отъ сжщата година и почти по сжщия начинъ е датиранъ и следниятъ надписъ, намѣренъ въ Милетъ, сега въ Берлинъ (Grégoire № 219):

† Ἅγιος [ὁ Θ]εὸς

ἄγιος ἰσχυρὸς

ἄγιος ἀθ(ά)νατος

ἐλέησον ἡμᾶς

5 † Ἐγένετο ἡ πόρτα βασιλείας τῶν εὐσεβ(εστάτων) ἡμῶν δεσποτῶν

Φλ. Φλ. Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρας τῶν φιλοχρίστων

ἔτους ιβ', καὶ ὑπατίας Φλ. Ἰωάννου τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) ὑπάρχ(ου) τῶν

ἱερῶν претор(ίων) τὸ β' κ(αὶ) πατρικ(ίου) κ(αὶ) ἄρχοντος Νόννου τοῦ

μεγαλοπρεп(εστάτου) κόμη(τος)

κ(αὶ) ὑпат(ικοῦ) τὸ γ, ἐπισκοποῦντος Ὑακίνθου τοῦ ἀγιωτ(άτου)

ἡμῶν ἀρχιεπισκό(που) κ(αὶ) παтереύοντος

10 Ἰωάννου τοῦ λαμπρ(οτάτου) κόμη(ητος) ἰνδ(ικτιόνος) α' ε(ὕτ)υχ(εστάτης) †

За личността на Фл. Иоанъ вж. въ коментара на Grégoire къмъ гореприведения Милетски надписъ и Ш. Диль, *Юстинианъ и византийская цивилизация въ VI вѣкъ*, С. Петербургъ 1908, 60 и сл.

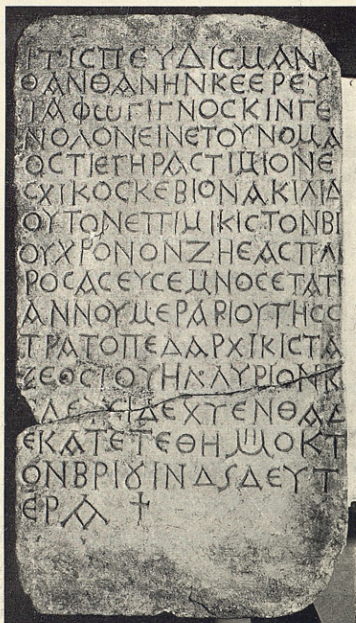
*

Въ съобщението на Баласчевъ се намира и следниятъ любопитенъ и важенъ за историята на службата νουμε(ρά)ριος надписъ (№ I въ Photographische Reproduktionen):

† Τὶ σπεύδεις (=δεις); (ὦ ξέρε) μάν
 θαν(ε) θανῆν (=νεῖν) κέ(αι)
 ἔρεν (=ρου)
 τάφῳ γυγνό(ω)σκιν (=ειν). Γέ
 νολον εἶνε τοῦνομα,
 ὅστις γῆρας τίμιον ἐ
 σχικό(ω)ς κέ(αι) βίον ἀκι(η)λίδ
 ου(ω)τον, ἐπιμί(η)κι(η)στον βί
 ου χρόνον ζήσας, πλι(η)
 ρό(ω)σας εὐσέμνο(ω)ς στρατι
 ᾶν ρου, μεραρίου τῆς στρατολε-
 δαρχικῆ(η)ς τὰ
 ξεο(ω)ς τοῦ (τάγματος) (τῶν)
 Ἰλλυρι(ω)ν
 κελεύσει(ει) δὲ Χ(ριστο)ῦ ἐνθαύδε
 κατετέθη. Μη(τός) Ὁκτ
 ο(ω)ν(μ)βρίου, ἐνδ(ικτιῶνι) δευτ
 έρα. †.

Този надписъ, макаръ да е издаденъ сравнително по-до-
 бре, заслужава все пакъ едно преиздаване.

Надписътъ се състои отъ 16 реда и е издълбанъ върху
 мраморна плоча, счупена на две, съ размѣри: височина 0·85 м.,
 широчина 0·45 м. Височината на буквитѣ се движи между 0·025
 и 0·035 м. Плочата е намѣрена до една сводеста гробница при
 Свети Врачъ, не далечъ отъ минералнитѣ бани и е постѣпила
 въ Соф. Народенъ Музей № 2055 презъ 1921 г.

Надписьтъ гласи така:

† Τί σπεύδεις; μάν-

θαν(ε) θανῆν κὲ ἐρεῦ

τάφω γιγνόςκιν Γέ-

νολον εἶνε τοῦνομα

- 5 ὅστις γῆρας τίμιον ἐ-
 σχικὸς κὲ βίον ἀκιλίδου-
 ουτον ἐπιμίκιστον βί-
 ου χρόνον ζήσας πλι-
 ρόσας εὐσέμνος στρατι-
 10 ἄν νομεραρίου τῆς σ-
 τρατοπεδαρχικῆς τά-
 ξεος τοῦ Ἑλλυρίον κ-
 ελεύσι δὲ Χ(ριστο)ῦ ἐνθάδ-
 ε κατετέθη μηνός) Ὁκτ-
 15 ονβρίου ἰνδ(ικτιῶνι) δευτ-
 έρα †

Този надписъ е написанъ въ метрична форма и то, както изглежда, въ хекзаметри съ голѣми своеволия. Въ края на надписа стиховетъ се превръщатъ въ проза. Въ началото хекзаметритъ, може би, трѣбва да се отдѣлятъ така:

† Τί σπεύδεις μάνθαν' θανῆν κὲ ἐρεῦ τάφῳ γιγνόςκιν
 Γένολον εἶνε τοῦνομα ὅστις γῆρας τίμιον
 ἐσχικὸς κὲ βίον ἀκιλίδουτον ἐπιμίκιστον
 βίου χρόνον ζήσας πλιρόσας εὐσέμνος
 στρατιὰν νομεραρίου τῆς στρατοπεδαρχικῆς
 τάξεος τοῦ Ἑλλυρίον κελεύσι δὲ Χριστοῦ
 ἐνθάδε κατετέθη μηνός Ὁκτονβρίου ἰνδικτιῶνι δευτέρα †

Буквитъ на надписа сж издълбани хубаво и сж почти всички еднакви по голѣмина. Само въ р. 9 въ думата *στρατιὰν* буквата *ρ* е издълбана много по-малка отъ другитъ. Изглежда да е издълбано отъ после. Лигатури не се срѣщатъ. Думата *Χριστοῦ* е предадена съ *ΧΥ*, а *ἰνδικτιῶνι* съ *INΔS*. За сиглата *s* вж. по-горе. *Μηνός* е написано само съ *Μ* съ малко *η* надъ него. Този начинъ на съкращение на *μηνός* се срѣща и въ други надписи.

Орфографията на надписа е много немарлива. Дифтонгътъ *ει* съ изключение на *εἶνε* = *εἶναι* и *θανῆν* = *θανεῖν* е предадено

навсѣкжде съ ι, напр.: σπεύdis, γιγνόςκιν, κελεύσι. Звукътъ η = i е написанъ съ ι въ думитѣ: ἐσχικός = ἐσχηκώς, ἀκίλιδουτον = ἀκηλίδωτον, ἐπιρίκιστον = ἐπικήκιστον, πλήρσας = πληρώσας, στρατοπεδαρχικός = στρατοπεδαρχικός. Забележително е Ἠλλυρίον = Ἰλλυρίων. Дифтонгътъ αι е винаги ε. Съ изключение на единствения случай τάφω = τάφῳ навсѣкжде вм. ω стои ο, напр.: γιγνόςκιν = γιγώσκειν, ἐσχικός = ἐσχηκώς, εὐσέμνος = εὐσέμνως, Ἠλλυρίον = Ἰλλυρίων.

Въ езиково отношение заслужава да се изтъкне следното. Μάνθαν вм. μάνθανε е издълбано безъ -ε, навѣрно поради метрични причини.

Забележителна е неотбелязаната до сега форма ἐρεῦ. Тази форма е очевидно imperativus medii съ хомеровото (йонийско) окончание -εῦ вм. -εο. На пръвъ погледъ ἐρεῦ би могло да се отъждестви съ ἐροῦ, както е направилъ Баласчевъ, и да се обяви за форма отъ глагола εἶρομαι „питама“. Обаче значението на ἐρεῦ въ нашия случай е „кажи“ = εἰπέ или λέγε, както личи отъ смисъла и отъ датива τάφῳ. Следователно ἐρεῦ трѣбва да се свържи по-скоро съ futurum'a ἐρῶ, йон. ἐρέω, ἐρεῖν, който въ късногръцки се употребява въ презентно и аористно значение, вж. W. Schmid, *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern* usw., Stuttgart 1887, I 96, IV 38, 606; Jannaris 260 заб. 1, 553; Radermacher 93; N. Banescu, *Die Entwicklung des griechischen Futurums*, Bukarest 1915, 34 и сл.; Schwyzler 784; срв. Athenaeus, ed. Kaibel 9, 400 a; *Der Brief an Diognetos*, ed. J. Geffcken, II 21.

Ἐσχικός = ἐσχηκώς стои вм. participium aoristi. За смѣсването на perfectum съ aoristus вж. Hatzidakis 204 и сл.; Jannaris 439; Dieterich 235; Blass-Debrunner § 343; Psaltes 229 и сл.; D. C. Hesseling, *Het perfectum in het postklassieke Grieks*, Amsterdam 1928.

Формата ἀκίλιδουτον вм. ἀκηλίδωτον представя новъ примѣръ за известния преходъ на ο > ου, вж. Psaltes 38 и сл.; Reinhold 41.

Прилагателното εὐσεμνος, отъ което е образувано наречието εὐσέμνως, не е отбелязано до сега съ сигурностъ. Въ речниците εὐσεμνος се дава само като конъектура на Hermann на ἡ σεμνὴ въ текста на Orphicorum hymni II 12. Затова, може би, тази дума е изпущната въ новото издание на Liddel Scott.

За формата Ὁκτωβρίου вм. Ὁκτωμβρίου съ частична асимилация на μ > ν предъ β вж. Schweizer, *Grammatik der per-*

gamenischen Inschriften, Berlin 1898, 121; Schwyzer, Gr. Gr. 213 и сл.

Къмъ самия текстъ могатъ да се направятъ още следнитѣ бележки.

3—4 р. Отъ глагола γιγνώσκιν зависи accusativus cum infinito Γένολον εἶνε τοῦνομα. Следователно името на покойника е гласѣло Γένολος, а не Γένοлон, както е мислѣлъ Баласчевъ. Това име може да се сравни по окончание съ Κομεντίολος, известния византийски военачалникъ.

5—7 р. Изразътъ γῆρας τίμιον... кѣ βίον ἀκλιίδουτον изглежда да е заетъ отъ LXX Sap. Salom. 4, 8 и сл.: γῆρας γὰρ τίμιον οὐ τὸ πολυχρόνιον, οὐδὲ ἀριθμῶ ἐτῶν μεμέτρηται. πολὺ δὲ ἐστὶ φρόνησις ἀνθρώποις, καὶ ἡλικία γῆρας βίος ἀκλιίδωτος. Срв. E. Kalinka, *Altes und Neues aus Thrakien* въ Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Institutes, XXIII, 1926, 159 № 95₄—: σοφρόνως καὶ ἀμέμπτως τὸν βίον διὰ[ξ]ασ[α] ἐν τῇ εὐαγγελικῇ καὶ ἀποστολικῇ πίστι διαμύνας καὶ εἰς τίμιον καὶ λιπαρὸν γῆρας ἐλάσασα.

7—8 р. Срв. ἐπὶ μήκιστον χρόνον CIG IV 8649.

8—9 р. Πληρὼ има значението „Geschäfte oder Pflichten erledigen“ вж. Preisigke s. v.

9—10 р. Στρατία = στρατεία има тукъ значението изобщо „служба“.

10—12 р. Съ νουμεραρίου τῆς στρατοπεδαρχικῆς τάξεως срв. Masp. 57 II 15: νουμεράριος τῆς δουκικῆς τάξεως. За длъжността pumerarius вж. PWRE, Bd. 17, 1300 и сл.; за στρατοπεδάρχης п. т., Bd. IV 2 Reihe 329.

14 р. За κατετέθη срв. CIG IV 9551.

14—16 р. Срв. ИБАД, III 18 № 16, Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien* № 360 и № 362: ἐτελειώ[θ]η ἡ μη(νὸς) Ὀκτωβρ(ίου) ἱ[νδ]ικ[π]όνος ἐν[δεκάτης].

Възъ основа само на датата, дадена по индиктиони, надписътъ не може да се датира. Изглежда, обаче, да принадлежи на IV в.

К вопросу о взаимоотношениях „Востока“ и „Запада“ в истории Европы

П. Бицилли

В 1935 г. русский историк проф. И. В. Пузина опубликовал свое исследование о влиянии китайской живописи на итальянскую в начале Возрождения¹. В предисловии он называет исследователей, которые уже до него отметили некоторые сходные черты у китайских и итальянских живописцев и высказали гипотезу о китайском влиянии. Дальше всех в этом отношении пошел Ю. Пленге², считающий, что живопись Треченто вышла целиком из китайской. Проф. Пузина объявляет это „явным преувеличением“ и утверждает, что „почти все приметы, приведенные Пленге, должны быть отброшены в результате критической проверки“. Такой проверки, однако, в работе самого проф. Пузина мы не находим, — и хотя автор неоднократно оговаривается, что объяснять происхождение живописи раннего Ренессанса исключительно китайским влиянием нельзя, все-же, читая его книгу, убеждаемся, что сам он недалеко в своих воззрениях от Пленге, поскольку все особенности этой живописи, отличающие ее, по его мнению, от живописи более раннего периода, он считает заимствованными у китайских мастеров, знакомство с произведениями которых в Европу связывается с путешествиями торговцев и миссионеров на Дальний Восток, участвующими с пол. XIII в. Каковы-же эти особенности? Это — продолговатые глаза вместо круглых, тонкие брови вм. густых, длинные и тонкие пальцы рук вм. коротких, нарушение архаической схематичности и „геометричности“ в положении тела и в расположении фигур (фигуры или головы в профиль, в *trois quarts* или даже спиной к зрителю), а в

¹ I. V. Pouzyna, *La Chine, l'Italie et les débuts de la Renaissance (XIII-e—XIV-e siècles)*, Paris.

² Joh. Plenge, *Die Chinarezeption des Trecento und die Franciscanermission*, 1929. К сожалению ни эта, ни другая, посвященные тому-же вопросу, работы, на которые ссылается автор, мне не были доступны.

связи с этим большая экспрессивность („говорящія“ руки, или пальцы рук). Последней особенностью автор придает наибольшее значение: это, в его глазах — коренное новшество Дучьо и Джотто: в этом отношении у тречентистов ни на Западе ни в Византии не было ни одного предшественника (стр. 78). Не удовлетворяясь этой фактической справкой (далее увидим, насколько она может быть признана точною), автор и а priori отвергает предположение о влиянии на тречентистов искусства готики или византийского. Так, возражая R. Van Marle'ю, который в своей работе о Симоне Мартини¹ отмѣтил параллели между манерою итальянского мастера и французских той-же поры и высказал мысль об их влиянии на него, автор пишет, что „вывод ван Марля неприемлем для объективного историка... настолько неоспоримо превосходство Сим. Мартини над его французским яко-бы прототипом“ (72). Уверенность автора обусловлена его общим пониманием хода развития искусства. Касаясь вопроса о том, почему греческое искусство оказало в свое время влияние на китайское (при посредстве скифского), само-же не испытало обратного влияния, он находит „логическое объяснение“ этому: греческое искусство достигло тогда более высокой степени совершенства чѣм искусство Д. Востока (39), — утверждение, основанное на очевидном смѣшеніи понятий доступности посторонним влияниям и подражательности. Что касается византийского влияния, то в данном случае автор подкрѣпляет свои а-приорныя соображения ссылками на первых историков западнаго искусства, считая их, как видно, неоспоримыми авторитетами². „Констатации“ этих историков и доводы „логики“ представляются автору вполне достаточными для того, чтобы освободить себя от приведения каких бы то ни было доказательств, основанных на анализѣ матеріала. Вѣдь опредѣлил-же Вазари „греческую манеру“ как „грубую“. О чем-же, в таком случае, еще говорить?

Если же отказаться от такого догматического подхода к вопросу и обратиться к фактам, то окажется, что дѣло обстоит много сложнее. Окажется, что как раз тѣ особенности

¹ Я был лишен возможности воспользоваться и этой работою.

² Он ссылается на Lorenzo Ghiberti, противопоставившаго Дучьо, бывшему в зависимости от „maniera greca“, Джотто, порвавшего с нею, и прибавляет: *Cette constatation* (к. м.) *de Ghiberti a été confirmée dans l'histoire de l'art ... par Vasari* (77).

манеры сизнецв-тречентистов, в отношении пользования которыми у них, по утверждению автора, не было ни одного предшественника ни на Западѣ ни на Христіанском Востокѣ, встрѣчаются в изобиліи и у западных мастеров предшественников Джотто и Дуччо, и у представителей восточно-христіанскаго искусства. Не буду останавливаться на примѣрах первой категории, т. к. они, думается, слишком хорошо извѣстны¹. Сопоставим эти данныя (французскіе рельефы, витражи, миниатюры) с данными восточно-христіанскаго искусства — мозаики, живописи — и посмотрим, о чем они свидѣтельствуют. Взглянем, напимѣр, на мозаику Вход Господень в Іерусалим в Дафни, XI-го вѣка², и убѣдимся, что уже там на лицо инья из тѣх черт, какія по убѣждению проф. Пузины могли быть заимствованы тречентистами только от китайцев: свобода от „геометричности“ в композиціи, головы в пол-оборота, жестикулирующія руки с тонкими пальцами. У Богородицы на мозаикѣ XII вѣка в Палермо (Марторана, Іоанн Антиохійскій у ног Богородицы, ib., fig. 7) — продолговатые глаза и тонкія брови. Тѣ же стилистическія черты находим на фресках боянскаго храма³. Наибольшее показательное значеніе проф. Пузина придает изображенію фигур спиною к зрителю. Это, в его глазах, новшество *par excellence* у тречентистов, могущее восходить только к китайским образцам. Но вот на одной фрескѣ Бачковскаго монастыря (Евхаристія, XII-го вѣка) есть фигура с лицом, правда, в профиль, но с туловищем, обращенным — в пол-оборота — спиною к зрителю⁴. Отсюда до изображенія челоуѣческой фигуры цѣликом спиною к зрителю — один шаг. Остаются еще двѣ черты. Это во первых, изображеніе фигур

¹ Сошлюсь только на работы E. m. Mâle, также на книгу P. Тоесса, *Studi dell'arte Italiana. Il medio evo* (1927), т. II, гдѣ приведен ряд репродукцій показывающих, сколь распространены были „говорящія руки“ уже в XII-ом вѣкѣ, т. е. до времени установленія культурных связей между Европою и Д. Востоком.

² B. Berenson, *Studies in Medieval Painting*, 1930, fig. 9.

³ Распятіе и Воскресеніе (Жестикуляція, „говорящія руки“); Севастократор Калоян и его жена (продолговатые глаза, тонкія брови, тонкіе пальцы) см. B. Filow, *L'Ancient art bulgare*, 1919, табл. XIII, XXII, L. Ср. в этом отношеніи так же фрески въ храмах Старо Нагоричино и Сопочанах, воспроизведенныя у N. Okunev, *Monumenta Artis Serbicae*, вып. IV, рис. 7, II, 1, III, 8, 5.

⁴ См. A. Grabar, *La Peinture religieuse en Bulgarie*, 1928, Pl. I, fig. e.

в ракурсах. Ея мнѣ, действительно, не встрѣчалось в произведениях предшественников тречентистов в Европѣ. Во вторых, изображеніе фигур, сочетающихся в группы. „Это внезапное появленіе групповых цѣлых (*cette apparition soudaine des masses*), пишет проф. Пузина (83) — новшество в картинах тречентистов. Но то-же самое явленіе замѣчается и в современной или китайской живописи“. Обратимся, однако, снова к дафнійской мозаикѣ Вход Господень в Іерусалим — и там найдем эту же особенность. Что-же, за вычетом всего этого, остается „специфически-китайскаго“ у тречентистов? Ничего — или почти ничего, нѣкоторыя отдѣльныя, отнюдь не характерныя для общей художественной тенденціи того времени, мелочи, на которыя обратили вниманіе Berenson, Soulier и сам автор разбираемой книги; быть может — совпаденія, а возможно, что и заимствования¹.

В подкрѣпленіе теоріи Пленге и Пузины остается только тот а-приорный довод послѣдняго, о котором шла рѣчь выше: искусство Христ. Востока и готики было „ниже“ искусства тречентистов и потому послѣдніе не могли испытать на себѣ его вліянія. Разсужденіе довольно таки странное. Разсуждая, двигаясь в этом направленіи послѣдовательно, придется придти к выводу, что искусство того или другого народа не может прогрессировать, если оно не испытывает на себѣ воздѣйствія другого „болѣе совершеннаго“ искусства. Как тогда, однако, объяснить „греческое чудо“ V-го вѣка? А кромѣ того, „совершенства“ еще недостаточно, чтобы искусство могло им импонировать. Надо, чтобы это совершенство ощущалось, сознавалось. Что с китайским искусством европейцы XIII—XIV вв. могли быть так или иначе знакомы, — это вполнѣ вѣроятно². Но насколько оно нравилось европейцам того времени? Сколь велик был его престиж? Об этом мы ничего не знаем.

¹ Напр., орлы у Пизанелло и у китайских мастеров (Розуза, о. с., Pl. X, fig. 32, 33, 34), кошка у того-же мастера и собака у Мао-Ю (ib., XI, 35, 36). Что-то действительно „монгольское“ или вѣрнѣе „буддистское“ есть в обликѣ Мадоны Джентиле да Фабріано (ib., XII, 39); но всего этого слишком недостаточно для каких бы то ни было заключеній общаго характера.

² Проф. Пузина (о. с., Pl. XV) приводит репродукціи нѣкоторых вещей Джотто, Амброджо Лоренцети, Андреа ди Фиренце, где изображены люди монгольскаго типа и притом в соответствующих одеждах. Весьма возможно, что это изображенія не с натуры, а скорѣе с каких-либо художественных образцов.

Что до готического или византийского искусства, то его престиж был подорван позже того времени, о котором пишет проф. Пузино. Надо еще добавить, что в последнее время это искусство, как известно, было вполне „реабилитировано“ и сейчас тѣм, кто говорит об его малоцѣнности, это пришлось бы доказывать, — чего автор не дѣлает.

Так или иначе, мы стоим лицом к лицу перед несомнѣнным фактом: перехода от архаистических, примитивистических тенденцій в искусствѣ, с их схематичностью, „геометричностью“, „статичностью“, к новым тенденціям — к большей свободѣ, разнообразію, жизненности, а так же и к виѣшнему „изяществу“, утонченности, перехода совершающагося в концѣ Средневековья повсемѣстно, причем на европейском Востокѣ раньше, чѣм на европейском Западѣ, и повторяю, раньше, чѣм Европа вошла в соприкосновеніе с дальневосточным міром.

Итак, значит, новое искусство европейскаго Запада вышло из новаго искусства европейскаго Востока? Такая формулировка означала-бы опять-таки чрезмѣрное упрощеніе проблемы. Современные историки и теоретики искусства с полным основаніем отстаивают идею сравнительной закономерности, а слѣдовательно, и лишь условной зависимости от тѣх или иных вліяній, в развитіи каждаго искусства в данной средѣ и в данный историческій момент¹. Смѣна стилей, технических приѣмов, мотивов, подчиняется извѣстному закону ритма, отражая ритм развитія сознанія. Я избѣгаю здѣсь терминов „прогресс“ или „эволюція“ сознанія и вмѣстѣ творчества, хотя, впрочем, условно и с извѣстными ограниченіями, можно, и слѣдует, говорить, когда дѣло идет об общей схемѣ развитія искусства — и других видах человѣческой дѣятельности, — о стадіях „примитивной“ культуры и „классической“, т. е. отличающейся большей сложностью, большей свободой, большей сознательностью и т. д. Таковую закономерность в развитіи искусства констатирует, напр., W. Déonna, в своем докладѣ *Les Raisons du „miracle grec“ en Art*². „Греческое чудо“ V в. и было этим пере-

¹ Так, напр., Ch. Lalo, в своей книгѣ *L'Expression de la vie dans l'Art*, 1933, p. 198 сл. (со ссылкой на L. Hourticq, *La Vie des Images*), отмѣчает параллелизм развитія скульптуры в др. Греціи, в Японіи и в Средневековьях Европы.

² В отчетах *Deuxième congrès d'Esthétique et des Sciences de l'Art*. Paris 1937, II, pp. 84—87.

ходом от „примитивизма“ к „классицизму“. В началѣ Средне-вѣковья замѣчается обратное явленіе: „примитивизм торжествует снова в христіанском искусствѣ Востока и Запада, вплоть до момента, когда, к XIII-ому вѣку — было-ли это слѣдствіем изученія античных образцов, или духовной эволюціи подобной той, через которую прошла Греція? — художник обрѣтает свободу . . ., способность видѣнія подобную той, которая характерна для классицизма . . .“. Вопрос, каким задается Дёонпа, кажется мнѣ, опять-таки, результатом упрощенія проблемы: Дёонпа как-будто стоит перед альтернативой: или духовная эволюція (*évolution mentale*) или обусловленность влияніями. Выходит, что художник — да и вообще всякій дѣятель — есть либо „чистая монада“ наглухо замкнутая, „лишенная окон“, либо пассивный объект внѣшних „влияній“. Без „влияній“ жизнь невозможна, немыслима. Все дѣло в том, как мы на них реагируем. Античная традиція в Европѣ не прерывалась нацѣло никогда. Но Европа по разному пользовалась своим наслѣдіем в различные моменты своего развитія. Из богатств, завѣщанных ей Элладой, она брала каждый раз то, что ей было надобно и что она способна была усвоить. Если стать на иную точку зрѣнія, то пришлось-бы согласиться с мнѣніем проф. Пузины о слабости античных влияній на живопись ранняго Ренессанса, доказательство чему он усматривает в том, что тречентисты рѣдко избирали античные сюжеты для своих произведений (70) и рисовали людей не голыми, а в одеждѣ (83), что, кстати сказать, служит для него подкрѣпленіем его теоріи о преобладающем значеніи китайских влияній¹.

Теорія „китаистов“ — плод обобщенія частичных, правильно подмѣченных фактов, подсказаннаго доведенным до крайности упрощеніем проблемы „влияній“, показывая, как нельзя ставить вопрос, тѣм самым дает возможность намѣтить правильный путь подхода к нему. „Европа“ — единый культурный мір, и нельзя безоговорочно противопоставлять европейскій Восток европейскому Западу, нельзя опредѣлить и точной пространственной границы между обѣими половинами

¹ . . . Cette particularité de la peinture Trecentiste coïncide merveilleusement avec l'art chinois, qui évite la représentation des corps nus. Автору не пришло в голову, что для учета показательнаго значенія этого „чудеснаго совпаденія“ ему слѣдовало-бы доказать, что до XIII в. европейскіе живописцы не стѣснялись изображать голых людей.

этого міра. В частности, что касается исторіи средневѣкового христіанскаго искусства, можно подмѣтить ряд общностей, ряд общих условий и общих духовных тенденцій, дѣйствовавших повсемѣстно, но проявлявшихся различно, и с множеством нюансов, в его развитіи на Востокѣ и на Западѣ, множество случаев взаимодѣйствія, скрещенія вліяній, исходивших от Запада и от Востока, — как это прекрасно показал недавно проф. Грабар в связи с вопросом о проникновеніи христіанскаго искусства в Кіевскую Русь¹. Поскольку дѣло идет о том сдвигѣ от „примитивизма“ к, выражаясь условно, „классицизму“, который имѣл мѣсто в развитіи христіанскаго искусства в XII—XIV вв. — можно говорить о своего рода повтореніи „греческаго чуда“, о повсемѣстном преодолѣніи оков традиціонализма, ритуализма, конвенціонализма, о стремленіи к творческой свободѣ, о поисках и обрѣтеніи множества новых по сравненію с примитивной „греческой манерой“, средств экспрессіи, а в связи с этим и о новом видѣніи античности. Сдвиг этот сказывается раньше всего как раз в искусствѣ христіанскаго Востока, и принимая во вниманіе прочность связей между обѣими зонами Европы, вряд-ли можно сомнѣваться в том, что развитіе в указанном направленіи восточно-христіанскаго искусства способствовало — предположеніе, уже давно высказывавшееся, — осуществленію сродных тенденцій и в искусствѣ Западном.

¹ *Крещеніе Руси в исторіи искусства*, Владимірскій Сборник, Бѣлград 1939, сс. 19—30.

Mickiewicz wobec oświaty bułgarskiej

H. Batowski

Dzięki pracom prof. Bojana Penewa i prof. Borysa Jocowa, publiczność bułgarska jest już dokładnie obznajomiona ze stosunkiem największego poety polskiego do narodu bułgarskiego. Wiemy, że Mickiewicz zajmował się sprawami bułgarskimi od początku swej słowianoznawczej działalności w Paryżu, tj. od r. 1840 (przedtem raz tylko mógł się zetknąć ze sprawami bułgarskimi, a to w Moskwie, w r. 1828-9, za pośrednictwem Wewelina, którego spotykał u Pogodina¹). Wiemy, że Mickiewicz brał udział w konferencjach mających na celu organizację szkół bułgarskich, o ile możemy w tym dowierzać Czaykowskiemu (Sadykowi paszy), który nam ten szczegół podaje — a według niego i Penew².

Większe zainteresowanie sprawami bułgarskimi mogło pojawić się u Mickiewicza w r. 1853, z wybuchem wojny krymskiej. Doniosłość terenu bułgarskiego w tej wojnie, oraz akcja Czaykowskiego-Sadyka, musiały sprawić, że do stałych oddawna i głębszych zainteresowań poety dla spraw serbskich dołączyły się teraz zainteresowania bułgarskie. Jak wiadomo, Mickiewicz postanowił wyjechać na Wschód, na teren wojny, aby zwiedzić ziemie Słowian południowych i wykonać tam misję naukowo-oświatową, jaką mu tam powierzył rząd francuski. Organizacja szkół w Bułgarii była również przewidziana w programie tej misji³.

Otóż, aby takiemu obowiązkowi należycie zadość uczynić, Mickiewicz starał się o zdobycie informacji wstępnych o ziemiach i ludach, które miał oglądać. Wiele takich informacji dostarczyli

¹ Wł. Mickiewicz, *Żywot Adama Mickiewicza*, I, 354 (według Barsukowa, *Жизнь и труды М. П. Погодина*).

² B. Ренев, *Полско-български сношения* (Полша, България и славянството, 1923), str. 91-2.

³ *Żywot Adama Mickiewicza*, j. w., I, 406-7 (LXXIV—LXXVI). Porównaj M. Handelsman, *Mickiewicz w latach 1853—1855*, Warsz. 1933, s. 47 i nast.

mu pomocnicy ks. Adama Czartoryskiego, na podstawie materiałów, jakie z Bałkanów nadsyłali dyplomatyczni wysłannicy księcia, z Czaykowskim na czele (zanim ten ostatni przeszedł do służby tureckiej). Nadto, mogli takich materiałów dostarczać także bawiący w Paryżu przedstawiciele samych w grę wchodzących narodowości, Bułgarzy i Serbowie.

Z Bułgarów bawił w Paryżu z początkiem wojny krymskiej, nie kto inny, jak sam dr Iwan Bogorow. Nie wiemy, czy zetknął się on osobiście z Mickiewiczem, ale w każdym razie o jego osobie i działalności Mickiewicz wiedział. Świadczy nam o tym znaleziony w papierach pośmiertnych poety memoriał rosyjski, niestety bez końca, a zatytułowany: „Какія книги больше ишутся въ Болгаріи?”¹.

Memoriał ten jest, jak się zdaje, dziełem samego Bogorowa. Świadczyłby o tym fakt, że o nim samym (nazywanym tu „Bogoew”), w memoriale mówi się z dość dużą sympatią, w przeciwieństwie np. do Al. Ekżarcha, którego określa się tam mianem „intryganta”. Memoriał pisany jest po rosyjsku, ale z pewnymi cechami językowymi, świadczącymi, że pisał go raczej Bułgar (още zamiast еще, арумметика zamiast арумметика, Тадеѣ zamiast Тадеѣ itd.). Powstał on w czasie bawienia Bogorowa w Paryżu, jak wynika ze wzmianki w tekście memoriału, gdzie jest mowa, że B. odbywał studia w Odessie, „а теперь въ Парижѣ”.

Memoriał ten podaję poniżej w całości, w brzmieniu oryginalnym, z zachowaniem właściwości ortograficznych autora, przy czym ważniejsze odchylenia od obowiązującej ortografii rosyjskiej podkreślam znakiem [!]. Znamienne jest pisanie nazw narodowości wielką literą („Болгаре“, „Сербы“), albo niektórych obcych słów, takich jak „Редакторъ”. Jedynym szczegółem ortograficznym, któryby przemawiał przeciw naszemu przypuszczeniu, że autorem memoriału jest sam Bogorow, byłby fakt, że podaje on niedokładnie nazwę wydawanego przez siebie w Lipsku czasopisma: pisze ją „Българскій орелъ“, podczas gdy wiemy, że w postaci oryginalnej tytuł ten brzmiał: „Българскый орелъ“, Być może jednak, autor memoriału napisał tytuł ów tak umyśl-

¹ Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu. rps nr. 813. Cztery strony małego formatu zapisane drobnym, niezbyt wyraźnym pismem. Na okładce napisano ręką Wł. Mickiewicza: O dziełach bardziej poszukiwanych w Bułgarii. (Notatka znaleziona w papierach Adama Mickiewicza i przywieziona z Konstantynopola).

nie, aby nie wprowadzać w tekście rosyjskim nieznaną alfabetowi rosyjskiemu literę ж oraz niezwyklej po к literę ы, po prostu więc zrusyfikował ortografię tytułu pisma, umieszczając jedynie w słowie „Българскій“ literę ѡ, bądź przez zapomnienie, bądź dla zaznaczenia specjalnej wymowy w tym miejsen.

Memoriał ten znaleziony w papierach Mickiewicza w Stambule świadczy w każdym razie, że największy poeta polski rozporządzał materiałem, mogącym go nieźle poinformować o stosunkach oświatowych w Bułgarii ówczesnej. Jakkolwiek memoriał ów nie doszedł do nas cały, przypuścić możemy, że w dalszej jego, zaginionej teraz części, znajdowały się informacje równie ciekawe, jak w pierwszej. Mickiewicz, gdyby mógł być istotnie podjąć się pełnienia swej misji oświatowej wśród Słowian południowych, byłby niewątpliwie na podstawie takich informacji przedłożył rządowi francuskiemu jakieś konkretne projekty dla popierania oświaty w Bułgarii. Niestety przedwczesna śmierć uniemożliwiła największemu poecie polskiemu spełnienie tej misji. Bułgarzy zaś stambulscy, jakkolwiek większość ich niewątpliwie nie wiedziała zupełnie o niej, mimo to przyszli złożać łudnie hołd doczesnym szczątkom wieszczą, czcząc w nim zarówno wielkość geniuszu, jak i przedstawiciela bratniej Polski. Może zaś nawet wiedzieli, że zmarły był zarazem wielkim przyjacielem Bułgarów¹.

КАКІЯ КНИГИ БОЛЬШЕ ИЩУТСЯ ВЪ БОЛГАРИИ?

По настоящему образованію Болгаръ, книги, которыя больше ищутся можно раздѣлить на церковныя и школьскія учебныя. Рѣдко можно найти чисто-болгарскую деревню безъ церкви, а още (!) менѣ безъ школы; если нѣтъ особеннаго зданія для школы, то въ дѣлѣ (домѣ) священника будетъ комната на школу. Если бы получение фермана построение

¹ Polski poeta i podróżnik, Karol Brzozowski, (1821—1904), który żył długo w Turcji i spotykał się z Mickiewiczem w czasie jego pobytu na Wschodzie, opowiada nam, że Mickiewicz szczególnie interesował się „stanem obecnym materialnym i moralnym Bułgarii” — zob. A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, wyd. sejmowe, XVI, 450.

церкви не было такъ трудно и такъ дорого, то число церквей въ Болгаріи гораздо бы увеличалось, потому что построеніе дѣлается самими жителями деревни. По обыкновенію греческой церкви книги для службы божіей такъ много [!], что покупка имъ равняется полученію фермана. Теперь не можно найти школу, которая бы, какъ то бывало, ограничала свое ученіе въ церковныхъ книгахъ, въ Часословѣ, въ Псалтырѣ, въ Требникѣ, въ Апостолѣ, въ Евангеліи и проч.; въ самой простой школѣ находится теперь чтеніе и писаніе и преподаваніе катихизма [!], св. Исторіи, аритметики [!] и географіи.

Въ которыхъ типографіяхъ печатаются и въ которыхъ книжныхъ лавкахъ продаются болгарскія книги?

Такъ какъ русскій языкъ пишется тѣми самими буквами, которыми пишется болгарскій языкъ, по этому въ каждой русской типографіи можно печатать болгарскія книги. Но значительныя мѣста, гдѣ печатаются болгарскія книги, есть: Одесса, Кишеневъ, Кіевъ, Москва и Петербургъ, по причинѣ, что въ этихъ мѣстахъ всегда находятся молодые Болгаре, учащіеся въ русскихъ учебныхъ заведеніяхъ на казенномъ счетѣ. Книги переведенныя, или сочиненныя въ Болгаріи рѣдко печатаются въ Россіи, по причинѣ великаго растоянія [!] мѣста и дороговизны печатанія; онѣ печатаются большею частью [!] въ Сербіи, потомъ въ Букарестѣ, въ Пестѣ-Будинѣ, въ Вѣнѣ, въ Царѣградѣ, въ Смирнѣ. Но Бѣлградъ съ нѣкотораго времени привлекаетъ всѣхъ болгаръ, имѣющихъ печатать книгу; они тамъ находятъ не только дешевую печать, но еще и сербовъ снисходительныхъ.

Букарестъ и Пестъ-Будинъ, которыя сравнились нѣкогда съ теперишнимъ Бѣлградомъ, съ нѣкотораго времени начали упадать. Церковныя книги для болгарскихъ церквей и священниковъ печатаются въ Россіи, то есть тоже самое тисненіе церковныхъ книгъ, которѣе употребляется въ Россіи, употребляется и въ Болгаріи. Съ нѣкотораго времени Сербы начали печатать въ Бѣлградѣ Трѣбникъ, по этому теперь не лъзя уже видѣть въ рукахъ священника Трѣбникъ печатанный въ Россіи. Для продажи болгарскихъ книгъ нѣтъ особыхъ книжныхъ лавокъ. Въ каждой лавкѣ, между другими вещами, продаются тоже книги, особенно церковныя; школьскія книги находятся большею частью въ школахъ для продажи. Кромѣ того есть нѣсколько людей, которые занимаются только продажею книгъ;

они непрестанно ходятъ изъ мѣсто въ мѣсто и на ярмаркахъ. Одинъ изъ этихъ, которые продаютъ книги на разныхъ мѣстахъ въ Болгаріи, рассказывалъ [!] мнѣ, что въ состояніи [!] десяти лѣтъ продалъ миллионъ триста тысячъ экземпляровъ болгарскихъ книгъ. Особенныхъ болгарскихъ типографій нигдѣ не существуетъ, кромѣ одной въ Царѣградѣ; типографія Цареградская [!] Вѣстника, въ которой тоже продаютъ книги. Въ Самоковѣ существуетъ тайно съ десяти [!] лѣтъ маленькая болгарская типографія, въ которой только перепечатаются болгарскія книги.

Какія книги приходятъ изъ Бѣлграда въ Болгарію?

Кромѣ болгарскихъ книгъ, которыя тамъ печатаются, приходятъ еще церковныя книги, Требникъ и сербскія газеты, изъ которыхъ нѣкоторые школы получаютъ даромъ.

Какія книги приходятъ изъ Австріи и какова торговля книгъ между Австріею и Болгаріею?

Съ появленія книгопечатанія въ Бѣлградѣ, торговля книгъ между Австріею и Болгаріею упала.

Какія книги приходятъ изъ Россіи и какова торговля между Россіею и Болгаріею?

Какъ ужъ сказано, книги, которыя приходятъ изъ Россіи, суть церковныя; изъ не церковныхъ книгъ приходятъ только такія, которыя печатаются Болгарами тамъ живущими и учащими въ русскихъ учебныхъ заведеніяхъ. Всѣ книги посылаются комиссіонерами. Хотя съ 1848 года турецкое Правительство запретило переносъ книгъ изъ Россіи въ Болгарію, но недосмотрительности турецкихъ тамошниковъ этотъ переносъ все существуетъ. Книги эти приходятъ изъ Кіева и Москвы. Одесса отличается нецерковными болгарскими книгами, которыя печатаются Болгарами тамъ живущими или учащими. Съ 1848 года Кіевъ и Москва стали для Болгаръ то, что Одесса.

Царѣградъ въ отношеніи печатанія и продажи болгарскихъ книгъ.

Царѣградъ никакъ не годится для печатанія болгарскихъ книгъ. Не только что содержаніе одной великой типографіи стоитъ очень много, но не лѣзя найти средствъ для ея содер-

жанія. Въ этомъ городѣ типографіи есть, гдѣ печатаются болгарскія книги: одна ермянская, Тадея [!] Дивичіяна, другая греческой патріаршіи [!], третья Цареградскаго Вѣстника, въ которой только болгарскія книги печатаются. Хотя эти типографіи давно уже существуютъ и трудились напечатать нѣсколько церковныхъ книгъ, но не успѣли, потому что тѣ самыя книги церковныя приходятъ дешевле изъ Россіи. — Царьградъ самое годное [?] мѣсто для продажи болгарскихъ книгъ; съ этого мѣста всегда можно найти случай посылать книги по разнымъ мѣстамъ Болгаріи. Царьградъ всегда полнъ купцами приходящими зъ [!] Болгаріи для торговли. — Въ Царьградѣ теперь продаются болгарскія книги въ типографіи Тадея [!] Дивичіяна и Цареградскаго Вѣстника.

Журналы на болгарскомъ языкѣ.

Первый журналъ на болгарскомъ языкѣ, появился въ Смирнѣ; то былъ періодическій журналъ подъ названіемъ *Любословіе*, выходившій по мѣсяцамъ въ двухъ печатныхъ числахъ, и поддерживаемый англійскимъ обществомъ. Онъ пересталъ выходить, послѣ какъ выходилъ цѣлые два года, по неизвѣстной причинѣ со стороны его Редактора, который былъ Фотиновъ, болгаринъ живущій въ Смирнѣ. — 1846 года появился въ Ляпцигѣ политическій журналъ на болгарскомъ языкѣ подъ именемъ *Българскій Орелъ*, выходившій два раза въ мѣсяцъ и которого только два нумера вышли, изъ которыхъ послѣдній подъ названіемъ *Българскій Извѣстникъ*. Редакторомъ этого журнала былъ Иванъ Богоевъ [= Богоровъ] (Андреевъ), учившійся преждѣ въ Одессѣ, а теперь въ Парижѣ. Этотъ журналъ пересталъ выходить потому что его Редакторъ разсудилъ лучше издавать его въ Царьградѣ. Богоевъ (Андреевъ) приѣхалъ въ Царьградъ и старался долгое время получить дозволеніе со стороны Правительства; но Правительство отдало это дозволеніе не Богоеву, а одному Греку, бывшему секретарю греческой патріаршіи [!]. На конецъ Богоевъ беретъ въ наемъ дозволеніе Правительства отъ этого Грека, и началъ выдавать каждую недѣлю журналъ подъ именемъ *Цареградскій Вѣстникъ*. Богоевъ этимъ успѣлъ покупить себѣ типографическую прессу, которою печаталъ свой журналъ. Такимъ образомъ Богоевъ продолжалъ успѣшно изданіе этого

журнала, какъ приѣхаль изъ Россіи Александръ Ексархъ и всяческимъ образомъ старался взять изданіе этого журнала изъ рукъ Богоева. А. Ексархъ своими интригами не только что умѣлъ взять на себя изданіе этого журнала, но еще отдалить Богоева изъ Царяграда. Съ пакъ 1851 года А. Ексархъ продолжаетъ выдавать этотъ журналъ, но съ такимъ различіемъ, что Богоевъ старался писать народный языкъ въ этомъ журналѣ.

(край на документа).

Къмъ въпроса за замѣстника на Левски

Отъ Ал. Бурмовъ

1. Привърженикъ на централистичното начало въ организационния животъ, Левски съсредоточаваше въ ржцетъ си пълното ржководство на комитетското дѣло въ България. Той трѣбваше, по неговитѣ думи, „да разполага работитѣ на всичкитѣ частни комитети, да управлява всѣкидневнитѣ имъ криви постѣпки, да посрѣща тайнитѣ пощи, да взема и дава писменитѣ имъ отговори, да дава упълномощия на работниците споредъ способността на човѣка, да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и да се споразумява съ нея, и пр. и пр.“¹. Притежаващъ всички качества на истински революционеръ и водачъ, Левски успѣваше да върши тази огромна работа винаги самъ и не желаше да я отстъпи или повѣри другиму, въпрѣки съветитѣ на приятелитѣ си² и хилядитѣ опасности, на които се излагаше.

Когато, обаче, нуждитѣ на организацията нарастнаха и особено когато предъ Апостола бѣ поставенъ повелително въпросътъ за снабдяване на комитета съ срѣдства за оръжие и други разноси, Левски начена да си търси замѣстникъ, за да може самъ той да се отдаде на събиране пари. За пръвъ пѣтъ Апостолътъ споменува, че търси човѣкъ, комуто да повѣри службата си, въ едно писмо до Централния комитетъ въ Букурещъ, отъ 25 августъ 1872 г.³. Три седмици по-късно, въ писмо до Каравелова, той се оплаква, че нѣма кой да поеме работата му. Причината за това е, че не може да се намѣри такъвъ човѣкъ, който да съчетава въ себе си всичкитѣ каче-

¹ АНБ, II А, п. 102, — Левски до Ц. к-тъ.

² Вж., напр., писмото на Хр. Ивановъ Книговезеца до Левски, отъ 11. VII. 1872. АНБ, II А, п. 60, № 8060.

³ „Като гледамъ, че всичката ни работа опира до пари, пѣкъ нѣма... тѣся такъвъ [човѣкъ], за да му повѣря горнитѣ [работи], пѣкъ азъ да падна по пеша на паритѣ“. АНБ, II А, п. 102.

ства на истинския революционеръ. Ако липсува едно отъ тѣхъ, работата ще трѣгне назадъ¹.

Преди още да се намѣри такъвъ човѣкъ, Левски отстѣпи отъ централистичнитѣ си разбирания и премина къмъ нова организационна форма — революционнитѣ окрѣжи². Установяването на новата система бѣ резултатъ на редица обстоятелства, които нѣма защо да изброявамъ тукъ. Важното въ случая е, че една отъ причинитѣ, които заставиха Апостола да пристѣпи къмъ създаването на окрѣжи, е именно липсата на човѣкъ, който ще може да го замѣсти напълно. Че това е така, сочи и писмото му до Каравелова отъ 30 октомврий 1872 г. Съобщавайки Каравелову, че е пристѣпилъ къмъ уреждане на нѣколко окрѣжни центра въ България и Тракия, Левски отново се оплаква, че не е намѣрилъ замѣстникъ, и заключава: „За най-добре да се върши, щото ни шпионинъ да не може да разбере, по-сигурно, по-скоро и съ по-малко разноси да ходи работата, така трѣбва, както върша“³ (к. м. Б.). Сиречь, щомъ не може да се намѣри достоенъ замѣстникъ, трѣбва да се потърси другъ начинъ за уреждане на комитетското дѣло, който би улеснилъ работата и въ други отношения. Левски го е намѣрилъ и вече го прилага: това сѣ окрѣжнитѣ центрове. Апостолътъ е напълно убеденъ въ успѣха на нововъведението си, затова и заявява толкова категорично: „така трѣбва, както върша“.

Тѣй че, съ преобразованието си Левски целѣше, на първо мѣсто, да направи излишни външнитѣ агитатори, какъвто бѣше и самъ той, и да ги замѣни съ мѣстни дейци. Предимствата на последнитѣ той изтъква въ писмото си до Пазарджишкия комитетъ, отъ декемврий 1872 г.⁴ Съ създаването на окрѣжни центрове Левски се освобождаваше и отъ грижата да си търси

¹ „Затова още не съмъ повѣрилъ работата си другиму, защото ако е въ едно, въ другото нѣма (ако е решителенъ, то той ще бѣде неразсудителенъ, ако ли е разсудителенъ, то страхътъ му го не пуша да прекрати по-нататѣкъ, още и въ страхливъ случай развалятъ се готовитѣ работи). . . На такива хора дай работа, които сѣ разсудителни, постоянни, безстрашливи и великодушни. Безъ тия едно да липсува на водача на тая света работа, то той ще я улайени както и да е“. АНБ, п. 102.

² Вж. по-подробно очерка ми: *Революционнитѣ окрѣжи (1872—1876)*. Сп. „Просвѣта“, г. I, кн. 9.

³ АНБ, II А, п. 60, № 8076.

⁴ АНБ, II А, п. 60, № 8088.

замѣстникъ. Работата, която той е вършилъ досега, ще се върши за въ бъдеще отъ мѣстнитѣ организатори. Връзката между частнитѣ комитети и централния ще се поддържа вече не отъ него или отъ възможния му замѣстникъ, а отъ окръжнитѣ центрове. Новата наредба, съ установяването на прѣка връзка между Централния комитетъ и окръжитѣ, изключваше длъжността, която Левски изпълняваше досега, или я свеждаше просто до една куриерска служба. Апостолътъ имаше намѣрение да се посвети оттукъ нататъкъ на терористическа дейность¹.

Следователно, разпространеното досега мнение, какво Левски, преди да замине за Ловечъ, презъ ноемврий 1872 г., билъ опредѣлилъ за свой замѣстникъ Ат. Узунова, не отговаря ни най-малко на действителното положение на нѣщата. То противоречи съ цѣлия ходъ на събитията отъ онова време.

Въпрѣки това, следъ смъртъта на Апостола се направиха нѣколко опита да му се намѣри замѣстникъ. Това отстъпване отъ положението, установено отъ Левски, може лесно да се обясни. Именно, новата организационна система, която Апостолътъ създаде въ последнитѣ дни на живота и дейността си, не се бѣше още дооформила, не бѣше живѣла, не се бѣше внедрила въ съзнанието на комитетскитѣ членове, тѣ не бѣха свикнали съ нея. Окръжнитѣ центрове не можаха на схванатъ напълно правата и задълженията си, за да ги приложатъ на дѣло. Народътъ, при това, бѣше свикналъ съ Левски, той се нуждасе отъ авторитетенъ водачъ, какъвто бѣше Апостолътъ, и затова тѣй остро почувствува загубата му². Ето защо, веднага следъ смъртъта на Левски комитетската организация се върна къмъ традиционната, установена отъ по-рано форма, и начена да му търси замѣстникъ.

¹ „И да се заловя за другото, щото и пари да се намѣрятъ по-скоро, па и предателитѣ ни да не сжществуватъ вече нийде изъ Българско“. — Левски до Каравелова, 30. X. 1872. АНБ, II А, п. 60, № 8076.

² „Ний видиме вече, че нашиятъ усиленъ трудъ малко полза ще принесе, защото нѣма основателтъ (Левски), а втори на негово мѣсто не можемъ да намѣримъ“. — Русенци до П. Хитовъ, 16. VI. 1874. АНБ, II А, п. 69, № 9331. — „Масата е научена да я водятъ: отъ тука нуждата отъ едни решителни, енергични и искрени пропагандисти. Това ние усѣтихме твърде добре, както и сами знаете, съ изгубата на В. Л.". — Ол. Пановъ до русенци, 13. X. 1874. АНБ, II В, 117.

2. Както е известно, първият замѣстникъ на Левски е сливенскиятъ учител Атанасъ Узуновъ¹. По-горе вече се изтъкна, че ходътъ на събитията не позволява да се мисли, какво презъ ноемврий 1872 г. Апостолътъ е опредѣлилъ за свой замѣстникъ Узунова, както до сега се считаше. Къмъ това трѣбва да се прибави още едно съображение. Именно, Левски мѣчно повѣряваше работа на люде, които нѣмаха революционна опитностъ, и които не познаваше достатъчно. Изискванията му къмъ комитетскитѣ работници бѣха, както преди малко се каза, твърде строги. На А. Кънчева, когото познаваше още отдавна, отъ втората Бѣлградска легия, Левски казваше, че е нужно да поработи най-малко четири години, докато се научи какъ да постѣпва въ всички случаи и стане истински революционеръ². А Узунова Левски нито познаваше отъ по-рано, нито можеше по нѣкакъвъ начинъ да се убеди тъй скоро въ качествата му и да го „оцени по достоинство“, за да му възложи такава отговорна задача: той се срещна съ него за пръвъ пътъ на 9 ноемврий 1872 г., въ Сливенъ³, и за втори пътъ — петъ деня следъ това⁴. Очевидно, твърде малко време за достатъчно опознаване и оценяване.

Узуновъ изпѣква на преденъ планъ дълго следъ срещата

¹ По-важни работи върху Узунова:

С. Т. Заимовъ, *Миналото* (Беллетристически и исторически очерки. Дѣятелността на бѣлгарскитѣ революционни комитети отъ 1870—1877 год.) Тракийското созаклятие. Атанасъ Узуновъ и убийството на Хаджи Ставри въ Хасково. IV книжка. Първо издание. Пловдивъ 1888. [Въ второто издание на „Миналото“, 1899, отдѣлътъ за „Тракийското съзаклятие“ е помѣстенъ въ кн. трета. Вж. още и статитѣ на Заимова въ сп. „Деница“, г. II, и сп. „Искра“, г. III, 1891].

Д. Т. Страшимировъ, *История на Априлското въстание*. Томъ I. Предистория. Пловдивъ 1906. [За Узунова отъ сс. 147—152].

Г. Бакаловъ, *Очерки по бѣлгарското национално-революционно движение*, София 1936. [За Узунова — сс. 45—77].

Ив. П. Орманджиевъ, *Атанасъ Узуновъ, Замѣстникътъ на Левски*. София 1937, с. 136. [Тамъ е дадена и по-пълна библиография върху Узунова].

Всички горепосочени автори повтарятъ, що се отнася до фактическия материалъ, почти дословно казаното отъ Заимова.

² АНБ, II А, п. 60, № 8083.

³ АНБ, II А, п. 60, № 8078 и № 8074.

⁴ АНБ, II А, п. 60, № 8079.

си съ Левски. Отначало той заема видно мѣсто въ Сливенския комитетъ и поддържа връзките на Сливенския окръженъ центъръ съ окръжнитѣ центрове въ Търново и Стара-Загора, както и съ комитета въ Котелъ¹. Вѣроятно по това време той посещава Стара-Загора, Казанлъкъ, Търново, Габрово и Котелъ, и готви засади за освобождението на Левски².

Заимовъ твърди³, че починътъ за възобновяване на комитетската дейность, прекъсната следъ смъртта на Левски, се дължалъ на Узунова, тъй като комитетитѣ въ Северна България били разстроени и членоветѣ имъ изплашени отъ ареститѣ презъ миналата есень. За седалище на новото, „тракийско съзаклетие“ билъ избранъ гр. Ст. Загора. Тукъ, на 19 февруарий 1873 г., се състояло и събрание, на което присѣствували 25 представители⁴ на комитетитѣ въ Южна и Северна България (отъ Северна България билъ дошелъ само търновскиятъ представителъ Ив. Х. Димитровъ). Събранието утвърдило Узунова като замѣстникъ на Левски и поискало да се свика общо събрание въ Букурещъ, за да се сложи редъ въ работитѣ на организацията. На Узунова било издадено пълномощно, каквото имаше и Левски.

Сведенията на Заимова за събрание въ Ст. Загора не се потвърждаватъ отъ нито единъ документъ. Единствено свидетелство за него бѣ пълномощното на Узунова, което Заимовъ обнародва въ първото издание на книгата си⁵. Но нито по форма, нито по съдържание това пълномощно не може да се

¹ Вж. пълномощното му у Страшимирова, посоченото съчинение, с. 149.

² Ако може, разбира се, да се върва на Заимова, п. с., сс. 17—41 (I изд.), сс. 31—102 (II изд.). За ходенето на Узунова въ Габрово споменуватъ и П. и Хр. Гжбенски, *История на града Габрово и Габровскиятъ възстания*, Габрово 1903, сс. 114—115.

³ П. с., с. 54 (I изд.), с. 103 (II изд.). Съ него е съгласенъ и Страшимировъ. Орманджиевъ, п. с., с. 30, приписва почина на Старозагорския комитетъ.

⁴ Числото на представителитѣ дава Страшимировъ, п. с., с. 148.

⁵ П. с., с. 171. — „Пълномощно. Общото събрание на комитетитѣ въ Тракия, станало въ градъ Атила, презъ мѣсеца февруарий 1873 година, А. У. да урежда и управлява революционнитѣ комитети въ Тракия, Македония и Северна България. Атила, 25 февруарий 1873. Председателъ на общото събрание: А. У. Подпредседателъ: Н. Г.“.

счита за действително¹. Всички данни говорятъ, че то е измислено отъ автора на „Миналото“. Впрочемъ, и самъ Заимовъ, който твърдише, че „ималъ честта“ да прочете пълномощното нѣколко пѣти („веднажъ въ Чирпанъ и двата пѣти въ Хасково и нѣколко пѣти предъ следствената комисиия“)², и че помнѣлъ „много добре“ формата му, не го помѣсти въ второто поправено издание на книгата си. Съ това той самъ се отрече отъ неговата достовѣрность.

Действителното положение на нѣщата е малко по-друго. Комитетитѣ въ Северна България, и особено Търновскиятъ и Русенскиятъ, съвсемъ не бѣха разстроени. Тѣ усилено дирѣха начинъ за засилване на комитетската дейность. Три седмици следъ хващането на Левски, Търновскиятъ комитетъ бѣ обявенъ за централенъ, на мѣстото на Ловчанския (16 януарий 1873 г.)³ и остана такъвъ до 21 августъ 1874 г.⁴ По починъ на търновци, начело на които стояха Хр. Ивановъ Книговезецътъ, старъ другаръ на Левски, и Ив. Х. Димитровъ, на 9 мартъ 1873 г. бѣ свикано събрание въ града имъ⁵. Заседанието на представителитѣ (6 души) стана на 18 мартъ. Сега именно се реши да се свика общо събрание въ Букурещъ отъ 30 априлъ до 15 май⁶ и се замѣниха старитѣ псевдоними на комитетитѣ съ нови⁷.

Следъ това събрание вече Узуновъ излиза на сцената като замѣстникъ на Левски. Кжде е той досега и какво прави — не е известно. Въ началото на мартъ го намираме въ Букурещъ, гдето е пристигналъ по силата на нѣкакви обстоятелства, както самъ съобщава въ писмо до сестра си отъ 2 мартъ⁸. Тукъ той има намѣрение да се задържи по-дълго време, тъй

¹ Пълномощнитѣ на комитетскитѣ дейци се издаватъ отъ Централния к-тъ или нѣкой отъ комитетитѣ, а не отъ събранията. Псевдонимътъ на Ст. Загорския к-тъ (*Атила*) започва да се употребя следъ 18 мартъ, както по-надолу се изтъква, а пълномощното е издадено на 25 февруарий. Не е допустимъ и изразътъ: „да управлява комитетитѣ“.

² П. с., с. 171.

³ *Архивъ на възвръщането*, томъ I, София 1908, с. 280.

⁴ Тогава бѣ провъзгласенъ за централенъ Русенскиятъ к-тъ.

⁵ АНБ, II В, № 84; II А, п. 69, № 9323.

⁶ Събранието се състоя на 11 и 12 май.

⁷ АНБ, II В, № 55.

⁸ *Архивъ на Н. Герова*, томъ II, София 1914, с. 448.

като търси работа, за да може да осигури препитанието си¹. Презъ априлъ, обаче, той е вече въ България и изпълнява длъжността си замѣстникъ на Левски.

Назначаването или избирането на Узунова на тая длъжностъ е непремѣнно дѣло на Търновския комитетъ, въ чиито рѣче се съсредоточаваше ръководството на комитетитѣ въ страната. Дали, обаче, назначението му е въ връзка съ събранието отъ 18 мартъ, или е станало по-късно, за сега не може да се установи. На всѣки случай, тѣ се съвпадатъ по време².

Че Узуновъ зависи, ако мога тъй да се изразя, отъ Търновския централенъ комитетъ, свидетелствува и обстоятелството, дето презъ време на своята замѣстническа дейностъ той се намира въ най-тѣсни връзки съ търновци. Дори следъ арестуването му въ Хасково (3 май 1873 г.), когато вече е въ затвора, той, както ще се види по-нататъкъ, осведомява търновци за положението си и се съветва съ тѣхъ какъ да постѣпи. За да прикрие истинската си дейностъ, Узуновъ съобщилъ предъ следствената комисия, че билъ „подбуждалъ българитѣ да подадатъ жалба до султана и чуждитѣ посланици въ Цариградъ противъ лошото управление, злоупотрѣбитѣ на чиновницитѣ, непоносимостта на наложитѣ и липсата на осигуряване живота, честта и имота на християнитѣ, и да молятъ за изпълнението на хатихумаюна, а така сѣщо за освобождаване отъ наказание на осѣденитѣ въ началото на тая година по Софийското дѣло“³. Когато следствената комисия поисква отъ Узунова да ѝ посочи свидетели, които ще удостовѣрятъ казаното отъ него, той пише писмо до Търновския комитетъ и моли съгласието му да съобщи имената на нѣколцина души⁴. Въ второ писмо, изпратено чрезъ Ст.-Загора, Узуновъ опредѣля точно кои люде отъ кои села и градове (само отъ Южна България) ще съобщи

¹ Тълкуването на Орманджиева, п. с., с. 31, че Узуновъ отишелъ да потърси одобрението на Каравелова за замѣстничеството си или да присъствува на предполагаемото събрание въ Букурещъ, не отговаря на действителността. Явно е, че Узуновъ е избѣгалъ въ Букурещъ и има намѣрение да остане тамъ за по-дълго време, затова си и търси работа.

² „Преди два месеца [к. м. Б.] единъ отъ мисонеритѣ ни взе длъжностъ и за тайна полиция. Той е на име Ат. Узуновъ“. — Търновци до П. Хитовъ, 1 юний 1873 г. — АНБ, II А, п. 69, № 9370.

³ *Документи за българската история*, т. II, с. 81. — Докладъ на Н. Геровъ до руския посланикъ въ Цариградъ, 3 юлий 1873 г.

⁴ АНБ, II В, № 58.

на комисията и какво тѣ трѣбва да говорятъ, за да се съвпаднатъ показанията имъ съ неговитѣ¹. Така той спаси организацията отъ още единъ погромъ, който неминуемо щѣше да дойде, ако съобразителността на Узунова не отклони следствието въ друга насока. Наистина, почти всички арестувани бѣха осѣдени на заточение, но организацията не пострада. Това сочи, че Узуновъ е ималъ достатъчно съзнание за отговорностъ предъ бѣдещето и предъ народното дѣло.

Съ изясняването на обстоятелствата около държането на Узунова предъ следственитѣ власти и твърдото му желание да запази организацията отъ разгромъ, падатъ и обвиненията за предателство и малодушие, поддържани отъ Каравелова въ в. „Независимостъ“². Впрочемъ, още веднага следъ осѣждането на Узунова мнозина революционни дейци, на първо мѣсто Ив. Драсовъ, схванаха истинското положение на нѣщата и се постараха да оправдаятъ Узунова³. На 1875 г., Ботевъ помѣсти въ в. „Знаме“ дописка отъ Диаръ Бекиръ, която отхвърля решително по-раншнитѣ нападки на неосведомени люде и величае Узунова като голѣмъ революционеръ: „Единъ само Узуновъ противостои всичкитѣ мжки и страдания и съ геройство прекарва своитѣ черни дни... Напраздно „Независимостъ“ го е наричала нѣкога си предателъ и безхарактеренъ човѣкъ. Азъ познавамъ него и другаритѣ му и готовъ съмъ всѣкога да докажа, че Узуновцитѣ сж рѣдки!...“⁴.

¹ АНБ, II В, № 60.

² Броеве 43, 46, год. III; бр. 26, год. IV, и пр.

³ АНБ II А, п. 62, № 8486. — Драсовъ до П. Хитовъ, 17 юлий 1873.

⁴ Бр. 16.

Нѣколко тракийски и срѣдновѣковни крепости по Срѣдна Арда

отъ Ив. Велковъ

Въ статията си „Нѣколко крепости и стари селища по Срѣдна Арда“, печатана въ Сборникъ Иширковъ (София 1933), с. 149 сл., се опитахъ да дамъ сведения за нѣколко стари селища, както и да отъждества сегашни развалини съ познати ни отъ литературата срѣдновѣковни крепости. Презъ срѣдата на м. юний 1939 г. имахъ възможность наново да надникна въ раздробенитѣ гѣнки на Източнитѣ Родопи и да посетя и открія още нѣколко нови, непознати ни до сега крепости, както отъ времето преди Христа, когато тази областъ е била населявана гжсто отъ тракитѣ, така сжщо и отъ по-късното срѣдновѣковие.

Низкитѣ разклонения на Родопитѣ по Срѣдна Арда никога не сж били особена прѣчка за народитѣ, които сж живѣли тукъ или преминавали на югъ къмъ Бѣлото море, неразривно свързано по култура съ тѣзи области. За да се почувствува тази връзка, трѣбва да се премине р. Арда. Изглежда, че въ тѣзи планински области нашитѣ траки сж имали сигурни убѣжища и тукъ дълго сж отстоявали своитѣ народностни права и своята независимостъ.

За силната, голѣма и мжнодостѣпна крепость източно отъ Кърджали, за крепостъта Хисаръ алтж, която крепость се отъждествава съ споменатата у Акрополита крепость *Mveia-koç* (Asgorol., ed. Вонп, р. 114) споменахъ повече въ по-горе цитираната си статия. Близу насреща, на дѣсния брѣгъ на р. Арда, въ жгѣла, който се заключава между Арда и р. Сютлийка, се простира невысока тераса. Тази тераса приключва на югъ съ скалистата Харманъ кая. На първия стрѣменъ и скалистъ носъ, който се надвесва надъ водитѣ на Арда, стърчатъ още доста високо стенитѣ на късна срѣдновѣковна крепость (обр. 1). Това е познатата тукъ Хисаръ юстю. Стени отъ крепостъта сж запазени главно въ южната страна, сжщо

отъ къмъ северъ. Отъ къмъ източната страна крепостъта е била най-уязвима, но тукъ тя е била и най-добре укрепена. На това мѣсто ще да е имало и защитна кула. Малко предъ тѣзи стени е била издигната и втора защитна стена, но по-слабо градена. Тя сега е съвършено унищожена. Зидоветѣ

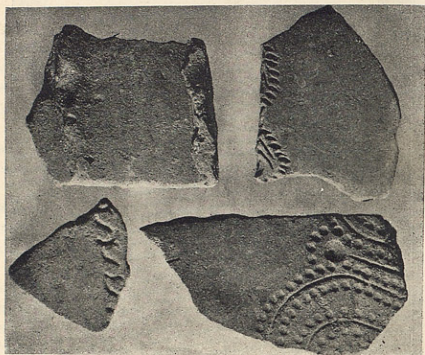

Обр. 1. Останки отъ крепостъта Хисаръ юстю

сж градени съ обикновени лѣмени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ.

Това сигурно скалисто убѣжище, както много други подобни мѣста въ Родопската областъ, е било използвано нѣкога и отъ тракитѣ. Нѣщо повече, тукъ, въ северното подножие на Хисаръ юстю, отъ самата крепостъ до брѣговетѣ на р. Арда, се е простиралъ цѣлъ тракийски градъ. Въ самата крепостъ се откриха фрагменти отъ глинени сѣдове съ релефни орнаменти, които датиратъ още отъ първото хилядолѣтие пр. Хр. (обр. 2). Тракийското селище е било обградено съ стени, градени съ по-голѣми каменни блокове безъ всѣкаква

спойка или само съ пръстъ, отнесена после отъ водата. Мѣстото на стениѣ се очертава сега като дълга линия отъ натрупани камъни, но опитното око ще различи и дебелината на зидоветѣ, която достига до 2'50 м. На нѣколко мѣста личатъ и слаби тераси, върху които сж били издигнати нѣкога жилищата на тракитѣ. На изтокъ отъ укре-

Обр. 2. Фрагменти отъ глинени сждове отъ Харманъ кая и Хисаръ юстю

пеното селище се виждатъ разпрѣснати подредени купища камъни. Въ тѣзи купища камъни трѣбва да се търсятъ основитѣ на нѣвгашни жилища.

На нѣколко километра южно отъ Хисаръ юстю се издига Харманъ кая, която спуска стрѣмно чернитѣ си порфирни скали къмъ югъ. Въ западната си горна часть Харманъ кая е равна и заобиколена съ дебели каменни стени, градени съ ломени камъни, безъ хоросанъ. Въ тази твърдина трѣбва да търсимъ, сжщо както при близката Хисаръ юстю, една силна тракийска крепость. Тази крепость не е сжществувала сама за себе си. Тя е била стражъ надъ единъ значителенъ по размѣритѣ си тракийски градъ, който се е простиралъ на повече отъ кило-

метъръ ширина подъ западнитѣ и северни подножия на скалитѣ на Харманъ кая. Отъ този градъ не е останало сега много нѣщо, но при едно по-внимателно проучване биха се разкрили и основи отъ много постройки. Тукъ се виждатъ отдѣлни тераси за постройка на жилища, отдѣлни по-голѣми или по-малки обградени мѣста, останки отъ защитни стени, сѣщо разпрѣснати купища камъни отъ нѣкогашни постройки.

Всѣкакви следи отъ сѣществуването на това селище сѣ унищожени, но отдѣлнитѣ фрагменти отъ глинени сѣдове, намѣрени както въ подножието на скалитѣ между развалинитѣ на нѣкогашнитѣ постройки, така и въ самата крепостъ, на Харманъ кая, показватъ, че тази тракийска крепостъ и този укрепенъ градъ сѣ сѣществували още нѣколко вѣка пр. Хр.

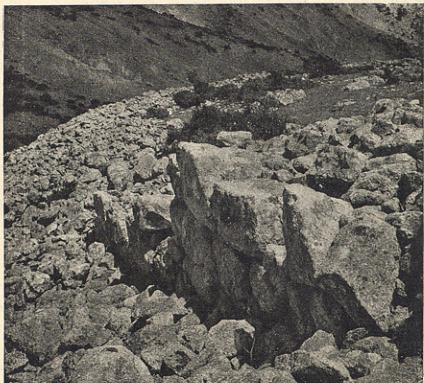
Въ връзка съ тѣзи две голѣми укрепени тракийски селища трѣбва да стоятъ и седемтѣ могили, разположени на терасата, североизточно отъ Харманъ кая надъ р. Арда и р. Сютлика. Не ще съмнение, че тѣзи два голѣми тракийски града сѣ стояли въ взаимна връзка помежду си, а може би и сѣединени съ прѣснати и обградени съ дървени плетове кѣщи и дворове.

Южно отъ Кърджали, въ областъта на Джебелъ, нѣкогашния Шейхъ Джумая, установихъ и други две тракийски крепости. Една много голѣма селищна крепостъ се намира на североизточния скатъ на острия и скалистъ връхъ Сиври кая, северно отъ м. Устренъ. Стенитѣ на тази крепостъ обграждатъ почти въ окръжностъ едно доста голѣмо пространство (обр. 3). Зидоветѣ, дебели до 2.50 м., сѣ градени съ по-едри каменни блока, които достигатъ на дължина до 1.60 м. На мѣста изъ крепостъта личатъ още изкуствено подградени тераски. Изъ вътрешностъта се намиратъ и фрагменти отъ глинени сѣдове, които добре датиратъ крепостъта къмъ V—IV вв. пр. Хр.

Втората крепостъ въ областъта на Джебелъ е калето, което се издига източно отъ м. Овчово, по-рано Спахаларъ, община Рогозче. Зидоветѣ на тази крепостъ сѣ доста повредени, понеже населението е използвало това мѣсто за затваряне на добитъка си. И тукъ градежътъ е типиченъ за тракийскитѣ крепости въ Родопитѣ, и тукъ крепостъта има почти кръгла форма.

Източно отъ крепостъта, на малка тераска, обраснала сега гъсто отъ храсти и папратъ, се намиратъ до десетина жерт-

вени камъни съ отдѣлни кръгли каменни корита. Въ връзка съ тази тракийска крепостъ стоятъ вѣроятно и дветѣ гробници, издълбани въ скалитѣ въ севернитѣ окрайнини на м. Овчово. Това сж две фурнообразни помѣщения, издигнати на нѣколко метра височина, съ малки полукръгли отвора. Вижда се,

Обр. 3. Останки отъ крепостта на Сиври кая

че тѣзи гробници сж затваряни. Надъ отвора на източната гробница личи и релефна ивица, която е служила като украса.

Трета подобна гробница, много по-добре запазена, се намира на южния скатъ на хълма, който върви успоредно и северно на хълма съ тракийската крепостъ. Това е издълбано въ скалитѣ фурнообразно помѣщение съ размѣра 2.50×2.50 м. при височина около 1.50 м. Отворъ почти елипсовиденъ до 1 м. високъ и 0.60 широкъ. По срѣдата на вътрешната частъ на гробищата има издълбано седалище, върху което вѣроятно е билъ сложенъ умрѣлиятъ или сж били сложени жертвенитѣ дарове.

Все въ тази областъ, малко западно, въ мѣстността Кепе, се намира и четвърта подобна гробница, издълбана малко ви-

соко въ скалитѣ. Въ едно по-голѣмо полукржгло предверие съ размѣръ 2 м. дължина, 1.40 м. височина и около 1 м. дълбочина, е вдълбочено навътре малко фурнообразно помѣщение съ размѣри до 1 м. височина и дълбочина при 0.50 м. отворъ.

На около петдесетъ метра западно отъ тази гробница, въ нивата, се намира единъ плоскъкъ жертвенъ камъкъ съ улейче за изтичане. Около този жертвеникъ се намѣри фрагментъ отъ голѣмъ глиненъ кюпъ.

Въ областъта на Джебелъ, и то западно отъ Малъ Асаръ, се намиратъ още две тракийски гробници. Тѣ сж изрѣзани въ скалитѣ на Хамбаръ кая. Едната гробница е въ северната часть на скалата. Тя има повече форма на пресѣченъ конусъ съ размѣри 2.50×2.50 м., при височина 2 м. Въ горната си часть е имала отдѣленъ похлупакъ. Около това мѣсто се виждатъ улейчета, издѣлбани въ скалитѣ.

Втората гробница тукъ прилича по-скоро на долменъ отъ Странджа планина. Тази гробница има една предна камара съ малка тераска предъ нея. Размѣритѣ на вътрешната, голѣмата камара е 2.50×2.50 м., при височина 1.60 м.

Известно е, че тракитѣ сж умѣяли да строятъ крепости. Една кула, въ която живѣлъ Севтъ, дето билъ добре охраняванъ, споменава Ксенофонъ (Anab., VII 2, 21)¹.

За по-рано откритата тракийска крепость на Кушъ кая, южно отъ Мезекъ, споменахъ въ статията си въ Сборникъ Иширковъ, с. 149. За една тракийска крепость при с. Бръстово, Хасковско, ми съобщава г. Д. Цончевъ. Тукъ трѣбва да спомена и тракийската крепость, разположена на северния скатъ на хълма, който се издига южно отъ спирка Негушево, Софийско.

Не ще съмнение, че ако се проучатъ системно Родопитѣ, ще се откриятъ и много други тракийски крепости, чието съществуване ние още не подозираме. Може би такава ще да е крепостъта (Калето) надъ с. Шумнатица, Златоградско, или Клисе тепе, далечъ източно отъ Кърджали.

Като се разглеждатъ всички тѣзи тракийски крепости, прѣснати изъ тази пресѣчена планинска областъ, ние неволно би трѣбвало да ги свържемъ съ описанието, което Тацитъ

¹ Г. И. Кацаровъ, *Битътъ на старитѣ траки*, въ СБАКН, I. 1913, с. 16.

дава за последнитъ геройски борби на тракитъ, водени съ такава упоритостъ и ожесточение срещу римлянитъ (26 г. сл. Хр.). Тази частъ отъ анализъ на Тацита (кн. IV, 46 сл.) е пре-
 дадена изцѣло въ статията на проф. Г. И. Кацаровъ, *Битътъ на старитъ траки*, с. 36 сл. Тукъ, като се говори за тракийската младежъ, решена да защитава съ желѣзо свободата си или да умре, и като се говори, че тѣ, преди да се заловятъ за оръжие, пратили пратеници, които да припомнятъ на римлянитъ за приятелството и покорността имъ, се казва: „Сжщевременно тѣ указвали своитъ крепости, съградени на скалитъ, и какъ прибирали тамъ женитъ и родителитъ си.“ Въ следната глава (47) се говори пакъ за тракийска крепостъ, заета отъ голѣмъ брой въоръжени и невъоръжени защитници. Като се говори въ гл. 51 за ожесточенитъ борби около крепоститъ на тракитъ, се споменава и за приготвени мостове и стълби по кулитъ и жбцитъ на крепоститъ. Въ края на сжщата глава се говори, че следъ кръвопролитнитъ нощни борби, вече на разсѣмване, малцина отъ тракитъ, следъ като били избити или ранени най-храбритъ, се оттеглили въ най-високата частъ на крепостта, дето били принудени да се предадатъ.

Следъ тѣзи борби въ Родопската областъ ще да е изникнала и малката, но силна римска крепостъ на дѣсния брѣгъ на р. Арда, недалечъ отъ Кърджали, тамъ, дето се влива рѣчквата на Къочъ дере. На югъ отъ тази римска крепостъ при с. Веселчани, се виждатъ и три гробни могили, едната съ значителна голѣмина.

Тракийскитъ крепости сж били наследени отъ късновизантийски крепости, играли важна роля въ всички борби, развили се въ тази областъ. Като оставимъ крепостта при Хисаръ юстю, въ областта на Джебелъ, и то западно отъ това селище, се издигатъ две крепости. Първата крепостъ е известна като Малъ Асаръ. Това е една малка, но силна византийска крепостъ, издигната върху стрѣмни и недостѣпни скали, ниско въ долината, западно отъ м. Казацитъ (Казелеръ). Крепостта е мжно достѣпна. По-добре запазени зидове се виждатъ въ южната страна, сжщо въ северозападната частъ на крепостта, дето тѣ достигатъ до нѣколко метра височина. Отдѣлни части на крепостта сж градени съ по-голѣми каменни блока. Спйката въ стенитъ е бѣлъ хоросанъ съ слабъ примѣсъ отъ червени керемиди. На изтокъ отъ крепостта

се издига стрѣмно каменна стена съ голѣмъ отворъ. Това е светиня за околното население. Всички храсти наоколо сж накичени съ разноцвѣтни парцалчета.

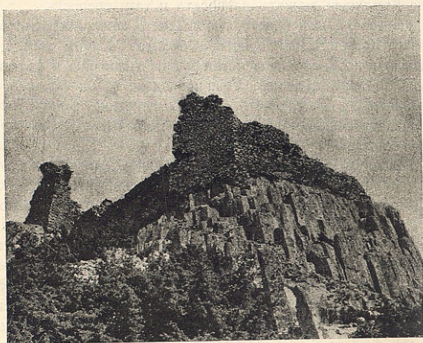
За крепостъта Малъ Асаръ, като разположена на по-скрито и ниско мѣсто, не се споменава никжде. Благодарение на г. Н. Ивановъ, единъ отъ най-добритѣ познавачи на старинитѣ около Кърджали, можахъ да посетя и тази крепостъ.

На северъ отъ билото, върху което лежи Малъ Асаръ и махалата Казацитѣ, се простира билото Гьочукъ тепе, цѣло хлѣтнало и потънало на десетки метра дълбочина и на повече отъ километъръ дължина. Това пропадане на билото, споредъ преданието въ населението, станало десетина години преди Балканската война, може би при голѣмото земетресение презъ 1903 година.

Право на югозападъ отъ Малъ Асаръ се издигатъ стрѣмни и каменисти чуки, върху които е била издигната сигурно споменаваната отъ Акрополита (А с г о р., ed. Bonn, p. 114) крепостъ Устра (Оботра). Вѣроятно славянското селско население ще да е наричало тази крепостъ Остра, защото тукъ всичко е остро, заострено. Самитѣ скали подъ крепостъта приличатъ на многобройни изправени нагоре игли, самиятъ връхъ се издига високо надъ всички други околни хълмове. Върху тѣзи именно каменни игли сж изградени защитнитѣ стени на крепостъта, запазени още до 8—10 м. височина. Почти още цѣли запазени стоятъ стенитъ на западната частъ на крепостъта, дето тѣзи стени сж подсилени и съ три кули. Стенитѣ сж градени съ обикновени голѣми камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Въ вжтрешността на крепостъта личатъ добре основитѣ и на различнитѣ отдѣлни помѣщения. Въ югозападния жгълъ на крепостъта се вижда още сравнително добре запазена голѣма щерна за вода. Втора по-малка щерна, измазана гладко съ червенъ хоросанъ, се намира близу до северната стена на крепостъта (обр. 4).

Крепостъта Устра по размѣри не е особено голѣма, но тази крепостъ е била твърде важна по своето стратегическо положение. Още Хр. Караманджуковъ (ИАД, VII, с. 147 сл.) говори, че едва ли има друго градище, построено на такъвъ високъ и стрѣменъ връхъ и съ такъвъ обширенъ кржгозоръ. На западъ се долавя Карлъка, на югъ Маказитѣ, а на изтокъ височинитѣ къмъ Куртъ кале надъ Мезекъ.

Съ установяване мѣстото на крепостъта Устра въ областъта Ахридосъ, въ центъра на Родопитѣ, се прави крачка напредъ при опредѣляне мѣстонахождението на крепоститѣ, споменати у Акрополита (Асгор., ed. Bonn, p. 114). Сега вече ще трѣбва да се иматъ предвидъ и крепоститѣ Хисаръ юстиу при Кърджали и Малъ Асаръ на западъ отъ Джебелъ. Въ тази

Обр. 4. Крепостъта Устра

область и малко по на югъ ще трѣбва да се прегледа и крепостъта при с. Крилатица (Шахпаля) на р. Сютлийка до моста за Златоградъ, сжщо крепостъта подъ с. Любеново, Русалска община, тамъ дето се сливатъ дветѣ Арди. Нѣкои сж наклонни именно въ този завой на рѣката да виждатъ крепостъта Кривусъ. Колкото за свършено незначителната крепостъ Патмосъ, разположена въ Ахридскитѣ планини (ἐνὸς μὲν φρουρίου πάνυ μικροτάτου ἐν τοῖς βουνοῖς κεκμένου τῆς Ἀχρίδος καὶ καλουμένου Πάτμου., Асгор., ed. Bonn, p. 126) ще трѣбва да помислимъ за скритата и нагледъ незначителна крепостъ Малъ Асаръ, която ще да е стояла винаги въ връзка съ крепостъта Устра.

Към изучаването на „чумавитѣ времена“

Отъ Хр. Гандевъ

Презъ миналитѣ вѣкове нашиятъ народъ е живѣлъ при крайно нехигиенични условия и затова периодически е давалъ много десетки хиляди жертви на опустошителнитѣ епидемии, отъ които най-често е върлувала по българскитѣ земи чумата. Този зловещъ бичъ добилъ въ суевѣрното въображение на проститѣ народни маси образа на призрочно същество — жена или животно, което нощемъ незабелязано се проплъзва въ домоветѣ и разнася смъртоноснитѣ си миазми. Известниятъ събирачъ на религиозенъ фолклоръ отъ Кюстендилско презъ миналия вѣкъ, свещеникъ Петъръ Любеновъ, разказва съ голѣми подробности какъ нещастнитѣ селяни се мъчили чрезъ сложни магически манипулации да заключатъ землищата на своитѣ села, за да не може да проникне въ тѣхъ чумата¹. А въ една приписка отъ 1836 г. ловченскиятъ свещеникъ Луканъ Лиловъ нарича тази смъртоносна болестъ съ умилистиващъ евфемизмъ „жива и здрава леля“².

Имало е, обаче, и други срѣдства за спасение отъ болестъта, освенъ магическитѣ, — на първо мѣсто хигиеничнитѣ. Въ Габрово, напримѣръ, презъ чумаво време всѣко земаедаване замирало, понеже се смѣтало, че при размѣната на стоки и пари болестъта се разнася още повече; при неизбѣжнитѣ търговски операции паритѣ не се давали на ржка, а се хвърляли въ оцетъ за дезинфекция³. Въ Кюстендилско, пъкъ, населението ядѣло много чесънъ, за да пропъди по такъвъ начинъ заразата⁴. Но все пакъ, най-вѣрното срѣдство било изоставянето на нечистенитѣ съ течение на вѣкове селища,

¹ П. Любеновъ, *Баба Ега или сборникъ отъ различни вѣрвания въ Кюстендилско*, Търново 1887, с. 12 сл.

² А. Иширковъ, *Учители и учителки въ Ловечъ преди освобождението*. . . (въ „Ловечъ и Ловчанско“, кн. 3. София 1931, с. 122).

³ П. Цончевъ, *Изъ общественото и културно минало на Габрово*, София 1934, сс. 271, 272.

⁴ Й. Ивановъ, *Северна Македония*, София 1906, с. 284.

изоставянето на самитъ болни и бѣгството по гори, планини и манастири. Вѣковниятъ опитъ доказвалъ, че чиститъ балкански и гористи мѣстности били винаги единственото спасително прибѣжище за обхванатия отъ суевѣренъ ужасъ народъ. Тѣзи, които оставали въ градоветъ, — а това сж били най-вече турцитъ, вѣрващи поради своя фатализъмъ, че сждбата на човѣка е опредѣлена и бѣгането е безсмислено, — загидали въ много по-голѣмъ процентъ, отколкото бѣгълцитъ. За по-голѣмата смъртностъ всрѣдъ турцитъ допринасяло и обстоятелството, че тѣхнитъ квартали въ градоветъ и селата били по-мръсни отъ българскитъ. Още презъ 1725 г. единъ свещеникъ отъ неизвестно село въ Македония бележи: "...въ тая зима... поче (започна) люта болестъ, име ее чума: християни по мало, турци непрестанно... и бистъ плачъ великъ; дружи бѣгаха, азъ не бѣгахъ... Кой бѣга, утече (спаси се), кой не бѣга — не остана. (Свещеникътъ следъ това разказва и за своето боледуване). Въ лѣто 1725"¹. Сжщо така действувала чумата на турцитъ и въ Плѣвенъ къмъ края на XVIII вѣкъ споредъ думитъ на епископа Софрония: "...дойдоха плѣвняни да ме взематъ и рекоха: още има чума, ала повече по турцитъ; по християнитъ тя попресече"². Изглежда, че епидемическитъ болести сж косили масово турското население, което презъ първата половина на XIX вѣкъ поради тази причина доста орѣдѣло въ градоветъ. Следъ всѣка епидемия оставали необитаеми турски кѣщи, отстѣпвани въ послѣдствие на българи отъ околнитъ села или на граждани на много низки цени. Така е било въ Севлиево, Ловечъ, Стара Загора, Сливенъ и другаде³. Бѣгството на българитъ отъ

¹ Б. Цоневъ, *Описъ на славянскитъ ржкописи въ Софийската народна библиотека*, томъ II, София 1923, с. 57, № 519. Сведения за чумни епидемии презъ XVII вѣкъ вж. у Ив. Дуйчевъ, *Софийската католичка архиепископия презъ XVII в. Изучаваня и документи*, София 1939, сс. 95—97.

² Софроний Врачански, *Автобиография*. Изд. Д-ръ П. Н. Орѣшковъ, София 1914. (Използувамъ поправения текстъ на издателя, с. 101).

³ А. Иширковъ, *Населението на градъ Ловечъ* (Ловечъ и Ловечко, кн. II. София 1930, с. 125). А. Ивановъ, *Чърти изъ живота и записки на...* *Пловдивъ* 1896, с. 5 слл.

С. Табаковъ, *Опитъ за история на градъ Сливенъ*, Томъ I. София 1911, с. 477.

Културна история на с. Крамолинъ. Събрали и наредили Д. Недѣлчевъ, Ст. Андреевъ... Габрово 1938, с. 4 слл.

А. Voué, *La Turquie d'Europe*, Paris 1840, t. III, pp. 560 ssq.

градоветѣ презъ време на чума е било масово и траяло понѣ-кога съ години въ зависимостъ отъ продължителността на епидемията. Ето какъ е описано едно такова бѣгство презъ 1837 г. въ лѣтописѣта на Троянския манастиръ: „И пакъ того же лѣто 1837 бѣше велика смертоносна болестъ на чело-вѣ-цитѣ, що е чума, по всичката вселена и много чело-вѣ-ци и деца и жени много безчетъ умрѣха, не само християни, но и невѣрни турци и евреи. И бѣгаха чело-вѣ-цитѣ отъ градоветѣ и селата навънъ по лозята отъ чумата да се укрятъ, но и тамъ умрѣха. А други дойдоха до манастиря и прибѣгнаха до Матерь Божию, въ нейната обителъ, подъ покроя ѝ да се укрятъ; бѣха ловчени и сопотненци бѣгали. И когато дойде празникътъ на Успението на Богородица, събраха се, що имаше у манастира господари (чорбаджии) и съветваха егу-мена и го увещаваха да му дадатъ пари на празника да не пуца гости — поклонници, за да не дохождатъ болни и мо-лепсани“. (Игуменътъ, обаче, отказалъ да стори това и убедилъ монаситѣ да останатъ на поста си и да служатъ на праз-ника. Само послушницитѣ нѣмали вѣра въ покровителството на Божиата Майка и избѣгали въ гората, гдето въ мѣки умрѣли, докато всичкитѣ народъ въ манастиря — чорбаджии и поклонници — съ помощта на Богородица се спасили отъ болестята¹). Така, презъ сѣщата 1837 г. кюстендилското население бѣгало въ Осоговската планина²; презъ 1831 г. севлиевци и търновци, подплашени отъ чумата, бѣгатъ въ Габрово, но епидемията се пренася и тукъ и жителитѣ се разпрѣскватъ по околнитѣ колиби³; отъ едно писмо на Гаврила Кръстевичъ до учителя му Райно Поповичъ въ Кар-лово, съ дата 1837 г., се вижда, че презъ тази година населе-нието на Пловдивъ, Карлово и околнитѣ села било прѣснато поради чумната епидемия⁴; по време на „голѣмото чума-во“ въ 1812 г. по-голѣмата частъ отъ сливненци напуснали домо-ветѣ си и се скрили въ Балкана по боазитѣ, гдето прекарали

¹ П. Мутафчиевъ, *Изъ нашитѣ старопланински манастири* (СБАКН, кн. XXVII, 1931, сс. 108—109).

² Й. Ивановъ, *цит. с.*, *цит. м.*

³ П. Цончевъ, *цит. съч.*, *цит. м.*

⁴ М. Балабановъ, *Гаврилъ Кръстевичъ*, София 1914, с. 131.

много месеци подъ шатри¹; сжщо така и селското население се пръскало по време на епидемии².

Тъзи временни пръскания и миграции на жителитъ на различнитъ селища имали понѣкога и по-траенъ характеръ. Така, поради чума презъ 1812 г. жителитъ на Карнобатъ избѣгали отъ стария градъ „и се заселили на югъ въ гористата мѣстность до сегашнитъ карнобатски баири. Помни се и се разказва, че първата и най-стара къща на нѣкой си Жеко чорбаджи била построена между дърветата на гората въ сегашния Карнобатъ“³. Частъ отъ плѣвнци, пръснати презъ време на чумната епидемия отъ 1813 — 1814 гг., не се завърнали въ града, а се установили окончателно другаде, като нѣкои дори преминали въ Влашко⁴. Следователно, честитъ епидемии сж били единъ отъ факторитъ за вътрешното разселване и размѣсване на населението изъ българскитъ земи. Можемъ да добиемъ по-конкретна представа за този процесъ отъ разказа на стария народенъ учител отъ Стара-Загора, Атанасъ Ивановъ, роденъ на 1810 г., който заедно съ родителитъ си участвувалъ въ едно такова чумно преселение: „Въ 1814 г. напролѣтъ... се присъедини и неумолимата чума... християнитъ (отъ Стара-Загора) намѣрили случай да се разбѣгатъ по лесиститъ села и колиби, но като заплатили за една цѣла година напредъ харачътъ и данъка си; тогасъ се даваше мило и драго, само да се избавятъ отъ Божието наказание; баща ми, следъ като си заплати данъка, остави града и съ нѣколко сродници се установихме при селото Ахиево въ Молновата (Молловата) кория, 3 часа на югъ отъ града. Тукъ останахме до есенъта... Баща ми бѣше щастливъ, че не се върна тутакси въ града, но остана въ селото Ахиево. Следъ малко той си купи нѣколко нивя, захвана ступанисването, а освенъ това ходѣше по ближнитъ села като малъкъ праматаринъ да продава кърпи, разни платове за сукмани, — всичко

¹ С. Табаковъ, пакъ тамъ.

² Културна история на с. Крамолинъ..., сс. 5, 6; М. Балабановъ, цит. съч., цит. м.

³ Въ пантеона на Карнобатъ. Животописни статии и бележки подъ редакцията на Ив. Карановски, София 1939, с. 29.

⁴ Ю. Трифоновъ, История на градъ Плѣвнъ до освободителната война, София 1933, с. 128.

стока, колкото можеше да се натовари на единъ конь и съ него заедно“¹.

Едно систематично събиране на данни за такива разселвания презъ чумавитъ времена би дало възможность да се обясни както произхода на много селища, тъй и наличността на различни български етнически елементи въ дадена област, градъ или село. Въ своя най-новъ трудъ *Софийската католическа архиепископия презъ XVII вѣкъ*²) Ив. Дуйчевъ, като разглежда сведенията за чумни епидемии презъ XVII вѣкъ, изтъква голѣмото значение, което сж имали последнитъ за промѣната на численото съотношение между българската и турска народности. А това е, несъмнено, единъ исторически въпросъ, който заслужава най-подробно изучаване. Резултатитъ отъ подобно изучаване биха били сжщественъ приносъ къмъ изясняване народностната сждба на българскитъ градове презъ миналитъ вѣкове. Не малки сж и стопанскитъ последици отъ тѣзи чумни преселения, които сж парализирали за дълго време производството и размѣната както въ градоветъ, тъй и по селата.

¹ А. Ивановъ, *цит. с.*, *цит. м.*

² Вж. стр. 80, заб. 1.

Нови монети на царь Михаилъ Асеня

Отъ Т. Герасимовъ

При градъ Гостиваръ е станала презъ 1925 година една малобройна, но интересна въ много отношения находка на венециански, сръбски и български грошове отъ срѣдата на XIII вѣкъ¹. Отъ тази находка произхождатъ двата сребърни гроша на царь Михаилъ Асеня, чието описание даваме по-долу; тѣ се отличаватъ отъ досега познатитѣ грошове на Михаилъ Асеня по надписитѣ около дветѣ фигури на лицевата имъ страна, които сж новостъ за българската нумизматика.

Името на царя тукъ е предадено на латински съ окончание въ родителенъ падежъ (Mihoelis); освенъ това, до фигурата на светеца, който подава знамето на царя, е поставено името S(anctus) Georgius.

Сега двата гроша на царь Михаилъ Асеня се намиратъ въ сбирката на д-ръ Ем. Лесичъ въ Бѣлградъ².

Дали е имало и други монети на български владѣтели отъ XIII вѣкъ въ находката отъ Гостиваръ сега е невъзможно да се установи, тъй като първоначалниятъ ѝ притежателъ разпрѣсналъ голѣма часть отъ съдържанието ѝ преди тя да бжде проучена отъ нѣкой специалистъ; той отстранилъ отъ находката всички венециански грошове, които били стопени за сребро. Твърде е вѣроятно да сж попаднали въ това число и други български монети. Освенъ венецианскитѣ грошове, въ находката е имало и стотина сръбски грошове (съ изображение на владѣтель и светецъ, държащи знаме).

Ето описанието на двата гроша:

¹ B. Saria въ Numism. Zeitschr., N. F., XX, 1927, S. 17.

² Дължимъ да изкажемъ благодарностъ на г. Лесичъ за любезното разрешение да ги публикуваме. По-рано въпроснитѣ грошове сж били притежание на г. Ст. Краковъ; ср. J. Petrović, Numismatičar, I, с. 32 (авторътъ е описалъ само единия екземпляръ).

1 лице: Въ лѣво владѣтельтъ гологлавъ, въ мантия, украсена съ бисерни зрънца, стои на дѣсно и поема съ дѣсната си рѣка знамето, което му подава стоящиятъ въ дѣсно светецъ; въ лѣвата си рѣка царьтъ държи свитѣкъ. Долу при краката на фигурата кръстъ.

Между лицето на царя и дръжката на знамето сж помѣстени въ отвесенъ редъ три букви IPR — съкращение на титлата imperator. Въ полето се чете името на Михаила съ латински букви: MIHOELIS.

Обр. 1

Обр. 2

Въ дѣсно отъ знамето — светецъ съ нимбъ, облѣченъ въ палиумъ, украсенъ на рамото и гърдитѣ съ по единъ кръстовиденъ орнаментъ отъ зрънца; съ дѣсната рѣка светецътъ държи знамето, а съ лѣвата — Евангелието. Той е съ кжса и широка брада. Задъ него въ дѣсно стои надписъ на латински: S(anctus) GEORGIV(S).

Опако: Исусъ Христосъ седи на тронъ съ високо облѣгало; съ дѣсната рѣка той благославя, а въ лѣвата държи Евангелие. Монетата е пробита надъ главата на светеца. Тежи 1,65 гр. и е широка въ диаметръ 19,5 мм. (Обр. 1 и 2).

Тоя екземпляръ е издаденъ веднѣжъ, но безъ да е правилно опредѣленъ¹.

2. Лице: сжщото. Отъ дветѣ страни на долния край на

Обр. 3

Обр. 4

¹ J. Petrović, въ сп. Numismatičar, I, с. 3.

дръжката на знамето има по едно кръстче. Името на царь Михаилъ Асеня е предадено тукъ съкратено тъй: MIHOELI, а името на светеца е изписано изцѣло: SGEORGIVS.

Опако: сжщото.

Тежина 1,68 гр., диаметръ 20 мм. (Обр. 3 и 4).

Къмъ горе описанитѣ два гроша на Михаилъ Асеня отъ находката при Гостиваръ трѣбва да прибавимъ още единъ подобенъ екземпляръ, който е описанъ и възпроизведенъ въ познатия трудъ на хърватския нумизматъ С. Любичъ върху южно-славянскитѣ монети¹, заедно съ още две други монети на царь Михаилъ Асеня.

Предъ видъ на това, че както чертежникътъ на изображението на тоя грошъ въ приложенитѣ таблици, така и авторътъ не сж схванали добре латинския надписъ около фигуритѣ на лицевата му страна, ние смѣтаме за неизлишно да го преиздадемъ тукъ, съ цель да поправимъ погрѣшното му описание.

3. Лице: сжщото. На рисунката у Любичъ името е предадено безъ крайното I или IS — MIHOEL. Чертежникътъ по недоглеждане е пропусналъ I.

Въ титлата IPR (imperator), последната буква е схваната погрѣшно като T, а името на светеца е предадено така NSORNI, което въ сжщность е GEORGIV(S).

Сребро, тежина 1,55 гр., диаметръ 20 мм. По-рано тая монета се е намирала въ сбирката на епископа Антонианъ въ Нови Садъ. Гдѣ се намира сега, не е известно.

Въ началото на статията споменахме, че новооткрититѣ грошове на царь Михаилъ Асеня се отличаватъ отъ досега познатитѣ негови монети по надписитѣ на лицевата имъ страна. Името на царя върху тѣхъ е написано на латински въ родителенъ падежъ — MIHOELIS, което значи „на Михаила“. Тукъ се подразбира думата MONETA, която е изпусната. Попълненъ цѣлиятъ надписъ би гласилъ: „Moneta imperatoris Mihoelis“. Чрезъ надписа съ името на Михаилъ Асеня въ родителенъ падежъ монетата повестува за себе си, че тя е знакъ на царя². Това нѣщо е ново въ нумизматиката на българскитѣ царе.

¹ S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, 1875, с. 17, табл. II, 16.

² Примѣри, гдето монетата чрезъ надписъ обяснява, че е знакъ на владѣтеля, имаме още отъ античността. Най-стариятъ примѣръ е една монета отъ гр. Ефесъ, съчена въ VII в. пр. Хр.; тя носи надписъ ΦΑΝΟΣ ΕΜΙ

Обикновено въ досега познатитѣ български монети около фигурата на царя се помѣства неговото име въ именителенъ падежъ. Въ сребърнитѣ грошове на царь Иванъ Асенъ II, които сж сѣчени сжщо тъй по подражание на матапанитѣ на венецианската република, но сж съ славянски надписи, името на царя е изписано два пѣти въ полето около фигуритѣ на лицето: **АСЕНЬ**¹. И въ златнитѣ и меднитѣ му монети, сѣчени по византийски образецъ, името му е сжщо така въ именителенъ падежъ².

Въ по-рано известнитѣ грошове на Михаилъ Асеня, името му е предадено въ именителенъ падежъ: **MIHOIL ASENUS**³. По сжщия начинъ сж изписани имената върху монетитѣ и на останалитѣ български царе⁴.

Друга особеностъ, която отличава тукъ описанитѣ грошове на царь Михаилъ Асеня отъ досега познатитѣ такива, е името **S(anctus) GEORGIVS**, гравирано отъ дѣсно отъ фигурата на светеца, подаващъ знамето на стоящия до него царь.

Обикновено въ познатитѣ ни до сега сребърни грошове на Михаилъ Асеня до фигурата на светеца винаги стои фамилиното име на царя⁵. И въ грошоветѣ на царь Иванъ Асеня II

ΣΗΜΑ „азъ съмъ знакъ на Фанесъ“, ср. В. Н e a d, *Historia numorum*, 2 изд., р. 571. Върху сребърнитѣ монети на тракийския царь Севтъ I (400 г. пр. Хр.) се намиратъ надписи ΣΕΥΘΑ ΑΡΓΥΡΙΟΝ (сребро (монета) на Севта) и ΣΕΥΘΑ ΚΟΜΜΑ, ср. Н e a d, *Hist. num.*, р. 282; E. B a b e l o n, *Traité*, IV, 1926, р. 837.

Близки аналогии на надписа отъ нашитѣ монети намираме въ съвременнитѣ имъ сръбски грошове, носещи надписи на латински: **MONETA REGIS STEFANI** (Ljubić, *цит. съч.*, с. 62 сл., табл. V, 10 сл.) и **MONETA REGIS VROSI** (Ljubić, *п. т.*, стр. 70 сл., табл. VI, 6 сл.). Въ една монета на князь Лазара името му е изписано и отъ двѣтъ страни на славянски езикъ въ родит. падежъ: **† ГОСПОДИНА КНЕЗА ЛАЗАРА**, т. е. „монета на господинъ Лазара“ (Ljubić, *цит. съч.*, с. 169, табл. XIV, 1).

Въ една рѣдка монета на руския князь Владимиръ I (988—1015) намираме следния надписъ: **А СІЕ ЕГО СРЕБРО**, ср. A. E n g e l, *Traité de numism. de moyen âge*, II, 1894, р. 892.

Византийската нумизматика не познава подобни означения.

¹ Н. Мушмовъ, *Монетитѣ и печатитѣ на бѣлг. царе*, 1924, с. 68.

² Т. Герасимовъ, въ ИАИ, VIII, 1934, с. 363.

³ Мушмовъ, *цит. съч.*, с. 73; Герасимовъ, Нѣколко неиздадени български монети, Год. Соф. Музей, IV, с. 225.

⁴ Ср. Мушмовъ, *цит. съч.*, с. 76 сл.

⁵ Мушмовъ, *цит. съч.*, с. 73.

и на Георги Тертеръ, които иматъ идентични образи на лицевата страна, името на светеца не е дадено.

Самата фигура на светеца върху занимаващитъ ни тукъ грошове на царъ Михаилъ Асеня не отговаря иконографски на поставеното до нея име на латински — Sanctus Georgius. Тукъ е представенъ възрастенъ мъжъ съ брада и мустаци, въ архиерейско облѣкло, държащъ Евангелие.

Свети Георги, както е известно, се изобразява въ монументалната живопись и въ монетитъ ¹ винаги като голобрадъ младежъ въ войнишко облѣкло съ щитъ и копие.

Въ венецианскитъ матапани, чийто типъ е копиранъ за сребърни монети на царетъ ни Иванъ Асенъ II, Михаилъ Асенъ и Георги Тертеръ, брадатата фигура представлява евангелиста Св. Марко, покровителя на венецианската република ².

За сега е трудно да се намѣри едно правдиво обяснение, защо царъ Михаилъ Асенъ е накаралъ да означатъ върху тая серия грошове името на свети Георги, а не това на св. Димитра Солунски, семейния покровител на Асеновци както това е сторилъ царъ Иванъ Асенъ II въ своитъ златни и медни монети ³.

При внимателно разглеждане и сравнение на изображението отъ лицевата страна на описанитъ по-горе грошове на царъ Михаилъ Асеня съ сръбски грошове отъ сжщия типъ съ надписъ STEFAN — REX — S.STEFAN ⁴, се хвърля на очи голѣмото сходство на нѣкои подробности отъ фигуритъ имъ.

Както въ единитъ (тия на Михаилъ Асеня), тъй и въ другитъ шията на светеца и яката на дрехата (палиума), сж предадени отъ гравьора на печатитъ схематично като четири кжси успоредни чертици подъ брадата. Падащитъ надолу краища на палиума сж представени като две успоредни джгообразни черти отъ страни на тѣлото. Въ други екземпляри съ

¹ Ср. W. Wroth, *Catalogue of the imper. byzant. coins*, II, 1908, табл. LXVII ¹²; LXVIII ¹, ²; LXXIII ¹⁵, ¹⁶ и ¹⁷; J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, II, 1862, табл. LIII ¹⁶; ¹⁷; LVI ¹⁰; LVII ¹⁹; LX ⁸; LXII ⁴; LXVIII ⁴.

² Engel, *Traité de numism.*, III, p. 1370.

³ Герасимовъ, ИАИ, VIII, с. 368.

⁴ Ср. Ljubić, *цит. съч.*, табл. V, ¹⁶, ¹⁷ и ¹⁸; Гр. Чремошник. *Развој српског новчарства до краља Милутина*, 1933, табл. III. ³ и ⁸.

типъ на венецианскитѣ матапани тия краища сж представени по-естествено съ прави успоредни на тѣлото линии.

Сходни сж и знацитѣ за съкращение; употребени при надписитѣ, както на грошоветѣ отъ находката при Гостиварѣ, така и въ споменатитѣ сръбски грошове; и въ еднитѣ, и въ другитѣ сж употребени два вида знаци за съкращение — въ видъ на запетайка съ гърба на горе (ср. обр. 3 и 4) и въ видъ на клинче. (Обр. 1 и 2) ¹.

Тия сходства въ нѣкои подробности отъ фигурата на светеца и знацитѣ за съкращение при надписитѣ ни показватъ, че матрицитѣ-печати, както на грошоветѣ на царь Михаилъ Асеня отъ находката при Гостиварѣ, така и тия на сръбскитѣ грошове съ надписа STEFAN — REX — S. STEFAN сж правени отъ единъ и сжщи майсторъ-гравьоръ.

За монетитѣ на сръбскитѣ крале отъ XIII вѣкъ, съ типове, подражаващи тия на венецианскитѣ матапани, се знае, че тѣ сж сѣчени въ рударското селище Бръсково на р. Тара ². Въ писменитѣ източници тия сръбски монети се наричатъ *gorssi di Brescovo* ³ или *grossi de bandera*, поради знамето, което светецътъ подава на владѣтеля ⁴.

Тукъ, въ Бръсково е имало и монетарница съ изобилна сребърна руда, която е била използвана за коване на монети на сръбскитѣ крале и за износъ въ Италия и Западна Европа.

Царь Михаилъ Асенъ е прибѣгналъ до услугитѣ на тая монетарница.

Дали и другитѣ видове грошове (съ надписи MIHOIL ASENSVS) на царь Михаилъ Асеня сж сѣчени въ монетарницата въ Бръсково, не може да се каже нищо положително, тѣй като по тѣхъ липсватъ белези, които да ни насочатъ, че тѣ сж работени тамъ.

До сега не се знаеше нищо по въпроса, кжде сж сѣчени сребърнитѣ грошове съ типове, подражаващи тия на венецианскитѣ матапани. Въ по-старата литература бѣ изказано

¹ За примѣри отъ сръбскитѣ грошове ср. Ljubić, *цит. свч.*, табл. V 15, 16, 17 и 18.

² B. Saria, *Numism. Zeitschr.*, N. F., XX, 1927, S. 15 сл.; Чremoшник, *Развой српског новчарства*, с. 6 сл.

³ K. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalt. Serbien*, II, SS. 45, 53; Чremoшник, *цит. свч.*, с. 37.

⁴ Чremoшник, *п. т.* с. 40.

мнение, че тоя типъ грошове на българскитѣ царе сж били сѣчени въ Венеция¹. Обаче нѣкакви писмени сведения или други свидетелства не потвърдиха изказаното предположение. Сега случайно запазенитѣ два гроша отъ находката при Гостиваръ ни дадоха възможность да установимъ съ достатъчно основание една отъ монетарницитѣ, кждето сж сѣкли парични знаци нѣкои отъ нашитѣ царе.

Сравнителното проучване на споменатитѣ по-горе сръбски грошове съ надписъ STEFAN — REX — S. STEFAN съ тия на Михаилъ Асенъ отъ находката при Гостиваръ, ни дава възможность да установимъ и единъ въпросъ отъ сръбската нумизматика. Тия сръбски грошове се отдаватъ въ нумизматичната литература на сръбския кралъ Стефанъ Драгутинъ (1276—1316)². По-горе ние видѣхме, че печатитѣ на въпроснитѣ сръбски грошове сж работени отъ сжщия майсторъ, който е приготвилъ и печатитѣ на Михаилъ Асеновитѣ грошове. Това ни дава възможность да установимъ единъ хронологически терминъ за тия грошове: тѣ ще да сж били отсѣчени преди 1256 г. (датата на смъртта на българския царъ Михаилъ Асеня). Времето на отсичането имъ, следователно, съвпада съ царуването на сръбския кралъ Стефанъ Урошъ I (1243—1276), на който владѣтель трѣбва и да се отдадатъ тия грошове.

¹ Ср. Ljubić, *цит. свч.*, с. XXIV.

² Ljubić, *цит. свч.*, с. 52 сл., Чremoшник, *цит. свч.*, с. 33.

Старитѣ печати на манастира Св. Наумъ въ Македония

Отъ прот. Ив. Гошевъ

Построенъ отъ св. Наума по заповѣдь и съ сръдства на св. царъ Бориса и на неговия синъ Симеона, манастирътъ Св. Наумъ е свидетель на много и важни моменти изъ нашата исто-

Обр. 1. Изгледъ на манастира Св. Наумъ

рия. Преди всичко, той е свидетель на културната и християнизаторска мисия на древната ни столица Преславъ. Преподобни Наумъ, ученикъ на свв. Братя Кирилъ и Методий, както е известно, между 886 и 893 гг. основава въ Преславъ първата славянобългарска школа на североизточна България. Отъ 893 г., по нареждане на Симеона, той, като замѣстникъ на св. Климента, става ръководител на Дѣволската славянобългарска школа. Къмъ края на живота си, между 893 и 905 гг., той издига манастиръ на свв. Архангели и се оттегля въ него, гдето презъ 910 год. умира и бива погребанъ. Следъ като се

прочуль съ чудотворния гробъ на св. Наума, манастирътъ почва да се именува „Св. Наумъ“.

Още съ основаването си, тоя манастиръ става срѣдище на славянска просвѣта. И до днесъ, върху една отъ мраморнитѣ колони, украсяващи входа на старата манастирска църква, личи издѣлбанъ единъ кирилско-глаголически надписъ, който не е разчетенъ¹. Ако се сжди по текста на старото Наумово житие, гдето се казва, че св. Наумъ „сздаде тоя манастиръ“, би трѣбвало да се допустне, че и въпросното най-старо житие на Наума, предхождано отъ житие на св. Климента, ще е било писано въ тоя манастиръ не много следъ 924 год. Известни изрази въ това житие, началото на което липсва и което започва съ думитѣ: *И се же братѣ дѣ не останетъ безъ памети, братѣ сего блаженнаго Климента...* ни даватъ поводъ да мислимъ, че авторътъ му е билъ въ самия манастиръ на св. Наума, когато е писалъ житието. Авторътъ разказва така: „Когато поставиха Климента за епископъ, сжщиятъ благовѣренъ царь Симеонъ пустна за учитель и неговъ замѣстникъ Наума, неговия сѣработникъ. И той... създаде тоя манастиръ на изхода на Бѣлото езеро“ (*И тѣ... сътвори съ манастиръ на изходѣ Бѣлаго езера*). Въ второто Наумово житие пъкъ четемъ, че Наумъ създалъ манастира съ богатыствомъ и пожеланіемъ благоухъстникаго царя българскаго Мѣхила Корина (sic) и сына его Симеона царя, тогда тѣхъште лѣто „сзгѣ“ (т. е. 905 год.).

Отъ Х-ия вѣкъ насамъ тоя манастиръ е срѣдище ту на славянска, ту на гръцка култура. Неговата история и до днесъ не е основно проучена. Макаръ че за манастира сж писали мнозина², изнесени сж съ преповтаряне твърде малко факти

¹ Фотографическа снимка отъ него досега не е публикувана. Рисуна отъ сжщото публикува проф. Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, II изд., София 1931, с. 53.

² Напр., проф. В. Н. Златарски, *Къмъ историята на манастира св. Наумъ въ Македония* (Македонски прегледъ, 1924, кн. II, сс. 1—13). — Л. Милетичъ, *Къмъ фрескитѣ на манастира св. Наумъ* (ib., 1925, кн. III, сс. 27—38. Тукъ сж дадени четири изображения на св. Наума: едно стенописно отъ XIV в. отъ храма „Стари св. Климентъ“ въ Охридъ, една икона, по наша преценка отъ къмъ XVIII в., и два стенописни фрагмента отъ 1806 год.). — Проф. Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, сс. 53—54 и 305—314. — Проф. Ив. Сиѣгаровъ, *История на охридската архиепископия-патриархия*, София 1932, с. 426 сл. — Д-р Лазаръ Мирковић, *Свети Наум Охридски* (въ „Гласникъ“

изъ живота и паметниците на манастира. Не сж дори изнесени изчерпателни снимки на самия манастирски храмъ, на неговитѣ стенописи отъ 1806 г. и на неговия иконостасъ отъ 1711 год. Отъ Х вѣкъ въ Византия почватъ да се слагатъ каноническитѣ основи на т. н. „ставропигиално право“¹, и би могло да се предполага, че манастирътъ Св. Наумъ, граденъ съ царски срѣдства, може би ще е билъ сжщо обявенъ нѣкога за такъвъ, но и до днесъ тоя въпросъ изъ историята му още не е изследванъ окончателно².

За да допринесемъ нѣщо ново къмъ доста известнитѣ данни за историята на манастира Св. Наумъ, ние се опитаме да съберемъ ония негови печати, които въ оригинали или като отпечатыци се съхраняватъ въ сбиркитѣ на Синодалния църковенъ музей въ София. Оказа се, че въ музея се намиратъ петъ вида отпечатыци на манастирския печатъ и единъ оригиналенъ металически печатъ, съ които презъ разни времена сж били завѣрjavани манастирскитѣ документи. Тия печати, както ще видимъ, сж свързани съ историята на манастира отъ времето, когато охридскитѣ архиепископи почватъ да се именуватъ „патриарси“, до къмъ 1874 год., т. е. за единъ периодъ отъ време, обхващащъ около четири столѣтия.

на Сръбската православна патриаршия, 1924). — Н. П. Милюковъ, *Христ. древности Западной Македонии* (Изв. Русск. арх. инст. въ К-лѣ, кн. IV, вып. I, 1890, сс. 79—82 и 95 сл.). — Проф. В. Н. Златарски, *История на българската държава* I, 2, София 1927, сс. 200 сл., 243, 250 сл. — Н. П. Кондаковъ, *Македония*, с. 234 сл. — В. И. Григоровичъ, *Очеркъ путешествія по европ. Турции*, 2-ое изд., Москва 1877, сс. 111—112. — Проф. прот. Ив. Гошевъ, *Приходо-разходната книга на манастира Св. Наумъ за 1840—1871 год.* (въ Год. на Богосл. факултетъ, IV, 1927, сс. 340—345). — Вѣра Иванова, *Стари църкви и манастири въ българскитѣ земи* (Год. на Нар. музей въ София за 1924—1925 гг.). — * Битолско, Пръспа и Охридско (пжтни бележки), въ Сборникъ за нар. умотв., IV, 1891, с. 81 сл., и др.

¹ Вж. † Знеполскій еп. Пансий, *Ставропигиалитѣ отъ каноническо гледище*, София 1921, с. 26 сл.

² Проф. Л. Мирковичъ (ib., с. 27), възъ основа на публикувани отъ Н. Gelzer документи (*Sechs Urkunden des Georgsklosters Zografu*, въ Byz. Zeitschrift, XII, SS. 499—500), приема, че „манастирътъ Св. Наумъ билъ ставропигиаленъ манастиръ на Охридскитѣ патриарси, както и Св. Предтеча въ Мосхополе (епархия Корица) и Панагия Мавриотиса (епархия Костуръ), които престанали да сж ставропигиални въ 1767 г.“. Проф. Ив. Снѣгаровъ не споменава нищо по тоя въпросъ.

Най-стариятъ отъ тия печати представя кржгла бронзова плочка дебела 2·5 мм., съ диаметръ 58 мм.; вмѣсто дръжка, върху срѣдището на обратната страна на печата е прикрепена малка подвижна халчица.

Обр. 2. Патриаршески печатъ на манастира
Св. Наумъ

По срѣдата е изобразенъ св. Наумъ, слабъ, високъ, съ дълга брада и съ нимбъ, чиито долни линейни извивки напомнятъ движението на нимбовата линия въ старитѣ византийски емайли. Свети Наумъ е облѣченъ въ дългъ хитонъ и въ дълга празнична монашеска мантия, отпредъ разтворена и закопчана ниско подъ колѣнетѣ. Въ такава мантия е облѣченъ и св. Иванъ Рилски въ стенописното му изображение отъ Бояна (1259 г.). Особеното, което веднага се забелязва при разглеждане облѣклото на св. Наума въ нашия печатъ е, че на гърба на светеца е спуснатъ старинскиятъ монашески кукулъ¹, изработенъ по древна традиция отъ грубъ и твърдъ платъ; твърдостта на плата личи отъ туй, че кукулътъ стърчи, а не пада леко върху плещитѣ. Съ дѣсната си ръка св. Наумъ благославя. Не е ясно, дали въ лѣвата си ръка той държи тежка

¹ За тая, пѣкъ и за всички останали одежди на старобългарскитѣ монаси къмъ IX до XI вв., вж. проф. прот. Ив. Гошевъ, *Облѣклото на старобългарскитѣ монаси* (Изв. на Нар. етнографски музей въ София, год. X—XI, 1932).

подвързана книга или пѣкъ развитъ свитѣкъ, т. е. пергаментенъ илитарий. Ако се приеме, че той държи книга, тогава дългата и подѣлена на квадратни полета ивица платъ, която виси подъ лѣвата му рѣка, ще е предната частъ на монашеския му аналавъ¹. Надписътъ, изрѣзанъ горе, около главата на светеца, посочва, че тукъ наистина е изобразенъ св. Наумъ. Тамъ е означено: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΑΟΥΜ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ, т. е. 'Ο ἅγιος Ναοῦμ ὁ θαυματουργός.

Въ дѣсно отъ светеца има две изображения. Горе схематизирано е предаденъ изгледа на манастирския храмъ², еднокуполентъ, съ олтарната апсида къмъ зрителя. Подъ образа на храма е изобразенъ парализиранъ въ нозетѣ си мжжъ, облѣченъ въ кжсо елече и наждрена доколѣнна риза; на главата си той има плоско кепе съ тежѣкъ увисналъ поскюлъ; болниятъ е колѣнчилъ и съ едната си рѣка държи изправена своята патерица, а съ другата сочи св. Наума. Задъ главата на болния е изрѣзана думата ΘΑΥΜΑ (ѳаѳма, чудо), а подъ нея е изрѣзанъ въ позитивъ (!) турски текстъ³, който обяснява, защо болниятъ е дигналъ рѣка и сочи светеца. Текстътъ гласи: „Ище бу дуръ“, т. е. „Ето, този е!“ Отъ лѣвата страна на св. Наума сж изрѣзани сжщо две изображения. Горе, въ отдѣлно поле, сж изобразени две стиснали се една друга рѣце, — символъ на единение и разбирателство. Подъ тѣхъ е изобразено рало, теглено отъ волъ и мечка. Въ писменитѣ предания⁴ за св. Наума не се разказва нищо за подобно чудо. Тукъ, може ой, се загатва за нѣкое чудо на светеца, което е било живо въ народното съзнание по времето, когато печатътъ

¹ За „аналава“ вж. проф. прот. Ив. Гошевъ, *Облѣклото на старобългарскитѣ монаси*.

² За архитектурнитѣ форми и за по-къснитѣ пристройки на тоя храмъ вж. посоченитѣ съчинения на Милюковъ, Златарски, Сиѳгаровъ и Вѣра Иванова.

³ Тукъ изказваме сърдечна благодарностъ на уважаемия г. Василъ Шановъ (познатъ у насъ османологъ, родомъ отъ Македония), който веднага се отзова на молбата ни да разчете и преведе горния турски текстъ.

⁴ Думата ми е за до сега известнитѣ славянски и грѣцки жития и служби. Сжщо и въ грѣцката служба и житие, открити неотдавна отъ г. Ив. Дуячевъ, въ списъкъ отъ XVII в., които още не сж публикувани.

е билъ правенъ. Както ще видимъ по-нататъкъ, за подобно чудо ни загатва и вториятъ печатъ на манастира, работенъ въ 1774 г., само че, докато въ нашия най-старъ печатъ волътъ и мечката теглятъ рало, въ втория печатъ тѣ теглятъ една кола съ четири колела. За подобно чудо, но въ малко по-другъ вариантъ, загатва и една неиздадена още икона въ Софийския народенъ музей (инв. № 2321 отъ къмъ XVIII—XIX вв.). Въ тази икона, произведение на нѣкоя народна македонска зографска школа, наивно сж изобразени моменти изъ живота на св. Наума, запазени въ живото и незаписано народно предание¹. Тукъ, е изобразена малка кола, теглена отъ волъ и мечка, а на колата съ камшикъ въ ржка седи единъ човѣкъ съ фесъ и червено одяние. Изображението на нашия най-старъ печатъ е по-друго: тукъ имаме изобразени две приятелски сключени ржце, а подъ тѣхъ мечка и волъ теглятъ заедно едно рало. Дали разгледанитѣ изображения илюстриратъ две различни чудеса на светеца, или тѣ сж два варианта на едно и сѣщо чудо, запазено неясно въ народнитѣ устни предания, това ние тукъ не можемъ да изследваме, защото бихме се отклонили отъ нашата прѣка задача. Въ всѣки случай заслужава да се отбележи, че е възможно и друго схващане: устно предаваната легенда за нѣкаква-си мечка, която светецътъ укротява и впрѣга, не се ли е създала въз основа на нѣкое старо сим-

¹ Иконата е нарисувана върху дъска 63·5 на 48·5 см. Св. Наумъ е изобразенъ еп фасс като монахъ, съ дълга кестенява брада; той благославя и съ лѣвата си ржка сочи единъ моделъ на еднокуполна църква съ кула, нарисуванъ до краката му; лицето му е изпито, съ голѣми очи. Надъ главата на светеца е изобразенъ облакъ, а надъ облака композицията „деисисъ“. Въ долната частъ на иконата е изобразенъ ландшафтъ: Охридското езеро, надъ него гористи върхове, а по брѣга и въ планината сж прѣснати селища, храмове, джамии и оградени съ стени манастири. Около централното изображение сж дадени следнитѣ сцени изъ народнитѣ предания за св. Наума: 1. „Сждене отъ царя“. — 2. „Турятъ го въ тъмница“. — 3. „Кръщава царската дъщеря“ (това изображение ще да стои въ връзка съ стенописитѣ въ купола надъ гроба на св. Наума, гдето, споредъ Йорданъ Ивановъ, ib., с. 54, имаме късна стенопись съ надписъ: ὁ αἰὼς βαπτίζει τὴν βασιλοπούλαν). — 4. „Изцѣрява бѣснитѣ“. — 5. „Успѣние Наумово“. — 6. „Връщане на казана“ (т. е. на котела). — 7. „Преследване отъ неврѣнцитѣ“. — 8. „Запустяване домоветѣ на крадцитѣ на казана“. — 9. „Впрѣга мечка въ кола“. — 10. „Крадецътъ на чашата пада отъ коня“. — 11. „Крадецътъ на коня предъ вратата османови (?)“. — 12. „Опитъ за открадване мощитѣ на светеца“. — 13. Запхва коня на тѣзи, които се насмѣли на светеца“, и 14. „Заради открадването на котела“.

волическо¹ изображение? Тукъ волѣтъ и мечката, надъ които стои символѣтъ на споразумението (две рѣце, стиснали се една друга), не символизиратъ ли дветѣ раси, грѣцка и славянска, които сѣ си подали рѣка въ името на св. Наума? Грѣцкиятъ народъ отдавна смѣта себе си за богоизбранъ да оре на нивата Божия, а мизийцитѣ-българи още Теофилактъ Охридски (прибл. къмъ 1091—1092 гг.) окачествилъ като чудовища, животни, хора безъ глави, за които „и надежда нѣма тия вратове съ помощта на нѣкакви горни сили да добиятъ нѣкога глава“². Презъ XIII в. Константинъ Кавасила още по-недвусмислено охарактеризиралъ българитѣ-мизийци въ „канона на св. Наума“, като не на едно мѣсто загатва, че св. Наумъ успѣлъ да ги привлѣче къмъ Христа и въ тѣхното лице той успѣлъ, така да се рече, да впрегне въ църковната нива единъ „дивъ звѣръ“, „ἄγριος θῆρ“. Той самъ не говори за такова „впрѣгане“, но то се натрапва на читателя, като обобщение на укротителното въздействие на светеца върху тия диви мизийци³.

При нозетѣ на св. Нума въ печата е изрѣзанъ следниятъ текстъ: ΧΑΡΙΝ ΠΑΡΑΣΧΩ ΧΡΙΣΤΕ ΤΟΙΣ ΕΜΟΙΣ (въ печата ΕΜΗΣ) ΠΟΝΟΙΣ, т. е. Χάριν παράσχου, Χριστέ, τοῖς ἐμοῖς πόνοις, което значи: „Благодать дай, Христе, на моитѣ трудове“. Чия е тая молба? Ако бѣше молба на печаторѣзача, тя трѣбваше да се отправи къмъ св. Наума. Тия молитвени думи, явно е, изразяватъ мисълта, че самиятъ св. Наумъ, който се е трудилъ, за да обърне сърдцата на мизийцитѣ-българи⁴,

¹ Въ иконографията често се забелязватъ подобни случаи, особено при иконитѣ на светцитѣ-конници и драконопобедители. Докато споредъ най-старитѣ жития Св. Георги побеждава „дълбокия драконъ“ (символъ на злото и на езичество), по-късно иконографитѣ схващатъ, че той наистина убилъ единъ воденъ звѣръ. Вж. прот. Ив. Гошевъ, *Единъ сръпневлъковъ барелефъ отъ Созополъ* (Год. на Богослов. факултетъ, т. VI, 1929 г., сс. 80—99).

² Митроп. Симеонъ, *Преводъ на писмата на Теофилакта Охридски* (Сб. на Бълг. акад. на наукитѣ, XXVI, 15, 1931 г., с. 188).

³ Вж. *Службата на св. Наума* (Църк. музей, инв. № 154 на Бачковскитѣ рѣкописи, с. 1167).

⁴ Въ службата на св. Наума (ib., с. 1165) се казва: Βουλγάρων δὲ γένος διὰ σοῦ ἀνῆκεν ὁ Κόριος. На с. 1162: Τὰ Μουσῶν γένη πρότερον πλάνη Πάτερ προείμενα καὶ Βουλγάρων ἅπαντα τὰ ἀπόγονα..., Ναοὺμ παναοίδιμε, διὰ σοῦ... ἤλευθέρηται...

и сега продължава да се моли на Христа за спасението на чадата си, духовни рожби на неговитѣ мѣки и трудове. За тѣзи мѣки на св. Наума охридскиятъ архиепископъ Конст. Кавасила пише, че св. Наумъ се труди заедно съ Климента (τῷ Κλήμεντι συμπόνῳ) и че едва следъ смъртта си се избавя отъ трудоветѣ, като преминава къмъ живото безъ трудове (πρὸς ἀπόνους), вкусвайки наградитѣ за своитѣ земни трудове (τῶν πόνων)¹.

Описанитѣ до тукъ изображения и текстове сж оградени съ единъ по-дълъгъ текстъ, който посочва чий е печатътъ и за кого е предназначенъ. Ето самиятъ текстъ:

† ΣΦΡΑΓΙΣ ΠΡΙΑΡΧΗΚΗ ΤΗΣ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΙΣΣΙΝΙΑΝΗΣ ΑΧΡΙ-
ΔΩ (sic) Τῆ ΟCΙῶ ΠΡC ΗΜΩΝ
ΝΑΟΥΜ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ЗЕ.

Въ византийскитѣ и по-късни писмени паметници, особено въ заглавия на книги, при подписи на архиереи и др. т., твърде често подразбиращи се думи се изоставятъ. Струва ни се, че и тукъ е изоставена думата *μονῆς*, която се отнася къмъ първото *τῆς* отъ началото на текста², поради което предполагаме, че думата *τῆς* въ разглеждания текстъ не е повторена по погрѣшка³. Ето защо ние четемъ въпросния текстъ така:

¹ Вж. *Службата на св. Наума*, ib., с. 1165.

² Ето нѣколко примѣра. Докато въ Vat. gr. 1675 отъ 1019 год. стои τῇ *μονῇ* τοῦ ἁγίου Ἰωάννου... τῶν *Ετοτυβίου* (Lietzmann, *Specimina codicum graecorum*, t. 20), въ ркп. Vat. gr. 1660 (ib. t. 12.) вмѣсто... ἡγουμένου *τῆς* *μονῆς*... τῶν *Στουβίου*, стои само ἡγουμένου τῶν *Στουβίου*. Обичайни сж, напр., заглавията на поетически произведения като: *Ἱστορία ἐκ τῶν κατὰ Δανιὴλ* (Kühnbacher, *Gesch. d. byz. Litteratur*, 1897, S. 882; ср. ib., SS. 764, 763, 751). Сжшо и при архиерейски подписи, напр. — *Τῆς Ἐξῴων ἀρχιερεῖς*, кждето думата „епископия“ се подразбира (вж. Ив. Дуичевъ, *Ezevo*, въ *Studia historico-philologica serdicensia*, 1938, кн. 1-ва, с. 224).

³ Има разлика между набързо написанъ върху книга текстъ и единъ изрѣзанъ върху металъ; докато въ първия случай може да имаме и случайни незабелязани грѣшки, при втория случай всички поправими грѣшки винаги могатъ да се видятъ и поправятъ. Въ такъвъ случай нашиятъ печаторѣзачъ непременно би видѣлъ грѣшката си и би унищожилъ излишната дума *τῆς*, която, още повече, заема мѣсто само на една буква. Напротивъ, той не е могълъ, ако е било нужно, да добави нито една, макаръ и най-къса, пропущаната дума.

† Σφραγὶς πατριαρχικὴ τῆς τῆς
πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδων
(μονῆς) τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν
Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ.

36(?)¹.

Тукъ думата *μονῆς*, безспорно, може да стои и следъ първото *τῆς*, къмъ което се отнася, но ние я поставяме на второто възможно за нея мѣсто, защото така текстътъ става не само по-съобразенъ съ обичайния редъ на думитѣ, но и защото той става по ясенъ². Нашиятъ печатъ, прочее, е означенъ като „Патриаршески печатъ на (монастира) на Първа Юстиниана-Охридъ, св. Наумъ Чудотворецъ“. При второто възможно четене той ще гласи: „Патриаршески печатъ на (архиепископията) Първа Юстиниана-Охридъ, на (монастира) св. Наумъ Чудотворецъ“. Преводътъ даваме по-свободно, за да избѣгнемъ честитѣ повторения на предлога „на“. И въ двата случая нашиятъ печатъ, който е билъ употрѣбяванъ дълго време, защото металическата плоча се е дори изкривила по краищата по посока на притискането при употрѣбата му, ни засвидетелствува, че манастирскитѣ смѣтки сж били завѣржавани едно време съ „патриаршески печатъ“. Че нашиятъ печатъ, както ще видимъ, датира тъкмо отъ къмъ пър-

¹ Откакъ охридскитѣ архиепископи почнали да се титулуватъ и патриарси, дветѣ имъ титли често се прилагали едновременно и къмъ единъ и сжши патриархъ. Така напр., въ препоръчителното си писмо, дадено на архиеп. Гавриила въ 1585 год., източнитѣ патриарси говорятъ *περὶ τοῦ μακαριστάτου ἀρχιεπισκόπου καὶ πατριάρχου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδων* (Снѣгаровъ, *ib.*, с. 388). Ето защо не е съвсемъ необосновано, ако допуснемъ, че съставителътъ на нашия текстъ съзнателно е изоставилъ подразбираната дума *ἀρχιεπισκοπῆς*, като е схващалъ текста така: „Σφραγὶς πατριαρχικὴ τῆς (ἀρχιεπισκοπῆς) τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδων, (предназначенъ за манастира) τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ. Ако туй е било така, той е отстранилъ тъкмо оная дума, която привидно се явява противоречива на началното опредѣление, като по тоя начинъ е подчертанъ само патриаршеското достоинство на Охридската катедра.

Ние, обаче, не сме наклонни да приемемъ това второ четене, защото при него трѣбва да предполагаме съзнателно изпускане на две, а не на една дума.

² Вж., напр., у K r u m b a c h e r, *ib.* S. 318: Τυπικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Βουνοῦ τοῦ Αὐξεντίου σεβασμίας μονῆς Μιχαὴλ τοῦ Ἀρχαγγέλου.

вата половина на XVI в., е билъ печатъ на единъ патриаршески манастиръ, а не общъ за цѣлата Охридска патриаршия, личи и отъ случайно оцѣлѣлото известие, че по времето на Паисия, първиятъ известенъ архиепископъ, който нарекълъ Охридската архиепископия патриаршия, къмъ 1566 год. патриаршескитѣ актове се подпечатвали съ другъ печатъ, върху който билъ образътъ на Благовещението Богородично¹. Въ всѣки случай, откритъ за допълнително изследване стои въпросътъ, дали манастирътъ св. Наумъ е ималъ „патриаршески печатъ“ само заради туй, че се е намиралъ въ епархията на патриарха (което допущение ни се струва неправдоподобно), или затуй, защото е билъ ставропигиаленъ.

На края на разглеждания текстъ, тамъ кждето обичайно се дава датата на печата, сж изрѣзани буквитѣ З и Є. Не е съвсемъ сигурно, дали тукъ имаме цифрени знаци, защото липсва чертичка надъ тѣхъ. Ако тия знаци не представляватъ орнаментъ (клонче съ цвѣтъ), ще излѣзе, че нашиятъ печатъ е отъ 1497 година. Такова четене не е невъзможно, но се пакъ то не е съвсемъ сигурно. Ето защо ще се опитаме да датираме печата и по съдържащитѣ се въ него исторически и палеографически елементи.

За датировката на нашия печатъ отъ значение сж следнитѣ съображения:

1. Наличността на тритѣ турски думи, изрѣзани съ арабски букви, сочи като най-раншна дата за появата на нашия печатъ края на XIV-ия вѣкъ, а по-точно времето около 1394 г., когато Македония окончателно пада въ ржцете на мохамеданитѣ². Една икона на св. Богородица въ Охридъ, която датира отъ къмъ това време, има, покрай гръцкитѣ, сжщо и единъ малъкъ турски надписъ (вж. Кондаковъ, *Македония*, с. 261 сл.). Нашиятъ печатъ, значи, е могълъ да се появи въ времето следъ 1394 г. и преди 1767 година, въ която Охридската патриаршия била унищожена.

2. Печатътъ е отъ време, когато Охридската архиепископия се е считала за патриаршия и когато къмъ титлата на патриар-

¹ Въ тѣхъ се отбелязва: „καὶ κατεσφραγισθὴ μετὰ τῆς ἡμετέρας καθολικῆς σφραγίδος τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τῆς ὑπεράγιας θεοτόκου μετὰ κυρίου πατρίνου (Визант. Времен., XIII; ср. Снѣгаровъ, ib., с. 370).

² Въ 1408 год. Охридъ вече е билъ въ турски ржце споредъ единъ надписъ (вж. Снѣгаровъ, ib., с. 1).

ситѣ се добавя и думата 'Αχρίδων. Първиятъ за сега известенъ архиепископъ, който считалъ архиепископията за „патриаршия“¹ и който се подписва съ добавката 'Αχρίδων, е Паисий (прибл. между 1565 и 1566 гг.). Не се знае, кой архиепископъ фактически пръвъ е почналъ да се нарича патриархъ, но би могло да се допустне, че претенциитѣ на охридскитѣ архиепископи за патриаршеско достоинство по всѣка вѣроятность сж се зародили следъ като диоцезътъ на Ипекската патриаршия миналъ къмъ юрисдикцията на Охридската архиепископия, а туй станало къмъ 1453 год.; сливането траяло до 1557 год. Ето защо фактътъ, че първиятъ известенъ охридски архиепископъ, който се подписва като патриархъ, е Паисий, не пречи да се допустне, че за „патриаршеско“ достоинство на охридскитѣ архиепископице е могло да се говори още и следъ 1453 год.

3. Палеографскитѣ особености на нашия печатъ не бива да бждатъ оставени безъ значение при датирането му. Въ неговитѣ текстове сж примѣсени два шрифта — унциаленъ и курсивенъ; къмъ втория шрифтъ спадатъ знацитѣ, съ които се предава окончанието на род. падежъ, ж. родъ — τῆς, πρῶτης, ἑπομένης. Особеното начертание на това НС срѣщаме по ржкописитѣ, писани съ курсивно минускелно писмо, приблизително отъ къмъ самото начало на XIII в. насамъ²; срѣщаме го дори и презъ XVI в., напр., въ подписа на охридския архиеп. Софроний отъ 1566 г.³, сжщо и въ подписа на охридския архиепископъ Григорий (вж. обр. 3) отъ XVI в.⁴ Презъ XVII в. то вече почва да се изоставя. Осце по-голѣмо значение, обаче, за датировката иматъ, поради своето особено начертание, буквитѣ А, К и Ф. Буквата А, чиято напрѣчна чѣрта образува остъръ жгълъ съ върха си надолу, отразява влияния отъ къмъ

¹ Вж. проф. Снѣгаровъ, ib., с. 189. Нѣкои отъ охридскитѣ архиепископи, обаче, и до 1767 г. се подписватъ ту като архиепископи, ту като патриарси.

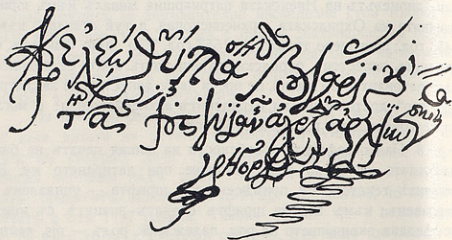
² Множество примѣри могатъ да бждатъ посочени. Вж., напр., у Lietzmann, *Specimina codicum Graecorum*, Berolini 1929, таблицитѣ 34 (1203 г.), 37 (1282 г.), 47 (1495 г.). За най-късното време вж. проф. Гошевъ, *Антиминсътъ*, София 1921, табл. IV (антиминсътъ отъ охридския патриархъ Рафаель, отъ 1699 г.).

³ Снѣгаровъ, ib., прилож. XXII.

⁴ Йорд. Ивановъ, ib., с. 41.

IX—XIV вв. и по-късно се явява само като изключение¹. Сжщо и буквата К, съ раздвоени джгички, има начъртание, което е обичайно до къмъ края на XV в., а презъ XVI в. е рѣдкостъ². Буквата Ф (съ дигнато чакъ горе колелце) срѣщаме между XIV и XVI вв.³.

Наличността на всички тия, така начъртани букви (до-

Обр. 3. Подписъ на Охридския архиеп. Григорий (XVI в.).

колкото и тѣ могатъ да ни подпомогнатъ при датирането), не позволява да датираме нашия печатъ по-късно отъ XV или началото на XVI в. Нѣкои отъ тѣхъ, напротивъ, ни загатватъ за малко по-раненъ произходъ на нашия печатъ.

Печатътъ, значи, не може да е отъ преди 1453 год., т. е. отъ преди присъединяването на Ипекската патриаршия къмъ Охридската архиепископия. Той, съобразно съ своитѣ палеографски особености, не може да бѣде отнесенъ къмъ време по-късно отъ срѣдата на XVI вѣкъ. Ето защо като най-

¹ Срѣща се, между другитѣ паметници, още и въ охридската пещаница на Андроникъ Палеологъ, която може да се отнесе най-късно къмъ 1328 год.

² Срѣщаме я въ стенописитѣ на храма св. Георги въ София (който въ началото на XVI в. е билъ вече обърнатъ въ джамия). Вж. Б. Филловъ, *Софийската църква св. Георги*, София 1933, с. 63., табл. IX—XI.

³ Вж., напр., тухления надписъ въ охридския храмъ св. София отъ 1317 год. (Йорд. Ивановъ, *ib.*, с. 34). Но сжщо и въ Ловчанската икона отъ 1598 год. (№ 3332 на Църк. музей въ София). У Lietzmann, *ib.*, табл. 59 (1448 г.), 46 (1450 г.), 58 (1462 г.) и др.

въроятно ни се струва, че той ще е билъ изрѣзанъ или къмъ 1497 г. (както е означено не съвсемъ ясно върху самия него) или, по-общо, въ периода между 1453 г. (началото на възможни аспирации за патриаршество) и 1565/66 г. (първитѣ години, когато вече знаемъ положително за фактическо сѣществувание на охридски „патриарси“ отъ тая епоха). Къмъ туй време, т. е. къмъ половината на XV в. до къмъ половината на XVI в., Охридската архиепископия наистина е имала нужда да поднови печатитѣ на нѣкои отъ своитѣ църковни институти, за да отбележи въ тѣхъ и новото си качество, „патриаршеското“.

Тоя печатъ е постѣпилъ въ Църковния музей (№ 6071) още при основаването му, но досега, поради други по-важни грижи около създаването и подреждането на музея, нѣмахме време да се занимаемъ съ музейнитѣ печати и едва напоследѣкъ той привлѣче нашето внимание. Той изхожда отъ Екзархийската архива и навѣрно ще е билъ прибранъ отъ самия манастиръ, гдето следъ 1774 г. ще се е пазилъ като старина.

Нашиятъ печатъ е първиятъ познатъ и запазенъ до днесъ „патриаршески печатъ“ на Охридската архиепископия. Отъ него личи, колко грижливо сѣ били изработвани тия печати и каква вещина сѣ имали въ тънката си работа охридскитѣ печаторѣзачи. Но ценността му не се изчерпва съ това. Неговитѣ изображения сѣ не по-малко интересни, особено даденото въ него изображение на чутовния първобългарски учител и подвижникъ св. Наумъ. Това изображение за сега се явява второ по време следъ стенописа на св. Наума отъ 1348 год. отъ храма „Св. Климентъ“ въ Охридъ¹. Но, докато това най-старо изображение не ни дава ясна представа за облѣклото на св. Наума, понеже е силно повредено, изображението на нашия печатъ ни дава ясна представа не само за изгледа на светеца, но и за отдѣлни интересни части на неговото облѣкло, напр., за кукула. Като се вземе предвидъ, че печаторѣзачътъ може да го е заелъ отъ нѣкой старъ стенописъ,

¹ Н. П. Милюковъ, *Христ. древности Западной Македонии* (Изв. Русскаго арх. инст. въ К-лѣ, IV (1899), вып. 1, с. 95 сл.). Самото изображение вж. у Милетичъ, *ib.*, с. 37.

отъ нѣкоя стара икона или отъ друго старо изображение¹, и сжщевременно, като се вземе предвидъ, че, съ изключение на образа отъ 1348 г., всички останали познати образи на св. Наума сж отъ по-ново време, става ясно, че нашиятъ образъ на св. Наума, се явява цененъ приносъ къмъ иконографията на тоя бележитъ старобългарски светитель.

*

Вториятъ печатъ е отъ 1774 г. Той е ударенъ върху една разписка отъ 25 декемврий 1865 г., издадена отъ о. Серафимъ, като игуменъ на манастира св. Наумъ, и завѣрена отъ Прѣспанския митрополитъ Мелетий (документъ № 9025, VIII, на Цър-

Обр. 4. Печатъ на манастира св. Наумъ отъ 1774 год.

квния музей). Тоя Мелетий е сжщиятъ, срещу когото охридчани протестиратъ предъ цариградския патриархъ презъ 1860 г., че „той пречи на българския езикъ въ църквата и въ училището“ (Йорд. Ивановъ, *Бълг. старини* и пр., с. 47); следъ него идва презъ м. септемврий 1871 г. изпратениятъ отъ св. Екзархия митр. Натанаилъ.

¹ Че наистина въ нашия образъ сж отразени древни традиции, личи не само отъ стариността на буквитъ и формата на кукула, но и отъ особеното квадратно (а не правоъгълно) разпредѣление на бродерийнитъ полета на аналава. Аналавътъ въ случая твърде наподобява външно старитъ епитрахили, които въ XIV—XVII вв. вече сж разпредѣлени на правоъгълни бродирани полета. Епитрахиль отъ преди XII в. съ квадратни полета, напомващи тия отъ аналава на св. Наума, вж. у О. Wulf, *Altchristl. u. byzant. Kunst*, B. II, Fig. 511 (въ емално изображение на св. Григория Богословъ).

Печатътъ има диаметръ 53 мм. Текстътъ е съставенъ отъ заглавни букви, имащи сравнително по-новъ видъ. Той гласи:

† Н СФРАΓΙC Τῶ ΙΕΡῶ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙῶ Τῶ ΑΓΙῶ
ΚΕ (sic!) ΘΕΟΦΟΡῶ ΠΑΤΡΟC ΗΜΩΝ ΝΑῦΜ
Τῶ ΘΑΥΜΑΤῶΡΓῶ. 1774.

Надписътъ, значи, гласи: † Ἡ σφραγίς τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τοῦ ἁγίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ. 1774, т. е. — „† Печатътъ на свещения манастиръ на светия и богоносенъ нашъ отецъ Наумъ Чудотворецъ. 1774 г.“.

По изработката си и по съдържанието си тоя печать отстъпва на първия, патриаршеския. По срѣдата е изобразенъ св. Наумъ (Ο ΑΓΙΟΣ ΝΑΨΜ), облѣченъ необичайно съ коженъ милотъ, препасанъ на кръста съ ремѣкъ; въ лѣвата си ръка държи високъ кръстъ, а съ дѣсната благославя. Отъ страни на св. Наума сж изобразени две еднокуполни постройки, навѣрно манастирския храмъ и помѣщението, гдето е гробътъ на светеца. Както и при „патриаршеския“ печать, тукъ е изобразено чудото съ мечката, обаче въ по-друга композиция, приближаваща се до още по-късното изображение отъ иконата № 2321 на Народния музей въ София, която описахме по-горе. Явяватъ се, значи, три варианта на тоя сюжетъ: 1) волъ и мечка теглятъ рало, а надъ тѣхъ символическо изображение на приятелско сътрудничество; 2) волъ и мечка теглятъ кола съ четири колела, и 3) волъ и мечка теглятъ малка двуколка, върху която седи мъжъ съ фесъ, държащъ камшикъ въ ръка.

Тоя печать, безъ съмнение, е билъ създаденъ, за да замѣни неудобния и незаконенъ вече „патриаршеския“ печать на манастира; той билъ създаденъ 7 години следъ унищожаването на Охридската архиепископия - патриаршия и билъ употребяванъ отъ 1774 г. дори до 1861 г. Изглежда, че презъ XIX в. той ще да се е пазилъ отъ Охридско-прѣспанскитѣ митрополити, които съ него завѣрjavали важнитѣ манастирски документи, защото къмъ 1848 год., както ще видимъ, се явява и новъ манастирски печать, наредъ съ единъ другъ, по-старъ малкъ елипсовиденъ печать, съ който ще да сж си служили само игуменитѣ на манастира.

*

Трети по време се явява малкият елипсовиден печатъ, отпечатъци отъ който ние намѣрихме върху редица документи,

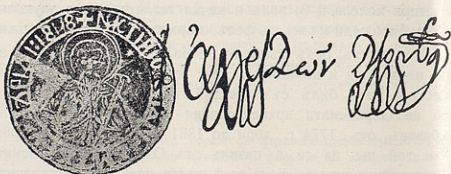
Обр. 5. Печатъ (на игуменитѣ) на манастира св. Наумъ, отъ къмъ XVIII в.

подписвани отъ игумена о. Серафимъ (Критянинъ) между 1868 и 1871 гг. Последниятъ документъ, подпечатенъ съ тоя печатъ, е отъ 1 априлъ 1871 г. (Църк. музей № 9025 XIII). Тогава тоя печатъ не се е считалъ вече за съвсемъ достовѣренъ, та е било нужно да се завѣри неговата истина отъ Саклария папа Василий чрезъ печата на „Българската община въ Охридъ“, за който печатъ ще говоримъ по-нататъкъ.

По срѣдата на тоя печатъ е изобразенъ св. Наумъ, съ дълга брада, съ монашески жезълъ и съ броеница въ рѣка; нимбъ липсва. Текстътъ гласи: † Τῶ ΟCΙῶ ΝΑῤῢΜ Τῶ ΘΑΥΜΑ-ΤΩΡΓῶ, т. е. † (Σφραγὶς или Μοναστήριον) τοῦ ὁσίου Ναοὺμ τοῦ θαυματούρου.

*

Четвърти по редъ се явява печатътъ, създаденъ презъ 1848 год., т. е. 2—3 години следъ изгарянето на частъ отъ

Обр. 6. Печатъ на манастира отъ 1848 г.

манастира (вж. Сб. за нар. умотв., IV, с. 85). Намѣрихме го отпечатенъ върху с. 182 на публикуваната отъ насъ „Приходо-

разходна книга на манастира св. Наумъ“ (№ 165 на Църковния музей)¹. Доколкото може да се прочете, неговиятѣ текстъ гласи: † М(О)НАСТНЮ(Н) (ТѢ ОС)НѢ НАМ ТѢ ЕН АХРІДІ: 1848. Тукъ св. Наумъ е изобразенъ благославящъ, държащъ въ лѣвата си ржка монашеска патерица; облѣченъ е въ монашеска мантия, върху която на плещитѣ доста ясно личатъ следитѣ на традициония монашески кукулъ. Не ни е ясно каква нужда е предизвикала създаването на тоя печатъ, щомъ оня отъ 1774 год. срѣщаме върху документъ отъ 1865 год. Възможно е, тоя печатъ да е билъ предназначенъ за завѣрки на манастирскитѣ книжа, правени въ отсъствие на охридско-прѣспанския митрополитъ, който по тия години ще е държалъ въ ржцетѣ си старинския печатъ и въ изключителни случаи си е служилъ съ него по стара традиция, каквато ще е била спазвана по времето, когато се е употрѣбявалъ стария „патриарчески“ печатъ.

*

Пети по редъ известенъ печатъ е българскиятъ отъ къмъ 1869—1871 г., който срѣщаме почти едновременно съ печата на „Българската община въ Охридъ“ отъ 1869 г.

Обр. 7 и 8. Печати на „Българската община въ Охридъ“ (отъ 1869 г. и на манастира св. Наумъ. (По документи № 9025 II и VI на Църк. музей).

Изглежда, че тоя печатъ е билъ съставенъ отъ три части: едната съ главата на св. Наума, другата — съ благославящата дѣсница, и третата — съ лѣвата Наумова ржка, държаща евангелие. Презъ 1927 г.² го публикувахме, но нѣмахме подъ ржка ясенъ отпечатъкъ. Сега го публикуваме по единъ отпечатъкъ

¹ Прот. Ив. Гошевъ, *Стари записки и надписи*, св. 1-ва (Год. на Бог. фак., 1927 г.).

² Вж. Прот. Гошевъ, *Стари записки и надписи*, св. I (ib.).

върху разписка отъ 2. май 1871 г., завършена отъ катигумена Серафима и отъ четирима свидетели. Текстътъ на тоя печатъ гласи: * ОХРИДСКІИ МОНАСТИРЪ ПРЪП. СВ. НАУМОВЪ. Изображението на св. Наума е несполучливо; изобразенъ е съ недълга брада и, като че ли, съ архиерейско (?) богослужебно облѣкло (филонъ и омофоръ), каквото преп. Наумъ не е носилъ никога, защото отначало билъ презвитеръ, а въ края на живота си приелъ монашеска схема. Въ всички останали изображения той е изобразенъ правилно като монахъ.

*

Описанитѣ тукъ стари печати на манастира св. Наумъ, които сега за пръвъ пѣтъ се оповестяватъ, рисуватъ предъ насъ почти въ непрекъсваема връзка една частъ отъ манастирското минало за единъ периодъ, простиращъ се презъ почти четири столѣтия. Ние вѣрваме, че изнесенитѣ тукъ печати ще събудятъ отново научния интересъ къмъ св. Наумовия манастиръ, — къмъ изнесенитѣ материали сигурно ще бждатъ добавени и нови, и по тоя пѣтъ ще се изясни още повече историята на тоя чутовенъ манастиръ, скъпа светиня на цѣлия славянски свѣтъ, защото тамъ въ първитѣ дни на зараждащата се славянска просвѣта се подвизаватъ пламенни дейци, чиято свещенна сѣнка и до днесъ витае надъ славянската книга и просвѣта.

La chronologie des patriarches de Jérusalem sous les Comnènes

Par V. Grumel, A. A.

La suite et la chronologie des patriarches de Jérusalem à l'époque byzantine sont malaisées à établir. Le dernier essai qui en a été tenté est dû à feu Mgr Chrysostome Papadopoulos¹. Il faut rendre justice au distingué prélat qu'il a fait œuvre personnelle, qu'il ne s'en est laissé imposer ni par le célèbre Dosithée², ni par Maxime Symaios³, ni par le hiérodiaque Grégoire Palamas⁴, qu'il a tenu compte des Diptyques de l'Eglise de Jérusalem publiés par Papadopoulos-Kérameus⁵, ainsi que des divers documents conciliaires publiés depuis Le Quien. Aussi son travail constitue-t-il un notable progrès sur celui de ce savant, privé de semblables ressources. Il laisse cependant à désirer, certains documents n'ayant pas été utilisés, et d'autres ayant été abusivement interprétés. Je me borne dans ces quelques pages à l'époque des Comnènes. Voici pour ce temps la liste de Mgr Chrysostome :

Euthyme I (—1084)

Syméon II (1084—1106)

Jean VIII

Sabas

Nicolas

(1106—1156)

Jean IX (1156—1166)

Nicéphore II (1166—1170)

Léonce (1170—)

Examinons-la.

Euthyme. — Mgr Chrysostome a raison de ne pas dater le début du patriarcat d'Euthyme, mais il s'avance trop en en

¹ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Jérusalem et Alexandrie 1910. Voir à la table des noms, p. 796.

² Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Bucarest 1705, p. 1243.

³ Οἱ ἀπὸ τῆς ἐκτῆς οἰκουμένης συνόδου πατριάρχαι τῆς Ἱερουσαλὴμ ἄχρις ἔτους 1810-ου. Dans Papadopoulos — Kérameus, Ἀναλῆκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, t. III, pp. 1—86.

⁴ Ἱεροσολυμία, Jérusalem 1862.

⁵ Papadopoulos-Kérameus, *ouvrage cité*, n. 3, t. I, pp. 125, 133, 140, 142.

fixant la fin en 1084. Nous ne possédons au sujet de ce patriarche qu'une seule donnée chronologique: c'est sa signature au bas du typicon du monastère de Batchkovo en décembre 1083¹. Il a pu être nommé en cette année, il a pu mourir l'année suivante ou plusieurs années après, cela est du domaine des hypothèses invérifiables. Si notre auteur a fixé en 1084 la fin du patriarcat d'Euthyme, c'est évidemment parce qu'il place en cette année même le début du patriarcat de son successeur Syméon. Mais cette détermination ne repose sur aucun fondement certain.

Syméon. — Mgr Chrysostome fixe en 1084 et l'avènement de ce patriarche et le concile des Blachernes sur la lettre de Léon de Chalcédoine auquel il prit part². Mais il ne nous dit pas lequel de ces deux événements lui sert à dater l'autre. Une chose pourtant est certaine, c'est que le concile n'a pu se tenir en 1084. Si on prend en effet la peine d'en lire le compte-rendu officiel, on y voit que Léon était déjà déposé quand il y comparut et qu'il y fit sa soumission. Or, nous connaissons la date de sa déposition par le semeioma impérial qui en rend compte: c'est janvier 1086³. Le concile en question lui est donc postérieur. Et il l'est de plusieurs années, car Léon résista longtemps avant de faire sa soumission. On ne peut avancer de date certaine, mais nous croyons probable celle de 1092 (second semestre) que nous proposons ailleurs⁴. Il se pourrait que le début du patriarcat de Syméon soit de cette année.

Quant à la fin du patriarcat, que Mgr Chrysostome assigne sans preuves à l'année 1106, nous la connaissons par Albert d'Aix, qui nous apprend que Syméon mourut durant le siège de Jérusalem par les Croisés, à Chypre, où il s'était réfugié pour échapper aux menaces des Turcs⁵. Donc, entre le 7 juin et le 15 juillet 1099.

Jean. — Du successeur de Syméon, Jean, connu par les anciens diptyques, Mgr Chrysostome ne précise, ici également sans preuves, que la date initiale. Mgr L. Petit, qui lui attribue

¹ L. Petit, *Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovovo) en Bulgarie*, dans *Viz. Vrem.*, t. XI, supplément N° 1, pp. 56 et 57.

² *P. G.*, t. CXXXVII, 976 B.

³ *Bulletin de correspondance hell.*, t. II, pp. 113—128.

⁴ Etude en préparation sur l'affaire de Léon de Chalcédoine.

⁵ *Recueil des historiens des Croisades: Occidentaux*, t. IV, p. 489.

justement les écrits antilatins parvenus sous le nom de Jean de Jérusalem, ne précise ni sa personnalité ni sa chronologie¹. Il nous semble, quant à nous, nécessaire de l'identifier avec le personnage anonyme désigné dans le passage suivant de Nicéphore Calliste Xanthopoulos: ὁ Τύρου ἐπίσκοπος, εὐνοῦχος ὢν, παρὰ Περσῶν τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας ἀλούσης φυγὰς εἰς Ἱεροσόλυμα γίνεται. Συμβάν δὲ χρεῦναι τὸν θρόνον, οἱ Ἱεροσολυμίται τὸν κρατοῦντα Πέρσῃν καθικετεύσαντες, τὴν τῶν Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίαν τούτῳ πιστεύουσιν ὅς καὶ ἐν τῇ Κωνσταντίνου γενόμενος κατὰ τὸ ἐξακισχilioστὸν ἑξακοσιοστὸν πεντεκαίδεκατον ἔτος, Ἀλεξίου τοῦ ἐκ Κομνηνῶν βασιλεύοντος, παρὰ τῆς ἱερᾶς εἰσεδέχθη συνόδου, Νικολάου τοῦ θεοπροβλήτου πατριαρχοῦντος².

L'évêque de Tyr, élu patriarche de Jérusalem avant la prise de cette ville par les Croisés et qui se fait reconnaître par le synode de Constantinople en 1106/7, ne peut être que le successeur de Siméon, nommé Jean dans les diptyques. Les circonstances dans lesquelles il dut s'enfuir de sa ville épiscopale sont difficiles à déterminer. La Syrie et la Palestine étaient, au moment de l'arrivée des Croisés, le théâtre de guerres entre princes musulmans. C'est peut-être à l'occasion d'un changement de maîtres que l'évêque de Tyr crut sa vie en danger. Quoi qu'il en soit, celui-ci dut arriver à Jérusalem à un moment où Syméon, qui l'avait déjà quittée à la fin de 1097, n'y était plus, et quand le siège n'avait pas encore commencé. Il est à croire que, pour se désolidariser d'avec Syméon, dont la sympathie pour les Croisés était connue, et éviter des représailles, les chrétiens de la Ville Sainte demandèrent pour patriarche l'évêque réfugié de Tyr, bien que Syméon fût encore en vie. Mais les Croisés ne connaissaient comme patriarche que Syméon. Après sa mort survenue peu avant la prise de Jérusalem et qu'ils ne connurent peut-être qu'après celle-ci, ils le remplacèrent par un latin. L'évêque de Tyr continua sans doute à s'occuper des fidèles de son rite; il s'occupa aussi de controverse avec les Latins, comme on le voit par un opuscule qui porte le titre suivant: Ἰωάννου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων λόγος περὶ τῶν ἀξίμων, ὃν συνεγράψατο ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὴν διάλεξιν ἣν πρὸς τινα λατίνον φιλόσοφον ἐποίησατο³.

Au bout de plusieurs années, savoir, en 6615 (1106/7), selon Nicéphore Calliste, il vint à Constantinople, fur reçu, c'est-à-dire,

¹ *Dictionn. de théol. cath.*, sub verbo, t. VIII, 766—767.

² *P. G.*, t. CXXXVI, 1196 D.

³ *Dosithée*, Τόμος ἀγάπης, p. 527.

reconnu par le synode. Cela veut dire que le synode accepta sa translation du siège de Tyr au trône de Jérusalem. Combien de temps resta-t-il ensuite comme patriarche? On ne peut le dire, et cela d'autant moins que la chronologie de Sabas, que certains lui donnent comme successeur est sujette à discussion. Tout au moins est-il sûr que son pontificat prit fin avant février 1122, où le titulaire du trône se nomme Nicolas.

Sabas. — Ce nom ne se trouve pas dans les anciens diptyques. Mgr Chrysostome l'introduit après Jean sans apporter de référence. Il l'a probablement emprunté à Dosithée. Cela ne suffirait pas pour nous le faire conserver. Nous avons mieux, savoir, le texte suivant du *De translationibus*: ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Σάβας Καισαρείας τοῦ Φιλίππου, γέγονε πατριάρχης Ἱεροσολύμων καὶ ἐλθὼν ἐνταῦθα, συνεleitούργησε τῷ ἀγιωτάτῳ πατριάρχῃ Νικολάῳ καὶ τῇ συνόδῳ¹. Il s'y ajoute le témoignage du tome synodique de Germain III: ὁ ἀπὸ τῆς Φιλίππου Καισαρείας ἀνὴρ ἱερός, ὃς Σάβας ἢ κλήσις, εἰς τὸ τῶν Ἱεροσολύμων μετατίθεται πατριαρχεῖον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κομνηνοῦ κυροῦ Ἀλεξίου².

Sur ces données bien imprécises, deux hypothèses se présentent à l'esprit. Ou bien Sabas se place entre Euthyme et Syméon, ou bien il succède à Jean. La seconde nous semble moins acceptable, parce que la présence d'un patriarche latin à Jérusalem rend improbable la création sur place d'un patriarche grec, tant du moins qu'un accord n'est pas intervenu. Il semble n'être intervenu que sous le patriarche Nicolas. Nous inclinons donc à faire de Sabas le successeur d'Euthyme.

Nicolas. — Ce patriarche est attesté par un typicon des offices de la semaine sainte à Jérusalem, daté du 27 février 1122, où il est nommé dans la prière³. Selon ce typicon, le patriarche est présent et officie dans l'église de la Résurrection. Cela suppose l'établissement d'un *modus vivendi* très libéral en faveur des Grecs. Il ne dura pas toujours (voir plus loin le cas de Léonce). La dernière attestation de Nicolas est sa présence

¹ Leunclavius, *Jus graeco-romanum*, p. 295.

² Sykoutrès, *Συνδικός τόμος τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Γ'* dans *Ἐπ. τῆς Ἐκ. Βυζαντινῶν Σπ.*, t. IX, p. 182. Sykoutrès attribua à tort à Sabas ce qui est dit de l'évêque de Tyr, p. 212.

³ Papadopoulos-Kérameus, *op. cit.*, t. II, pp. 26 et 253.

le 26 janvier 1156 au concile qui s'occupa du texte liturgique: $\Sigma\upsilon\epsilon\iota\delta\epsilon\ \delta\epsilon\ \pi\rho\omicron\sigma\phi\acute{\epsilon}\rho\omega\upsilon\kappa\alpha\iota\ \delta\epsilon\ \pi\rho\omicron\sigma\phi\epsilon\rho\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ ¹.

Jean. — Dans le concile qui se tint au mois de mai (12 et 13) de l'année suivante sur la même affaire, c'est un autre patriarche, nommé Jean, qui apparaît à sa place². Comme c'est l'unique précision chronologique que l'on ait à son sujet, on n'aucune raison de prolonger son patriarcat jusqu'en 1166, comme le fait Mgr Chrysostome.

Nicéphore. — Ce patriarche est présent aux conciles tenus touchant le texte *Pater major* me est (2 et 6 mars 1166³ et 30 janvier 1170⁴). On le voit aussi prendre part à un concile tenu sous Michel III en juillet 1173⁵. C'est la dernière attestation, mise au jour après la publication de l'ouvrage de Mgr Chrysostome.

Léonce. — Ce patriarche, nommé dans les diptyques après Nicéphore, est assez bien connu par la vie qu'en a écrite son disciple Théodose⁶. Mgr Chrysostome ne l'a malheureusement utilisée que de seconde main. Autrement, il n'aurait pas écrit que l'empereur Andronic l'a exilé et qu'il est mort en 1190⁷. D'après cette Vie, Léonce est mort sous ce même Andronic, un 14 mai, donc en 1184 ou 1185, et à Constantinople. Le début du patriarcat est plus difficile à déterminer. Il est au moins sûr qu'il est postérieur au 2 juillet 1173, où Nicéphore siégeait encore, mais pas de beaucoup. Treize ans et demi avant sa mort, il prophétisa dans une maladie qu'il aurait encore ce laps de temps à vivre. C'était donc en novembre 1170 ou 1171. Un an environ après cette prophétie, il alla à Constantinople pour s'occuper des intérêts de son monastère de Patmos. Par l'intermédiaire du grand drongaire, il fut présenté à l'empereur Manuel qui apprécia ses vertus et le jugea digne de l'épiscopat. Le métropolite de Russie vint à mourir. Il fut nommé à sa place, mais déclina la charge. L'archevêque de Chypre mourut aussitôt après, $\pi\rho\sigma\epsilon\chi\omega\varsigma$. Nommé de même pour le remplacer, il refusa de même. Peu de

¹ P. G., CXL, 148 CD.

² *Ibid.*, 180 A, 196 C.

³ *Ibid.*, 237 A, 252 D.

⁴ L. Petit, *Documents inédits...* dans *Viz. Vrem.*, p. 479, l. 27—28.

⁵ *Ὁρθοδοξία*, t. V, 1930, pp. 543—544.

⁶ *Λόγοι πανηγυρικοὶ ἰδ' τοῦ... Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου*, pp. 380—454.

⁷ *Op. cit.*, p. 401.

temps après, ὀλίγου καιροῦ, le trône de Jérusalem devint vacant. On le lui offrit: il accepta cette fois. On ne se trompera pas de beaucoup en estimant à trois ou quatre ans le temps convenable pour ces événements, et en plaçant vers 1174 ou 1175 la nomination de Léonce comme patriarche. Revêtu de cette dignité, il reçut de Manuel mandat d'aller dans la Ville Sainte pour s'occuper des chrétiens grecs de l'endroit. Le voyage fut long. Il s'arrêta à Patmos, à Rhodes, à Chypre, débarqua à Acre, passa à Nazareth. On ne sait combien de temps il resta à Jérusalem. Il fit démarches sur démarches pour obtenir la permission de célébrer pontificalement devant ses fidèles au Saint-Sépulcre. On lui permit seulement de faire ses dévotions comme un pèlerin ordinaire. Il retourna à Constantinople, où Manuel était encore empereur. Il mourut, comme nous avons dit, sous Andronic, en 1184 ou 1185.

Tableau récapitulatif

Euthyme (? — décembre 1083 — ?).

Sabas (? — ?), rang probable de ce patriarche.

Syméon (? — deuxième semestre 1092 (date probable du concile de Blachernes) — entre le 7 juin et le 15 juillet 1099).

Jean (établi à Jérusalem vers 1098, reconnu à Constantinople en 1106/7 (année byzantine) — avant février 1022).

Nicolas (? — février 1122 — 26 janvier 1156 — ?).

Jean (? — 12 mai 1157 — ?).

Nicéphore (? — 2 mars 1166 — 2 juillet 1173 — ?).

Léonce (vers 1174 ou 1175 — 14 mai 1184 ou 1185).

Bucarest, le 17 avril 1939.

Писмата на латинския императоръ Хенриха като изворъ за българската история

Отъ Св. Георгиевъ

Презъ никоя епоха на срѣдновѣковна България името на народа и държавата и дѣлата на владѣтелитѣ ѝ не сж били тъй широко разпространени въ западна Европа, както въ първата половина на тринадесетия вѣкъ. Това се дължи на обстоятелството, че младата българска държава, възобновена следъ дълго византийско робство, влѣзла въ тѣсенъ досегъ съ основаната на Балканския полуостровъ отъ западно-европейски феодали латинска империя. Последната се явила като косвенъ резултатъ на усилията на папа Инокенти III да повдигне отново владѣтелитѣ и народитѣ на католишкия свѣтъ въ походъ за освобождение на Иерусалимъ. Участници въ този четвърти кръстоносенъ походъ били френски, италиански, германски и фландърски феодали и рицари. Интересътъ на цѣлия западенъ свѣтъ къмъ дѣлата на кръстоносцитѣ е билъ твърде голѣмъ, връзкитѣ на заседналитѣ въ балканскитѣ земи латинци съ близкитѣ си на западъ твърде тѣсни и затова сведенията за събитията презъ това време твърде обилни. Въ всички съвременни западно-европейски хроники сж дадени повече или по-малко подробности за тѣхъ, а сж ни останали и специални описания на цѣлия походъ¹. Ценни като исторически извори сж и писмата на дейцитѣ отъ тѣзи събития. Едни отъ най-ценнитѣ сж останалитѣ запазени писма на императоръ Хенриха.

Императоръ Хенрихъ (1205—1216 гг.) е най-значителниятъ отъ владѣтелитѣ на латинската държава. Следъ катастрофалното поражение на императоръ Балдуина и на френскитѣ рицари отъ Калояна при Одринъ въ 1205 г., само безпредѣлната енергия, твърдата воля и голѣмитѣ държавнически и военни способности на Хенриха сж могли да възстановятъ и закрепятъ

¹ Вж. Klimke, *Die Quellen des vierten Kreuzzuges*, Breslau 1875; J. A. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française en Orient*, Paris 1840.

намиращата се предъ гибель държава¹. Отъ голѣмата негова кореспонденция обаче до насъ сж достигнали само четири писма². Голѣма частъ отъ сведенията, които съдържатъ тѣ, се отнася до отношенията на латинската империя къмъ българската държава, собствено до почти непрекъснатитѣ военни действия на императоритѣ Балдуинъ и Хенрихъ съ българския царъ Калояна, а следъ смъртъта на последния и съ наследника му Борила. Общо взето, въ писмата си императоръ Хенрихъ излага събитията вѣрно, като предава на кжсо сжщественото отъ тѣхъ. Тѣ сж писани непосредствено следъ походи и сражения и нѣкои дори въ самия лагеръ на войската. Описанията сж направени въ спокоенъ тонъ, като намѣста при предаване на успѣхи се проявява повдигнато самочувствие и гордостъ, а при поражения разказътъ става печаленъ съ заявяване: „това не мога да разкажа безъ проливане на сълзи“. Като признава загубитѣ и неуспѣхитѣ на латинцитѣ, императорътъ се старае обаче да ги смегчи, да ги извини и при излагането имъ да изтъкне по-ранни успѣхи или превъзхождаща храбростъ на рицаритѣ.

Първото писмо е отправено до папа Инокенти III³. То е писано на 5 юний 1205 год. въ Влахернския дворецъ, месецъ и половина следъ поражението на латинцитѣ при Одринъ (14 априлъ 1205 год.) и пленяването на императоръ Балдуина. Въ него ясно е изразено критическото положение на латинската империя и опасността за нейното сжществуване⁴. Хенрихъ съобщава на папата „като на баща и господаръ“, че положението на държавата сега е много по-различно отъ по-рано и че е твърде грозно, дори ако се счете, че по този начинъ се изкупватъ грѣховеѣ имъ: *eventus nostros, extunc prioribus multum dissimiles, imo, peccatis nostris exigentibus, nimis miserabiles*,

¹ Вж. Neuhaus, *Die Reichsverweserschaft und Politik des Grafen Heinrich von Anjou des zweiten Kaisers im Lateinerreiche zu Byzanz*, Rostock 1904, с. 7; E Gerland, *Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel*, Hamburg 1905, cc. 250—251.

² Aug. Potthast, *Bibliotheca historica medi aevi*, т. I, с. 583.

³ Печатано у А. Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium*, Romae 1863, т. I, cc. 40—42; J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Series latina, Paris 1891, т. 215, cc. 706—710; J. A. Buchon, *Recherches et matériaux*, Paris 1840, т. II, cc. 130—131.

⁴ Вж. В. Златарски, *Гръцко-български съюзъ прѣзь 1204—5 год.*, София 1914, cc. 15—16.

vobis, tanquam Patri et domino, dignum duxi propalare¹. Следъ това той дава кѣси, но точни сведения за възстанието на гърцитѣ противъ латинцитѣ, за прѣснатитѣ военни отреди на последнитѣ и за сражението при Одринъ. Императорътъ посочва като центъръ на възстанието града Одринъ, „най-укрепениятъ градъ въ Гърция“. Отъ тамъ сѣ били изпратени и пратеници до Калояна за сѣюзъ съ гърцитѣ и за помощъ: quem etiam Greci in auxilium suum, occulte tamen, ut magis lederet, evocarant². Хенрихъ обяснява на папата поражението на латинската армия съ многочислеността ѣ и съ непредпазливостта на рицаритѣ, но признава и военната съобразителност и стратегия на българския вождъ. Калоянъ, споредъ него, е билъ добре осведоменъ за силитѣ на латинцитѣ и последнитѣ „били обкржжени отвсѣкжде отъ хитроститѣ на враговетѣ“. Отъ голѣмо значение е признанието, което той прави, за държането на Калояна къмъ пленения императоръ. Той пише: „Узнахме обаче отъ наши най-сигурни съгледвачи и отъ вѣрни слухове, че моятъ господарь императорътъ се пази здравъ и живъ, че отъ сѣщия Иоханица, както увѣрватъ, бива гледанъ за сега доста почетно, заедно съ нѣкои други, които за сега обаче точно не можемъ да назовемъ“³. По-нататкъ говори за бѣгството на остатѣка отъ латинската армия „безъ надежда останала“ и спирането ѣ едвамъ въ Родосто. Твърде важно е съобщението, което Хенрихъ дава тукъ, за опита на Калояна за сѣюзъ съ турцитѣ и „съ други врагове на Христовия кръстъ“. Императорътъ сполучилъ да улови както пратеницитѣ на Калояна, така и самото му писмо до турцитѣ. За връзки на българския владѣтель съ последнитѣ се научаваме само отъ този документъ⁴. Това незапазено писмо е било написано, навѣрно, на грѣцки. Хенрихъ го превелъ на латински и заедно съ оригинала „на два езика“, както се изразява, изпратилъ на папата. Впечатлението отъ българската сила, неотдавна почувствуванa отъ латинцитѣ, е било силно. Съ научаването отъ уловеното писмо, че Калоянъ подготвя сѣюзъ съ други владѣтели противъ тѣхъ, положението имъ ставало отчаяно. Това отчаяние и вѣкъ за помощъ отъ

¹ Migne, *Patr. L.*, т. 215, сс. 706—707.

² *Henrici epistolae*, Migne, *Patr. L.*, с. 707.

³ *Пакъ тамъ*, с. 707.

⁴ *Henrici epistolae*, ц. с., с. 708.

западния свѣтъ съставя сжщността на Хенриховото послание. „Натъкваме се на по-тежко нещастие и на гибель“, пише той. Само папата може да помогне. Той е, продължава по-нататък императорътъ, — „единственото убѣжище и основа на нашата надежда, който единствено можешъ да ни помогнешъ предъ човѣшкитѣ синове, князе и царе, поставени на каквато и да било властъ, — прибѣгваме съ смирено предано внимание и мисълъ, паднали до краката на Ваше Отчество съ дълбока покорностъ, молейки най-настоятелно съ сълзи, щото да не забавите да покажете привичното чувство на милостъ къмъ поставенитѣ тѣй зле ваши синове и нуждающи се предъ всички живи отъ Вашия съветъ и помощъ“¹. Хенрихъ иска отъ папа Иннокенти III да бжде повдигнатъ кръстоносенъ походъ въ Западна Европа и събранитѣ сили и сръдства да бждатъ изпратени не въ Палестина, а на Балканския полуостровъ въ подкрепа на латинската държава противъ българитѣ. „И тѣй, молимъ, настоява той, да се изпратятъ пратеници отъ ваша страна съ апостолски авторитетъ въ Италия, Франция, Германия и други западни страни, които да предложатъ на тѣзи, които биха се притекли въ наша помощъ и въ подкрепа намъ поради казаното, напълно цѣла индулгенция, каквато се отстъпва отъ апостолския престолъ за цѣла година на пребиваващитѣ въ земята Сирия въ услуга на Кръста“. Интереситѣ на латинската империя за Хенриха сж еднакви съ тѣзи на църквата и на цѣлото християнство. За да може да изтръгне исканата помощъ отъ папата, той изпратилъ заедно съ писмото и „пратеници и вѣрни хора“, които да изложатъ въ подробности и по-убедително положението и нуждитѣ на новата държава. Пратеницитѣ на императора били: епископътъ на Соасонъ Нивелонъ и двамата рицари Николай отъ Майли и Иоханъ Блио. Писмото завършва съ припомнюване пакъ главния врагъ на империята, българитѣ: „да не изоставите освобождението на господаря и моя братъ (пленения отъ Калояна императоръ Балдуинъ), който навсѣкжде се показваше, че е вашъ преданъ и казваше, че е (вашъ) рицаръ“².

Второто писмо на Хенриха е до неговия братъ Готфридъ въ Фландрия. То е написано презъ септемврий 1206 год. при

¹ *Пакъ тамъ*, с. 709.

² *Henrici epistolae*, cc. 709—710.

Одринъ въ срѣдата на самата армия¹. Целъта и на това писмо е, съ излагане положението на империята и войнитѣ ѝ съ българитѣ, да се предизвикатъ симпатии въ западния свѣтъ и да се получи помощъ отъ него. Тукъ е посоченъ и размѣрътъ на тази помощъ, чрезъ която Хенрихъ вѣрва, че би могълъ да има сигурни успѣхи: „съ 600 рицари и 10.000 сержанти за цѣлата държава на Романия безъ съмнение бихме тикнали напълно напредъ божиеото дѣло и бихме могли да отмѣстимъ за кръвта на господаря и нашия братъ, а сжщо и за нашия позоръ“². Готфридъ трѣбвало да се постарае да подбуди да изпратятъ помощъ или сами да взематъ участие „всички“. Особени грижи да положи, за да склони да вземе участие братъ имъ Филипъ, Намюрски маркграфъ.

Хенрихъ е провъзгласенъ вече за императоръ (20 августъ 1206 год.). Той съобщава на брата си, че това е станало, следъ като всички се убедили за смъртъта на императоръ Балдуина въ Търново и, поради голѣмата опасностъ отъ Калояна, настоятелно поискали държавата да има „глава и управителъ“: *Venum cum principes et barones et totus populus Francie in Constantinopolitano imperio commorantes de obitu imperatoris essent certificati, et jugiter videretur Iohannicius cum multitudine magna Blacorum et Commanorum universam discurrere Romaniam et castella civitatesque destruere circumquaque, petebant instanter caput habere et rectorem* . . .³.

Писмото начева съ изрази на повдигнато чувство и гордостъ: „Каква честь и колко голѣма слава е постигнала страната Фландрия и Ханау и цѣлиятъ нашъ родъ навѣки съ завземането на Константинополската империя, вѣрваме, че е разнесено съ божията мощъ не само въ нашата земя, но дори по четиритѣ части на свѣта.“ Тази империя обаче не може да бжде запазена безъ помощта на западното рицарство. На нея сж нанесени още отъ самото начало грозни удари отъ страна на българитѣ. Хенрихъ продължава: „Не трѣбва да скриемъ отъ вашето

¹ Печатено у Tafel und Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Fontes rerum Austriacarum*. II Abteilung, Diplomataria et acta. XIII Band. II Teil, Wien 1856, № 176, cc. 37—43; J. A. Buchon, *Recherches et matériaux*, т. II, cc. 153—156; *Gesta Innocentii III papae*, Migne, *Patrol. L.*, т. 214, глава 106; Migne, *Patrol. L.*, т. 217, cc. 294—295.

² *Henrici epistolae*, Buchon, ц. с., с. 156.

³ *Пакъ тамъ*, с. 155.

братство, какъ за наказание за нашитѣ грѣхове господарѣтъ константинополскиятъ императоръ Балдуинъ, братъ и нашъ предшественикъ, следъ като бѣ избита и пленена голѣма часть отъ неговитѣ войници (което не можемъ да произнесемъ безъ горчивина на сърдцето и най-голѣма скръбъ) отъ куманитѣ въ битката предъ Одринъ, бѣ плененъ и задържанъ, и отъ Иоханица, неприятель на светия кръстъ, хвърленъ жестоко въ тъмница¹. Първата работа на новия владѣтель била да заздрави владенията си. За укрепяването на града Роса², пише императорѣтъ, билъ оставенъ преданиятъ и деенъ конетабълъ Теодорихъ отъ Тенремонде заедно съ много рицари и сержанти. Последнитѣ узнали, че наблизю войници на Калояна завзѣли „нѣкакво укрепление“. Презъ нощта латинцитѣ го нападнали, избили защитницитѣ му, разрушили го и потеглили за града съ взетитѣ конни снаряжения отъ Калояновитѣ конници. На връщане обаче новъ голѣмъ отредъ на българския владѣтель „изъ засада“ нападналъ латинцитѣ и „о скръбъ отъ божествено наказание!“ — се провиква императорѣтъ, „почти всички наши били избити или пленени“³.

Съ подробности и известни преувеличения и изрази на неприязнь къмъ българския владѣтель, Хенрихъ предава отмъщението на Калояна надъ гърцитѣ поради измѣната имъ въ Пловдивъ и въ южна Тракия. Той пише: „Между това сжщо и други наши нещастия: когато Пловдивъ, — твърде голѣмъ и много украсенъ градъ, съседенъ съ земята на Иоханица — приелъ за владѣтель, по заповѣдъ на императоръ Балдуина, нашия братъ и предшественикъ, Рене Тритски, твърде славенъ мжжъ, — вѣстаналъ коварно противъ него, като станали известни нашитѣ нещастия; Рене най-сетне билъ изгоненъ отъ населението на града вънъ отъ него и се оттегилъ съ своитѣ малцина въ една крепостъ⁴, съседна на вече споменатия градъ, която по-рано укрепилъ предвидливо, като употребилъ не малко трудъ. Следъ това казанитѣ граждани сключили миръ съ Иоханица; сетне предчувствувайки неговата лу-

¹ Buchon, op. cit., т. II., с. 154; по-подробно у Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, издание на de Wailly, Paris 1872, с. 244 сл.; Nicetas Acominatus, Corp. scr. hist. Byzant. Bonnæ 1835, т. 21, с. 830 сл.

² Русионъ (сѣга Кешанъ).

³ *Henrici epistolae*, с. 154.

⁴ Асеновградъ (Станимака).

кавщина, като отхвърлили неговата властъ, избрали едного отъ самитѣ тѣхъ за управитель¹. Когато станалото достигнало до Иоханица, той, като дошелъ съ безбройно множество власи и кумани при споменатия градъ, го обсадилъ. Гражданитѣ му пъкъ, като не могли никакъ да противостоятъ, отдали на волята му както града, така и себе си, следъ като била дадена клетва както отъ него, така и отъ патриарха му за това, че нѣма да причини никаква пакостъ нито тѣмъ, нито на града. Той, като получилъ властъ надъ тѣхъ, нахлулъ въ града, презирайки клетвеното задължение, както обикновено прави, и колкото хора намѣрилъ въ града отъ голѣмъ до най-малкъ подложилъ на различни видове мъчения, като грозно избилъ всички знатни, нѣкои на бесилка, нѣкои съ врѣла вода, нѣкои съ други мъчителни наказания, каквито едвамъ могатъ да се измислятъ отъ човѣка. Сетне, като изпратилъ всички плебеи, както мъже, така и жени, въ земята си, разрушилъ града отъ основа; малко следъ това съ 100,000 и повече хора², т. е. власи и кумани, които, понеже сж лишени отъ всѣкакъвъ законъ сж по-лоши отъ сарацинитѣ, като пребродилъ цѣла Романия, унищожавайки както укрепленията, така и градоветѣ на жителитѣ, на които давалъ клетва както за сигурностъ, така и за вѣрностъ, най-сетне обсадилъ Димотика и, като избилъ всички знатни, които могълъ да улови било съ сила или съ измама, изпратилъ въ Влахия всички плебеи съ цѣлата си плячка и всичкия тѣхенъ багажъ³.

Гърцитѣ отъ Одринъ и Димотика, съобщава по-нататкъ Хенрихъ, изпратили пратеници до него, като му предложили „миръ, подчинение и постоянно съгласие“. Императорътъ съ готовностъ решилъ да имъ помогне. Съ неголѣмъ отредъ той се отправилъ къмъ Димотика, която Калоянъ обсаждалъ. Българскиятъ владѣтель не дочакалъ пристигането на латинския императоръ и се оттегилъ на северъ. Хенрихъ сполучилъ да достигне чакъ до Станимака, въ която билъ обсаденъ Рене Тритски и да го освободи. „Тамъ действително научихме отъ споменатия Рене, както и отъ сигурни вестители и публичната мѣлва, какъ безбожно и грозно Иоханица, неприятель на кръста,

¹ Алекси Аспиета, вж. Nicetas Acominatus, *ц. с.*, с. 813.

² Villehardouin, с. 250, съобщава, че Калояновата армия се е състояла отъ 40,000 души.

³ Buchon, *Recherches et matériaux*, т. II, с. 154.

е убилъ господаря и нашия братъ императора и всички отъ насъ, които държеше пленени (което не можемъ да кажемъ безъ сърдечна горчивина)¹. Тъзи общи изрази за убийството на Балдуина и на плененитъ латинци, разпространени въ Фландрия и на Западъ, навѣрно, сж послужили за създаване тамъ легендитъ за Балдуиновата смъртъ.

На 25 май 1208 г., Петдесетница, императоръ Хенрихъ получилъ известие за нови нападения отъ българитъ. На българския престолъ тогава е билъ Борилъ, който продължилъ отъ начало политиката на Калояна по отношение на латинцитъ. Предприетиятъ обаче походъ на латинския императоръ противъ българитъ завършилъ съ значителенъ успѣхъ. Въ сражението при Пловдивъ на 1 августъ 1208 год. Хенрихъ разбилъ и разпръсналъ войската на Борила. Следъ това той влѣзълъ въ връзка съ областния български князь Славъ, който станалъ неговъ васалъ и зеть².

Въ третото писмо³ императоръ Хенрихъ съобщава на папа Иннокенти за резултата отъ този си походъ. То е писано презъ септемврий 1208 г. въ лагера при Памфилонъ. Тонътъ на писмото е повишенъ. Положението на държавата ставало отъ день на день по-добро. Императорътъ, при повдигнато настрояние и съ гордостъ, заявява, че присъединилъ къмъ държавата си не само херцогството Пловдивъ, но и една широка областъ, която обхващала 15 дена пътъ: *Christus operatus est in nobis, cujus auxilio, vigilia ipsius Petri festi quod vocatur ad Vincula, iniquissimum persecutorem Ecclesiae Dei Voullam⁴ apud Philippopolim debellavimus, eumque, infinita strage facta suorum, de campo fugavimus, et ut gaudeatis nobiscum in Domino, quindecim dictas terrae imperio nostro de suo acquisitas habemus⁵.*

Четвъртото писмо е едно послание-манифестъ, издаденъ отъ лагера въ Пергамонъ на 13 януарий 1212 год⁶. То е направено до „всички приятели“, до които би могло да достигне. Написано е, следъ като императоръ Хенрихъ сполучилъ да по-

¹ *Henrici epistolae*; у Buchon, ц. с., с. 154.

² Подробности у Henri de Valencienns, *Histoire de l'empereur Henri*, издание на N. de Wailly, Paris 1872, с. 306 и сл.; Gerland, ц. с., с. 154 сл.

³ Migne, *Patrologia Latina*, т. 215, cc. 1522—1523.

⁴ Борилъ.

⁵ *Henrici epistolae*, Migne, с. 1522.

⁶ Вж. у Buchon, *Recherches et matériaux*, т. II, cc. 211—213.

беди своитѣ четирма главни врагове. Почувствувалъ се на върха на своята слава и мощъ, у него се вижда и новъ планъ за закрепване на завладѣната империя. Ако въ първитѣ си две писма, следъ катастрофата при Одринъ, той моли папа и феодали да му изпратятъ каквато и да било бърза помощъ въ хора и сръдства за успѣха на католишката църква и на кръстоносното предприятие за завладяването на Иерусалимъ, въ това писмо се вижда единъ реалистично мислящъ държавникъ. Никакви съображения отъ религиозенъ характеръ не личатъ въ него, дори не се споменава името на Иерусалимъ, Хенрихъ тукъ открито, предъ цѣль свѣтъ, признава, че е въ съюзъ съ турцитѣ, докато въ първото си писмо той съ най-голѣмо възмущение се произнася за сжщото намѣрение на Калояна. Латинската империя, нейното засилване и преуспѣване, е целта на неговата дейность. И тази цель може да бжде постигната не съ случайни, дошли по настояване на папа и роднини кръстоносци, а чрезъ постоянни тукъ заселени и заинтересувани отъ сжществуването на империята бойци и феодали. На тѣхъ той посочва въ това си „писмо до всички“, че държавата му вече е укрепена, силна, земитѣ ѝ сж сигурни и увеличени отъ победитѣ му. Въ тази държава той вече кани да се преселятъ и заживѣятъ постоянно латинци отъ западна Европа¹.

Писмото на Хенриха начева съ посочване на „четирмата главни и най-силни врагове, въ сръдата на които оставени и изложени, непрекъснато и отъ вси страни понасяхме нападенията и ударитѣ имъ“. Пръвъ отъ тѣхъ и най-голѣмъ билъ Ласкарисъ, никейскиятъ императоръ въ Мала-Азия. Вториятъ билъ Борилъ. Хенрихъ съобщава, че Борилъ не билъ законенъ владѣтель, а съ сила е завзелъ престола на българитѣ. Той сжщо билъ узурпиралъ царското име и достоинство: *Ex alia vero parte Burillus nobis institit, qui similiter inter gentem Bulgarorum, quibus per violentiam se preposuit, imperiale nomen sibi cum singulis signis imperialibus usurpavit et inde nos diu et multis incursibus fatigavit*². Отъ третата страна, изброява по-нататкъ враговетѣ си императорътъ, той билъ нападнатъ отъ Михаилъ, епирския деспотъ, „най-силниятъ предателъ“, а отъ четвърта — отъ „Стреза, племенникъ на Иоханица, голѣмия нѣкога разрушителъ на Гърция“: *Stratius nepos Johannis, magni*

¹ Вж. Gerland, ц. с., сс. 217—218.

² *Henrici epistolae* у Buchon, ц. с., т. II, с. 211.

olim populatoris Grecie. Последнитѣ двама, победени отъ императора, били принудени да му дадатъ клетва за вѣрность, но въпрѣки това я нарушавали. „Но ние заради това, пише той, тѣй наказани ги изпратихме, че бѣха принудени да се разкайватъ, загдето толкова пѣти сж нарушавали вѣрността къмъ насъ, съ всички прегрѣшения, които извършиха. Защото ние имъ отнехме по-голѣмата частъ отъ най-добрата и хубава земя, която притежаваха; и ако по-важни дѣла постоянно не ни отвлечаха, и самитѣ имъ жилища биха паднали въ наша власть“¹.

Борилъ и Ласкарисъ притискали латинската империя твърде тежко, *pos nimis graviter opprimebant*. Опасность имало да бжде завладѣнъ самия столиченъ градъ. Императорътъ трѣбвало бърже да се завърне. По пѣтя обаче насмалко не билъ плененъ отъ дебнещия го бѣлгарски владѣтель: „завръщайки се бързо стигнахме въ деня на Паската до единъ нашъ градъ, който се нарича Роса, и на следния день излѣзохме въ зори; отдалечавайки се малко отъ града узнахме отъ вѣренъ пратеникъ, че Борилъ билъ тамъ наблизко предъ насъ съ твърде голѣма армия отъ кумани, бѣлгари и власи и, дебнейки нашето пристигане, бѣ завзѣлъ пѣтя, по който трѣбваше да минемъ, който бѣ твърде тѣсенъ и мѣченъ, отъ две страни затворенъ съ планини, стремящъ се да ни улови измамнически между непроходимостъта на планинитѣ; и ако Богъ не би ни разкрилъ измамата и тайната примка, леко би могла да бжде пленена нашата група при онова преминаване, тѣй като ние тогава нѣмахме повече отъ 60 рицари. Но, когато се убедихме чрезъ пратеници и разузнавачи, които изпратихме тамъ, че това е истина, като се отклонихме отъ този пѣтъ, отправихме се по другъ пѣтъ, който се простира покрай морето“². Избѣгналъ засадата, Хенрихъ събралъ гарнизонитѣ отъ близкитѣ крепости и подпомогнатъ сжщо отъ излѣзли отъ Цариградъ да го посрещнатъ рицари, се върналъ да се срещне съ Борила, „съ намѣрение да се сразимъ съ него, ако бихме се намѣрили нѣкжде“. Борилъ обаче бърже се оттеглилъ и не билъ достигнатъ.

Като се завърналъ въ столицата, императорътъ получилъ известие отъ изпратенитѣ отъ него въ Солунъ графъ Бертолдъ

¹ Пакъ тамъ, с. 211; подробности вж. у H. de Valenciennes, *ц. с.*, с. 418; Gerland, *ц. с.*, с. 191 сл.; П. Мутафчиевъ, *Владѣтели на Просѣкъ*, София 1913, с. 64 сл.

² *Henrici epistolae*, cc. 211—212.

отъ Каценеленбогенъ, братъ му Евстахъ и нѣкои други, че „нашиятъ неприятель Стрезъ, когото бѣхме оставили съ твърде отпаднали сили, повдигналъ наново духа (си) чрезъ Борила, който му дошелъ на помощъ съ 52 отряди, и ни причинилъ много пакости. Но споменатитѣ барони, съ събрани сили и въ съюзъ съ Михаила¹, който тогава влѣзълъ въ съгласие съ тѣхъ, се отправили срещу Стреза въ Пелагонийското поле, гдето, като се сразили съ него, постигнали победа. И така Стрезъ загубилъ по-голѣмата частъ отъ войската си въ това сражение въ равнината“². Следъ това Хенрихъ излага обширно въ писмото си блѣскавата победа, която той спечелилъ надъ Ласкариса при рѣка Лупаркосъ съ своитѣ сравнително малобройни сили (15 отреди) срещу голѣмата грѣцка армия (състояща, споредъ думитѣ му, отъ 90 отреди). Въ началото на това си изложение той открито говори за съюза си съ султана на Икония, Кайхозрой, „който бѣ сключилъ приятелство съ насъ съ клетва и бѣ обещалъ помощъ противъ самия Ласкарисъ“³. Въ сѣщото време Борилъ, възползуванъ отъ отсъствието на императора, предприелъ походи въ Македония противъ Солунското кралство. Той водилъ съ себе си голѣма войска и отначало ималъ успѣхъ. Солунскитѣ барони, начело съ брата на императора Евстаха и графа Бертолдъ, били подпомогнати този пжтъ дейно отъ родопския областень български владѣтель Слава, зеть на императора. Тѣхнитѣ сили, обединени, могли не само да отблѣснатъ Борила, но да пленятъ и избиятъ голѣмъ брой отъ неговитѣ войници: *Burillus illuc venerat cum magno exercitu, damna nobis plurima inferendo: sed barones insimul collecti et associati Sclavo, Greco nostro, occurrerant. Sed ipse, illos metuens, terram fugiendo exiverat, relictis post se 24 aciebus peditum et 2 equitum, qui omnes a nostris sequentibus sunt occisi, nullo penitus evadende*³. Като изброява още веднажъ на края победенитѣ четирма врагове, Хенрихъ завършва посланието си, като предлага на западноевропейскитѣ рицари завладѣната земя, защото „малка полза има да се завладѣе (земя), ако нѣма (хора), които да я запазятъ“.

¹ Михаилъ, епирскиятъ деспотъ, наново се сближилъ съ латинцитѣ; вж. Gerland, ц. с., с. 215; Мутафчиевъ, ц. с.

² *Henrici epistolae*, с. 212.

³ *Пакъ тамъ*, с. 213.

Zur Frage nach der altbulgarischen Form des Namens der Stadt Saloniki

Von B. Gerov

Der abg. sowie der nbg. Name der Stadt Saloniki ist **Солоунѣ**, das Assem. 140 bis als **кѣ Солоунѣ**, Assem. 172 als **солоунѣтъни**, Supr. 197¹⁵⁻²⁸ als **Солоуна града** (für Θεσσαλονικέων μητρόπολις), ebenso Supr. 201¹⁴, weiter Supr. 197¹⁷ als **солоунѣска града** (für Θεσσαλονίκη), Supr. 488, als **солоунѣнѣмѣ** (für Θεσσαλονικεῦσι), Ostr. 256^a als **солоунѣтъни** erscheint. Aus den jüngeren Hss., die auf abg. Vorlagen beruhen, führen wir noch act. 20, **селоунѣнѣмѣ** (vgl. Jagić, *Zum aksl. Ap.* III, 113) und **кѣ солоунѣсѣ граде** (*Vita Constantini*, cap. II), **солоунѣскоѣ стрѣноѣ**, **солоунѣнѣмѣ** (*Vita Methodii*, cap. II, V) an. Die Form **Солоунѣ** scheint der einzige Name der Stadt vom Alt- bis zum Neubulgarischen zu sein. Die älteste gr. Form des Namens, die noch heute in der offiziellen gr. Sprache üblich ist, ist ἡ Θεσσαλονίκη, aber schon im Mittellgriechischen tritt die heutige gemeingriechische Form ἡ Σαλονίκη auf, deren ältestes Zeugnis aus dem Jahre 1083 stammt. Bei Benjamin von Tudela, der im Jahre 1160 die Stadt besuchte, ist der Name *Salonica* (*REPW* 2. R. 6. B. 152). Neben ἡ Σαλονίκη tritt sehr häufig, doch dialektisch, τὸ Σαλονίκι¹ auf, welche Form schon mgr. ist. In der Chronik von Morea (etwa 1300 n. Chr.) heisst es ὁ ρῆγας τοῦ Σαλονικίου „der König von Saloniki“ (J. Schmitt, p. 1052). Im Pontos sagt man noch heute im Volksgedichten τὸ μέγαν Σαλονίκιν. In den nordgriechischen Mundarten ist die allgemein volkstümliche Form Σαλουνίк. Vielleicht auf der letzten Form beruht die bei dem arabischen Geographen Idrisi belegte Form *Salunik* (1150 n. Chr.). Vor allem ist es klar, dass die abg. Form abgeleitet ist. Dabei ist diese Dissimilation nicht etwa τῆς (Θεσ)σαλονίκη (nach dem Typus τὰ σαράκοντα aus τὰ τεσσαράκοντα, Ha-

¹ Die verschiedenen gr. Formen des Namens, sowie Ableitungen und ähnlichlautenden Namen, verdanke ich der Liebenswürdigkeit des Herrn Dr. N. Andriotis aus Athen, dem ich hier herzlich danke.

tzidakis, *Einkl.* 149 f.), wie P. Skok (Гласник Скопског Научног Друштва, II, 277, *Anm.* 4) oder G. Iljinskij (Byzantinoslavica, II, 467 f.) meint, sondern sie geschah innerhalb des Namens, etwa (Θε)σσαλονίκη. Die ähnlichlautenden Silben sind *θε* und *σα*, beide beginnen mit Spirans, wie z. B. Σώσπιν aus Σεσώσπιν (Psaltes, *Gr. byz. Chr.*, 107 f.).

Die Abweichung der abg. Form **Соложикъ** von der zur Zeit der Entlehnung wahrscheinlichen gr. Form **Σαλονίκη** besteht im folgenden: 1. Wandel *a* > *o*, 2. Verdampfung des *o* in *u* und 3. Schwund der Endung *-ική* und Wechsel des Geschlechts. Von diesen drei Abweichungen ist die erste am leichtesten zu erklären. Der Wandel *a* > *o* ist auf abg. Sprachboden entstanden. Die Erscheinung ist vielfach behandelt und es besteht darüber eine grosse Literatur. Hier haben wir den leichtesten und gewöhnlichsten Fall, nämlich unbetontes gr. *a* wird im Abg. zu *o*, wie z. B. **Сотона** aus Σατανᾶς oder **Лазоръ** aus Λάζαρος usw. (vgl. Meillet, *Le sl. comm.*, 46). Schwieriger zu erklären ist der Wandel *o* > *u*. Ob wir hier mit einer Erscheinung innerhalb der gr. Sprache zu tun haben, oder ob es sich um einen Wandel auf abg. Sprachboden handelt, ist schwer zu entscheiden. Bei den echtslavischen Wörtern im Abg. ist dieser Wandel selten und ist möglich wahrscheinlich nur als Angleichung oder als Verwechslung von Präfixen (vgl. Jagič, *Cod. Mar.*, 424, Geitler, *Euch. sin.*, X). Dagegen gibt es im Abg. eine Anzahl von aus dem Gr. übernommenen Namen, bei denen dieser Wandel belegt ist: z. B. **Авесе-ложикъ** in Ps. Sin. für 'Αβεσσαλώμ ps. 3₁, **Силожанъ** in Mar. Zogr. für Σιλωάμ J 9_{7, 11}, **икона** in Ps. Sin. für εἰκών ps. 72₂₀, **арогновъ** in Ps. Sin. für 'Αρών ps. 113₂₀, **Ерможанъ** in Ps. Sin. für 'Ερμών ps. 88₁₃, auch in Euch. Sin. 16 usw. Die meisten Beispiele für den Wandel *o* > *u* im Abg. haben das zu *u* gewordene *o* zwischen Liquiden oder in Nachbarschaft von Liquiden, wie der Fall bei **Σαλονίκη** ist. Die nordgriechische dialektische Form **Σαλονίκι** wäre sehr bequem für die Ableitung des abg. **Соложикъ**, wenn sie im Mgr. existierte. Früher kannte man Beispiele für den Wandel des unbetonten *o* zu *u* in den nordgriechischen Dialekten aus dem 16 Jh. (vgl. Hatzidakis, *MNE*, I, 258). Jetzt sind solche Beispiele schon aus dem 11. Jh. bekannt (vgl. N. 'Ανδριώτης in 'Επ. 'Ετ. βυζ. Σπ., 10, 346 ff.). Die Trennung der nordgr. Mundarten von den anderen gr. Mundarten ist bis ins 10. Jh. aber nicht früher, wegen der makedonorumenischen Entlehnungen, zurück-

zusetzen (vgl. N. Ἀνδριώτης, *ebda*, 348). Est ist möglich eine direkte Ableitung aus dem nordgr. Σαλονίκ' der bei Idrisi im Jahre 1150 belegten Form *Salunik*, aber die abg. Form *Солоунъ*, die um einige Jahrhunderte älter ist, kann nicht aus der nordgr. Form abgeleitet worden sein. Wir sind der Meinung, dass der Wandel $o > u$ in *Солоунъ* vielmehr der Qualität des o zu verdanken ist, das in manchen Stellen schon in vorchristlichen Inschriften als u aufgefasst worden ist, vgl. z. B. Πουμαίω st. Πωμαίω 2. Jh. v. Chr. (Dieterich, *Unt.*, 15 ff.), seit dem 3. Jh. n. Chr. aber haben sich o und u in der Aussprache stark genährt (vgl. Radermacher, *Nt. Gr.*, 45), so dass die Slaven das o als u hörten.

Grösste Schwierigkeit macht der spurlose Schwund der Endung *-ικη(-ικι)*. Die Einwirkung des Namens der dalmatinischen Stadt *Salona* auf das abg. *Солоунъ*, wie einige annehmen (vgl. A. Vaillant in *L'Anthropologie*, 34, 292 f.; R. É. Sl., 7, 266) ist unwahrscheinlich. Dieser Versuch den Namen *Солоунъ* als Ableitung von *Salona* zu erklären, der aus politischen Gründen hervorgeht, oder unbewusst diesen dient, ist entschieden durch ethnographische und historische Beweise von St. Romanski (Мак. Пр., V, 2, 78 ff.) widerlegt worden. Der Versuch den Namen aus einem roman. **Salona*, aus dem auch das arumenische *Sărună* entstanden sei, herzuleiten, hat ebenfalls politischen Grund, wie das von St. Romanski ebenfalls widerlegt worden ist (*ebda*)¹. Wir wollen nur bemerken, dass Saloniki samst mit der Umgebung immer in dem gr. Sprachgebiet lag (vgl. Jireček, *Ar. sl. Phil.* 15, 98 f., obwohl die von ihm aufgestellte Demarkation zu korrigieren ist, vgl. C. Patsch, *Sitzungsber. d. Wien. Ak. d. Wiss., Phil. hist. Kl.*, 214, S. 160 f.). Also von einer romanischen Bevölkerung in der Nähe von der Stadt und gerade in und nach dem 6. Jh., von der die Slaven die Benennung *Солоунъ* entlehnen konnten, ist kaum zu sprechen. Wenn die angeblich romanische Bevölkerung von der schon im Gr. sicher als Adjektiv aufgefassten Form Σαλονίκη, wie wir weiter sehen werden, ein Substantiv **Salona* abgeleitet habe, warum dürfen wir nicht annehmen, dass eine solche Ableitung eines Substantivs *Σαλώνη (oder *Σάλων und dergleichen Formen) nicht im Gr. vorgegangen sei, wie A. Mazon (*Contes slaves de la Macédoine*

¹ Der Aufsatz des D. Crânjălă (*Omagiu prof. J. Bărbulescu*, Iași 1931, S. 511 ff.) war mir unzugänglich.

Sud-Occidentale, S. 23) annimmt, obwohl eine solche Form des Namens weder im Mgr. noch im Ngr. belegt ist? Solche Benennungen gibt es für andere Siedlungen im gr. Sprachgebiet: Der volkstümliche Name der Stadt Amphissa ist τὰ Σάλωνα. Dieser Name ist bereits mitteligriechisch. In der erwähnten Chronik von Morea (3635) steht es ὁ ἀφέντης τοῦ Σαλώνου „der Herrscher von Amphissa“ und 3294 ὁ ἀφέντης τοῦ Σάλωνος. Bei Κουροπαλάτης (14 Jh.) „περὶ ὁφφικίων“ (Goar 392) wird dieselbe Stadt ὁ Σάλων genannt. Heute sagt man τὰ Σάλωνα aber auch τὰ χωρία τοῦ Σαλώνου. Auf Kypros und Lesbos kommt ein Ortsname Ἐάλωνα vor. Auf der Insel Ägina ein kleines Dorf heisst ὁ συνοικισμὸς Σάλωνες. Auch in Kleinasien sind Ortsnamen Σάλων, Σαλῶναι, Σάλωνες, Σάλων aus älterer Zeit belegt. Wenn also die angebliche romanische Bevölkerung für die Benennung der Stadt Anhalt in dem Namen der dalmatinischen Stadt *Salona* haben konnte, einen eben solchen Anhalt hatte die gr. Bevölkerung in den hier angeführten Ortsnamen.

So ist es sicher, dass das abg. *Солоуна* die direkte Entlehnung einer gr. Form ist. Nach St. Romanski (ebda 84) ist diese Form *Σαλονίκη* und nach seiner Ansicht geschah die Entlehnung durch Vermittlung einer Form **Солоуниъ*. Wir führen zuerst die Beweisgründe an, die für diese Erklärung sprechen. Wie wir schon gezeigt haben, lautet der Name in den nordgr. Mundarten *Σαλουνίк*, wo das *к* sehr leicht durch die zweite Palatalisation zu *с* übergehen konnte. Solcher Übergang ist auch im Gr. vorhanden, wo man auf Inseln des Ägäischen Meeres die Stadt Saloniki „*Σαλονίτσι*“ nennt. Alle Gründe aber sprechen gegen Einwirkung der letzten gr. Form auf das vermutete **Солоуниъ*. Also wäre die nordgr. Form *Σαλουνίк*, wenn sie zu der Zeit der Entlehnung existierte, d. h. wenn die nordgr. Mundarten zu dieser Zeit ihre Physionomie bekommen hatten, sehr bequem für die Ableitung der vermuteten Form **Солоуниъ*. Dies ist aber unmöglich, wie wir oben (S. 127 f.) gezeigt haben. **Солоуниъ* könnte auch von dem *Σαλονίκη* abgeleitet werden. Eine gewisse Schwierigkeit könnte die Betonung bereiten, weil es im Abg., ausser einigen Angleichungen (vgl. Meillet, *Et.*, 110), gar keine Beispiele gibt, wo für ein betontes gr. *i* ein abg. *ъ* steht. Diese Schwierigkeit kann auch hier mit Angleichung beseitigt werden: etwa **Солоуниъ* > **Солоуниъ*, wegen des Suffixes *-иъ*, wie z. B. ps. 90₁₃ βασιλίσκων in Ps. Sin. васьльскал wegen des Suffixes

-ьскъ¹. Weiter lässt St. Romanski zwei Möglichkeiten für den Übergang *Солоуиньъ > Солоуинъ zu. Die erste ist, dass *Солоуиньъ wegen seines Suffixes als Deminutiv empfunden wurde und unpassend für die Benennung der grossen Stadt war. Der abg. Name aber einer anderen bedeutenden und, als Mittelpunkt einer grossen Provinz, weit und breit bekannten Stadt, wurde gerade durch dieses Suffix gebildet. Es handelt sich nämlich um Σερδική (oder Σαρδική), das die Slaven in Сръдънь umwandelten. Die slav. Form ist im Abg. nicht belegt, aber sie ist sicher schon in der Zeit der Slavenansiedlung in der Balkanhalbinsel entstanden, weil die Stadt schon im 10. Jh. (bei Leo Diaconus) und in den Urkunden aus den Jahren 1019 und 1020 (vgl. J. Iwanov, ebda 553, 557) unter dem aus Сръдънь entnommenen Namen Τράδιτσα, Τριάδιτσα erwähnt wird. In denselben Urkunden kommen auch anderen geographische Benennungen, die durch Suffix -ньъ gebildet sind: Лъсковецъ und Пиянецъ (ebda 554, 552). Wenn man einen Blick auf die geographischen Benennungen auf -ньъ wirft, sieht man, dass sie vorwiegend substantivierte Adjektive sind, z. B. Медковецъ, Садовецъ, Лозенецъ, Дебелецъ, Лисецъ, Върбовецъ usw., wenige aber von ihnen sind, die eine deminutive Entstehung aufweisen (Кръстецъ, Вършецъ usw.). Die zweite mögliche Ursache des Wandels *Солоуиньъ > Солоуинъ ist nach St. Romanski die, dass die vermutete Form als eine die Herkunft bezeichnende empfunden wurde und deswegen sei daraus ein Stadtname Солоуинъ abgeleitet worden. Das wäre sehr möglich, wenn einerseits keine Stadtnamen durch das Suffix -ньъ gebildet worden waren, und wenn andererseits dieses Suffix im Abg. zur Herkunftsbezeichnung verwendet worden wäre. Im Abg. aber gibt es keinen einzigen Fall, wo -ньъ zur Herkunftsbezeichnung verwendet worden ist. Dies geschieht durch das Suffix -иньъ. Alle abg. Hss. besitzen eine Menge solcher Herkunftsbezeichnungen, wie z. B. гоморѣиньъ, ероусамлѣиньъ, нѣзрѣиньъ, етноѣиньъ, самлѣиньъ usw. Wenn also, wie schon allgemein angenommen wird, die abg. Sprache von sich eine zur Schriftsprache erhobene südbulgarische Mundart, nämlich die von Saloniki, darstellt, dann müssen wir annehmen, dass das Suffix -ньъ auch in der Umgangs-

¹ Eine Form *Солоуиньъ — nach den zahlreichen Namen auf -иньъ z. B. Перникъ, Черникъ (schon in den Urkunden aus den Jahren 1019, 1020 vgl. J. Iwanov, Бълг. Стар., 553, 558) — ist unmöglich, wegen des gr. κ vor i (Supr. 552, нѣтрѣнѣъ).

sprache der Bevölkerung, bei der wir die Entstehung des Namens *Солоунъ* annehmen müssen, nicht zur Herkunftsbezeichnung üblich war. Wenn also von *Σαλονίκη* eine Form **Солоуниѣ* entstanden worden wäre, könnte diese Form ohneweiteres als Name der Stadt bleiben, weil einerseits das Suffix *-иѣ* den Städtenamen eigen war, wie z. B. *Сръдецъ*, *Лѣсковецъ* usw. zeigt, und weil andererseits die Sprache der Bevölkerung von der Umgebung der Stadt Saloniki die Herkunftsbezeichnung nicht durch *-иѣ*, sondern durch *-иниѣ* bildete.

Bevor wir eine neue Erklärung des Namens *Солоунъ* zu geben versuchen, wollen wir etwas über die mögliche Zeit seiner Entstehung sagen. Die Stadt ist ja schon in der Mitte des 6. Jh. den nach Süden vordringenden Slaven bekannt geworden, aber von slavischen Ansiedlung bei Saloniki können wir vor dem Jahre 581 nicht sprechen. Grössere slavische Massen sind nach der zweiten Belagerung von Saloniki im Jahre 586 bei der Stadt geblieben. Nach der Belagerung im Jahre 609 besiedelten schon die Slaven vertragsmässig die Umgebung von Saloniki (vgl. Zlatarski, *Ист. на българската държава*, I, 12 ff.). Es ist kaum zu glauben, dass die Slaven diese Benennung der Stadt mit sich von Norden gebracht haben. Sie ist, unserer Meinung nach, erst später im Verkehr der benachbarten slavischen Bevölkerung mit der gr. Bevölkerung entstanden. Also dies geschah frühestens am Ende des 6. oder im Anfang des 7. Jh. Wenn wir annehmen, dass die Stellen in Assem. und Ostr., wo *Солоунъ* belegt ist, genau so in der Vorlage gelautet haben, wie sie da sind, was sehr wahrscheinlich ist, dann müssen wir annehmen, dass die Stadt schon in der zweiten Hälfte des 9. Jh. diesen Namen trug. Also ist die Entstehung des Namens in die Zeit, die das 7., 8. und die erste Hälfte des 9. Jh. umfasst, zu setzen. Unterdessen sind die um das Saloniki herumwohnenden Slaven in näheren Beziehungen mit der gr. Bevölkerung getreten. Wenn es also eine Form **Σαλώνη* (oder ähnlich) im Munde der Bevölkerung für die Benennung der Stadt gab, was möglich ist, wie wir oben (S. 128 f.) gezeigt haben, konnte die slavische Bevölkerung ihr *Солоунъ* von dieser Form ableiten. Dies ist aber nicht die einzige mögliche Erklärung der Entlehnung. Das Zusammenleben der slav. und der gr. Bevölkerung hat auch zu kulturellen und sprachlichen gegenseitigen Beziehungen geführt. Der Bilinguismus scheint eine nicht seltene Erscheinung gewesen zu sein, wie z. B. der Ver-

vasser der Vita Methodii (cap. 5) behauptet (Σολογικήν κλη ὑπὸ Σλοβηνικήν ἐκσεδομήτ). Mit ihm ist z. B. die abg. Evangeliumsübersetzung zu erklären. Wenn zu dieser Übersetzung genaue und umfassende Kenntnisse der gr. Sprache nötig waren, brauchte man dagegen sehr wenig gr. zu verstehen um in einer Benennung Σαλονίκη πόλις oder τὸ Σαλονικί eine adjektivische Bildung zu sehen. Das von Θεσσαλονίκη abgeleitete Adjektiv Θεσσαλονικός (vgl. W. Papes, *Wb. eig. Nam.*), das Hinzutreten von πόλις zu dem Namen haben viel zu der adjektivischen Auffassung beigetragen. Dazu kommt noch, dass seit der Gründung der Themen (Saloniki als besonderes Thema unter Leo III 717—741) viele Gegenden nach ihnen genannt wurden, darunter auch Μακεδονία, die bei Kedrenus (erste Hälfte des 11. Jh.) einfach Θεσσαλονίκη heisst (2, 29, 1 τὴν ἐν Θεσσαλονίκη Βέρροϊαν, vgl. K. A. Mantos in 'Επ. 'Ετ. βυζ. Σπ. 1, 46 ff., der noch andere Beispiele auch aus älterer Zeit für diesen Gebrauch von Θεσσαλονίκη beibringt). Dieser doppelte Gebrauch des Θεσσαλονίκη bei den Byzantinern, als Name einer Stadt und als solcher einer Gegend hat seinen adjektivischen Charakter noch klarer hervortreten lassen. Eine, unserer Ansicht nach, nicht unüberwindliche Schwierigkeit macht die Betonung. Einerseits haben wir das ältere Θεσσαλονικός und das heutige Ethnikon und Adjektiv Σαλονικός, also beide mit Betonung auf der letzten Silbe, wie es gewöhnlich im Agr. und teilweise im Ngr. mit den Adjektiven auf -ικός der Fall ist (vgl. Hatzidakis, *Einkl.* 427 f.), und andererseits haben wir die Eigennamen 'Αγαθόνικος, 'Αμφίνικος (vgl. W. Papes, *Wb. eig. Nam.* XXX) usw. (gebildet durch Suffix -νικός aus νίκη, genau so wie Θεσσαλονίκη), die nach der Zurückziehung der Betonung (schon im Mgr.) in den Adjektiven auf -ικός (vgl. Hatzidakis, *Einkl.* 427 f., *MNE* II, 123 ff.) kaum mehr von diesen formel unterschieden wurden. Also aus dem hier Angeführten wird klar, dass die adjektivische Auffassung von Σαλονίκη keinem Zweifel unterliegt. Von dieser adjektivisch aufgefassten Benennung Σαλονίκη (πόλις) wurde von den Slaven etwa Σολογική градъ (vgl. Supr. 197₁₇) oder *Σολογνή градъ abgeleitet. Daraus entstand weiter das Substantiv Σολογνή. Dass die Benennung *Σολογνή градъ im Abg. eine Zeit lang existieren konnte, zeigt z. B. die abg. Benennung des Κωνσταντινούπολις Κονσταντίνη градъ in Supr. 188₂₂, 198₁₁, 343₁, 405₃, 439₁₅, 471₁₅, 486₁₉ usw.) und Ostr. (212, 234, 242, 271), oder градъ хер'сон'н Supr. 534₁₂ und хер'сон'н Supr. 532₂₁ (vgl.

noch die Adjektive *македонъ* Supr. 201₁₀ für *Μακεδόνιος*, *снѡнь* Euch. Sin. 16 für *Σιών*, *снѡнь* Lk 4₃₈ für *Σίμωνος*, *соломоуъ* Mt 12₄₂ für *Σολομώνος*, *зюлаонъ* Mt 13₁₄ für *Ζαουλῶν*, usw.). Dass der adjektivische Charakter gerade bei den aus Liquidastämmen entstandenen Adjektiven auf -ъ sehr leicht verloren gehen konnte, etwa aus **Солоуъ* *градъ* das belegte in Supr. 197_{15, 28} *Солоуъ* *градъ* entstehen, zeigt die doppelte Wiedergabe einiger Namen im Abg. z. B. in Zogr. Lk 16₂₅ *Лазръ* aber Lk 12₂₀ *Лазоръ*, in Assem. J 1_{48, 49} *пѣтанлъ* aber J 1₄₈ *пѣтанлъ*, weiter *ннкоднъ* und *ннкоднъ* usw. Die Formen auf -ъ sind durch Hartwerden der vorhergehenden Liquide entstanden (vgl. Kul'bakin, *V. sl.* 176 f., Diels, *Aksl. Gr.* 180, *Anm.* 3 ff., 186 *Anm.* 50). Das Vorhandensein des *i* in *Σαλονίκη*, das auf die vorhergehende Liquida erweichend einwirkte, konnte seinerseits auf die adjektivische Ableitung **Солоуъ* *градъ* günstig einwirken. Die Annahme einer adjektivischen Form **Солоуъ* stimmt auch mit den zahlreichen geographischen Benennungen bei den Slaven, z. B. mit den auf -енъ (*Мѡгленъ*, *Воденъ*, *Призрънъ* in den Urkunden aus den Jahren 1019, 1020 J. *Иванов*, *Бѡлг. стар.*, 557, 554) oder auf -ово (*Сухово*, *Злетово*, *Малешевѡ* ebda 552, 553) der auf -ьскъ (*Моравьскъ* ebda 553), die alle adjektivischen Ursprungs sind.

Имената на старобългарските букви

Отъ Ем. Георгиевъ

I.

Имената на старобългарските букви — азъ, боукы, вѣдъ, глаголи, добро, ѣстъ и пр. — оставатъ и досега необяснени, въпрѣки че многобройни работници въ областта на славистиката опитаха остроумието си надъ въпроситѣ, които дветѣ старобългарски азбуки будятъ. Повечето отъ славиститѣ, които сж се занимавали съ старобългарските азбуки, отминаватъ въпроса за названията на буквитѣ съ мълчание. Не че въпросътъ не буди наученъ интересъ. Той е интересенъ, не само защото тия названия оставаха необясними, таинствени, загадъчни като нѣкакви сакрални форми, но защото издирванията на тѣхния произходъ, както ще видимъ, ни насочватъ още къмъ първата епоха на създаването на славянската писменостъ. Обаче двата възможни пѣтища за обяснението на названията — на чуждо влияние и на домашенъ произходъ — като че ли не водѣха далече: пѣтътъ на чуждо влияние се оказа труденъ, защото таинственитѣ думи — глаголи, добро, ѣстъ, живѣте, село, земля, иже, како, людѣе, мыслѣте, нашъ, онъ, покон, рѣци, слово твердо — сочатъ ясно славянски произходъ; но отъ друга страна пѣтътъ на домашенъ произходъ се оказа нелекъ, защото за названия на буквитѣ сж избрани несвързани, като че случайни думи, отъ най-разнообразни граматични категории и въ най-разнообразни граматични форми: мѣстоимения, имена, глаголи, наречия — ту въ единствено, ту въ множествено число (земля, людѣе, слово), ту въ повелително, ту въ изявително наклонение (ѣстъ, живѣте), и пр. Ако въ финикийската или еврейската азбука имената на буквитѣ сж свързани съ онѣя нѣща, които буквитѣ съ своитѣ начертания наподобяватъ, напримѣръ въ еврейски *алеф* „добитѣкъ“, *бет* „кѣща“, *гимел* „камила“ и т. н., то подобенъ смисълъ въ старобългарските имена на буквитѣ не може да се търси.

Изтъкнатото положение е накарало L. Geitler'a да напише следнитѣ редове: „Unsere überlieferung der slavischen buchstabennamen ist ein bild der unordnung und unfertigkeit, wofür man in der paläographie umsonst etwas analoges suchen würde. Slavische worte neben anerkannt unslavischen, ungrammatische formen, die nicht einmal die späteste tradition beseitigt (nomina, oblique casus, imperative, partikeln), und wieder namen wie ш и ѡ, die gar nicht appellativ sind, alle sind so bunt durcheinander geworfen, dass man sie aus verzweiflung aus runennamen erklären wollte, oder aus „geflissentlich verdorbenen worten, deren heidnischen ursprung man in einer christlichen zeit verdecken wollte“... И малко по-нататъкъ: „Ihr ganz unorganisches gewebe ist der beste beweis ihrer totalen abhängigkeit von einem ganz fremden muster, aber auch eines ganz natürlichen langsamen hinübergleitens zu slavischen schreiben, wobei die sich fast von selbst einstellende slavisirung das gute und schlechte traf und in einigen fällen ganz stockte.“¹

Къмъ думитѣ на Гайтлера Ягичъ не знае друго да добави, освенъ: „Приговоръ, нечего говорить, очень строгій и только тогда справедливый, если названія въ другихъ алфавитахъ сложились лучше, чего я не могъ бы утверждать ни о греческомъ по отношенію къ финикійскому, ни о латинскомъ по отношенію къ греческому. Непослѣдовательности вѣдь встрѣчаются въ греческомъ названіи буквъ такъ же, какъ и въ латинскомъ, при чемъ мы не имѣемъ права сказать, что у грековъ исключительно въ этомъ виноваты финикійцы, а у римлянъ греки.“²

Интересно е да се отбележи, че докато гръцкитѣ названия на буквитѣ сж възникнали отъ чужди названия на буквитѣ, — сравни гръцки *алфа* — еврейски *алеф*, гр. *бета* — евр. *бет*, гр. *гама* — евр. *гѣмел*, гр. *делта* — евр. *далет*, гр. *иота* — евр. *йод*, гр. *капа* — евр. *каф*, гр. *ламбда* — евр. *ламед* и пр., старобългарскитѣ имена, съ много малки изключения, сж възникнали независимо отъ гръцкитѣ, въпрѣки силното влияние на гръцката азбука върху дветѣ славянски азбуки, както що се касае до начертанията на буквитѣ, така и що се касае до системата на самата азбука.

II.

Най-стариятъ паметникъ, въ който срѣщаме имената на старобългарскитѣ букви, е така наречениятъ *Abecenarium bulgaricum*. Тукъ сж дадени поредно буквитѣ на глаголицата заедно съ названията имъ. Абеченариятъ се използва въ науката по репродукцията, която е

¹ L. Geitler, *Die albanesischen und slavischen Schriften*, Wien 1883, с. 172.

² И. В. Ягичъ, *Четыре критико-палеографическія статьи*, Санкт-петербургъ 1884, с. 175.

оу (sic!) . фѣн, или фѣрътъ, или фѣтъ! аще рѣшиш ѿ, ниутоже съгратиши, егѡ сѣхое писмо ѡбрътаетсе своимъ имени въ нуелѣ . хѣръ, или хѣн, такоужѣ . ѣн . ѡ . гѣтѣже се ѡ велико . а иже уисло дръжен сѣмъ дѣтое ѡ мало, аще и ѡнѣ по словѣнскимъ языкъ рѣхоу . н . а . ѿ . ѡ . ѡ . ѡ . ѡ . бѡукомъ . жикете . ѣтъ . шѣ . цѣ . цн . уръѣ.¹ Названията дѣ и естъ, които не се съобщаватъ въ цитираната глава, срѣщаме въ глава 19.² II у Константина е отбелязано само съ „и“, а i е наречено „жѣ“. За ѡ е казано, че не трѣбва да се нарича ни „фита“, ни „тита“, а за ф — че може да се нарича „фи“, „фѣрътъ“ или „фита“. (I) Константинѣ нарича „ѡ велико“, ѡ — „ѡ мало“. Отбелязва, че съ т (както и съ ѣтъ) не започва дума, поради което „и имени скосмъ въ нуелѣ не ѡблѣдѣтъ.“

Въ староруската книжнина имената на буквитеъ намираме въ доста граматически съчинения. Напримѣръ, въ една статія за буквитеъ на Максимъ Грекъ: азъ А, бзики Б, кѣди К, глаголю Г, докро Д, естъ Е, живите Ж, зѣло З, зѣмля З, нже И, І, кѣко К, людѣ Л, мыслѣтъ М, ншѣмъ Н, онѣ О, поконѣ П, рѣи Р, слоко С, твердо Т, нкъѢ, Оуѣ, фертъ Ф, хѣръ Х, ѡтъ Ѡ, чи Ц, ѡерѣкъ У, шл Ш, чи Ш, ер Ъ, ери Ы, ери Ъ, итъ Ъ, Ё, Ю, ІѦ, ѡ, Ѧ, ѡ, кси З, нси Ѥ, ѡнта Ѧ, УѢ.

Възстановени, разглежданиѣ имена гласятъ (въ случаитѣ, въ които буквата е безъ имени, е дадена самата буква): азъ, бокыи, кеджъ, голдзи, добро, естъ, жикте, зело, земла, же, и, гъ, коко, людие, мыслите, нашъ, онъ, покон, рьци, слоко, тврьдо, оукъ, фрътъ, херъ, отъ, цл, ци, уркъа, шх, юбъ, керъ, нерь, къ, юсъ, а, не, а, ѡ, я, ъс, ѓн, ги, онцъ, вжица.

III.

Кога сж възникнали имената, съ които се занимаваме? Както отбелязахме, най-стариятъ паметникъ, който съдържа буквитѣ съ тѣхнитѣ названия, т. н. Abecenarium bulgaricum, е писанъ не по-късно отъ XII в. Това показва, че названията на буквитѣ сж по-стари. И наистина, следи отъ тия названия срѣщаме още у Черноризецъ Храбра, който, както е известно, е живѣлъ непосредствено следъ епохата, въ която сж живѣли и работили славянскитѣ първоучители Кирилъ и Методий.

Въ Сказанието на Храбра четемъ: Ѡ прѣвѣ^а науѣ^и но грѣскоу . онъ оубо, азѣ . а съ'' (т. е. св. Кирилъ) азѣ . ѡ азѣ науѣ обое, и пакѡ они по бълше жидовскимъ писмеме'', сътвор(и)ши тако и съ грѣськы... Тѣ бѡ по бѣ са стѣни Киріа^с. сътвори прѣвое писма, азѣ. На пакѡ и прѣвоюу сїроуу писмени, азѣу . и ѡ бѣ дїровлююу рѡдѣ словєньскогоу . на ѡкрєзєніе оусть, къ рлзѡу' оууашин' са богч-

¹ Вижъ Ягичъ, *Разсужденія*, с. 400.

² Ягичъ, л. с., с. 435.

³ Ягичъ, *Разсужденія*, с. 606.

ка . кенкы раздѣженіе оустъ възгласитъ сѧ.¹ Ясно е, че още въ началото на X. в. имената на буквитѣ сѧ били у насъ известни.

М. Rešetar смѣта дори, че св. Кирилъ самъ е далъ названия на буквитѣ си.² Решетаръ пише: „Ich bin vielmehr der Ansicht, dass Cyrill selbst auch die Namen der Buchstaben geschaffen hat: er stand allzu sehr unter dem Einflusse der griechischen Gelehrsamkeit, als dass er sich hätte denken können, dass man die Buchstaben anders als mit vollem Namen bezeichnen könnte.“ Но на това мнение могатъ да се направятъ доста възражения. Ако Кирилъ, когато е създалъ славянската азбука, е създакъ самъ и имена на буквитѣ, то защо е избралъ тъкмо тия названия — думи безсмислени, думи безъ каква-да-е вътрешна връзка една съ друга, думи отъ най-различни граматични категории и форми, — нѣщо, което, най-малко, би направило трудно заучаването имъ? Онзи, който познава дѣлото на Константина Философъ, би дирилъ повече остроумие, както вътрешенъ смисълъ, така и външенъ блѣсъкъ въ онѣзи названия, които създателътъ на славянската писменостъ би далъ.³ Само една случайностъ, а не преднамѣреностъ, както това обяснява мнението, изложено по-долу, е могла да събере наедно такова разнообразие отъ думи и форми. При това, защо на нѣкои букви (і, г', ю, а, ж, ѡ, ѡ) Кирилъ не е далъ названия? Защо на други е оставилъ грѣцкитѣ названия (ѡи, ѡи и ѡитл), докато на поголѣмата частъ е далъ особени, негрѣцки названия? Защо е въвелъ такива форми като фрѣтъ, херѣ, които, както се смѣта, не могатъ да иматъ славянски произходъ, докато за мнозинството други букви е избралъ чисто славянски имена? Възможно ли е да даде за име на буква едно относително мѣстоимение като иже? Съ такова бедно въображение ли е билъ създателътъ на славянската писменостъ, първиятъ славянски поетъ, блѣстещиятъ стилистъ, предъ чието слово е благоговѣлъ дори и прочутиятъ съ своята ученостъ Анастасий Библиотекаръ?⁴ Най-сетне, нѣщо важно за нашата теза,

¹ Вижъ Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*², София 1931, с. 443.

² М. Rešetar, *Zum ältesten slavischen Alphabet*, Arch. f. slav. Phil. XXXV 1914, с. 67.

³ Сравни и думитѣ на Гайтлера: „Kein intelligenter schriftsteller, nicht Cyrill und Kliment, konnte je hand an sie gelegt haben, sie würden denn ausgeglätteter geworden und auch so geblieben sein, denn nichts hätte eine überaus lebendige, bei vielen völkern verbreitete tradition so genau conservieren können, als diese unzählige male wiederholten elemente des Schreibens.“ (П. с., с. 172).

⁴ Въ писмото си до Гаудерика Анастасий пише, че е превелъ двѣтъ Кирилови неголѣми произведения за мощитѣ на св. Климента Римски на „просташки езикъ, който далече отъстава отъ Константиновото блѣскаво красноречие“: „Sed et duo eius opuscula praedicata, scilicet brevem historiam et sermonem declamatorium unum, a nobis agresti sermone et longe ab illius facundiae claritate distante translata...“ — Вижъ А. Т. Баланъ, *Кирилъ и Методи* II, София 1934, с. 246.

— защо повечето от онѣзи букви, съ които не започватъ стихове въ най-старитѣ акростиси, сж останали безъ имена?

Отговоръ на всички тѣзи въпроси, които поставихме, дава мнението, което излагаме по-нататъкъ. Най-важното сега за насъ е, че и да не сж създадени отъ самия св. Кирилъ, названията сж твърде стари, най-късно отъ края на IX. в. или отъ началото на X. Тая тѣхна старинност, несъмнено, прави въпроса, съ който се занимаваме, още по-интересенъ.

IV.

Преди да подиримъ автора на названията, нека разгледаме единъ другъ въпросъ — именно, какъвъ е тѣхниятъ произходъ. Известно е, че при обяснението на необясними или на трудно обясними подобни въпроси се прибѣгва най-често до теория за чуждо влияние или чуждъ произходъ.

За имената на старобългарските букви една такава теория застъпва, напиримѣръ, поменатиятъ L. Geitler.¹ Поводъ да се дири чуждъ произходъ на названията даватъ нѣкои отъ тѣхъ, които действително не звучатъ славянски. Geitler пише: „Es ist längst mit Bestimmtheit hervorgehoben worden, dass unsere Buchstabennamen nicht insgesamt slavisch sein können: хѣръ, юръ, фрѣтъ, оуѣтъ, юсъ sind so unslawische Worte, dass sie selbst gewissen Lautgesetzen widersprechen, z. B. das vor ѣ stehende х in хѣръ.“² Както е известно, Гайтлеръ се опита да изведе глаголските букви отъ албанските, а въ имената на старобългарските букви подири албански думи и корени.³ Известно е сжщо, че теорията на Гайтлера бѣ напълно оборена отъ Ягича.⁴

Недоказано остава и предположението за германско (готско) влияние върху разглежданитѣ названия. Изходенъ пунктъ за готската хипотеза служатъ дветѣ названия — въ готски и старобългарски — на първата буква, а, които въ двата езика звучатъ доста близко: старобълг. *азъ*, готски *aza*. Но това сходство спира тука. По-нататъкъ не може да се открие никаква прилика между *bercna*, *geuua*, *daaz*, *eyz*, или между *chozma*, *laaz*, *manna*, *noicz*, *gaar*, *uraz*, *pertra*, *gaeda*, *sugil*, *tyz*, или още между *egguz* *uuaer* и *utal* и съответнитѣ старобългарски имена. Трѣбва да се заключи, че звуковата близостъ на названията за а въ двата езика е случайна.

¹ *Die albanesischen und slavischen Schriften*, сс. 168 сл.

² *П. с.*, стр. 169.

³ Ето нѣколко примѣра отъ Гайтлеровитѣ изводи: стбълг. *азъ* се извежда отъ алб. *аз* „поп“, стбълг. *люды* — отъ алб. *lulea* „трѣба“, стбълг. *оуѣтъ* — отъ алб. *оук* „вълкъ“, стбълг. *клѣо* — отъ алб. *kekj* „malus“, стбълг. *нашь* — отъ алб. *ves* „in nobis“, стбълг. *коуѣтъ* — отъ алб. *vojke-a*, *vojkeke-a* „хлѣбъ“ и пр.

⁴ Вижъ Arch. f. slav. Phil. VII 1883, сс. 444—479, *Четыре критико-наблюдательныя статьи*, сс. 113—184, *Энциклопедія славянской филологіи*, вып. 3, сс. 77—81.

На всички теории за чуждъ произходъ на имената на старобългарските букви се противопоставятъ самитъ тия имена, които въ грамадното си мнозинство се явяватъ чисто славянски думи.

Ако се откажемъ да диримъ чуждъ произходъ на разглежданитъ названия, а се опитае да ги обяснимъ като домашни, славянски, то най-голяма трудностъ срѣщаме, както отбелязахме, въ въпроса: какъ да обяснимъ тая пѣстрота на думи, на форми, каквато предлагатъ названията? За общъ смисълъ на имената по буквения редъ въ азбуката не може и дума да става.¹

Само между първитъ 3 или 5 имена: азъ, воукы (или боукы) вѣдѣ; глаголи добро; както и по-нататкъ: рѣчи слово (твърдо) може да се дири връзка и смисълъ, но тукъ по-скоро, както ще видимъ, би трѣбвало да диримъ опитъ за по-късно осмисляне. Тая несвързаностъ и пѣстрота на названията представя най-голяма трудностъ при разрешаване на въпроса, който сме си поставили да разгледаме, и тая трудностъ е дала може би по-силенъ потокъ да се дирятъ чужди етимологии на названията (които по-сетне сж били повече или по-малко измѣнени по т. н. народна етимология, т. е. промѣнени въ връзка съ близко звучащи славянски думи), отколкото потокътъ, който се изтъкна по-горе въ цитата отъ Гайтлера: неславянскиятъ характеръ на нѣкои отъ имената. Но тая тѣхна несвързаностъ и пѣстрота иде да подкрепи мнението, което ще се помжчимъ да изтъкнемъ и да обосновемъ, именно, че разглежданитъ названия сж произлѣзли отъ първитъ думи (или сж части отъ първитъ думи) въ единъ старъ, нестигналъ до насъ, азбученъ акростихъ.

¹ Подобенъ свързанъ смисълъ въ названията по тѣхния азбученъ редъ е виждалъ Раковски, вижъ *Ключъ българскаго языка* — отъ Г. С. Раковскаго (Одесса 1880), сс. 21 слл. Споредъ него, „Ась буквы или буквы, вѣдѣ или вѣди“ означава „ась книги тѣ вѣдаѣжъ“; „глаголи добро ієсть = глаголати, т. е. чѣтати свѣтыя книги добро іє, сирѣчь, молити ся Богу на тѣхъ“; „живѣти, дѣло, земля = кой то знай и чѣте свѣты тѣ книги, т. е. кой ся моли Богу на тѣхъ, той живѣе свѣтло и дълго на земля тж, сирѣчь той не само е просвѣщенъ и отъ того почитаемъ, нъ іюште дълголѣтенъ“; въ думитъ „Иже і како люди мыслите“ Раковски съзира въпросъ, а въ следващитъ думи: „Нашъ онъ покои“ отговора: „на онъ зи свѣтъ, какъ то тука на земля тж, кой то изпълни сичкы тѣ тыя, т. е. кой то изучи и чѣте свѣты тѣ книги шта бжди добро за него, ште живѣе свѣтло и дълголѣтно“ и пр. и пр.

Както добре отбелязва Гайтлер,¹ никакво разумно лице не би могло да извърши единъ такъвъ пѣстѣрь, алогиченъ подборъ отъ имена за названия на буквитѣ. Ето защо би трѣбвало да виждаме въ произхода на тия имена съ цѣлата имъ пѣстрота отъ думи отъ най-различни категории и форми, събрани наедно да означатъ старобългарските букви, не преднамѣреностъ, а по-скоро една случайностъ. И тъкмо такава пѣстрота би се получила, ако вземемъ първитѣ думи въ стиховетѣ на единъ азбучникъ и означимъ съ тѣхъ буквитѣ. Излишно е да напомнимъ, че всѣка една отъ тия думи ще започва съ по една отъ буквитѣ на азбуката.

V.

Ако разгледаме азбучнитѣ акростиси въ старобългарската и староруската литература, ще забележимъ, че въ началото на доста отъ стиховетѣ имъ, на съответното мѣсто, се съдържатъ нѣкои отъ названията, обяснението на които ни занимава. Така, въ известната Азбучна молитва, която до неотдавна се приписваше на Константина Преславски и която, както ние смѣтаме да сме доказали,² е дѣло на св. Кирила, откриваме следнитѣ стихове, които започватъ съ име на старобългарска буква:³

- а. (Азъ). А зъ слокомъ снмъ молю са Богоу
- з. (Зяю). З яю бо естъ свѣтълѣннѣи жиѣни
- и. (Иже). И же ницѣтъ ѣвгелѣскѣ слоки
- и. (И). И проситъ са дары твоѣ прияти
- л. (Людѣ). Людѣ твоѣи нареци са хоташе
- х. (Херъ). Х е р - овѣскѣ ми мѣсль и оумъ дѣждь

Сравни още :

- о. (Отъ). Отъ-уе, сыноу и прѣскатыи доуше
- ж. (Живѣте). Ж и ж ѣ щ и н и м ѣ въ заповѣдѣхъ ти
- (Ре въ Abec. bulgaricum). Р е - у и л ѣ моу ил рѣдѣсть прѣложѣ.

Подобна връзка откриваме също така между названията на буквитѣ и началнитѣ думи на стиховетѣ въ Ярославския азбучовникъ,⁴

¹ Вижъ по-горе, с. 138, бел. 3.

² Вижъ нашата работа *Две произведения на св. Кирила*, София 1938.

³ Цитираме по възстановеното издание на молитвата въ *Две произведения на св. Кирила*, сс. 18—20.

⁴ Азбучна молитва въ руски сборникъ въ Ярославския Спасо-Преображенски манастиръ отъ втората половина на XIII. в. Азбучниятъ акро-

въ двѣтъ азбучни молитви, издадени отъ Соболевскій,¹ както и въ почти всички старобългарски азбучни акростиси. Напримѣръ, азбучната молитва по сръбски препишъ въ Погодинския псалтирь отъ XV—XVI в.² дава сжщо доста отъ буквенитѣ названия въ началото на стиховетѣ си:

А: Азъ есмь свѣтъ къснѣу миру

Д: Добро есть вѣрѣющіихъ къ нмѣ мое

Є: Есть гнѣвъ мой на грѣшницѣхъ

З: Земля же подножіе ногъмъ моимъ

И: Иже есть престолю мой на небесѣхъ

К: Како съзидаше нѣмѣ азъ свѣтъ

Л: Людіе мои законопреступнии

О: Отъ несправедливыхъ безаконникъ.

Въ една българска преправка на Сказанието на Черноризецъ Храбъръ за буквитѣ срѣщаме единъ азбучникъ, началнитѣ думи на който до голѣма степенъ предаватъ имената на буквитѣ. Тая статія, озаглавена Сѣо стѣо Кѣрнал философъ, зунтелъ словенскоу жывѣюу, е издадена по ръкописъ отъ XIII—XIV в. отъ Ягичъ, *Разсужденія*, сс. 303—305. Ето началото на тоя азбучникъ:

а. азъ есмь бѣ.

б. бѣ бо есмь.³

в. вѣ бо есмь.

г. гѣ бо есмь.

д. добро бо есмь.

е. есмь бо.

ж. живѣтъ всѣмоу миру дѣхъ.

з. зело днѣмъ створи хъ.

и. земля на водахъ основана.

л. нже въскрѣсе нре проведохъ.

м. м въ поустини въ насити хъ.

и пр.

Ако върху по-къснитѣ акростиси е влияла старобългарската азбука съ названията на своитѣ букви, не може да се каже сжщото и за най-старитѣ азбучници. Нека спремъ вниманіето си върху Азбучната молитва, дѣло на св. Кирила. Защо не бихме могли да смѣтаме вѣрно, че авторътъ на молитвата, като е знаелъ имената на буквитѣ, се е старалъ да ги полага

стихъ се съдържа въ двустипишната. Вижъ молитвата у А. И. Соболевскій, *Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. академіи наукъ, LXXXVIII 1910, 3, сс. 13—15.

¹ *Матеріалы*, сс. 30 сл. и 33 сл.

² Соболевскій, *п. с.*, сс. 33 сл.

³ Началото на тоя стихъ „богъ бо“ не може да не се сравни съ названіето на „б“ въ *Abecedarium bulgaricum*: bocobi.

изцѣло въ началото на стиховетѣ въ своето произведение? Който прочете разглежданата молитва, ще забележи веднага, че нейниятъ авторъ не се е мжчилъ да спазва едно подобно положение. Защото, ако би се стремилъ да сложи названията въ началото на стиховетѣ си, то той, ако не напълно, то поне въ по-голъма степенъ би ималъ възможность да спаси едно такова задѣлжение. Но той е следвалъ логическото развитие на мисълта си, стиховетѣ следватъ въ пълна логическа връзка, и тъкмо ония стихове, които започватъ съ „иже“, „и“, „людие“, „хер“ (овьснѣ) и пр., показватъ ясно — поради своята логическа връзка съ предшестващите и следващите стихове —, доколко авторътъ е билъ независимъ въ подбора на началните си думи. За по-късните азбучници обаче сжщото нѣщо не би могло да се твърди.

Ето, напримѣръ, стиховетѣ въ св. Кириловата Азбучна молитва, които започватъ съ „иже“ и „и“:

Сѣло бо естъ свѣтъльникъ живи
Зконѣ твоѣ, свѣтъ стѣсамъ семоу,
Иже ищетъ нелигелъскѣ слоки
И проситъ са дѣръ твоѣ приати.

Азбучната молитва на св. Кирила е дала животъ на доста подобни азбучни молитви. Така напримѣръ, ясно личи, че Ярославскиятъ азбуковникъ е писанъ отъ човѣкъ, който е познавалъ добре Азбучната молитва на св. Кирила и който се е влиялъ отъ нея: 1. Буквитѣ въ акростиха му следватъ сжщия редъ, който следватъ и буквитѣ въ акростиха на по-старата Азбучна молитва (съ сжщите отклонения въ втората половина).¹ И въ двата акростиха вмѣсто начална буква оу срѣщаме ѱ;² 2. Сжществува зависимостъ и въ отдѣлните стихове на Ярославския азбуковникъ отъ Азбучната молитва. Напримѣръ:

АМ. 19: Рѣцѣ бо скон горѣ въздыжъ присно
Яр.Аз.37: Рѣцѣ мон въздыю к тебе, Христе
АМ. 23: Фрѣлона ма зѣлобы изѣблен
ЯА. 45: Фарисѣвы ми гордини изѣблени
АМ. 33: Хвалѣ въздыя Тронци къ божьствѣ

¹ Това изрично отбелязва Н. Н. Дурново въ статията си за Мюнхенския абecedарий въ Известия Академии наук СССР, 1930, сс. 211—221.

² Отбелязаната особеностъ Мюнхенскиятъ абecedарий не сподѣля съ молитвите.

ЯА. 63, 64: *Хвалами ти прославляю, прѣската
Живодѣице устънами Тронце;*

3. Сравни още и първитѣ думи въ отдѣлнитѣ стихове, началнитѣ букви на които създаватъ акростиха:

АМ. 22, ЯА. 43: *Упостась*; АМ. 24, ЯА. 47: *Херовьская*;
АМ. 34, ЯА. 65: *Иже поестъ* и др.

Подобна връзка можемъ да забележимъ сѣщо така и между Кириловата Азбучна молитва и другитѣ акростиси. Тѣкмо единъ подобенъ азбучникъ, който е възникналъ въз основа на св. Кириловата Азбучна молитва, е далъ съ началнитѣ думи на стиховетѣ си (или съ частъ отъ тия думи) имената на старобългарскитѣ букви.

VI.

Особено случаи, какъвто е този, че едно относително мѣстоимение — *иже* — е послужило за име на една буква, ясно сочи правотата на едно обяснение на старобългарскитѣ имена на буквитѣ отъ първитѣ думи въ стиховетѣ на единъ акростихъ: относителното мѣстоимение, което най-често излиза въ началото на изречението, е стояло и въ началото на стиха и е дало името на съответната буква отъ краегранието. Сѣщо така едно подобно мнение обяснява напълно, защо се срѣщатъ между названията толкова много глаголи въ императивъ (*глаголи!*, *живѣте!*, *мыслѣте!*, *рѣчи!*): императивътъ, като дума логически подчертана въ изречението, излиза въ началото му, което обикновено е и начало на стиха въ азбучника, и по тоя начинъ дава названието на съответната буква.¹ Въ началото на изречението (а оттукъ и въ началото на стиха) излизатъ и думи като *иже*, *номинативитѣ-подлози* — като *боукы*, *земли*, *люди*, *онъ* и др., — ето защо и тѣкмо такива названия носятъ старобългарскитѣ букви.

¹ Императивитѣ въ акростиха сѣ изобилствуваха, защото — както това се срѣща най-често — азбучниятъ акростихъ се е състоялъ отъ отдѣлни стихове-изречения съ нравствено-поучително съдържание. Сравни съ азбучния акростихъ на Григория Богословъ, издаденъ у Migne, *Patr. Gr.* XXXVII, кол. 908—910, кждето сѣщо много често се срѣщатъ повелителни (или желателни) форми:

1. Ἀρχὴν ἀπάντων καὶ τέλος ποιῶ Θεός.
3. Γινώσκε πάντα τῶν καλῶν τὰ δράματα.
5. Εὐεργετῶν νόμιζε μεμειοῦσθαι Θεόν.

И пр.

Въ акростиха, отъ който сж произлѣзли разглежданитѣ имена, не сж се съдържали всички букви на старобългарската азбука, така че нѣкои букви или изобщо сж останали безъ имена, или сж получили имената си отъ другаде: напр. оукѣ, ижица, както и гръцкитѣ названия кси, пси, фита. Важенъ за нашата теза е фактътъ, че гръцкитѣ букви, които се срѣщатъ въ старобългарскитѣ азбуки, но които не се срѣщатъ въ акростиситѣ, именно кси, пси, фита, нѣматъ славянски названия, а за означението имъ сж заети гръцкитѣ. Причината за това е единствено тая, че тия букви, които не се срѣщатъ нито въ акростиха на Кириловата Азбучна молитва, нито въ другитѣ стари акростиси, не сж се срѣщали и въ акростиха на оня азбучникъ, началнитѣ думи на който сж дали имената на буквитѣ. Следователно, изтъкнатото положение е единъ доводъ, който говори въ полза на мнението, застъпено въ тая работа.

Херъ е частъ отъ първата дума **херовъскѣ** въ съответния стихъ на акростиха; сравни въ Азбучната молитва: **Херовъскѣ** ни нѣсъ и оумъ дѣждъ. Сжщо така отъ ще е частъ отъ думата **отъус**.

За і е останало името „и“, защото първата дума на съответното място въ акростиха, отъ който сж произлѣзли имената на старобългарскитѣ букви, е била съюзътъ „и“. Сравни въ Азбучната молитва: **І проситѣ сѧ дары твоѧ прияти.** Сравни и въ българската преправка на Храбовото Сказание: **І въ поустини кѣи наситихъ.** Въ *Abecedarium bulgaricum* срѣщаме името ижеи, но тука имаме влияние отъ името на предшестващото и (иже). Въ имената, дадени въ текста на Бандурия, срѣщаме само ѣ. Сжщо и у Дивиша, Константина Костенечки, Максима Грекъ намирамe названието „и“. Тѣй като на нѣкои старославянски книжовници или педагози (вижъ по-долу), буквата се е сторила безъ название, то тѣ сж прибавяли къмъ названието, дошло отъ съюза „и“, и името на предшестващото въ азбуката и (иже + и).

Названието *Pe*, което дава *Abecsenarium bulgaricum*, трѣбва да се сравни съ съответнитѣ стихове въ най-старитѣ азбучници: *Пе-чаль похъ на радость преложи* (Азбучната молитва) и *Пе-сѣнь* и пр. (Ярославскія азбуковникъ). Това название имавѣрно, сѣция произходъ, както *херъ* и *отъ*.

Оукъ е по-късно название. Както се отбеляза по-горе,

нито най-старата славянска азбука е познавала отдѣлна буква оу, нито най-старитѣ азбучници (Азбучната молитва и Ярославскиятъ азбукovníкъ) сж имали стихъ, който да започва съ оу. Поради това, че названието оукъ не е старо, въ стигналитѣ до насъ паметници съ буквенитѣ имена срѣщаме колебание при означението му: въ Abecedarium bulgaricum — hic, въ азбуката на Дивиша — uet, у Бандурия — ѣк, у Константина Костенечки — само оу, у М. Грека — нкъ ъ, оѣ.

Не всички имена, които сж се употрѣбавали за означение на старобългарскитѣ букви, ще сж запазили първоначалната си форма, формата, която сж имали като начални думи въ нестигналия до насъ акростихъ. Така, нѣкои имена ще сж били промѣнени, съ цель да се даде свързанъ смисълъ на имената въ тѣхния азбученъ редъ. Напримѣръ, въ двата стари акростиха, Азбучната молитва и Ярославския азбукovníкъ, стихътъ, който трѣбва да започне съ буквата „р“, започва съ думата „рѣцѣ“. Срещу това, „р“ отъ азбуката носи име „ръци“. Следващото име по азбучния редъ е „слово“. Не е изключено, „рѣцѣ“ да е промѣнено въ „ръци“, за да се получи осмисленъ редъ: „ръци слово“. Може би, подобенъ е произходътъ и на **коукъ**, вмѣсто **Когъ** - **Кожъ**, думата, която срѣщаме най-често на съответното мѣсто въ акростиситѣ. Така се е получилъ осмислениятъ редъ: **Азъ коукъ** (вмѣсто **коукъки**, сравни въ Abec. bulgaricum — bosobi) **кѣдѣ**. Названието bosobi въ Abec. bulgaricum сочи, въ всѣки случай, много повече къмъ **Когъ**, думата, която намираме въ акростиситѣ, отколкото къмъ **коукъки**.

Името на **у** е възникнало отъ името на **и**: „ижица“ е умалителна форма отъ „иже“, т. е. малко „иже“, по-рѣдко употрѣбимо.

Названието **ци** ще се е наложило въ връзка съ грѣцкитѣ **кси** и **пси**.

По сѣщия начинъ **ѣ**тъ ще е произлѣзло възъ основа на **отъ** (отъ **отѣе**), както и **uet** за **оу** въ азбуката на Дивиша.

Іеръ и **іеръ** сж произведени отъ **іеръ**, а името **іеръ** може би е възникнало възъ основа на **хертъ**. Но може сѣщо да се предположи, че то е възникнало отъ нѣкоя дума, започваща съ **іеръ**, напр. **іеръдинъскыи**, въ която **ъ**, който не се срѣща въ началото на думитѣ, се е срѣщаль следъ първата сричка. Въ

българската преправка на Храбровото Сказание срещу т. е. даденъ стихъ, който започва съ думата еромъ (т. е. еромъ).

По херъ навърно е било образувано и названието фертъ, вмѣсто фартъ (отъ фарлоня).

Названията ш и шл сж въ връзка едно съ друго и сжщо и ще сж произлѣзли отъ първата сричка на нѣкоя старобългарска дума.

VII.

Какъ се е стигнало до тамъ, че нѣкой старъ славянски книжовникъ отдѣля първитѣ думи на една акростихова молитва, за да даде по тоя начинъ названията на буквитѣ? Постановениятъ въпросъ не буди затруднения, като се има предъ видъ, че много отъ преписитѣ на азбучнитѣ акростиси се срѣщатъ въ статии, посветени на буквитѣ, и най-често озаглавени „О грамотѣ“. Въмѣсто да даде поредно славянскитѣ букви, авторътъ на подобна статия дава единъ азбученъ акростихъ.

Напримѣръ, първиятъ преписъ Добровски на св. Кириловата Азбучна молитва се намира въ една хроника на онова мѣсто, кждето се говори за славянскитѣ букви: К лѣѣ с. г. г. Константинъ Философъ наричанъй Кирилъ створилъ грамоту словеснымъ (вмѣсто словеснымъ) изыкомъ гдѣ смѣ литицею ко днѣ Михаилу цря Грекуиго и ко днѣ кнзѣ Аурѣи Новгородскѣ, егоужъ си оиѣ рускаѣ земля преиде. (И) грамотѣ. Грекуескую грамоту створиши 3. мужъ: Налимъ, Каѣмилісѣи, Симоуѣ, Оуицхрѣи, Диоуиѣ. Сице рече стѣи Кирилъ: „Азъ снмѣ словомъ нѣюу бѣ“. Бѣ кседа твари зинителю, Кѣмалъ и некѣмалъ. Гдѣ дѣа посланъ жѣкоуцѣго и пр. — следва Азбучната молитва.¹ Текстътъ на Франко сжщо се намира въ статия, озаглавена „(И) грамотѣ“, въ една тълковна палей отъ XVI. в.² Вториятъ текстъ Добровски е даденъ въ ржкописа разбитъ въ стихове, като срещу всѣки стихъ на молитвата е положена съответната буква.³ Отбелязахме вече, че въ българската преправка на Храбровото Сказание за буквитѣ е даденъ единъ азбученъ акростихъ, като въ началото на всѣки стихъ е положена съответната буква;⁴ срещу това въ другитѣ редакциѣ на Сказанието сж дадени само буквитѣ.

Въ своята работа *Две произведения на св. Кирила* ние обърнахме внимание на практическото приложение на акростиситѣ: тѣ сж

¹ Вижъ I. Франко, *Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslawischen Literatur*, Arch. f. slav. Phil. XXXV 1914, сс. 156 сл.

² Вижъ Франко, *п. с.*, сс. 159 сл.

³ Вижъ Франко, л. с., сс. 157 сл.

⁴ Вижъ по-горе, с. 142.

служили за заучаване на буквитѣ, особено за заучаване на тѣхния редъ. Буквари по онова време не е имало. Една акростихова молитва е запълняла тѣхното отсъствие. Съ такава целъ, може би, и св. Кирилъ е създалъ своята Азбучна молитва. Въ полза на подобно мнение говори хрониката, въ която Азбучната молитва (текстъ Добровски 1) е поставена на онова мѣсто, кждето се говори за създаването на славянската азбука.¹ Така трѣбва да тълкуваме и думитѣ на Черноризецъ Храбра, който съобщава, че св. Кирилъ нарекълъ първата буква Азъ (въ стиха на Азбучната молитва: *Азъ слокомъ снмъ молю са Богоу*). Още отъ времето на Методия св. Кириловата Азбучна молитва ще е служила за педагогични цели: ученицитѣ на Методия ще сж я запаметявали, за да научатъ буквитѣ и тѣхния редъ въ азбуката.

Вмѣсто да даватъ на ученицитѣ си св. Кириловата молитва, нѣкои стари педагози въ България, които, може би, не сж имали Кириловата молитва на рѣка (нека си припомнимъ, какъ Методиевитѣ ученици напуштатъ Моравия: тѣ не ще сж имали възможността да взематъ всички рѣкописи съ себе си!), създаватъ по подобие на Кириловата молитва и подъ силното нейно влияние и други азбучници за сжщата целъ. Такъвъ ще е произходътъ и на азбучника въ българската преправка на Храбровото Сказание. Тия азбучници, създадени по подобие на Кириловата молитва, ще сж се запаметявали отъ младитѣ българчета.

Но вмѣсто да иска отъ ученицитѣ си наизустъ цѣлитѣ стихове на единъ азбучникъ, нѣкой старъ педагогъ се е досѣтилъ да иска отъ тѣхъ само първитѣ имъ думи, и по тоя начинъ тия думи сж дали названията на буквитѣ.

Кой ще е билъ тоя педагогъ? По-горе ние изтъкнахме, че появата на названията трѣбва да диримъ още преди срѣдата и дори първата четвъртъ на X. в., защото тия названия вече сж били известни на Храбра. Въ епохата преди Храбра се е отличилъ съ своята педагогическа дейность особено св. Климентъ Охридски. Пространното житие на св. Климента съобщава, че той изучилъ многобройни ученици.² Но не само тоя

¹ Вижъ по-горе, с. 147.

² Тукъ, глава XVIII. четемъ: "Εχων δὲ τινὰς ἐκλελεγμένους τῶν ἄλλων καθ' ἐκάστην ἑνορίαν οὐμενοῦν ὀλίγους, εἰς τριαχλίους γὰρ καὶ πεντακοσίους ἡριθμοῦντο, τοῦτοισι τὰ πλείω συνῆν, καὶ τὰς βαθυτέρας τῶν γραφῶν ἀνεκάλυπτεν. И по-нататъкъ: οὐκ εἶδομεν οὐδ' αὐτὸν ἡσυχολοκῶτα ποτέ, ἀλλ' ἡ παιδείας ἐξιδάσκε καὶ τούτους ποικίλως, τοῖς μὲν τὸν τῶν γραμμάτων χαρακτῆρα γνωρίζων, τοῖς δὲ τὸν τῶν γεγραμμένων νοῦν σαφηνίζων, ἄλλοις πρὸς τὸ γράφειν τὰς χειράς τυπῶν· καὶ οὐχ ἡμέρας μόνον ἀλλὰ διὰ καὶ νυκτὸς ἡ προσευχῇ αὐτὸν ἐξίδου, ἡ τῇ ἀναγνώσει προσείχε, ἡ βιβλίους ἔγραφεν, ἔστι δ' ὅτε καὶ διὸς ἐργοῖς κατὰ ταῦτὸν ἐμερίζετο, γράφων καὶ τοῖς παισὶ τῶν μαθημάτων τι ὀφηγούμενος. — Вижъ Fr. Miklosich, *Vita s. Clementis*, Vindobonae 1847, cc. 24 сл.

фактът ни кара да предполагаме, че тъкмо св. Климентъ е далъ названията на буквитѣ. Въ краткото житие на св. Климента има единъ пасажъ, който е твърде добре познатъ на славиститѣ. Това сж думитѣ:

Ἐσοφίσато δὲ καὶ χαρακτῆρας
ἐτέρους γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέσ-
τερον ἢ οὗς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύ-
ριλλος.

Моудръстковъ же и образъ
иитѣ словеситѣ икменитише ил-
че илже зилше прѣмоудри Кү-
рилъ.¹

Както е известно, тая доста ясна вестъ дава поводъ още на Шафарика да смѣта, че св. Кирилъ е изнамѣрилъ глаголицата, а Климентъ — кирилицата. Върху цитиранитѣ думи е спорено много. Мнозинството учени не приема предположението на Шафарика. Известието на житието не се подкрепя отъ никаква друга историческа вестъ. Изобщо известията на краткото Климентово житие сж поставени подъ знака на съмнението, защото авторътъ му е направилъ значителни исторически грѣшки. Специално срещу известието, което ни занимава, говорятъ доста убедително нѣкои факти. Напримѣръ, ако приемемъ, че св. Климентъ е създалъ една нова азбука, именно кирилицата, какъ е можель да не знае това Черноризецъ Храбъръ, който е работилъ или поне се е училъ вече по това време и който, ако се сяди по нѣкои данни, е пишелъ не съ глаголица, а съ кирилица? Както е известно, Черноризецъ Храбъръ не знае за никаква друга азбука, освенъ за Кириловата.

Но нѣщо още по-важно: ако св. Климентъ е изнамѣрилъ нова азбука, за която, както се мисли, се загатва въ краткото му житие, то пространното му житие, което дава толкова подробности отъ културната дейность на св. Климента, не би отминало такъвъ единъ крупень фактъ съ млчание.

Най-сетне, единъ важенъ доводъ въ полза на мнението, че Климентъ не е създателъ на кирилицата, изтъква Ягичъ: ако Климентъ е замѣнилъ въ Македония глаголицата съ кирилицата, то какъ ще обяснимъ факта, че тъкмо въ тая областъ, която е била центъръ на Климентовата дейность, сж били писани презъ X. и XI. вѣкове (а може би и презъ XII.) толкова глаголски паметници, нѣкои отъ които — и то най-важнитѣ отъ ония, които имаме — сж стигнали и до насъ?²

И така, трудно е да се тълкува посочената вестъ въ буквалния ѝ смисълъ, — както я тълкува Шафарикъ: фактитѣ

¹ Вижъ Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, сс. 320 сл.

² Вижъ V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache*, Berlin 1913, с. 124.

говорятъ, че Климентъ не е създалъ една нова азбука. Но известието въ житието би трѣбвало да бжде изтълкувано по нѣкакъвъ начинъ. Ако Климентъ не е изнамѣрилъ нова азбука, но все пакъ се е постаралъ да направи славянскитѣ букви по-ясни за своитѣ ученици, дали въ цитиранитѣ думи не бихме могли да диримъ именно загатване, че св. Климентъ е далъ най-малко „словесни образи“, т. е. имена на буквитѣ?

Видѣхме, че Климентовото пространно житие не би отминало съ мълчание единъ такъвъ фактъ отъ Климентовата дейностъ, какъвто е изнамирането на една нова азбука. Ако, обаче, допустнемъ, че само за своитѣ педагогически нужди Климентъ е поискалъ отъ ученицитѣ си да заучаватъ началнитѣ думи на една старинна акростихова молитва, това, разбира се, е единъ такъвъ фактъ, който на автора на Климентовото пространно житие би могълъ да не се стори достоенъ за отбелязване. Отъ друга страна, авторътъ на краткото житие, който не е ималъ културата на автора на пространното житие и който прави значителни исторически грѣшки¹, се е интересувалъ и отъ по-незначителнитѣ страни на Климентовата дейностъ, за което говори, напримѣръ, неговото съобщение, че Климентъ е поставялъ каменни надписи², — нѣщо, което се оказа вѣрно.³ Освенъ това думата *εὐοφία*, която се чете въ цитирания пасажъ, и която не подхожда да означа изнамирането на нова азбука, както това се изтъкна въ издирванията около житието,⁴ твърде много подхожда да означа „измислянето“ на буквенитѣ названия.

Както и да е, но и да приемемъ цитиранитѣ думи въ краткото Климентово житие въ тѣхния букваленъ смисълъ, то възможността да е далъ названията на буквитѣ именно Климентъ, който се е погрижилъ да направи „по-ясни“ славянскитѣ букви, остава и въ такъвъ случай твърде голѣма.

¹ Така, напримѣръ, споредъ него Борисъ и Михаилъ сж баща и синъ, Кирилъ действа въ България и пр. — Вижъ Jagić, *Entstehungsgeschichte*, с. 121.

² Глава 9: *Στήλας δὲ λίθιναις ἐν τῇ Κεφαλῆνίᾳ ἔστιν ἰδεῖν ἄχρι καὶ εἰς τὸδε χρόνον σωζόμεναι, ἐν αἷς γράμματα ἐγκεκλόσται, κτλ.*, вижъ Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, с. 319.

³ Вижъ Йорд. Ивановъ, *п. с.*, с. 315.

⁴ Вижъ Jagić, *Entstehungsgeschichte*, с. 121.

*

И така, названията на старобългарските букви сж произлѣзли отъ началнитѣ думи на стиховетѣ въ единъ акростихъ, който не е стигналъ до насъ. За да се запомни редътъ на буквитѣ, още отъ най-старо време ще сж се учили цѣли акростиси наизустъ. Съ цель да улесни работата на ученицитѣ си, нѣкой домашенъ педагогъ, най-вѣроятно св. Климентъ, се е досѣтилъ да въведе, вмѣсто заучаването на цѣлитѣ стихове на акростиха, само заучаването на първитѣ думи отъ стиховетѣ. Тия първи думи (или на мѣста части отъ тѣхъ) сж дали имената на старобългарските букви.

Предисторически находки въ Преславъ

Отъ Йор. С. Господиновъ

Всеизвестно е, че при гара Крумово, северно отъ гр. Преславъ, презъ 1899 год. г. Рафаилъ Поповъ разкопа една каменна колона съ надписъ отъ Омуртага (814—831), който има следното съдържание: „Канъ ювиги Омуртагъ е отъ Бога владѣтель на земята, гдето се е родилъ. Пребивавайки въ стана на Плиска, той направи аулъ на р. Туча и премѣсти (тамъ) войската си срещу гърцитѣ и славянитѣ. И направи изкустно мостъ на Туча съ сводове и постави въ самия аулъ четири колони и върху колонитѣ постави два лъва. Дано Богъ удостои поставения отъ Бога владѣтель, като тъпче добре съ краката си императора, докато тече рѣката Туча и докато сж-ществува небето (?), като владѣе надъ многото българи и като подчинява своитѣ врагове, да преживѣе въ радостъ и веселба сто години. Времето пъкъ, когато се съгради, бѣше по български сигоръ елемъ, а по гръцки петнадесети индиктионъ“ [= 821 г.]¹.

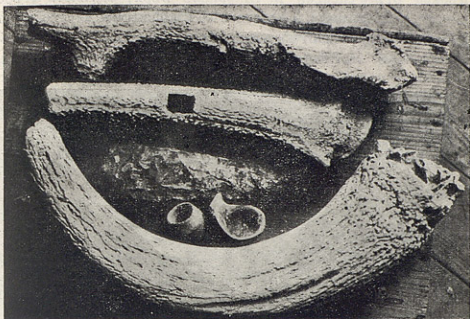
Отъ този надписъ напълно се схваща каточели Преславъ става обитаемъ за човѣка отъ 821 г.

Разкопкитѣ, обаче, които се направиха последователно презъ 1909 и 1937 гг., и случайнитѣ находки въ следващитѣ години ни показватъ, че Преславъ е билъ обитаемъ още отъ доисторическитѣ времена.

Западно отъ днешния Преславъ, непосредствено почти до него, има една доисторическа могила отъ неолитната епоха, известна подъ името „Мъртвица“. Въ тази могила, обърната въ нива, се намѣриха преди 20—30 години нѣколко кремъчни и каменни орждия, а презъ 1936 г., когато частъ отъ тая могила се реголва за лозе, бидоха изкопани много кости и рогове на елени, бизони и други животни, много глинени издѣлия, запазени

¹ Проф. В. Бешевлиевъ. *Първобългарски надписи. Уводъ, Текстъ и коментаръ*. София 1935 г., съ посочената тамъ книжинна.

въ мѣстния музей. Въ сжщата могила се изкопаха човѣшки кости и черепи. Около тая могила се намѣриха и голѣми

Доисторически материали изъ могилага „Мъртвица“ при Преславъ, изкопани презъ 1936 г.

Черепи на доисторически човѣкъ изъ могилата „Мъртвица“ при Преславъ, изкопани презъ 1936 г.

глинени откъслечи съ отпечатыци отъ дървета и прѣти—очевидно отъ стѣнитѣ на жилищата.

Презъ 1929 г., при направа на желѣзопѣтното трасе презъ стария Преславъ, тамъ, гдето биде разкопана презъ 1905 год. църква отъ Успенски и Шкорпилъ върху могилата „Гъобе-клизе“, ¹ въ долнитѣ ѣ пластове се изкопаха множество доисторически материали отъ сѣщата неолитна епоха. Върху тая могила е била построена поменатата църква подъ сѣщото име,

Доисторически материали отъ „Гъобе-клизе“ — Преславъ — 1929 г.

което на български значи „срѣдоточна църква“, или, по днешенъ изразъ, катедрална църква. Върху тѣзи доисторически пластове се разкопаха и нѣколко гробници отъ историческата епоха, които сж въ връзка съ църквата.

Материали отъ неолитната епоха се намиратъ и на други мѣста въ близкитѣ околности на Преславъ.

Горекананото, следователно, ясно потвърждава, че Преславъ е билъ обитаванъ още отъ доисторическия човѣкъ.

Но въ Преславъ има находки, които даватъ да се предполага, че тия мѣста сж населявани отъ човѣка и презъ следващитѣ исторически епохи — тракийската, римската и визан-

¹ К. Х. Шкорпилъ. Известия на Варненското арх. д-во, III, 122—125; Вѣра Иванова. Годишникъ на Нар. музей за 1926—1931, кн. V, сс. 229—232.

тийската, чиито културни следи, обаче, времето е успѣло да заличи въ твърде голѣма степенъ. При все това, монети и други предмети, намиращи се въ Преславския музей, свидетелствуватъ за казанитѣ епохи.

Преди Омуртага, значи, много хиляди години по-рано човѣкътъ е живѣлъ въ Преславъ и е почналъ да твори култура. Трудно е, обаче, да се опредѣли времето, когато човѣкътъ за пръвъ пѣтъ се е заселилъ въ Преславъ.

Разнитѣ учени сж дали различни предположения за появата на човѣка презъ палеолитната и неолитната епохи по земята и главно въ Европа. Чарлзъ Ляйелъ опредѣля старостта на човѣка на 100,000 г., Ноггер — на 13000 г., Арселенъ, Ферри, Форель, Морло, Доулеръ и Бенетъ правятъ своитѣ изчисления възъ основа на рѣчнитѣ наноси. И когато едни опредѣлятъ старостта на човѣка на сто хиляди години, Прествичъ се спира на 25—30,000 години; Люборъ Нидерле казва, че всички изследвачи се сходятъ помежду си въ това, че старостта на човѣка на земята е грамадна.

Имайки, следователно, предвидъ всичко гореизложено, можемъ да твърдимъ, че Преславъ става предметъ на историята много по-рано отъ основаването му отъ великия български владѣтель Омуртагъ презъ 821 г.

Alcune aggiunte agli „Acta Bulgariae ecclesiastica“

di **Ciro Giannelli**

Frequenti e non prive d'interesse ricorrono negli „Acta Bulgariae ecclesiastica“ del p. Fermendžin e in altre fonti tuttora inesplorate¹ menzioni di libri, per lo più di carattere religioso, diffusi nel sec. XVII tra i cattolici bulgari. Presuli della rinnovata gerarchia ecclesiastica bulgara (P. Bogdan Bakšić, P. Parčević,

¹ Gli *Acta Bulgariae* del F., giova ripeterlo, sono soltanto una *scelta*, scelta ampia, condotta con criterio e tuttora insostituibile, ma pur sempre una scelta. Nè egli ha veduto tutto il materiale (a Propaganda e altrove), né da tutto quello che ha visto ha saputo trarre completamente profitto. Al F. si deve inoltre rimproverare la poca sicurezza o fedeltà nel rendere talvolta le forme dialettali o scorrette dei testi, alle quali egli sostituisce l'equivalente letterario senza rendersi conto dell'interesse, sia pure tenue, che possono presentare per il filologo. Un esempio ho indicato in I. Dujčev, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII* (Orientalia christiana analecta 111), p. 185 n. 4. D'altronde non è questo un difetto del solo Fermendžin! Nel Barb. lat. 7816, ff. 48—49 è conservato il testo originale della commossa lettera con cui P. Parčević, infermo a Venezia, annunzia il 19 gennaio 1674 al card. Barberini, prefetto di Propaganda, la vittoria riportata l'11 novembre precedente a Hotin dal Sobieski, lettera pubblicata da I. P. Pejacsevich, *Peter Freiherr von Parcevic*, in *Archiv für österreichische Geschichte*, LIX (1880), pp. 631-633. Il Parčević dice in un punto, rivolgendosi al cardinale: „prego il sommo datore de lumi, ch'inspieri et infiammi“ etc., ma nell'ed. troviamo in luogo di „inspieri“ la forma comune „inspiri“. Se la correzione non è stata fatta nella copia conservata a Propaganda (in quale volume non è detto...) su cui il P. ha condotto la sua edizione, occorre dire che egli ha proceduto arbitrariamente, perchè „inspieri“ è un bell'esempio del cosiddetto „iperjekavismo“ raguseo su cui cfr., ad es., M. Rešetar, *Dubrovački zbornik o l. god. 1520*, Belgrad 1933, pp. 165—167), come „visiere“ (invece del comune „visir(e)“) che ricorre frequentemente nella prosa italiana di „Lucio Pisone“, v. I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa ecc.* (Orientalia christiana analecta 101), pp. 25, 37 s. e pass. La cosa quindi meritava di essere rilevata, anche se la lettera del Parčević (ad eccezione della firma) non è autografa, ma scritta da qualche suo compagno di viaggio. — Nello stesso cod. Barb., f. 47, notiamo una lettera di [P. Bogdan Bakšić] sulla rovina della chiesa di Čipovec (a. 1667—68), che non aggiunge, però, nulla a quello che già si sapeva sull'argomento, cfr. per tutti I. Dujčev, *Софийската католичка архиепископија*, p. 63 s.

F. Stanislavov, F. Sojmirović) o dignitari dell'ordine francescano (lo stesso Bakšić nel periodo anteriore all'episcopato) accennano in lettere e relazioni a Roma alle necessità del clero e dei fedeli, dalla scuola primogenita di Ciprovec giungono talora richieste di libri per l'insegnamento, e una volta vediamo un gruppo di fedeli Bulgari venuti a Roma nel 1650 per le solennità dell'anno giubilare farsi interpreti dei loro connazionali e richiedere per bocca di A. Petrov una sessantina di volumi da distribuire al loro ritorno in patria¹. Fatti che, accanto ad altri su cui sorvoliamo², attestano non solo lo zelo dei pastori nel diffondere l'istruzione religiosa in paesi per tristezza di tempi e di cose fino a pochi anni prima abbandonati ed incolti, ma anche il sincero attaccamento alla fede da parte di quei cattolici e il loro amore per la cultura.

I passi relativi sono stati raccolti ed esaminati da N. I. Milev, *Католичката пропаганда във България* ecc., pp. 165 s. e alcuni mesi or sono da I. Dujčev in *Софийската католичка архиепископия*, pp. 75—78³. Nella maggior parte dei casi si tratta di opere scritte in serbo-croato, perchè la lingua

¹ Il Petrov e i suoi compagni (*Acta*, p. 120) sembrano essere laici; a ciò non si oppone la natura di nessuno dei libri richiesti, nemmeno il „Directorium confessoriorum“, su cui v. pp. 120 s., che è fatto anche per i penitenti.

² Si rilevi, a pochi decenni di distanza dalla „ripresa“ cattolica in Bulgaria, l'esistenza di una notevole biblioteca presso il convento di Ciprovec (Dujčev, *Софийската католичка архиепископия*, p. 78 s.).

³ Il Dujčev fornisce quasi sempre per ogni libro esaminato la sicura identificazione bibliografica, cosa tutt'altro che facile in certi casi, perchè le indicazioni dei documenti sono scarse ed incomplete. Una sola osservazione: le „vite di santi, cioè Viglegas“ (*op. cit.*, p. 77 n. 3) vanno certamente identificate collo *Cvit Svetih* del Glavinić (Venezia, 1628; cfr. Šafařík, *Gesch. d. südslav. Lit.*, II, p. 243). Il „Viglegas“ è il teologo e predicatore toletano Alfonso Villegas, che nel 1591 pubblicò a Toledo una *Historia general de la vida y hechos de Jesu Christo, y de todos los Santos de que reza la Iglesia Catolica* (od kih Rimska crkva esini spominak, *Cvit*), comunemente nota sotto il nome di *Flos sanctorum* (cfr. il frontispizio dell'ed. italiana stampata a Venezia nel 1659 nella versione di D. Timoteo da Bagno, monaco camaldolese). Il Glavinić soggiornò in Spagna e nel 1626 ne riportò al suo convento di Tersatto „un gran numero di mss. e di libri“ che andarono in fiamme due anni dopo (v. I. Kukuljević-Sakcinski, *Književnici u Hrvatskoj iz prve polovine 17. vijeka*, in *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, IV (1868), pp. 265—273).

„illirica“ per un complesso di circostanze ben note¹ era considerata nei circoli ecclesiastici romani come la lingua ufficiale di tutti gli Slavi meridionali, quindi anche dei Bulgari, che del resto avevano allora varie occasioni di apprendere la più o meno perfettamente e talvolta arrivavano a dominarla a tal segno da servirsene con disinvoltura in opere di carattere letterario, com'è il caso di P. Bogdan Bakšić, di cui vediamo ricordata e richiesta la bella versione delle „Meditationes“ attribuite a S. Bonaventura². Nè poteva essere diversamente quando si pensi che agli albori del rinnovato cattolicesimo bulgaro la produzione religiosa serbo-croata nata sotto l'influsso della Controriforma aveva già raggiunto un notevole sviluppo e poteva facilmente schiudere ai Bulgari una fonte d'istruzione e di edificazione religiosa in una lingua vicina alla loro³.

¹ Cfr. recentemente M. Vanino, S. I., *Le P. Barthélemy Kašić S. I., écrivain croate (1575—1650)*, in *Archivum historicum Societatis Jesu*, VI (1937), pp. 221 s. e 228; V. J. Štefanić, *Bellarmino-Komulovićev kršćanski nauk*, in *Croatia sacra*, 8 (1938), p. 11, e Jakov Ledesma ecc. in *Vrela i pri-nosi*, posebno izd. br. 2, pp. XVI e XXXIX.

² Colgo l'occasione per informare che ho ritrovato recentemente nella Biblioteca Vaticana tra i mss. non ancora numerati del fondo Borgiano il ms. originale delle *Bogoljubna razmišljanja*, preparato dall'autore per la stampa e munito di istruzione autografa allo stampatore. Non oserei affermare che la copia del testo sia di mano del Bakšić, ma sue sono certamente le abbastanza numerose correzioni, sulle quali riporteremo forse in sede più opportuna. A titolo di curiosità ci limitiamo a riprodurre le prime tre strofe della poesia (*Od dvostruke smrti čovjeka* che chiude l'opera, mettendo loro accanto il testo corretto accettato nella stampa (ripr. da P. Kolendić, *Sofijski nadbiskup fra Petar Bogdan Bakšić*, in *Glasnik skopskog naučnog društva*, II [1927], pp. 83 ss.):

Smrt, koja se na sem svitu
(corr. da *suetu*)

čudnovato usilila,
ah! nu vigjte korku štetu,
gdje vas svijet obhitila,
I jest toli jur očita
i svakomu prid očima;
nije ova stvar skrovita,
koju svaki mislit ima.

Kū sad kako bolje uzmo-gu
htil bih ovdī ukazati,
nek je slava veća Bogu
a nam uzrok proplakati.

Smrt, koja se j' na sem svitu

čudnovato usilila
i pod kosu grozovitu
vas svijet jurve prihitila,
i jest toli svijem očita
i svakomu prid očima,
da nije veće stvar skrovita,
prid sobom ju svaki ima.

Kako bolje sad uzmo-gu
hoću ju ovdī ukazati,
nek je slava veća Bogu
a nam uzrok grijeh plakati.

³ Ciò vale soprattutto per i cattolici del Nord-ovest (Čiprovec ecc.), che parlavano un dialetto meno lontano dal serbo-croato, mentre per i convertiti

La presente nota non ha altro scopo che quello di recare un modesto contributo alla conoscenza della diffusione che ebbe in Bulgaria, nella prima metà del' 600, codesta produzione e in genere la letteratura religiosa cattolica. A questo scopo pubblichiamo tre brevi documenti rimasti sino ad ora, per quanto ci consta, affatto sconosciuti e difficilmente accessibili a chi non abbia modo di frugare a suo bell'agio e quasi senza piano pre-stabilito nelle collezioni romane di mss. e documenti.

Anteriormente alla fondazione di Propaganda (1622) il deposito dei libri destinati ai paesi di missione (testi liturgici, catechismi, grammatiche, dizionari) si trovava presso la Biblioteca Apostolica Vaticana. Chi voleva ottenerne uno o più esemplari, sia per uso proprio sia per distribuirli tra i fedeli della sua diocesi o della sua parrocchia, poteva farne domanda al Pontefice, il quale di solito acconsentiva liberalmente alla richiesta e ordinava a chi di ragione la consegna dei libri desiderati. Molti documenti relativi a tali concessioni (prevalentemente, ma non esclusivamente anteriori alla costituzione di Propaganda e al suo primo sviluppo, perchè il detto deposito continuò a sussistere per molto tempo ancora)¹ sono riuniti nel t.^o 9 dell'Archivio della Biblioteca Vaticana (di regola chiuso ai semplici studiosi), e tra di essi ne incontriamo uno che riguarda un noto personaggio della storia ecclesiastica bulgara. È il primo vescovo cattolico

pauciciani della regione di Plovdiv la cosa presentava maggiori difficoltà. Cfr. *Acta Bulgariae* 85, dove il Bakšić, in data 12 dicembre 1646, informa che gli abitanti di Davudžovo richiedono insistentemente un sacerdote „della nazione loro et della lingua“. Questo passo è spiegato da una lettera precedente, ancora inedita, dello stesso Bakšić (Arch. Propag., vol. 127, f. 392: il ms. è stato appena sfiorato dal Fermezdin, v. *Acta Bulgariae* 80), dove racconta che i cattolici dei dintorni di Plovdiv lo hanno pregato „con tanto affetto per un sacerdote loro, et io promessi di mandargli Homodeo... essendo stato sin'ora un Prè, che poco era pratico della nostra lingua Bulgara essendo lui nato nelli confini della Croatia, et bene che sia una istessa, nientedimeno ci sono certi vocabuli, che non li puol intendere, et perciò non erano contenti del detto P. et adesso spero nel Signore che resteranno satisfattissimi essendo questo loro Patriota, et paesano“. Sull' Homodei v. N. I. Milev, *Български лични и семейни имена от XVII в.*, nelle Известия del Museo Nazionale Etnografico di Sofia, I (1921), pp. 144—146. Egli pote finalmente essere inviato a Davudžovo tra il 22 giugno e il 3 agosto 1647 (cfr. *Acta Bulgariae* 93 e 94).

¹ Ne abbiamo la prova nel t.^o 9 dell'Archivio della Biblioteca Apostolica, dove troviamo ai ff. 184 e 185 tre liste di edizioni conservate in deposito. Nella seconda lista („Ultimo inventario... fatto li 15 marzo 1704“ no-

latino di Sofia, Pietro Salinate, che agli 8 di maggio del 1612, durante una visita ad limina¹ ottiene ben 230 volumi di cui aveva precedentemente fatto richiesta (il testo della domanda non ci è finora capitato tra mano) e firma di proprio pugno a conferma del ritiro effettuato².

[Arch. Bibl. Vat. 9, f. 45].

Libri in lingua Illirica³ al Ves.^{co} di Sofia à di 8 di Maggio 1612 per ordine di N. S.⁴

Dottrina christiana di Papa Greg. ^o XIII. in 8	n ^o 30
Dottrina christiana del Card. Bellarmino in 8	n ^o 150
Catechismo in 4 in carattere Cirilliano	n ^o 20
Direttorio per li confessori in 8	n ^o 30

Io fra Pietro Salinate Ves.^{co} di Soffia ho riceunto q.^{ti} di sopradetti [sic] libri.

La „Dottrina christiana di Papa Gregorio XIII“ è senza dubbio la ben nota *Summa Nauka Christianskoga sloxena... Petrom Kanisiem, tumacena po zapoviedi presvetoga otca pape Gregoria Trinaestoga*, stampata in Roma da D. Basa in duplice edizione, cirilliana e latina, nel 1582⁵. Credo che nel caso nostro

tiamo ad es. la „Doctrina Christiana illirica in 8° An. 1582“, cioè il *Nauch charstianschi* di A. Komulović (su cui v. N. Žic, *Hrvatske knjižice Aleksandra Komulovića* in Vrela e Prinosi, 5 (1935), pp. 163 ss. (ben 325 copie!) ed altri libri slavi, dei quali si occuperà presto, credo, il prof. Štefanić di Zagabria.

¹ La presenza a Roma del Salinate nel 1612 non risultava finora dai documenti conosciuti (v. Du j č ev, *Сопушката католичка архиепископ*, p. 11 in fine). A quell'anno pertanto vanno assegnate le due lettere di Paolo V ai cattolici bulgari date durante il soggiorno romano del vescovo (ib., pp. 119 s.).

² Crediamo che questo sia il solo autografo conservato del vescovo Pietro, oltre l'autenticazione della copia di una lettera del voivoda Radul (*Acta*, p. 16, a. 1614). È notevole che in essa il Salinate s'intitoli due volte „archiepiscopus Sardicensis“ invece di „episcopus“, mentre tre anni più tardi i suoi fedeli ricorrevano una prima volta a Roma per fargli ottenere quel titolo, che in realtà non ebbe mai (v. Du j č ev, *Il cattolicesimo...*, pp. 181 s.).

³ Le parole *in-Illirica* sono aggiunte sopra la linea.

⁴ Paolo V.

⁵ Cfr. Šafařík, II, p. 213 (è riprodotto il titolo all'inizio del testo e non quello del frontispizio) e Štefanić, *Jakov Ledesma*, p. XXXVII.

si debba pensare all'edizione in caratteri latini, dal momento che, a differenza di quanto avviene per il catechismo riportato al n° 3, non viene espressamente detto „in carattere cirilliano“.

Nel n° 2 va riconosciuta la versione del catechismo minore di S. Roberto Bellarmino curata dallo spalatino A. Komulović (Roma, 1603) e recentemente ristampata in grafia moderna da Vj. Štefanić¹. Un'altra edizione, del 1606, ricordata da De Backer-Sommervogel², è ritenuta incerta³, quindi fino a prova del contrario dobbiamo ammettere che i 150 esemplari recati in Bulgaria dal Salinate appartenessero alla prima edizione.

Il „catechismo cirilliano in 4“ allo stato attuale delle nostre cognizioni non può essere che quello dello spagnuolo Ledesma, tradotto, secondo P. Kolendić⁴, dal gesuita raguseo B. Sfondrati e pubblicato a Venezia nel 1583 dai fratelli Zagurović di Catartaro⁵. Se anche, dunque, come osserva lo Štefanić nella prefazione alla recente ristampa⁶, „ovo poduzeće nije imalo veze s onim rimskim radom pape Grgura“, sembra però che la S. Sede abbia acquistato un certo numero di esemplari dell'edizione veneziana e li abbia tenuti in deposito presso la Biblioteca Apostolica. Le notizie circa una riduzione della *Summa* canisiana che Š. Budinić avrebbe stampata a Roma nel 1582 sotto il titolo *Kratka azbukvica i kratak krstjanski katoličanski nauk* (in cirilliano!) sono giudicate false dalla critica più recente⁷, e quanto alla prima edizione cirilliana del catechismo minore bellarminiano, del 1629⁸, e alla versione del Ledesma (combinato col Bellarmino) edita a Venezia da M. Divković nel 1616⁹, nè l'una nè l'altra possono esser prese in considerazione come posteriori alla data del nostro documento.

Finalmente il „Direttorio per li confessori“ è la celebre opera del gesuita spagnolo Juan Polanco, tradotta dallo zaratino

¹ Cfr. Vrela i prinosi, 8, pp. 1—50.

² *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, 1199, e II, 1362.

³ Cfr. Štefanić, *Bellarminov-Komulovićev kršćanski nauk*, p. 16.

⁴ *Rešetarov zbornik*, Dubrovnik 1931, p. 268; cfr. però Štefanić, *Jakov Ledesma*, p. XXXVIII s.

⁵ In 8° piccolo; ma le indicazioni dei formati nelle nostre liste sono spesso erronee.

⁶ *Jakov Ledesma*, p. XXXVII.

⁷ Štefanić, *Bellarminov-Komulovićev kršćanski nauk*, p. 3.

⁸ *ibid.*, pp. 19 s.

⁹ Štefanić, *Jakov Ledesma*, p. XII.

Budinić e stampata nel 1582 a Roma sotto il titolo *Ispravnik za jerei ispovidnici i za pokornici*¹.

Questo primo elenco di libri non va oltre le comuni necessità ecclesiastiche e missionarie del clero bulgaro. Col secondo documento passiamo ad un caso alquanto diverso. Si tratta di un giovane francescano formato in Italia, che in seguito occupò a più riprese importanti cariche nella sua custodia e fu anche in predicato per la dignità episcopale², il quale anche dai libri richiesti prima di ripartire per la sua patria ci dimostra aver avuto notevoli interessi di studio e aver forse nutrito ambizioni missionarie più vaste. La sua petizione è conservata nel cod. Borg. lat. 62, f. 97, quasi tutto costituito da domande del genere³:

¹ Šafařík, II, p. 207 e De Backer-Sommervogel, VI, 944.

² Ciò si ricava da un documento inedito del 1650 omissso dal Fermendžin (*Arch. Propag.*, t.^o 220, f. 75), da cui si apprende che, defunto Marco Bandulavić, fu proposto a Roma come suo successore per la cattedra marcianopolitana il nostro Paolo da Cinquefonti (Petkladenci): „P. fr. Paolo de Cinque fonti Min. Oss. Diocesano di Marcianopoli persona allevata in Italia, di buona vita e lettere, et ottimo Mathematico, quale è stato Guardiano, have esercitato cura d'Anime, et di presente è Custode di Bulgaria, possede diverse Lingue molto necessarie per detta Provincia dove habitano Italiani Ungari Polacchi, Armeni, et altre nationi“. Questo documento ci serve a correggere un errore in cui è caduto il Fermendžin nel datare (con esitazione) il n° 71 degli *Acta*. In esso (che sarebbe del 1643) P. Paolo compare come „olim custos“, mentre ora sappiamo che nel 1650 era ancora in carica, e d'altra parte la sua richiesta di libri, che è del 19 maggio 1643, ci mostra che in quell'anno aveva appena terminato i suoi studi in Italia e aveva naturalmente molto meno dei 44 anni che gli sono attribuiti in *Acta* 71. E così vanno modificate le date di nascita — approssimative — di tutti gli altri frati della Custodia bulgara che compaiono in quel documento. Nella lettera ai cardinali del 1661 pubblicata da N. I. Milev, *Католичката пропаганда*, pp. 186 s. P. Paolo compare in età di 50 anni incirca come Prefetto della missione di Caransebes e Lipovo (cfr. *Acta* 161, dell'a. 1665), quindi la lista pubblicata dal Fermendžin si deve ritenere scritta non verso il 1643 ma verso il 1655. È interessante rilevare la rapida carriera del P. Paolo: nel 1643 terminava, in età di 32 anni all'incirca, gli studi in Italia; quasi subito nominato guardiano, nel 1647 fu elevato all'alta carica di Custode della provincia francescana bulgara e tre anni più tardi proposto in termini lusinghieri per successore del Bandulavić. Segno evidente della grande stima che godeva per la sua non comune dottrina e per la sua santa vita, stima che lo accompagnò anche in morte (v. *Acta*, p. 184).

³ Di altri documenti simili, come le numerose richieste di vescovi e sacerdoti della Dalmazia che fanno premura per ottenere libri „illirici“ in servizio di quel popolo slavo, si occuperà il prof. Štefanić di Zagabria.

Emin.^{mo} e R.^{mo} Sig.^{re}

frà Paolo da Cinquefonti Min.^{re} Oss.^{te} della Custodia di Bulgaria, hauendo terminati i suoi studij di filosofia e Teologia, e uolendo tornare alla Patria; per poter come si deue, e come desidera aiutare quelli Catt.^{ci} et anche impiegare più fondatamen.^{te} quello hà imparato nella Conuersione degli scismatici che numerosissimi si trouano in quelle parti; supp.^{ca} humilmen.^{te} l'Em.^a Vra à fauorirlo, che gli siano dato [sic] i sottoscritti libri dal luogo destinato dalla Sacra Cong.^{ne} de Propag. fide, stante che egli è pouero, et in quel paese non si trouano i libri. Il tutto riceuerà etc. quam deus etc.

Concilio florentino Greco latino ¹	n° 1
Concilio del Giustiniano pure florent. ^o	n° 1
Arcudio de Processione Spiritus S. ^t	n° 2
Idem de Purgatorio	n° 2
Gariofilo contra Gerganum	n° 1
Idem contra Nilum de Primatu Papae	n° 1
Gennadio Scolario difesa del Conc. ^o florent.	n° 2
Apollogia latina del P. Guadagnolo	n° 2
Leonis Allatij de Interstitiis ordin.	n° 2
Dittionario Turchesco	n° 4
Emmanuele Latino Illirico	n° 4
Gramm. ^a Turchesca di fran. ^{co} Maria Maggio	n° 3

Più sotto: *si pono dare* e, della stessa mano, la firma *El card. Albornoz*², oltre la ricevuta di P. Paolo, in data 19 maggio 1643, e il visto del Segretario di Propaganda, F. Ingoli.

Otto sulle dodici opere di cui P. Paolo chiede uno o due esemplari riguardano le controversie colla Chiesa orientale; segno evidente che il francescano bulgaro, come del resto egli dice espressamente nella sua richiesta, intendeva esercitare l'apostolato anche presso i cristiani dell'obbedienza bizantina o per lo meno essere in grado di rispondere alle loro critiche e ai loro attacchi. Oltre alle due edizioni del Concilio di Firenze (quella del Giustiniani, fondata sul materiale surrettiziamente carpito all'Allacci³

¹ I nn. 1—2 e 6 della lista sono cancellati.

² Creato da Urbano VIII il 30 agosto 1627 (cfr. Pastor, *Storia dei Papi*, vers. ital., XIII, p. 713). Non fu mai Prefetto di Propaganda, quindi non so spiegare a che titolo compaia in questo e in altri documenti del ms.

³ E. Le grand, *Bibliographie hellénique du XVIIe siècle*, I, pp. 389—391.

e l'altra greco-latina in due volumi, curata dal Cariofillo¹ vediamo comparire nella liste le opere di L. Allacci, di P. Arcudio e del Cariofillo uscite a Roma in quegli anni, le più riputate insomma. Dell'Arcudio sono gli *Opuscula aurea... circa processionem Spiritus Sancti* di autori diversi, stampati da Propaganda nel 1630². Il libro sul Purgatorio è l'arcudiano *De purgatorio igne adversus Barlaam*³, ma si può pensare anche all'operetta sullo stesso argomento pubblicata dal medesimo autore cinque anni prima, *Utrum detur Purgatorium et an illud sit per ignem*⁴. Dell'arcivescovo di Iconio fra Paolo richiede la *Refutatio pseudo-christianae catechesis editae a Zacharia Gergano Graeco*⁵ e la confutazione dell'opera di Nilo Tessalonicense contro il primato del papa⁶. Non di Gennadio Scolario, ma comunemente nota sotto il suo nome era l'*Explanatio quinque capitum definitionis S. Generalis Florentinae Synodi*⁷, manuale di comoda consultazione nelle controversie cogli Orientali. Agli stessi bisogni infine, rispondeva l'erudito trattato allacciano *De aetate et interstitiis in collatione ordinum etiam apud Graecos servandis*⁸, in cui viene, dal punto di vista cattolico, ripresa la prassi comune tra gli Orientali in materia di ordinazioni.

Tre delle opere richieste ci mostrano l'interesse di P. Paolo per le cose turche. Suddito della Sublime Porta e obbligato a trattare coi Turchi egli sente il bisogno di studiare più a fondo la lingua dei dominatori e, al caso, di trovarsi in grado di difendere la sua religione contro gli attacchi e le obbiezioni dei musulmani. A tale scopo egli richiede l'*Apologia pro christiana religione, qua respondetur ad obiectiones Ahmed filii Zin [sic] Alabedin Persae Asphahensis* ecc., del chierico regolare minore Filippo Guadagnoli⁹ il secondo volume *Syntagmaton linguarum*

¹ *ib.*, pp. 265 s.

² *ib.*, pp. 274 s.

³ *ib.*, pp. 342—346.

⁴ *ib.*, p. 307.

⁵ Evidentemente per essere in grado di poter combattere le dottrine inclini al protestantesimo che per mezzo del catechismo gerganiano (Wittenberg, 1622, Legrand, *ib.*, pp. 159—170) si diffondevano tra il clero orientale.

⁶ Legrand, *ib.*, pp. 216—218.

⁷ *ib.*, pp. 259 s.

⁸ *ib.*, p. 396.

⁹ Cfr. M. Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*, in Abhdl.

orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur, comprendente le istituzioni di lingua turca e araba del palermitano Francesco Maria Maggio¹, e quattro copie del „*Dittionario della lingua Italiana Turchesca raccolto da Giovanni Molino interprete*“², dedicato con una prefazione del più puro stile secentesco al card. Antonio Barberini.

Finalmente l'„Emanuele Latino Illirico“ è l'*Institutio grammatica* del gesuita portoghese Manuel Alvares, apparsa nel 1637 in veste serbo-croata presso la stamperia di Propaganda³.

Il terzo documento si legge nello stesso ms. Borgiano, f. 28:

Em.^{mo} et R.^{mo} Sig.^{re}

Fra Giorgio Bulgaro Min.^r oss.^{te} supplica a VE.^a a fargli dare dal m.^{to} R. P. Marco agente della Sac. Cong.^{ne} de propaganda fide li sottoscritti libri per portarli in Bulgaria per servizio di quei Cattolici e Religiosi, che il tutto si riceuara etc.

Salterij in lingua Illirica	3
Rituale Romano in lingua Illirica	1
Dotrine Cristiane in lingua Illirica con le lettere latine	8
Dotrine Cristiane in lingua Illirica con le lettere ser[ul]iane	6
Dotrine Cristiane in lingua Illirica con le lettere di S. Girolamo	3
Dotrine Cristiane in lingua Albanese	4

für die Kunde des Morgenlandes, VI, 3, pp. 16—17. Lo St. cita un edizione latina del 1649 che ha notata nel *Catal. libror. impr. in Biol. Lodl.*, II 209 b. A ciò si deve osservare che tale edizione non ha niente a che vedere col testo latino dell'opera guadagnoliana edito nel 1631 da Propaganda, perchè è in arabo, ma non è nemmeno una nuova edizione della versione araba (edita ibidem nel 1637), bensì una riduzione di essa, in cui è stata adoperata, fin che era possibile, la composizione del 37, come mi conferma autorevolmente dopo esame del contenuto il chiar.^{mo} prof. Giorgio Levi Della Vida. Il titolo latino di questa „seconda“ opera del Guadagnoli è: R. P. Philippi Gvadagnoli [Clericorum Reg. Minorum] Considerationes [ad Mahomettanos] Cum Responione ad Obiectiones Ahmed [Filij Zin [sic] Alabedin, Persae] Asphahanensis.

¹ Cfr. A. de Gubernatis, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*, p. 295.

² *ib.*, p. 297.

³ Cfr. Šafařík, II, p. 106.

Ditionario Turchesco	uno ¹
Appologia del R. P ^{re} filippo	1
Alfabeto in lingua Illirica	5

Più sotto, come nel documento precedente, il nulla osta del card. Albornoz e il visto dell'Ingoli, oltre alla ricevuta del richiedente.

Fra Giorgio Bulgaro credo che vada identificato con quel „Fra Giorgio Giochsanovich (Joksanović) da Chiprovaz, d'anni 40 in c^a“ che compare in un documento del 1661² e, senza cognome, in una lista degli *Acta Bulgariae*³. Il posto occupato nel ms. dalla sua richiesta c'induce a ritenere che essa non sia di molto posteriore alla precedente, in ogni caso anteriore alla morte dell'Albornoz (1649). E siccome sappiamo che nel 1647 il nostro fra Giorgio aveva da non molto recato da Roma l'assegno alle comunità bulgare per il 1645⁴, possiamo pensare che proprio intorno a quel tempo, compiuti gli studi, egli abbia fatto ritorno in patria. Di lui sappiamo che nel 1665⁵ era custode di Bulgaria e Valacchia.

Dei libri richiesti i nn. 6 e 7 ci sono già noti. Il „Rituale romano in lingua illirica“ è quello ben noto di B. Kašić⁶. Le „dottrine cristiane in lingua illirica“ nei tre alfabeti corrispondono alle nuove edizioni del catechismo minore bellarminiano curate da R. Levaković nel 1628 (cirilliana) e nel 1629 (glagolitica)⁷, a quella in caratteri latini stampata da B. Kašić nel 1633 o all'altra anonima del 1637⁸. I catechismi albanesi vanno identificati colla ristampa del 1636 del Bellarmino minore⁹; di essi poteva esserci bisogno a Kopilovci, popolata di oriundi albanesi¹⁰, sebbene tutti gli abitanti sapessero anche il bulgaro e si predicasse anche in quella lingua. L' „Alfabeto in lingua illirica“ è l'*Azbukividnjak*

¹ Corretto non si vede bene da che cosa.

² Cfr. p. 121, nota 2.

³ *Acta Bulgariae* 71.

⁴ *ib.*, n° 89.

⁵ *ib.*, n° 140.

⁶ Šafařík, II, p. 206; Vanino, *art. cit.*, pp. 248 s.

⁷ Štefanić, *Bellarmino-Komulovičev kršćinski nauk*, pp. 17—19.

⁸ *ib.*, p. 17 n. 55 a, Naturalmente non si può escludere, nè in questo nè in altri casi, che si tratti di una ristampa ancora ignota ai bibliografi.

⁹ Cfr. M. Roques, *Recherches sur les anciens textes albanais*, Paris 1932, pp. 24 s.

¹⁰ Cfr. *Acta Bulgariae*, p. 92.

slovinskij... pismom b. Jerolima Stridonskago pubblicato dal Levaković¹. Per quel che riguarda i „Salterij in lingua Illirica“, non essendo nota alcuna edizione del salterio intiero in serbo-croato durante tutto il sec. XVII, si potrebbe pensare o ai *Pokorni i mnozi ini Psalmi Davidovi* in versi di Š. Budinić² o alle *Pjesni duhovnih pedeset* del Kašić³. Ma è probabile che sia avvenuta una confusione: il nome di salterio è preso da fra Giorgio nel senso di libro elementare per l'insegnamento della lettura (scopo al quale servivano il Salterio appunto, ancor più l'Orologio [Часословъ]⁴), e che così sia in realtà ne abbiamo la prova nel titolo dell' *Azbukividnjak* ora citato иже опщеним начином псалтериц називает се (nel titolo). Fra Giorgio ha dunque sdoppiato un unico volume e questo ci spiega come nella ricevuta in calce al documento pubblicato sopra egli dica di avere ricevuto tutti i libri richiesti „fuor di salteri“.

Nè questi sono certamente i soli documenti del genere conservati all'Archivio di Propaganda e alla Biblioteca Apostolica⁵.

¹ Šafařík, II, p. 100.

² *ib.*, II, p. 142.

³ *ib.* e Vanino, *art. cit.*, p. 233.

⁴ Così nell'antica Serbia „časlovac“ significava „ragazzo che incomincia a leggere il časoslov“, v. il *Rječnik* di Vuk Karadžić, s. v., e cfr. per un caso analogo M. Rešetar e C. Giannelli, *Два дубровачка језична споменика из XVI вијека*, Belgrado 1938, pp. XXIII s.

⁵ Così nel t.^o 220 dell'Archivio di Propaganda, f. 317, una lettera del Bakšić (1651) in cui si richiedono libri. — Nello stesso vol. 9 dell'Arch. Bibl. Vat., di cui sopra pp. 118., si legge al f. 158 un biglietto scritto a nome di un vescovo di Sofia, che fa premura per ottenere alcuni „Direttorii“ e „Dottrine cristiane in illirico“, precedentemente richieste, e adduce come motivo che desidera partire prima dei „cattivi tempi“ e „passare il mare verso Constantinopoli per il Regno di Bulgaria, douè lui attende alla conuersne de Paulianisti“. L'avevo dapprima trascurato, pensando che si riferisse al documento sopra riprodotto, ma invece mi avvedo che deve riferirsi ad un'altra circostanza. Il biglietto è diretto al „card. di S. Susanna“ e, sebbene non sia datato, si trova con altri documenti simili, indirizzati allo stesso, uno dei quali reca la data del 1626 (f. 152). Ora titolare di S. Susanna dal 1616 al 1626 fu il card. Scipione Cobelluzzi, il quale, quasi nello stesso periodo (1618–1626), ricoprì anche la carica di Bibliotecario di S. R. Chiesa. Era, perciò, naturale che l'anonimo vescovo di Sofia si rivolgesse a lui per avere dal Papa il permesso di farsi consegnare i libri che gli abbisognavano dal deposito della Biblioteca Vaticana, secondo la procedura solita a seguirsi in questi casi. Resta da vedere di quale vescovo di Sofia si tratti, se del Salinate (+ 1623) o del successore Elia Marinov. Non constando di una visita a Iimina del Marinov negli anni dal 1623 al 1626 (nel 1626 egli mandò in

Ma per ora ci basti avere accennato all'interesse che essi presentano per la storia della cultura presso i Bulgari e per la diffusione della letteratura religiosa serbo-croata, nella speranza che altri più libero da impegni professionali possa essere spinto a riprendere il lavoro del Fermeŋdžin su più larghe basi e a darci quella nuova edizione degli *Acta Bulgariae ecclesiastica* che è in votis.

sua vece fra Paolo Nikpetrić, v. *Acta* 25), non ci rimane che pensare al viaggio romano del 1622 del vescovo Pietro (v. E. Fermeŋdžin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae* in *Starine*, XXII, Zagabria 1890, p. 31).

Къмъ култа на Изида въ Долна Мизия

Отъ Хр. М. Дановъ

Систронътъ отъ Северна България, чието описание следва по-долу, ни дава поводъ да направимъ нѣколко кратки бележки върху проникването на египетскитѣ божества и култове на северния Балкански полуостровъ.

Схващането¹, че култътъ на египетскитѣ божества се разпространилъ въ Дунавския басейнъ, както и въ останалитѣ области на римската империя, ведно съ тѣхното подчиняване и организиране въ римски провинции, е правилно. Нѣма съмнение въ това, че главнитѣ пѣтища на тѣхното проникване били сжщитѣ, по които се движили римскитѣ легиони — Дунавъ и Рейнъ.² Това не ще рече, обаче, че проникването и разпространението на египетскитѣ култове въ нашитѣ земи датира едва отъ римско време. Знаемъ, че Птолемитѣ и тѣхнитѣ епигони били твърде благоразположени къмъ тѣзи божества³, а при това тѣ могли да упражняватъ влияние върху Егейското крайбрѣжие и върху вътрешността на Тракия, било чрезъ своитѣ владения по тѣзи мѣста⁴, било чрезъ близкитѣ роднински връзки, които ги свързвали съ владѣтеля на Тракия — Лизимаха, било най-сетне чрезъ търговскитѣ връзки, които сжществували още отъ ранни времена между Египетъ и Егея, отъ една страна, и между Египетъ и Евксинския Понтъ, отъ друга. Както и да е, остатъцитѣ отъ разпространението на куловетѣ на египетскитѣ божества въ вътрешността на Тракия и Мизия сж доста оскждни⁵ и въ всѣки случай много по-рѣдки отъ паметницитѣ на Митрасъ или на Юпитера Долихенски. Отъ изчерпателната за времето си работа на W.

¹ W. Drexler, *Der Kultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig 1890, 8.

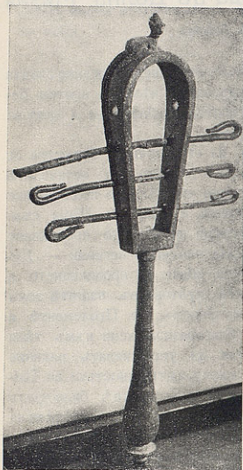
² Roeder, R. E. IX, 2113.

³ Roeder, *ibid.* 2102, и особено Drexler, *ц. с.*, 98 сл.

⁴ ср. Polyb. V. 34.

⁵ Kazarow, R. E. VI A. s. v. Thrake (Religion), 533.

Drexler върху култа на египетскитѣ божества въ Дунавската областъ се вижда, че до къмъ края на миналия вѣкъ единственитѣ почти извори, отъ които можемъ да сѣдимъ за разпространението на египетскитѣ култове по тѣзи мѣста, сѣ монетитѣ.¹ Едва по-сетне се

Обр. 1 Систронъ отъ с. Гигенска Махала
Abb. 1. Sistrum von Gigenka-Mahala
nicht weit v. Oescus

появяватъ нѣколко рѣдки епиграфски находки, както и нѣколко статуарни изображения на нѣкои египетски божества.² Като имаме предвидъ казаното до тукъ за разпространението на култоветѣ на египетскитѣ божества изъ нашитѣ земи, особено важно е, когато се натъкнемъ на находки, които свидетелствуватъ несъмнено за тѣхното присѣствие. Такавъ е случаятъ съ бронзовия систронъ, чието описание даваме въ следнитѣ редове. Той, споредъ сведенията на продавача му г. А. Доренъ, е намѣренъ неотдавна въ с. Гигенска Махала, недалечъ отъ Дунава и главно въ непосредствена близость съ римската колония Oescus³ (дн. с. Гигенъ). Повече сведения относно обстоятелствата, при които предметътъ е билъ откритъ, липсватъ.

Сега систронътъ се съхранява въ Соф. Нар. Музей подъ инв. № 6844. Предметътъ (безъ изображението на върха на подковообразната частъ) е дълъгъ припл. 0.19 м. Той се състои отъ подковообразна частъ и дръжка. Подковообразната частъ има на дългитѣ си страни по четири кръгли срещупоставени дупчици,

¹ Drexler, *ц. с.*, 58—122.

² Kazanow, *ц. с.*, 533 сл.

³ Danoff, R. E. XVII, 2033 сл.

въ които сж били мушнати четири водоравни и успоредни помежду си дебели телени пръчици, отъ които едната е изгубена. Краищата на тѣзи пръчици сж извити и по този начинъ образуватъ главички, които не позволяватъ на пръчицитѣ да се измѣкнатъ. На върха на подковообразната частъ е изобразена полу-легнала на дѣсно една котка. На главата ѝ полумесець, чиито рога сж насочени нагоре. Отъ най-вдлъбнатата частъ на полумесеца изниква връхче на класъ. Отъ гърдитѣ на котката бозаятъ две малки. Въ основата на подковообразната частъ е изобразена отъ едната страна шишарка, а отъ другата страна ракъ съ две щипки.

Както е известно систронъ (σειστρον)¹ ще рече дрънкалка (отъ σείω, разтърсвамъ, разклащамъ) и въ имперската епоха, отъ която произхожда и нашиятъ предметъ, е неизмѣнниятъ атрибутъ на богиня Изида и на нейнитѣ жрици, жреци и обожатели. Интересенъ е нагледниятъ начинъ, по който Апулей² описва систрона и за това ще дадемъ въпросното мѣсто на български: „бронзова дрънкалка, която е съставена отъ една лентоподобна пластинка, извита въ форма на поясче, на което сж нанизани нѣколко пръчици, които го удрятъ съ остъръ звукъ, когато бждатъ разклатени силно съ ржка“. Известно е предназначението на систрона въ Изидината литургия. Споредъ Плутарха³ систронитѣ имали апотропеично предназначение, т. е. чрезъ тѣхъ се прогонвали злитѣ духове, като напр. Тифонъ, чието присъствие могло да оскверни чистотата на божествената служба. Споредъ други пъкъ, като се иматъ предъ видъ известни легенди, свързани съ живота на Изида, като напр. онази, споредъ която тя оплаква своя братъ Озирисъ, би могло да се мисли, че звукътъ на систрона е хармониралъ съ пресипналия гласъ на оплаквачитѣ презъ време на церемонията, която е възпроизвеждала погребението на Озириса.

Накрай ще добавимъ и нѣколко типологични бележки

¹ Seymour de Ricci, въ Daremberg — Saglio, *Dict. des antiquités* s. v. „sistrum“ и Pieper, R. E. III A, 370 сл.

² Apul. *Metam.* XI, 4: aereum crepitaculum, cuius per angustam lamine in modum baltei recurvatam traiectae mediae paucae virgulae crispante brachio trigeminos iactus reddebant argutum sonorem.

³ Plut. *De Is. et Os.*: „τὸν γὰρ τυφὼνα φασὶ τοῖς σειστροῖς ἀποτρέπειν καὶ ἀποκροῦσθαι“.

къмъ нашия систронъ. Най-характеренъ отъ всички декоративни елементи е изображението на котката, която кърми две малки. Сжщото изображение на котка, кърмяща две малки (en ronde bosse), намираме и на горната част на единъ отъ най-красивитъ систрони, който се съхранява въ сбиркитъ на Великия Тоскански херцогъ. Напълно сжщото изображение на котка виждаме и на систрона¹, намѣренъ въ гроба на единъ Изидинъ жрецъ при Nîmes (ант. Nemausus) въ южна Франция, недалечъ отъ Рона.

Обстоятелството, че нашиятъ систронъ е намѣренъ при Oescus, говори, че въ имперската епоха култътъ на Изиди е билъ застъпенъ въ този градъ. Въ случая нѣма нищо чудно. Известно е, че въ Oescus е билъ гарнизиранъ въ продължение на вѣкове V Македонски легионъ,² а римскитъ легионери били единъ отъ най-важнитъ фактори за разпространяването на ориенталскитъ култове. Не по-малко важно е въ случая обстоятелството, че Oescus, както и повечето римски колонии въ Долна Мизия, е разположенъ на Дунава, чиято долина е била достъпна за проникването на египетскитъ култове, както откъмъ устието на тази рѣка, тѣй и откъмъ Aquileia, по долината на р. Сава.

Описаниятъ по-горе систронъ е важенъ, защото, доколкото се простиратъ сведенията ни, е първиятъ систронъ, който се намира въ предѣлитъ на България. Въ останалитъ области на древния свѣтъ, особено въ Италия, той се намира много често и то като необходимъ атрибутъ въ безброй статуарни и релефни изображения³ на Изиди и на нейнитъ свещенослужители и обожатели.

¹ E. Guimet, *Les isiaques de la Gaule*, Rev. arch. III-ème serie, XXXVI, 1900, 95 и сл., обр. 11.

² B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, 64; и Ritterling, R. E. XII, 1574 сл.

³ Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, pl. pl. VII et VIII.

Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau

Von Eug. Darkó

Die Byzantiner halten seit dem X. Jahrhundert südlich der Donau ein Βλάχοι genanntes Volk in Evidenz. 976. wird ein bulgarisches Bojarenkind, namens Aron, in der Umgebung von Kastoria (Süd-Mazedonien) durch wandernde Walachen (Βλάχοι ὀδοῖται) getötet¹. Eine Chrysobulle des Kaisers Basileios II. von 1020.² erhob den Erzbischof von Ochrida zum kirchlichen Haupt der Walachen auf dem ganzen Gebiet von Bulgarien. (Dieses Gebiet umfasste ausser dem heutigen Bulgarien auch den südlichen Teil von Serbien und den nördlichen Teil von Griechenland). Der am Ende des XI. Jahrhunderts lebende Kekaumenos³ charakterisiert die Walachen Thessaliens als ein vollständig unzuverlässiges Hirtenvolk, das seine Herden im Sommer in den Bergen Bulgariens weidet, unter gewählten Häuptionen lebt, dem Kaiser eine Steuer zahlt und wegen der Höhe derselben oft revoltiert. Ihre Urheimat lag südlich der Donau und Sau, auf dem Gebiet Bulgariens, woher sie wegen ihrer räuberischen Lebensweise durch die Kaiser aufs ganze Gebiet der Balkanhalbinsel zerstreut worden sind. Anna Komnena⁴ kennt die Walachen im XII. Jahrhundert als ein nomades Hirtenvolk, welches aber von ihrem Vater, dem Kaiser Alexios Komnenos (1081—1118) bereits gegen die Petschenegen auch als Soldaten verwendet wurde. Sie leisten zwischen der Donau und dem Balkangebirge den Byzantinern und den Kumanen Spionendienst. Auch der Kaiser Manuel verwendet sie 1164. in seinem Heere, mit der er von den Küsten des Schwarzen Meeres her Ungarn in die Flanke fällt⁵. Am

¹ Kedrenos, II 435, B.

² Neu herausgegeben von Gelzer, Byzant. Zeitschrift 2 (1893) 41 ff.

³ Cecaumeni *Strategicon*, ed. Wassiliewskij - Jernstedt, Petrop. 1896, 68. ff.

⁴ I 245, 395; II 10—11, B.

⁵ Kinnamos, 260, B.

ausführlichsten werden sie bei Niketas Choniates¹ im Anschlusse an den Aufstand behandelt, den sie samt den Bulgaren unter der Leitung von Asan und Peter gegen den byzantinischen Kaiser Isaak Angelos wegen der auf ihnen lastenden grossen Steuer veranlassen, die der Kaiser gerade damals nötig hatte, als er 1186. seine Hochzeit mit der Tochter des ungarischen Königs Bela III. feiern wollte. Die Empörung der Walachen und Bulgaren dauerte zwei Jahrzehnte: mit der Hilfe der Kumanen durchtoben sie zerstörend das byzantinische Reich bis auf Konstantinopel und Saloniki. In diesen Streifzügen bilden immer die Kumanen das wirklich kombattante Element: die Walachen sind mit Spaten und Hauen gerüstet und ihre Absicht ist gewöhnlich der Raub. Ihre Leiter tragen reine slavische und bulgarische Namen. Sie sind voll Aberglauben, viele von ihnen folgen dem Glauben der Bogumilen und die Zauberinnen üben eine mächtige Wirkung auf sie aus. Von nun an hören wir in byzantinischen Quellen nur sehr selten über sie. Georgios Akropolites² in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts kennt sie so wenig, dass er den oben erwähnten walachisch-bulgarischen Aufstand erzählend denselben nur den Bulgaren zuschreibt und die Walachen gar nicht erwähnt. Im XIV. Jahrhundert finden wir noch einen Hinweis auf eine walachische Diaspora südlich von Konstantinopel, die nach Kleinasien übersiedelt wurde³, es taucht der Name eines walachischen Hauptlinges, namens Serban, bei der Rhodope auf⁴, aber bereits im XV. Jahrhundert liegt Gross-Walachien nördlich der Donau, und Klein-Walachien südlich von Epirus, in der Umgebung von Aetolien. (Der Name Gross-Walachien gehörte vorher den thessalischen Walachen zu, von nun an wird derselbe auf ein Land bezogen, wo man vorher von dem Dasein der Walachen gar nichts wusste).⁵

Von den moesischen Walachen (südlich der Donau) weiss auch der byzantinische Geschichtsschreiber Laonikos im XV.

¹ pp. 482, 485, 487, 488, 515, 518, 561, 569, 573, 587, 617, 643, 691, 809, 811, 823, 831, 832, 837, 841, B. Der Name eines Hauptlinges ist Chrys (Χρυσός), eines anderen Šišman (Εἰςυϊσμένος), vgl. Jirecek, *Gesch. d. Serben*, I 285; *Gesch. d. Bulgaren*, 240.

² pp. 18—20., ed. Heisenberg.

³ Pachymeres, II 106, B.

⁴ Kantakuzenos, I 146, B.

⁵ Phrantzes, 119, 414, B. Dukas nennt die Walachei einfach Βλαχία neben dem Schwarzen Meere (p. 88), die thessalischen Walachen aber werden bei ihm umgeschrieben als οἱ ἐν τῷ Λυκοστομίῳ Βλάχοι (p. 341).

Jahrhundert nichts, der doch die Walachen aufs gründlichste von allen seinen Kollegen kennt, auch noch über ihre Sprache bemerkt, dass sie einigermaßen dem Italienischen gleicht, doch so sehr durch fremde Elemente verdorben ist, dass die Italiener dieselbe kaum verstehen könnten. Er kennt nur die Walachen des Pindus (Thessaliens), die südlich der Donau wohnten, weiter die in Moldau und in Siebenbürgen sesshaften und stellt über sie fest, dass sie vermöge der Sprache und des Ursprungs ein und dasselbe Volk sind, nur weiss er nicht sicher, ob die Wanderung von den Thessaliern nach Norden der Donau, oder umgekehrt stattgefunden habe¹. Doch dass Walachen in Moesien und auf dem nördlichen Balkan im XIV. Jahrhundert überhaupt gelebt haben mussten, wissen wir aus den Verordnungen des serbischen Zaren Dušan und seiner Vorläufer, laut deren er auf die Grundbesitze verschiedener Klöster und Kirchen walachische Familien als Knechte übersiedelt, die sich dort mit Viehzucht und Ackerbau beschäftigten, ohne politische Rechte und auch vom Soldatendienst entlastet lebten. Es fällt auf, dass die Walachen von Dušan zu derselben Steuer verpflichtet waren, wie die unter der ungarischen Herrschaft lebenden, d. i. zu der Quinquagesima.²

Aus den bisherigen leuchtet es ein, dass es zwischen den Walachen nördlich und südlich der Donau auch nach der Kenntnis der Byzantiner die engste Verbindung gab: die Walachen beider Art entspringen aus einem und demselben Stamm. Und da es auf Grund des übereinstimmenden Beweises des rumänischen Anonymus³ und der ungarischen Urkunden ganz zweifellos ist, dass die walachische Übersiedlung durch die Donau vom Süden

¹ Vgl. Laonici Chalc., *hist. dem.*, ed. Darkó, I 31; II 92; II 31; I 71. Laonikos kennt den gemeinsamen Namen Βλάχοι sowohl der siebenbürgischen, als auch der thessalischen Walachen, ja er fasst unter diesen Namen auch die vom Balkan her bis in Peloponnesos abwandernden slawischen Stämme. Daneben nennt er infolge der gewöhnlichen archaisierenden Weise die nördlich der Donau wohnenden Walachen überhaupt Daci, dass aber diese Benennung mit den Dazieren des Dezebal nicht zu tun hat, beweist, dass nach ihm (I, 67) einige auch die Ungarn Dazier, bzw. Geten nennen. Vgl. hierher Darkó: *Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei byzantinischen Schriftstellern*, Budapest, Akademie, 1910.

² Pič, *Die Abstammung der Rumänen*, Leipzig 1880, 56 ff. und die da behandelten serbischen Urkunden, die ganz bis zu der Zeit von Stefan Nemanja (1198-99) zurückreichen.

³ Vgl. Philipide, *Originea Rominilor* I, 853.

nach Norden und nicht umgekehrt stattfand, müssen wir in den balkanischen Walachen das grosse Reservoir sehen, aus welchem im XIII. Jahrhundert und in den darauffolgenden Jahrhunderten die nach Ungarn gerichtete walachische Übersiedlung ausging. Wie und warum ging es vor sich?

Bisher lautete die allgemeine Annahme auch derjenigen, die für die Übersiedlung der Walachen vom Balkan nach Siebenbürgen und der Walachei das Wort führten, dass diese Übersiedlung die Folge des sog. Wander-Hirtenlebens war, d. h. die Walachen während des durch die Weiden und Jahreszeiten diktierten Treibens ihrer Herden ins Land nördlich der Donau gerieten. Diese Annahme ist aber gar nicht stichhaltig, weil die Grenzen weder des byzantinischen, noch des bulgarischen, noch des ungarischen Reiches geöffnet waren; der Übergang über dieselbe und die Niederlassung auf dem Gebiete des benachbarten Staates konnte sich nur durch die Mittel und nach den ganz besonderen Ansprüchen der Siedlungspolitik des betreffenden Staates vollziehen.

Alle drei Staaten benutzten öfters die Mittel der Siedlungen: sie ersetzten nämlich dadurch ihre Verluste der Völkerschaft, die durch die häufigen Kriege und die dazugehörigen, durch die Feinde veranlassten Zwangsaussiedlungen hervorgerufen wurden. Mit besonderer Vorliebe besiedelten sie Fremdlinge zum Schutze der Grenzen.

In Ungarn beginnt bereits im Laufe des XI. Jahrhunderts die Ansiedlung der Petschenegen und bald tauchen überall neben den Grenzen Niederlassungen der Petschenegen auf. In der Mitte des XII. Jahrhunderts führt Geiza II. die Sachsen ins spärlich bewohnte Siebenbürgen ein, im XIII. Jahrhundert werden sie von Andreas II. durch die Ansiedlung des deutschen Ritterordens und der Johanniten ergänzt. Die zwei letzteren Siedlungen haben sich nicht bewährt, die besiedelten Gebiete sind bald leer geworden. Die Gefahr aber war gerade an den südlichen Grenzen des Landes ziemlich gross, wegen der wiederholten Einfälle der Kumanen, Bulgaren und Tataren; die Ansiedlung eines neuen Volkselementes auf diesen Gegenden war eine dringende Notwendigkeit.

Die moesischen Walachen waren kein kriegerisches Volk, aber, durch die Not gezwungen, wurden sie bereits auch von den byzantinischen Kaisern neben anderen, kampfgestälteren Elementen zur Ergänzung ihrer Heere angewandt. Ohne Zweifel

tauchte diese Absicht bereits am Anfang des XIII. Jahrhunderts auch in der Seele der ungarischen Könige auf: im Heere von Andreas II. kämpfen sie ja bereits 1210. und in königlichen Urkunden begegnen wir oft der ausgesprochenen Verordnung, dass auch die Walachen die südöstlichen Teile des Landes dem Feinde, in erster Reihe den Kumanen gegenüber zu verteidigen verpflichtet sind. — Es gab aber auch einen anderen Gesichtspunkt, der das Ausziehen der Walachen aus dem Balkan für die ungarischen Könige nötig machte. Sie standen mit Byzanz, und dann mit den Bulgaren und Serben oft auf Kriegsfuss und es war ihnen sehr daran gelegen, mit der Entziehung eines Teils ihrer Bevölkerung die Kraft derselben zu vermindern, und die ihrige zu vermehren. Doch war das im Laufe des XI. und XII. Jahrhunderts gar nicht möglich, denn das zu diesen Zeiten am Höhepunkt seiner Macht stehende byzantinische Kaiserreich hielt die Donaulinie stark in den Händen, ja es dachte unter Manuel auch an die Eroberung Ungarns, mit dem Übergang über die Donau. An der Linie der unteren Donau, in der Provinz Paristrion, um Belgrad und Branitschowa standen starke byzantinische Grenzheere, die alle Siedlungsversuche vereitelt hätten. Doch wird die Lage am Ende XII. Jahrhunderts verändert, als nach Manuels Tod der plötzliche Zusammenbruch des Kaisertums eintritt. 1182-83. fällt König Bela III. ins byzantinische Land ein und rückt mit seinem verwüstenden Heere bis auf Niš und Sofia. Damals gab es schon zweifellos eine Gelegenheit, von der Umgebung der genannten Städte walachische Gefangene mitzunehmen, doch wissen wir ganz sicher, dass er noch diese Gelegenheit nicht benutzt hat. Diese Expedition Belas III. war nicht gegen den gesetzlichen byzantinischen Kaiser, den unmündigen Sohn Manuels, sondern gegen den Vormund desselben, den Usurpator Andronikos gerichtet und als dieser gestürzt worden ist und der mit Bela in freundschaftlichen Verhältnissen stehende Isaak Angelos den Thron bestieg, der 1186. um Belas Tochter warb, gab der ungarische König mit seiner Tochter als Mitgift¹ das ganze von ihm eroberte Gebiet von Belgrad bis Sofia zurück. Dass er auch selbst dieses Gebiet nie als eine endgültige Eroberung, als einen Bestandteil der ungarischen Krone betrachtete, und von dort niemanden auf ungarisches Gebiet übersiedelte, sehen wir

¹ In dem Briefe vom Papst Innozent III. Fejér, *Cod. dipl.*, II, 437.

deutlich aus einer Beschreibung Ungarns von 1184., die die von allen Seiten zukommenden königlichen Einkünfte darstellt¹. Doch wird die Lage auf einmal eine ganz andere nach seinem Tode, als Emerich den ungarischen Thron besteigt. In den letzten Jahren des XII. Jahrhunderts reisst sich Bulgarien infolge der inneren Krise von Byzanz vom Reiche los, auch der serbische Grossžupan macht sich unabhängig und beide bedeuten eine grosse Gefahr für den benachbarten ungarischen Staat. Deshalb greift Emerich 1202. mit einem grossen Heere seine südlichen Nachbarn an², besiegt bei der Morawa das Heer des bulgarischen Zaren Kalojan, ja auch die Serben, erobert das Gebiet des späteren Macsóer Banats (zwischen Drina und Morawa) und den westlichen Teil Bulgariens, ungefähr bis auf Isker. Kalojan erobert dies letztere mit kumanischer Hilfe bald zurück³, doch bleibt Macsó im sicheren Besitz Emerichs und seiner Nachfolger. Für Westbulgarien dauert der Kampf zwischen Ungarn und Bulgaren unter Andreas II., Bela IV. und Stefan V. fort, so dass dieses Gebiet im Laufe des XIII. Jahrhunderts vorübergehend öfters unter ungarische Obermacht gerät⁴. Zur Zeit dieser Eroberungen und Kämpfe kam der Anlass und die Notwendigkeit zur Übersiedlung der Walachen. Diese Siedlung war notwendig, da der Brückenkopf von Turn-Severin, der wichtigste Übergangspunkt auf die neu eroberten bulgarischen und serbischen Gebiete befestigt werden musste und wenn der Papst im Jahre 1238. dem Könige Bela IV. schreibt⁵, dass Severin, das vorher ohne Bewohner war, jetzt so volkreich wurde, dass die da wohnenden Christen unter die Jurisdiktion irgend eines Bischofs geordnet werden müssen, so sehen wir daraus nicht nur, dass in Severin am Anfang XIII. Jahrhunderts eine grossartige Siedlung stattfand (1233. war schon das Banat von Severin organisiert), sondern — wenn wir uns an den übereinstimmenden Beweis des rumänischen Anonymus und der ungarischen Urkunden zurückerinnern —

¹ Fejér, *CD*, II, 218.

² Im Briefe vom Papst Innozent III. — Fejér, *CD*, II, 339. *Ebda*, II, 427. Kalojans Klage an den Papst, dass König Emerich von ihm fünf bulgarische Bistümer erobert hat.

³ Fejér, *CD*, II, 437.

⁴ S. ausführlicheres über diese Kriege Darkó: *Bysantinisch-ungarischen Beziehungen in d. II. Hälfte d. XIII. JH.* Weimar 1932.

⁵ Theiner, *Vet. mon.*, I, 165.

verstehen wir auch, woher und warum diese Siedlung vollbracht wurde. Zweck und Ziel der Siedlung war die Bevölkерung von Severin und die Befestigung der siebenbürgischen nördlichen Grenze gegen die Bulgaren und ihre Bundesgenossen, die Kumanen. Die Siedlung selbst wurde von Macsó und Westbulgarien, bzw. durch diese Gebiete vollbracht, nachdem schon bei Turn-Severin das Tor vor den Ansiedlern, dank der Machtwille der ungarischen Könige geöffnet wurde.

Da der Name Walachi (Βλάχοι) sowohl in den lateinisch geschriebenen ungarischen Urkunden und Chroniken, als auch in den byzantinischen Texten überhaupt ein nomades Hirtenvolk bedeutet, darf man unter diesem Namen nicht ausschliesslich die Rumänen suchen, denn er bezog sich manchmal auch auf Albanesen, Slaven und Ruthenen. So ist es gar nicht gleichgültig zu beweisen, ob tatsächlich Rumänen in Macsó und Westbulgarien im Laufe des XIII. Jahrhunderts gewohnt hätten, aus denen die ungarischen Könige wirkliche Rumänen in Siebenbürgen und die Walachei siedeln könnten, da ja die Ansiedler tatsächlich solche waren. Auf Grund der neuesten sprachwissenschaftlichen und ethnographischen Forschungen können wir auch diese Frage entschieden bejahen. Weigand¹ stellte durch streng systematische Forschungen, die er am Schauplatz führte, fest, dass in Sofias Umgebung auch heute manche Orte und Berge reine rumänische Namen tragen, wenn auch da heute nur Bulgaren wohnen, nirgends aber rumänische Einwohnerschaft zu finden ist. Weigand stellte auch fest, dass diese Namen nicht aus einem anderen rumänischen Dialekt (zB. aus dem Aromunischen) herühren können, sondern aus einem alten, dem siebenbürgischen rumänischen am nächsten stehenden Dialekt und dass ihre lautlichen Eigenschaften auf die X.—XIV. Jahrhunderte hinweisen. Solche sind zB. Banişor, Bukorofci, Bunovo, Cerecel, Gurguliat, Krecul, Moşino, Pişor usw. Aber nicht nur da, sondern auch im Dreieck zwischen Sofia, Niş und Küstendil, also auf dem Gebiete der alten Dacia mediterranea fand Weigand überall rumänische Ortsnamen ohne rumänische Bewohner. Gleichfalls beweist Jireček² nicht nur, dass die altserbischen Urkunden aus den XIII.—XIV. Jahrhunderten mit rumänischen Personennamen (wie Negul,

¹ *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*. Leipzig 1907, 40—50.

² *Geschichte der Serben*, I, 155—6.

Dracul, Bun, Ursul, Fečor, Barbat, Bukor) voll sind, sondern dass die Rumänen die Beweise ihres einstigen Aufenthaltes auch in den Orts- und Hotternamen hinterliessen, besonders in der Umgebung von Rubnik (zwischen Arangelovac und Gorni-Milanovac), so zB.: Negrišori, Korona, Kornet, Loret, Prijot usw. — Rudnik liegt gerade in der Mitte des einstigen Macsó, das Dreieck Niš—Sofia—Küstendil aber bezeichnet gerade die südliche Linie der ungarischen Aspirationen und des wiederholten tatsächlichen Besitzes im Laufe des XIII. Jahrhunderts, wo so viel ungarisches Blut in den Kämpfen mit den Bulgaren und Byzantinern floss.

Können wir noch nach all diesen daran zweifeln, dass die Rumänen tatsächlich von diesen Gegenden aufs Gebiet der ungarischen Krone übersiedelt worden? Gerade durch die ungarische Siedlung wird der auffallende und noch nie erklärte Umstand verständlich, dass nur die Ortsnamen da geblieben sind, aber die rumänische Einwohnerschaft selbst verschwand, da durch die Ungarn von dannen planmässig übersiedelt wurde.¹

¹ Durch diese Siedlungen wurde die alte rumänische Einwohnerschaft auf dem Gebiete Bulgariens so sehr vermindert, dass heute von ihnen nach Jireček (*Das Fürstentum Bulgarien*, S. 123.) in Bulgarien etwa nur 60,000 leben, aber auch diese grösstenteils neuerdings (seit dem XVIII. Jahrhundert) von der Walachei aus dahin gewandert sind und sich südlich der Donau niederliessen (S. Weigand, *Rumänen und Aromunen*, 40). Serbien wurde durch diese Siedlung weniger erschöpft, denn da ist die Zahl der Rumänen auch noch heute ungefähr auf 160,000 zu setzen (Weigand, *Aromunen*, 296).

Новъ сравнителенъ материалъ къмъ втория златенъ накитъ отъ Мадара

Отъ Д. П. Димитровъ

Съ названието втори златенъ накитъ отъ Мадара¹ ние означаваме златната ремъчна украса, която бѣ открита презъ 1934 год.² въ единъ вториченъ могиленъ гробъ северно отъ Мадара, и която сега се пази въ сбиркитѣ отъ златни предмети на срѣдновѣковния отдѣлъ на Народния музей въ София. Съ това название ние отличаваме тази находка отъ една друга, състояща се сжщо така отъ частитѣ на коланна гарнитура, която бѣ открита презъ 1926 г. въ единъ гробъ до стенитѣ на една отъ голѣмитѣ мадарски постройки.³

Вториятъ мадарски накитъ се състои отъ следнитѣ 18 части (обр. 1): 9 малки кръгли копчета, 3 по-голѣми елипсо-видни копчета, една езиковидна пластинка, четири малки ремъчни края, както и единъ откъсъ отъ подобенъ ремъченъ край.

Кръглитѣ малки копчета (обр. 1, а 1—9), съ диам. 11 мм., се състоятъ отъ закрепено върху медна пластинка златно гнѣздо, изпълнено съ червена или съ синя сферична стъклена маса. Гнѣздото е обиколено съ златенъ зрънчестъ низъ. Медната пластинка е снабдена съ малко гвоздейче за закрепване.

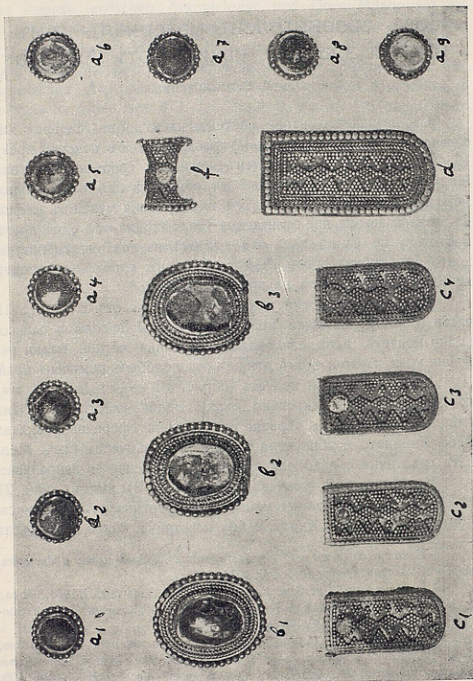
Елипсовиднитѣ копчета (обр. 1, в 1—3) иматъ диам. 21 × 24 мм. Тѣ представятъ сжщо така сферична стъклена маса, монтирана съ злато върху медна пластинка, която е снабдена

¹ Н. Мавродиновъ, *Прабългарската художествена индустрия*. Мадара. Разкопки и проучвания, II, 1936, 223 сл.

² В. Миковъ, *Последни могилни находки*. Пакъ тамъ, I, 1934, 432 сл.; A. Marosi et N. Fetic, *Trouvailles avaras de Dunapentele*, *Archaeologia Hungarica*, XVIII, 1936, 59 сл., обр. 21.

³ К. Миятевъ, *Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара*, UAU, IV, 1926/927, 14 сл.; B. Filov, *Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Turken*. Berlin 1932, 15, табл. 3; G. Feher, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises*, *Archaeologia Hungarica*, VII, 1931, 131 сл.; Мавродиновъ, *цит. съч.*, 226 сл.

съ две гвоздейчета за закрепване. Периферията на златното гнѣздо е широка и украсена съ четири реда концентрични пояси: перловъ низъ, тънка телена ивица, фалшива плетеница, обра-

Обр. 1. Втори златенъ накитъ отъ Мадара. Abb. 1. Der zweite Goldschmuck von Madara.

зувана отъ два по два увити тела и два низа отъ по-малки зрънца.

Езиковидната златна пластинка (обр. 1 d) е дълга 37 мм. и широка 19 мм. Лицевата страна е богато орнаментирана. Единъ широкъ бордюръ, образуванъ отъ два зърнести низа, между които е стегната чрезъ златни преградки фалшива плетеница, включва вътрешното пространство на пластинката. То е изпълнено съ зърнести трижълници и ромбове. Два реда равнобедрени трижълници сж прилепени до дългитѣ стени на полето, а между тѣхъ, по продължение на централната ось, е поставенъ редъ отъ ромбове, отъ тжпитѣ жгли на които се излжчватъ малки ромбчета. Пластинката има гладка гръбна страна. Тя е била апликирана.

Малкитѣ ремъчни краища (обр. 1 c1—4) иматъ сжщата форма, но сж по-малки—д. 26 мм., ш. 14 мм. Отклонението въ орнамента е незначително: липсва „плетеницата“ между двата зърнести бордюра, които сж отдѣлени само съ една златна ивица, и броятъ на фигуркитѣ въ вътрешното поле е по-малкъ. Много по-голѣмо е отклонението въ направата; ржбътъ е завитъ надолу, като се образуватъ странични стени, които сж обгръщали края на ремъка не само отъ лицето, но и отъ страни. Освенъ това, тѣзи краища сж били закрепявани и чрезъ едно сребърно гвоздейче.

Относно зрънчестия орнаментъ на този накитъ трѣбва да се подчертае една техническа особеностъ, а именно, че той е изпълненъ въ грануляционна техника,¹ т. е. зрънчеститѣ низове и фигурки сж образувани отъ излѣзни по отдѣлно златни перли, които следъ това сж били заварени върху основната пластинка.

Вториятъ златенъ накитъ отъ Мадара, както казахме, произхожда отъ единъ вториченъ могиленъ гробъ.² Тамъ е билъ откритъ единъ скелетъ на конь и подъ него скелетъ на мжжъ. Повечето отъ златнитѣ части на накита сж били намѣрени около коремната областъ, гдето ясно сж личали следитѣ отъ тлѣнната материя на ремъка. По всичко изглежда, че коланната гарнитура не е намѣрена въ пълния ѝ съставъ; нѣкои части, напр. като токата, липсватъ.

¹ За грануляционната техника гл. M. Rosenberg, *Geschichte der Goldschmiedekunst, Abt. Granulation*. Frankfurt a. M. 1918, 3 сл.

² Миковъ, *цит. съч.*, 431.

Втората златна находка отъ Мадара бѣ свързана отъ В. Миковъ, ръководителя на разкопкитѣ, съ нѣкои находки отъ Унгария, възъ основа на които той я датира къмъ 8—9 в. сл. Хр.¹ По-смѣлъ бѣше Н. Мавродиновъ,² който приписа този накитъ на художествената индустрия на прабългаритѣ. Въ подкрепа на своята теза той наведе два аргумента: мѣстонахождението и сравнението съ находкитѣ отъ Мадарашъ³ (Унгария) и Баксанъ и Чегемъ (северенъ Кавказъ)⁴, които находки той приема, че сж прабългарски. Трѣбва да се признае обаче, че приведенитѣ отъ Мавродиновъ сравнителенъ материалъ не дава очебиещи успоредици. Ако по отношение на форма, голѣмина и техника между отдѣлнитѣ части на тѣзи накити и мадарската украса има еднаквостъ, и преди всичко при копчетата, по отношение на орнамента, обаче, особно върху златната пластинка и ремѣннитѣ краища, сжествува пълно различие. Най-правилно опредѣли културно-историческото мѣсто на втория мадарски накитъ N. Fettich въ споменатата погоре работа.⁵ Той приведе като паралелъ единъ много подобенъ накитъ отъ Камунта (северенъ Кавказъ), който сега се пази въ музея на гр. Тифлисъ.⁶ Доколкото може да се сжди отъ репродукцията на тази находка (обр. 2), пластинкитѣ №16—18 както по форма, така и по направа, сж съвсемъ еднакви съ пластинкитѣ отъ мадарския накитъ. Въ украсата имъ, обаче, която е изпълнена въ сжщата техника, се явява едно отклонение. Пластинката № 17 е украсена съ трижълници, наредени аксиално. Пластинката № 16 има два паралелни реда отъ три-

¹ Цит. съч., 435 сл.

² Цит. съч., 225 сл.

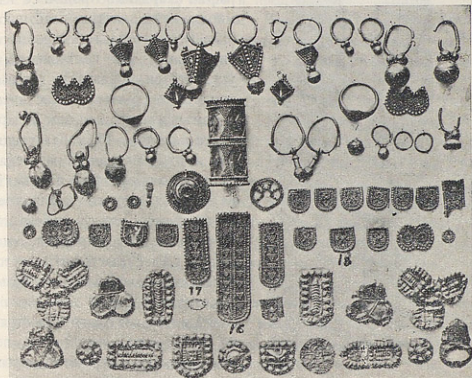
³ За находкитѣ отъ Мадарашъ гл. J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II, 362; III, табл. 272.

⁴ За тѣзи находки гл. Мавродиновъ, *цит. съч.*, 205; съчинението на I. Janko et B. Pósta, *La description des collections*, въ E. Zichy, *Voyages au Caucase et en Asie Centrale. La Migration de la race hongroise*, II 478, табл. XXVII, ни бѣше недостъпно.

⁵ Гл. с. 181, заб. 2.

⁶ Находката е репродуцирана въ G. Radde, *Die Sammlungen des Kaukasischen Museums*. Tiflis, 1902, табл. V, която книга ни бѣ недостъпна. Фотографията за обр. 2 е направена отъ книгата на G. Radde; ние я дѣлимъ на любезността на г. N. Fettich, комуто тукъ изказваме нашата благодарностъ

жгълници, които сж раздѣлени посрѣдствомъ двоенъ зрънчестъ низъ. Въ украсата на пластинкиѣ отъ Камунта ромбовидни фигурки изобило нѣма, странични трижгълници има само върху ези-четата отъ вида № 18. Следователно, сходството между пла-стинкиѣ отъ Мадара и Камунта не е толкова голѣмо, щото да може да се предполага, че тѣ произхождатъ дори отъ едно ателие, както е склоненъ да мисли Fettich.¹

Обр. 2. Златенъ накитъ отъ Камунта — северенъ Кавказъ (споредъ Radde).
Abb. 2. Der goldene Schmuck von Kamunta — Nordkaukas (nach Radde).

Fettich изказва предположение, че находката отъ Камунта стои въ връзка съ утригуритѣ. Той постави, освенъ това, коланната гарнитура отъ Мадара къмъ края на VI или нача-лото на VII вѣкъ, приемайки, че тя произхожда отъ единъ отъ най-старитѣ гробове въ прабългарския центъръ Мадара.

Въ следвацитѣ редове ние ще искаме да прибавимъ къмъ находката отъ Камунта като сравнителенъ материалъ още нѣколко находки, които досега не сж вземани подъ вни-

¹ Цит. съч., 60.

мание при разглеждането на втория златенъ накитъ отъ Мадара. Съ това ние смѣтаме, че художествениятъ кръгъ на този видъ накити се значително попълва и въ бъдеще разглеждането на тѣхния орнаментъ и форма ще може да се постави на по-широка основа.

Обр. 3. Златна пластинка въ музея Валрафъ-Рихардъ въ Кьолнъ.
Abb. 3. Goldene Gürtelbeschläge
in Walraf-Richards Museum zu
Köln.

1. Въ сбиркитѣ на Римско-германския отдѣлъ на музея Валрафъ-Рихардъ въ Кьолнъ се намиратъ три златни пластинки (обр. 3), които, както съ формата си, така и съ голѣмината и украсата си, показватъ голѣма прилика съ голѣмата пластинка и ремъчнитѣ краища отъ мадарската находка. Тѣзи пластинки ние имаме случая да разгледаме, когато проучвахме сбиркитѣ на музея. Тукъ ги публикуваме за първи пѣтъ съ любезното разрешение на директора на отдѣла г. Fr. Fremersdorf, комуто изказваме нашата благодарностъ. Пластинкитѣ отъ Кьолнския музей иматъ гладка гръбна страна, тѣ се различаватъ съ по нѣколко мм. една отъ друга. Украсата на лицевата имъ страна е изпълнена въ грануляционна техника.

Пластинката инв. № 653 е дълга 32 мм. и широка 14 мм.

Върху златна основна плочка сж заварени златнитѣ перли на двата бордюра, раздѣлени чрезъ златна преградка, както при ремъчнитѣ краища отъ мадарската находка. Вътрешното пространство е украсено съ низъ отъ петъ равнобедрени тригълници, разположени по централната ось. Тригълникътъ при основата преминава въ ромбъ. Отъ дветѣ страни на този низъ се редятъ, допрѣрни до вътрешния бордюръ, малки ромбчета.

Пластинката инв. № 654 е дълга 35 мм. и широка 13 мм. Тя има сжщо така два зрънчести бордюра, отъ които вън-

шниятъ е образуванъ отъ по-едри перли. Липсва раздѣлителната златна преграда. Полето е украсено съ петъ ромба, разположени по централната ось, отъ дветѣ страни на които, прилепени до зхтрешния бордюръ, сж наредени по 6 равнобедрени тригълници.

Пластинката инв. № 655 е най-малката, дълга е 30 мм. и широка 11 мм. Лицевата страна е украсена по сщия начинъ и съ сщия орнаментъ, както и предидещата.

По направа пластинкитѣ отъ Кьолнския музей отговарятъ на голѣмата златна пластинка отъ Мадара. Следователно, тѣзи пластинки не сж ремъчни краища; тѣ сж били може би апликирани къмъ други украси, както това ни показватъ находкитѣ отъ Смѣла, отъ долината на Тясминъ, Южна Русия¹ (обр. 4). По украсата на лицевата страна тѣ се отклоняватъ отъ мадарската апликация, понеже у тѣхъ липсва междинната фалшива плетеница. Въ това отношение тѣ се сближаватъ съ украсата на четиритѣ малки ремъчни края отъ Мадара, само че пластинкитѣ инв. № № 654 и 655 нѣматъ и междинна златна ивица между бордюритѣ. По отношение на формата на фигуркитѣ, обаче, и по отношение на тѣхното разпредѣление пластинкитѣ инв. № № 654 и 655 стоятъ по-близу до мадарскитѣ ремъчни краища, ако и въ подробноститѣ да се явяватъ малки отклонения. При кьолнскитѣ пластинки централниятъ низъ отъ ромбове е прекъснатъ, докато у мадарскитѣ ремъчни краища ромбоветѣ се докосватъ въ остритѣ си върхове. При тѣзи две кьолнски пластинки липсватъ и междиннитѣ малки ромбчета, които се излчаватъ отъ тжпитѣ жгли на централнитѣ ромбове. Тѣзи малки ромбчета, образувани отъ по четири зрънца, виждаме върху кьолнската пластинка инв. № 653. Най-после, фигуркитѣ въ дветѣ пластинки отъ Кьолнския музей сж по-малки. Тѣ сж образувани съ страни отъ 3 перли, докато при мадарския накітъ — съ страни отъ по 4 перли. Тригълници съ страни отъ по 4 перли показва само кьолнската пластинка инв. № 653. Изобщо мадарскитѣ ремъчни краища се отлича-

¹ B. Pósta, *Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy*, IV. Archäologische Studien auf russischem Boden, Budapest 1905, 554, обр. 312 № 5—6. Върху тази книга ни обърна вниманието г. Г. Фехеръ, комуто тукъ изказваме нашата благодарность. Ср. сжщо и А. Бобринскій, *Курганы и случайнія археологическія находки близъ мѣстечка Смѣлы*, III, 147, табл. XIV.

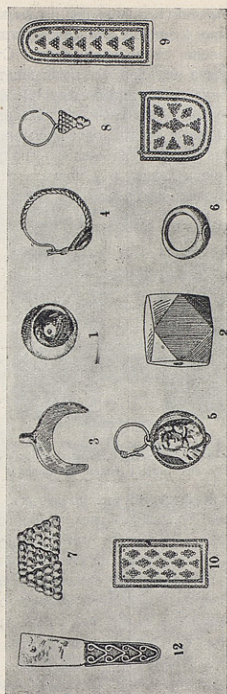
ватъ съ по-тежки пропорции; тѣ сж по-къси, но по-широки.
Украсата имъ е по-сложна, по-претрупана, било то понеже е

Обр. 4. Сребърна находка отъ Смѣла — Южна Русия (Споредъ А. Бобринскій).
Abb. 4. Silberne Funde aus Smjela — Süd-Russland (nach A. Bobrinsky).

вмъкната плетеницата и междиннитъ прегради, било то по-неже сж наредени и междинни ромбчета. Все пакъ, предметътъ отъ дветъ находки принадлежатъ на единъ и сжщъ художественъ кръгъ. За жалость, ние не знаемъ нищо относно мѣстонахождението на пластинкиътъ отъ Кьолнския музей. Тѣ сж постъпили въ музея като частъ отъ богатата сбирка отъ варварски накити на известния колекционеръ Diergardt. За произхода на повечето отъ предметитъ на тази сбирка не се знае нищо. Все пакъ, сигурно е едно, че не всички накити произхождатъ отъ Рейнскитъ земи.

2. Въ споменатото съчинение на В. Pósta¹ сж дадени рисункитъ отъ частитъ на една находка, която е била открита въ Олбия, а сега се пази въ музея на гр. Одесса (обр. 5). Между различнитъ висулки, обеци, перли отъ полублагородни камъни, личатъ и три пластинки, на които не е дадена нито голѣмината, нито направата, нито металътъ. Може да се сжди само за украсата. Тя е изпълнена въ гранулационна техника. Най-важна е за насъ езиковидната пластинка № 9, която показва сжщата форма и почти сжщата украса както пластинка инв. № 653 отъ Кьолнския музей.

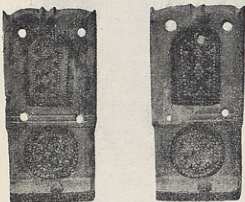
Обр. 5. Находки отъ Олбия. (Споредъ В. Pósta). Abb. 5. Funde aus Olbia (nach B. Pósta).

¹ Стр. 450, обр. 251.

Централнитѣ трижгълници сж сжщо толкова голѣми, съ страни отъ по 4 зрънца. Липсватъ страничнитѣ ромбчета, които сж замѣнени съ по една перла. Съ това тази пластинка се приближава напълно до пластинката № 17 отъ Камунта. Тази находка се датира между I и III в. сл. Хр.¹

3. Още по-близки до пластинкитѣ отъ Кьолнъ сж споменатитѣ вече сребърни апликации отъ околността на Смѣла, Южна Русия.² За жалость, подробно описание на отдѣлнитѣ предмети липсва и у двамата издатели на находката. Ние сме принудени да сждимъ за тѣхъ само по репродукциитѣ у Бо-

бринскій (обр. 4). За насъ сж интересни ремѣчнитѣ апликации № № 5 и 6 (обр. 6), всѣка отъ които е раздѣлена на две не равни по голѣмина полета. Въ горното поле е вгълбната една ези-честа сребърна пластинка, а въ долното поле една кржгла пластинка. И дветѣ пластинки сж украсени съ ромбове и трижгълници, наредени така, както ги намираме въ пластинкитѣ отъ Кьолнъ. Броятъ на фигуркитѣ е по-малкъ, понеже и пластинкитѣ сж по-кжси. Страничнитѣ трижгълници сж съставени отъ по три зрънца. Бобринскій поставя тази находка между IV и VII в. сл. Хр.³

Обр. 6. Ремѣчни апликации отъ Смѣла. (споредъ Бобринскій). Abb. 6. Gürtelschläge aus Smjela (nach Bobrinsky).

Всички описани по-горе пластинки отъ изброенитѣ находки принадлежатъ на единъ и сжщи художественъ кржгъ, центрътъ на който сж земитѣ около северното черноморско крайбрѣжие.⁴ Отъ тази сфера трѣбва да произхождатъ и пластинкитѣ отъ Кьолнския музей. Географски тази група наметници е широко разпространена: отъ Кавказъ, Южна Русия до земитѣ на долния Дунавъ. Надали би трѣбвало да се мисли, че всички тѣзи накити трѣбва непременно да принадлежатъ

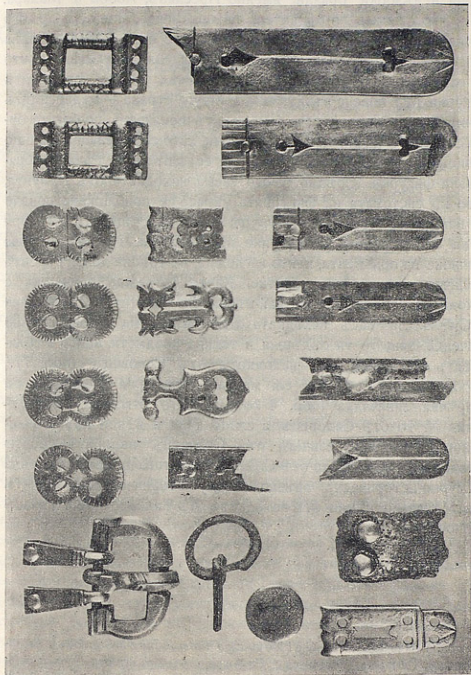
¹ Пакъ тамъ, 451.

² Бобринскій, *Курганы*, III, 147, табл. XIV; Pósta, *цит. съч.*, 554, обр. 312, № 5—6.

³ Бобринскій, *цит. съч.*

⁴ Ср. Fettich, *цит. съч.* 60.

на единъ народъ. Ние имаме работа по-скоро съ една художествена традиция, която е наследявана отъ различни народи,

Обр. 7. Находки отъ Садовецъ. Abb. 7. Funde aus Sadovetz.

населявали тѣзи земи. Какво е участието на прабългаритѣ въ тази художествена продукция — ще може да се установи съ

сигурностъ едва следъ като бждатъ проучени некрополитѣ въ онѣзи мѣста, гдето прабългарската култура е оставила сигурни и дълбоки бразди, именно Преславъ, Абоба и Мадара.

Ако сждимъ по характера на орнамента, още сега трѣбва въ тази група находки да различимъ две подгрупи. Отъ една страна кьолнскитѣ пластинки съ тѣзи на Олбия и Смѣла, които се отличаватъ съ по-бедна орнаментика: между отдѣлнитѣ фигурки има повече въздухъ. Отъ друга страна — мадарскитѣ накитѣ: пластинкитѣ отъ този накитъ показватъ по-богата орнаментация, фигуркитѣ сж съединени, като се забелязва изобщо тенденция междиннитѣ полета да се запълватъ съ новообразувани фигурки. Срѣдно мѣсто заема находката отъ Камунта, като по системата на фигурната украса се приближава повече до находкитѣ отъ първата група, което въ сжщностъ отговаря и на географското отношение на тѣзи две групи. Въ това различие на орнамента, както изглежда, не трѣбва да се търсятъ различни моменти на развитие. Както изглежда, най-ранна е находката отъ Олбия, а най-късни сж накититѣ отъ Мадара и Смѣла. За насъ находката отъ Смѣла има и това голѣмо значение, защото тя съдържа и такива предмети, които я сближаватъ съ нѣкои отъ находкитѣ отъ Садовецъ (обр. 7).¹ Особно важни и близки сж малката сребърна апликация съ напрѣчна закачалка (обр. 4 № 3), която отговаря на апликация № 10 отъ Садовецъ, а сжщо така и нѣкои други апликации и ремѣчни езичета отъ Садовецъ намиратъ своитѣ паралели въ находката отъ Смѣла.² При това положение, една културно-историческа връзка между втория златенъ накитъ отъ Мадара и нѣкои отъ находкитѣ отъ Садовецъ не е никакъ изключена.

¹ За Садовецъ гл. I. Welkov, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien)*, Germania, 19, 149 сл.; G. Bersu, *A 6 th century German Settlement of foederati, Golemanovo Kale, near Sadowetz*, Antiquity XII, 1938, 31 сл. За накититѣ отъ Садовецъ гл. и Мавродиновъ, *цит. съч.*, 187 сл., обр. 236; фотографията за обр. 7 дължимъ на любезността на г. Н. Мавродиновъ.

² Ср. напр. обр. 4, № 22—26 съ обр. 7, № 13, 16—21.

Страничка изъ историята на борбата за черковна независимостъ

Отъ Мих. Димитровъ

Историкътъ на духовното ни възраждане не бива да забравя ония потици, които това възраждане е намирало въ реформената дейностъ на турското правителство. Известно е, че такава дейностъ въ Цариградъ е започнала презъ 1789 година, годината на френската революция. Отъ решаваще значение за турската империя е било да се изравни тя като военна сила съ западноевропейскитъ държави. Затова първитъ реформени стъпки сж били насочени къмъ реорганизиране на армията. Но не може да се измѣни коренно единъ институтъ, безъ съ това да бждатъ засегнати и други страни на живота. Презъ 30-тъ и 40-тъ години на миналото столѣтие въ Турция се правятъ и реформи отъ административенъ характеръ, полагатъ се и известни грижи за училищата, отъ които грижи се ползуватъ главно българитъ. Съ тия грижи турското правителство цели да се ограда отъ вмѣшательството на голѣмитъ европейски държави въ вътрешния животъ на страната. Този мотивъ особено ясно пролича при издаването на известния Хатихумаюнъ (18 февруарий 1856 година) въ края на Кримската война. Познато е, че въ тази война на страната на Турция участвуваха Англия, Франция и Сардиния. За да не би европейскитъ съюзни и несъюзни сили да наложатъ на Турция известно подобрене въ бита на християнскитъ поданици на султана, въ надвечерието на мира той прибърза да издаде поменатия тукъ Хатихумаюнъ, съ който се правѣше известно подобрене въ отношенията между мюсюлманитъ и раята. Така, напримѣръ, осигуряваше се животътъ, честта и имотътъ на всѣки гражданинъ на страната, безразлично отъ каква народностъ е той, отмѣняваха се нѣкои данѣци, внасяха се нови подобрения въ администрацията, допускаха се и немюсюлмани до административни служби, и т. н. Но най-важното, което ни интересува въ случая, бѣ прогласяването

на пълна свобода на въроизповѣданието. При това положение недоволството у българитѣ отъ гръцкото духовенство се прояви по-свободно и борбата за черковна независимостъ се подема съ нови сили, за да завърши съ пълна победа въ края на следващитѣ две десетилѣтия.

Историята на тази продължителна и упорита борба е позната у насъ, особено следъ обстояния трудъ на човѣка, на чийто паметъ е посветена настоящата книга отъ Известията на Бълг. истор. д-во. И все пакъ, азъ смѣтамъ, че не е безъ интересъ да се запознаемъ съ единъ епизодъ изъ тази борба, намѣрилъ мѣсто въ страницитѣ на европейско списание.

Въ „Le Spectateur de l'Orient“ отъ 1857 год. (vol. VIII.) е помѣстена статия „Question Bulgare“ (Българскиятъ въпросъ), въ която авторътъ изказва надежда, че на интригитѣ, правени отъ страна на българитѣ по отношение на цариградската черква, ще да се тури край отъ самата Порта. Авторътъ изказва и учудването си, че френскиятъ вестникъ „Presse d'Orient“ е взелъ страната на българитѣ. Вижда се, че авторътъ на тази статия ще да е гръкъ. Личи отъ друга страна, че противникитѣ на борбата за нашата черковна независимостъ ще да сж смѣтали общественото мнение въ Европа всецѣло на своя страна, та често апелиратъ къмъ него. Това се вижда и отъ Correspondence du Spectateur, помѣстена въ сжщия брой и идеща отъ Филипополъ. Авторътъ на тази кореспонденция съобщава, че отъ нѣкое време се прави опитъ да се възприеме идеята за възраждане на българското наречие (*idiome bulgare*). Като резултатъ отъ това, гръцкиятъ езикъ, който отъ незапомнени времена е билъ употребяванъ въ всѣкидневнитѣ отношения на хората, въ разговора и въ кореспонденцията на народа, както и въ черквитѣ, днесъ е изгоненъ изъ по-голѣмата частъ отъ българскитѣ градове. Тайни агенти кръстосватъ България въ всички посоки, като разпространяватъ тия идеи. Тѣхната смѣлостъ е стигнала до тамъ — да искатъ да промѣнятъ гръцкитѣ имена на градоветѣ. И като привежда една прокламация, която била пуснатата въ стихове на първия день на новата година въ Търново, авторътъ на кореспонденцията продължава: „Такива сж следствията на една система, която ние току-що очертахме; нужно е Великитѣ сили, и особено Портата, да я задушатъ още въ самото й начало, преди да стане тя опасна и преди да достигне онази

степенъ на влияние, която току-що искаха да отстранятъ чрезъ Парижката конференция¹ и чрезъ Хатихумаюна.

Ето и прокламацията, за която става дума и която намираме въ френски преводъ. Кому принадлежи тя, за това, разбира се, е безполезно да гадаемъ.

„Chers frères, Bulgares égarés; le jour du jugement dernier vous serez réprouvés; car vous vous prosternez par devant les prélats grecs, qui, de même que des loups affamés et voraces ouvrent leur gueule pour dévorer le pain que les Bulgares gagnent à la sueur de leur front. Que Dieu veuille bien les punir avec sévérité pour leurs actes! Frères! que la nouvelle année de 1857 puisse rajeunir aussi vos cœurs! Unissons-nous pour déclarer à haute voix que nous ne voulons point de prélats grecs, prélats imposteurs et hypocrites, et pour solliciter la protection de notre père commun le Sultan qui nous a été donné par Dieu. Supplions-le de nous accorder un évêque bulgare, qui sera le directeur de nos âmes, suivant l'esprit de notre religion; il nous initiera au mystère de la mort de Jésus, en se servant pour cela de notre langue, et nous expliquera les dogmes de la religion du Christ comme un frère, et il nous conduira aux portes du paradis. Celui qui ne prêtera pas attention au conseil que nous donnons ici, sera maudit par tout le monde et renvoyé du giron de l'église; le nom de Bulgare ami de son pays ne lui sera plus donné, et Dieu le punira par le feu éternel de l'enfer.“

„Le 1. Janvier 1857.“

¹ Конференцията презъ мартъ 1856 г., чрезъ която се тури край на Кримската война.

Отношения между българи и турци въ София презъ XVI вѣкъ

Отъ П. Динековъ

I.

Презъ първата половина на XVI в., въ разстояние на 40 години, турцитѣ правятъ въ София три, отбелязани въ наши книжовни паметници, опити да помохамеданчатъ съ насилие християни. И третѣ опита завършватъ съ умъртвяване на нежелаещитѣ да се откажатъ отъ християнската вѣра софийски жители. Първиятъ отъ тѣхъ, св. Георги Кратовски, бива изгоренъ на клада въ 1515 г., вториятъ, св. Николай Софийски, — убитъ съ камъни въ 1555 г. За третия, св. Георги Софийски, даннитѣ сж доста противоречиви. Споредъ житието на св. Николай Софийски, написано отъ Матей Ламбадарий, и похвалата на софийскитѣ мченици той е загиналъ следъ св. Георги Кратовски, известенъ съ името „Нови Софийски“, и затова бива нареченъ „Новейши“. ¹ Това посочване, което иде отъ мѣстно лице — Матей Ламбадарий, добре запознато съ миналото на София, се подкрепя и отъ обстоятелството, че за св. Георги Софийски не се говори нищо въ житието на св. Георги Кратовски, писано отъ попъ Пѣя. Ако първиятъ бѣ загиналъ преди втория, авторътъ непременно би отбелязаль тоя важенъ фактъ, както по-късно постѣпва Матей Ламбадарий.

Отъ друга страна известно е, че „миѣхъ и“ презвѣтеръ Паѣа“, въ Псковъ, Русия, написва житие презъ 1539 г. на „сѣтаго и славнога келікомѣника Хѣла Георгіа Новѣаго мѣуникаго са къ Среѣне гредѣ бѣлѣгарѣстѣмъ.“ ² Споредъ посочването на А. И. Яцимирски, запазени сж въ различнитѣ славянски книгохранилища 25 преписа на това житие. ³ Той обнародва единъ преписъ отъ 1552 г. ⁴

¹ П. А. Сырку, *Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній Болгаръ и Сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ*, Спб. 1901, сс. 40—42, 144—157.

² А. И. Яцимирскій, *Изъ исторіи славянской проповѣди въ Молдавіи*, Спб. 1906, сс. LXXIV—LXXVIII, 99—109.

³ Тамъ, сс. LXXV—LXXVI.

⁴ Тамъ, сс. 99—109.

Въ това творение на презвитера Илия се описватъ животътъ и страданията на мъченика св. Георги, роденъ въ София, загиналъ на клада въ 1514 г. Обстоятелството, че мъченикътъ е роденъ въ София, дава основание да се смѣтне, че се касае за оня св. Георги Софийски „Новейши“, за когото говори и Матей Ламбадарий — „ѣмоуѣ роуѣненіе и вѣспѣтаніе ѡуѣстоко же наѣуе саѣми прѣнослоуѣеми гріѣхѣ.“¹ Но се явяватъ две съществени различия въ двата извора: Матей отбелязва, че Георги Софийски е загиналъ следъ Георги Кратовски, и то на бѣсилка; Илия съобщава за дата на смъртъта 1514 г., а за начинъ на умъртвяването — изгаряне на клада. Житието на Илия не може да бѣде особено достовѣренъ източникъ, защото то е писано далечъ отъ мѣстото на събитието, доста години следъ него и възъ основа на разкази на други лица. Именно, Илия черпи данни отъ атонскитѣ монаси Митрофанъ и Прохоръ, които пристигнали въ Новгородъ да събиратъ милостиня. Вѣроятно, въ показаніята си тѣ сж забъркали мъченията на двамата Георгиевци. Обнародваното отъ А. И. Яцимирски житие по-скоро се отнася за св. Георги Кратовски, като даннитѣ за неговото мѣсторождение сж взети изъ живота на неговия съименникъ. Произведението на Илия се подценява като исторически изворъ и поради обстоятелството, че то е писано подъ силното влияние на Цамблаковото житие за Иоанъ Нови Бѣлградски.² Следователно, докато не се проучатъ всички преписи на житието, писано отъ Илия, — а това засега е невъзможно, като по-мѣрдавни за живота и личността на св. Георги Софийски „Новейши“ трѣбва да се приематъ посочваніята на Матей Ламбадарий и на похвалата за софийскитѣ мъченици.³

Изобщо въ агиографската книжнина, свързана съ живота на тия мъченици, намираме твърде любопитни данни за отношенията между българи и турци презъ XVI вѣкъ.

¹ П. Сырку, *Очерки*, с. 40.

² А. И. Яцимирскій, *Григорій Цамблакъ, Очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности*. С.-Пб. 1904, сс. 457—461.

³ Вж. още Ив. Снѣггаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия отъ падането ѣ подъ турцитѣ до нейното унищожение*. София 1931, сс. 572—573; Ст. Станимировъ, *Св. мжч. Георги Нови Софийски*, сп. Християнка, г. V, кн. 1—2, сс. 37—42; кн. 3, сс. 84—86; кн. 4—5, сс. 135—139; Ст. Станимировъ, *Образъ на св. Георги Нови отъ София*, тамъ, кн. 6, сс. 180—182.

II.

Първиятъ отъ тѣхъ, св. Георги, роденъ въ Кратово, отъ малкъ изучава златарския занаятъ. Когато баща му умира, той се преселва въ София — „понеже ануѣнъ бѣ отрокъ и краснъ зѣло, ако не обрѣтати се подобниъ нему ажитою въ градѣ томъ, оубоже же се жити къ мѣстѣ томъ, царюу исмаилѣтскомуу Бамзиту бегоу царствоующюу тогда, и оубоже се да не поуждею въведенъ боудеть къ дворѣ юго“.¹ Обаче въ София Георги сжщо привлича вниманието на турцитѣ и тѣ веднага направятъ опитъ да го помохамеданчатъ. Избиратъ единъ по-ученъ духовникъ „извѣстна и хитра въ словѣ и въ откѣтоу въсакомоу готовъ“,² който му обещава слава и честь, бракъ съ дъщерята на първия и най-богатъ турчинъ въ града, ако приеме мохамеданството. Георги не само отказва, но смѣло излага предимствата на християнската религия, дори и нѣщо повече — посочва неджитѣ на турскитѣ първенци: „къси нже къ вась царие и князи и соудие и вельмоужие, ако же ныни зроу, синни дѣлаи нехистыми порабощени соутъ и до коньца живота своего безъ покаиния злѣ погмелотъ“.³ А когато турчинътъ му казва, че тѣ омилоствиватъ Бога чрезъ благодеянията, които правятъ, като строятъ черкви, мостове и чешми, Георги отговаря: „Пишетъ Давидъ доухомъ скетымъ: жрѣца нехъстивыхъ мръзость Господеки“.⁴ Гия думи на Георги биватъ съобщени на сждията. Съ хитрость младежътъ бива заведенъ при него. Удивенъ отъ неговата хубость, сждията сжщо му предлага да се откаже отъ християнството, като го заплашва, че ще погине, ако не го послуша. Отново започва препирня, въ която Георги твърдо защищава християнската религия. Тогава турската тѣла, която стои наоколо, се разярява и сждията заповѣдва да го заведатъ въ тъмницата. За сждбата на Георги особени грижи полага попъ Пѣя, който е и авторъ на житието му. Той измолва да се срещне съ него въ тъмницата, гдето увещава мъченика да се държи твърдо докрай. Следъ осемъ дни отново завеждатъ Георги при сждията. Повтарятъ се предишнитѣ увещания и ласкания. Дори сждията извиква единствения си синъ и казва: „Се Ге-

¹ Ст. Новаковић, *Служба и живот светого Ђурђа Кратовца*. Гласник, XXI, 1867, с. 133.

² Тамъ, сс. 133—134.

³ Тамъ, с. 135.

⁴ Тамъ, с. 135.

оргии, отъ селѣ си смнѣ мон братъ ти боудеть, ментъ же обон смнѣ и въ домоу моємъ съ инѣ коупно прѣбоудешн и, акоже зрини, азъ състърѣхъ се нѣсмъ, но смърти моенъ кѣторѣи наследникъ боудешн късемоу моємъ богаѣсткоу и сътежанию. Съ злѣпнинемъ снѣ иже рѣхъ прѣдъ синѣи късѣи даю ти днѣсь да оуѣзриши се ако истинно ти глаголю.“¹ Тѣлпата съ викове възхвалява думитѣ на сждията, но Георги продължава да защищава христовата вѣра, като заключава: „Азъ же Христовъ нѣсмъ и зѣт и въ боудѣщемъ кѣтѣ.“² Сждията едва успѣва да спре съ слугитѣ си насъбраното множество, което иска да линчува Георги и което крещи, че непокорниятъ трѣбва да бѣде изгоренъ на огънь. Неговиятъ споръ съ тѣлпата, въ който той се явява до известна степенъ защитникъ на мъченика, е много интересенъ, при все че напомня държането на Пилатъ при сжденето на Христа. Най-сетне сждията изказва своята присѣда, обръщайки се къмъ Георги и следъ това къмъ тѣлпата: „Азъ кѣроу снѣхъ множество науе тебе единого и понеже не откѣржешн се Христа, достонѣи нѣси смърти“... „Рѣхъ нѣго на вѣсь и на доушѣхъ кашнѣхъ да боудеть, акоже хоѣте сѣтворите о нѣмъ.“³

Разярената тѣлпа се устремява къмъ мъченика — „ако вѣлци растрѣгноути агница“.⁴ Нанасятъ му плесници, плюятъ го и го завеждатъ на площада предъ черквата св. София, запалватъ голѣмъ огънь и го изгарятъ. Преди това, съ ласкания и увещания, тѣ още нѣколко пѣти го подканятъ да се откаже отъ християнството. Жалятъ го, че се погубва младъ, и му обещаваѣтъ дарове и богатство. Но Георги отговаря: „Рѣхъ вѣмъ единому и дваши, ако азъ кѣри моенъ не откѣргоу се ни-коли же, аѣе тѣмѣи моуки нанесете на ме“.⁵ Когато огънятъ го обгрѣща, той се прекръства съ дѣсна рѣжка, а единъ отъ множеството го удря силно съ едно дърво по главата и той издѣхва.

Върху подобна основа е построено и житието на св. Николай Софийски. Влиянието на първото върху второто и въздействието на общи образци сѣ очевидни. Събитията се развиваѣтъ въ София, Никола е сѣщо занаятчия (обущаръ), тур-

¹ Тамъ, с. 143.

² Тамъ, с. 145.

³ Тамъ, сс. 146—147.

⁴ Тамъ, с. 147.

⁵ Тамъ, с. 148.

цитъ си послужватъ съ измама, за да го привлѣкатъ къмъ мохамеданството, но той не се отказва отъ християнската религия. Въ развоя на събитията участвуватъ двама турски сѣдии, български свещеникъ — авторътъ на житието Матей Ламбадарий, който непрекъснато насърдчава Никола, и турската тѣлпа, която има сѣщото отношение къмъ мъченика. Той е роденъ въ Янина. Дохожда въ София, тукъ се и оженва. Следъ известно време заминава за Влашко, живѣе въ двора на тамошния господарь Мирчо, връща се отново въ София. Тукъ дружи съ турци и тѣ решаватъ да го помохамеданчатъ. Опиватъ го съ измама и го обрѣзватъ, по тоя начинъ го смѣтатъ вече за мохамеданинъ. Цѣлото православно население въ града е възмутено. Николай прекарва въ особено потиснато състояние една година. Презъ май 1555 г., на празника Възнесение, той се моли въ кѣщи като християнинъ да бже простенъ грѣхътъ му. Турцитѣ изпращатъ при него свой пратеникъ — „си́лиа къ сло́веси и къ остроо́уми“, въ бѣседахъ же зело нскоу́ сна“, ¹ който говори на Николая, че като мохамеданинъ е длъженъ да изпълнява мохамеданскитѣ религиозни обичаи, че трѣбва да остави жена си — християнка — или да я накара да стане мохамеданка. Николай заявява, че е християнинъ, че християнството стои по-високо отъ мохамеданството. Това разгнѣвява турцитѣ, които подслушватъ, залавятъ Николая и го завеждатъ при градския сѣдия — единъ фанатизиранъ старецъ, който временно изпълнява тая служба. Тукъ се развива много интересенъ сѣдебенъ процесъ, въ който Николай подържа, че насила е превърнатъ въ мохамеданинъ, но се чувствува християнинъ; изважда отъ джеба си образа на Христа и го цѣлува предъ всички. Турцитѣ не могатъ да посочатъ свидетели, че Николай доброволно е приелъ мохамеданството. Той бива затворенъ въ тъмница, цѣла нощъ се моли Богу. На следния день сѣденето продължава, тѣлпата оскърбява и бие мъченика, но той твърдо защитава своята вѣра. Въ тъмницата, гдето прекарва до пристигането на титулярния сѣдия, Николай бива измъчванъ, по заповѣдь на началника (епарха) на града той бива поставенъ въ окови, не може да приема посещения на християни. Новиятъ сѣдия пристига, тържествено посрещнатъ отъ турцитѣ. Завеждатъ при него Николая, сѣденето трае нѣколко дни. Сѣдията не намира никаква вина

¹ Сырку, Очерки, с. 84.

у него, търси начини да го спаси, съветва го привидно да се отрече отъ християнството и да напустне града, заявява на множеството, че не може да поеме отговорностъ за смъртта на Николая. Но всичко е напраздно: тълпата, подстрекавана отъ своя водачъ-фанатикъ и подкрепяна отъ началника на града, измѣква Николая отъ тъмницата, нанася му жестоки мъчения, убива го съ камъни въ мѣстността „Три кладенци“ и следъ това изгаря останките.

По-малко сведения имаме за св. Георги Софийски. Роденъ въ София, той се е отличавалъ съ голѣма хубостъ, поради което турцитѣ искали да го помохамеданчатъ. Понеже не се отказалъ отъ Христовата вѣра, насилниците почнали да го мъчатъ и го затворили въ тъмница. И той билъ съдденъ, както другитѣ страдащи, но „къмъ сѣдѣнето въ ѿ соуднища того изстрѣлютъ“¹ и го обесватъ на едно дърво срѣдъ града. Тукъ ставатъ нѣколко чудеса: тѣлото, въпрѣки слънчевата горещина и топлината, която иде отъ близката пещъ за желѣзна руда, остава три дни непромѣнено.

III.

Отъ житията на софийскитѣ мъченици личи, че презъ XVI в. въ София турското население е било твърде многобройно. Турцитѣ и при третѣ процеса се явяватъ въ голѣми множества и влияятъ решително върху съдбата на мъчениците. Известно е, че и презъ турското робство София запазва своето важно административно и стратегическо положение. Тя е седалище на румелийския беглербегъ, тукъ винаги се намира значителенъ брой войска, тукъ съществуватъ важни правителствени учреждения.² Съобщенията на пжтешествениците отъ това време сж твърде любопитни. Въ 1502 год. Ф. Петанчичъ пише за София „прочутъ въ наше време като търговски градъ“.³ Същото потвърждаватъ Б. Рамберти въ 1534 г.,⁴ Бусбекъ въ 1553 г.,⁵ Ст. Герлахъ въ 1573—1578 г.,⁶

¹ П. Сырку, *Очерки*, с. 41.

² За политическото, административно и стопанско положение на София при падането ѝ подъ турцитѣ вж. Д. А. Ихчиевъ, *Материали за историята ни подъ турското робство*, София 1907, сс. 4—5.

³ ПСп., кн. IV, 1883, с. 70.

⁴ Тамъ, с. 99.

⁵ ПСп., кн. VI, 1883, с. 11.

⁶ Тамъ, сс. 22 и сл.

Мелхиоръ Безолтъ въ 1584 г.¹ Интересни сж сведенията за числеността на турското население. Б. Рамберти пише: „Най-голъмата частъ отъ жителитѣ сж турци“.² Ст. Герлахъ говори за многото джамии и за отношението на турското население къмъ християнитѣ.³ Презъ следния вѣкъ, на 1665 г., дори единъ отъ пжтешественицитѣ забелязва: „Този градъ е до-толкова потурченъ, щото въ него не съгледахме нищо по-древно отъ самитѣ турци“.⁴ Разбира се, къмъ показанията на пжтешественицитѣ ще трѣбва да се отнесемъ съвсемъ критично. Но числеността на турцитѣ се посочва и въ други свидѣтелства: въ по-голъмата частъ отъ 63 еснафи въ София презъ XVII—XVIII в., наредъ съ българитѣ, участвуватъ турци.⁵ Презъ XVII в. Евлия Челеби говори за многобройнитѣ турски джамии и за добре уреденитѣ медресета въ София.⁶ Съ числеността на турското население могатъ да се обяснятъ доста нѣща въ отношенията между мохамедани и християни.

Житията на софийскитѣ мжченици подчертаватъ преди всичко религиозния фанатизмъ на турцитѣ. Господствуващото население не може да понесе обстоятелството, че между християнитѣ, напримѣръ, може да има лица, които се отличаватъ съ тѣлесна хубостъ, душевна кротостъ или нѣкакво умение и сръчностъ. Турцитѣ се вбѣсаватъ, когато чуватъ, че Георги Кратовски и Николай поставятъ по-високо християнската религия отъ мохамеданската и не приематъ на никаква цена да се откажатъ отъ нея. А когато св. Георги Кратовски бива заведенъ предъ черквата св. София, за да бжде изгоренъ, турцитѣ се надпреварватъ да носятъ дърва за кладата: „Синъ слышавъше покаяше огнь да принесеиъ боудеть къ скорѣ и тако оутѣкомъ потекоше множество къ ближние дома, и ови глаголю поемъ теуааше, нивъ же оугляне гореще и дроугъ дроуга предѣлающе текоуши конъ бы прыткѣе эжегъ скрадоу, инеть бо къ смыслу съюемъ омыраении яко великоу слоужькоу Богоу сътворити“.⁷ Фанатизмътъ

¹ СбНУ, IV, 1891, с. 440.

² ПСп., кн. IV, 1883, с. 99.

³ *Пос. сп.*, VI, 1883, с. 23.

⁴ СбНУ, VI, 1891, с. 171.

⁵ Д. А. Ихчиевъ, *Еснафски документи и еснафски организации въ турско време*. Сп. на Българското икономическо д-во, г. XI, 1907, кн. 7, сс. 454—458.

⁶ ПСп., LXX, 1909, с. 698—699.

⁷ Гласник, XXI, с. 148.

на турцитѣ се проявява и въ усилията, които правятъ, да не остане нищо отъ тѣлото на мъченицитѣ, което после да послужи като предметъ на поклонение. Убиватъ Николая съ камъни, но това не е достатъчно: старателно изгарятъ посѣчени-ния и обезобразенъ трупъ. А въ руското житие на св. Георги Кратовски се съобщава, че на кладата турцитѣ „вѣтрѣгоша несть мно́жъство къ огнь на мо́щи стѣго, ꙗко бы размѣшеномъ ко́-стемъ быти и не по́знати мо́щен стѣго“.¹

Религиозниятъ фанатизмъ най-често се изразява въ жестоко отношение къмъ страдалцитѣ. Софийскитѣ жития даватъ поразителни примѣри на разяреност и жестокость. И тримата мъченици сж изложени на твърде голѣми изтезания по пѣтя отъ тъмницата до сѣдилището и обратно и отъ сѣдилището или тъмницата до лобното мѣсто. Излишно е да се посочватъ всички случаи. Ето само нѣколко отъ по-характернитѣ: „Соудни же покеле кести яго [Георги Кратовски] къ тъмниноу, и тако сакезахъше роуце на оветъ и оки вноше, и оки порѣ-клаше и нин наюше, всадише яго къ тъмниноу“.² Турчинъ на-нася побой на св. Николай въ самото сѣдилище: „Ѣдинъ ѿ нѣже тоу соуднымъ оудѣнъ, жѣздоу вѣлѣмъ поражаетъ стѣго къ лице и толико уелюсти емоу съкроушникъ, ꙗко ѿ зѣлымъ оудѣренемъ ѿнемъ нѣсоуити по ноу́жѣмъ сѣди́номоу ѿуе се стра́дальца. Та́же покрѣгъ на́линоу роуце хѣе на́нь къзаа́глетъ и къ зе́мни стѣго покрѣгъ понирше чема́тнѣкно ꙗ́стѣю по гла́ке и по оу́стоу на мно́зъ бы́а, ногою же своѣю на́къ по хрѣ́стоу и по урѣ́коу ꙗ́хѣ, ꙗко кы́а́а и́зла́ати се оу́тро́ба его́. Посла́нимъже не́псто́вѣстоу ѿбѣе́тъ бы́къ, на́уеже бе́соу съдрѣ́жимъ ꙗ́ро́стнымъ на́мене́мъ ды́ха, роу́кою сѣди́ною стра́дальца грѣ́танъ ѿбѣе́мъ крѣ́нѣ, дроу́гоу́же роу́кою но́жѣ и́зла́къ вѣ́ленъ за́кла́ти ꙗ́ръ вѣ́сехъ хо́телше стѣго“.⁴ Присѣжствуващитѣ спиратъ тоя разяренъ мохамеданинъ, който чрезъ жестокостта си иска да покаже религиозната си ревность и да спечели похвала. Другъ турчинъ удара съ камъкъ Николая, когато го водятъ къмъ лобното мѣсто: „Ѣдинъ ѿ бѣ́протѣ́кны́ камѣнь вѣ́ленъ кы́къ и стѣго къ гла́воу лю́те оу́из-кы́къ, ꙗко́же вѣ́лми ѿцо́утити бо́лѣ́знь“.⁴ Когато сѣдитя пре-

¹ А. И. Яцимирскій, *Изъ исторіи славянской проповѣди въ Молдавіи*, с. 107.

² Гласник, XXI, с. 139.

³ П. Сырку, *Очерки*, с. 102.

⁴ Тамъ, с. 134.

дава Георгия Кратовски на тълпата; турцитѣ се устремяватъ къмъ него „ако вѣщи разстрѣгоути агньца.“¹ По сѣщия начинъ нападатъ и Николая: „акоже вѣдѣтъ некои“ окроу живишемъ Хъко ѿно ѿкуете.“² И следъ това: „Множество же оуко соущоу вѣго борьцѣ поемлютъ сѣгаго, и что не твореть. Оумъ вѣдѣюще оумъ же порѣвлюще, дроузы же ихълюще, и ни же эл вѣдѣти и эл оушесѣ, и ни не сѣтлю же по лицоу вѣсею сѣлоу вѣдѣху и тако съ поу жѣсю въ соудниномъ мѣстоу вѣдѣху и прызамъ его подробноу вѣдѣху.“³ Жестокостта на турцитѣ се проявява особено при умъртвяването. Участникитѣ въ шествието се надпреварватъ да откриватъ нови начини за измъчване.

Въ житията на софийскитѣ мъченици твърде подробно е очертана ролята, която играе въ процеситѣ турската тълпа. Въ това отношение особено обстоенъ е Матей Ламбадарий. Тя е фанатизирана въ религиознитѣ си схващания, не понася никаква чужда вѣра, особено вѣрата на раята, буйно и свирепо реагира при спороветѣ съ християнитѣ. Множествеността дава сила на отдѣлнитѣ членове, затова тълпата действа единодушно при всички случаи. При това много важни сж и подстрекателствата на водачитѣ ѝ, които събуждатъ нейния фанатизъмъ.⁴ Самочувствието на турската тълпа е толкова високо, че тя се смѣта властна да издава присъди не само надъ християнитѣ, но дори да се опира на сѣднитѣ и да подчинява волята имъ на своята воля. Много характеренъ е случаятъ въ житието на св. Георги Кратовски, когато сѣдния се опитва да защити мъченика: „По что тако ако и дѣлн зѣрне оустрашмасте се на нь, не вѣдѣте ли азъ имѣю отъ црѣ: игоже азъ осуждоу, осужденъ естъ, и игоже скобождю, скободъ естъ. Они же възъише: Акоже соудъ дѣл ти естъ, соудн прикѣднѣ по нашемуу законоу понеже и мы вѣсъ законъ нашъ сѣдѣмъ, аще и не имамъ вѣдѣти отъ црѣ.“⁵ Тоя отговоръ съдържа до известна степенъ заплашване, което принуждава сѣдния да приеме решението на множеството. Ясно е, че дори, когато е имало добра воля у известни лица отъ турската администрация въ отношенията имъ къмъ българитѣ, турската тълпа се е на-

¹ Гласник, XXI, с. 147.

² П. Сырку, *Очерки*, с. 87.

³ Тамъ, с. 87.

⁴ Вж. особено П. Сырку, *Очерки*, сс. 128 и сл.

⁵ Гласник, XXI, сс. 145—146.

мѣсвала съ своя фанатизъмъ, за да попрѣчи и да подчертае отново принизеното положение на раята.

Отъ житията на софийскитѣ мѣченици личи и отношението на българитѣ къмъ турцитѣ презъ XVI в. То е изобщо отрицателно. Авторитѣ на житията често си служатъ съ епитети и названия като „невѣрни“, „убийци“, „нечестиви“ и пр., които изразяватъ възмущение или погнуса отъ дѣлата на мюсюлманитѣ. Това особено личи при процеситѣ. И тримата мѣченици смѣло и открито нападатъ мохамеданската религия. Тѣ ясно поставятъ християнството по-високо отъ нея. Спороветѣ имъ съ турскитѣ съдии винаги иматъ за последица яростта на тѣлпата, която схваща откровенитѣ и твърди отговори на християнитѣ като най-голъма хула и най-тежко предизвикателство срещу мохамеданството и турския народъ. Естествено, мѣченицитѣ сж твърде много идеализирани, въ спороветѣ говорятъ въ повечето случаи не тѣ, но авторитѣ на житията, защото не могатъ да притежаватъ сложната теоретична аргументация, съ която си служатъ. Въ тия случаи се проявява начетеността на книжовницитѣ, които приписватъ на героитѣ си свои думи и мисли. Все пакъ основното отрицателно отношение къмъ мохамеданския свѣтъ е несъмнено. Георги Кратовски, напримѣръ, напада не само чуждата религия, но и всички турски първенци: „къси нже къ касъ царие и кнези и соудие и кельмоужие, ако же нима зроу, синни дѣла неуистыми порабощени соуть и до коньца жикота своего безъ покаяния зѣ погыбляють.“¹ И книжовницитѣ не отминаватъ случая да подчертаятъ своето отрицателно отношение къмъ мохамеданството и турцитѣ. Това тѣ вършатъ било при изображение на отдѣлни лица (турския свещеникъ, който увещава Георгия Кратовски, водачитѣ на турскитѣ множества, турската тѣлпа, първия съдия-старейшина, който съди Николая, цѣлата турска държавна, правна и религиозна уредба въ руското житие на Илия и т. н.).

Но авторитѣ на житията се стараятъ да бждатъ обективни, затова понѣкога посочватъ и положителни черти у турцитѣ. Така Матей говори за доброто държане на тъмничния пазачъ къмъ Николая.² Попъ Пѣя споменава за своя познатъ

¹ Гласник, XXI, с. 135.

² П. Сырку, *Очерки*, с. 119.

„срацининъ“, който тайно изповѣдвалъ християнството: „Свещеникъ же имѣше єдиногѡ срацинина срациньскою одеждою одѣвна краснѣ, въ срьдци же великоу любовѣ имѣе о християнѣхъ крѣ, страхъ же ради не смѣаше исповѣдати, нѣ къ тѣмъ великѣ поклѣклѣше имоу презкутерѣ вѣса съ радостію приимаше“.¹ Попъ Пѣя му поръчва да върви следъ шествието, между турската тѣлпа, за да чуе всичко, какво ще кажатъ турцитѣ на мѣченика и какво той ще имъ отговори. Още по-интересенъ е случаятъ съ изображението на турскитѣ сѣдии. Като се изключи сѣдията-старейшина, който отначало сѣди Николая и който е представенъ като несправедливъ и жестокъ, сѣдиитѣ сж обрисувани въ симпатична свѣтлина. Преди всичко, тѣ не се влияятъ отъ виковетѣ, предизвикателствата и озлобението на тѣлпата, но се стараятъ да намѣрятъ вина у обвиняемитѣ, разследватъ и разпитватъ свидетели, търсятъ да установятъ истината. И следъ като не намиратъ вина, готови сж да освободятъ затворницитѣ. Когато множеството имъ попрѣчва за това, тѣ слагатъ вината отъ себе си и ги предаватъ. Ясно е, че въ образа на сѣдиитѣ сж намѣрили мѣсто спомени отъ сѣденето на Христа. Тѣмъ сж приписани много отъ чертитѣ на Пилата. Подобни сѣдии се срѣщатъ и въ други жития на мѣченици, та тоя образъ става едва ли не стереотипенъ въ християнската агиографска литература.² Все пакъ, заслужава да се отбележатъ нѣкои подробности отъ държането на турскитѣ сѣдии въ София.

При сѣденето на Георги Кратовски интересенъ е моментътъ, когато сѣдията повиква своя синъ и предлага на Георгия да го осинови — да стане братъ на сина му и заедно съ него да наследи всичкитѣ му имоти. Сжщо тѣй любопитни сж опититѣ на сѣдията да го защити отъ тѣлпата, на която открито заявява: „Понеже крѡю свою похвалѣмъ и нашоу не приимѣмъ, сего ради ли да сѣжежѣмъ ѿго“.³ Въ житието на Николая сѣдията извежда мѣченика презъ заднитѣ врата, за да го запази отъ тѣлпата. По тоя поводъ Матей забелязва за него: „Бѣла бѡ бѣгосѣмьслѣнъ и мѣтѣкъ бѣ ꙗко же ска'зашѡмъ“.⁴ — Интересно е отношението на сѣдията въ житието на Георги Кратовски

¹ Гласник, XXI, с. 147.

² Срв. житието на Иванъ Нови Бѣлградски отъ 1438 г. у А. И. Яцимирскій, *Изъ исторіи славянской проповѣди въ Молдавіи*, с. 3—11.

³ Гласник, XXI, с. 146.

⁴ Сырку, *Очерки*, с. 127.

къмъ християнската религия: „Ѣда азъ глаголю отъвѣща ти се Христа и не любети его ни почитати его, да не боудеть, поимже и азъ того зело люблю и исповеждоуе мко отъ доуха божия зауетъ есть и отъ дѣвнѣ Маріе рождень безъ мужа и пророкъ истинныхъ есть и живъ на небесахъ възиде, и пакы ти хочеть быти соудни къ послѣдънымъ дньмъ. Иже семоу не вѣроуен проклетъ да есть.“¹

Въ житията се съдържатъ и данни за лични връзки и сношения между българи и турци. Така попъ Пѣя, който се е ползувалъ съ добро име въ града, е познавалъ сѣдията, тъмничния стражъ и нѣкои други турци. Той се застъпва за мжченика предъ турскитѣ власти: „Прѣзкутеръ же шѣдъ тѣмъ къ соудни моле его и дары обещавае многы да его отъ оузы скободить, злиемъ бо бѣше соудни презкутеръ доврѣ.“² За връзкитѣ му съ тъмничния пазачъ научаваме отъ думитѣ: „Поимже и тъмничныхъ стражъ зело любаше скещеника и по колѣнъ его сѣкорѣ.“³ Другъ любопитенъ фактъ е дружба на Николай съ турцитѣ, поради което, именно, и пострада. Той отива съ тѣхъ да се весели „въ храминноу крѣпостиюхъ.“⁴

Заслужава внимание още едно посочване въ житията. Като причина за преселването на Георги Кратовски въ София е показана неговата хубость — „лнхъ бѣ отрокъ и краснъ зело, шко не обрѣтати се подобны нѣмоу лнхотю къ мѣстѣ томъ.“⁵ Георги се е боялъ да остане въ Кратово, за да не го взематъ турцитѣ за двора на султанъ Баязидъ II. Сжщата причина се споменава и въ руското житие. Ясно е, че става дума за кръвния данѣкъ, възъ основа на който се е образувалъ еничерскитъ корпусъ въ Турция. Авторътъ на руското житие дава една доста дълга бележка за него. Когато атонскитѣ монаси Митрофанъ и Прохоръ пристигатъ въ Новгородъ, архиепископъ Макарий ги накарва да опишатъ положението на християнитѣ подъ робство. Ето часть отъ тѣхния разказъ:

Бѣ бо то рѣ къ црѣкѣ нехѣтѣкаго и безбожнаго и сквернаго црѣ Селѣна тоурскаго. Сѣн бо нехѣтѣвн црѣ келѣко гонѣнїе и насилїе потѣсно на хрѣтіаны похѣже, якоже нмъ никтоже ѿ дрѣвнѣхъ гонїтель, ни ѿ црѣн нехѣтѣвн тѣко сътвори, дрѣвнѣхъ бо

¹ Гласник, XXI, сс. 143—144.

² Гласник, XXI, с. 142.

³ Тамъ, сс. 139—140.

⁴ П. Сырку, Очерки, с. 67.

⁵ Гласник, XXI, с. 133.

на подчиненото християнско население и връща правата на гръцката патриаршия, следвайки познатата мисъл на Корана: „Никой не трѣбва да бѣде принуждаванъ да приеме религията на пророка.“¹ Не може обаче да се каже, че законодателството на Мохамедъ II бива прилагано винаги и навсѣкжде. Още при неговия наследникъ Баязидъ II, чието царуване е изпълнено съ кървави междусобни войни около престола, се засилва особено религиозниятъ мистицизъмъ (самиятъ султанъ е мистикъ), основаватъ се многобройни монашески ордени, които разпалватъ вѣрския фанатизъмъ.² Баязидъ II се споменава въ житието на Георги Кратовски въ свръзка съ обичая да се събиратъ християнски деца. За тоя обичай говори доста подробно, ако и за малко по-късно време (1573—1578), и Ст. Герлахъ.³ Турската държава е дължела своята мощъ до голѣма степенъ на еничерството, затова така усърдно е поддържала неговото развитие.

При Селимъ I (1512—1520) религиозниятъ фанатизъмъ особено се засилва и се изразява въ извънредно остри прояви. Многобройни свидетелства рисуватъ жестокостта и войнствеността на тоя султанъ. Венецианскиятъ посланикъ въ Цариградъ въ доклада си отъ 2. IV. 1512 г. отбелязва: „Ce prince est le plus cruel des hommes; il ne rêve que conquêtes, et s'occupe uniquement de ce qui a rapport à la guerre.“⁴ Хамеръ го характеризова съ думитъ: „Prince instruit, poète et philosophe mystique, il déshonora de brillantes qualités par ses cruautés et sa tyrannie.“⁵ Дори турскитъ историци пишатъ: „Son règne n'est qu'un effroyable cauchemar dans l'histoire des Osmanlis, et pendant les courtes années qu'il dura, le sang ne sécha pas un instant sur le yatagan de ses bourreaux, qui ne le quittaient pas plus que son ombre.“⁶ Селимъ I заповѣдва на великия везиръ да се обърнатъ всички черкви въ джамии, да се забрани изповѣждането на християнството и да се избиятъ всички, които откажатъ да приематъ мохамеданството. Вели-

¹ Вж. у Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1836, т. III, cc. 295—336; сжшо у La Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris 1914, т. I, cc. 99—101.

² Hammer, *Histoire*, т. IV, cc. 124—125.

³ ПСп., VI, 1883, с. 39.

⁴ Hammer, *Histoire*, т. IV, с. 137.

⁵ Тамъ, с. 358—359.

⁶ Jussouf Fehmi, *Histoire de la Turquie*. Paris 1909, cc. 53—54.

киятъ везиръ Пири-паша и мюфтията Джемали едва успѣватъ да спратъ това сждбоносно решение. Но все пакъ бива забранено да се строятъ черкви, а почти всички цариградски черкви биватъ обърнати въ джамии.¹

Въ царуването на Селимъ I става мъчението на Георги Кратовски (1515 г.), а вѣроятно и на Георги Софийски. Руското житие на Илия дава много интересни данни за отношението на мохамеданитѣ къмъ християнитѣ презъ това време.² Такива данни намираме и въ български и сръбски записки и приписки. Селимъ се сочи като разорителъ на България въ кратката повѣсть „о времени втораго разоренія Болгаріи, каковыми образомъ бысть.“³ Въ приписка върху псалтирь отъ Сараево отъ 1516 г. е отбелязано: „Тогда бо въ тые дни въ тои земли бѣше великое оумноженіе агарьскихъ уедей, а православніе крсти христіанские въ тожде земли великое оумаленіе, яко не окрсти се ниутоже. Тогда бо царьствоующіи неустыжашемоу царю Селѣнмоу.“⁴ За сждото време друга приписка говори: „О тоуга и теготы на христіанехъ въ то время, и тако кымъидахъ христіане якоже скотъ несмыслымъ.“⁵

Селимъ I бива наследенъ отъ Сюлейманъ II Велики. Презъ негово време е измжчванъ Николай, което показва, че религиозната нетърпимостъ не изчезва, въпрѣки че султанътъ създава голѣмъ брой нови закони, за да въведе редъ и справедливостъ въ държавата. Въ сждностъ, въ края на неговото царуване се забелязва значителенъ упадѣкъ, който се дължи преди всичко на многобройнитѣ изтощителни войни, а следъ това и на умората на султана и на дворцови интриги. Това допринася за влошаване положението на раята. Запазени сж доста приписки по български и сръбски ржкописи, които характеризуватъ царуването на Сюлейманъ II като много лошо за християнитѣ. Въ една бележка отъ 1521 г. се казва за Сюлеймановитѣ войски: „И обьстоунише отъ висоудюу славыи и дивныи градъ Бяльградъ и нини окръстныие градове, и лѣтэхуу якоже крилатіи змии, села и градове палаште. Оле уоудо! Тѣгда такокое скръбь

¹ Hammer, *Histoire*, т. IV, сс. 364—365.

² А. И. Яцимирскій, *Изъ исторіи славянской проповѣди въ Молдавіи*, сс. 101—102.

³ ПСП., кн. VII, 1884, с. 8—9.

⁴ Ъ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, сс. 130—131, № 427.

⁵ Тамъ, с. 192, № 616.

земли тои мношши, и въ тои земли Срѣдъ, галголю днѣхъ, ахъ и оукрашеніи мѣста и сѣдъ злоустѣше, цркви и грѣдохъ разорише.¹ За книга, писана въ 1524 г., се бележи: „въ днъ злоустѣваго и тронци хъвалаго и хрѣстїаномъ досадителнаго тврѣскаго царя Соулѣимѣна.“² Царуването на Сюлейманъ II се нарича редовно люто, прескрѣбно, немилостиво и под. въ приписки отъ 1528, 1545, 1560, 1567 и т. н.³ Въ 1560 г. презвитеръ Цвѣтко преписва евангелие — „не мѣхъмъ троудомъ съставаема юсть въ величїи ноужде и скръби хрѣстїанѣсен. Тогда царствоующому немилостивому царю соултану Соулѣимъ.“⁴ Въ 1567 г. се съобщава за царуването на Сюлейманъ II: „Тогда на хрѣстїанъ лютою скръбъ и беззаконю насиле и тешкїе памети ѿ беззаконныхъ и трѣклетихъ Тврѣкъ и скетныхъ и божественныхъ црквамъ попраїе и злихъстенїе.“⁵ Къмъ тия бележки могатъ да се прибавятъ и съобщенията на пжтешественициѣ А. Бадоаро отъ 1573 г., Мернавинъ отъ 1574 г., Ст. Герлахъ отъ 1573—1578 г., М. Безолтъ отъ 1584 г. (следъ смъртъта на Сюлейманъ II) за заробвания и потурчвания.⁶

Като се съпоставятъ съ тия свидетелства и посочвания, събитията, описани въ житията на софійскитѣ мѣченици, — разбира се, при строго критично отношение къмъ тѣхъ, — се очертаватъ още по-ясно като характерни моменти въ отношенията между турци и българи презъ XVI в. Съ основание може да се предположи, че онова, което е ставало на едно по-ограничено пространство — въ София, въ сжщность отразява сждбата на християнското и по-специално българското население и по другитѣ кѣтове на турската империя.⁷

¹ Гласник, LIII, 1883, с. 107.

² Лъ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, с. 142, № 451.

³ Тамъ, № 462, № 526, № 613, № 618, № 664.

⁴ Тамъ, с. 193, № 618.

⁵ Тамъ, с. 206, № 664.

⁶ Ч. Мијатовић, *Пре триста година*. Прилог к изучавању извора за историју нашег народа у XVI-ом веку. Гласник, XXXVI, 1872, сс. 186, 189, 192, 194—195; ПСп., кн. VI, 1883, с. 22, 39; VII, 1884, с. 117; СбНУ, IV, 1891, с. 439. — За отношенията между сърби и турци презъ XVI в. вж. М. Вукићевић, *Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459—1557 године*. Београдъ 1896.

⁷ За мѣченици, загинали при подобни обстоятелства презъ XVI в., вж. *Христїанскїе мученики, пострадавшїе на Востоку со времени завоеванїя Константинополя турками*. Съ новогреческаго языка перевелъ свящ. П. Соловьевъ. Спб. 1862.

Изъ писмата на патриарха Николая Мистика

Отъ Ив. Дуйчевъ

Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика представятъ единъ отъ най-важнитѣ и най-богати извори за българската история презъ първитѣ три десетилѣтия на десетия вѣкъ. Преди повече отъ четиридесетъ години покойниятъ проф. В. Н. Златарски преведе и проучи изъ преписката на този цариградски патриархъ онѣзи писма, които сж отправени до българския царь Симеона¹. По-нови учени сж добавили още нѣколко проучвания върху тѣзи писма². Въпрѣки всичко, обаче, изъ богатата преписка на Николая Мистика могатъ да се извлѣкатъ още нѣколко важни подробности въ свръзка съ отношенията между българи и ромеи по онова време, — подробности, които, кой знае какъ, сж останали незабелязани досега.

¹ В. Н. Златарски, *Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона* (= СбНУК, X. 1894, сс. 372—428; XI. 1894, сс. 3—54; XII. 1895, сс. 121—211). Писмата сж обнародвани у Migne, P. Gr., CXI, col. 39 sqq.

² Статията на G. Gay, *Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique* (въ: *Mélanges Ch. Diehl*, I, Paris 1930, pp. 91—100) не съдържа нищо съществено: авторътъ върва, че открива за пръвъ пжтъ писмата като източникъ за българо-византийскитѣ отношения по това време, безъ да познава писаното върху тѣхъ и опититѣ за датирането на писмата. Статията на G. Czebe, *Turko-byzantinische Miszellen. II. Der 23. Brief des Patr. Nikolaos Mystikos an den Bulgar. Zaren Simeon* (= *Körösi Csoma Archivum*, I, 1921/24, pp. 306—310) не ми е достъпна; ср. *Byz.-Neugriechische Jahrb.*, III, p. 242. Въ свръзка съ нѣкои писма на патриарха Николая Мистика сж статиитѣ на: В. v. Агнит, *Принасяне кучета въ жертва при царь Симеона* (= *Бълг. прегл.*, II, кн. I, сс. 91—98); В. Бешевлиевъ въ *ИзвИД-во*, XIII. 1933, сс. 176—179; сжщиятъ, *Нѣколко бележки къмъ българската история* (= *ГодСУИф*, XXXII, 9, 1935/6, сс. 19—27); V. Grumel, *Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités* (= *ИзвИД-во*, XIV—XV, 1937, сс. 82—92); Ю. Трифоновъ, *Къмъ въпроса за визант.-български договори съ езически обряди* (= *ИзвБАИ*, XI. 1937, сс. 263—282). Три нови писма на Николая Мистика въ свръзка съ българскитѣ работи сж преведени отъ Ив. Дуйчевъ въ: *Прометей*, III, 1939, кн. 4, сс. 26—28; кн. 5, сс. 23—27.

Писмо ХСII на патриарха Николая, отправено до неизвестно лице (*Ἀδελφῷ*)¹, съдържа нѣкои сведения относно войнитѣ между българи и ромеи. Патриархътъ начева своето писмо съ твърдението, че общитѣ затруднения (*αἱ κοιναὶ περιστάσεις*) изискватъ и задружна помощъ (*κοινὴν ἀπαποῦσι καὶ τὴν βοήθειαν*). Общитѣ злочестини (*τὰς κοινὰς συμπτώσεις*) могатъ да бждатъ поправени (*λαβεῖν ἐπανόρθωσιν*) само ако всички, споредъ възможността си, подпомогнатъ изправлението. Патриархътъ вѣрвалъ, че неговиятъ съпреписчикъ и безъ това знаелъ, дори безъ съобщението на Николая Мистика (*καὶ πρὸ τῶν ἡμετέρων λόγων*), че постигналото ги, поради грѣховетъ имъ (*διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν*), разорение (*ἡ... τῶν πραγμάτων κατὰπτωσις*), причинено отъ „варварското и българско въздвижване“ (*ἐκ τῆς βαρβάρου καὶ βουλγαρικῆς ἐπαναστάσεως*), се нуждаело отъ голѣма грижа и старание (*πολλῆς ἐπιμελείας δεῖται καὶ σπουδῆς*), та, съ Божия помощъ, да се поправи надлежно. Това, споредъ патриарха, могло да се постигне при общо съдействие. Необходимо било, поради това, щото съпреписчикътъ на патриарха, първомъ, да даде драговолно (*προθύμῳ παρὰσχεῖν γνώμῃ*) отъ своята църква (*ἀπὸ τῆς ἰδίας ἐκκλησίας*) известно количество злато (*ποσότητά χρυσοῦ*) — толкова, колкото да не внесе промѣни въ самата църква и да не ѝ бжде въ тежестъ (*ὅση μὴδὲ τὴν ὁμῶν κανονικῇ καὶ καταβαρύνῃ*), а сжщевременно да принесе полза на държавата (*καὶ τῷ κοινῷ προξενῇ τὴν ὠφέλειαν*). Нужно било, на второ мѣсто, подчиненитѣ нему монастири и епископии (*τῶν ὑπὸ σὲ μοναστηρίων καὶ ἐπισκοπεῖων*) да изплатятъ и тѣ, по сжщия начинъ, единъ такъвъ налогъ (*τὴν συνεισφοράν*). Въ втората часть на писмото си патриархътъ добавя нѣкои разсждения, за да оправдае това свое искане спрямо своя съпреписникъ — който, както личи отъ писмото, е заемалъ митрополитска длѣжностъ². Ако и частно (*ἰδίᾳ*), когато нѣкои се намиратъ въ затруднение, сме длѣжни да помагаме, споредъ силитѣ си, за премахване на тѣхното затруднение, то колко повече въ това всеобщо затруднение (*ἐν τῇ παγκοίνῳ ταύτῃ στενοχωρίᾳ*) трѣбва да сторимъ това? Патриархътъ припомня, че когато се спаси държавата (*τῆς κοινότητος*), непременно се спасява и частното, но, когато погине общото, никакво спасение не остава за частното. Накрая,

¹ Писмото е издадено у Migne, *P. Gr.*, CXI, coll. 297—300.

² Нѣколко изрази въ писмото сжщо потвърждаватъ извода, че то е било отправено до църковно лице. Патриархътъ назовава това лице: *ἡ σὴ θεοσεβεία; τὴν σὴν τελειότητα; τῇ σὴ τελειότητι; τὴν ὁμῶν τελειότητα*, и др.

патриархътъ настоява събраната отъ казаната църква, отъ манастиритѣ и епископитѣ (τῆς ὑπὸ σὲ . . . διεπομένης Ἐκκλησίας, καὶ τῶν μοναστηρίων, καὶ τῶν ἐπισκόπων) парична сума (ποσότητά χρυσοῦ) — която, казва той, не бива да бжде такава, че да постави въ голѣмо стѣснение онѣзи, които я даватъ, но все пакъ да може да принесе полза на това общо затруднение (τῇ κοινῇ . . . ἀπορίᾳ) — да бжде донесена или лично отъ съпреписчика (εἴτε διὰ σεαυτοῦ ἤκε φέρων), или пъкъ да бжде изпратена чрезъ неговъ вѣренъ човѣкъ (εἴτε δι' ἀνθρώπου τοῦ σοι πιστοῦ τοῦ γυγάνοντος). Това трѣбвало да стане до месецъ мартъ (μέχρι τοῦ Μαρτίου μηνός). Патриархътъ заклева своя съпреписчикъ да стори така, щото тази повинность или налогъ (τὴν εἴτε λειτουργίαν, εἴτε συνεισφοράν χρὴ λέγειν ταύτην) да бжде дадена въ такъвъ размѣръ, та да не бжде по-малка отъ онова, което е потрѣбно на държавата, нито пъкъ да бжде една прѣкомѣрна тежестъ за църквитѣ. Николай Мистикъ, обаче, не забравя да добави, че ако закѣснѣятъ съ изпращането (ἐὰν τε ὑστέρισις γίνεται), или пъкъ, поради тънки смѣтки (σμικρολογούμενοι), изпатятъ по-малко отъ необходимото за тази обща нужда (εἰς τὴν κοινὴν ταύτην χρείαν), тогава щѣли да бждатъ изпратени царски люде (τότε βασιλικοὶ ἐξαποσταλήσονται ἄνθρωποι). Тѣ щѣли да опредѣлятъ точно тѣхното поведение (τὴν ὑμετέραν προαίρεσιν) и тогава, даже и противъ тѣхната воля (καὶ ἄκοντων ὑμῶν), щѣли да събератъ налога (τὴν συλλογὴν ταύτην ἐπιτελέουσιν). Патриархътъ знаелъ, че това ще причини много по-голѣма тежестъ (βαρύτης); затова той подканя своя съпреписчикъ да внесе доброволно налога, вмѣсто да бжде събиранъ насилствено. Писмото свидетелствува за извънредно тежкото положение на ромейската държава, поради което тя е била принудена да наложи особенъ налогъ на църкви и манастири. Патриархътъ не е скрилъ въ писмото си, че това се прави поради голѣмото затруднение (ἀπορία), въ което се намирала държавата. Цѣлото писмо повтаря мисълта да се изпрати налога въ достатъчно количество, навреме и драговолно, та да не става нужда да се събира насилствено.

Въ връзка съ това писмо на патриарха трѣбва да се постави и едно друго, отправено до ефеския митрополитъ Григорий, до когото сж отправени още нѣколко писма¹. Въ това пи-

¹ Вж. у Migne, *P. Gr.*, LXI, coll. 300—301, ep. XCIV. До сжция сж отправени писмата: XXXIX, XLI, XLII, XLVIII, LXXXIX, CXXIV, CXXXII, CLI, CLX, CLIV; ep. LXIX.

смо става дума, очевидно, за сжщия налогъ надъ църкви и монастири. Патриархътъ заявява, че управляващитъ държавнитъ дѣла решили (ἐδοξε τοῖς ἐπὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων καθήμενοις) да събератъ налогъ отъ всѣка църква (συνεισφορὰν ποιήσασθαι ἀπὸ πάσης Ἐκκλησίας), доколкото това е възможно. По всички епархии били изпратени вече царски люде (βασιλικοί). Патриархътъ, обаче, се постаралъ да запази интереситъ на църквата и наредилъ, щото тѣзи царски чиновници да не се разпореждатъ безъ съгласието на епископитъ (μὴ χωρὶς τῆς τῶν ἐπισκόπων γνώμης διοικεῖν τοὺς βασιλικοὺς κατεπραζόμεθα). Николай Мистикъ моли митрополита да направи прегледъ въ собствената си епархия — на епископии и монастири — и да събере онова, което може да даде всѣка църква. Събраната парична сума трѣбвало да бже донесена или лично отъ митрополита (εἴτε διὰ σεαυτοῦ), или да бже изпратена чрезъ вѣренъ човѣкъ (εἴτε δι' ἀνθρώπου τοῦ πιστοῦ) въ столицата до месецъ мартъ (ἄχρι Μαρτίου μηνός).

Тѣзи две писма не носятъ никакво указание за своята дата, но е явно, че тѣ се отнасятъ къмъ едно и сжщо време. Редътъ на писмата въ сбирката, издадена у Migne, би могълъ да подскаже едно разрешение на въпроса за датата. Непосрѣдствено следъ писмото, отправено до ефеския митрополитъ Григорий, следва писмото надсловено Ῥωμανῷ Καίσαρι (ер. XCV)¹, което е писано между 24 септемврий и 17 декемврий 919 година, сиречъ презъ времето, когато Романъ Лакапинъ е носилъ кесарска титла². Следователно, и нашето писмо би могло да се отнесе къмъ 919 година. Въ полза на това заключение може да се изтъкне и изразътъ отъ писмото, съ който патриархътъ говори за „управителитъ на държавнитъ дѣла“ (τοῖς ἐπὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων καθήμενοις): въ този изразъ може да се види единъ намекъ за съуправничеството между Константина VII и Романа Лакапина, преди този последниятъ да вземе императорската титла. Въ такъвъ случай, писмото ще трѣбва да се отнесе

¹ Вж. у Migne, *ibidem*, col. 301 sqq.

² Вж. *Theoph. Cont.*, ed. B., pp. 397²¹—398³; Εἰκάδι δὲ τετάρτῃ Σεπτεμβρίου μηνὸς πρῶται Ῥωμανὸς τῇ τοῦ Καίσαρος ἀξίᾳ καὶ Δεκεμβρίῳ μηνί, ἡ' τοῦ μηνός, τῇ τῶν προπατόρων κυριακῇ, τῇ τῆς βασιλείας στέφεται διαδήματι...; ср. (Ps.) Sym. Mag., ed. B., p. 731, 10—13; G. Monach., ed. B., p. 890, 12—15; G. Cedr., ed. B., II, p. 296, 18—20; G. Hamart., ed. Muralt, p. 816, 12—16. — За годината 919 ср. сжщо St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign* (Cambridge 1929), p. 65; idem, *A History of the First Bulgarian Empire* (London 1939), p. 163.

къмъ края на 919 год.; значи, събирането и представянето на самия налогъ е било опредѣлено за месецъ мартъ 920 год. Събирането на този налогъ отстрана на византийското правителство свидетелствува за нѣкакви особени и усиленни приготовления за борба противъ българитѣ. Това, впрочемъ, съответствувало на новото положение въ държавата именно следъ 919 г. Възкачването на дейния Романъ Лакапинъ на византийския престолъ оказало, несъмнено, много голѣмо влияние върху вътрешния и външенъ държавенъ животъ на държавата и, въ частностъ, въ отношенията спрямо българитѣ. Правителството си поставило за целъ да даде отпоръ на българските нападения. Налогътъ, за който става дума въ писмата на Николая Мистика, е билъ наложенъ въ свръзка съ войната противъ българитѣ. Презъ есента 919 година българитѣ нападнали византийскитѣ владения и слѣзли чакъ до града Лампсакъ¹. Мълвата за това накарала патриарха да настоява предъ кесаря Романъ да се взематъ мѣрки за защита. За засилването на византийската отбрана противъ българитѣ патриархътъ говори и въ едно друго свое писмо, което, обаче, проф. Златарски отнасяше къмъ пролѣтътъ 921 год.²

За войнитѣ съ българитѣ става дума, изглежда, и въ едно друго писмо на патриархъ Николая, отправено до неизвестно лице (Ἀδελφῆ)³. Патриархътъ получилъ писмо отъ своя съпреписчикъ, въ което този му съобщавалъ „за опустошението на крепоститѣ“ (περὶ τῆς ἐρημώσεως τῶν κάστρων). Той, обаче, знаелъ за това преди да получи писмото. Николай Мистикъ изказвалъ надежда, че неговиятъ съпреписчикъ ще се заеме да поправи това зло, като му съобщи: τὴν διόρθωσιν ἐποιήσω τῶν ἐρημωθέντων.

¹ За това узнаваме отъ писмото на Николая Мистика до кесаря Романа. Самиятъ надсловъ на писмото Ρωμανῷ Καίσαρι показва, че то трѣбва да бже датирано между 24 септември и 17 декември 919 г., когато Романъ е носилъ кесарска титла. Проф. В. Н. Златарски, по недоглеждане, е отнесълъ това писмо къмъ 920 г.; вж. *idem*, *Писмата*..., СбНУК, XI, с. 40 сл. — *История на българската държава презъ сръдните вѣкове*, I, 2 (София 1927), с. 412 сл. Това погрѣшно датиране (ср. правилното у Runciman, *A History*..., p. 164; *idem*, *Romanus L.*, p. 87) е разбъркало реда на събитията и се е отразило изобщо на датирането на писмата на Николая Мистика до царъ Симеона. Писмата отъ тѣзи години трѣбва да бждатъ проучени отново и да се провери датирането на отдѣлнитѣ събития.

² Златарски, *Писмата*..., СбНУК, XI, с. 47 сл.; с. 52.

³ Migne, *P. Gr.*, CXI, ep. LXXX, col. 234 BC.

Съпреписчикътъ на патриарха е билъ, изглежда, важно военно лице. Патриархътъ билъ увѣренъ, че онова, което е загубено поради небрежието на предишнитѣ военачалници (οἱ πρὸ σοῦ στρατηγίσαντες), сега, чрезъ неговото благоразумие и грижи, ще бжде поправено. По такъвъ начинъ той ще служи на „великия... царь“. Думитѣ τὸν μέγαν ἡμῶν... βασιλέα биха могли да се взематъ като едно указание за Константина VII Багрянородни, презъ времето на неговото единоцарствие, сиречь преди края на 919 г. Въ такъвъ случай, писмото трѣбва да се датира между 913 и 919 гг.

По-нататъкъ патриархътъ добавя: „Относно нечестивитѣ и безбожни врагове като знаешъ това, че силата не е въ множеството на войската, но въ справедливостта и еди-нодушието...“ (Περὶ δὲ τῶν ἀσεβῶν καὶ ἀθέων ἐχθρῶν τοῦτο γινώσκων, ὅτι οὐκ ἐν πλήθει λαοῦ ἢ δυνάμει, ἀλλ' ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁμοφυσίᾳ). Ако и съ малко войници (κἂν ὀλίγους ἔχῃς τοὺς ὑπὸ σέ), той трѣбвало да имъ внуши това и да се бори усърдно. Патриархътъ се надѣвалъ, че той ще може да се прослави надъ онѣзи, които се гордѣли съ своята военна сила (ὑπὲρ τοὺς ἐν πλήθει λαοῦ καυχωμένους εὐδοκίμῃσεις). Думитѣ въ писмото за „нечестиви и безбожни врагове“: περὶ δὲ τῶν ἀσεβῶν καὶ ἀθέων ἐχθρῶν трѣбва да се тълкуватъ, очевидно, не въ чисто вѣрска смисълъ, а повече като общи изрази на омраза противъ враговетѣ на страната¹.

Отъ едно друго писмо — предпоследното въ сбирката у Migne — отправено до Γρηγορίῳ ἐξουσιαστῇ Ἀβασγίας², може да

¹ Тѣзи думи могатъ да бждатъ сравнени съ изразитѣ отъ писмо 66-о на Николая Мистика (*ibidem*, coll. 263—267): οἱ θεωρίστοι Βουλγαροί, и κατὰ τὴν ἐκείνων ἀδεότητα, κατὰ τὴν ἰδιότητα τῆς ἀσεβείας τοῖς ὑπ' αὐτὸν λατρευομένοις δαίμονι; за тълкуванието имъ сравни казаното у Бешевлиевъ, *Нѣколко бележки*..., сс. 21, 26; сжщиятъ въ Извѣд-во, XIII, с. 176; Grunel, *ib.*, pp. 87—88; Трифоповъ, *ib.*, сс. 266—268. Тѣзи думи не сж доказъ, че писмо 66-о не принадлежи на Николая Мистика и че то е писано преди покрѣстването на българитѣ. Константинъ Багрянородни пише за българския царь Симеона: πρὸς Συμεῶνα τὸν ἀδελφотатὸν Βουλγαρόν (*De them.*, ed. B., p. 337), а за българитѣ: τὸ θεωρίστον τῶν Βουλγάρων ἔθνος (*ibidem*, p. 45, 20—21). Ясно е, че това сж само общи изрази, чрезъ които Константинъ VII е искалъ да подчертае омразата си къмъ Симеона и българитѣ.

² Migne, *P. Gr.*, CXI, ep. CLXII, coll. 389 D — 392 A. Началото на писмото напомня донѣкъде писмо XIII, *ibidem*, col. 96 sqq. За абазгитѣ и тѣхното царство вж. W. Tomaschek въ: PWRE, I, col. 20.; W. Ваг-

се види, какви широки планове сж тъкмѣли византийцитѣ въ войната си противъ българитѣ. Следъ нѣколко общи думи, патриархътъ припомня, че неговиятъ съпреписчикъ му писалъ за българитѣ (ὅ δὲ περὶ τῶν Βουλγάρων ἔγραψας). На това патриархътъ отговаря, че кой знае по какви божии присъди злото на враждата още съществувало и доброто на мира не било постигнато въ отношенията (μένει τὸ κακὸν ἐπὶ τῆς ἐχθρας, καὶ τὸ καλὸν οὐκ ἐμεσίτευσεν τῆς εἰρήνης). Изглежда, че самъ императорътъ се обърналъ съ писмо до Григория, защото патриархътъ го моли, като се съобразява съ „царското изискване и повеля“ (κατὰ τὴν βασιλικὴν ἀξίωσιν τε καὶ δῆλωσιν), да спазва добре приятелството (τὸ καθαρὸν τῆς φιλίας σώζων) и да бѣде готовъ да окаже помощъ (φύλασσε παρὰ σεαυτῷ καὶ τὸ πρόθυμον τῆς συμμαχίας): ако стане нужда (εἴ γε χρεῖα καλέσῃ), настоява патриархътъ, нека непременно, като благоразположенъ приятелъ, да изпълни исканото (τὸ ζητούμενον ἐπιτελέσεις). По този начинъ той можелъ да покаже своята добродетель и добро приятелство.

Отъ тѣзи нѣколко неизползвани досега данни изъ писмата на патриарха Николая Мистика може да се заключи, че въ онова време византийцитѣ проявявали усилена вътрешна и външна дейность за отбрана на страната отъ българскитѣ нападения. Всички тѣзи опити, обаче, поне докато билъ живъ царъ Симеонъ, не промѣнили никакъ съотношението на силитѣ между дветѣ воюващи държави.

18. X. 1939 г.

thold въ: *Encyclopaedie des Islam*, I, pp. 74—76. Ср. Runciman, *The Emperor Romanus Lec.*, pp. 170—171, passim, за владѣтелитѣ Константинъ I (906—921) и Георгий II (921—955). — Царството на абазгитѣ преживѣвало своя разцветъ презъ първитѣ десетилѣтия на десетия вѣкъ.

Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers

Von F. Dölger, München

Bei der Beurteilung des Verhältnisses zwischen dem Bulgarenherrscher Symeon (893—927) und dem byzantinischen Reiche bereitet eine Gruppe von Quellenstellen der Deutung erhebliche Schwierigkeiten¹. Es handelt sich um folgende Stellen des sog. Zeremonienbuches².

I. De caerim. II, 47 (681, 5 Bonn.), in welchem das Zeremoniell des Empfanges fremder Gesandtschaften im Kaiserpalast und der Wortlaut der Ansprachen dieser Gesandten sowie des erwidern den Logotheten festgelegt sind; hier haben die bulgarischen Gesandten zu sprechen, wie folgt: Πῶς ἔχει ὁ θεοστεφὴς βασιλεὺς ὁ πνευματικὸς πάππος τοῦ ἐκ θεοῦ ἄρχοντος Βουλγαρίας; πῶς ἔχει ἡ αὐγούστα καὶ δέσποινα; πῶς ἔχουσιν οἱ υἱοὶ καὶ βασιλεῖς τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα; Die Erwiderung des Logotheten lautet: Πῶς ἔχει ὁ πνευματικὸς ἑγγονος τοῦ βασιλέως ἡμῶν ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας; πῶς ἔχει ἡ ἐκ θεοῦ ἀρχόντισσα;...

II. Sodann fährt der Text fort: Μεταμειφθέντος δὲ τοῦ ὀνόματος καὶ ἐλθόντος εἰς υἰότητα, πάλιν ἐπιρώτων οἱ Βούλγαροι οὕτως und nun folgt der Wortlaut der Ansprachen unter den geänderten Bedingungen: Πῶς ἔχει ὁ μέγας καὶ ὑψηλὸς βασιλεὺς ὁ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ καθεζόμενος θρόνου; πῶς ἔχει ὁ υἱὸς καὶ βασιλεὺς τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ τέκνα; πῶς ἔχει ἡ αὐγούστα καὶ δέσποινα;... Der Logothet erwidert: Πῶς ἔχει ὁ πνευματικὸς υἱὸς τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας; πῶς ἔχει ἡ ἐκ θεοῦ ἀρχόντισσα Βουλγαρίας; πῶς ἔχουσιν οἱ υἱοὶ καὶ θυγατέρες τοῦ πνευματικοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως;...

¹ Vgl. zuletzt St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge 1929, S. 100, A. I; ders., *A History of the first Bulgarian Empire*, London 1930, S. 301 ff.; F. Dölger, *Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist*, *Annales de l'Institut Kondakov* (Seminarium Kond.) 10 (1938) 19 ff., bes. 24 unten.

² Sie werden im folgenden, der obigen Aufzählung entsprechend, kurz mit I, II, III und IV bezeichnet.

III. In dem an dieses Kapitel anschliessenden Verzeichnis der Adressen für Schriftstücke an auswärtige Fürsten (de caerim. II, 48:686 ff. Bonn.) heisst es (690, 6): εἰς τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα Βουλγαρίας. Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος . . . Κωνσταντίνος καὶ Ῥωμανὸς πιστοὶ ἐν Χριστῷ¹ τῷ θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων πρὸς τὸν πεποθημένον καὶ πνευματικὸν τέκνον καὶ ἐκ θεοῦ ἄρχοντα τοῦ χριστιανικώτατου ἔθνους τῶν Βουλγάρων.

IV. Die Adressenliste fährt fort: τὸ ἀρτίως γραφόμενον Κωνσταντίνος καὶ Ῥωμανὸς ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων πρὸς τὸν πεποθημένον καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον τὸν κύριον ὁ δεῖνα βασίλεα Βουλγαρίας.

Wenn wir nun auch im Texte des Zeremonienbuches mit (meist mechanischen) Umarbeitungen zu rechnen haben², so ist doch kein Zweifel, dass sich mitunter die konkreten historischen Umstände, auf die sich eine Beschreibung oder ein Formel bezieht, mit verhältnismässiger Sicherheit aus den einzelnen Elementen oder aus deren Gesamtheit bestimmen lassen³. Die Aussichten sind in unserem Falle besonders günstig, da das Zeremonienbuch bei je zwei zum gleichen Zwecke bestimmten Formeln (I und II bzw. III und IV) ausdrücklich bestätigt, dass die 2. Formel an Stelle der 1. getreten ist und dass auch II (folglich auch I) Formeln aus älterer Zeit sind. Fragen wir also, zu welchem Zeitpunkt die Bedingungen gegeben waren, für welche jeweils die Gesamtheit der Elemente jeder einzelnen Formel auf die historischen Verhältnisse zutrifft.

Zunächst ist der allgemeine zeitliche Rahmen für unsere Formeln einerseits durch den Übertritt des ersten Bulgarenherrschers zum Christentum (etwa 864) gegeben⁴, anderseits durch

¹ So richtig st. αὐτῷ.

² Vgl. darüber zuletzt meine Ausführungen Byz. Zeitschr. 36 (1936) 145 ff. mit weiterer Literatur.

³ Die Arbeiten von Ch. Diehl, J. B. Bury, E. Stein und G. Ostrogorski, welche in dieser Hinsicht zu weitvollen Ergebnissen geführt haben, sind in meiner soeben zitierten Besprechung in Byz. Zeitschr. 36 angeführt und gewürdigt.

⁴ In III ist das bulgarische Volk als χριστιανικώτατον ἔθνος bezeichnet; IV liegt später als III; in I und II ist auf eine „geistliche Verwandtschaft“ des byzantinischen und des bulgarischen Herrschers Bezug genommen; sie besteht nach byzantinischer Auffassung „im Hl. Geist“, ist also nur zwischen Christen möglich.

den Spättermin der Abfassungszeit des Zeremonienbuches (959). Wir greifen zunächst IV heraus, wo der Bulgarenherrscher als βασιλεὺς Βουλγαρίας bezeichnet wird, ein Titel, den ihm die Byzantiner erst bei der Verheiratung des Fürsten Peter mit Maria Lakapene, der Tochter des Mitkaisers Christophoros, i. J. 927 zugebilligt haben¹. Diesen Titel dürfte Peter unangefochten während seiner ganzen Regierungszeit († 969) geführt haben, also auch noch in dem Zeitraum, in welchem die in dem Adressenformular als Absender genannten Kaiser Konstantinos (VII.) als Hauptkaiser und Romanos (II.) als Mitkaiser regierten (945²—959); das ἀρίως des Lemmas stimmt dazu im Hinblick auf die Abfassungszeit des Zeremonienbuches sehr gut.

Dementsprechend muss III, wo der Bulgarenherrscher mit dem geringeren Titel des ἐκ θεοῦ ἀρχὼν bezeichnet wird, vor dem Jahre 927 liegen. Diese Zeit wäre kaum genauer zu bestimmen, wenn Bury³ damit recht hätte, dass die Namen der Absender in dieser Adresse, Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, dem allgemeinen Schema des Adressenverzeichnisses entsprechend, von dem Redaktor für ältere Namen mechanisch eingesetzt wären. Man muss indessen doch wohl daran denken, dass die Formel aus dem verhältnismässig kurzen Zeitraum stammt, in welchem der

¹ Vgl. St. Runciman, *First Bulg. Emp.* 178 ff. und F. Dölger, *Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaiserium*, *Izvestija Bulg. Arch. Inst.* 9 (1935) 65 ff. Dort glaube ich gezeigt zu haben, dass die Byzantiner dem Bulgarenherrscher Symeon, dessen mit allen Mitteln verfolgtes Lebensziel es war, βασιλεὺς Ῥωμαίων zu werden, weder diesen Titel noch den weniger umstrittenen allgemeinen eines βασιλεὺς jemals zugestanden haben. Es scheint auch ein Irrtum zu sein, dass man sich, wie G. Ostrogorskij, *Die Krönung Symeons von Bulgarien*, *Izvestija Bulg. Arch. Inst.* 9 (1935) 285 anzunehmen scheint, jemals mit dem von ihm angenommenen Titel βασιλεὺς Βουλγαρίας einverstanden erklärt hätte; der Brief des K. Romanos an Symeon vom Jahre 925 (ed. Sakkelion in *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. τ. Ἑλλάδος* 2 [1884], 40 ff.), auf den sich O. dabei stützt, weist vielmehr ausdrücklich die Auffassung Symeons zurück, der Kaiser Romanos I. habe sich in einem früheren Briefe nur gegen die Usurpation des Titels βασιλεὺς Ῥωμαίων, nicht aber gegen diejenige des einfachen Basileustitels gewendet (*Deltion* 2, S. 41, 22). Wenn der Titel βασιλεὺς oder βασιλεὺς Βουλγαρίας dem Sohne Symeons, Peter, i. J. 927 zugestanden wird, so geschieht es offensichtlich deshalb, weil er der Gatte einer kaiserlichen Prinzessin geworden ist.

² Vgl. Skylitz.—Kedr. II, 325, 15 Bonn. und G. Ostrogorskij, *Glas Serb. Akad.* 164 (1935) 111, A. 7.

³ J. B. Bury, *The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetos*, *Engl. Hist. Review* 1907, 226.

jugendliche Konstantinos VII. Hauptkaiser, Romanos I. (ohne weiteren Kollegen) sein Mitkaiser gewesen ist (Dez. 920—Mai 921).¹ Es ist dann freilich anzunehmen, dass zwischen diesem Adressenformular und dem mit ἀπρίως eingeführten eine ganze Reihe von abgeänderten Formeln lagen, welche der Redaktor des Zeremonienbuches unterdrückt hat. Dies scheint mir indessen durchaus möglich zu sein.

Anders liegen die Verhältnisse bei I und II. Zunächst ist hier überall nur von einem ἐκ θεοῦ ἀρχῶν Βουλγαρίας die Rede, sodass die Zeit nach 927 ausscheidet. Da nun aber in beiden Fällen der angeredete bzw. antwortende Hauptkaiser (μέγας βασιλεὺς) mehrere Kinder hat (in I: υἱοὶ καὶ βασιλεῖς und λοιπὰ τέκνα, in II ein υἱὸς βασιλεὺς und λοιπὰ τέκνα), so kommt hier nur Romanos I. in Betracht; nach 886 hat, wenn wir einmal vorläufig die Zeit von 864—886 ausschalten, Leon VI. nur einen und die Kaiser Alexandros und Konstantinos VII. haben (bis 927) überhaupt keinen Sohn gehabt.² Romanos I. dagegen ist seit etwa 922 Hauptkaiser, hat als „Söhne“ und Mitkaiser Christophoros und Konstantinos³ zur Seite, weitere Söhne sind Stephanos und Kon-

¹ Dass Konstantinos nach der Erhebung des Romanos zum Basileus (zum Datum Dez. 920 vgl. jetzt V. Grumel, *Échos d'Orient* 35 [1936] 333 ff.) zunächst als Hauptkaiser regierte, scheint sich mir schon aus der Tatsache zu ergeben, dass Konstantinos den neuen Basileus krönte (Theoph. Contin. 398, 2; Ps.-Sym. 731, 12; Georg. Mon. Cont. 890, 15 Bonn.). Erst aus Anlass des Anschlages des Anastasios, Theodoretos und Demetrios „setzte Romanos den Kaiser Konstantinos herab und machte ihn zum zweiten nach sich“ (Theoph. Cont. 400, 19; Ps.-Sym. 732, 20; Georg. Mon. Cont. 892, 22). Dies dürfte 922 und zwar spätestens im März/April dieses Jahres geschehen sein, da im April 922 die Novelle in C. E. Zachariae von Lingenthal, JGR III, Coll. III, 2 = ed. Zepi I, S. 98 die Namen der Kaiser schon in der Reihenfolge: Romanos, Konstantinos, Christophoros anführt; Christophoros war im Mai 921 zum Mitkaiser erhoben worden.

² Bez. Konstantinos VII. vgl. Leon Diak. 6, 4 Bonn.

³ Man könnte hier einwenden, dass Konstantinos VII. nach der Ehe mit Romanos' Tochter Helene (919) der Schwiegersohn, nicht der Sohn des Romanos, gewesen sei. Aber einmal umfasst die Bezeichnung υἱοὶ αὐτοῦ neben dem wirklichen Sohn den Schwiegersohn mit; sodann aber legte Romanos entscheidenden Wert darauf, als „Vater“ des unmündigen Konstantinos zu gelten, eine Fiktion, welche ihm bei dem dynastischen Denken seiner Untertanen (vgl. meine Ausführungen, *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 [1938] 26 f.) erst den erforderlichen Grad der Legitimität sichern konnte; dafür wäre allein schon der von ihm in Nachahmung des Tzautzes angenommene Titel eines βασιλεπάτωρ Beweis; Romanos stützt seine Vaterschaft aber

stantinos Lekapenos¹ und auch die in der Formel genannte Augusta ist vorhanden². Dass die λοιπὰ τέκνα nicht, wie man dies sonst bei den Zeremonien hervorhebt, als πορφυρογέννητα bezeichnet werden, ist eine Sicherung für die Richtigkeit unserer Annahme, dass es sich bei dem genannten Hauptkaiser nur um Romanos I. handeln kann³.

Nun scheinen sich aber gegen diese bis hieher klaren und zwingenden Identifizierungen schwerwiegende Einwände zu ergeben: 1) Sowohl in III als in IV wird der Bulgarenherrscher das πνευματικὸν τέκνον Konstantins VII. genannt; da es sich aber in III nach unseren Ausführungen um Symeon, in IV um dessen

auch ausdrücklich auf einen besonderen Willensakt des jugendlichen Konstantinos; in einem seiner Briefe an Symeon v. J. 925, wo er sich in dem leider stark zerstörten Texte offensichtlich gegen Einwände Symeons in dieser Hinsicht wendet, sagt er (Deltion 2 [1884] 40): διὰ τοι τοῦτο [ὁ Κωνσταντίνος] ὡς πιστὸν αὐτοῦ φύλακα καὶ ἐκδοκτὴν πατέρα ἑαυτοῦ ἐπεγράψατο καὶ κοινῶν τῆς βασιλείας πεποιήκε und im selben Brief (S. 41): ὡς πατρὶ υἱῷ ἐν σῶμα καὶ μέλος διὰ τῆς τοῦ γάμου συναφείας γενόμενος καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ βασιλεῖα κοινή. Mit dem einzeln genannten υἱὸς βασιλεὺς in IV dürfte freilich nicht Konstantinos, sondern der inzwischen vor diesem in den Vordergrund getretene wirkliche Sohn Christophoros gemeint sein; die Formel fällt in die Zeit, als Konstantinos VII. wegen angeblicher Nachstellungen gegen seinen „Vater“ Romanos an die 2. und (vor der Erhebung des Stephanos und Konstantinos Lekapenos im Dez. 924) wohl auch schon an die 3. und letzte Stelle im kaiserlichen Kollegium gerückt war (vgl. z. B. C. E. Zachariae von Lingenthal JGR III, Coll. III, 3 und 4 = ed. Zepi, I, S. 204) also sozusagen nur mehr als Aushängeschild für die Legitimität der Lekapener figurerte. Vgl. zur Datierung unten S 228 f.

¹ Die beiden werden im Dez. 924 zu Mitkaisern gekrönt; es dürfte wohl auch noch eine Tochter des Romanos vorhanden gewesen sein; vgl. V. Zlatarski, *Istorija na bulgarskata država* I 2 (1927) 417 ff. und St. Runciman, *First Bulg. Emp.* 300.

² Vom 6. I. 921 an amtierte Helene, die Gattin Romanos' I., als Augusta bis zu ihrem Tode am 20. II. 922, worauf Romanos noch im Februar die Gattin seines Sohnes Christophoros, Sophja, zur Augusta erhob; vgl. Theoph. Cont. 398, 4 und 402, 8 (nebst den Parallelstellen) unter Berücksichtigung der von V. Grumel a. a. O. berichtigten Chronologie.

³ Man könnte, streng genommen, wie oben schon angedeutet, innerhalb des zur Verfügung stehenden Zeitraumes auch an die letzten Regierungsjahre des Kaisers Basileios denken, als zwei gekrönte Söhne (Leon VI. und Alexandros) und mindestens eine Tochter vorhanden waren. Indessen müssten diese dann wohl als πορφυρογέννητοι bezeichnet werden und die Bezeichnung πάππος in I sowie die vom Zeremonienbuche verzeichnete „Änderung“ dieses Titels in „Vater“ könnte weder bei Michael III. noch bei Basileios I. erklärt werden.

Sohn Peter handeln soll, so würden hier zwei verschiedene Personen in gleicher Weise als πνευματικὸν τέκνον desselben Kaisers bezeichnet; 2) auch in II, welches wir dem Kaiser Romanos I. zugeschrieben haben, wird der Bulgarenherrscher (Symeon) dessen πνευματικὸν τέκνον genannt, sodass also sowohl Konstantin VII. als Romanos I. „Vater“ Symeons gewesen wären; 3) derselbe Kaiser Romanos I. heisst in I πνευματικὸς πάππος des Bulgarenherrschers. Πάππος kann hier keinesfalls emendiert werden, da es durch ἔγγονος in der Erwiderung des Logotheten gesichert ist.

Diese Schwierigkeiten sind längst bemerkt worden und man hat sie auf verschiedene Weise zu lösen versucht. Reiske bezieht πάππος in I auf Basileios I. und dessen letzte Jahre (Komm. zum Zerem. - Buch 801 Bonn.), was offensichtlich unmöglich ist. Rambaud, *L'empire grec* 340 ff. denkt an Romanos I. und Peter, lässt aber dabei ausser acht, dass die Formel die Geistlichkeit der Verwandtschaft ausdrücklich betont und dass Peter den Titel Basileus trägt. Bury a. a. O. 226, A. 48 schlägt die ersten Jahre Leons VI. vor, als Vladimir, der Sohn des Boris, eine kurze Zwischenregierung führte; er übersieht, dass damals am Kaiserhofe kein gekrönter Sohn vorhanden war. Runciman, *First Bulg. Empire* 301 ff. (vgl. auch *Roman. Lecap.* 100, A. 1) greift im wesentlichen, freilich zögernd, auf den Lösungsversuch von Rambaud zurück; da aber der gleiche Peter von Romanos I. (nach 927) auch nach Runciman (*First Bulg. Empire* 182) von Romanos I. als Basileus anerkannt wurde, ist er genötigt eine uns in keiner Quelle berichtete und auch nicht mit hinreichendem Grund zu erschliessende spätere Entziehung dieses Titels durch Romanos I. und eine darauf folgende Wiederverleihung durch Konstantinos VII. (wegen IV) anzunehmen; im übrigen ist Runciman der gleiche entscheidende Einwand entgegenzuhalten wie Rambaud.

Die Lösung des Rätsels liegt vielmehr in der Erkenntnis, dass das byzantinische Kaisertum sein Freundschafts- und Vertrauensverhältnis zu den auswärtigen christlichen Fürsten und Völkern durch die Bezeichnung eines als dauernd gedachten und deshalb von Fürst zu Fürst übertragbaren geistlichen Verwandtschaftsgrades festlegte¹; dabei

¹ Die geistliche Verwandtschaft, welche für wichtiger angesehen wurde als die leibliche (vgl. den 53. trullanischen Kanon), konnte im Bereich der östlichen Kirche verschiedene Entstehungsgründe haben: 1) die Taufe,

bezeichnete der Titel „Vater“, den wir nur dem Papste und dem Patriarchen gegenüber gebraucht finden, den höchsten Grad der ἀγάπη und πῆν, derjenige des „Sohnes“ bedeutet ein ebenfalls besonders enges Verhältnis, welches jedoch den Begriff der väterlichen Fürsorge und Autorität des Kaisers miteinschloss, derjenige des „Bruders“ endlich nur die allgemeine Verbundenheit mit dem fremden Volk und Fürsten im christlichen Glauben. Den Gedanken einer solchen titelmässigen Festlegung und gradmässigen Abstufung der geistlichen Verwandtschaftsbezeichnung hat allgemein für das Mittelalter O. Meyer in der Brackmannfestschrift (1981) 133 ff. angedeutet, G. Ostrogorskij hat ihn dann

durch welche ein Vater-Sohn-Verhältnis zwischen dem Paten und dem Täufling begründet wurde (vgl. N. Milaš, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche* [1897] S. 534 f.); 2) eine von der Kirche eingesegnete Adoption oder ἀδελφοποιία (vgl. meine Bemerkungen *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 [1938] 21, A. 12); beide an sich weltlichen Akte konnten von einer Einsegnung durch die Kirche begleitet sein und sind es wohl in der Tat in der Regel gewesen; bez. der ἀδελφοποιία vgl. den Artikel ἀδελφοποιία von St. Kyriakides in der *Μεγάλη Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαίδεια*, I, 569; bez. der υιοθεσία vgl. z. B. Balsamon zum 53. Kanon der trullanischen Synode (Rhalles-Potles, *Synagma* II, 430): εἰ σημειώσων, ὅτι καὶ διὰ τῆς εὐχῆς γίνεται υιοθεσία; 3) die Bischofsweihe, durch welche alle Gläubigen geistliche Kinder des Bischofs werden. Hiefür erübrigen sich Belege, doch darf darauf hingewiesen werden, dass die Kaiser, wie erwähnt, den Papst und den Patriarchen regelmässig als „Vater“ bezeichnen, dass der Patriarch Nikolaos in seinen zahlreichen Briefen an den Bulgarenherrscher Symeon diesen seinen „geistlichen Sohn“ nennt und dass das Verhältnis noch heute in der üblichen Anrede an den Bischof (θεόποτα; vgl. dazu meine Bemerkungen *Byz. Zeitschr.* 36 [1936] 138, A. 3, wo die Anrede θεοπότης bzw. θεοπόντης ebenfalls ein Kompaternitätsverhältnis bezeichnet) sichtbar ist; 4) in ähnlicher Weise gilt ein Vater-Sohn-Verhältnis zwischen dem Beichtvater und seinem Beichtkind als begründet (vgl. Ducange s. v. πνευματικός υἱός). Als 5. und letzte Art geistlicher Verwandtschaft lernen wir diejenige der christlichen Fürsten und Völker kennen, welche in freundschaftlichen Beziehungen zu Byzanz stehen. Leider spricht, soviel ich sehe, keine byzantinische Quelle ausdrücklich darüber, wir müssen ihr Bestehen erschliessen. Sie dürfte in der Regel schon dadurch begründet worden sein, dass der Kaiser in seinen Schreiben die btr. Verwandtschaftsbezeichnung als Anrede gebrauchte und der Adressat sie durch entsprechende Erwidern annahm. Dies wird wenigstens nahegelegt durch eine Stelle im Briefe des K. Romanos I. an den Emir von Aegypten, in der es sich um den „hierarchisch“ geringeren, bei nichtchristlichen Fürsten zur Anwendung kommenden Titel φίλος handelt (ed. Sakkelion in *Deltion* 2 [1884] 408, 13): εἰ οὖν ἐδω σκοπόν κατὰ σεαυτὸν φίλος τῆς ἡμετέρας γενέσθαι βασιλείας, καταμήνυσον ἡμῖν... οἶαν καὶ αὐτὸς χάρις ἐνδιδάσκον ἀγάπην πρὸς ἡμᾶς... καὶ εἰ γε ἄλλως βούλει φίλος ἡμῶν καὶ εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι...

in seinem ausgezeichneten Aufsatz: Die byzantinische Staatenhierarchie, *Seminarium Kondakov*. 8 (1936) 41 ff., bes. 49 ff., für Byzanz im einzelnen ausgeführt¹. Wie für die Frankenkönige ursprünglich die Bezeichnung „Sohn“ eingeführt war, bis Karl d. Gr. unter Abschüttelung des „Bevormundungsverhältnisses“ für sich und seine Nachfolger den „Bruder“ erkämpfte, der dann für die deutschen Könige der feste Titel blieb, so ist für den Bulgarenherrscher, seitdem Boris I. als Täufling das πνευματικὸν τέκνον des byzantinischen Kaisers geworden und das bulgarische Volk von byzantinischen Priestern christianisiert worden war, das Verhältnis „Sohn-Vater“ sowohl zwischen dem byzantinischen Kaiser und dem jeweiligen Bulgarenherrscher als zwischen dem byzantinischen und dem bulgarischen Volke².

¹ Auf Grund einer Reihe von Beispielen habe ich *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 (1938) 23, A. 18 (gegen Ende) die These aufgestellt: „Die Anwendung (der geistlichen Verwandtschaftsbezeichnungen zwischen dem byz. Kaiser und den auswärtigen christlichen Fürsten) überhaupt und die Anwendung der Grade scheint auf besonderer Übereinkunft zu beruhen... sie ist teils nach Ländern konventionell (so werden Konrad III. und Friedrich II. gleichmässig als „fratres“ [des Kaisers Manuel I.] „bezeichnet), teils scheint sie sich an die Generationenfolge anzulehnen (so vielleicht in Bulgarien).“ Diese letztere Einschränkung, die ich gemacht habe, weil mir damals die Verhältnisse noch nicht durchsichtig waren, ist nun zu streichen: die Verwandtschaftsbezeichnung ist vielmehr auch für Bulgarien konventionell.

² Ich nehme hier die Belege für die Völker voraus. Sie finden sich überaus zahlreich z. B. in den Briefen des Patriarchen Nikolaos, welche auch für die folgenden Ausführungen unsere hauptsächliche Quellengrundlage bilden. Eine Reihe von Stellen hat schon Th. I. Uspenskij im *Létopis* der Hist.-Philol. Gesellschaft der neuruss. Univ. Odessa, Byz. Abt. 2 (1894) 103 ff. (Ausgabe der anonym überlieferten, mit Sicherheit aber dem Patr. Nikolaos zuzuschreibenden Rede auf den Frieden v. J. 924 mit Kommentar) zusammengestellt. Ich mache auf folgende Stellen aufmerksam: im Brief 14 des Patr. Nikolaos (Migne PG 111, 101 C/D) sagt Nikolaos, der hier wieder, wie in allen seinen Briefen an Symeon, dessen Vorgehen gegen Byzanz bitter beklagt: πρὸς τοὺς ἐν Χριστῷ πατέρας ἐξεβαρβαρώη τὰ τέκνα; ähnlich im Brief 17 (Mi. 111,117 C; vgl. 120 B): ὅπλα πατέρων πρὸς τέκνα καὶ τέκνων πρὸς πατέρας; im Brief 19 (Mi. 111,128 C): καὶ οἱ πατέρες πρὸς τὰ τέκνα καὶ τὰ τέκνα πρὸς πατέρας, ὥσπερ ἐστὶν ὠφέλιμον, διατεθήσονται; am deutlichsten im Brief 21 (Mi. 111,141 A): ἐπεισήλθε τὰ κακὰ μέσον Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων, μεταξὺ τῶν πατέρων καὶ τῶν τέκνων, οὓς οὐκ αἷμα καὶ σὰρξ, ἀλλὰ τὸ πανάγιον πνεῦμα υἱοὺς καὶ πατέρας ἀπέδειξε; ebenda (144 A): ρῖπον τὰ ὅπλα, ἐπάνηκε εἰς τὴν ἀρχαίαν κατάστασιν, ἐπίγνωδι τοὺς πατέρας καὶ ἀδελφούς ἀναλαβὼν διάδοσιν, ἣν ἡ ἐκ τοῦ πνεύματος συγγένεια βούλεται. Dazu eine Stelle aus der oben erwähnten Friedensrede d. J. 924 (*Létopis* 59,13): ὅτι μὴ ἀλλογενεῖς ἀλλοφύλοις..., υἱοὶ δὲ πατράσι

begründet. Es lässt sich in der Tat zeigen, dass sowohl Leon VI.¹ als auch Konstantinos VII.² als endlich auch Romanos I.³ (sämtliche als Hauptkaiser) „geistlicher Vater“ des Bulgarenherrschers Symeon genannt werden, ebenso wie dann Konstantin VII. nach

καὶ ἀδελφοὶ ἀδελφοῖς καὶ πατέρες υἱοῖς ἀντέστημεν, ἐπανάστημεν. Gelegentlich wird uns auch bestätigt, dass dieses geistliche Verwandtschaftsverhältnis zwischen den beiden Völkern auf der historischen Christianisierung der Bulgaren durch die Byzantiner beruht: im Brief 17 (Migne PG 111,120 D) ermahnt der Patr. Nikolaos den Fürsten Symeon, zur alten κατάστασις zurückzukehren, wie sie durch die Taufe von Gott bestimmt sei, nämlich zur ἑνωσις ὡς υἱοῖς πατρὸς τῷ Ῥωμαίων γένει; dazu Brief 29 (Mi. 111, 185 A): καὶ ὑμεῖς μὲν ὡς τέκνα τοῦ πατρὸς ἐπιγινώσκετε, παρ' ὧν ἐδέξασθε καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος τὴν χάριν, καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὡς πατέρες τὰ οἰκεῖα ἐν Χριστῷ τέκνα τοῦ Βουλγάρου ἐπιγινώσκουσιν; Brief 21 (Mi. 111, 140 D): ὁ δὲ λέγων τοὺς πατέρας τοὺς ἐκ τῆς δουλείας τοῦ σκότους μετὰ γε θεοῦ(?) ἐλευθερώσαντας ὑμᾶς. Auf diese Taufe spielt auch die Stelle der Friedensrede Lētopis S. 77, 6 an: νιοθετηθέντων αὐτῶν (τῶν Βουλγάρων). Es verdient Beachtung, dass der Patriarch, der, wie man sieht, durch den ständigen Hinweis auf das Vater-Sohnverhältnis, welches den Fürsten Symeon sowohl an ihn selbst (Nik.) als auch an den Kaiser bindet, ein pietätvolles Verhalten des ungebürgigen „Kindes“ erzwingen will, auch auf die allgemeinere und weniger verbindliche Verwandtschaftsbezeichnung „Bruder“ (d. h. „Bruder in Christo“ nach Paulus) ausweicht, wohl um die Empfindlichkeit des stolzen Bulgaren zu schonen; vgl. noch Brief 9 (Mi. 111, 69 A): διάρρηξις τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης τῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ μου τέκνων, τῆς τε Ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς Βουλγαρικῆς ἐξουσίας... Gott hat die beiden Völker durch die Christianisierung der Bulgaren εἰς ἀδελφότητα συνῆψε; vgl. auch Brief 24 (Mi. 111, 160 B): ἐνθυμήτηι οὐκ τὴν ἐν Χριστῷ ἀδελφότητα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων; oder die Mischung beider Vorstellungen in gleichen Briefe (Mi. 111, 160 C): οὐ κατ' ἀσέβην ὁπλήρη... ἀλλὰ κατὰ πατέρων, κατὰ ἀδελφῶν, ἀπλῶς κατὰ συγγενείας, ἣν οὐ σὰρξ ἢ αἷμα, ἀλλὰ τὸ πανάγιον πνεῦμα ἦνωσε τοῦ θεοῦ. — Die Bezeichnung ἀδελφοὶ rechtfertigt sich im Munde des Patriarchen, insofern sowohl Rhomäer wie Bulgaren seine πνευματικὰ τέκνα sind (vgl. S. 224 Anm. 1).

¹ Dieser Nachweis ist zunächst aus den von Sakkellion im Δελτίον τ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας τ. Ἑλλάδος 1 (1883) 377—410 veröffentlichten Briefen des Magistros Leon (Choirosphaktes) zu führen, welcher ca. 893 mit Symeon im Auftrage des Kaisers Leon VI. über die Rückgabe byzantinischer Gefangener verhandelte (vgl. meine Regesten der oström. Kaiser n. 520—523). Die klarste Stelle findet sich im Brief 13 (a. a. O. S. 387), den der Gesandte an Symeon richtet: Μεμνηνὼν τῷ σὺ πατρὶ καὶ βασιλεῖ, ὡς ἀποστείλες ἦν ἔχεις αἰχμαλώτων... und im Brief 14 (S. 387): πρὸς πατέρα καὶ βασιλέα. Auf Leon VI. bezieht sich dann entsprechend auch der Ausdruck: ὁ σὸς δειότατος πατὴρ (Brief 2: S. 381) sowie προφήτης πατὴρ (Brief 4: S. 382); Leon VI. hatte in einem vorangegangenen Briefe an Symeon eine zeitliche Voraussage über die Rückgabe der Gefangenen gemacht (die Gründe, welche V. Zlatarski, *Istor. bulg. drž.* I, 2, 307, Anm. gegen die Identifizierung des Basileus mit Leon VI. anführt, sind keineswegs überzeugend). In gleicher Weise be-

der Abdankung Romanos' I. auch wiederum der „geistliche Vater“ des Bulgarenzaren Peter heisst.

Damit wären die Verhältnisse für II, III und IV geklärt. III bezieht sich auf einen Zeitpunkt zwischen Dez. 920 und

zieht sich auf das Vater-Sohn-Verhältnis zwischen Leon VI. und Symeon die Bemerkung über die auch in der Friedensrede (Létopis S. 76, 13; vgl. S. 107 f.) hochgepriesenen paradiesischen Friedensverhältnisse im Brief 21 des Patr. Nikolaos (Migne 111, 144 D): *μνήσθητι, τέκνον ἡμῶν, ἡμερῶν ἀρχαίων ἐκεῖνων, ὅτε τῷ θεσμῷ τοῦ ἁγίου πνεύματος συνδεόμενος ἐτύχανε τῇ τοῦ πατρὸς καὶ βασιλείᾳ ὡς υἱὸς ποθεῖνός ἀγάπῃ μνήσθητι τῆς καλῆς ἐκείνης καὶ ἁγίας μεταξύ Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων εἰρήνης...*, *ὅτε ὁ θεὸς ἐδοξάζετο μὲ καὶ ψυχῇ καὶ γνώμῃ Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων.*

² Dass im Jahre 916 der damals etwa 11-jährige Alleinkaiser Konstantinos VII. als *πνευματικὸς πατὴρ* des damals etwa 51-jährigen Bulgarenfürsten Symeon bezeichnet wird, mag seltsam erscheinen und ist eben nur aus der Ideologie dieser geistlich-politischen Bindungen heraus zu begreifen. Nichtsdestoweniger haben wir dafür einen unanfechtbaren Beleg in dem Briefe 9 des Patr. Nikolaos an Symeon, der in das Jahr 916 datiert werden muss (Migne 111, 77 C): *μηκέτι διανοηθῆς ἐπιπράσσει μὴδὲ πόλεμον ἀναλαβεῖσθαι κατὰ τοῦ σου πνευματικοῦ πατρὸς τοῦ θεοστεφοῦς βασιλέως· οὐ εἰ καὶ μὴ πείραν ἔλαβες τῆς ἀγάπης διὰ τὸ ἄωρον τῆς ἡλικίας καὶ διὰ τὰ σκάνδαλα..., μαθήσῃ πείρα, ὅτι, ὥσπερ τῶν σκήπτρων γέγονε κληρονόμος τοῦ μακαρίου πατρὸς αὐτοῦ, οὕτω καὶ τῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης καὶ τῆς γλυκειᾶς πρὸς σὲ διαθέσεως.* Man wird auch hier zwar nicht nötig haben einen besonderen Akt der Adoption gelegentlich persönlicher Begegnung der beiden Fürsten anzunehmen. Immerhin möchte ich der Erwägung anheimgeben, ob nicht das rätselhafte „Gebet“ des Patriarchen bei dem gemeinsamen Mahle der beiden Fürsten im Blachernenpalast i. J. 913 (ich halte mit Zlatarski, *Ist.* I, 2, 816 die Version bei Skylitzes-Kedren 282, 18 für die zuverlässigste unter den Parallelversionen), welches er unter Auflegung des „Epiriptarions“ auf das Haupt Symeons sprach, nichts anderes als die geistliche Einsegnung einer formellen Adoption bedeutete. Ich gehe dabei aus von der schon erwähnten Tatsache (vgl. o. S. 224 Anm. 1), dass die östliche Kirche eine Einsegnung der Adoption kennt (vgl. auch Goar, *Euchologium* 601 a unten), welche sich in ähnlichen Formen wie diejenige des *ἀδελφοποιῖα* vollziehen haben muss; bei letzterer spricht der Priester ein Segensgebet (vgl. Goar a. a. O. 706) und verhüllt die Häupter derjenigen, welche „Brüder“ werden wollen, wohl mit dem Epitrachelion, welches zu jedes Weihe (τελετῇ) gebraucht wird (vgl. Symeon von Thessalonike *de div. templo* c. 39 u. *Responsa* 17: Migne PG 155, 712 D u. 868 D); daran pflegt sich noch heute ein gemeinsames Mahl (Kyriakides a. a. O.) zu schließen. Das bei dem Vorgang des J. 913 erwähnte „Epiriptarion“ ist wohl nicht, wie Ostrogorski, *Izvestija Bulg. Arch. Inst.* 9 (1935) 278, A. 1 mit Zlatarski annimmt, das *ἐπανακαμηλαύκιον*, sondern eben jenes Epitrachelion; vgl. Johannes Moschos, *Leimonarion* c. 92 (Migne PG 87, 3, 2950 D): *καὶ μικρὸν εἰς τοὺς ὤμους αὐτοῦ ἐπιρριπτάριον ἀπὸ ψαύδου.* Ist diese

etwa 922,¹ als Konstantin VII. Hauptkaiser und damit nach dem Zeremoniell „geistlicher Vater“ des ἐκ θεοῦ ἀρχων Symeon, Romanos I. Mitkaiser war; II bezieht sich auf einen Zeitpunkt zwischen ca. 922 und 924, als Romanos I. Hauptkaiser und damit „geistlicher Vater“ des ἐκ θεοῦ ἀρχων Symeon, Christophoros der bevorzugte Mitkaiser war; IV bezieht sich auf die Zeit zwischen 945 und 959, als Konstantin VII. zum zweitenmal Hauptkaiser und damit „geistlicher Vater“ des Basileus Peter, Romanos (II.) sein Mitkaiser war. Wohin gehört aber nun endlich I, wo Romanos I. als Hauptkaiser „geistlicher Grossvater“ des Bulgarenfürsten (ἐκ θεοῦ ἀρχων) genannt wird? Rufen wir uns zur Beantwortung dieser Frage kurz die geschichtlichen Ereignisse

Auslegung richtig, so würde das ἀντι στεφάνου unseres Textes bedeuten, dass die Auflegung des Epiriptarions, durch welche eine reele geistliche Verwandtschaft mit dem legitimen Kaiserhause begründet wurde, anstelle der Auflegung einer Krone erfolgte, wie sie Symeon so sehnlich erstrebt hatte. Die Frage, ob Symeon damit getäuscht oder enttäuscht wurde, lässt auch Ostrogorskij a. a. O. offen; die wird auch mittels der hier vorgetragenen Lösung nicht einwandfrei zu beantworten sein; nehmen wir jedoch hinzu, dass Symeon ausserdem bei dieser Gelegenheit weitere Versprechungen hinsichtlich einer leiblichen Familienverbindung mit dem Kaiserhause (vgl. Runciman, *First Bulg. Emp.* 299 ff.) und zahlreiche „Geschenke“ (Skyl.-Kedr. II, 282, 22) erhalten hat, so wird sein reibungsloser Abzug von Kpel. doch immerhin verständlich. — Der ganze Vorgang ist von G. Ostrogorskij a. a. O. eingehend behandelt.

³ Dies geht zunächst schon aus unserem II hervor, wo mit dem geistlichen Vater, wie wir bereits dargetan haben, niemand anders als Romanos gemeint sein kann. Es kommen uns aber auch noch andere Quellen zu Hilfe, welche zeigen, dass Symeon zu einem vor 925 liegenden Zeitpunkt den Titel eines „geistlichen Sohnes“ von seiten Romanos' I. geführt und — ebenfalls vor 925 — mit Vorbedacht wieder abgelegt haben muss. In einem der Briefe welche Romanos i. J. 925 an Symeon gerichtet hat, heisst es nämlich (ed. Sakkellion, *Δελτίον τ. ἱστ. καὶ Ἑθν.* 'Ετ. τ. 'Ελλ. 2 [1884] 41): πῶς ἐν υἱοῦ τάξει διατελὼν τῆς πνευματικῆς ἐκείνης ἀποπηδήσας υἱότητος ὥσπερ πάλοι τῆς φυσικῆς (Symeon hatte um 921 das Angebot einer Familienverbindung mit der Familie des Romanos erhalten und offenbar abgelehnt: Brief 16 des Patr. Nikolaos: Migne 111, 112 B) καὶ τὴν τάξιν συνέχεας . . . ὥσπερ κατὰ πατρός νεανειοσάμενος . . .; Um Konstantin VII. kann es sich bei diesem Vorwurf nicht handeln, weil die Pläne einer Familienverbindung mit Konstantin v. J. 913 nicht durch Symeon, sondern durch die unmittelbar nach jenen Abmachungen zur Macht gelangte Regentin Zoe gegen dessen Willen vereitelt worden waren.

¹ Der Umstand, dass in I die Frage nach der ἀγοῦστα vor der Frage nach den υἱοὶ βασιλεὺς steht, in II dagegen zuerst nach dem υἱὸς βασιλεὺς und dann erst nach der ἀγοῦστα gefragt wird, lässt vielleicht den Schluss zu, dass I noch in die Amtszeit der alten Augusta (6. I. 921 — II. 922) gehört.

jener Zeit ins Gedächtnis zurück. Seit Konstantin VII. i. J. 913 als 7-jähriger Knabe die Alleinherrschaft übernommen hatte, hatten sich die Aufstände, welche die Eroberung der Reichskrone zum Ziele gehabt hatten, in rascher und fast unaufhörlicher Folge einander abgelöst; zu diesen Aufständischen und nach der Krone Lüsternen gehörte in erster Linie auch Symeon von Bulgarien.¹ Kurz nach den Abmachungen des Jahres 913, durch welche Symeon glauben durfte seinem Ziele näher gerückt zu sein, musste er sich infolge der Politik der Regentin Zoë in seinen Hoffnungen getäuscht sehen und verheerte nun das byzantinische Reich in ununterbrochenen Raubzügen. Als dann i. J. 919 der byzantinische General sich durch die Verheiratung seiner Tochter mit dem jungen Kaiser die Stellung eines Basileopator und damit die Aussicht auf die so heiss umkämpfte Krone errang, schienen alle Pläne Symeons vollends vernichtet. Man kann sich gut vorstellen, dass Symeon gegen diesen Mann einen glühenden Hass hegte und es jedenfalls zunächst ablehnte ihn, wie das Protokoll es verlangt hätte, nach Erlangung der Hauptkaiserwürde als „geistlichen Vater“ zu bezeichnen². Eine solche Weigerung ist umso wahrscheinlicher, wenn wir meine oben S. 227 A. 2 auseinandergesetzte These von einer wirklichen Adoption Symeons durch Konstantinos VII. i. J. 913 zugrundelegen. Die byzantinische Diplomatie fand für das unumgängliche Zeremoniell des Gesandtenempfangs einen Ausweg, indem sie die übliche Verwandtschaftsbezeichnung zunächst weiterhin auf Konstantinos VII. orientierte und dabei die tatsächlichen und unbestrittenen geistlichen Verwandtschaftsverhältnisse zugrundelegte: nach diesem war Romanos, den Konstantinos feierlich als seinen „Vater“ proklamiert hatte,³ der „geistliche Grossvater“ eben dieses Symeon, welcher seinerseits der „geistliche Sohn“ Konstantinos VII. war. Demnach muss I ebenfalls in die Zeit zwischen etwa 922 und 924, nur näher an 922 hin (vgl. S. 229, A. 1) gehören. Selbstverständlich

¹ Vgl. meine Ausführungen *Izvestija Bulg. Arch. Inst.* 9 (1935) 61 ff.

² Bei der beißend ironischen Art, die immer wieder aus den teilweise rekonstruierbaren Schreiben Symeons an den byzantinischen Hof spricht, könnte ich mir denken, dass er etwa darauf hingewiesen hätte, dass ein Kind ja unmöglich zwei Väter (Romanos und Konstantinos) haben könne.

³ Vgl. die Stelle im Briefe des K. Romanos an Symeon v. J. 925 (*Deltion* 2 [1884] 40: πατέρα αὐτοῦ ἐπεγράφετο und die Stellen oben in S. 222, Anm. 3.

arbeitete man in Byzanz darauf hin, Symeon zur Anerkennung seines Sohnverhältnisses zum jetzigen Hauptkaiser zu bringen; dies scheint dann in der Tat gelegentlich des grossen, in der Friedensrede des Patr. Nikolaos als besonders einschneidendes Ereignis gefeierten Friedensschlusses vom Jahre Sept. 924¹ gelungen zu sein. Es ist sehr glaublich, dass Symeon, der sich damals eine väterliche Strafpredigt des hinter einem Zaune gesicherten Romanos gefallen liess, anscheinend auch in bedeutende Gebietsabtretungen willigte,² bei dieser Gelegenheit auch noch den Vaterkuss des byzantinischen Hauptkaisers mit in Kauf nahm. Zu der kurzen Zeitspanne, welche dann zwischen I und II läge, würde auch das Lemma des Zeremonienbuches: μεταμειφθέντος δὲ τοῦ ὀνόματος καὶ ἐλθόντος εἰς υἱότητα gut passen.

Lange hat freilich auch diesmal die Kindesliebe Symeons dem neugewonnenen „Vater“ Romanos gegenüber nicht angehalten. Nachdem Symeon von dem Zuge gegen Serbien, dessen drängende Notwendigkeit vermutlich entscheidend zu seiner Nachgiebigkeit im Jahre 924 beigetragen hatte, zurückgekehrt war,³ nahm er den alten Kampf gegen Byzanz wieder auf; er legte sich nun offiziell den ihm von den Byzantinern so hartnäckig vorenthaltenen Titel βασιλεὺς Ῥωμαίων bei und kündigte schon dadurch, wahrscheinlich aber auch ausdrücklich,⁴ das Kompater-

¹ Zum Datum vgl. Runciman, *Rom. Lecap.* 245 ff.; Zlatarski, *Ist.* 1, 2, 468 hatte sich für 923 entschieden.

² Vgl. Runciman, *Rom. Lec.* 93.

³ Zur Datierung vgl. die von Sakkelion im *Deltion* 2 edierten Briefe des Romanos an Symeon (m. Regesten n. 606) sowie Zlatarski, *Ist.* 1, 2, 486 ff., bes. 494.

⁴ Dies ist zu schliessen aus der Ausdrucksweise des Romanos in seinem Briefe an Symeon v. J. 925 (*Deltion* 2 (1884) 42: τῆς πνευματικῆς ἐκείνης ἀποπηδῆσας υἱότητος; vgl. auch oben S. 229 A. 3. Dass Romanos zu jener Zeit auch seinerseits dieses Verhältnis als aufgehoben betrachtete, zeigt die Konsequenz, mit welcher er Symeon in den genannten Briefen als πνευματικὸς ἀδελφός (so z. B. *Deltion* 2, S. 42 unten) oder ἡ ὑμετέρα ἀδελφότης (sehr häufig) unter absoluter Vermeidung des Sohnestitels anspricht. Sein männlicher und aufrechter Protest gegen die Übergriffe Symeons sticht wohlthuend ab von der ängstlichen Geschäftigkeit des Patriarchen, der bis zu seinem Tode (Mai 925) seine alte Beschwichtigungstaktik mit dem unaufhörlichen Hinweis auf die geistliche Verwandtschaft der Byzantiner und der Bulgaren für wirksamer hielt. Immerhin gewinnen wir aus einem seiner letzten Briefe eine willkommene Bestätigung dafür, dass Romanos zu dieser Zeit tatsächlich Symeon von Bulgarien nicht mehr als „Sohn“, sondern kühl und distanziert als „Bru-

nitätsverhältnis zu Romanos auf. Dieses Zerwürfnis scheint dann auch bis zum Tode des grimmigen Bulgarenfürsten (Mai 927) nicht mehr beseitigt worden zu sein. Erst nach diesem Ereignis wurde der Friede zwischen Bulgarien und Byzanz wiederhergestellt: Peter, der Sohn Symeons, konnte i. J. 927 aus der byzantinischen Hauptstadt nicht nur eine byzantinische Prinzessin als Gattin und den Basileustitel, sondern auch die altherkömmliche Bezeichnung eines πνευματικὸν τέκνον des byzantinischen Kaisers mit in seine bulgarische Heimat nehmen.

KORREKTUR-NACHTRAG

Lange nach Fertigstellung meines Aufsatzes kommt mir G. Kolias, Léon Choerosphactès, Athen 1939, in die Hand. Der Verfasser hat dort S. 36, Anm. 1, die von mir S. 227, Anm. 1 aus den Briefen des Magistros Leon Choerosphactes herangezogenen Stellen bereits zutreffend auf das geistliche Verwandtschaftsverhältnis zwischen Simeon und Kaiser Leon VI. bezogen und auch schon darauf hingewiesen, dass dieses geistliche Verwandtschaftsverhältnis auf die Völker übertragen wurde. Von der Schwierigkeit freilich, die Stellen de caerim. 681 und 690, die er anführt, in Einklang zu bringen, hat K. offensichtlich nichts gehört, noch sind ihm Ostrogorskijs und meine Arbeiten zu dem Thema bekannt geworden.

der* anredete; Symeon hatte sich über den rauhen Ton der kaiserlichen Briefe beim Patriarchen beschwert und dieser entschuldigt sich dafür in folgender Weise (Brief 25: Migne 111, 168 B): ἡ δὲ βασιλικὴ διάθεσις διασφύουσα τὸ οἰκεῖον (nämlich den alleinigen Anspruch auf den von Symeon usurpierten Kaisertitel) ἀδελφὸν σε ὀνομάζει καὶ φίλον ἡγαπημένον . . . καὶ ἵνα τὸ πᾶν εἴπω, ἀγκαλιζομένη φιλοφρόνως οἷα πατὴρ οἰκειον υἱόν.

Имена на известни лица и събития въ българската топонимична номенклатура

Отъ Пшем. Зволински

Отъ времето на Освобождението сме свидетели на любопитния отъ гледище на топонимията процесъ — масова промѣна на СН (селищни названия) отъ чуждѣ, главно турски, произходъ. Процесътъ, започналъ въ 1878 г., трае и до днесъ, като достигна най-висша точка презъ 1934 г., когато, по нареждане на Министерството на вътрешнитѣ работи отъ 9 августъ, бѣха промѣнени 1603 СН, които въ нѣкои околии засегнаха до 90 % отъ селищата. Въ връзка съ тѣзи промѣни се предизвикаха живи спорове, които, служейки си съ различни аргументи, се стараеха да спратъ процеса или пъкъ да повлияятъ за ограничаването на неговитѣ административни основи. Безъ да се задълбочавамъ въ този споръ, бихъ искалъ да обърна внимание върху важността на тѣзи промѣни за топонимията, която не може да остане безразлична къмъ посоченото явление, особено при общото научно разработване на българскитѣ селищни имена. Въ други държави броятъ на новитѣ имена е незначителенъ, сравнително съ цѣлата областъ, и може да се отмине. Обаче, въ България тѣзи имена сж толкова многобройни, че отминаването имъ би оставило голѣма празнота въ материала и всѣки трудъ въ тази областъ би трѣбвало да се ограничи въ времето до преди Освобождението. Тука се налага още единъ проблемъ, важенъ отъ езиково описателно гледище; тѣй като наименоуването на дадено селище става по починъ или на жителитѣ му, или на Мин. на вътр. работи, следователно не на една и сѣща група люде, то възъ основа на новитѣ названия може да се направятъ твърде сигурни изводи за жизнеността на известни суфикси или формации. И така, подробниятъ анализъ на новитѣ СН въ течение на половинъ вѣкъ може като фотографска плоча да отрази частъ отъ живия езикъ, отпечатвайки постоянно про-

иѣнливото му течение, което сега, въ първия периодъ на независимостѣта, се развива съ по голѣма интензивность.

Въпросътъ е несъмнено важенъ и любопитенъ и трѣбва да се изследва подробно. Не мога да изчерпя тука пълния материалъ, като го освѣтля всестранно, но бихъ искалъ да обърна внимание върху проблема и да положа начало на основни изследвания въ тази областъ посрѣдствомъ анализа на група отъ новитѣ СН, споредъ мене, най-характерни и сродни. Това сѣ имена, дадени, за да се почете паметѣта на видни личности (заслужили за дадено селище или за цѣла България), или като споменъ за исторически събития. За краткостъ, да наречемъ тѣзи имена въ споменателни. Тѣ сѣ твърде многобройни и самиятъ фактъ на масовото имъ сѣществувание сочи една отъ владѣещитѣ днесъ СН образувачи, тенденции.

Бихъ искалъ да дамъ по възможность по-пълненъ материалъ, отъ който после ще дамъ съответни заключения, но вследствие тѣснитѣ рамки на статията ми, трѣбва да си служа съ голѣми съкращения, а сѣщо, като изброявамъ СН, не ще споменавамъ точно съ какво е заслужила личността на чието име е кръстено селището; ще се огранича само съ поставяне на името му въ съответната група СН.¹ Въ случай, че названието на селището заключва въ себе си пълното име и презиме на личността безъ суфиксъ, не ги повтарямъ.

СН отъ български владѣтели и тѣхнитѣ семейства:

Александрово (Кара-кая; Хасаноглу; Османие; Байрактаръ-махала; Кара-Хасанъ; Мидхадъ-паша-къой; Окчуларъ; Скендерлии; Черкезъ-къой; Ени-къой), **Горно-Александрово** (Бургуджии), **Князь-Александрово** (Куруджиево), **Батенбергъ** (Ново-село): *князь Александъръ I Батенбергъ*.² — Гр. **Асеновградъ** (Станимака), **Асеновецъ** (Авлиене), **Асеново** (Упчелии), **Асенъ** (Юренлии), **Асеньово** (Кълъчлари; — ³), **Царъ**

¹ За да спестя мѣсто, при всѣко СН не съобщавамъ околията, въ която се намира. Отбелязвамъ само, че материалътъ е взетъ отъ *Списъка на населенитѣ мѣста въ Царство България*, Държавно книгоиздателство, София, 1935.

² Срв. *Царъ Александъръ II (Царъ Освободителъ)* с. 238.

³ Белегътъ (—) означава мѣстность, заселена следъ Освобождението на България.

Асень (Караплии; Халваджии — Енидже-къой): *царь Асень I или II.* — **Аспарухово** (Янък-Балабанлии; Орта-къой), **Исперихово** (Айдиново), **Исперихъ** (Кеманларъ), **Аспарухъ** (Чавла-къой): *царь Аспарухъ (Исперихъ).* — **Борилово** (Хамзала-ри), **Борилъ** (Бешлии): *царь Борилъ.* — **Гр. Борисовградъ** (Хаджи Елесъ), **Борисово** (Малко-село; Караачъ), **Горно-Борисово** (Келлери), **Долно-Борисово** (Терсилери), **Малко-Борисово** (Дорутлии; Бурнусусъ), **Князь-Борисово** (Коратлии), **Царь-Борисово** (Киригъ-бегъ; Кепетлии): *князь Борисъ I и царь Борисъ III.* — **Евдокия** (Гомотарци; Хасаново), **Княгиня Евдокия** (Копари): *княгиня Евдокия.* — **Ивайло** (Кула-Касаплии), **гр. Ивайловградъ** (Орта-къой): *царь Ивайло.* — **Царица Иоанна** (Разкаяни): *царица Иоанна.* — **Калояновецъ** (Джамбазито), **Калояново** (Селджиково; Тутлуджа), **Калоянъ** (Юнузъ-Бунаръ), **Царь Калоянъ** (Ени-къой; Торлакъ): *царь Калоянъ.* — **Кириловецъ** (Синеджикъ), **Кирилово** (Мждовене; Бешевлие), **Кирилъ** (Боклуджа): *князь Кирилъ.* — **Крали-Марко** (Муссиево): *Крали-Марко.* — **Гр. Крумовградъ** (Кошу-Кавакъ), **Крумово** (Гююмли; Дервишгмахла; Паша-махала; Текия; Юрлемишъ; Горна-Кумлуджа), **Крумъ** (Идирлии), **Горно-Крумово** (Хасъ-Кестане), **Долно-Крумово** (Ефрасъ-Кестане), **Царь-Крумъ** (Чатали): *ханъ Крумъ.* — **Кубратъ** (Балбунаръ), **Кубратово** (Куманица): *ханъ Кубратъ.* — **Мария-Луизино** (Ревишъ): *княгиня Мария Луиза.* — **Мортагоново** (Ахмакъ), **гр. Омортагъ** (Османъ-Пазаръ): *ханъ Омортагъ (Мортагонъ).* — **Надежда** (Кафка; —; Юруклери; Гердима; Голъма-Франга), **Надеждень** (Хаджи-Хюсеинъ-махле), **Надеждино** (Сатж-бегово): *княгиня Надежда.* — **Царь-Петрово** (Голъмъ-Турчинъ): *царь Петъръ* — **Пресиянъ** (Салтъкларъ): *ханъ Пресиянъ.* — **Савойски** (Атъ-кория): *царствуваниятъ домъ въ Италия, отдето е царица Иоанна.* — **Самуилово** (Турсунлии; Сарж-Смайлъ), **Самуилъ** (Атикларъ), **Царь Самуилъ** (Кютюклии): *царь Самуилъ.* — **Гр. Симеоновградъ** (Сейменъ), **Симеоновецъ** (Сайтово), **Симеоново** (Отмянлии; Беглеръ-Чифликъ; Садж-къой), **Царь-Симеоново** (Глотници): *царь Симеонъ.* — **Фердинандово** (Черкешлии; Дерменъ-дере; Адъмово; Български-Оваджикъ), **гр. Фердинандъ** (Голъма-Кутловица): *царь Фердинандъ I.* — **Шишманово** (Чамурлии; Хасобасъ), **Царь-Шишманово** (Горни-Турчинъ): *царь Ив. Шишманъ.*

СН отъ български велможи:

Войсилъ (Карнофолия). — **Драгомиръ** (Яхларе). — **Драгомжъ** (Хюсеинларъ). — **Кракра** (Емиръ-гаази).

СН отъ български възстаници и революционери:

Ангелъ-войвода (Кумбурларъ): *Ангелъ Войвода*. — **Априлци** (Абдуларе): *участници въ Априлското възстание*. — **Бенковски** (Келяво-Камарци; Дуванджизлии; Хаджи-Синанларъ): *Георги Бенковски*. — **Берковски** (Шереметлеръ): *Петъръ Берковски*. — **Боримечково** (Юруцитъ): *Боримечката (герой отъ Вазовия романъ „Подъ игото“)*. — **Боянъ-Ботево** (Хуракъ-къой): *Боянъ Ботевъ*. — гр. **Ботевградъ** (Орхание), **Ботьово** (Сабри-паша-къой; Омаръ-махала; Бързински-соватъ; Юшенлии; Чомекъ-къой), **Горно-Ботьово** (Шамлии), **Долно-Ботьово** (Геренъ): *Христо Ботьовъ*. — **Воловъ** (Кадж): *Панайотъ Воловъ*. — **Стоянъ-Заимово** (Бедняково): *Стоянъ Заимовъ*. — **Индже-войвода** (Урумъ-къой): *Индже-войвода*. — **Каблешково** (Даутлии): *Тодоръ Л. Каблешковъ*. — **Стефанъ Караджа** (Караджа-атъ), **Стефанъ-Караджово** (Ичме): *Ст. Караджата*. — **Кочово** (Кьотешъ): *Кочо Чистеменски*. — **Левски** (Митиризово; Кара-Агачъ; Аладаали; Чатма), **Долно-Левски** (Калагларе), **Василъ Левски** (Яватевъ): *Василъ Левски*. — **Мамарчево** (Мураданлии): *Георги Мамарчевъ*. — **Раданъ-войвода** (Бурханларъ): *Раданъ войвода*. — **Стоилъ-войвода** (Ендже-къой): *Стоилъ-войвода*. — **Страхилъ-войвода** (Махматча), **Страхилово** (Хибиллии): *Страхилъ войвода*. — **Филипъ Тотевъ** (Карахасанитъ): *Филипъ Тотевъ*. — **Хаджи-Димитрово** (Нова-махала; Сарж-яръ; Секеречево): *Хаджи-Димитъръ*. — **Панайотъ Хитово** (Илиязъ-Кораларъ): *П. Хитовъ*.

СН отъ борци за черковна независимостъ:

Антимово (Шефъ), **Екзархъ-Антимово** (Агларе): *Екзархъ Антимъ I*. — **Богоридово** (—): *князь Ст. Богориди*. — **Неофитъ Бозвелиево** (Афлатлъ), **Бозвелийско** (Кадж-къой): *Неофитъ Бозвели Хилендарски*. — **Тодоръ Икономовъ** (Махмузлии): *Т. Икономовъ*. — **Екзархъ Йосифъ** (Кара-Каджалии): *Екзархъ Йосифъ I*. — **Кръстьовичъ** (Горно-Османово): *Гаврилъ Кръстьовичъ*. — **Макариополско** (Насчи-къой): *Иларионъ Мака-*

риополски. — Митрополитъ Симеонъ (Дурмушъ): *Митрополитъ Симеонъ*. — Тъпчилещово (Базиргянъ-късй): *Хр. П. Тъпчилещовъ*.

СН отъ македонски дейци:

Гарваново (Ени-махле): *Ив. Г. Гарвановъ*. — Давидово (Даутларъ): *Тома Давидовъ*. — Дѣлчево (Ючъ-дурукъ; Ферхатларъ). — Голѣмо Дѣлчево (Дели-Хюсеинъ-махле): *Гоце Дѣлчевъ*. — Отецъ Кирилово (Кирекчий): *отецъ Кирилъ Пейчиновичъ*. — Китанчево (Кадъръ): *Трайко Китанчевъ*. — Развигорово (Кулфаларъ): *Мише Развигоровъ*. — Сарафово (Папаросъ): *Борисъ Сарафовъ*.

СН отъ български офицери и войници:

Капитанъ Андреево (Виранъ-теке): *капитанъ Ник. Андреевъ*. — Василево (Долни-биволя): *Василь Василевъ*. — Везенково (Кадъръ-факлий): *д-ръ Константинъ Везенковъ*. — Векилски (Печелии): *Георги Векилски*. — Генево (Емирлеръ): *ген. Ник. Геновъ*. — Генералъ Гешево (Гьолджикъ): *ген. Дим. Гешевъ*. — Димитриево (Чикарларе), Радко Димитриевъ (Насърлие): *ген. Радко Димитриевъ*. — Доброволецъ (Буюкъ-ерфнели). — Дрангово (Комарларе; Биюкъ-ипъ-дере; Покровникъ): *полковникъ Борисъ Дранговъ*. — Полковникъ Желѣзово (Кара-Демирлеръ): *полковникъ Желѣзовъ*. — Жостово (Долно-Сингартия): *ген. Кост. Жостовъ*. — Полковникъ Златарево (Коемджи-гидикъ): *полковникъ Кръстьо Златаревъ*. — Генералъ-Киселово (Емирово): *ген. Пант. Киселовъ*. — Генералъ-Колево (Арапларъ): *ген. Ив. Колевъ*. — Генералъ-Мариново (Мусумане): *ген. Кр. Мариновъ*. — Генералъ-Николаево (Калъчлии): *ген. Данаилъ Николаевъ*. — Опълченецъ (Аскъррово), Опълченско (Хаджи-Мехмедлеръ): *опълченци*. — Генералъ-Панайотово (Али-паша): *ген. Панайотовъ*. — Протогерово (Узунъ-Химетлеръ): *ген. Ал. Протогеровъ*. — Полковникъ-Серафимово (Ябълка): *полковникъ Серафимовъ*. — Генералъ-Тошево (Таламатлии): *ген. Ст. Тошевъ*. — Майоръ-Узуново (Халваджи): *майоръ Узуновъ*. — Генералъ-Фичево (Неби-паша): *ген. Ив. Фичевъ*.

СН отъ руски офицери и дипломати, заслужили за Освобождението на България:

Александрово¹: *царь Александръ II (Царь Освободитель)*. — **Горталово** (Карагуй): *майоръ Ф. М. Горталовъ*. — **Гурково** (Назърска-махала); Уруцитъ; Колупчи): *ген. И. В. Гурко*. — **Дибичъ** (Касапляръ): *фелдмаршалъ К. Дибичъ — Забалкански*. — **Дондуково** (Татаръ-махала): *ген. князь А. М. Дондуковъ-Корсаковъ*. — **Драгомирово** (Дели-Сюлю): *ген. М. И. Драгомировъ*. — **Игнатиево** (Русларъ; Карабоджакъ), **Графъ-Игнатиево** (Чоолукъ): *ген. графъ Н. П. Игнатиевъ*. — **Генераль-Инзовъ** (Акъ-бунаръ): *ген. Инзовъ*. — **Калитиново** (Джуранлии): *подполковникъ Калитинъ*. — **Николаево** (Япакъой; Джембекъ-махале; Юруклеръ; Пърдилово; Ешекчи): *Великъ князь Николай Николаевичъ*. — **Радецки** (Благодетелно): *ген. Ф. Ф. Радецки*. — **Скобелево** (Кара-Хасарлии; —; —; Кюпеклии; Метудово): *ген. М. Д. Скобелевъ*. — **Тотлебенъ** (Български кара-агачъ): *ген. Ф. Е. Тотлебенъ*. — **Черкасски** (Хаджийска-махала): *В. А. Черкасски*.

СН отъ чужди писатели и учени, заслужили за България:

Аксаково (Аджимлеръ): *Ив. Аксаковъ (русинъ)*. — **Венелинъ** (Садърбъръ): *Юрий Венелинъ (малорусъ)*. — **Иречеково** (Арнаутъ-къой): *Конст. Иречекъ (чехъ)*. — **Каницъ** (Фунденъ): *Феликсъ Каницъ (австриецъ)*.

СН отъ св. св. Кирила и Методия и тѣхнитѣ ученици:

Свети-Гораздъ (Ембие-салакъ): *св. Гораздъ, ученикъ на св. св. Кирила и Методия*. — **Свети-Кирилово** (Ашикъ-сенеклии): *св. Кирилъ*. — **Свети Климентъ** (Овчеларе; Ембие-скендеръ): *св. Климентъ, ученикъ на светитѣ брата*. — **Методиево** (Чаушово): *св. Методий*. — **Свети Наумъ** (Насва-къой; Ембие-сакалж): *св. Наумъ, ученикъ на св. св. Кирила и Методия*.

¹ Срв. Александрово на с. 234.

СН отъ дейци на българската литература и
култура:

Априлово (Лефеджии; Арабларъ): *Василъ Априловъ*. — Бероново (Исуплии): *Петъръ Беронъ*. — Блъсково (Асълъ-бейлии), Илия Блъсковъ (Долни-Инджикъ): *Илия Р. Блъсковъ*. — Богомилово (Теке), Богомилъ (Теке; Ерменлии): *попъ Богомилъ*. — Богорово (Арпачъ): *Ив. А. Богоровъ*. — Вазово (Ески-Балабанларъ), Иванъ-Вазово (Химитлии): *Ив. Вазовъ*. — Величково (Згарлии): *Конст. Величковъ*. — Добри-Войниково (Хассж): *Добри П. Войниковъ*. — Михалаки-Георгиево (Фусовица): *Михалаки Георгиевъ*. — Найдень-Героово (Демирдитлий): *Н. Геровъ*. — Цани-Гинчево (Кючукъ-Ахмедъ): *Ц. Гинчевъ*. — Груево (Хайранларъ), Якимъ-Груево (Кара-Таиръ), Иоакимъ-Груево (Салладънъ): *Иоакимъ Груевъ*. — Христо-Даново (Текия): *Хр. Г. Дановъ*. — Дебеляново (Каба-ачъ): *Димчо Дебеляновъ*. — Дриново (Бахшишларъ): *Маринъ Дриновъ*. — Друмево (Аптаразакъ), Василъ Друмевъ (Горни-Инджикъ): *В. Друмевъ*. — Патриархъ-Евтимиево (Пранга): *Патриархъ-Евтимий*. — Каравелово (Бей-къой; Горно-кюселере; Карагьозлеръ), Любенъ Каравеловъ (Сарж-гьоль): *Л. Каравеловъ*. — Козлево (Марефлеръ), Никола-Козлево (Дживелъ): *Н. Козлевъ*. — Козма-Презвитеръ (Кара-Чулфаларъ): *презвитеръ Козма*. — Манолово (Зорнадиларъ): *Емануилъ Маноловъ*. — Миладиново (Деделеръ), Миладиновци (Калфа-къой; Дживизли-калфа): *Дим. Миладиновъ и Конст. Миладиновъ*. — Стоянь Михайловски (Кайкж): *Ст. Михайловски*. — Паисий (Арнаутлии), Отецъ-Паисиево (Коч-маларе): *Паисий Хилендарски*. — Палаузово (Авлалии): *Ник. Палаузовъ*. — Пърличево (Мечитъ-махала): *Гр. Пърличевъ*. — Райново (Реселии): *Ник. Райновъ*. — Раковски (Каяджикъ), Раковсково (Куру-дере): *Георги Раковски*. — Неофитъ Рилски (Кулу-бей): *Неофитъ Рилски*. — Славейково (Евренили; Малко-Яларе), Петко Славейковъ (Акънджиларе): *П. Р. Славейковъ*. — Софрониево (Сърбеница): *Софроний Врачански*. — Стояново (Кюртъ-фаши), Захари-Стояново (Омуръ-бей): *Зах. Стояновъ*. — Страшимирово (Голѣмъ Аладънъ): *А. Т. Страшимировъ*. — Филаретово (Хамзаларъ): *Сава Филаретовъ*. — Храброво (Фете-къой): *Черноризецъ Храбъръ*. — Чинтулово (Касъмово): *Добри Чинтуловъ*. — Шапкарево (Кюлафчилеръ):

✓ *К. А. Шапкаревъ. — Иванъ-Шишманово* (Ени-Балабанларъ):
Ив. Д. Шишмановъ. — Яворово (Чохлаково): *Плю Яворовъ.*

СН отъ политически дейци:

Докторъ-Стамболски (Имрихоръ): *д-ръ Хр. Т. Стамболски.* — *Живково* (Авли-къой): *Георги Живковъ.* — *Стамболово* (Долни-Турчета; Каба-апли; Еллеръ), *Стефанъ-Стамболово* (Бедерли; Гарванъ): *Ст. Стамболовъ.*

СН въ връзка съ исторически събития:

Обнова (Радиненецъ и Виная). — *Победа* (Мансарли). — *Пробуда* (Кара-кашла). — *Санъ-Стефано* (Исмаил-факж): *договоръ отъ 1878 г.* — *Свобода* (Ибрихамли; Али-пашиново). — *Съединение* (Калфа; Атларъ-зарлж-къой): *съединението на северна и южна България въ 1885 г.*

Отъ гореизложения материалъ могатъ да се извадятъ редица заключения отъ езиково-топонимично естество, които, както отбелязахъ по-рано, позволяватъ да се откриятъ сегашнитъ тенденции на българския езикъ въ областта на топонимичното словообразуване. Ако се има предвидъ, че всичкитъ административно самостоятелни селища въ България сж 5682, то тѣзи 300 изброени възпоменателни названия (отъ които сигурно могатъ да се намѣрятъ и повече) образуватъ значителенъ процентъ, следователно тенденцията за образуване на тѣзи названия е несъмнено много жизнена. Остава само да се разгледа съ какво се характеризиратъ тѣ формално. Тѣзи имена могатъ да се класифициратъ въ зависимостъ отъ две основи за подѣлба на: 1) едно и двучленни и 2) съ суфиксъ и безъ него.

Едночленни: *Асеново, Победа, Раковски, Стамболово.*

Двучленни: *Царъ-Борисъ, Генералъ-Николаево, Найденъ-Геро.*

Всрѣдъ двучленнитъ се различаватъ следнитъ три групи:

а) име и презиме или две имена: *Иванъ-Вазово, Василь-Левски, Мария-Луизино.*

б) Титла и име или презиме: *Докторъ-Стамболски, Царъ-Петрово, Отецъ-Паисиево, Генералъ-Гешево.*

Най-многоброенъ е тука типътъ съ първи членъ *Царъ и Генералъ.*

в) Свети + име: *Свети-Наумъ*, *Свети-Кирилово*.

Освенъ групата в, която отъ доста старо време изпъква въ цѣлата славянска областъ, тази формация е нѣщо съвсемъ ново и специфично българско, а поради своята необикновеностъ и изразителностъ придава характеренъ изгледъ на новообразуванитѣ имена. Тука изобщо не взимамъ подъ внимание названия съ първи членъ: *Малко* (*Борисово*), *Голямо* (*Дълчево*), *Долно* (*Левски*), *Горно* (*Ботъово*), защото тѣзи определения сѣществуватъ отдавна при всички типове селищни имена и не сѣ характерна черта за новитѣ названия.

Второто дѣление възъ основа на присъствие или липса на суфиксъ е интересно отъ гледище на заключенията, които могатъ да се извадятъ за жизнеността на известни суфикси и схващането имъ като специфични за образуване на селищни названия.

На първо мѣсто трѣбва да спомена притежателния суфиксъ -ово, съ палаталенъ съответникъ -ево, който, като типиченъ общославянски суфиксъ при мѣстнитѣ названия, е бивалъ прибавянъ къмъ собствени имена, безъ да има притежателно значение. Напр., суфиксътъ -ово: *Исперихово*, *Иречеково*, *Бероново*. Суфиксътъ -ево се прибавя изключително къмъ имена, които свършватъ на -и или -ий: *Методиево*, *Отецъ-Паисиево*, *Софрониево*, *Патриархъ-Евтимиево*, *Неофитъ-Бозвелево*, само съ единъ случай, гдето име на -и приема -ово: *Богоридово*. Трѣбва, обаче, особено силно да се подчертае, че въ новитѣ селищни названия, покрай суфикса -ово || -ево, има сѣщо и мнимо идентиченъ псевдосуфиксъ (отъ становище на топонимията), който се основава на това, че сѣ образувани редица мѣстни названия отъ български и руски патронимични презимена на -овъ || -евъ посредствомъ механична промѣна на мжжки родъ въ срѣденъ, напр. — *Вазово*, *Дълчево*, *Дондуково*, *Игнатиево*. Върху необходимостта да се различаватъ тѣзи два суфикса, сѣщински и мнимъ, сочатъ такива двойки като *Шишманово* (отъ *Шишманъ*) и *Иванъ-Шишманово* (отъ *Шишмановъ*) или *Николаево* (отъ *Николай Николаевичъ*) и *Генералъ-Николаево* (отъ *Николаевъ*). Самиятъ фактъ, че се създава разлика между двата типа чрезъ прибавяне на съответенъ опредѣлящъ членъ, показва, че творцитѣ на тѣзи названия сѣ чувствували тѣхната разлика.

Не е необходимо да се подчертава, че при липса на селищни названия съ суфиксът *-овъ* || *-евъ*, последниятъ не може да се схване като образуващъ мѣстни имена и тѣзи названия, въ които презимето на *-овъ* и *-евъ* остава непромѣнено, трѣбва да се смѣтатъ като безсуфиксни.

Суфиксътъ *-овъ* || *-евъ* съществува само въ имената на градоветъ *Асеновградъ*, *Борисовградъ*, *Ивайловградъ*, *Крумовградъ* и *Симеоновградъ* въ връзка съ мъжкия родъ на думата градъ и има истинска притежателна функция, въпрѣки че въ названието *Ботевградъ* се явява отново като псевдосуфиксъ.

Много по-рѣдкъ е и притежателниятъ суфиксътъ *-ино*, който образува селищни названия изключително отъ женски имена, като *Надеждино* и *Мария Луизино*. Отъ друга страна, мъжкитѣ имена, окончаващи на *-а*, получаватъ суфиксътъ *-ово*: *Стефанъ-Караджово*, *Боримечково*.

Суфиксътъ *-ско* като сѣщински се срѣща само въ два примѣра — *Бозвелийско* и *Опѣлченско*, а единъ пѣтъ като мнимъ, образуванъ чрезъ промѣна на мъжки родъ въ срѣденъ — *Макариополско*. Обикновено презимената, които свършватъ на *-ски*, оставатъ непромѣнени, напр.: *Черкаски*, *Стоянъ-Михайловски*. За малката жизненостъ на този суфиксъ свидетелствува фактътъ, че отъ *Раковски* е образувано мѣстно име чрезъ прибавяне на суфикса *-ово*: *Раковсково*. Изобщо, количествената връзка между суфикса *-ово* || *-ево*, отъ една страна, и *-ино* и *-ско*, отъ друга, въ нашитѣ названия съответствува на състоянието въ непреименуванитѣ стари имена, гдето сѣщо *-ово* образува грамадно мнозинство при сравнително не-многобройнитѣ *-ино* и *-ско*.

Нѣколко пѣти се явява сложниятъ суфиксътъ *-овецъ*, който не съмъ срещналъ при стари названия отъ собствени имена. Не е изключено, че той е билъ образуванъ като единствено число отъ честитѣ патронимични названия съ суфиксътъ *-овци*, както, напр., *Ивановци*, *Богдановци*, и, намирайки опора въ топографични имена като *Боровецъ*, *Тополовецъ*, образува названията *Асеновецъ*, *Калояновецъ*, *Априловецъ* и *Симеоновецъ*. Въ множествоно число този суфиксътъ съществува въ названието *Мицладиновци*, обаче той нѣма тука споменатата патро-

нимична функция, а само образува мн. ч. отъ презимето *Милединовци*.¹

Самиятъ простъ суфиксъ *-ецъ* (образуващъ *-ов-ецъ*) въ разглежданитѣ названия се срѣща само въ два примѣра: *Доброволецъ* и *Опълченецъ*, но понеже се намира вече въ самитѣ имена, съ които е наречено селището, безъ да е било използвано специално прибавянето му, то въ даденъ случай той не може да се смѣта за топонимиченъ. Това явление се срѣща и въ примѣра *Априлци*, гдето изпѣква сжщиятъ суфиксъ, само че въ множествено число.

Освенъ по-горе изброенитѣ суфикси се явява обособенъ примѣрътъ *Надежденъ* съ суфиксъ *-енъ*. Прибавенъ къмъ собствено име, той изглежда твърде необикновенъ, но единствено отъ него не могатъ да се извадятъ по-обща заключения.

На края ще дамъ дефиниция на изтъкнатитѣ въ моята статия *възпоменателни названия*. Това сж всички мѣстни имена, съ които се наричатъ нѣкои участъци земя и които сж взети отъ имена на видни лица и събития, и увѣковѣчаватъ лицето или събитието безъ огледъ на това, дали сжществувала историческа връзка между тѣхъ и нареченото мѣсто.

¹ Срв. St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin — Leipzig 1929, § 120.

За св. антиминосъ въ Варненската църква „Св. Архангелъ Михаилъ“

Отъ архим. Инокентий

Възраждането на българщината въ гр. Варна започва отъ 1860 г. До това време живѣещитѣ въ града българи, макаръ и да сж се чувствували такива, били подчинени на мѣстната гръцка община. Но знаменитото църковно-обществено събитие, станало въ Цариградъ на 3 априлъ 1860 год., на самия день Великдень, когато епископъ Иларионъ Макариополски прогласилъ независимостта на Българската Църква и нейното отдѣляне отъ Цариградската патриаршия, събитие, което разтърси духоветѣ на българитѣ, живѣещи въ предѣлитѣ на тогавашната турска империя, не закъснѣло да се отрази и въ гр. Варна. И ние виждаме какъ българитѣ въ града бързатъ да се обособятъ въ отдѣлна народност и се снабдятъ съ двѣтъ мощни просвѣтни учреждения: училище и църква.

На 11 май 1860 г. е била образувана българската училищна община, която си направила кржгълъ печатъ съ следния надписъ околоръстъ: „печ. на бълг. учил. общ. Варна“, въ първия редъ, на втория, до половината, надписъ: „согласіе и дерзость“, въ срѣдата подъ тоя надписъ: „успѣхъ“, а подъ него „1860“.

Следъ образуването на българската община първата ѝ грижа била да се отвори българско училище за подрастващото поколѣние. Отварянето на това училище е срещнало голѣмо противодействие отъ страна силнитѣ на деня предъ турскитѣ власти, но, въпрѣки всичко това, училището било отворено на 19 августъ 1860 г.

До снабдяването на българитѣ съ своя църква, последнитѣ се черкували въ храма „Св. вмч. Георги“, гдето богослужението се извършвало на славянски езикъ. Да се служи на тоя езикъ въ тая църква е измолилъ това отъ варненския гръцки митрополитъ Порфирия рускиятъ въ града вице-консулъ Ал. Рачински. Това, обаче, не било за дълго време. Скоро

митрополитътъ отказалъ, поради великденското събитие въ Цариградъ. Следъ тоя отказъ, пакъ по настояването на Рачински, на славянски езикъ, отъ време на време, се е служило въ манастира „Св. вмч. Димитрий“, въ Евксиноградъ, игуменъ на който билъ иеромонахъ Теодосий — българинъ отъ гр. В.-Търново.

Следъ заминаването на Рачински отъ Варна въ 1863 год., българитъ нѣмалъ възможностъ да се черкуватъ въ гореказанитъ църкви. Тогава възникналъ въпросъ да се сдобиятъ съ църква, който окончателно билъ разрешенъ въ 1865 г., като долниятъ етажъ на новопостроеното училище билъ приспособенъ за църква. Когато всичко било готово, икономъ Константинъ Джновски заминалъ за с. Хадърча, сега Николаевка, за да вземе отъ тамошната църква църковни принадлежности, необходими за отваряне на църквата и извършване на божествената служба. Църковнитъ принадлежности били превозени по мръкнало, а презъ нощта били наредени въ долния етажъ на училището. Всичко било готово. На 14 февруарий 1865 година, на сирни заговезни, била отворена новата църква съ отслужване на св. божествена литургия. На нея сж присѣтствували всички българи отъ града, както и отъ близкитъ села. Следъ завършване на божествената служба, ученицитъ, повече отъ сто души, изпѣли въ църквата пѣсенята на султанъ Абдулъ-Азиса: „Весели се нашъ народъ...“, и съ това се завършило тържеството съ отварянето на първата българска църква въ гр. Варна, посветена въ честь на Св. Архангела Михаила.

Горното извлѣчение направихме отъ брошурата: „Петдесетгодишнина на първата българска църква „Св. Архангелъ Михаилъ“ въ гр. Варна“.

Въ същата брошура авторътъ привежда едно извлѣчение отъ брошурата: „Едно откровение въ Солунската черква Св. Димитрий (Кассъма-джамиси). Дадено на Отца Константинъ Джновски, презъ юношеството му, въ гр. Солунъ, на 10 априль 1854 год.“

Привеждаме и ние тукъ това „откровение“ на отца Джновски, за да го разгледаме критически и докажемъ, че то не е никакво „откровение“, а единъ апокрифенъ разказъ, добре стѣкменъ за времето си, а може би извлѣченъ отъ нѣкаква книга, каквито апокрифни книги, съ подобни разкази

за разгромяването на турската империя, особено през 18 вѣкъ, сж изобилствували съ такива пророчества.

Ето това откровение: „Въ 1854 год. Константинъ Джновски, наедно съ трима свои другари, се отправя за Св. гора на поклонение. По пѣтя отъ Цариградъ за Солунъ, вследствие на едно злополучно повреждане на парахода, съ който пѣтувалъ, той, заедно съ други десетина души, паднали въ морето, нѣкои отъ тѣхъ се удавили, а други спасили“. („Петдесетгодишнина“, с. 12). По-нататѣкъ о. Джновски въ своята брошура пише: „На великий петѣкъ отидохме съ другаритѣ: Белло Пининъ, Тодоръ п. Маврудиевъ и Петъръ Атанасовъ да се поклонимъ на гробѣтъ на Св. великомученика Димитрия въ църквата, нарицаема: Касѣма-джамиси. На излизане ни срещна единъ старецъ, свещеникъ, безъ да го познаваме, съ срѣденъ рѣстъ, лице сухо-бледо, брада дълга и бѣла, очи свѣтливи и пленителни. Благослови ни, като му цѣлунахме дѣсницата, и ни попита отъ кѣде сме и на кѣде отиваме. Ний му отговорихме, че сме отъ Варна и отиваме за Света гора. „Много добре, рече той, азъ познавамъ тия мѣста и съмъ живѣлъ нѣколко време“, като ни и разпита за нѣкои лица отъ градѣтъ Варна. На раздѣление се обърна къмъ мене и ми рече: „Желая утре, на това мѣсто, по това време, да се видя съ тебе; имамъ да те питамъ и да ти кажа нѣщо—идвашъ ли?“ „Съ всѣко благодарение“ — му рекохъ и се раздѣлихме. Другия денъ, на великата сѣбота, азъ на опредѣленото време отидохъ въ църквата, влѣзнахъ при гробѣтъ на Св. Димитрия, запалихъ свѣщица и се помолихъ. Следъ това захванахъ да разгледвамъ, съ голѣмо внимание, грамадното здание и, неволно, ме облада една душевна тѣга за миналото, като размишлявахъ въ себе си: защо ли ни е оставилъ Господь?... И защо да бѣде такава една светиня въ турски рѣце и т. н.... Но ето, че и вчерашния старецъ се зададе и отиде право при олтаря и начна да се моли. Следъ нѣколко минути ми даде, съ погледъ, знакъ да отида при него, та азъ се приближихъ и му цѣлунахъ дѣсницата. „Синко, рече ми той, за любовьъ Христовъа желая да се науча отъ кѣде си и за какво отивашъ въ Света гора“. Азъ му разправихъ, безъ всѣкакво стѣснение, откъде съмъ и за какво отивамъ на Света гора и какво е желанието и намѣрението ми — сѣщо така, като една изповѣдь. Въ време на говорението ми се виждаше много споко-

енъ, слушаше съ внимание думитѣ ми и се показваше много благодаренъ, до като свършихъ разказътъ си. Но, следъ нѣколко минути мълчание, като се приготви да ми говори, забелязахъ едно странно измѣнение въ погледътъ му и по всичкото му тѣлодвижение, а най-много, което ми вдѣхна особено удивление, бѣ появляването на пламенъ огненикъ на главата му и неволно ме обзеха студени трѣпки по всичкото ми тѣло и ме облѣ студень потъ!... „Драгий ми синко, рече, ти, наистина, си избралъ добрата частъ за себе си, но знай, че спасението на душата не зависи отъ мѣстото, но отъ начинътъ на вѣрата въ Исуса Христа. И, не мисли, че всички ония, които и колкото сж въ Света гора, че сж праведни, защото и тамъ може да бжде човѣкъ най-голѣмъ грѣшникъ, както и въ мирътъ... Нито искамъ да те отвърна отъ намѣрението ти. Азъ те увѣрявамъ въ името на Господа Вседържителя, че всѣкога, гдето и да си, когато и да е, трѣбва съ страхъ и трепетъ да изработвашъ своето спасение. Заради това, послушай съветътъ ми: да си идешъ тамъ на мѣстото, гдето те е опредѣлилъ Божия промисълъ, понеже това мѣсто е било и ще бжде, тъй да кажа, прагътъ на чудни свѣтовни промѣненія. Очитѣ ти непременно ще видятъ всичко, речено отъ Господа, съ залогътъ, който ще ти връжа и ще бжде за увѣрение като отъ Бога“... Следъ нѣколко минутно мълчание, азъ проумѣхъ отъ внимателния му погледъ, че чака отговоръ и му рекохъ: „Не съмъ противенъ на волята Божия, защото е света“, а той ми рече: „Не е достатъченъ отговора ти; за да угодимъ Богу, необходимо е съ истинска вѣра да се подвизаваме и бодърствуваме съ молитви до последното издихание, та че дори и душата си да положимъ за евангелието. Пъкъ, които желаятъ да принесатъ много плодъ, трѣбва да иматъ съвършена преданостъ и покорностъ на Бога, както Аврамъ, който внесе своя синъ жертва на Бога; както и апостолъ Павелъ прие да бжде анатама отъ Христа, за спасение на своитѣ по плѣтъ братя. И, наистина, безъ такава самоотверженостъ не можемъ да се надѣемъ, че Богъ ще яви своята милостъ и помощъ, а най-много въ днешния день, когато всичкитѣ сили адови сж се повдигнали и искатъ, ако имъ се удаде, да затѣпчатъ съ православието и славянството... Но, нека се вълнува морето пакъ, докогато е Христосъ на кормилото, корабътъ му нѣма да потъне“. И пакъ мълчание... Азъ тогава се възхитихъ и радостно му

рекохъ: „Отче, съ помощта Христова и твоитѣ свети молитви, напълно се съгласявамъ и съ готовностъ приемамъ всичко, което сте ми казали и ще ми кажете“. Тогава вдигна очи и рече на горе и рече: „Нека е благословенъ Богъ и Отецъ на Господа нашего Иисуса Христа, който утаява отъ премждри и разумни и открива на младенци“.

Тогава сегна къмъ пазвата си и извади, въ една бѣла кърпа, нѣщо обвито, съ което направи кръстно знамение къмъ мене, после го сложи на камънитѣ предъ олтарѣтъ (дюшмето на олтарѣтъ е по-високо около единъ лакътъ). Като го разви и цѣлуна, покани и мене, та цѣлунахъ, после това показва ми съ прѣсти на напечатанитѣ букви на него, дали ги познавамъ; азъ му рекохъ: „Ако е число, то е 1747“. „Така, вѣрно, рече, именно отъ това число води началото си тоя свети престолъ, но, за да разумѣешъ по-добре, слушай: двадесетий день отъ декемврий мѣсецъ, хиляда и седемстотинъ четиридесетъ и шеста година, е било четиридесетница отъ едно звѣрско изтрѣбление на нѣколко души въ сѣщия тоя градъ (?), отъ кръвожадни мохамедани. Останалата майка и вдовица отъ това благочестиво семейство, претоварено отъ неизказана скръбъ, съ нѣколко свои роднини, просѣла отъ Бога помощ и утешение съ всенощно бдение въ черквата, нарицаема Панагия Лагудяна. Агрипинията (бдението) извършвала единъ седемдесетъ и седемъ годишенъ старецъ, светогорски аскетия, отъ Иверския манастиръ, нѣкой си иеромонахъ Теофаній. Презъ нощта станала голѣма буря съ страшни грѣмове и свѣткавица — малко останало черквичката да събори. Предъ зори бурята утихнала, въ черквата огрѣяла чудна свѣтлина, като день. Евангелието на литургията било на свършване и, въ часѣтъ се явили трима мже съ една прекрасна девойка, дрехитѣ имъ грѣли като слънце. Зачудений свещеникъ си останалъ на мѣстото, като вцепененъ, безъ да се помръдне; девойката го наближила и отправила погледа си къмъ него и му рекла: „Преподобний старче, нека бжде пжтя ти благоугоденъ Богу. Въ отговоръ на вашитѣ молитви съмъ проведена съ тия трима набожници отъ покровителката на тоя свети храмъ, Пресвета Дева Мария, майка на Господа нашего Иисуса Христа, да ви предамъ каква е волята на Пресвятаго Париклита (Духа) за нашия окаянъ народъ християнски . . . За умножение грѣховетѣ на християнитѣ, дълготърпевший Богъ билъ прогнѣвенъ, а

преди триста и три години, когато християнскитѣ водители до градътъ Варна, съ своята измама, принудили турския царъ да вдигне очи и ржце къмъ небето и съ голѣмъ гласъ извикалъ своята молба къмъ Бога: „О, Исусе, ако си наистина синъ Божий, както те изповѣдватъ твоитѣ последователи, то направи сждба между мене и тѣхъ, дето не опазиха клетвата си, която се клеа въ Евангелието!...“ И тогава, о, тогава... препълнената чаша на Божий гнѣвъ и проклетия се излѣда отъ небето на земята и тутакси силата на християнитѣ отслабнала, а силата на османлиитѣ се укрепила, та освенъ градътъ Варна, що превзеха и ограбиха, ами най-сетне и самия Константинополь завладѣха! (Тукъ се прави алюзия за сражението при Варна въ 1444 г.)... И така станаха известни на всичкиа свѣтъ следствията на Божий гнѣвъ. О!... праведенъ си, Господи, и прави судби Твои!

Но, Всеблагий Богъ во вѣкъ не враждуе. Отъ премногого своя любовъ къмъ чловѣческия родъ, пакъ се смилить, най-вече отъ ходатайството на Небесната Царица и милостива застъпница на християнския родъ, Пресветая Дева Мария, както и отъ молитвитѣ на всичкитѣ духове праведни, между които първо мѣсто заематъ тия трима мои другари, мученицитѣ Димитрий и Мина (а на третий името е утаено отъ мене) — благоволилъ да имъ яви Своя утешителенъ отговоръ, че до свършване на числото отъ сто и петдесеттѣхъ и три риби, писани въ евангелието, Всемогуций Богъ ще скрати днитѣ на турското царство и до край ще го съсипе!... Всесилний ще възстанови ново християнско царство съ православенъ вождъ.

А да бжде това въ действителность, милостивий Богъ по непостижимата своя премудрость, е наредилъ, по необходимость, и християнитѣ да се обърнатъ съ молитви и покаяние къмъ него. Заради това, споредъ числото на писанитѣ риби въ евангелието, да направите толкова нови жертвеници, на които да може на всѣко мѣсто да се принася, въ името на Исуса Христа, Сина Божий и Неговитѣ заслуги — страшно безкровно жертвоприношение за прощение на грѣховетѣ, за мирътъ и съединението вѣрата на християнитѣ, чистосърдечно просение помощъ и сила отъ Светаго Духа, по-скоро да се сбждне и изпълни писанието: едно стадо и единъ па-

стирѣ. Нека бжде наченато най-напредѣ въ светия градѣ Иерусалимѣ, отъ святаго Сиона, по море, по суша, на всѣко мѣсто, дето се именува Исусѣ Христосѣ, защото и свидетелството Исусово е духътъ на пророчеството.“

После девойката се обръща къмъ своята майка и ѝ казва: „Постигналитѣ ни земни скърбни изпитания сж станали по непостижимитѣ судби Божии и премного своя любовъ, да ни подари вѣчно блаженство; жениха на нашитѣ души и тебе скоро ще повика на небето да се радваме на вѣчния животъ; прочее, бжди бодра въ молитвитѣ си и на всички васѣ Богъ да оправя пжтътъ — аминъ“. И, следъ това, тримата мжже и девойката станали невидими.

Следъ отпускътъ на Божествената литургия, като излѣзли отъ черква, научили се, че презъ нощта молнията изгорила три турски кжщи съ живущитѣ въ тѣхъ, и всички думали, че Богъ отвърналъ на злодейцитѣ.

После всичко това, отецъ Теофаний се въодушевилъ и съ ревность Илиева по Бога, безъ да гледа на преклонната си възраст, предприелъ да извърши всичко, което го вразумилъ Богъ. Безъ да се бави повече, отправилъ се за Иерусалимъ и като се разговорилъ съ самия патриархъ, отъ святаго Сиона отишелъ и въ Константинополь и тамошния патриархъ, като се съветвали всички, приели за добъръ знакъ рибитѣ, писани въ евангелието (понеже на елински езикъ на рибата буквитѣ носятъ знаковетѣ: Исусъ-Христосъ — Божий синъ — Спасителъ), и тогава напечатва сто и петдесетъ и три образа за божествени жертвеници, споредъ приетия обичай. И първата служба станала въ свѣтлия градъ Иерусалимъ, на самия день на Великата сжбота (съ приложение частица: „мерзкое и богохульное царство агарянско вскоре ниспровержи и предаждѣ е благочестивимъ“), но всичко е било много тайно — страха ради иудейска! Преподобний Теофаний самъ е ходилъ на света Синая, въ Александрия, Антиохия, островитѣ: Патмосъ и Кипръ и най-сетне, следъ дванадесетъ годишно бавене, свърналъ се въ Света гора и тамъ предалъ духъ Богу. А почнатото дѣло следвало съ голѣма надежда на милостъта Божия; ревностни слуги Божии сж продължавали сърдечно да се молятъ, дано би Богъ скратилъ по-скоро останалото време, за да могатъ и тѣ сами да видятъ освобождението на своя родъ християнски. Между многото ревнители по това е билъ и патриархъ Гри-

горий, който съ нѣколко свои богобоязливи събратия е предложилъ да се прилагатъ въ антиминситѣ и отъ мощитѣ на Св. великомученикъ Мина и горещо е подканялъ да ставатъ моления въ празниците, въ навечерията на Рождество Христово и Богоявление, Великата сѣбота, Петдесетница и Преображение Христово, но, най-сетне, билъ предаденъ отъ най-вѣрния си и обесенъ съ омофора си на день Великденъ, съ него наедно свети архиереи пострадали, множество свещеници и първенци народни избесени и изклани. . . . Едного само, като съ чудо, Богъ опази за продължение на поченатото, и той е увѣренъ, че всичко обещано напълно ще се изпълни въ своето отъ Бога опредѣлено време . . . Сега, въ тая тържествена за мене минута, съ пълно упование на Божия промисълъ, азъ чувствувамъ нѣкакво улечение въ совѣстѣта си и сърдцето ми се прелива отъ едно непонятно веселие ангелско, като те наричамъ мое любезно чадо, въ Духа Светаго, и ти предавамъ тоя свети залогъ — имай го въ пазвата си, при сърдцето си“. . . .

Азъ го приехъ, като цѣлунахъ ржката му и го скрихъ въ пазвата си, а той продължи: „Вржчамъ ти тоя свети престолъ Божий за увѣрение на най-голѣма милость въ името на Пресветага Троица! . . . Добре да помнишъ, че Богъ, когато и да е, чрезъ църквата явява своята много различна премждрость на всички, та дори и на властитѣ земни! . . . Всемогщия Богъ, който предопредѣлява, предопредѣлилъ е и срѣдствата, а най-главното между тѣхъ е молитвата. Но понеже не се намира други по-голѣмъ и превъзходенъ по-могщественъ образъ на молене и предстателство у Бога за насъ, за нашитѣ нужди и надежди, както тоя образъ на молене на страшното това жертвоприношение. Божествената евхаристия, която ще се извършва на тоя свети престолъ, което е всичко божествено и може да приведе въ възторгъ и удивление не само мислитѣ на насъ смъртнитѣ, но и на самитѣ най-чисти ангелски умове, мога да кажа, че е най-голѣмото чудо, най-високото тайнство, което можеше да извърши премждростѣта Божия за чловѣческия родъ. Освенъ това, и самъ Исусъ Христосъ ни е училъ, че всичко, каквото попросимъ отъ Бога Отца, въ Негово име, ще ни подари. Заради това, съ несъмнена вѣра и голѣма надежда на това обещание, въ деньтъ на освещаването на тоя свети престолъ сж принесени молитви и прилежни прошения за избавлението на християнскитѣ народи отъ агарянското иго

и за съединението на вѣрата и въ сѣщия день Богъ благоволилъ да открие съ единъ божественъ начинъ на молящитѣ се, че всичко негово обещание ще се изпълни непременно. И, светителя присъвокупилъ, че, между всички християнски народи, Богъ храни едно благоволение къмъ най-многострадащото, между всички народи, славянско племе, за неговото простосърдечие и искреностъ. За това трѣбва, за напредъ, да ставатъ молитви и моления за силата и помощта отъ Светаго Духа, да могатъ да се съединятъ единомислиемъ, въ едно тѣло и единъ духъ, както говори и Духъ Свети чрезъ язицитѣ на апостолитѣ (1 Кор. 12:12—26).

Ето, това е пжтѣтъ отъ светото провидение, приготвенъ за това славянско племе, чрезъ който, като следва, ще може християнството да се въплоти въ славянството и радостно да възпѣятъ съ царъ пророка: „Се что добро, или что красно, но еже жити братий въ купѣ“, и тогава тоя злочестъ градъ, отечество на славянскитѣ просвѣтители, ще бжде новъ славянски втори Иерусалимъ, а пкъ за съединението на вѣритѣ самъ Богъ ще извърши по Своята воля, както Му е угодно.

О, колко се възхищавамъ само отъ мисълта, но действителността ще бжде равна съ воскресение отъ мертвихъ!... Но защо се бавя, защо не бързамъ по-скоро да свърша?... Ето Духъ Свети що говори: дароветѣ и призванието Божии сж неотложна отрасль отъ славянското домородие и приготвенъ отъ Бога, който непременно ще изпълни Своео предопредѣление. Враговетѣ негови, макаръ да направятъ надъ облацитѣ своитѣ гнѣзда, пакъ ще Богъ да ги съкруши, защото, ей тѣй, Бѣлия царъ е надаренъ отъ Всемогущаго съ такава благодать: който го кълне — проклетъ ще бжде, а който го благославя — благословенъ ще бжде. Затова и ония, които се молятъ за него, навѣрно Богъ ще ги послуша. Заради това въ началото отъ третата петдесетница на станалото обещание, когато се изпълни възрастъта Христова и... Турция ще падне! Следъ това ще се яви или роди православний Вождъ и чрезъ Неговата молба Богъ ще измие гнусотата отъ мѣстото на падналото проклятие. А пкъ на свършека на петдесетницата, самъ Господъ Саваотъ ще отвори вратата на Света София и самъ Бѣлия царъ ще влѣзе Богу да се моли въ нея;... а сегашната тъмнина, която ни покрива, ще изчезне!... Знаменieto е вѣрно; отъ днешния день, следъ като изтекатъ вре-

мената отъ числото на евангелскитѣ триждъ по 14 родове Христови, дай Боже да можемъ пакъ да кажемъ на сѣщия день небесний гласъ, който иде отъ небето и като молния ще се разнесе по всичкия свѣтъ: Се победилъ естъ левъ, иже сий отъ колѣна Юдова, корень Давидовъ. Аминъ.“

Преди всичко, въ това „откровение“ има вътрешно противоречие. Така, на първа страница въ брошурата „Едно откровение“, въ разговора между Джновски и непознатия отецъ, последниятъ, като запиталъ първия и другаритѣ му отъ где сж и кжде отиватъ, тѣ му отговорили, че сж отъ Варна и отиватъ за Св. гора. Непознатиятъ отецъ казалъ, че познавалъ тия мѣста, живѣлъ въ тѣхъ нѣколко време, като разпиталъ и за нѣкои лица отъ Варна. На втората страница непознатиятъ отецъ, макаръ че вече знаелъ отъ где сж събеседниците му, задава пакъ въпросъ: „Желая да се науча отъ кжде си и за какво отивашъ въ Св. гора.“

Цѣлиятъ разговоръ между двамата се води въ солунската църква „Св. Димитрий“, която е била джамия „Касъмаджамиси“. Да се води такъвъ дългъ разговоръ „при олтаръ“, е абсолютно невъзможно, защото, преди всичко, църквата е обрнута на джамия, били сме въ нея презъ 1904 г. и никакъвъ олтаръ нѣма; а гробътъ на Св. вмч. Димитрия се намира въ едно странично отдѣление, при самия входъ на църквата. Гробътъ се пазише отъ дервишинъ, който, пропитъ съ религиозенъ фанатизъмъ, никога нѣма да позволи на „гяури“ да водятъ такъвъ дългъ разговоръ; непознатиятъ да изважда отъ пазвата си бѣла кърпа, съ нѣщо обвито въ нея, да прави кръстно знамение, да го слага предъ несществуващъ олтаръ, да го цѣлува и пр. Всичко това е добре скроено.

Напечатването на „сто и петдесетъ и три образа за божествени жертвеници, споредъ приетия обичай (?),“ както и приложението на частица (?): „мерзкое и богохулное царство агарянско вскорѣ низпровержи и предаждъ е благочестивимъ“, е кощунство съ светинята.

Чудно ми е, какъ това добре стѣкмено „откровение“ е намѣрило мѣсто въ брошурата „Петдесетгодишнина“, написана отъ единъ богословъ-духовникъ, който тъй леко се е отнесълъ къмъ написване историята на първата българска църква въ гр. Варна, като вмѣква въ тая история небивалици. Ако наистина това „откровение“ отговаряше на действи-

телността, покойният г. проф. П. Никовъ, който написа житописанието на икономъ Константина А. Джновски, щѣше да го помѣсти въ своя трудъ. Но нито дума не става за него. Господинъ Никовъ навѣрно е счелъ това „откровение“ за една измислица, подобно на ония „откровения“, които и днесъ получаватъ нѣкои, като Бона Велинова, Сейко Николовъ, Устабашевъ и др., които сжщо така не се стѣсняватъ да ги обнародватъ въ своитѣ издания и заблуждаватъ наивнитѣ.

Сега ще разгледаме св. антиминсъ, който о. Джновски, като мирско лице, е получилъ въ Солунъ отъ непознатия отецъ, на който е билъ отпосле ржкоположенъ за свещеникъ, а впоследствие е била отслужена първата божествена литургия при отварянето на църквата „Св. Архангелъ Михаилъ“ и редъ години подиръ това; съ него сж били осветени и рускиятъ параклисъ въ Варна и 14 църкви въ околнитѣ села на Варненската епархия („Петдесетгодишнина“, с. 14).

Въпросниятъ св. антиминсъ представлява изображение на Христовото погребение, а по четиритѣ жгли изображение на св. евангелисти. Той е отлитографиранъ, както се вижда отъ надписа съ печатни букви въ най-долната му частъ, въ гр. Солунъ, въ печатницата на Алекси Утиносъ, а е издание на Св. Иверския манастиръ въ Св. гора. Освенъ тоя надписъ, има и други два надписа съ печатни букви на гръцки езикъ, които даваме въ преводъ: „Божественъ и светъ жертвеникъ осветенъ по милость отъ Всесветия и Животворящия Духъ, съдържашъ божественитѣ безкръвни жертви на всѣко мѣсто на владението Му.“ „Презъ патриаршествуването на Светейшия и Вселенски Патриархъ г. г. Паисия и управляващиятъ всичко добре и Св. Синодъ въ годината 1747, януарий 1, който се освети отъ...“ Отъ лѣвата страна на св. антиминсъ, на бѣлото поле, има следния надписъ на гръцки, който въ преводъ на български гласи: „Освети се отъ св. Месемврийския Иосифъ 1820“, а отъ дѣсната — „Провату (Провадия б. м.) 1820 августъ 6. Мощи св. Мина.“

Отъ всичко това се вижда, че св. антиминсъ е отлитографиранъ, въ множество тѣла, въ 1747 г., а този, за който става речъ, е осветенъ въ 1820 год. Следователно, твърдението на икономъ Константинъ Джновски, че той е получилъ тоя св. антиминсъ въ Солунъ отъ единъ непознатъ свещеникъ, не отговаря на истината. Той въ своята брошура „Едно откровение“, на с.

3, въ която споменува за годината 1747, когато сж отлитографирани множество св. антими́си, нигде не споменува, отъ кого и кога е осветенъ нашиятъ антими́сь. А съгласно наредбитъ на Св. църква, върху неосветенъ св. антими́сь не може да се извършва божествена литургия, следователно, и твърдението на автора на брошурата „Петдесетгодишнина“, че икономъ Джновски „е билъ отпосле ржкоположенъ за свещеникъ, служилъ е на него при отварянето на църквата „Св. Архангелъ Михаилъ“ и редъ години подиръ това съ него сж били осветени и рускиятъ параклисъ въ Варна и 14 църкви въ околнитъ села на Варненската епархия“ (стр. 14), ако се приеме за действително, то и авторътъ на „Петдесетгодишнина“ се е заблудилъ. А самата истина е, че въпросниятъ св. антими́сь не билъ даденъ на икономъ Джновски въ гр. Солунъ отъ непознатия свещеникъ, както това се твърди въ дветъ горепоменати брошури, а той има съвсемъ друга история.

Въ архива на покойния нашъ съгражданинъ и ученолюбивъ общественикъ Кръстьо Ив. Мирски се намъри една черновка, дописка, написана половината съ мастило, а другата съ моливъ, собственоръчно, отъ покойния варненски свещеникъ Христо Върбановъ, която е била предназначена да се напечата въ в. „Миръ“, но следъ това „Миръ“ зачеркнатъ и поправенъ съ моливъ на в. „Странджа“. Черновката се пази въ архива на Варненския археологически музей. Тукъ предаваме цѣлата дописка съ спазване и на правописа ѝ.

„До Господина Редактора на в. „Странджа“.

„Моля Господине редакторе въмѣстете въ почитаемиа си Вѣстникъ слѣдующетъ дописка. Научаваме се отъ вѣрни источники тукъ въ нашия градъ Варна, че нѣкой си свещеникъ а именно К. Джновскій, билъ казалъ на Негово Ц. Височество, че когато ходилъ въ гр. Солунъ, нѣкой си калугеринъ му билъ далъ единъ св. Антимисъ, като му и казалъ; земи това свято нѣщо и го пѣзи че наскоро ще се освободи България тогава да го извадишъ на яве това е опасно въ мене отъ църквата Св. Димитрій М. Солунскій: и пр. този св. Антимисъ ся фотографирва и ся испроважда до негово Ц. Височество както и въ светейшия Синодъ, т-год. чудесе на постъпкатъ на Негово Благоговейнство какъ не му е дошло на ума че този св. Антимисъ е взетъ отъ мене отъ гръцкатъ митропо-

лийска църква св. Атанасъ заедно съ свето миро и внесени въ Българската църква — св. Архангелъ Михаилъ приотварянето и въ 1863 г., и ази съмъ го далъ на светиня му а не калугерина, затози св. Антимисъ както и за светото миро наваденъ отъ Варненскій Тоговашенъ Митрополитъ Йоакимъ. На Руския Вицъ консулъ Александра Олхинъ и при неговъ секретаръ Н. Г. Даскаловъ, бѣхъ сѣденъ защо сѣмъ взелъ таквози свято нѣщо отъ святатъ трапеза, съ настоящитѣ думи отъ Архiereя — сенъ коркмаджнъ му ве да якжйенджнъ бѣоле атешинъ янжйда атежъ елене алжнъ истединъ ере гѣотиресинъ—дюшюимединъ му ки янаджянъ, дюшеимеюрмусунъ югленъ вжктжнда ерѣ кабулъ етмейджекъ сени, въ отговоръ: Бенъ алджмъ гѣотирдимъ яямадъмъ, Бенъ юлдиктенъ сора истерлерса денезе атсжнларъ; запитанъ отъ Консула что Архiereй говорить? азъ казахъ гореизложени думи; запитанъ отъ консула отъ где взяли ета вещи? отъ църковъ и где потащили въ болгарскій църковъ? Кому отдали? Свещ. Константину. Здесь нѣтъ болгарской църковъ, сего дня обѣдия била, Ви отнеднесли ети вѣщей прямо отъ Църковъ въ Църковъ? отъ Църковъ въ църковъ ступаной въ домой. Този св. Антимисъ бѣше въ Българската църква до 1880 г. надъ когото свещеницитѣ извършвахъ божествената литургия.

Думатъ ми е че св. Антимисъ е откраднатъ отъ гръцката църква, въ гр. Варна съ надписъ патриархъ Юсифъ, а не отъ Солунската както е казано отъ негово благоговейство свещеникъ Костадинъ Джновскій.

По въпроса за отварянето въ гр. Варна Българска църква отъ Българския народъ подбудинъ извършихъ гореизложеното азъ“.

Дописката е безъ дата. Дали тя е била изпратена въ редакцията на в. „Странджа“ и дали е обнародвана, не ни е известно. Пъкъ и безъ дата мжно може да се направи нуждната справка.

Но и изтъкнатото въ тая дописка отъ покойния свещ. Христо Върбановъ не отговаря на истината. Въ автобиографията си, която се пази въ архива на музея, той не пише нищо за отварянето на първата българска църква „Св. Арх. Михаилъ“ въ гр. Варна, такова голѣмо събитие, което не можеше да отmine мълкомъ. При това, въ дописката се казва, че църквата била отворена въ 1863 г., когато тя е отворена на 14 февруарий

1865 год., а свещ. Върбановъ, споредъ автобиографията му, дошълъ въ Варна на 2 февруарий 1869 год., връщайки се отъ Цариградъ, кждето билъ заминалъ на 6 януарий с. г., за да уреди въпроса за приемане на духовно звание. Такова той приелъ, като билъ ржкоположенъ отъ Варненския гръцки митрополитъ Иоакима на 10 февруарий с. г., и следъ това заминалъ за гр. Шуменъ и свещенодействувалъ въ разни села. Едва въ 1875 година той става варненски епархийски свещеникъ. Следователно, твърдението му, че „по въпроса за отварянето въ гр. Варна Българска църква отъ българския народъ подбудимъ извършихъ гореизложеното“, не отговаря на историческата действителность. Като е тъй, той не е открадналъ св. антиминосъ и св. миро отъ църквата „Св. Атанасий“, както се твърди въ въпросната дописка.

А ето какъ стои всжщность историята съ предметния св. антиминосъ.

Още като дете, прислужвайки въ съборната църква, въ старото здание, гдето се помѣщаватъ църковната канцелария, ливницата, кръщелната, имаше и една стая, въ която живѣеше покойниятъ икономъ К. Джновски. Въ послѣдствие той живѣ въ една отъ стайтѣ при църквата „Св. Арх. Михаилъ“. Бѣше голѣмъ събеседникъ. Често го посещавахъ и говорихъ съ него. Разказваше ми за минали събития. Така, единъ день, бѣ ми разказалъ, какъ той и покойниятъ Иванъ Чубрицата откраднали отъ църквата „Св. Атанасий“ св. антиминосъ и св. миро, които били необходими за отварянето на църквата „Св. Арх. Михаилъ“.

При църквата „Св. Атанасий“ имаше църковни одаи, които сж съборени. Въ една отъ тѣхъ живѣеше клисарката. Въ единъ прекрасенъ день, въ турско време, о. Джновски и Чубрицата отишли при нея и я помолили да имъ отвори църквата, защото искали да взематъ мѣрка отъ нѣкои икони, за да имъ се направятъ сребърни нимбове. Клисарката имъ отворила църквата, оставила ги да си свършатъ работата, а сама се прибрала въ стаята, като имъ поржчала, щомъ си свършатъ работа и излѣзатъ, да ѝ се обадятъ. Останали сами въ църквата, о. Джновски взелъ отъ св. престолъ св. антиминосъ и св. миро, скрилъ ги и си излѣзли благополучно отъ църквата, безъ да ги подозиратъ за извършеното. На следния день работата се разкрива, става достояние на турското пра-

вителиство, което подвежда подъ отговорностъ виновниците, но тѣ се оправдали, като отрекли извършеното.

Тази история сме я слушали и отъ други стари варненски жители, между които е и 90-годишниятъ старъ опълченецъ Георги Димитровъ.

Цельта да напишемъ настоящето е да разсѣемъ една заблуда относно произхода на св. антиминсъ, съ който бѣ отворена първата българска църква въ гр. Варна, и съ това се започна редовното богослужение на славянски езикъ, за българското общество въ града ни, което, още презъ 1860 год. съ отварянето на първото българско училище, си образува българска община.

Въпросниятъ св. антиминсъ, както самиятъ оригиналъ, тъй и копие отъ него, се съхраняватъ въ Варненския археологически музей, записани въ инвентара, отд. V, № 186.

Sur les bérats des métropolités orthodoxes dans l'ancien Empire ottoman au XVIIIe siècle

Par J. Kabrda

Il est avéré que l'Eglise orthodoxe dans l'ancien Empire ottoman jouissait d'une autonomie presque totale. Cependant, le haut clergé, le patriarche oecuménique de Constantinople, les patriarches orientaux d'Antioche, de Jérusalem et d'Alexandrie, ainsi que les métropolités, élus canoniquement, devaient, avant de prendre leurs fonctions, être confirmés par le sultan, en s'acquittant d'avance de leurs obligations pécuniaires envers le Trésor d'Etat. Dans l'exercice du culte, il fallait — au point de vue extérieur — se conformer à la nouvelle situation résultant de ce que l'Eglise orthodoxe devait continuer à vivre dans un état musulman, et éviter tout éclat des cérémonies religieuses pour ne pas provoquer les musulmans. De même il n'est pas moins vrai que le clergé supérieur orthodoxe, pour les procès qui toucheraient de quelque façon que ce soit au Chériat, étaient justiciables de tribunaux de Chéri¹. Cependant, en ce qui concerne l'organisation intérieure de l'Eglise, son administration et la vie religieuse de la population orthodoxe, l'autonomie de l'Eglise fut conservée complètement. Mais en outre, par suite de la différence si profonde et si sévère entre l'organisme d'état musulman d'une part, et la vie religieuse et l'administration ecclésiastique des „infidèles“ de l'autre, le pouvoir de l'Eglise orthodoxe non

¹ Ce sont avant tout les documents turcs qui confirment officiellement ces différents aspects de la dépendance de l'Eglise orthodoxe du nouvel régime. Evidemment, les documents turcs les plus anciens dont nous disposons, soit dans les reproductions ou dans l'original turc, soit dans les traductions, et qui portent sur ce sujet, ne datent que du XVIIe siècle ; cependant il n'y a pas de raison sérieuse pour douter que la position de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman depuis la prise de Constantinople ait été essentiellement différente de celle que l'Eglise occupait au XVIIe, au XVIIIe et, en partie, au XIXe siècle.

seulement conserva son ancienne étendue, son ancienne force, mais aussi, comme le remarque, par ex., Pischon, „le clergé réussit à acquérir des droits même plus grands qu'il ne les avait eus à l'époque byzantine“¹.

Nous avons déjà dit que les prélats orthodoxes, élus canoniquement, ne pouvaient entrer dans leurs fonctions qu'après avoir été confirmés par le sultan. A ce propos on leur délivrait, au nom du sultan, des diplômes spéciaux, sortes de brevets d'investiture, dits *bérats*², pour lesquels ils devaient verser d'avance à l'Etat une certaine somme, appelée généralement *pechkech*³. Pour les recherches sur la position officielle de l'Eglise orthodoxe dans l'ancien Empire ottoman, sur celle du patriarche oecuménique et des métropolites dans leurs diocèses, les *bérats* représentent une source fondamentale. Dans ces diplômes fort importants, rédigés en turc, furent fixés officiellement les rapports mutuels des prélats susdits envers le clergé subalterne et la population orthodoxe. D'autre part, on peut y constater certaines dispositions ayant trait aux rapports des autorités turques envers le patriarche, resp. les métropolites et leurs représentants. Pour ce qui est du premier cas, il faut remarquer qu'on ne trouve pas dans les *bérats* une répétition ou énumération de règlements ecclésiastiques proprement dits résultant du droit canonique, quoiqu'on y fasse allusion, mais plutôt une confirmation ou précision de certaines dispositions dans le domaine de l'administration ecclésiastique et de la vie religieuse, pendant l'application desquelles différents malentendus ou méprises pourraient surgir de la part des autorités turques; c'est aussi, sans doute, pour éviter les frictions possibles entre les prélats d'une part, et le clergé subalterne et la population d'autre part, ou entre les prélats et les autorités turques, que furent insérées dans les *bérats* différentes dispositions prises à ce sujet dont, au cours des siècles, le nombre augmenta pour mieux préciser les droits des métropolites ou, dans certains cas, la conduite des autorités. De toute

¹ E. R. Pischon, *Die Verfassung der Griechisch-orthodoxen Kirche in der Türkei*, p. 88.

² En général, les *bérats* sont des diplômes, par lesquels le sultan accordait à une certaine personne des dignités, des emplois, des fiefs militaires, ou des privilèges d'ordre économique, etc.

³ „*Pechkech*“ signifie présent, cadeau offert comme hommage à un supérieur; mot d'origine persane (*pich-kech*).

façon, les bérats constituent pour nous des sources historiques de premier ordre.

A notre connaissance, jusqu'à ce jour, aucune étude n'a été consacrée spécialement à la question des bérats. Ça et là, dans la littérature historique traitant de l'Eglise orthodoxe dans l'ancien Empire ottoman, on mentionne des bérats, soit ceux des patriarches, soit ceux des métropolites, en en reproduisant parfois même quelques traductions. Récemment, le professeur à l'Université d'Athènes, M. K. Amantos, dans un article portant sur les privilèges accordés aux chrétiens par les musulmans¹, a fait entre autres quelques observations sur la question des bérats; il puisait avant tout dans la littérature grecque (voir p. 145 sqq.). Et il y a deux ans, nous même nous avons publié une copie du bérat du métropolite de Vidin, Joseph, daté de 1763². Nous en avons donné le fac-similé, le texte turc, la traduction et l'interprétation, ayant utilisé d'autres documents turcs; nous avons également signalé plusieurs traductions des bérats des métropolites parus plus anciennement en bulgare et en serbe.

Actuellement nous disposons de plusieurs bérats des métropolites orthodoxes aussi bien en texte turc (inédit) qu'en traduction. Ils datent pour la plupart de XVIIIe siècle. Ceux d'entre eux qui proviennent de cette époque, se répartissent chronologiquement de la façon suivante: 1703 (texte turc), 1733 (texte turc), 1734 (traduction grecque), 1740 (texte turc), 1755 (texte turc et trad. bulgare), 1755 (trad. grecque), 1763 (texte turc et trad. tchèque), 1766 (trad. serbe), 1778 (texte turc et trad. bulgare). Cette répartition nous permettra de suivre de plus près l'élargissement progressif du contenu des bérats au cours du siècle en question et de relever certains détails assez intéressants. Dans cette modeste contribution nous nous bornerons à une simple constatation des traits généraux de ce développement des bérats à la dite époque, sans nous occuper, toutefois, de leur analyse plus détaillée. Pour ce qui est des bérats plus anciens ou plus récents, nous donnerons aussi quelques notes dans notre exposé.

¹ K. A m a n t o s, Οἱ προνομακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, Ἑλληνικά, IX, 1936, pp. 103—166.

² J. K a b r d a, *Berát vídeňského metropolitý Josefa z r. 1763*. (Věstník Královské České společnosti nauk. Třída pro filosofii, historii a filologii. Ročník 1937. Č. I). Praha 1938.

*

Nous n'avons pas de renseignements sûrs et précis sur l'époque où l'on a commencé, dans l'ancien Empire ottoman, à accorder des bérats aux patriarches et aux métropolites orthodoxes, ni sur les conditions dans lesquelles ces diplômes ont été délivrés à ces prélats, ni même sur leur contenu original. D'après certaines indications on peut admettre que les bérats ont été déjà accordés vers la fin du XVe siècle¹. Au cours du XVIe siècle les renseignements à ce sujet sont déjà plus précis; il ne s'agit cependant que des bérats délivrés par le sultan aux patriarches². Il n'y a pas de doute qu'à cette époque on remettait également des diplômes semblables aux métropolites. En tout cas, le plus ancien bérat d'un métropolite orthodoxe, connu de nos jours, est, d'après le prof. Amantos, celui du métropolite de Larissa, nommé Léontios, daté de 1604³. Un autre bérat provenant du XVIIe siècle, celui du métropolite de Sofia, Mélélios, daté de 1669, ne nous est pas connu autrement que dans la traduction bulgare⁴. En raison d'une certaine méfiance envers ces deux bérats, dont nous n'avons même pas le texte turc à notre disposition⁵, c'est le bérat du métropolite de Sofia, Anastasios, daté de 1703, qui nous servira de point de départ à l'étude des bérats provenant du XVIIIe siècle, ainsi qu'à leur comparaison.

Dans notre cas il s'agit d'un bérat renouvelé à l'occasion de l'avènement du sultan Ahmed III⁶. Ce qui saute aux yeux à première vue, c'est la concision de la *dispositio* du bérat; tous les autres bérats qui lui succèdent chronologiquement, sont beaucoup plus détaillés. En effet, notre bérat n'a que quelques paragraphes — si nous pouvons nous exprimer ainsi — qui traitent en substance des faits suivants: 1) Tout d'abord le métropolite doit être reconnu comme chef spirituel des orthodoxes dans son diocèse et il est revêtu de la juridiction qui lui convient conformé-

¹ K. Amantos, *op. cit.*, pp. 145—146.

² *Ibidem*, p. 146.

³ *Ibidem*, pp. 145, 147—148.

⁴ Prëgled. God I. Kn. VIII. Sofija 1908, pp. 388—398. Traduction de D. Ihčiev. — Le plus ancien bérat de patriarche que l'on connaisse aujourd'hui, serait, d'après M. Amantos (*op. cit.*, p. 156), celui de patriarche Dionysios Vardalis (de 1662).

⁵ Voir plus bas p. 263, note 2.

⁶ Registre turc (sidjill) de la Bibliothèque Nationale de Sofia, № 269, p. 20.

ment aux „anciens usages“ de l'Eglise. 2) Il administre en pleine liberté les biens de l'Eglise dans son diocèse. 3) C'est uniquement de sa décision que dépendent certaines questions matrimoniales (divorce, dispense). 4) Les legs du clergé et des autres fidèles, faites au profit des pauvres ou du patriarche, doivent être considérés comme valables; les autorités judiciaires doivent entendre dans ce cas les témoins orthodoxes. 5) La succession des religieux décédés est reprise par le métropolite au profit du patriarche.

Les bérats plus récents que nous avons à notre disposition en turc, ceux de 1733 et 1740, sont — pour ce qui est de leur contenu — identiques¹. Cependant en comparaison avec le bérat dont nous venons de parler, c.-à-d. avec celui de 1703, ils sont beaucoup plus détaillés². Non seulement ils gardent toutes les dispositions contenues dans celui-ci, mais ils en augmentent le

¹ Registre turc № 42, pp. 77—78 et № 18, pp. 30—31. Voir aussi Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, T. X (1935), p. 44 sqq. (bérat de 1734).

² A cette occasion il est nécessaire de faire quelques observations. Comme nous l'avons déjà indiqué, il existe deux traductions des bérats de métropolites qui datent du XVIIe siècle. D'après le prof. Amantos, la traduction (grecque) du bérat du métropolite Léontios (1604) a été publiée dans le périodique Προμηθεύς, IV (1892), p. 311. Nous n'en possédons que le résumé que nous donne le prof. Amantos dans son étude citée plus haut. Quant à la traduction elle-même, elle serait très mauvaise, comme le remarque M. Amantos, et on ne pourrait pas la présenter aux lecteurs d'aujourd'hui (p. 148). En ce qui concerne le bérat du métropolite de Sofia, Mélétiος (1669), la traduction bulgare semble être assez libre et parfois même incorrecte. Nous énonçons cette appréciation après avoir comparé la traduction de Ihčiev avec les textes turcs des autres bérats, car nous n'avons pas réussi à trouver dans les registres turcs de la Bibliothèque Nationale de Sofia le texte du bérat dont il est question et que Ihčiev a traduit.

Ce qui est fort embarrassant dans notre cas, c'est que les bérats de 1604 et 1669 sont beaucoup plus détaillés que notre bérat de 1703, et se rapprochent plutôt de ceux de 1733 et 1740. Comment alors expliquer la concision du bérat de 1703? On pourrait supposer un instant que le texte de ce bérat n'a pas été enregistré intégralement dans le Sidjill. Cependant nous connaissons la traduction du bérat d'un évêque catholique de l'île de Chio et de celui du patriarche de Constantinople. Ces deux bérats appartiennent à la dernière trentaine d'années du XVIIe siècle et leur *dispositio* — abstraction faite de certaines nuances — est identique avec celle du bérat de 1703. Ce qui prouve que, vers la fin du XVIIe et au commencement du XVIIIe siècle, il y avait sûrement des bérats composés de la même façon que notre bérat de 1703. Dans de telles circonstances, il reste à définir ce qui a occasionné les changements constatés dans la composition des bérats à l'é-

nombre considérablement : si la *dispositio* du bérat de 1703 peut se diviser en sept paragraphes, celle des bérats de 1733 et 1740 en compte environ une trentaine. Quelques uns d'entre eux précisent ou complètent ceux du bérat de 1703, mais la plupart traitent d'autres questions que nous pourrions résumer en ces trois points principaux : affaires financières, questions judiciaires et pénales, question des églises et monastères.

La question financière, à laquelle le premier bérat, celui de 1703, ne fait aucune allusion, est déjà traitée dans les bérats de 1733 et 1740 en plusieurs paragraphes. En substance, il s'agit des impôts, des redevances, de différentes taxes que le clergé et les fidèles doivent acquitter envers leur métropolite et le patriarche. On y trouve, à ce propos, des dispositions concernant la perception de ces redevances, interdisant les différents prétextes ou subterfuges employés par les *zimmis*¹ dans le but d'échapper au paiement des redevances, ou touchant à des punitions infligées au clergé qui s'opposerait à l'acquittement de ses obligations pécuniaires envers la métropolite, etc. Notons encore deux articles conformément auxquels le métropolite jouit de certaines privilèges d'ordre douanier : tout ce que les fidèles donnent au métropolite *in natura* comme aumône ou pour les impôts (faute d'argent), doit être exempt pendant le transport de tout droit de douane ou de péage ; cette exemption sera appliquée aussi dans le cas où il s'agirait de produits de vignes, récoltés pour les propres besoins du métropolite.

Au point de vue judiciaire, signalons d'abord un paragraphe fort important, celui qui a trait à la justiciabilité des métropolitains, des évêques et de leurs représentants, lorsqu'il s'agit des procès touchant de quelque façon au Chéri. Dans ce cas, le haut

poque que nous venons d'indiquer. Pour y réussir, il faudra avant tout disposer de plusieurs textes turcs des bérats du XVIIe siècle.

Notons encore que nous avons trouvé dans les registres turcs à la Bibliothèque Nationale de Sofia plusieurs firmans provenant de la seconde moitié du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècle, et qui concernent les métropolitains. Et c'est justement dans ces firmans, émis à diverses occasions, que nous rencontrons plusieurs passages qui ne se trouvent pas encore dans le bérat de 1703, mais qui sont déjà insérés dans le bérat de 1733, ainsi que dans ceux qui suivent.

¹ Par cette expression qui désigne généralement les sujets non-musulmans de l'ancien Empire ottoman, on ne doit comprendre dans les bérats des prélats orthodoxes que la population orthodoxe.

clergé orthodoxe ne dépend pas des tribunaux turcs locaux, mais il est justiciable du Divan Impérial. D'après un autre paragraphe, les métropolitans et les évêques doivent être protégés contre les plaintes ou dénonciations injustifiées des autorités locales : on ne doit pas en tenir compte, tant que le bien fondé n'en sera pas constaté. De même on doit s'abstenir de toute intervention exercée auprès du métropolitain pour qu'il nomme tel prêtre évêque ou qu'il destitue un prêtre en faveur d'un autre. D'autre part, quelques paragraphes soulignent formellement le droit du métropolitain d'infliger les châtimens nécessaires aux religieux qui ont commis des délits contraires aux réglemens de l'Eglise (si un religieux se prête, par ex., à bénir un mariage illégal), ou qui se refusent à verser les taxes auxquelles ils sont soumis. C'est à deux reprises qu'on parle dans le bérat de l'excommunication (*aforos* = ἀφορισμός) que le métropolitain peut infliger — dans certains cas — à ses fidèles. Un paragraphe spécial fait allusion aux épitropes des églises et des monastères détournant les revenus du métropolitain.

En ce qui concerne la question des églises et des monastères, nous lisons dans les bérats les dispositions suivantes : à moins d'avoir un ordre spécial du sultan, personne ne doit enlever au métropolitain les églises et les monastères qui se trouvent dans son diocèse ; de même on ne doit pas mettre obstacle à leurs réparations faites avec la permission des autorités et en respectant le *statu quo* ; enfin, on ne tolérera pas les abus dont se rendent coupables les officiers publics sous simple prétexte d'inspecter les églises et les monastères.

En dehors de ces questions signalons encore un passage bien significatif, c'est qu'on doit s'abstenir d'obliger aucun zimmi à se convertir à l'Islam malgré lui. Enfin notons un paragraphe où l'on interdit aux autorités d'inquiéter le métropolitain, lorsqu'il porte la crosse.

Le texte des bérats que nous venons d'examiner, doit, cependant, subir dans les années qui suivront, de nouveaux changements. Nous remarquerons que, jusqu'à 1760 environ, plusieurs nouveaux paragraphes vont s'ajouter aux précédents. Prenons le texte turc d'un bérat, daté de 1755¹. Tout ce qui contient la

¹ Registre turc № 64, pp. 81—84. Cf. la traduction bulgare, d'ailleurs très mauvaise, dans *Izvestija na Istoričeskoto družestvo v Sofija*, Kn. I,

dispositio des bérats de 1703, 1733 et 1740, y est intégralement inséré; nous faisons abstraction de certaines modifications, d'ailleurs sans importance et plutôt stylistiques. De l'autre côté, cependant, nous pouvons enregistrer une dizaine de nouvelles dispositions soit précisant ou développant certaines questions déjà mentionnées, soit portant sur d'autres sujets.

Tout au commencement nous trouverons un nouveau passage concernant les évêques: c'est uniquement le métropolite respectif qui les nomme ou les destitue. Trois autres paragraphes ont trait au mariage des zimmis: faisant allusion aux usages chrétiens, on y souligne l'illégalité du quatrième mariage, ainsi que de toute polygamie, ce qui doit être poursuivi et puni; d'autre part, sans permission du métropolite les prêtres doivent s'abstenir de marier les zimmis auxquels il est interdit de conclure un mariage; même interdiction à ces derniers, même lorsqu'ils cherchent à conclure un mariage illégal en dehors de leur domicile. Plus loin nous rencontrons un passage ressemblant à celui que nous avons déjà cité à propos du bérat de 1703 (sub 4), et qui existe évidemment dans tous les autres bérats; seulement dans ce deuxième paragraphe les legs éventuels des zimmis constituent le tiers de leurs biens et peuvent être destinés aussi au métropolite ou évêque.

Dans notre bérat de 1755 sont insérés, de plus, deux paragraphes supplémentaires concernant les affaires financières du métropolite. On y souligne le devoir des zimmis, ainsi que du clergé, de verser „sans hésitation“ au métropolite des redevances annuelles et différentes taxes, auxquelles il a droit conformément à son bérat et à l'ancien coutume; en l'occurrence même les autorités turques (judiciaires) doivent prêter assistance aux percepteurs que le métropolite a désignés.

Dans le texte turc nouvellement ajouté au bérat nous remarquerons aussi deux passages se rapportant au culte. D'après le premier, les autorités locales doivent s'abstenir de mettre obstacle aux religieux exerçant leur ministère dans les maisons des zimmis. D'après le deuxième, on ne doit pas protester contre

1905, pp. 117—129. Une bonne traduction grecque d'un bérat de 1755 se trouve dans le recueil de H. Mavropoulos, Τουρκικά έγγραφα ἀφορώντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου. Athènes 1920, pp. 149—154. Voir un autre bérat, daté de 1756, dans Χριστιανικὴ Κρήτη, t. II (1913), p. 109 sqq. (cité d'après K. Amanatos, p. 155, note 2).

la lecture de l'évangile dans les maisons du métropolite et des prêtres, à moins qu'elle ne se fasse à haute voix.

Vers la fin du texte du bérat nous pouvons encore lire trois paragraphes assurant la protection du métropolite contre les abus de la part des fonctionnaires ou des militaires: on interdit aux janissaires de s'imposer brutalement au métropolite comme gardiens; on ne doit tolérer aux courriers, janissaires et autres personnes de s'emparer des chevaux et des mules qui servent de montures au métropolite et à ses gens; enfin il n'est pas permis aux différents fonctionnaires et militaires de désigner le palais du métropolite comme logement.

Ainsi, dans la première moitié du XVIIIe siècle, le texte des bérats des métropolites orthodoxes s'est considérablement développé. Cependant nous allons voir tout de suite que ce développement progressif n'est pas encore achevé. Car, ce n'est que quelques années plus tard que nous enregistrons deux nouveaux paragraphes qui représentant sans doute les derniers suppléments insérés dans le texte de ces diplômes. Nous faisons, en effet, allusion à un bérat que nous avons à notre disposition, et qui est daté de 1763¹. Vers le milieu de la *dispositio* nous trouvons un nouveau passage qui est cependant bien étranger au reste du texte que nous connaissons déjà. Ce passage relativement assez long qui devait être inséré dans les bérats des métropolites, aussi bien que dans ceux des patriarches, vers 1760², traite de la question des sceaux des monastères et plus particulièrement ceux des skites (σκήτη, keşişhane). Après avoir relevé le rôle important que joue le Conseil des Métropolites (le Saint Synode) à côté du patriarche dans l'examen et la conduite de toutes les affaires des orthodoxes, ainsi que dans les affaires des skites, on y remarque ceci: comme le sceau des skites est confié au Conseil des Métropolites (comme était confié au Conseil le sceau de tous les monastères), les requêtes du Patriarche de Constantinople, cachetées du sceau du Conseil des Métropolites et de celui des skites, doivent être considérées comme valides. Par conséquent, il doit leur être permis d'agir dans le sens de leurs demandes pour tout ce qui aurait trait à leur office religieux.

¹ Voir plus haut, p. 261, note 2.

² Voir notre étude, p. 55, note 2.

Le deuxième paragraphe nouvellement ajouté et plus long que les autres, interdit toute injustice et toute extorsion dont les officiers publics, contre tout droit, se rendaient coupables envers les religieux orthodoxes par quelque prétexte cherché à l'occasion de l'exercice du culte.

Nous avons examiné un certain nombre de bérats des métropolitites orthodoxes et nous avons brièvement indiqué le développement de leurs *dispositiones* au cours du XVIIIe siècle, d'après le texte même. Nous nous sommes arrêtés au bérat de 1763. Nous avons encore à notre disposition le texte turc des bérats de 1778, 1805 et 1806¹, ainsi que la traduction de bérats de 1766, 1827, 1839 et 1848². Il est inutile d'y insister, puisque le texte de leur *dispositio* — certaines nuances de style prises à part — est identique³. Ce n'est que dans la deuxième moitié du XIXe siècle que nous pouvons voir de nouveau le texte des bérats des métropolitites changer: mais, cette fois, il s'agit de la suppression de plusieurs paragraphes dont les dispositions ne correspondaient plus au nouvel état de choses dans l'Empire ottoman et par conséquent aussi au changement dans les rapports de l'Eglise orthodoxe et de l'Etat.

¹ A la Bibliothèque Nationale de Sofia, Sidjill № 169, pp. 47—49; № 53, pp. 185—187, et JI. XI, № 234.

² Glasnik srpskog učenog društva. Kn. XL, 1874, pp. 202—218 (bérat de 1766). — Κυπριακά χρονικά, T. V (1927), p. 5 sqq. (d'après Amantos). — D. Ihčiev, *Turškiĭ dokumenti na Rilskiĭ monastir*, Sofija 1910, pp. 129—138 et pp. 173—181 (bérats de 1839 et 1848).

³ Une étude, dans laquelle sera publiée la traduction (en français) de plusieurs bérats des métropolitites orthodoxes, est en préparation.

Изъ историята на консонантизма въ българския езикъ

Къмъ въпроса за службата на африкатитѣ S (dz), Ц (dz)

Отъ Ив. Лековъ

Известно е, че въ днешния български книжовенъ езикъ не се срѣщатъ вече нѣкои старобългарски вокали като напр. носовки-тѣ и ѣ, докато въ областта на консонантизма новобългарскиятъ езикъ, въ сравнение съ старобългарския, не е загубилъ нито единъ свой звукъ. До известна степенъ и въ това отношение българскиятъ езикъ върви въ успоредица съ другитѣ славянски езици, въ повечето отъ които сжщо така се забелязва нама-ление на броя на гласнитѣ, но не и на съгласнитѣ. Причини за това явление безсъмнено сжществуватъ, и тѣхното обяснение може да се смѣта за наложителна задача на бждещи изслед-вания. Самото напомняне на тоя фактъ е вече достатъчно, за да послужи като изходна точка на настоящитѣ бележки.

Всѣки езиковенъ елементъ въ изпълнение на своята служба показва различна по степенъ активностъ, вследствие на което звуковетѣ се дѣлятъ на функционално активни, функционално пасивни и най-сетне на функционално неутрални. Не е трудно да се опредѣли степенъта на участие на всѣка отдѣлна звукова единица въ строежната мрежа на дадена езиковна система.

Така, ако се касае до стб. езикъ, има разлика между употребата напр. на звукове *ж*, *з*, *к*, *с* и пр. отъ една страна и, да речемъ, на *з* — отъ друга. Първитѣ сж много повече заети въ образуване на думи, отколкото последния. Тая слаба функционална роля на африката *з* въ стб. езикъ е станала причина въ течение на времето тоя звукъ да се загуби почти окончателно въ книжовния езикъ. Другиятъ афри-катъ *ц*, за който въ кирилската азбука нѣма особенъ знакъ и затова е трудно да се допуска, както правятъ нѣкои (срв. Б. Цоневъ, СбНУ. III. 286, А. Т. Баланъ, *Българска граматика*,

София 1930, 231), че е съществувалъ въ старобългарския книжовенъ изговоръ, има по-особена сждба. Разликата въ историческата употреба на тия два звука се състои въ това, че докато познатиятъ на други славянски езици, като напр. полски и полабски, звукъ *z* въ развоя на българския езикъ губи постепенно почва, ако и да се срѣща на нови мѣста още въ сръднобългарския периодъ¹ и се появява по-често тепърва въ късно време, и то най-вече въ диалектитѣ, звукътъ *ц*, непознатъ или слабо познатъ въ първитѣ фази отъ развоя на българския езикъ, придобива главно въ чужди заемки все по-голъма приложимостъ съ изгледи да се утвърди и въ книжовния езикъ.

И двата африката се срѣщатъ въ нееднакво застъпничество главно въ българските географски и социални диалекти.

Очевидно поради това и L. Beaulieux въ своята *Grammaire de la langue bulgare*, Paris 1933, 17, не смѣта тия африкати за членове на фонетичната система на българския книжовенъ езикъ.

Отъ обнародванитѣ диалектични изследвания на българската говорна областъ се вижда, че *z* предимно като новъ звукъ се срѣща най-вече въ западнобългарскитѣ, а най-малко въ родопскитѣ и изобщо югоизточни български говори. Другиятъ африкатъ *ц* се намира обикновено въ чужди думи, но и въ нѣкои домашни отъ по-късно време почти въ всички български говори.²

А. Т. Баланъ въ ц. с. 41, 67, 335, посочва само две думи съ *z*: *зѣнкам* и *зѣ*, които, явно е, иматъ звукоподражателно

¹ срв. В. Щепкинъ, *Болонг. псалтирь*, СПб. 1906., 209—10.

² срв. L. Miletič, *Das Ostbulgarische*, Wien 1903, 91, 92, 174; Б. Цоневъ, СбНУ. XX, 37; Цв. Тодоровъ, *Северозападнитѣ български говори*, СбНУ. XLI (1936), 160—163; L. Miletič, *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*, Wien 1912, 44; А. Селищевъ, *Счерки по македонской диалектологии*, Казань 1918, 158—160; *Полог и его болгарское население*, София 1929, 333; А. Mazon, *Contes slaves de la Macédoine sudoccidentale*, Paris 1923, 27—28; *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*, Paris 1936, 20; P. A. Lavrov i J. Polívka, *Lidové povídky jihomakedonské*, V Praze 1932, 544; Ст. Романски, *Долновардарскиятъ говоръ*, Макед. прегледъ, VIII, кн. I, 129; К. Мирчевъ, *Неврокопскиятъ говоръ*, ГСУ. XXXII, 52—53; П. Панайотовъ, СбНУ. XVIII, 514 сл.; П. Гжбовъ, СбНУ. XIII, 454; Хр. Л. Стоиловъ, СбНУ. XX, 9; М. Ивановъ, ПСп. 45, 593; J. Ivanov, REŚI. II, 99; Е. Спространовъ, СбНУ. XVIII, 526; А. П. Стоиловъ, ПСп. 45, 149; срв. и съответнитѣ мѣста въ всички диалектологични трудове въ Изв. СС I—VII (1905—1931).

естество. Къмъ тѣхъ трѣбва да добавимъ съ желание да се изчерпятъ почти всички възможни примѣри, съ начално *z* като стб. *zъло* (въ по-стари и въ по-нови думи), записани въ диалектнитѣ описи, още и следнитѣ: *zâdnina*, *zâko* (и *zako* = *Захарий*), *zâstra*, *zângaraci*, *zapsavât*, *zvezdâ*, *zver*, *zvékam*, *zvírka*, *zвъня*, *zébna*, *zевгър*, *zénzam* (и *цецам*), *zівра* (и *цивра*), *zид*, *zisúna*, *zingúya*, *zinsifíul*, *zífа*, *zifm*, *zópла*, *zрели*, *zурла*, (*zурна*), *zурня* (и *цурня*), *zързалия*, *zързна*, *zя'е*. Освенъ това съ срѣдисловно *z*, каквото имаха и нѣкои отъ гореизброенитѣ думи (*zapsavât*, *zénzam*, *zisúna*, *zinsifíul*) — срв. и стб. *подхвнати са*, *кънаст* и пр. — се срѣщатъ повече примѣри: *blasé*, *bélesu*, *válosu*, *vâpsu*, *vънсел*, *gamsálo*, *glósu*, *dânosu*, *dúsam*, *dipésu*, *dicâsu*, *drú'su*, *дрънсе*, *душésu*, *ensúk*, *ésero*, *kalnâsu*, *ковчésu*, *кърчâsu*, *mâlsu*, *минсухър*, *mnósu*, *nasâd*, *napânsa*, *nosé*, *osârna*, *osâd*, *оnsu*, *пансу'р*, *pólsa*, *помósu*, *npânsu*, *pósu*, *câlsu*, *скръ'nsa*, *спрѣсам*, *стѣсам*, *теpsúя*, *трапѣsa*, *убрѣнсал*, *фрѣnsu*, *чифлúsu*. Часть отъ думитѣ въ дветѣ групи сж чужди, въ свойскитѣ отъ втората група имаме нѣколко съ *z* < *ц* въ суфиксни срички, вследствие на морфологично смѣсване съ думи, които съдържатъ *z* > *s*, срв. *kalnâsu* || *кърчâsu*: *калнâци* || *кърчâци*, а въ друга малка часть първоначално *z* > *s* следъ носовъ съгласенъ звукъ, срв. *минсухър*. Численото отношение на предвиденитѣ тукъ думи съ начално *z* къмъ ония съ срѣдисловно е 29 : 42. Преобладаватъ български думи, обаче часть отъ тѣхъ сж съ звукоподражателенъ характеръ, а нѣкои между които и най-типичната дума *zвер*, сж емфатични образувания (срв. и *зурла*, *zяе*), поради което и напрегнатото произношение на начално *z* е лесно обяснимо. Подобно тълкуване произхода на *z* обезсилва предположението на Г. Илински въ *Rocz. slaw.* X 174, че за появата на нови начални *z* звукове въ бълг. езикъ сж влияли предлозитѣ *пред*, *над*, *под*, които съ последния си звукъ сж образували междусловна спойка съ началното *z* на думи като *zвър*, *zвезда* и пр., както и видоизмѣня твърдението на Т. Lehr — Spławieński въ Сборникъ Милетичъ, София 1933, 66, че причината за появата на новобълг. *z* е усиляването на артикулацията, както това става и въ малоруски диалекти (срв. J. Jan ów, *Archivum T-wa naukowego we Lwowie*, Dz. I. t. III. 1. Lwów 1926, 40).

Независимо отъ даннитѣ на експерименталната фонетика, за нашето слухово възприятие фонетичната едноставностъ на

на учленението, особено въ съседство съ *N* — и плавни *p*, *l* звукове.

Всички тия подробности обаче засѣгатъ звуковата стойностъ на африкатитѣ *s*, *ц* и не решаватъ въпроса, дали тѣ сж фонеме въ новобългарския езикъ. Известно е, че за фонема се смѣта най-малката, неразложима повече езиковна единица, която, като членъ на звуково противопоставяне, служи да изтъкне разликата въ интелектуалното значение на думитѣ. Спомена се, че за неразложимостъ на разглежданитѣ звукове въ условенъ, чисто фонетиченъ смисълъ все пакъ би могло да се мисли. Остава да се узнае, дали приведенитѣ случаи на употреба на тия два звука даватъ възможностъ да се осмислятъ фонологически противопоставяния съ разлики въ значението. Като се отстранятъ думитѣ съ звукоподражателенъ характеръ, въ чийто съставъ влиза звукътъ *s*, които не спадатъ въ областта на т. н. представна фонология, останалитѣ се разпредѣлятъ фонологично така: 1) всички думи иматъ африкатъ *s*, който не влиза въ функционално семантична корелация съ съответния беззвученъ *ц* (срв. *sizina* « *цицина*») и 2) нѣкои иматъ съответници съ начално *з* безъ промѣна на интелектуалното значение (срв. *zako* « *зѣко*, *zavnia* « *зѣвня*» и пр.). Всичко това показва, че най-важното условие, изтъкнато въ правилото за съществуването на фонема, а именно да бже тя членъ на фонологично противопоставяне съ разлика въ значението, въ случая отсъствува. Явно е, че се касае за варианти на фонема *з*, които при това сж безъ стойностъ за книжовния български езикъ.

Като се разгледа по сжщия начинъ и службата на африката *ц*, ще се установи, че вънъ отъ звукоподражателнитѣ, т. е. половината отъ българскитѣ думи, които не могатъ да се взематъ подъ внимание, и които, относно *ц*, не влизатъ и безъ това въ никакви корелации, всички останали думи могатъ да се характеризуватъ фонологически така: 1) съществуватъ диалектични български думи съ *ц*, които иматъ съответници съ *ж* безъ промѣна на значението (*цегла* « *жегла*). Тѣ не могатъ да влѣзатъ освенъ това въ опозиционни отношения съ думи, които съдържатъ съответния беззвученъ африкатъ *ч*, понеже подобни думи изобщо не съществуватъ, а отъ всичко това следва, че въ думитѣ отъ български произходъ звукътъ *ц* е само вариантъ на фонема *ж*, и 2) въ чуждитѣ (или малко използувани) думи *ц* влиза въ корелация съ *ч* при разлика

въ значението само въ два случая, а именно: *џам* ∞ *џам* и *џѹка*¹ ∞ *џѹка*. Въпрѣки че сжществуватъ и противопоставяния отъ сжщия родъ безъ функционална разлика, срв. *џилиѹк* ∞ *џилиѹк*, *џеврѹ* ∞ *џеврѹ* и пр., посоченитѣ фонологично валидни корелации, безъ огледъ на своя изолиранъ, не книжовенъ характеръ, иматъ значение повече като указание, че чуждиятъ звукъ *џ* намира добъръ приемъ въ системата на българския езикъ и дори се обособява, за сега още колебливо, въ диалектитѣ съ своя отдѣлна фонема. За подробното фонологично описание на българскитѣ говори тая фонема, известна и въ други славянски езици (ческо-словашки, полски, сърбохърватски), ще притежава безсъмнено особенъ интересъ и значение.

¹ Но по-често *жѹна*, *жѹка*, *џѹна*. Тая дума, която не познаватъ другитѣ славянски езици, въпрѣки опита за сравнение съ литов. *žiaunos*, лет. *žaunas* (срв. С. т. Младеновъ, СпБАкН. XXII 240 сл.), все още остава съ неясна етимология.

Ο ΒΑΡΔΑΡΙΩΤΩΝ ἤΤΟΙ ΤΟΥΡΚΩΝ

Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois ?

Par V. Laurent, A. A.

Il est dans les Balkans un problème ethnographique qui, resté imperméable aux recherches les plus sévères, risque de ne jamais laisser la discussion : celui de l'établissement et de la perpétuation, sur les bords du Vardar, d'un élément allogène dit turc, d'où le nom de Turcs Bardariotes donné à ses membres composants. Au risque de paraître enfoncer une porte récemment ouverte, d'ailleurs insuffisamment¹, nous croyons pouvoir, sur base de plusieurs observations nouvelles et de quelques documents inédits, montrer plus clairement l'homogénéité d'une solution qu'à prime abord on jugerait trop complexe. Puissent ces courtes réflexions et le quintuple appendice sigillographique qui me les a inspirées ne pas être indignes du maître de stricte méthode historique que ces *Mélanges* se proposent à juste titre d'honorer.

Les listes épiscopales unissent les deux noms : Bardariotes et Turcs au moyen d'une copule (ἤτοι) qui, de soi, vu l'usage des documents similaires, est susceptible de plusieurs sens². Ce peut être l'équation la plus stricte désignant un même site sous le couvert de deux toponymes différents d'assonnance et d'ori-

¹ Cf. St. P. Kyriakidès, Βυζαντινὰι μελέται, II-V, Thessalonique 1939, pp. 251—258 (*Achridós, son évêché et les Turcs Bardariotes*). Les conclusions du présent article étaient déjà formulées lorsque le très intéressant et très nouveau (à tous les points de vue) livre du savant grec m'est parvenu. Au sujet d'Achridó, justement reconnu par lui et très heureusement rapproché du nom double Morachrida (ibid., pp. 251, 252), il me prête, à propos de la leçon : AKPACOV, une opinion beaucoup trop rigide. Ce n'était là qu'hypothèse pure suggérée par l'état du plomb et conditionnée par un nouvel examen que j'ai été depuis en état de faire sur base d'une très bonne photographie. On trouvera ci-dessous une édition définitive du sceau justifiant pleinement ce que j'écrivais dans Byzantion, V, 1929—1930, p. 617. Le nom de l'évêque est bien Constantin et non Etienne.

² Il ne s'agit nullement ici d'écrire une histoire des Bardariotes, non plus que de l'évêché homonyme. La tâche serait à reprendre. Littérature ci-dessous, p. 278.

gine; ce peut être, à l'autre extrême, une simple juxtaposition de noms portés par deux localités voisines composant, de ce chef, toutes deux, le titre de l'évêque local. En outre cette simple conjonction associe également deux éléments topographiques qui, après avoir originellement désigné deux localités distinctes, mais voisines, servirent, quand l'une vint à disparaître, d'appellation commune à la survivante. De ces trois significations la dernière n'a pas d'emploi ici, car le second terme (Τούρκων)¹ ne se rattache de soi à aucun lieu déterminé; il caractérise en revanche un groupement dont les éléments peuvent être très épars et le furent de fait assez pour que la région s'appelât Turquie². Mais aussi haut que sources et documents nous permettent de remonter, l'ethnique précité recoupe cet autre que les rôles épiscopaux lui adjoignent (Βαρδαριωτῶν). Remarquons d'abord que les populations ainsi dénommées peuvent être disséminées le long d'une ligne aussi étendue que le fleuve éponyme (Vardar); en second lieu, campés au début dans la campagne macédonienne pour couvrir la place de Thessalonique, elles ont dû, au cours des siècles, soit par un mouvement naturel de migration, soit par les besoins de la stratégie byzantine, s'écarter de leur habitat primitif en direction de la Thrace méridionale et des Rhodopes. C'est ainsi qu'en 1020 l'expansion des Turcs Vardariotes débordait les limites du territoire de la métropole de Thessalonique; réorganisant, après ses conquêtes, l'Eglise d'Ochrida dans le cadre de l'empire byzantin, Basile II rattache à son obédience tous ceux qui sont compris dans les frontières de la Bulgarie³. Mais il y a un second phénomène dont on doit tenir compte strict, car la multiplicité apparente d'ilots musulmans⁴ dans les Balkans y trouve son explication naturelle: c'est que la déportation sur ce front occidental de prisonniers de guerre ou de colons asiatiques fut un de ces expédients chroniques par lesquels le basileus supprimait un danger à l'est pour, du même

¹ Diverses acceptations du terme dans Th. L. Fr. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini 1839, p. 70.

² Voir ci-dessous p. 282 et le n. 2 de l'appendice sigillographique.

³ Texte dans B. N. Benechevitch, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, I, 1911, p. 549. Autres éditions et littérature dans F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453*. I, 1924, nn. 806, 807.

⁴ Quelques indices dans Echos d'Orient, XXIX, 1930, 443, 444.

coup, fortifier le front d'Europe. En sens inverse, cette politique de transplantations massives peupla les thèmes anatoliens de groupements slaves que l'on rencontre partout, de la proche Bithynie aux régions montueuses de l'Arménie et de la Géorgie.

Toutefois de tous ces mouvements inverses¹, le peuplement turc des Balkans présente un caractère exceptionnel dû à la conservation et la persistance, jusqu'après la chute de l'empire, de son individualité du double point de vue ethnique et linguistique, tandis que les formations similaires furent toujours absorbées par l'élément grec autochtone. Privilège d'autant plus remarquable que les zones par lui habitées formaient barrage que forcèrent et dépeuplèrent plusieurs fois les invasions slaves ou barbares (coumans, petchénegues, mongols et autres). La raison néanmoins m'en paraît très simple: c'est que, dès le début, la colonisation dont nous fixerons ci-dessous les stades fut méthodiquement poursuivie et acquit même à la faveur des guerres victorieuses des X-e et XI-e siècles un volume qui lui fut une garantie de durée. Certes la prudence commandait aux basileis de ne pas cantonner ces colons mercenaires, vaincus de la veille, dans un même lieu où l'insurrection eût facilement pu couvrir. Une certaine dispersion des nouveaux éléments s'imposait donc que facilitait d'ailleurs à merveille le fractionnement de cette contrée accidentée en un pullulement de thèmes minuscules². Commandés en chef par des stratèges byzantins, séparés et surveillés par des troupes nationales, les contingents allogènes de Macédoine et des Rhodopes ne tardèrent généralement pas à se faire chrétiens³ et pratiquèrent envers leurs nouveaux maîtres un loyalisme qui leur valut l'honneur de se voir confier de bonne heure la police du Palais Sacré⁴. Mais cet éparpillement voulu

¹ Les groupements arméniens, géorgiens et pauliciens formés en Thrace de même manière, eurent également une estimable longévité.

² Cartes des divisions militaires de la Thrace et de la Macédoine aux différentes époques dans l'excellent livre de St. Kyriakidès, *op. cit.*, pp. 327—332.

³ D'après Michel le Syrien, les Perses de Théophobe—Nasr se firent chrétiens en passant au service de l'empereur. Cf. Michel le Syrien, *Chronicon*, III, p. 88 (traduction Chabot). Il put toutefois se faire qu'il y eut des réfractaires et que les convertis ne se décidassent pas tous en même temps.

⁴ Leurs attributions auliques sont définies dans le texte bien connu du Pseudo-Codinus, *De officiis Constantinopolitanis*, c. v.; ed. PG. CLVII, col. 57 AB. Elles étaient simplement policières.

par la raison d'état n'empêcha pas que les recrues postérieures, faites au cours des guerres seldjoucides, n'endossassent aux yeux de l'administration centrale byzantine le nom générique de Turcs Bardariotes décerné à leurs prédécesseurs. Car, sous Basile II comme au temps de Michel VIII Paléologue qui repromulgua la charte du patriarcat d'Ochrida¹, l'élément homonyme débordait le cadre d'un seul diocèse et d'une même région. Les troupes auxiliaires qui, en cas de guerre, formaient un corps d'élites et avaient leur quartiers spéciaux n'eussent d'ailleurs pu se recruter uniquement dans le petit thème du Vardar.

Est-il possible dès lors de reconstituer une carte de la colonisation militaire de la Macédoine par l'élément précité? La pénurie extrême des textes nous accule à des hypothèses dont le faisceau n'est toutefois pas sans consistance.

Les principaux auteurs qui ont agité la question, Tafel², Rambaud³, Bèès⁴ et Janin⁵, en ont fait remonter les origines à l'époque de Théophile (829—842). La chronique de Syméon le Logothète nous apprend que Théophobe le Perse se réfugia auprès de cet empereur avec son père et quatorze mille compatriotes, „qu'il (le basileus) distribua et installa dans les différents thèmes, les organisant en turmes qui, jusqu'à présent, s'appellent les turmes des Perses“⁶. Le général fugitif a été depuis identifié avec Naşr, lieutenant de Babek insurgé khourramite contre le califat de Bagdad Michel le Syrien ajoute qu'en changeant de patrie, les nouveaux venus se firent chrétiens. C'en fut assez pour accré-

¹ Cf. Fr. Dölger, *op. et loc. cit.*, III n. 1992. Michel Paléologue établit lui-même à Berrhoia et alentour la femme du sultan Izeddin Kaikaus II, leurs petits enfants et une troupe de musulmans. Les descendants de cette famille princière ne se firent chrétiens qu'à la troisième génération en 1350. Cf. *Echos d'Orient*, XXXIII, 1934, pp. 410—412.

² Cf. Th. Tafel, *op. cit.*, pp. 70—84, qui reste le plus documenté sinon le plus critique.

³ Cf. A. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle*, Paris 1870, pp. 214—216.

⁴ Cf. N. Bèès, article Βαρδάριαι dans le *Lexique encyclopédique d'Eleuthéroudakès*. Ajouter celui de N. Kamenopoulos dans la *Grande Encyclopédie Hellénique*, VI, 1928.

⁵ *Echos d'Orient*, XXIX, 1930, pp. 437—449.

⁶ Texte de cet historien et discussion des textes parallèles par H. Grégoire dans *Byzantion*, IX, 1934, pp. 186—188.

diter une thèse dont les sources contemporaines ne fournissent aucune justification. Le seul témoignage qui l'appuie, à mon sens, sans équivoque, est celui, très tardif, du Pseudo-Codinus, qui appelle les colons transplantés sur le Vardar Perses et Vardariotes. Le nom de Turc n'intervient pas et il est aisé de juger à l'accoutrement qui leur est assigné¹ que c'étaient bien là de vrais Perses.

M. Kyriakidès, réagissant contre les conclusions reçues, a omis de discuter ce texte fondamental qu'il connaît cependant et où il aurait pu apparemment puiser un nouvel argument en faveur de sa thèse, car, puisque Perses il y a, on ne saurait les confondre avec les Turcs des Notitiae et des chroniques. Et cependant, si la preuve tirée par Tafel de la pseudo-taxis de Léon le Sage est caduque, le raisonnement du savant hellène n'est pas sans échappatoire. Il nous rappelle — ce que le Continuateur de Théophane nous apprend — que les troupes de Théophobe-Naṣr furent distribuées à travers tout l'empire à raison de deux mille hommes par thème². Et d'observer que la survivance, de longs siècles durant, du seul contingent campé au nord de Thessalonique serait une gageure, puisqu'en quatorze autres cas³ cet import étranger s'est si bien assimilé à la population indigène qu'il n'en est resté aucune trace.

A quoi l'on peut répondre que l'élément perse, condamné à disparaître là comme ailleurs faute d'afflux homogènes, disparut de fait⁴, mais fut relayé par le turc et sur le front de Macédoine dont il continua à assurer la garde et dans les fonctions palatines dont il conserva l'uniforme et le formulaire⁵ exotique d'acclamation. Ainsi l'information du Pseudo-Codinus, apparem-

¹ Cf. Echos d'Orient, XXIX, 1930, p. 438.

² Textes dans Byzantion, *loc. cit.*, pp. 187 et 193 n. 1 et Kyriakidès, *op. cit.*, p. 253 n. 5.

³ Théophobe serait en effet passé du côté byzantin avec trente mille hommes. La répartition se serait donc faite en quinze thèmes; ce qui ne représente pas, il s'en faut même, le total des divisions militaires de l'empire. On peut dès lors croire que la répartition s'en fit surtout dans la région d'Europe.

⁴ Mais pas de si tôt puisque les turmes des Perses subsistaient toujours au temps du Logothète, sous Constantin VII (912—959).

⁵ Rien d'étrange à ce que des Hongrois ou des Turcs pussent leurs acclamations en persan, puisque les Byzantins eux-mêmes parlaient en ces circonstances un latin d'écorcheurs; un exemple dans Echos d'Orient, XXXV, 1936, p. 120 (Καπλάτε pour cavillate).

ment contradictoire, reste sauve, d'autant qu'on n'en saurait à priori contester le bien fondé, l'auteur paraissant reproduire non la tradition de son époque mais quelque ancien rôle protocolaire où pareille chose pouvait se lire. Au reste, plusieurs observations appuient cette version des faits. D'abord une considération philologique : le nom du fleuve Vardar, qui devait, même chez les Byzantins, supplanter l'*Axios* des anciens Grecs, n'est que la traduction en dialecte perso-iranien du toponyme bulgare¹ *Velika* (réka). Or son emploi attesté comme courant² dès 1020 est en fait antérieur à tout import en Europe d'élément turc. Plusieurs sceaux des IXe—Xe siècles nous révèlent en effet l'existence d'une fonction assez inattendue, celle de *bardarios*³ de Thessalonique. Qu'il s'agisse ici d'un fonctionnaire chargé de représenter les intérêts du Vardar et de sa région dans la métropole macédonienne, rien de plus certain, comme il ne saurait faire de doute que l'*abydikos* de Thessalonique — un autre parallèle sigillographique⁴ — gérait au même lieu les intérêts commerciaux du port d'Abydos. D'ailleurs une raison d'opportunité a pu porter Théophile à placer dans les Balkans des contingents plus nombreux qu'ailleurs. La fin tragique de Nicéphore son prédécesseur (811), l'apparition des Bulgares sous les murs de la capitale (813), plus immédiatement leur poussée en direction de Thessalonique⁵ dans les années même (c. 835) où Théophobe se mettait à la disposition de l'empire permettent de croire avec un sérieux fondement que le gros de ses troupes fut cantonné là où était à l'heure même le danger le plus pressant, dans la vallée du Vardar et du Strymon.

Au reste l'existence d'une région où cet élément allogène fut plus considérable qu'ailleurs, si considérable même qu'on put

¹ Voir l'étude de J. Ivanov, *Axios, Velika, Vardar* dans *Makedonski Pregled*, 1925, pp. 17—28.

² Comme le laisse entendre le texte précité de Basile II; cf. Janin, *loc. cit.*, pp. 442, 443.

³ Sceau de Pardos, *bardarios* de Thessalonique dans G. Schlumberger, *Sceaux byzantins inédits* (Revue Numismatique, 1905, pp. 3, 4 du tiré à part). Un second sceau inédit à la signature plus compliquée ci-dessous dans l'Appendice n. 5.

⁴ Voir à ce sujet ma note de la *Byzantin. Zeitschrift*, XXXIII, 1933, pp. 333—335.

⁵ Cf. J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, London 1912, pp. 370, 371.

l'appeler tout bonnement la Perse, semble attestée par une bulle inédite au nom d'Adrien *σπαθαροκανδιδάτος καὶ τουρμάρχης Πέρσας*¹. Ce petit monument étant par sa frappe de la toute première époque, on ne s'étonnera pas d'y voir traduire par le terme approprié l'exacte identité des nouveaux soldats du basileus. On disait alors : Περσ(ι)α, tout comme l'on dira deux siècles plus tard : Τουρκία, lorsque le caractère ethnique des colons se sera transformé sous la pression massive d'autres occupants.

On ne sait dans quelles circonstances précises disparut sur le Vardar, comme ailleurs, l'élément perse. Le premier fonds ne fut jamais renouvelé faute de recrues homogènes. On comprend dès lors qu'il ait fondu sur place ou se soit dispersé sous le coup des invasions qui au X-e siècle² forcèrent le barrage dévastant tout et amenant au loin choses et gens. Il peut paraître étonnant qu'aucun évêché n'ait groupé ces chrétiens de langue et de coutumes étrangères à l'hellénisme. Simple apparence qui sans préjuger de la réalité — car les Notitiae ne présentent pas un état complet de la hiérarchie byzantine — s'explique aisément : la période perse de la colonisation fut celle de l'évangélisation destinée à confirmer dans la foi des néophytes recrutés par la nécessité politique. La province thessalonicienne ne voit d'ailleurs dilater ses cadres épiscopaux — ils passent de 5 à 11 — qu'après l'installation définitive des Turcs chargés de la relève.

Mais que doit-on comprendre sous cette dénomination : Τούρκοι ? Deux peuples bien distincts viennent ici en cause, les Turcs proprement dits et les Hongrois. La preuve est abondamment faite³ que les Byzantins des X-e et XI-e siècles appelaient aussi ces derniers des Turcs et leur pays la Turquie de l'Occident. Ce fut même alors pour beaucoup leur dénomination courante et en certains cas officielle⁴. Si l'on songe d'autre part que leurs incursions en terres byzantines furent alors assez fré-

¹ Bulle inédite publiée ci-dessous, Appendice n. 1.

² Les formations militaires ou turmes des Perses subsistaient encore à cette époque ; nous le rappelons ci-dessus p. 279 n. 4.

³ Documentation rajeunie et complétée dans Gy. Moravcsik, *Les inscriptions grecques de la sainte Couronne hongroise* (en hongrois), Budapest 1935, pp. 33—36.

⁴ Selon M. Moravcsik, *op. cit.*, p. 50, un passage de Constantin Porphyrogénète (*De Ceremoniis*, éd. Bonn, p. 69) nous obligerait à supposer que ce nom fut le terme officiellement adopté dans la cour byzantine pour désigner les Hongrois.

quentes, tandis que leurs homonymes asiatiques ne devaient de longtemps prendre pied en Europe, l'idée de les reconnaître dans les Bardariotes vient naturellement à l'esprit. Tafel¹ qui, le premier, envisagea cette éventualité, la rejeta après l'avoir un moment caressée. Kyriakidès la retient au contraire et s'y rallie sans restriction. Leurs raisons valent d'être attentivement pesées.

Les Hongrois qui, en ce temps, étaient des guerriers redoutés et pour la valeur et pour le nombre, firent, dès 932, leur apparition en terre byzantine et descendirent jusqu'en Thrace par eux vite dévastée et dépeuplée; même coup de mains heureux en 943 dont la diplomatie impériale essaya d'amortir les désastreux effets. En 958, nouvelle alerte et si grosse de menaces que les Grecs se décidèrent à combattre l'envahisseur qui revint en 961 et 962 mais pour se laisser écraser par les meilleures troupes de l'empire². Le nombre des prisonniers paraît avoir été assez élevé et la question se pose dès lors de savoir si l'autorité byzantine, les prenant à son service, ne les aurait pas cantonnés sur le Vardar. Il est en effet acquis, selon le témoignage de l'évêque de Crémone, Liutprand, que Nicéphore Phocas tira de prison un certain nombre d'entre eux pour s'en faire une garde personnelle. Certes c'est trop presser le témoignage de l'ambassadeur germanique que d'y voir l'institution par ce basileus³ du corps palatin des Bardariotes. A un siècle de distance, la colonie perse, toujours subsistante, devait assurer cet office. Comme il s'agissait toutefois de faire campagne en Syrie et autres lieux où les recrues attirées eussent pu frayer avec des compatriotes et anciens coreligionnaires, la prudence conseillait à Phocas, menacé de fâcheux complots, de confier sa sécurité à des mercenaires occidentaux. Ce n'en fut pas moins un précédent qui put leur valoir dans la suite — en quelle mesure? on ne le sait — l'honneur de fournir des soldats au palais. Mais cela signifie-t-il que Byzance se soit hasardée à confier à cet

¹ Cf. Th. Tafel, *op. cit.*, p. 74 suiv.

² Rappel de ces faits dans G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au X-e siècle. Nicéphore Phocas*, Paris 1890, p. 344; voir aussi Kyriakidès, *op. cit.*, p. 256.

³ Cf. Kyriakidès, *op. cit.*, p. 257, qui émet cette hypothèse. On remarquera en effet que Nicéphore se constitua avec ces éléments une garde armée (patronos et defensores); ce qui sort du rôle purement policier des Bardariotes.

élément turbulent la défense des frontières couvrant la Macédoine et la Thrace ?

Certes l'argumentation de Tafel, basée sur un anachronisme¹, est caduque. Mais on se rend difficilement à l'idée que les basileis aient mis en position si favorable des vaincus de fraîche date que de nouvelles expéditions de leurs entreprenants compatriotes eussent trouvés prêts à tous les abandons. C'est en Asie, non en Europe qu'eût dû se faire, conformément à la pratique traditionnelle, l'installation d'une colonie de soldats magyars. Les replacer sur la route de leurs invasions et, qui pis est, leur en confier l'issue, c'est chose paradoxale qui ne peut se prêter aux souverains réalistes du X-ème siècle. A vrai dire, l'exception est possible mais elle a besoin d'être prouvée, d'autant que le danger bulgare auquel elle eût dû parer était de moins en moins pressant.

Est-ce à dire qu'au lendemain de ces multiples razzias ou à l'occasion d'autres contacts moins heurtés, on ne vit jamais installation de hongrois en terre byzantine ? Sans tenir le moindre compte² de l'information du notaire anonyme du roi Bela IV, selon laquelle un groupe de hongrois se seraient établis sur terre d'empire entre 930 et 940, on doit retenir l'hypothèse d'un peuplement magyar par infiltrations à la faveur des nombreuses courses du X-e siècle. C'est en effet entre 900 et l'an mille³ que dut se constituer la colonie turque du Vardar. Or on ne voit pas que les guerres asiatiques aient rencontré quelque part de vrais Turcs qu'il fût loisible de transférer en Europe. Se mélangeant à ce qui devait encore subsister de perse hellénisé, le nouvel élément l'absorba⁴. Sa vitalité, amplifiée par de nouveaux imports, fut telle qu'en 1020 il put être, du point de vue ecclé-

¹ Il attribuait à Léon le Sage († 912) la Taxis III de Parthey, document où la mention de l'évêché des Turcs apparaît pour la première fois mais qui n'est pas antérieur, au plus tôt, à l'intervalle 1022—1035; cf. *Jahrbuch für protestantische Theologie*, XII, 1886, p. 539.

² L'opuscule, consacré à l'histoire hongroise des années 819—931, aurait été composé entre 1278—1282. La compilation eut pu néanmoins être faite sur bonnes sources. Malheureusement elle a été jugée sévèrement : *Opusculum . . . fabulis ineptissimis refertum*. Cf. A. Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, I, Berlin 1896, p. 101.

³ Le chrysobulle de Basile II, parlant des Bardariotes de Bulgarie, suppose un établissement déjà ancien.

⁴ Mais ceci n'est naturellement que pure vraisemblance.

siastique, réparti entre deux obédiences. Mais tandis que les groupements disséminés en Bulgarie se trouvèrent incorporés à la province byzantine de ce nom, ceux du Vardar formèrent une unité administrative et un territoire distincts que l'on appela Turquie, tout comme la grande Hongrie, après l'avoir dénommée Perse. Mais le petit monument qui livre cette information¹ dit plus encore, en soulignant l'importance prise par la communauté macédonienne vers le milieu du XIe siècle. Le pasteur de cette Turquie en miniature reçoit en effet le titre de proto-syncele. Or c'est un fait dûment contrôlé² que si, dès 1050, la qualité de syncele se conférait déjà à de simples évêques, on ne rencontre parmi eux aucun dignitaire du rang supérieur avant le XIIIe siècle. Il est, d'autre part, difficilement croyable que le petit siège macédonien, dernier de sa province qui en comptait onze, ait pu obtenir cet avantage inouï sans circonstance particulière.

Celle-ci me semble ressortir des relations hongaro-byzantines du moment. Des deux compétiteurs qui alors se disputaient la couronne de saint Etienne, l'un, Salomon, inclinait vers l'allégeance germanique, l'autre, Géza, regardait vers Constantinople. Le premier prince que l'appui allemand avait fait roi en 1063 marquait envers Byzance³ une telle hostilité que les ouvertures de son adversaire durent être les bien venues d'un empire branlant sous la triple poussée des Petchénègues, des Ouzes et des Seldjoucides. Il y eut grand échange d'ambassades et finalement, quand Géza I (1074—1077) l'eût emporté, présent par Michel VII Ducas au vainqueur d'une couronne symbolique. Dans ces conjonctures, on admettra aisément que l'agent naturel du basileus dans la dernière phase des négociations, sinon plus tôt⁴, fut

¹ Voir la bulle inédite publiée ci-dessous, Appendice n. 1.

² Cf. 'Επερις 'Εταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IV, 1927, p. 34.

³ Cf. Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 37 suiv.; p. 50 suiv.; voir aussi du même, *The holy Crown of Hungary*, Budapest 1938, pp. 6—8.

⁴ La conquête de la Bulgarie terminée en 1019 par Basile II, les deux états byzantin et hongrois avaient une frontière commune. Les rapports furent dès lors constants entre eux. La couronne que Constantin Monomaque envoya à un des prédécesseurs de Géza, sans doute à André I, est une preuve de relations intimes et il est également possible que notre évêque des Bardariotes y ait été mêlé. Sur les relations entre les deux empires à l'époque voir Gy. Moravcsik, *Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisades*, p. 2 suiv. (Extrait de la Bibliothèque de la Revue des études hongroises, IX, 1934).

l'évêque des Bardariotes, promu à la dignité de protosyncelle soit pour l'ennoblissement de son personnage soit pour des services déjà rendus.

Mais si les Turcs Bardariotes paraissent, selon toute vraisemblance, avoir été dès le principe des Hongrois, il serait téméraire d'affirmer qu'avec le temps il ne s'y mélangea pas de vrais Turcs. Lorsque la puissance magyare sera rentrée en conflit avec Byzance, celle-ci aura installé soit à la place soit auprès des Hongrois macédoniens les prisonniers musulmans d'Asie Mineure, seldjoucides et autres. L'histoire du père de Tatikius racontée par Anne Comnène¹ est concluante sous ce rapport. Le personnage, membre d'une bande de Turcs pillards qui opéraient sur les frontières orientales d'Anatolie, avait été capturé et donné à Jean Comnène, père d'Alexis I-er. Son fils eu assez de talent et de fortune pour devenir grand primicier du contingent des Turcs palatins² et commandant d'autres Turcs cantonnés à Achridos de Thrace³. Sa présence dans ce double poste paraîtra un symbole, car on ne saurait admettre qu'il fut hongrois et, d'autre part, il est peu probable que dès cette époque l'élément magyar ait été évincé. Bien au contraire, il y eut juxtaposition et, le cas échéant, superposition dans l'ordre du commandement, d'éléments tenus ethniquement pour homogènes. La substitution de l'élément hongrois dut se faire par fusion ou élimination dès la fin du XI-e et durant le cours du XII-e siècles. La politique byzantine reste favorable à l'alliance hongroise jusqu'aux guerres de 1127—1129 qui la ruinèrent et préparèrent les grandes offensives de Manuel Comnène (1143—1180) sur le Danube. Mais avant cette époque critique, les vrais Turcs, dont chaque campagne en Asie Mineure faisait large provision quand

¹ Cf. Anna Comnena, *Alexias*, IV 4; ed. Teubner, I, p. 138.

² Ce fonctionnaire cumulait deux postes, au Palais et dans la Thrace proche. Et ceci indique nettement que le contingent palatin des Bardariotes ne se recrutait pas seulement sur le Vardar, mais aussi dans les formations des Rhodopes.

³ Quoi qu'en pense Tafel, *op. cit.*, pp. 77, 78, les Turcs d'Achridos (non d'Achrida) devaient être au moins partiellement de vrais Turcs, qu'ils aient été faits prisonniers ou que le pouvoir byzantin les ait détachés du corps auxiliaire envoyé par le sultan au secours du basileus (Anna Comnena, *Alexias* V 7; ed. Teubner, I, p. 174). Il n'est pas téméraire de penser que l'évêché d'Achridos qu'aucune liste n'a fait connaître desservait cette colonie exotique.

ils ne se présentaient pas spontanément, avaient pris une place que, vu l'appellation de Turcs Bardariotes, on eût cru occupée par eux dès l'origine.

En résumé, rien n'empêche d'admettre que les Perses de Théophile aient été les premiers soldats — colons du Vardar. Plusieurs indices positifs démontrent même clairement qu'il en fut ainsi. En revanche, rien ne nous dit que les Turcs Bardariotes, sûrement distincts des précédents, aient été des Hongrois, rien sinon la difficulté de prouver jusqu'à la possibilité d'une installation de vrais Turcs en Europe dès le X-e siècle et l'indice suggestif d'une titulature d'évêque. Mais le cours des événements implique cette éventualité, comme les textes postérieurs montrent clairement qu'ils durent à leur tour céder la place aux mercenaires d'Anatolie dont la conversion au christianisme consacra le loyalisme et garantit la fidélité. D'autres populations asiatiques, turques ou arabes, furent également disséminées en d'autres points des Balkans. Celles-ci se distinguent des Bardariotes et par leur habitat et par la religion, car de nombreux vestiges trouvés dans la péninsule, confirmant des données hagiographiques, prouvent qu'on leur laissa la liberté du culte musulman.

Cet agencement des faits pourra paraître trop complexe. C'est qu'il est à l'image de la réalité balkanique, véritable creuset où du VI-e au XV-e siècle les races se juxtaposèrent ou se croisèrent ou s'éliminèrent sous l'empire des circonstances et la poussée du vieil instinct nomade qui les posséda encore longtemps. Perses, Hongrois et Turcs c'est donc ce que, selon nous, l'on est en droit de comprendre, suivant les époques, sous le nom de Bardariotes.

A P P E N D I C E

1. Sceau d'Adrien spatharocandidat et turmarque de Perse.

Collection Shaw (New-York). Pl. I, fig. 1.

Très bon état ; bords inférieurs renflés. D. : 20 mm. (total) et 15 (champ).

Au droit, croix à deux travées, élevée sur trois degrés et encadrée de deux cercles concentriques entre lesquels court la légende : † KEROHΘHTΩΣΩΔΟΒΛ, : † Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δοῦλ(ῳ).

Revers : † ΑΔΡΗ-ΑΝ'ΡΕΠΑ-Θ, ΚΑΝΔΔ'S-ΤΒΡΜΑΡΧ'-ΠΕΡΣΑΣ : † Ἀδρ(ι)αν(ῳ) β(ασιλευσ) σπαθ(αρο)κανθ(ι)δ(άτω και) τουρμαρχ(η) Πέρσας.

IXe s. Par ses caractéristiques la frappe de ce sceau ne saurait être de beaucoup postérieure à la venue des Perses en terre byzantine (835). En sorte qu'Adrien dut compter parmi leurs premiers chefs. Comme nous le re-

marquons ci-dessus, la légende se termine sur le toponyme: Πέρσα, et non sur l'ethnique: Περσῶν, qui eut dû être suivi du nom du thème assigné comme stationnement aux troupes susmentionnées.

2. Sceau d'Antoine protosyncelle et proèdre de Turquie.

Collection Shaw (New-York). Pl. I n. 3.

Percé sur le flanc gauche; bords de droite renflés et relevés, effigie décentrée sur la gauche. D.: 26 mm. (total) et 18 (champ).

Au droit, saint Démétrius, en pied, de face, avec la lance dans la main droite et tenant de la gauche le sommet du bouclier posé par terre; le manteau, déployé en éventail, encadre le torse; champ bordé par un cercle de grénets parfaitement ordonnés. Le saint porte en outre le baudrier en sautoir. La présence d'un saint militaire sur une bulle d'évêque est anormale dans la pratique byzantine. Il semble toutefois que cela fut de tradition dans le diocèse des Bardariotes, comme le cas s'en présente encore ci-dessous. Pareille iconographie se justifie d'ailleurs par la position du diocèse et la qualité de ses fidèles. Epigraphe: ΤΡΙΟC seuls apparents (à droite): [Ὁ ἀ(γίος) Δημήτριος].

Revers: †ΣΦΡΑΓΙΣ-ΝΤΩΝΙΒ-ΣΥΓΚΛΒ-ΠΡΟΕΔΡΒ-ΤΟΥΡΚΙ-ΑΣ: †Σφραγίς [Α]ντωνίου [(πρωτο)]συγκ(έλ)λου [(καί)] προέδρου Τουρκίας.

XIe s. Le signe Α est absolument requis à la troisième ligne, comme l'Α de la ligne précédente et le Π de la ligne suivante. A ce sujet le doute ne peut être permis.

3. Sceau de Théophylacte, évêque des Turcs.

Collection Shaw (New-York). Pl. I n. 4.

Frappe légère et indécise; traits atténués. D.: 18 mm.

Au droit, saint Démétrius de face, en buste, tenant la lance de la main droite et le bouclier de la gauche. Epigraphe: Θ-Δ-Η d'une part et Η-Τ-Ρ, de l'autre: Ὁ ἀ(γίος) Δη(μ)ήτριος.

Revers: ΚΕΡΘ-ΘΕΟΦΥΛΑ-ΠΙΣΚΟ-ΩΤΡΒ-ΩΝ: Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Θεοφυλά(κτω) [ε]πισκό[π]ω Τούρ[κ]ων.

XIe s. (première moitié). Ce sceau nous révèle à la fois le plus ancien évêque des Turcs, inconnu d'ailleurs comme le précédent, et l'appellation officielle qui avait les préférences des autorités ecclésiastiques. A l'extrême fin du XIIe siècle, le titre du siège sera: Βαρδαρίου¹ et aucune mention ne sera faite des Turcs dont le nom reparait toutefois dans les Notitiae officielles. Phénomène plus étonnant: plusieurs recensions de ces documents compilées sous Manuel Comnène suppriment toute mention du siège. S'agit-il d'une exclusive portée à la suite du conflit hongaro-byzantin que l'impérialisme grec rendit très aigu; ce qui laisserait croire que les colons étaient toujours hongrois? Non absolument, la raison de ce silence étant ailleurs.

¹ Cf. Petit et Korabiev, *Actes de l'Athos. V, Actes de Chilandar*, 1911, p. 11.

4. Sceau de Constantin, évêque d'Achridos.

Vienne, Cabinet des Médailles, n. 197. Pl. I n. 2.

Rogné au sommet et sur le côté droit; impression légère mais nette. D.: 18 mm.

Au droit, saint Etienne protomartyr de face, en pied, tenant une croix des deux mains devant la poitrine. Epigraphe: . . -Ε-Φ-Ν-Ο-Σ d'une part et Α-ΜΑ-ΤΥ-Σ de l'autre: [Ο ἅγιος Στέφ[α]νος (πρωτο)μά<ρ>τος.

Revers: .Π-ΣΤΕΦΑ-ΡΟΗΘΚΩ-ΕΠΙΣΚΟ-ΠΩΑΚΡΙ-ΔΟΥ: [Α]γι<ε> Στέφ[α]ν<ε> βοήθ(ει) Κω<ν<σταντίνου> ἐπισκόπου Ἀκρίδου.

XI-e—XII-e s. A. M. Kyriakides revient le mérite d'avoir identifié le toponyme, évidemment distinct de celui de la grande Achrida. Cf. *op. cit.*, p. 251. Notez la graphie: ΑΚΡΙΔΟΥ.

5. Sceau de Cosmas protospathaire, bardarios, commerciaire et protonotaire de Thessalonique.

Vienne, Cabinet des Médailles, n. 44. Pl. I n. 5.

Décentré vers le bas; brisé le long de la ligne de canal; très nettement gravé. D.: 23 mm.

Au droit, deux personnages debout, de face, l'un ordinaire, l'autre en parements militaires. Ce dernier saint doit être saint Démétrius, comme l'indique un début d'épigraphie: Θ-Δ-Η: Ο ἅγιος Δη<μήτριος>. Le premier figurant peut être la sainte Vierge, quoique les vestiges d'épigraphie (Θ-Δ-V, par erreur ?) soient identiques aux précédents.

Au revers; ΚΟΣΜΑ-ΣΠΑΘΑΡ-ΔΑΡΙΟΚΟΜ-ΡΚ, SA ΝΟΤΑ-ΘΕΣΣΑΛ-ΙΚ Κοσμά <β(ασιλικῶ πρωτο)σπαθάρ(ι)ω>, β<αρ>δारी(ω), κομ<μ>ε ρκ(ιारीω και πρωτο)νοτα<ρ(ι)ω> Θεσσαλ<ο>[ν]ικ(ης).

X-e—XI-e siècle.

Bucarest, le 20 mai 1939.

1

2

3

4

5

1. Sceau d'Adrien turmarque de Perse. — 2. Sceau de Constantin évêque d'Achridos de Thrace. — 3. Sceau d'Antoine proèdre de Turquie. — 4. Sceau de Théophylacte évêque des Turcs. — 5. Sceau de Cosmas bardarios et protonotaire de Thessalonique.

Единъ български зографъ въ сръбскитѣ манастири презъ XVIII в.

Отъ К. Мирчевъ

Въ изданието презъ 1937 г. въ Бѣлградъ сборникъ въ честъ на известния сръбски лингвистъ А. Беличъ е помѣстено, между другото, и кратко известие (стр. 59), отъ Влад. Р. Петковичъ за една приписка, която, споредъ автора на съобщението, била доста важна, тъй като ни давала известни данни за единъ малко познатъ „сръбски художникъ“ отъ XVIII в. Въпросната приписка, извлѣчена изъ единъ поменикъ, който се пази въ библиотеката на Дечанския манастиръ и съдържа глѣдъ брой приписки отъ XVII и XVIII вѣкъ, има следното съдържание:

Знати са егда быхъ азъ Георгій Стояновичъ зографъ ко стѣнѣ оубиелъ глѣма Дечанъ изърисувати манастиръ въ лѣто 1745. а҃ме. мѣсѣцѣ ферфара. зъ день родомъ ѿ Свищовъ жителство.

Отъ съдържанието на приписката става явно, че нейниятъ авторъ не е сръбски художникъ, както казва Петковичъ, а българинъ отъ Свищовъ. Освенъ родното мѣсто, за българския произходъ на автора на приписката свидетелствуватъ и всички белези на неговия езикъ, който се отличава съ явния си български характеръ. Да вземемъ като примѣръ отсъствието на падежни форми. Роденъ сърбинъ никога не би написалъ ѿ Свищовъ или ко стѣнѣ оубиелъ глѣма Дечанъ, т. е. безъ да употреби въ първия случай родителенъ падежъ, а въ втория мѣстенъ. Влад. Петковичъ изброява въ своето съобщение и ония малко данни, които се знаятъ за дейността на Георги Стояновичъ като зографъ въ сръбскитѣ манастири. Така напр., този българинъ е изработвалъ икони и въ Сремски Карловци. Въ сжщата година, отъ когато произхожда горната приписка, той е билъ изработилъ и една медна гравюра, на която е билъ изобразенъ Дечанскиятъ манастиръ. Тази гравюра се пази въ Дечани. Отъ ржката на сжщия майсторъ произхождала и друга една гравюра, на която е била изобразена Печската патриаршия. Тази гравюра се е пазила въ Печъ. Вижда се, следователно, че свищовецътъ Георги Стояновичъ, чиято художническа дейность оставя следи и въ Дечани и въ Сремски Карловци, се е радвалъ на широка известность въ сръбскитѣ земи.

Зографскіе практики

Владимиръ Мошинъ

Въ ряду источниковъ, которыми пользуется византиновѣдѣніе для изученія внутренняго строя и, въ особенности, экономическаго быта имперіи, первенствующее значеніе принадлежитъ практикамъ. Это въ полной мѣрѣ было оцѣнено русскими учеными, начиная съ Θ. И Успенскаго, но изученіе практиковъ до сихъ поръ все еще находится въ начальной стадіи развитія. Систематически анализированы лишь Патмосскій практикъ (Безобразовымъ), Хиландарскій (Успенскимъ, Безобразовымъ, Мошинымъ) и два зографскихъ (Безобразовымъ), однако и въ отношеніи этихъ источниковъ нельзя еще говорить о полной ясности всѣхъ данныхъ, пока не будетъ произведено систематическое изученіе всѣхъ сохранившихся практиковъ. При этихъ изслѣдованіяхъ необходимо въ сильнѣйшей степени учитывать не только различіе финансоваго устройства имперіи и условій экономическаго быта въ разныя эпохи, но и для практиковъ относящихся къ одному періоду — различіе условій въ разныхъ областяхъ и, даже болѣе того, разный экономическій бытъ отдѣльныхъ селъ. Это съ полной очевидностью бросается въ глаза при сравненіи практиковъ, относящихся къ богатому земледѣльческому селу Градцу съ практикомъ рыболовнаго села Хандака или съ практиками бѣднаго поселка въ Стомионѣ, живущаго, вѣроятно, отъ работы на соляныхъ промыслахъ Ксенофскаго монастыря. Весь этотъ матеріалъ ожидаетъ еще спеціального систематическаго анализа cadastralнаго памятника въ отдѣльности, безъ чего никакія общія заключенія нельзя считать достаточно обоснованными.

Архивъ болгарскаго монастыря на Аѳонѣ сохранилъ рядъ очень интересныхъ практиковъ. Среди нихъ имѣются акты о передачѣ монастырю отдѣльныхъ имѣній, описи цѣлыхъ селъ, Хандака и Превисты, въ то время, когда они еще принадлежали вельможамъ Мономаху и Раулю (послѣдніе еще не изданы), и выписки изъ протоколовъ кадастральныхъ ревизій съ перечис-

леніемъ всѣхъ метоховъ, принадлежащихъ монастырю. Два изъ нихъ рассмотрѣлъ Безобразовъ (Виз. Врем., XVII) со стороны вопроса о податномъ обложеніи, но помимо этого зографскіе практики особенно интересны ввиду того, что, описывая одно и то же село въ разные моменты, позволяютъ возстановить не только исторію развитія хозяйства на данномъ имѣніи, но и движеніе крестьянскаго населенія на немъ въ теченіе нѣкотораго отрѣзка времени.

Самый древній метохъ Зографа внѣ Святой Горы находился въ селѣ Іериссо, въ юго-восточной части Халкидики, гдѣ имѣли свои владѣнія почти всѣ Аѳонскіе монастыри и гдѣ находилась резиденція Святогорскаго епископа. Согласно Зографской традиціи, монастырь имѣлъ тамъ свой метохъ въ XII вѣкѣ. Поддѣльный актъ, помѣченный 1142 годомъ (*Actes de Zographou*, I, № 5) описываетъ это имѣніе и перечисляетъ входившіе въ него участки: χωράφιον ὁ Τουμπανάρις, Λουκίτζης, ... Κρυόκαμπος, ἡ Λοῦστρα καὶ τῆς Γραίας τὸ Πήδημα, ... χωράφιον εἰς τὸ Λιβάνιν καὶ ἄλλο εἰς τὴν μικρὰν Ἀρσενικεῖαν. Тѣ же хорафіи — Лукицы, Тимбанари, Кріокампо, Армено, Лустра и Рехонія — какъ подаренные Никифоромъ Петралифой и его бабкой Маріей Цусмени, перечислены въ актѣ 1267 г. о спорѣ Зографа съ Лаврой (№ 6). Хрисовулъ Андроника II отъ августа 1289 г., подтверждающій всѣ прежнія имѣнія и права Зографа, называетъ въ числѣ метоховъ μετόχιον εἰς τὸ Ἱερὶσσὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ παμμάκαρος ἁγίου Νικολάου τιμώμενον μετὰ τῶν προσόντων τοῦτω δικαίων τῶν διαλαμβανομένων ἐν τῷ περιόρῳ τῆς τοποθεσίας τῆς ἐπιλεγόμενης τῆς Τζουσιμένης, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν αὐτῇ προσκαθημένων παροίκων τὲ καὶ ξένων καὶ ἀνεπιγνώστων τῷ δημοσίῳ (№ 11). То же повторено и позднѣйшими хрисовулами. Практики кадастральныхъ комиссаровъ даютъ точныя данныя объ этихъ участкахъ.

Первыми по времени являются два практика, составленные чиновниками Константиномъ Чимпаномъ (?) и Алексѣемъ Амномъ и помѣченные январемъ VII индикта (Зогр. № 52 и 53). Сравненіе данныхъ, заключающихся въ этихъ документахъ, съ содержаніемъ другихъ практиковъ, датируемыхъ 1315, 1317 и 1320 годами, съ несомнѣнностью позволяетъ отнести первые къ предшествующему времени. Въ такомъ случаѣ январь VII-го индикта падаетъ на 1309 или 1294 г. Болѣе ранняя изъ этихъ датъ представляется мнѣ вѣроятнѣе какъ по значительности

перемѣнъ, наставшихъ въ семьяхъ париковъ къ 1315 году¹, такъ и по упоминанію чиновника Алексѣя Амнота, который встрѣчается также въ Эсфигменскомъ актѣ 1301 г. (№ 4) и въ Зографскомъ актѣ 1290 г. (№ 12). Первый изъ этихъ практиковъ, № 52, представляетъ *παράδοκον ὑράμνα* — актъ о передачѣ монастырю земли по кадастральной ревизіи въ Салоникской оемѣ. Здѣсь приведены межи каждаго участка² съ указаніемъ ихъ величины въ модіяхъ. Итоги подведены неправильно, онако не трудно установить, что неправильность явилась ненамѣренно, благодаря ошибкѣ или издателя или древняго переписчика оригинала. Очевидная ошибка допущена въ первомъ итогѣ: при подсчетѣ числа модіевъ въ главномъ участкѣ около пирга написано $908\frac{1}{2}$ модіевъ, тогда какъ получается 354. Наличіе описки доказывается окончательнымъ итогомъ въ $717\frac{1}{4}$ мод., куда въ качествѣ перваго слагаемаго не могла войти сумма въ $908\frac{1}{2}$ мод. Несомнѣнно въ актѣ имѣлись и другія описки, т. к. и окончательный итогъ не вполне точенъ. (Вмѣсто $717\frac{1}{4}$ мод., по исправленіи перваго числа на 354 должно было бы получиться $723\frac{1}{2}$ модія).

Второй практикъ, выданный монастырю одновременно съ разобраннѣмъ, № 53, передаетъ владѣльцу доходы описаннаго метоха — *τὴν διὰ θεοῦ καὶ προσκυνητοῦ βασιλικῆς ὁρίσμου δεδωρμένην νομισματικὴν ποσότητα*. Сначала приведены монастырскіе парики съ перечисленіемъ ихъ имущества и платимымъ телосомъ, а затѣмъ доходъ отъ мельницы и съ отдѣльныхъ участковъ, вѣроятно, отдаваемыхъ въ аренду. Монастырь въ это время имѣлъ всего три семьи париковъ на Іерисскомъ метохѣ: семью Θεодора кузнеца съ телосомъ въ 1 перперъ, семью Евдокіи, вдовы Влахоіоанна съ телосомъ въ $\frac{1}{2}$ перп., и семью вдовы Марицы съ телосомъ въ $1\frac{1}{2}$ перп. Къ этому присоединяется: телосъ въ 2 перп. за мельницу въ Арсеникіи и 14 перперовъ дохода отъ $716\frac{1}{4}$ модіевъ земли въ 8-ми хорафіяхъ, перечисленныхъ въ предыдущемъ практикѣ. Подсчетъ модіевъ въ данномъ случаѣ сдѣланъ совсѣмъ точно, а также и всѣ

¹) Въ первомъ практикѣ внесенъ Θεодоръ кузнецъ съ женой Ксеніей, но безъ дѣтей, а въ актѣ 1315 года на его стаи сидитъ уже женатый сынъ Георгій съ женой Ириной, дочерью Кали и сестрой Кали.

²) 1. — Хорафія около пирга, 2. — земля Λούστρα, 3. — хораф. "Арμενον, 4. — хор. τοῦ Κρόβου Κάμπου, 5. — хор. τοῦ Λουκίτζη, 6. — хор. εἰς τὸ Πήδημα τῆς Γραίας, 7. — εἰς τὴν Ἀρσενικεῖαν, 8. — εἰς τὴν Κουρβοελένην.

денежные итоги. Общій доходъ со всего метоха исчисляется въ 19 перперовъ, ἃ καὶ ὀφείλει κατέχειν ἡ αὐτὴ σεβασμία μονὴ καὶ νέμεσθαι καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν πάσαν καὶ παντοίαν ἀποφέρεισθαι πρόσδοον, при условіи что монахи должны молиться за императора, благочестивое воинство и за всѣхъ православныхъ христіанъ. Необходимо примѣтить, что и въ данномъ случаѣ доходъ съ земли, нераздѣленной на стаси, исчисляется, какъ и въ Хиландарскомъ практикѣ, по 1 перперу за 50 модіевъ.

Слѣдующимъ по времени является практикъ доходовъ, составленный при общей кадастральной ревизіи чиновникомъ Димитріемъ Апелмене въ октябрѣ XIV индикта (Зогр. № 15) Издатели Зографскихъ актовъ съ полнымъ основаніемъ датируютъ его 1315 годомъ, что подтверждается и внутренними данными документа. Въ немъ перечислены доходы монастыря не только въ Іериссѣ, но со всѣхъ имѣній находящихся въ Солунской ѳемѣ. Доходы здѣсь раздѣлены на двѣ группы, каждая изъ которыхъ подсчитана отдѣльно, а въ концѣ подведенъ общій итогъ.

А) Телось съ 12 паричскихъ семей въ Іериссѣ и съ одной семьи въ Іерисскомъ поселкѣ Симеонѣ — 12 перперовъ.

Б) 1 — За офелію названныхъ крестьянъ — 1 перперъ, 2 — телось за двухъ элефтеровъ — по $\frac{1}{4}$ перпера; 3. — за 825 модіевъ земли въ Іериссѣ — $16\frac{1}{2}$ перп.; 4. — за выдѣленный виноградникъ въ 30 модіевъ — 6 перп.; 5. — за 400 модіевъ земли въ с. Лужцѣ, подаренной монастырю въ 1286 г. — 8 перп.; 6. — за мельницу въ Арсеникии — 1 перперъ, и 7. — за выморочную стась Друвеліеву въ Ермилии — 1 перперъ. Всего — 34 перпера. Общій доходъ по обѣимъ графамъ — 46 перперовъ. Всѣ итоги подведены вполне правильно.

Сравнивая данный практикъ съ предыдущими, необходимо обратить вниманіе на нѣсколько важныхъ обстоятельствъ. Во первыхъ, расчетъ доходовъ съ земли нераздѣленной на стаси остается тотъ же — по 1 перперу съ 50 модіевъ. Но это касается только пахотной земли, тогда какъ виноградникъ рассчитывается въ 10 разъ дороже: по 1 перперу съ 5 модіевъ. Во вторыхъ: наряду съ другими приобрѣтеніями увеличился и Іерисскій метохъ съ 716 модіевъ на 825, вѣроятно, покупкой или пожертвованіями. Но при этомъ очень значительно увеличилось число париковъ — съ трехъ до 13 стасей. Они не си-

дѣли на прежнихъ Зографскихъ хорафіяхъ, а имѣли свои особія стаси съ опредѣленнымъ числомъ модіевъ, при чемъ въ нѣкоторыхъ случаяхъ указано, что данный участокъ полученъ въ приданое. Изъ этого необходимо заключить, что данные крестьяне перешли къ Зографу вмѣстѣ со своими стасями, которыя продолжали считаться имуществомъ париковъ. Этимъ объясняется наличие въ практикахъ о передачи земли обычныхъ оговорокъ „безъ паричскихъ стасей“.

Послѣдніе два практика составлены чиновниками Константиномъ Пергаминомъ и Георгіемъ Фарисеемъ въ декабрѣ 1 индикта и въ маѣ III индикта, т. е. въ 1317 и 1320 году, (№ № 54 и 17). Хронологія устанавливается сравненіемъ этихъ практиковъ съ другими актами, гдѣ упоминаются тѣ же чиновники: Ксенофскимъ практикомъ отъ января 1318 г. (ср. введеніе къ актамъ Ксенофа, стр. 9) и Хиландарскими актами № № 55, 67 и 68, выданными въ 1320 и 1321 гг. Датировать Зографскіе практики 15-ю годами позднѣе невозможно, поскольку Эсфигменскій актъ 1334 года (№ 8) называетъ Фарисея покойнымъ, а Пергаминъ названъ покойнымъ еще ранѣе, въ Ксенофскомъ актѣ 1330 г. (№ 8). Болѣе же раннюю датировку нельзя допустить, т. к. въ 1302 и 1305 гг. Зографъ еще не располагалъ имѣніями, которыя внесены въ практики.

Практикъ отъ декабря 1317 г. является вполне аналогичнымъ практику № 52. Въ немъ монастырю передается опись одного Іерисскаго метоха. За истекшіе два года послѣ составленія предыдущаго практика этотъ метохъ увеличился въ два раза. Весь метохъ (безъ земли раздѣленной на паричскія стаси и безъ виноградниковъ) обнимаетъ въ 1317 г. 1666 $\frac{1}{2}$ мод. (Итогъ не вполне точенъ: слѣдовало бы 1672 $\frac{1}{6}$ мод.) Главное увеличеніе произошло благодаря приобрѣтенію большого участка Саравари въ 653 $\frac{1}{2}$ модія. Впослѣдствіи монастырю пришлось вести споры изъ за этого имѣнія съ Іерисской епископіей передъ протомъ Исаакомъ, митрополитомъ Никейскимъ и предъ Святогорскимъ трибуналомъ подъ предсѣдательствомъ деспота Углеши и Охридскаго архіепископа. Чрезвычайно любопытенъ сохранившійся въ Зографскомъ архивѣ древній переводъ этого практика на славянскій языкъ. (Издается сейчасъ мною въ „Споменикѣ Сербской Корол. Академіи“).

Второй практикъ отъ мая 1320 года, № 17, представляетъ опись доходовъ со всѣхъ метоховъ въ Солунской еемѣ (ана-

логично № № 53 и 15) и заключаетъ рядъ интереснѣйшихъ данныхъ о развитіи хозяйства монастыря. Въ немъ такъ же какъ и въ № 15, доходы раздѣлены на двѣ рубрики: паричскій телосъ и остальные статьи. Въ первой рубрикѣ находимъ 11 паричскихъ семей въ Іериссѣ, 7 семей въ Верхней Антигоніи и 3 семьи въ Верхнемъ Волвонѣ съ общимъ итогомъ въ 27 перперовъ. (Итогъ не точенъ: слѣдовало $28\frac{5}{6}$ перп.). Вторая рубрика заключаетъ доходы: 1) — за офелію — $2\frac{2}{3}$ перп.; 2) — за хиродекатію и мелиссоенной — $2\frac{2}{3}$ п.; 3) — за 1500 модіевъ земли въ Лужцѣ — 30 п.; 4) — за 7 мод. выдѣленного виноградника съ 4-мя каштанами — 2 п.; 5) — за 500 мод. земли въ Антигоніи — 10 п.; 6) — за выморочный виноградникъ въ 2 мод. — $\frac{1}{2}$ п.; 7) — за аренду съ виноградника — 5 перп.; 8) — за землю въ Іериссѣ 943 м. — 19 п.; 9) — за имѣніе въ городѣ Салоникѣ — 26 п.; 10) — за 650 м. земли Саравари въ Іериссѣ — 13 п. и 11) — за невнесеннаго по ошибкѣ въ первую рубрику парика Грипариса — $\frac{1}{3}$ перп., всего — $111\frac{1}{6}$ перперовъ. (Итогъ точенъ). Общій доходъ по обѣмъ графамъ — $138\frac{1}{6}$ перперовъ (точно). Въ сравненіи съ практикомъ 1315 года доходы здѣсь увеличились въ три раза, причемъ помимо метохъ Саравари за истекшихъ 5 лѣтъ чрезвычайно возросъ метоха въ Лужцѣ (— съ 400 мод. до 1500), приобрѣтенъ большой участокъ въ 500 мод. въ Антигоніи и число монастырскихъ париковъ возросло съ 12 до 22-хъ. Какъ извѣстно, увеличеніе метоха въ Лужцѣ вызвало въ послѣдствіи споры и ссоры съ Хиландаремъ, законченные въ пользу сербскаго монастыря лишь Душаномъ въ январѣ 1347 г. Можно предполагать, что столь быстрое и значительное увеличеніе метоховъ стояло въ связи съ какими то политическими событіями, которыя давали возможность болгарскому монастырю использовать византійско-болгарскія политическія связи для своихъ цѣлей, какъ это весьма часто имѣло мѣсто въ Хиландарѣ. Не стояло ли это въ связи съ женитьбой Святослава Болгарскаго на Θεодорѣ, дочери императора Михаила IX?

Монастырь стремился закрѣпить за собой эти новыя пріобрѣтенія. Въ декабрѣ VI индикта (1322 г.) тотъ же Георгій Фарисей выдалъ монастырю практикъ (№ 21) на метохъ въ Ермилии, не внесенный „по ошибкѣ“ въ прежній практикъ, а въ сентябрѣ 1325 г. по просьбѣ болгарскаго царя всѣ эти метохи были внесены въ хрисовуль Андроника II Зографу (№ 23).

Какъ уже указывалось, въ высшей степени интересны данныя практиковъ не только о податномъ обложеніи париковъ (разобранномъ Безобразовымъ) но и о жизни крестьянскихъ хозяйствъ. Прежде всего, практики подтверждаютъ фактъ чрезвычайно быстрого роста монастырскаго имущества въ началѣ XIV вѣка и стремленія земледѣльческаго населенія на монастырскіе метохі. Въ 1294 г. на Зографскомъ метохѣ живутъ всего три семьи париковъ, въ 1315 — тамъ же находимъ 13 паричскихъ стасей и 2 элевтера, а въ 1320 г. монастырь обладаетъ уже 22-мя стасями. Аналогичный фактъ устанавливается практиками Ксенофа: въ 1300 г. Ксенофъ располагаетъ всего 6-ю проскаѣименами, въ 1318 — 22-мя, въ 1320 — 32-мя, а въ 1338 — 54-мя. Практики указываютъ и источники этого притока населенія. Хиландарскій практикъ, напр., свидѣтельствуеъ, что до передачи Градца монастырю это село было раздѣлено между нѣсколькими пропіарами: вмѣстѣ съ землей перешли къ монастырю и парики. Съ другой стороны практики говорятъ и о непрерывномъ переходѣ къ монастырю свободныхъ крестьянскихъ хозяйствъ, означая новопріобрѣтенные участки по именамъ ихъ бывшихъ владѣльцевъ — отъ Буровъ, Клостомаловъ, Кривенчуловъ и т. д. Иногда можно установить фактъ дробленія хозяйствъ: напр., стась, умершаго Θεодосія въ Маврокротѣ раздѣлилась между монастырями Ксенофскимъ и Иверскимъ. Иногда дробятся и семьи, при чемъ часть ихъ остается свободными владѣльцами, а другая уходитъ подъ власть монастыря въ качествѣ проскаѣименовъ. Такъ, напр. было съ Цанкарами, одни изъ которыхъ (Θεодоръ въ Ставракіи, Іоаннъ въ Яковицѣ) остались свободными крестьянами, которые цитируются какъ сосѣди монастырскихъ имѣній, а другіе (Іоанникій) становятся ксенофскими проскаѣименами. Чрезвычайно интересны и данныя о паричскихъ хозяйствахъ и, прежде всего, о стаси, какъ основной хозяйственной единицѣ. Здѣсь мы находимъ указанія на существованіе большихъ семей съ неотдѣлившимися взрослыми сыновьями; на фактъ преимущественнаго перехода стаси по наслѣдству къ вдовѣ, а не къ сыновьямъ, которые часто вмѣстѣ со своими семьями продолжаютъ жить съ матерью, а иногда отдѣляются на самостоятельный участокъ; на наличіе большой свободы въ распоряженіи движимымъ и недвижимымъ имуществомъ, и т. д.

Наиболѣе интересными являются данныя о семьяхъ париковъ, упоминаемыхъ во всѣхъ трехъ практикахъ. Таковы примѣры:

1) Въ 1294 г. Θεοδορѣ кузнецъ, жена Ксенія; 1 волъ, 2 лошака и $\frac{1}{2}$ мод. виноградника; телось — 1 перперъ. Наличіе 3-хъ рабочихъ животныхъ показываетъ, что этотъ парикъ жилъ не только отъ кузнечнаго ремесла и маленькаго виноградника, но, очевидно, зарабатывалъ и другимъ способомъ, вѣроятно, арендуя монастырскую землю не раздѣленную на стаси.

Въ 1315 г. вмѣсто Θεοδοра кузнеца находимъ его сына Георгія съ женой Ириной и дочерью Кали и съ имуществомъ: 1 волъ и 2 мод. виноградника. Телось остался тотъ же — 1 перперъ.

Въ 1320 г. находимъ того же Георгія съ женой Ириной и двумя дочерьми, Анной и Ксеніей (первая, Кали, м. б., умерла?) и съ имуществомъ: земли 6 схиній, виноградникъ $\frac{1}{2}$ мод., нива 1 мод. и 3 смоквы. Телось тотъ же — 1 перперъ.

Въ данномъ случаѣ видимъ, какъ непрерывно мѣняется не только движимое, но и недвижимое имущество на парической стаси, тогда какъ дань остается неизмѣнной.

2) Въ 1294 — Евдокія, вдова Влахоіоанна, сынъ Иванъ, дочь Ирина; имущество — виноградникъ изъ приданнаго $\frac{1}{2}$ мод. Дань — $\frac{1}{2}$ перпера.

Въ 1315 г. вдова Евдокія съ двумя сыновьями Константиномъ и Георгіемъ не имѣетъ никакого имущества. (Виноградникъ могла отдать въ приданное за дочерью Ириной). Телось уменьшился — $\frac{1}{4}$ перпера. Дочь Ирина больше не упоминается, но сынъ Иванъ женился на Кали и выдѣлился на особую стась съ имуществомъ, состоящимъ изъ 1 рабочей скотины и съ данью въ $\frac{1}{4}$ перпера. Въ данномъ случаѣ прежній Евдокіинъ телось раздѣленъ на 2 одинаковыя части между ней и выдѣлившимся сыномъ.

3) Въ 1294 г. вдова Марица, сынъ Стефанъ съ женой Кали; имущество — 1 быкъ, 2 лошака, 20 овецъ, 1 осель, виноградникъ и садъ 1 мод. Телось $1\frac{1}{2}$ перпера.

Въ 1315 — Стефанъ, сынъ вдовы Марицы, жена Кали, дочь Марія; 1 быкъ, 1 осель; садъ $1\frac{1}{2}$ мод., виноградникъ $3\frac{1}{2}$ мод., сухой виноградникъ 1 мод. Телось — 1 перперъ.

Въ 1320 — Кали, вдова Стефанова; дочери нѣтъ; скота тоже нѣтъ, но недвижимое имущество значительно увели-

чилось — виноградникъ $1\frac{1}{2}$ мод., огородъ съ садомъ $1\frac{1}{3}$ мод.⁴ другой садъ въ с. Гавріилѣ $2\frac{1}{2}$ мод., нива 6 мод. Дань — 1 перперъ.

Въ данномъ случаѣ имѣемъ примѣръ сравнительно быстрого увеличенія экономическаго благосостоянія паричской семьи и вмѣстѣ съ тѣмъ увеличенія телоса.

4) Вдова Кацавина. Въ 1294 г. нѣтъ. Появляется въ 1315-мъ съ 3-мя сыновьями Георгіемъ, Михаиломъ и Иваномъ и дочерью Фотиной; имущество — 1 волъ, 1 лошасть, 1 осель, нива 15 мод., виноградникъ 3 мод., сухой виноградникъ 3 модіа. Дань — $1\frac{1}{2}$ перпера.

Въ 1320 г. исчезла вдова, старшій сынъ Георгій и дочь. Вмѣсто нихъ — Михаилъ Кацавъ съ братомъ Иваномъ и съ имуществомъ пара воловъ, 1 лошасть, 1 осель, 25 модъ земли и 3 мод. виноградника. Дань — $2\frac{1}{2}$ перпера. Увеличеніе телоса объясняется значительнымъ увеличеніемъ имущества, что, вѣроятно, стоитъ въ связи съ уходомъ матери и сестры. Куда дѣвались обѣ женщины вмѣстѣ со старшимъ братомъ Георгіемъ — неизвѣстно. Любопытно, что какъ разъ въ томъ же 1320 году въ Іерисскомъ метохѣ Ксенофскаго монастыря появляется новый участокъ — 1 модіа виноградника отъ Кацавины.

5) Константинъ сынъ Дмитрія Пендикондариса появляется въ 1315 г. Съ нимъ: жена Фотина, сынъ Дмитрій, дочь Ирина, мать Марія, братья Аѳанасій и Николай; 1 волъ, 4 мод. виноградника и 5 мод. сухого виноградника. Дань — $1\frac{1}{2}$ перпера.

Въ 1320 — видимъ большія перемѣны. Константинъ умеръ. Вдова Фотина живетъ со старшимъ сыномъ Дмитріемъ и его семьей (женой Зоей и сыномъ Константиномъ); имущество очень увеличилось, вѣроятно благодаря женитьбѣ сына: пара воловъ, 3 лошака, 1 осель, 13 мод. земли и 4 мод. виноградника. Дань— $2\frac{2}{3}$ перпера. Матери Константиновой, Маріи нѣтъ — м. б., тоже умерла. Братъ Константина Аѳанасій куда то ушелъ: на Зографскихъ метохахъ его больше не встречаемъ. Другой братъ, Николай сидитъ на отдѣльной стаии съ женой Θεодорой, двумя сыновьями, Аѳанасіемъ и Иваномъ, дочерью Маріей и зятемъ Дмитріемъ и съ значительнымъ имуществомъ — парой воловъ, 1 лошакомъ, 1 осломъ, 3 мод. виноградника, 2 мод. сухого виноградника и 6 мод. нивы; съ

телосомъ въ $2\frac{1}{2}$ перпера. Такъ какъ въ 1315 году онъ еще былъ холостымъ, то нужно думать, что ему удалось жениться на богатой, пожилой вдовѣ, которая привела ему большую семью вмѣстѣ съ зятемъ. Наконецъ, на отдѣльной стаси видимъ и Константинову дочь Ирину, уже какъ вдову, съ сыномъ Иваномъ и 1 лошакомъ и съ данью въ $\frac{1}{6}$ перпера. Въ данномъ случаѣ особенно бросается въ глаза увеличеніе втеченіе пяти лѣтъ имущества крестьянской семьи, раздѣлившейся за это время на три части.

Уже одни эти примѣры даютъ нѣкоторое представление объ очень интересныхъ явленіяхъ: свободѣ распоряженія имуществомъ у париковъ и процессъ развитія паричскаго хозяйства, въ частности, на фактѣ увеличенія благосостоянія париковъ. Но помимо этого, уже и здѣсь можно констатировать еще одно замѣчательное явленіе — чрезвычайную подвижность населенія на монастырскихъ метохахъ. Откуда то появляются зятья, братья и другіе родственники Зографскихъ париковъ и снова исчезаютъ. Еще ярче выступаетъ этотъ фактъ при провѣркѣ другихъ данныхъ. Кромѣ приведенныхъ семей, на Зографскихъ метохахъ находимъ еще только двухъ старожильцевъ, которые встрѣчаются въ двухъ смежныхъ практикахъ: Димитрія Ксанда и Ивана Карамана, при чемъ послѣдній въ практикѣ 1320 года означенъ какъ сидящій въ другомъ мѣстѣ. Всѣ остальные парики встрѣчаются только въ одномъ изъ практиковъ. Сколь ни отрывочны эти данныя, все же они заставляютъ самымъ серьезнымъ образомъ отнестись къ выводимымъ изъ нихъ заключеніямъ, которыя ставятъ подъ большой вопросъ установившіяся воззрѣнія на формы и характеръ прикрѣпленности париковъ къ землѣ.

Einige Bemerkungen über die Tätigkeit General Casimir Ehrnrooths als Bulgari- scher Staatsmann

Von J. J. Mikkola

Schon seit dem Jahre 1889 interessierte ich mich für den General Casimir Ehrnrooth, als er als damaliger Minister-Staatssekretär unseres Landes zugleich auch als stellvertretender Kanzler unserer Universität fungierte und mir auf mein Gesuch das s. g. Moskauer Stipendium für Studien an der Universität Charkow benutzen zu dürfen, eine positive Antwort gab. In Charkow wurde mein Lehrer der bulgarischen Sprache der bekannte Balkan-Historiker Prof. Marin Drinov, ein geborener Bulgare. Dieser mir gegenüber ausserordentlich freundliche Mann fing gleich sobald er mich als Finnen erkannt hatte, über den General Ehrnrooth zu erzählen an, der sein Kollege im bulgarischen Ministerkabinett gewesen war. Als Russland im Kriege 1877—1878 die Türkei besiegt und Bulgarien befreit hatte, sah es sich für berechtigt an auch die bulgarische Regierung zu ernennen. Zum Fürsten wurde Alexander, der Sohn des Prinzen von Hessen des Schwagers Alexander des II berufen, der nach seiner Mutter, der Gräfin Battenberg, Alexander Battenberg genannt wurde. Dieser wohlwollende und ritterliche Mann nahm in sein Ministerkabinett ausser einigen Bulgaren auch den General Ehrnrooth und den tschechischen Historiker, den damaligen Privatdozenten der Wiener Universität, Konstantin Jireček, auf. Durch die Ernennung Jirečeks wollte man einerseits den „slawischen“ Gefühlen der Bulgaren und anderseits den politischen Ansprüchen Österreichs Rechnung zu tragen. Während seiner kurzen Tätigkeit als Minister hatte Drinov doch das wichtige Problem der Landeshauptstadt entschieden, die nach seinem Vorschlag nach Sofia in die Nähe des römischen Serdica verlegt wurde. Drinov war ein bulgarischer Demokrat und Liberal und wollte die bulgarische Konstitution nach dem Vorbilde Norwegens und der Schweiz

ausgearbeitet sehen. Dem General Ehrnrooth war er nicht gut gesinnt, besonders als Alexander von Battenberg in Anbetracht der unmöglichen Zustände Bulgariens, die Konstitution für einige Jahre änderte und Casimir Ehrnrooth einen grossen Teil der Regierungsangelegenheiten anvertraute. Im Jahre 1882 lernte ich in Wien Prof. Jireček kennen, der ganz entgegengesetzter Ansicht über Ehrnrooth war. In seinem zu dieser Zeit geschriebenen Buche „Das Fürstentum Bulgarien“ spricht er mit grosser Achtung von Ehrnrooth, der „in einem Lande mit konstitutioneller Verfassung aufgewachsen“, die Sachen ganz anders betrachtete, als die russischen Generäle. Vor einigen Jahren wurde in bulgarischer Übersetzung auch das Tagebuch Jirečeks aus seiner Bulgarien-Zeit veröffentlicht, das auch einige sympatische Bemerkungen über unseren Landsmann enthält.

Das von der russischen Presse — sowohl der chauvinistischen mit „Moskovskija Vedomosti“ und „Novoje Vremja“ an der Spitze als auch der liberalen, deren Hauptvertreter „Golos“ war — von der Tätigkeit Ehrnrooths als bulgarischer Staatsmann gegebene Bild, wonach Ehrnrooth eigenmächtig und rücksichtslos gehandelt haben sollte, hat auch bei uns bisher gegolten. Da die Meinung Constantin Jirečeks für mich sehr viel bedeutete und ich diesen hervorragenden Forscher als einen gerechten und kritisch angelegten Mann kannte, wollte ich Näheres über die Tätigkeit Ehrnrooths in Bulgarien erfahren, was mir auch durch das mir zur Verfügung gestellte Familienarchiv der Ehrnrooth in Seesta ermöglicht wurde.

Es ist nicht meine Absicht eine Gesamtdarstellung der Tätigkeit Ehrnrooths in Bulgarien zu geben, denn das würde eine eingehende Bekanntschaft mit seiner, wenn auch nur einige Jahre langen Tätigkeit verlangen. Ehrnrooth befand sich in einer so hohen und einflussreichen Stellung zugleich als Kriegs-, Innen- und Aussenminister, dass von den Finnländern nur Klas Fleming mit ihm verglichen werden kann; diese Gesamtdarstellung wäre eine dankbare Aufgabe für einen finnischen Forscher. Im Folgenden möchte ich nur die Frage behandeln, ob die Vorwürfe, die man Ehrnrooth wegen Verachtung der bulgarischen Konstitution gemacht wurden, berechtigt seien und was die Ursache der Angriffe war, die schliesslich Ehrnrooth den Aufenthalt in Bulgarien unmöglich machten.

Ehrnrooth wurde von dem russischen Kriegsminister Graf D. A. Miljutin als bulgarischer Kriegsminister empfohlen. Ehrnrooth selbst hatte dazu keine besondere Lust, konnte aber nicht auf die persönliche Bitte Alexander des II am 11. März 1880 nein sagen. Er sagt in seinen Aufzeichnungen, dass er sein Gespräch mit dem Kaiser dem Grafen Miljutin und dem Minister-Staatssekretär Finnlands Stjernvall-Walleen mitgeteilt hat. Im April desselben Jahres kam Ehrnrooth nach Bulgarien und begann die bulgarische Armee zu reformieren, soweit die Finanzen es erlaubten. Das auf 48.000 Frc festgesetzte Gehalt des Kriegsministers verringerte er selbst auf 24.000, was die Zeitung „Bulgarie“ mit besonderer Freude hervorhob, während der russische General Sobolev für eine einzige Russlandsreise 18.000 Frc und General Kaulbars als Umzugunterstützung 30.000 Frc verlangten. Die zweite wichtige Aufgabe war die Ausrottung der Räuberscharen in Ostbulgarien, die Ehrnrooth mit so grossem Erfolg durchgeführt hatte, dass die dortigen Kleinstädte ihm ein Dankschreiben zuschickten.

Die besten Absichten des Fürsten Alexander gingen aber fehl wegen der Obstruktion und der Hetze der oppositionellen Partei. Deswegen dachte er schon bald nach seiner Ankunft in Bulgarien an die Erweiterung seiner Herrschervollmachten. Die Gegner des Fürsten, an ihrer Spitze das liberale Mitglied der Regierung, Dragan Tsankov, behaupteten in einer Flugschrift, dass Alexander Battenberg schon zur Lebenszeit Alexander des II. ihm von seiner Absicht erzählt habe, dass aber Alexander II. ihn unter dem Hinweis auf seinen Treueid gewarnt hätte. Aus dem Nachlass General Ehrnrooths geht jedoch hervor, dass er auf seiner Audienz bei Alexander II. eine ganz andere Auffassung von der Ansicht des Kaisers bekommen habe. Im März 1881 begab sich der Fürst nach Petersburg um der Beerdigung Alexander des II beizuwohnen und erhielt bei dieser Gelegenheit vom neuen Kaiser die Einwilligung auf die Änderung der bulgarischen Staatsverfassung. Ende April desselben Jahres gab der Fürst in Sofia eine mit Ehrnrooths Unterschrift kontrasierte Bekanntmachung, in welcher er darüber klagt, dass trotz seiner Anstrengungen jegliche Aufbauarbeit sich als unmöglich erweist. Der Fürst habe wohl der bulgarischen Verfassung Treue geschworen und seinen Eid auch genau befolgt, doch habe er in demselben Eide auch für Bulgariens Wohl und Fortschritt zu sorgen

geschworen. Die Erfüllung dieses Versprechens ist seine Pflicht, er könne sie aber unter den jetzigen Bedingungen nicht erfüllen. Da er aber die Verfassung nicht gewaltmässig ändern möchte, so wolle er hiermit die Herrscherkrone dem bulgarischen Volke zurückgeben, falls er nicht auf gesetzlichem Wege besondere Vollmachten auf 7 Jahre erhalten könne. Zu diesem Zwecke berufe er die Nationalversammlung in Svištov. — Fast gleichzeitig erhielten auch die Minister der Oppositionspartei, Karavelov und Tsankov, ihren Abschied und es wurde eine provisorische Regierung gebildet, in welcher Ehrnrooth drei Portefeuilles, des Kriegsministers, des Ministers des Inneren und des Äusseren, erhielt. Zum Kultusminister wurde statt des zurückgetretenen Drinov, der Tscheche Konstantin Jireček ernannt, den Kaiser Franz Joseph mit der Verteidigung der Oesterreichischen Interessen in Bulgarien beauftragt hatte. In seinem Briefe an den russischen Kriegsminister Graf Miljutin, erwähnte Ehrnrooth, dass er den Staatsstreich nicht besonders bewundere, obgleich er verhältnismässig leicht durchzuführen gewesen, da kaum eine Opposition vorhanden ist. Er sehe aber keine „Führer“-Persönlichkeit in Bulgarien, die diese Umwälzung ausnützen könnte. Scherzhaft fügt er hinzu, dass er selbst jedenfalls nicht dieser starke Mann sei.

Während der Wahlen achtete Ehrnrooth darauf, dass dieselben frei von jedem Zwang vorsichgingen und dass auch die damals noch recht zahlreichen Einwohner türkischer Nationalität ihr Wahlrecht ausüben konnten. Die grosse Nationalversammlung in Svištov im Juli bewilligte die vom Fürsten verlangten Vollmachten auf 7 Jahre. Zugleich wurden, wahrscheinlich auf Ehrnrooths Rat hin, das direkte Wahlrecht durch indirekte Wahlen ersetzt.

Die Hetze der Oppositionspartei löste in Russland einen Sturm der Entrüstung gegen den Fürsten und Ehrnrooth aus, so dass der Letztere bereits im Herbst 1880 dem russischen Kriegsminister mitteilte, dass er nicht länger in Bulgarien bleiben möchte. Graf Miljutin bat Ehrnrooth auf seinem Platz zu bleiben und trug dann seine Sache Alexander dem III vor. Am 17. Dezember 1880 konnte er Ehrnrooth schreiben, dass der Kaiser sich freuen würde, wenn Ehrnrooth weiterhin im Amte bleibe und ohne auf den kleinlichen Ärger achtzugeben im Bewusstsein der kaiserlichen Gunst sicher zu sein mit seiner schwe-

ren Aufgabe fortsetzen möchte. Als Ehrnrooth gleich zu Beginn der grossen Nationalversammlung mitteilte, dass er nicht mehr in Bulgarien bleiben könne, erhielt er ein Dankschreiben folgenden Inhalts: „Ihre Amtszeit gehört zu den lichtesten Punkten der Bulgarischen Geschichte. Als Kriegsminister setzten Sie die Ausbildung der jungen Bulgarischen Armee mit grossem Erfolge fort, wie es der Oberbefehlshaber, unser geliebter Fürst, in der letzten Sitzung der vorigen Nationalversammlung bezeugt hat. Ihre nützliche Tätigkeit ist damit nicht erschöpft. Jeder Bauer kennt Ihre Taten. Das Volk vergisst nicht, dass Sie in kürzester Zeit dem Räuberunwesen ein Ende bereitet haben, welches die Landplage Ostbulgariens war. Aber damit nicht genug: Sie haben unserem Vaterlande einen grossen Dienst erwiesen, indem Sie nach dem von Seiner Fürstlichen Hoheit am 27. April erlassenen Manifest an die Spitze der provisorischen Regierung traten, deren Aufgabe es war ohne äusseren Zwang der Aufforderung des Herrschers nachzukommen. Es war Ihr Verdienst, dass das Volk nicht nur frei und ungezwungen Vertreter in die grosse Nationalversammlung schicken, sondern auch ganz klar seine Wünsche aussprechen konnte. Die freche Hetze und die sowohl heimliche wie auch öffentliche Agitation haben es nicht verhindern können. Aus diesen Gründen haben wir, die Unterzeichneten Mitglieder der grossen Nationalversammlung es als unsere Pflicht betrachtet Ihnen feierlich sowohl unseren als auch des ganzen Bulgarischen Volkes Dank auszusprechen und wir bitten Sie auch weiterhin in unserem Lande zu bleiben und die grosse Aufgabe weiterzuführen, die unter Ihrer geschickten Führung so glücklich angefangen hat. Svištov, 1. Juli 1881.“

Auf den Text folgen die Unterschriften von ca. 200 Mitglieder der Nationalversammlung, darunter mehrere mit arabischen Lettern geschriebene türkische Namen.

Die erweiterten Vollmachten des Fürsten bezogen sich nur auf einige Fragen, in denen man sonst zu keinem Resultate gekommen wäre. Im übrigen waren die Bestimmungen der Tironover Konstitution in Kraft geblieben und Ehrnrooth sorgte dafür, dass sie befolgt wurden. So z. B. machte er eine Bemerkung dem Finanzminister, weil dieser bei der Verteilung der Gelder sich nicht an die Verfassung gehalten hat. Aus einem Brief an Graf Miljutin ersieht man, dass Ehrnrooth sogar dem Fürsten über die Bestimmungen der Verfassung Bemerkungen

machte. Es handelte sich um die Verlegung einer Garnison, die der Fürst ohne erst den Staatsrat befragt zu haben, vorgenommen hatte. Der Fürst antwortete darauf, dass er in seiner Eigenschaft als Oberbefehlshaber das ebenso gut tun könnte, wie der deutsche Kaiser in seiner Eigenschaft als König von Preussen in Bezug auf seine Armeen. Ehrnrooth erwiderte, dass Preussen, obgleich ein konstitutioneller Staat, dennoch keine dem Parlament verantwortliche Regierung habe, und brachte noch das folgende Beispiel aus der dänischen Geschichte bei. Als der dänische König im Jahre 1864 zu seiner Armee ziehen wollte, so wies die Regierung Monrads darauf hin, dass er nicht dazu berechtigt sei. Mit Recht erwähnt Jireček sowohl in seinem Buche „Das Fürstentum Bulgarien“ als auch in seinem Tagebuche, dass Ehrnrooth in den konstitutionellen Verhältnissen Finnlands aufgewachsen, stets an den streng gesetzlichen Formen festzuhalten verstand.

Es ist möglich, dass Ehrnrooth bisweilen mit seiner unumwundenen Sprechweise die bulgarische Opposition, die das Glück ihres Landes in der am meisten demokratischen Konstitution Europas erblickte, geärgert hat. So erzählte mir Marin Drinov, der während der Wahlen zur grossen Nationalversammlung in Svišov sein Amt als Kultusminister niedergelegt hatte und dann als Professor nach Charkov ging, wie Ehrnrooth die Opposition „Jakobiner“ genannt hatte. Dagegen erzählte Konstantin Jireček von der Vorurteilslosigkeit Ehrnrooths, die er darin erblickte, dass er einmal Ehrnrooth beim Lesen des „Contrat social“ Rousseau's antraf.

Ehrnrooth blieb in Bulgarien nur 2 Jahre lang und im nächsten Jahre 1882 treffen wir ihn schon als Minister-Staatssekretär Finnlands in Petersburg an. Die Ursache seiner raschen Abfahrt war die russische Presse. Einerseits die liberale Presse, die für konstitutionelle Verfassungsform Russlands mittelbar zu arbeiten glaubte, indem sie für Bulgarien die in den damaligen Verhältnissen ganz unmögliche, äusserst-demokratische Verfassung empfahl. Aus diesem Grunde konnte Ehrnrooth seine eigene Erklärung in keine andere Zeitung als „Petersburgskija Viedomosti“ anbringen. Aber ein noch bedeutender Faktor war die chauvinistische Presse mit den Hauptvertretern „Moskovskija Viedomosti“ und „Novoje Vremja“, in welchen die Interessen der bulgarischen radikalen Partei von dem auch bei uns seiner-

zeit bekannten rücksichtslosen Korrespondenten Molčanov, vertreten waren.

Aus obiger Darstellung dürfte hervorgehen, dass Ehrnrooth aufrichtig Bulgarien gutes wünschte und dass er nicht die schlechte Meinung verdient, die von ihm auch in Finnland herrschte, dass er angeblich rücksichtslos vorgegangen sein soll. Nach meiner Überzeugung hat Ehrnrooths Tätigkeit sowohl dem jungen Bulgarischen Staate zu Nutzen, als auch unserem Lande zu Ehren gereicht.

Remarques sur les inscriptions du trésor de Nagy-Szent-Miklós

Par Nicolas Mavrodinov

On a essayé d'attribuer le trésor de Nagy-Szent-Miklós à un peuple déterminé en utilisant d'abord certains mots des inscriptions sur les vases et puis, dernièrement, en utilisant les essais faits pour les déchiffrer. L'inscription la plus importante est celle qui encadre le médaillon du fond du bassin № 21 (fig. 1), le célèbre „bassin du Boïla“, écrite en caractères grecs, mais contenant une ou deux phrases d'une langue turque que Thomsen jugea être la langue des Protobulgares. C'est à Thomsen¹ que nous devons l'analyse raisonnée des mots qui la composent, analyse qui sert de base presque à tout ceux qui ont essayé de la lire après lui. Nous allons nous y arrêter un peu plus loin.

La dernière hypothèse sur l'appartenance ethnique des créateurs du trésor fût lancée par M. J. Németh². Elle est basée justement sur l'essai que ce dernier a fait de déchiffrer les inscriptions. Partant d'un passage de Constantin Porphyrogénète (De administrando imperio), où il est question d'un prince petché-nègue du nom de *Bata*, qui appartenait à la famille *Tzopon*, dont le nom dans la langue petché-nègue était probablement lu *Tchobon* ou *Tchoban*, mais qu'il tient pour *Tchaban* et qu'il veut identifier avec le mot *zoapan* de l'inscription du bassin № 21 du trésor, M. Németh croit que le *Boutaoul* de la même inscription n'est que le fils du prince petché-nègue *Bata*. Tenant cette conjecture pour un résultat acquis, il essaie de lire aussi les inscriptions runiques du trésor en commençant par celles de la fruitière № 8 et des aiguières № 3 et № 4. Ainsi il découvre que la première contient d'abord le nom *Boïla*

¹ V. Thomsen, *Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós*, Det Kgl. Danske Vid. Sel., Hist. Fil. Med., I, 1, Copenhague 1917.

² J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest — Leipzig 1932.

Tchaban et que les inscriptions des aiguières peuvent être lues toutes les deux *bouïla*. Cela lui permet de découvrir la signification de quelques signes runiques et, en les utilisant et en cherchant à trouver des noms turcs de récipients, il lit la grande

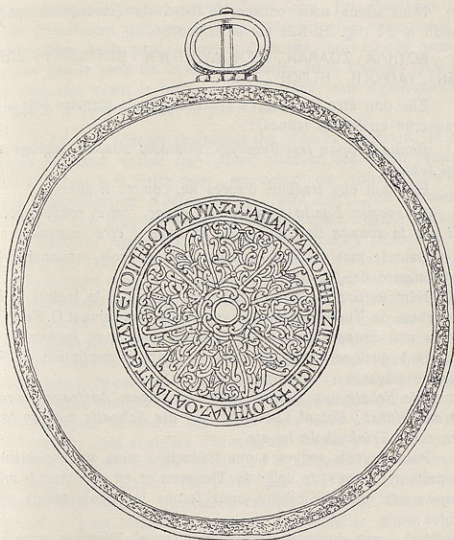

Fig. 1.

inscription sur l'aiguière № 6 *Sävinüg biçe* qu'il traduit par „princesse Sävinüg“ et les autres, de diverses façons en arrivant à y trouver des mots signifiant „plat“, „vase à boire“, „coupe“, récipient“ etc. Il croit que la langue de ces inscriptions ne peut être en aucune façon la langue des Protobulgares, parce que cette dernière présente les particularités du groupe méridional des langues turques, tandis que les inscriptions du trésor, par leurs particularités pho-

nétiques (le *d* palatal qui en bulgare doit se muer en *t*, le *g* (gh) palatal qui en bulgare doit passer en *k*), se rattacheraient étroitement au groupe oriental des langues turques et en particulier à la langue des Petchénègues¹.

Nous allons nous occuper d'abord de l'inscription sur le bassin № 21 (fig. 1). Elle est la suivante :

ΒΟΥΗΛΑ . ΖΟΑΠΑΝ . ΤΕΣΗ . ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ . ΒΟΥΤΑΟΥΛ . ΖΩΑ-
ΠΑΝ² . ΤΑΓΡΟΓΗ . ΗΤΖΙΓΗ . ΤΑΙΣΗ

Elle doit être lue, d'après Thomsen, de la manière suivante (transcrite en lettres latines) :

*Bouila zoapan tesi dygetygi, Boutaoul zoapan tagrogi it-
zigi tessi*

Elle doit être traduite, d'après lui, comme il suit :

*Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire
qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue.*

Dans le mot *zoapan* Thomsen croit pouvoir reconnaître le titre bulgare de *joupan*.

Németh accepte dans ses lignes générales la lecture et la traduction de Thomsen. Il observe pourtant, en suivant G. Fehér², que le mot *zoapan* ne pourrait être identique avec *joupan* et en apportant quelques amendements, il traduit l'inscription de la manière suivante :

*Die Schale des Boila Čaban, in seinem Auftrage wurde
sie ausgeführt; Botaul Čaban hat ihr die Schnalle machen las-
sen, seine Trinkschale ist sie.*

Pour pouvoir arriver à une traduction plus vraisemblable, en partant toujours de celle de Thomsen et en acceptant le mot *zoapan* pour un nom propre, nous ferons les observations suivantes :

1. Le mot *dygetygi* (dughetughi) auquel Thomsen rattache le sens d'*achever, finir*, doit avoir la signification de *faire faire*. La racine du mot *finir*, dans certaines langues, entre dans la composition de mots signifiant *faire* et ayant l'emploi causatif

¹ Le travail de M. Németh fut vivement critiqué par M. St. Mladenov (Annuaire de l'Univ. de Sofia, hist. fil., 1934—1935) qui a proposé une lecture différente de celle que nous essaierons d'établir dans les pages qui suivent. Voir aussi Mladenov, Annuaire Mus. Nat. Sofia 1922—25, p. 375.

² G. Fehér, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises*, Budapest 1931, p. 125.

de *faire faire*, par ex., dans le bulgare moderne — *извършвамъ*. Le mot russe „*соепутъ*“ a la signification de *finir* et de *faire*, à la fois. D'autre part, le mot *finir* dans de nombreuses langues entre autres dans le turc osm., le bulgare et le roumain, a aussi l'emploi causatif de *faire* et de *faire faire*. En observant que nous connaissons du mot *dygetygi* (dughetughi) uniquement la signification de la partie *dyge*... (achever, finir) et que nous ne savons pas le sens de la seconde partie, nous croyons qu'il s'agit d'un mot ayant la racine du verbe *finir*, mais signifiant *faire* et ayant le sens causatif de *faire faire*.

2. Le mot *tagrogi* (tagroghi) qui, d'après Thomsen, se rattache au thème verbal *tag-* „fixer, attacher, accrocher, pendre“, doit être pris à la lettre pour „*accrocher*“ ou „*faire pendre*“ et aura la signification *d'offrir* ou de „*faire don*“, „*faire cadeau*“ comme le mot grec προσθήκη = additio, Zusatz, Zugabe, Anhang¹ et l'équivalent *приложи* („приложи сѣя книга“, „приложи сѣя икона“,) qui dans le bulgare d'église a de même le sens „ajouter encore un objet aux objets qui s'y trouvent = *offrir* = *faire cadeau*. Remarquons que dans le grec médiéval et le latin d'église, le terme de „*faire cadeau*“ est remplacé, par humilité, par une expression qui, tout en nous permettant de saisir son vrai sens, exprime l'acte de la donation d'une manière délicate. Remarquons encore que le bassin en question a un caractère chrétien manifeste—l'inscription encadre un médaillon contenant une croix. Des médaillons pareils contenant des croix dessinées seulement dans leurs contours et dont les branches sont remplies d'ornements floraux se retrouvent sur le revêtement des icônes byzantines et bulgares¹. Le bassin, par conséquent, loin d'avoir été porté par des cavaliers nomades pendant leurs courses guerrières, comme le croyait Thomsen et comme le croit Németh, appartenait au mobilier d'une église. La boucle qui a été ajoutée a dû servir à l'accrocher, probablement au moyen d'une courroie, au-dessus d'une source sacrée (un haghiasma) ou près d'une phiale, d'un bénitier. Il était donc „accroché pour servir à boire“. Le mot *ičigi* (itchigi) que Thom-

¹ Н. П. Кондаковъ, *Памятники христiанскаго искусства на Аѳонѣ*, Спб. 1902, pp. 114, 188 sq.; Н. П. Кондаковъ, *Македонiя*, Спб. 1909, p. 253; И. Толстой и Н. Кондаковъ, *Русскiя древности*, IV, Спб. 1891, fig. 71—72; B. Filov, *L'ancien art bulgare*, Berne 1919, pl. XX, XXI.

sen identifie avec ički (osman.), ičku (djag.), ičgü (ouïgour = boisson), se rapporte à la destination du bassin.

Ainsi la traduction de l'inscription serait :

Bouila Zoapan fit (faire) le bassin; Boutaoul Zoapan accrocha pour (servir à) boire ce bassin.

Nous avons remplacé le mot „coupe“ de la traduction de Thomsen par le mot „bassin“ parce que le vase en question a la forme d'un bassin quoiqu'il fut de dimensions restreintes (diam. 12 cm.) et qu'il ait certainement servi à boire. Des bassins de cette forme et de ces dimensions se voient encore aujourd'hui auprès des fontaines et des hagiaσμα de la Péninsule balkanique et du Proche Orient.

Passons maintenant à la signification des noms Bouila Zoapan et Boutaoul Zoapan. Ici l'explication de M. Németh présente plusieurs difficultés :

1. Nous ne comprenons pas comment M. Németh, étant d'accord avec M. Fehér qu'on ne peut pas identifier le mot *zoapan* avec le titre bulgare *joupan* (župan), parce qu'on ne peut pas arriver „à justifier la transcription de l'*u* par OA, ΩA“, a pu identifier la transcription de l'*a* par OA, ΩA et faire de *zoapan* le nom Čaban.

2. Nous ne comprenons pas non plus pourquoi, sachant que le graveur transcrivait le č (tch) par TZ (HTZIGH), M. Németh veut transcrire le z par č. Ainsi le nom de *zoapan* pourrait être lu, d'après nous, zoapan ou zoaban ou même joaban (žoaban), mais en aucune façon Čaban (Tchaban).

3. Nous ne croyons pas que le *tzopon* de Const. Porphyrogénète ait été čaban. Il devait être plutôt *Tzopan*, *Tzoban* ou Čoban.

4. Si nous acceptons pourtant, provisoirement, les transcriptions de M. Németh, nous nous heurtons à d'autres difficultés. Imaginons, comme le veut M. Németh, que le *Boutaoul Zoapan* de l'inscription fut le fils du prince petchénegue *Bata* de la famille Čoban ou Čaban. Alors Bouta-oul (fil de Bouta) serait son nom patronymique et Zoapan serait son nom de famille. Où est alors son prénom ? Or nous savons très bien que les nobles turcs étaient désignés par leur prénom (par exemple Bata, Kroum, Omourtag, Silsivoul etc.), auxquels on ajoutait le nom de famille,

„de la famille... Tzopon, Doulo, Kurighir etc.“ Le nom de *Bouta-oul* pourrait être un prénom seulement dans le cas où la partie *Bouta* ne serait pas le prénom du père. Nous connaissons par exemple, des prénoms ayant la signification de „fils du soleil“, „fils du loup“, „fils du vent“ etc., mais jamais des prénoms équivalents à „fils de... son père“. Si des mots composés désignant des personnes ont la signification de „fils de... son père“ ce sont de noms et non pas des prénoms. Par exception à cette règle les Turcs pouvaient être des „fils“ d'un aïeul mythique ou illustre. Ainsi le *Boutaoul* de l'inscription ne pourrait pas être le fils du prince petchénergue *Bata*. Mais il ne pouvait pas non plus appartenir à la famille *Coban* ou, comme le veut M. Németh, *Čaban* = *Zoapan*, parce que, si le mot de *Zoapan* était un nom de famille, l'inscription l'aurait mentionné expressément „*Boutaoul* de la famille *Zoapan*“. Même les Byzantins savaient cette particularité de l'onomastique turque et en mentionnant le prénom du prince *Bata*, Constantin Porphyrogénète ne lui ajouta pas le nom de famille *Tzopon*, mais il a dit expressément „de la famille *Tzopon*“. En nous tenant à cette règle, à laquelle nous ne connaissons pas d'exceptions, nous pourrions dire qu'aucun des quatre noms de l'inscription n'est un nom de famille. Ainsi le mot *Bouta-oul* ne peut-il désigner le fils de *Bata* et le mot *Zoapan* n'indique-t-il pas la famille *Tzopon* = *Čoban* ou, si M. Németh le veut, *Čaban*.

Le mot *boïla*, des inscriptions protobulgares¹, qui est certainement identique avec le *bouïla* de l'inscription sur le bassin № 21 du trésor, est un titre². Nous allons donc considérer le dernier comme un titre. Le mot *Zoapan* doit alors être un prénom. (S'il était identique au titre bulgare de *joupan* nous aurions cru trouver un titre double comme celui de *joupan-tarkan*³, ou de *boïla-kolovre*³ etc.). Nous croyons que le mot *Boutaoul* est un nom et que le second, *Zoapan*, n'est qu'un prénom. Nous avons donc deux personnages portant le prénom de *Zoapan*, le premier est un *bouïla*, le second (pour être distingué du premier) porte son nom de *Boutaoul*. Le premier fit faire le bassin (le

¹ W. Beschewliew, *Die protobulgarischen Inschriften*, Annuaire de l'Univ. de Sofia, Fac. hist.-philol., t. XXXI, 1, p. 150; Младеновъ, op. c., pp. 36, 62.

² Beschewliew, op. c.

³ Idem, op. c.

bassin donc lui appartenait), le second l'offrit à une église, mais le fait que le propriétaire (celui qui le fit faire et qui donc le paya) est mentionné dans l'inscription nous fait penser que c'est lui qui l'offrit au nom du second. Ce cas est très fréquent dans les donations faites par des enfants. Le père offre un objet précieux à une église au nom de son fils ou de sa fille. Le grand-père fait de même au nom de son petit-fils ou de sa petite-fille. Le fait que les deux personnages ont le même prénom nous fait croire qu'il s'agit d'un grand père — *le bouïla Zoapan* — qui fait une donation au nom de son petit-fils *Boutaoul Zoapan*, qui porte son prénom en son honneur. Il fit mentionner aussi son propre nom par égoïsme, pour que la bénédiction divine, qui devait s'ensuivre de cet acte de piété, tombe non seulement sur la tête de son petit-fils, mais aussi sur sa propre tête¹.

M. Németh a été plus heureux en essayant de déchiffrer les inscriptions runiques (fig. 2) du trésor. Nous considérons cet essai comme de premier essai sérieux dans cette direction. Nous ne pouvons pas cependant accepter ses lectures et ses traductions telles qu'il les présente dans son ouvrage, et voici pourquoi. Le début de l'inscription sur la fruitière № 8 doit être lu non pas *Bouïla Čaban*, mais *Bouïla Zoapan* ou *Zoapan*. Ainsi le signe auquel il donne la valeur phonétique de č (tch) aura celle de z ou de j, g. Mais alors les mots *čariz*, *ič-ajaq*, *biče* doivent être eu *zari(z?)*, *iz-ajaq*, *bize*. Le signe auquel il attribue la valeur de z doit avoir une autre valeur. Mais nous doutons qu'on puisse écrire sur un récipient uniquement l'un des mots „récipient“, „coupe“, „bassin“ etc. quoique Kai Donner et Martti Räsänen, cités par lui, aient eu sur un fusaïole une inscription turque avec la signification „fusaïole“. Ce dernier cas est exceptionnel — l'inscription doit être considérée comme inachevée. Les potiers ont écrit au préalable „fusaïole“ en attendant l'acheteur dont il devaient ajouter le nom. Les exemples de ce genre sont connus des conservateurs de Musées, des orfèvres

¹ Nous avons cru d'abord que le petit-fils Boutaoul Zoapan offrit le bassin qu'il avait reçu en héritage de son grand père — le bouïla Zoapan — pour le salut de l'âme de ce dernier qui était mort. Mais comme le bassin était un vase d'église, il est impossible qu'il ait servi à des usages laïques et fut resté longtemps la possession d'un laïc. Il était donc commandé pour être offert à une église et celui qui le fit faire — le bouïla Zoapan — devait donc être vivant.

et des acheteurs de pierres tombales. L'inscription y est, faite à l'avance, on ajoute le nom de l'acheteur, des mariés, des défunts. Tel ne paraît pas le cas avec les vases du trésor de Nagy-Szent-Miklós et nous ne pouvons pas nous attendre à trou-

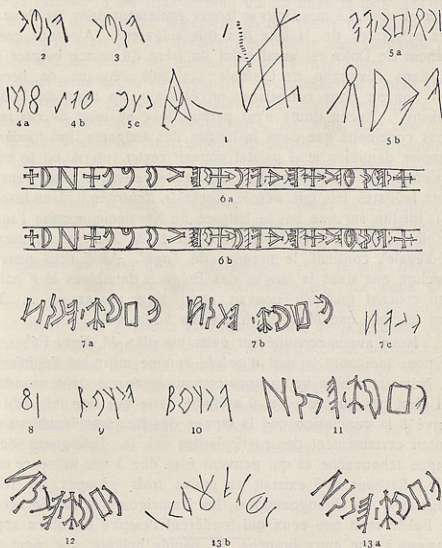

Fig. 2.

ver des désignations de vases non accompagnées des noms de leurs propriétaires. Le travail entier est donc à refaire.

Reste maintenant la question de savoir si réellement le caractère de l'inscription sur le bassin № 21 est tel qu'il exclut la possibilité d'une autre appartenance ethnique des créateurs du trésor que celle à des peuples turcs du groupe oriental auquel

appartenaient les Petchénégues et les Comans. Ici non plus nous ne pouvons être d'accord avec M. Németh. D'après la règle, le *d* palatal doit passer dans l'autre groupe en *t*, le *g* palatal se transforme de même en *k*. Nous avons bien pourtant dans la langue des Protobulgares les mots *Ditzengh*¹, *Dokoum*², *davchan* et *doks*. Le mot *Doks* se trouve également dans les deux copies existantes de la liste des rois bulgares³. Ajoutons que le prénom de *Doks* est aussi celui du frère du prince bulgare Boris dans l'évangile de Cividale⁴ et qu'à l'époque de l'empereur Siméon nous connaissons un écrivain du nom de Toudor Doksov⁵. Aucun doute n'est permis donc au sujet de ces mots. Nous concluons que dans la langue des Bulgares qui fondèrent l'empire danubien le *d* palatal pouvait rester un *d* ou se muer également en *t*. D'autre part le *g* palatal se trouve aussi dans les mots bulgares tels que *uvighi*, *Kurighir*, *itchirghu*⁶. Une inscription inédite sur une bague bulgare du Xe siècle, acquise l'année dernière par le Musée National Bulgare (№ 2927 de la section médiévale), contient le prénom de *Taghi*. Ainsi nous pouvons conclure que dans la langue des Bulgares danubiens le *g* palatal était courant quoiqu'il pouvait aussi bien passer en *k*. Tels sont les faits que M. Németh n'a pas voulu voir.

Nous avons consulté sur cette question M. Geza Féher, qui en nous indiquant le mot d'*uvighi* comme infirmant l'opinion de M. Németh, a bien voulu nous communiquer que dans un article, qui n'est pas encore paru, il a étudié cette question et qu'il est arrivé à la conclusion que la langue des Bulgares danubiens présentait certainement des particularités qui la distinguent de la langue tchouvache et qui peuvent être due à une influence mongole. Sachant qu'il existait au moins trois groupes de tribus bulgares — les Ounogoundours, les Koutrigours et les Saragours, M. Fehér croit que ceux qui fondèrent l'empire danubien appartenaient à une autre branche du peuple bulgare, que peut être ils s'étaient mêlés à un autre peuple de race turque ou mon-

¹ В. Н. Златарски, *История*, I, 1, p. 233.

² Златарски, *op. c.*, p. 424.

³ G. Fehér, *Die Namenliste der ersten Eulgarischen Chane*, Annuaire du Musée Nat. de Sofia 1922—1925, fig. 246, 248; Младенов, *op. c.*, p. 41.

⁴ Й. Ивановъ, *Българските имена въ Чивидалското евангелие*, Сборникъ Милетичъ, София 1933, p. 630 sq.

⁵ Младенов, *op. c.*, p. 41; Beschewliew, *op. c.*

gole — possibilité qui pourrait être expliquée aussi par les faits historiques et qui a été déjà pressentie par Thomsen¹. Nous ajouterons que ce n'est certainement pas par hasard que les écrivains byzantins appelaient les Bulgares des Huns et que le fils d'Attila Hernac figure sous le nom d'Irnik dans la liste des rois bulgares. Il est possible justement qu'une partie des Huns d'Attila, après la mort de ce dernier, s'est mêlée aux Bulgares qui vivaient sur les bords septentrionaux de la Mer Noire.

Ainsi nous avons vu s'évaporer l'hypothèse qui voulait attribuer le trésor de Nagy-Szent-Miklós aux Petchénègues, sans avoir eu recours aux donnés archéologiques. Ajoutons, pour conclure, que le mot *boulta* de l'inscription du bassin № 21 se retrouve trois fois dans les inscriptions protobulgares, que le nom de *Zoapan*, n'étant pas identique avec le titre bulgare de *joupan*, n'en sonne pas moins comme lui, que le mot *itchighi* qui est différent du mot *itchirghu* des inscriptions bulgares, sonne de la même manière que lui, que le mot *uvighi* des inscriptions protobulgares est identique au point de vue phonétique avec le mot *itchighi*. D'autre part, d'après les donnés archéologiques, que nous présenterons bientôt à nos lecteurs, le trésor doit être daté, comme le pensaient aussi Thomsen et Zimmermann, de la seconde moitié du IXe siècle, époque à laquelle les Bulgares se convertirent au christianisme. Il a été trouvé dans un territoire, qui de 805 à 896 entraînait dans les limites de l'empire bulgare.

Ainsi nous croyons, avec Thomsen, Kondakov, Zimmermann, Alföldi, Fehér, Mladenov, Filov et Miatev, qu'il doit être attribué avec certitude aux Bulgares danubiens.

¹ Thomsen, *op. c.*, pp. 26—27.

Нѣколко бележки върху употребата на genetivus и nominativus absoluti у Теофана

Отъ Георги Михайловъ

Хрониката на Теофана представлява единъ важенъ въ езиково отношение документъ, въ който се отразява доста силно говоримата речъ на епохата. За сега, обаче, ние притежаваме единствено работата на D. Tabachovitz, *Sprachliche und textkritische Studien zur Chronik des Theophanes Confessor*, Diss. Uppsala 1926, въ която се разглеждатъ само нѣкои глави отъ синтаксата. По-долу ще се дадатъ нѣколко предварителни бележки върху употребата на genetivus и nominativus absoluti у този хронистъ, като следъ време ще се посвети върху синтаксата на Теофана една по-обширна студия.

1. Genetivus absolutus.

а. Genetivus absolutus се употребява обикновено тогава, когато неговиятъ субектъ не се срѣща нито като субектъ, нито като casus obliquus въ главното изречение. У Теофана, обаче, ние намираме редъ случаи, гдето genetivus absolutus стои, въ разрѣзъ съ гореказаното, употребенъ вмѣсто единъ participium coniunctum, съ всичкитѣ функции и нюанси на последния. (Цитиранитѣ мѣста сж споредъ изданието на Carolus de Boor, *Theophanis Chronographia*, Lipsiae, 1883—85).

Gen. abs. вмѣсто nom.:

τοῦ δὲ Ἰουστινιανοῦ ταῦτα μαθόντος καὶ ἐπὶ τῇ τῶν μερῶν σωτηρίᾳ μανέντος, ἐκέλευσε (sc. Ἰουστινιανός) κτλ. 378¹¹⁻¹³. — μετὰ δὲ χρόνον πινὰ φωσάτον Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων εἰσελθόντων ἐν Λαζικῇ καὶ τὴν Ἀρχαίοπολιν πολιорκοούντων, ἀκουσάντων τε τὴν τῶν Σαρακηνῶν ἔλευσιν, ἀνεχώρησαν 393¹⁰⁻¹². — τῶν δὲ ἀπελθόντων καὶ ποιησάντων τὸ ἔγκρυμμα, καὶ τοῦ λαοῦ ἐξελθόντος εἰς

τὸ κάματον, ἄφνω ἐπιπεσόντες (ἐπιπεσόντων codd. z) τὴν τε πόρταν ἐκράτησαν κτλ. 394⁷⁻⁹. — τοῦ οὖν βασιλέως γεγονότος εἰκοσαετοῦς, ῥωμαλέου τε ὄντος καὶ ἱκανοῦ πάνυ, ἑώρα κтл. 464¹⁷⁻¹⁹.

Gen. abs. вмѣсто acc.

ὧν ἀπελθόντων, ἐξῆλθον οἱ τῶν Κιβυραιωτῶν καὶ ἀπέλασαν αὐτοῦς 419²⁴⁻²⁵. καὶ τοῦ μητροπολίτου παρισταμένου καὶ ἐκφωνήσαντος τό „ὁ γὰρ κтл.“ ἐξήνεγκαν αὐτὸν κтл. 432¹⁰⁻¹¹. — ἐμοῦ δὲ πρὸς τοῦτο ἀνάξιον ἑαυτὸν ἀποφνημαμένου καὶ μηδεμίαν συγκατάθεσιν ποιησαμένου ὡς τὸν ζυγὸν τοῦ φορτίου μὴ δυναμένου μοῦ βαστάσαι ἢ ὑπενεγκεῖν, ἐκέλευσάν με κтл. 458²⁷⁻³⁰. Cod. g дава дυνάμενόν με, вѣ у стои дυνάμενον. Този acc. представлява преминаване къмъ рекцията на глагола келеύω.

Gen. abs. вмѣсто dat.:

καὶ ἐξαρχομένου αὐτοῦ ἐκ τοῦ παλατίου τῆς Χαλκῆς καθεμένου ἐν τῷ ὀχήματι καὶ ἀπερχομένου εἰς τὸ πραιτώριον, ὑπήντησαν αὐτῷ οἱ Πράσινοι κтл. 239⁸⁻¹⁰. — τοῦ δὲ Σαβίνου — ἀποστείλαντος πρὸς τὸν βασιλέα καὶ ζητοῦντος ποιῆσαι εἰρήνην, κόμβεντον ποιήσαντες οἱ Βούλγαροι ἀντέστησαν στερρῶς τῷ Σαβίνῳ 433¹⁷⁻¹⁹.

Gen. absol. вмѣсто nom., acc. или dat. стои още на следнитѣ мѣста: 9²⁰⁻²²; 20¹¹; 49¹⁻²; 50¹⁶⁻¹⁷; 60²⁸⁻³¹; 63²⁴⁻²⁶; 72²⁴⁻²⁵; 80³⁵ — 81⁴; 81²⁻⁴; 97¹⁰⁻¹¹; 107²³⁻²⁵; 112³³⁻³⁴; 115¹²⁻¹³; 141³⁻⁴; 155¹²⁻¹⁴; 159¹⁹⁻²⁰; 195¹⁸⁻²¹; 197⁹⁻¹²; 213²⁷; 224¹⁸⁻¹⁹; 238²⁸⁻²⁹; 243⁴⁻⁵; 266³³ — 267¹; 268⁸⁻⁹; 270²³⁻²⁵; 274²⁶⁻²⁸; 278²²⁻²⁴; 285³⁻⁶; 287²³⁻²⁶; 292⁹⁻¹⁰; 329²¹⁻²²; 331¹⁻²; 333²²⁻²³; 339²⁵⁻²⁶; 342¹⁰⁻¹⁴; 346¹⁻²; 358²³⁻²⁶; 359, nom. (суз); 17; 368²⁴; 370¹⁰⁻¹⁴; 378¹³⁻¹⁵; 380²⁰⁻²¹ (g); 382²²⁻²⁸; 384⁵; 385¹¹⁻¹³; 19-22; 390²⁶⁻²⁷ (em); 394¹²⁻¹³; 24-25; 406³⁰; 408⁷⁻⁹; 420⁶⁻⁷; 421²⁷⁻³⁰; 432²⁷⁻²⁸; 433²⁸⁻³²; 434¹³⁻¹⁴; 437⁹⁻¹¹; 447¹⁻²; 449²²; 456¹⁵⁻¹⁶; 463²⁵⁻²⁶; 465¹⁴⁻¹⁵; 480¹⁵⁻²⁰; 488¹⁶⁻¹⁷ и др.

Причината за тази разширена употреба на genetivus absolutus трѣбва да се търси въ обстоятелството, че чрезъ тази конструкция действието е подчертано и изразено много по-силно, отколкото това би могло да стане чрезъ единъ participium coniunctum. Силно влияние е упражнило и това, че чувството за тънката разлика между партиципиалнитѣ конструкции се е изгубило. Отклонения отъ обикновената употреба на

gen. absol. могат да се намѣрятъ още въ класическия гръцки езикъ, макаръ че това сж разпръснати случаи. Вж. Brugmann—Thumb, *Griechische Grammatik*, München 1913 606; Kühner-Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover u. Lpz. 1904, II, 2, 110 и сл., § 494. Въ хеленистическата епоха за това срѣщаме много повече примѣри: вж. Moulton, *Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments*, Heidelberg 1911, 114; Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik*, 2 Aufl., Tübingen 1925, 208 и сл.; Blass-Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 6 Aufl., Göttingen 1931, 240 и сл. § 423 (съ лит.); Schmid, *Der Atticismus*, Stuttgart 1887 сл., III, 78; IV, 80; Jannaris, *An historical Greek Grammar*, London 1897, 500, § 2145. За византийската епоха вж. Wolf, *Studien zur Sprache des Malalas*, München 1912, II, 77; Werner, *Die Syntax des einfachen Satzes bei Genesios*, Byzantinische Zeitschrift, 31 (1931), 318 и сл.

b. Понѣкога субектътъ на genetivus absolutus не е изразенъ, естествено, въ случаи, кждето той се ясно подразбира:

βασιλεύσαντος ἐποίησε ψευδοσύνοδον. 380₂₀₋₂₁: cod. g (останалитѣ кодекси и de Boor: βασιλεύσας). — πρὸς τὸ ἐκπορίσαι τῆς πόλεως μετ' ὀρίσαντος, συνετάσσετο κтл. 368₂₁. Тукъ може да се постави и следното мѣсто, гдето срещу ἐλθόντες ἕως τὰ Μύρα ἀμφότεροι οἱ στρατηγοὶ ἔκαμψαν 465₁₄₋₁₅ cod. d дава ἐλθόντων ἕως τὰ Μ. ἀμφότεροι οἱ στρατηγοὶ ἔ.

Срв. Kühner-Gerth, II, 2, 81 заб. 2; Brugmann-Thumb, 605; Moulton, 141; Blass-Debrunner, 241, § 423; Radermacher, 208 и сл.; Wolf, II, 78; Werner, 319.

2. Nominativus absolutus.

У Теофана ние намираме често употребенъ и тъй нар. nominativus absolutus на мѣста, гдето споредъ обикновената синтакса се очаква genetivus absolutus.

ἐπὶ τὴν Πείρινδον δὲ διὰ ναυπλίας τὴν πορείαν ποιοῦμενος (sc. Μαυρίκιος), ἀνέμων ἐξαισίων καὶ βροχῆς γενομένης, τῶν ναυτῶν ἀπορησάντων, τὸ σκάφος ἐφέρετο κтл. 268₁₃₋₁₆. — ὁ δὲ βασιλεὺς μὴ προσχωὼν τὰς ἐγκλήσεις τῶν ἐν τῇ Ὁρῇ στρατευμάτων κατὰ Κομεντιόλου, ὁ αὐτὸς Κομεντιόλος ἀναλαβὼν — ἔρχεται 281₂₁₋₂₃. — φόβος δὲ ἄκαιρος

ἐπιπεσὼν τῷ Φιλίππῳ, καταλίπων (sc. Φιλίππικός) τὸ φρούριον φυγῇ ἀλόγῳ ἐχρήσατο 256¹⁵⁻¹⁷ (yz *Anastasius*; φόβῳ δὲ ἀκαίρῳ περιπεσὼν ὁ Φιλίππικός x). — ὁ δὲ Ἡλίας ἅμα τῷ συνόντι αὐτῷ λαῷ ἀνελθὼν ἐν τῷ Δαματρῷ καὶ εἰς λόγους μετὰ τοῦ ἐκέισε ὄντος στρατοῦ ἐλθὼν λόγον τε ἀπαθείας τῷ συνόντι τῷ Ἰουστινιανῷ λαφῶ δεδοκώς, διηρέθησαν ἅπαντες καὶ ἀπέδρασαν κтл. 380₃₀—381₂.

Nom. absol. вмѣсто gen. absol. стои още на следнитѣ мѣста: 79₃₂—80₂; 80₂₄₋₂₆; 120₉₋₁₁; 170₁₈; 181₃₂₋₃₃; 186₂₄₋₂₅; 193₂₉; 195₂₃₋₂₄; 201₂₄₋₂₅; 213₁₇₋₁₈; 268₁₀; 419₁₃₋₁₇; 500₃₁—501₂.

Nominativus absolutus се дължи споредъ Fr. Horn, *Zur Geschichte der absoluten Participialkonstr. im Lat.* (1918), 40 и слл., което се приема и отъ Wilh. Havers въ статията му *Zur Syntax des Nominativus*, Glotta 16 (1928), 121 и слл., на психологически причини, именно на „смѣняване на интереса“ (Interessverschiebung), както казва Horn: авторътъ започва съ партиципиална конструкция, но скоро неговиятъ интересъ е привлѣченъ отъ друга идея, поради което първоначално замислениятъ синтактиченъ редъ бива прекъснатъ; вж. по-горе цитираната статия на Havers. Тази конструкция се срѣща въ гръцки отъ класическата епоха чакъ до късно време. Вж. Brugmann-Thumb, 606; Kühner-Gerth, 108, § 493.; Schmid, I 51, 249; II 68; III 96; IV 114, 632; Blass-Debrunner, 269 и сл., § 466₄; Radermacher, 219 и сл.; Moulton, 356; Jannaris, 500, § 2145; Wolf, 77 и сл.; Werner, 319; Krumbacher, *Studien zu den Legenden des hl. Theodosios*, München 1892, 315. Трѣбва да се отбележи, че тази партиципиална конструкция съществува и въ други индоевропейски езици, напр., въ латински, староиндийски, литовски и др.; вж. цит. статия на Havers, 122.

3. У нашия хронистъ има пасажи, въ които се явява анаколутия, като lectio varia, при самата употреба на genetivus и nominativus absoluti, разгледани по-горе. Авторътъ е започналъ съ желанието да даде единъ genetivus absolutus, обаче конструкцията е прекъсната, като participium'ътъ е поставенъ въ nominativus.

Така срещу тоῦ δὲ Βελισαρίου πάντας λόγῳ παιδικῷ καὶ ὄρκοις πρὸς φίλιαν αὐτοῦ μεταβαλόντος, αὐτὸς (sc. Βελισάριος) ἐκέλευσεν 195¹⁸⁻²¹ у дава μεταβαλὼν αὐτόν, като името Βελισαρίου е оставено въ genetivus. За да стои тукъ μεταβαλὼν е повлияло

главното изреч. αὐτὸς ἐκέλ., тѣй като субъектътъ и на двѣтъ изречения е единъ и сжщъ. Сжщо тѣй: αὐτοῦ δὲ πάντα ὑπακούειν καὶ συντρέχειν ἐνομότως ὑπεσχομένου καὶ τούτον μετὰ τιμῆς δεξάμενου, συγκινεῖ 374⁵⁻⁶: *em* даватъ δεξάμενος. Срещу καὶ πολλῶν μιμησάμενων τὸν ἀριστέα καὶ διὰ τῶν πασσάλων ἐπιβάντων τοῦ τείχους, παραδίδοται Ῥωμαίοις τὸ φρούριον κтл. 259²⁰⁻²¹ *συζ* даватъ формата ἐπιβάντες — единъ *nom. absolutus*. Сжщиятъ случай имаме при Ἐπιφανίου, ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τελευτήσαντος —, ἐπισκοπήσαντος ἔτη —, Ἄνθιμος — μετετέθη κтл. 217¹⁻²: *em*: ἐπισκοπήσας — *nom. absol.*

Le rasophorat dans le monachisme byzantin

Ses origines — Ses développements — Sa signification

P. Placide de Meester

Hiéromoine Bénédictin

I.

A lire les premiers écrivains et les premiers documents qui nous renseignent sur les débuts de l'état monacal, il n'y a qu'un habit, une seule profession.

Aujourd'hui l'on distingue trois degrés de cette profession : le rasophorat, le petit habit et le grand habit ou l'habit angélique.

De ces trois degrés, les plus anciens sont le petit et le grand habit, τὸ μικρόν, τὸ μέγα σχῆμα.

L'Archimandrite Innocent, plus tard Archevêque de Pokoine, estime que cette première différence s'établit au cours du V-e siècle, au plus tard au VI-e siècle, car Jean le Jeûneur en fait mention dans ses canons¹. Elle aurait pour origine la séparation très nette qui se fit à cette époque entre les solitaires et les cénobites. Mais ce jugement ne s'appuie sur aucun document officiel et nous savons que le Nomocanon du Patriarche ne jouit pas de la faveur d'une parfaite authenticité².

M. Evetts fait remonter la distinction entre le petit et le grand habit à une époque antérieure à 451, date de la séparation des Coptes, dont le rituel contient un rite spécial pour chacune de ces professions³. Encore une fois, il ne s'agit que d'une hypothèse et j'incline plutôt à croire que le double rite des Coptes est d'importation byzantine, par conséquent postérieure à la date qu'on voudrait lui assigner.

S. Théodore Studite s'éleva vivement contre la coutume de revêtir les moines une fois du petit schème, et puis du grand

¹ *Пострижение въ монашество*, Vilna 1899, pp. 111—113.

² V. Grumel, *Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*. Vol. I, Fasc. I 1932, pp. 108—110.

³ *Le rite copte de la prise l'habit et de la profession religieuse*. Revue de l'Orient Chrétien, t. X (1906) p. 65.

habit, la jugeant comme une innovation contraire à la tradition et détruisant l'unité de la profession, qui est un second baptême¹.

Plusieurs fois dans la suite on revint sur la question. Au XII-e siècle encore, Nicéphore Blemmyde enseignait que l'antique usage repoussait l'idée d'établir des différences dans l'habit monastique² et au siècle suivant, le Patriarche Antoine (1389—1390), par décret synodal, signalait que la distinction entre deux habits était contraire aux canons³. Plus tard encore Nicodème Hagiorite s'efforce de rappeler la tradition⁴.

Quand apparut le rasophorat?

La question est plus compliquée que celle du petit et du grand schème. Quelques uns ont voulu faire remonter le rasophorat au VIII-e siècle en appuyant leur opinion sur un rite soi-disant analogue des deux plus anciens manuscrits de l'Euchologe Byzantin, le cod. Barberini, aujourd'hui Vatican, № 336 (III, 55) et le codex de l'arch. Porphyre, autrefois Biblioth. Imp. de St. Pétersbourg N. CCXXVI. J. Goar un peu hâtivement dénonçait cet „officiu m“ (dans le Barberini il n'y a qu'une prière) comme le „compendiu m“ de l'acoulouthie du rasophorat de l'Euchologe moderne⁵. Mais N. Palmov a fait bonne justice de cette erreur⁶.

Remarquons en passant que S. Théodore Studite n'aurait pas manqué de relever cette troisième espèce d'habits monastiques, si elle avait existé de son temps, et la même remarque peut s'appliquer à Nicéphore Blemmyde mort en 1272.

Il ne faut pas donc remonter si haut pour découvrir le rasophorat.

Il faut, selon moi, dans cette question mettre en œuvre un principe général dont la vérité est souvent prouvée par les faits. Une institution et un rit naissent dans des circonstances spéciales

¹ Οὐ δοίης ὅπερ λέγουσι μικρὸν σχῆμα, ἔπειτα ὡς μέγα· ἐν γὰρ τὸ σχῆμα ὡπερ καὶ τὸ βάπτισμα καθὼς οἱ ἅγιοι πατέρες ἐχρήσαντο. *Patrologia Graeca*, t. XCIC, col. 1820C; cfr. aussi col. 941C.

² Aug. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*. Leipzig 1896, Typici cap. IX, p. 96. — Ce principe se retrouve encore dans une exhortation au futur profès. Ms. de la Bibliothèque synodale de Moscou (XIII), cité par N. Palmov, *Пострижение въ монашество*. Kiev 1914, App. IX, p. 67.

³ M. I. Gedeon, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, t. I, Constantinople 1888, p. 22.

⁴ Ἐξομολογητῆριον. 2-e partie, Venise 1835, p. 229 suiv.

⁵ *Rituale Graecorum*. Ed. Venise 1730, p. 380.

⁶ Palmov, *op. cit.*, p. 33.

et, ces circonstances se modifiant, ils subissent eux-mêmes des altérations et des développements. Notre cas serait classique en son genre et, de plus, rit et institution cette fois se confondent et l'un projette la lumière sur l'autre. Le développement des cérémonies instituées pour revêtir les habits monastiques indiquera une évolution dans l'état monastique lui-même. D'une simple vêtue, l'on est arrivé à constituer une profession monastique. Un nouveau stade dans la vie religieuse du caloyer était devenu nécessaire par les exigences du temps et des personnes.

A partir du Xe — XIe siècles se dessine une tendance à concéder aux commençants quelques effets du vestiaire monastique, même avant de revêtir, le jour de la tonsure et de la profession, la μοναδικὸν σχῆμα, donc même pendant le temps du noviciat triennal où l'on exigeait autrefois et dans d'autres lieux le port de l'habit laïque. Les typiques des monastères de N. D. τῆς Εὐεργέτιδος, τῶν Ἁλίου Βωμῶν, τοῦ Μαχαίρα et de Nicéphore Blemmyde, pour ne citer que des documents du XIIe et du XIIIe siècles¹, prescrivent de conférer aux candidats à la vie monastique une tunique d'étoffe grossière dite ῥάκος, ῥάκη, ou ῥακῶδες ἔνδυμα, ainsi que le cucule, ou capuchon, περικεφάλεια. Puis, après une période d'épreuve plus ou moins longue, les aspirants, οἱ δόκιμοι, étaient admis à prononcer leurs vœux suivant les formules traditionnelles. Ces deux vêtements sans doute furent d'abord conférés sans prières ni sans but précis. Mais dans le cours des temps on en ajouta parfois d'autres et des oraisons furent empruntées aux rites du petit et du grand habit. Bien plus, outre la vêtue de certains habits monastiques, nous voyons apparaître la tonsure et même, mais rarement, quelques questions et réponses. Tout ce travail de gestation et de transformation s'opéra jusqu'au XVIe siècle, mais dès le XIVe siècle nous voyons apparaître l'Ἀκολουθία εἰς ἀρχαίριον ῥασοφοροῦντα qui figure aujourd'hui, comme pièce unique et uniforme, dans nos euchologes². En résumé, nous pouvons dire que entre le XIe siècle environ et le XIVe siècle il y eut une période d'oscillations. Au XIIe siècle la confusion, au dire de

¹ A. I. Dmitrievskij, *Описание литург. рукописей*. Т. I Типикá, Kiev 1894, pp. 648, 739. — Fr. Miklosisch — I. Müller, *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, t. II, p. 406 — A. Heisenberg, *l. cit.*, p. 93 et suiv.

² N. Palmov, *op. cit.*, pp. 310—313, 342—343. — Placido de Meester, *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Rome 1930, pp. 38—42.

Théodore Balsamon¹, avait atteint son comble, les Hégoumènes accordant le rasophorat avant la fin du noviciat triennal, avec ou sans tonsure, accompagné ou non de prières. C'est pourquoi il oppose à ces pratiques une conclusion radicale dont je parle plus loin. Au XIV-e siècle la stabilisation du rit des rasophores se fit sur les bases suivantes: tonsure, collation du rason et du calymmavchion, τὸ καλυμμαύχιον, ou καμηλαύχιον, avec prières et parfois avec interrogations et réponses.

Alors petit à petit le rasophorat fut mis sur le même pied à peu près que le petit schème et même souvent finit par le supplanter, au dire de N. Palmov. De même que le petit habit est appelé les arrhes ou gages, ὁ ἀρραβών, de l'habit angélique, ainsi les habits du ρακενδυτοῦντος sont appelés de début, ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἁγίου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος².

De cette façon nous avons comme la reconnaissance officielle de l'entrée du sujet dans l'état monastique.

Mais une objection se présente aussitôt à l'esprit. Comment expliquer la transformation de la vêtue du ράκος et du κουκούλιον ou περικεφάλαια en celle du ράσον, rason, et du calymmavchion que nous trouvons aujourd'hui dans l'acoulouthie du rasophorat?

La réponse ne me semble pas difficile.

Les effets du vestiaire monastique se sont eux-mêmes transformés. Dans les manuscrits plus anciens nous trouvons indifféremment les mentions et du rason et du rakes³. De plus, le terme ράσον aussi bien que celui de ράκος désigne une étoffe grossière et usée⁴. Quant au couvre-chef, décoré aujourd'hui du nom de calymmavchion, n'indique-t-il pas d'après son étymologie même le cuculle, celui-là n'étant que la transformation en matière dure et consistante du tissu léger de celui-ci?

Reste la question du rasophorat comme profession monastique.

II.

Les canonistes s'accordent à voir dans le rasophorat, le petit schème et le grand schème trois degrés d'une même pro-

¹ Commentaire du V-e canon du Synode de Constantinople (861), Rhalles—Potles, Σύναγμα τῶν δεινῶν κανόνων, t. II, pp. 664—667.

² Euchologe de l'ancienne Bibliothèque Roumiantzief à Moscou, № 472 (XIV-e—XV-e s.), N. Palmov, *op. c.*, Appendice VI, pp. 55—56.

³ Placide de Meester, *op. cit.*, pp. 41—42.

⁴ Ducange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*.

fession monastique. Le moine, en s'engageant dans un des trois stades de l'état monacal, promet de s'astreindre à une perfection plus ou moins grande de la vie ascétique¹. C'est pourquoi le rasophore est appelé moine imparfait, ἀτελής μοναχός, le microschème est le moine en voie de perfection, ἐντριβής μοναχός, le mégaloschème est le moine parfait, τελειός μοναχός². Benjamin, archevêque de Nižni-Novgorod, appelle les rasophores, des débutants, начинающие (ἀρχάριοι), les microschèmes des moines avancés en perfection, совершенные, tandis que ceux de l'habit angélique sont des moines absolument parfaits, совершеннѣйшие³. Et l'on pourrait citer encore d'autres témoignages similaires⁴.

Quelques doutes peuvent s'élever au sujet de ceux qui s'engagent dans le rasophorat. Ce stade de l'état monacal implique-t-il tous les caractères de la profession religieuse? L'examen du rit qui accompagne l'institution des rasophores a conduit à des appréciations différentes.

Les uns refusent la qualité de moine profès au rasophore. Pour ces écrivains, les rasophores sont des novices et rien de plus⁵. Ils ont été induits en erreur par l'appellation d'ἀρχάριοι, qui se trouve dans le titre de l'acolouthie, et ce jugement serait peut être vrai, si — je l'ai démontré plus haut — ce rit était resté dans son état primitif d'une simple „prise d'habit“. Ayant évolué et ayant reçu les principaux signes extérieurs qui marquent la nature de la profession monacale, il ne peut être affecté à une entrée au noviciat. De plus, il est conféré après le noviciat triennal.

D'aucuns penchent encore vers la négative pour d'autres motifs. Ces écrivains sont plus nombreux. Parmi eux je note M. Dem. A. Petrakakos, insigne canoniste de Grèce et profond con-

¹ Arch. Apostolos Christodoulos, Δοκίμιον Ἑκκλησιαστικοῦ δικαίου, Constantinople 1896, p. 313. — Παῖδαλιον, *Commentaire du canon XLIII du VI-e Concile Oecuménique*, Athènes 1903, p. 256.

² N. F. Robinson, *Monasticism in the Orthodox Churches*, Londres 1916, p. 395.

³ *Новая Скрижадь*, ch. XVII, 15-e édit., S. Petersbourg 1891, p. 395.

⁴ Par exemple, Eustathe de Thessalonique, *De emendanda vita monastica*, P. Gr., t. CXXXV, coll. 733—738.

⁵ Ce sont presque tous des écrivains occidentaux. I. Goar, *op. cit.*, p. 379 suiv. — J. Glen King, *Die Gebräuche und Ceremonien der Griechischen Kirche in Russland*, Riga 1773, pp. 344, 346. — N. Robinson, *op. cit.*, p. 25. — K. Schwarzlose, *Grundzüge des deutsch-evangelischen Kirchenrechts und des Orthodoxen morgenländischen Kirchenrechts*, Bonn 1924, p. 273 et pass., etc.

naisseur du droit monastique. A son avis une grave lacune git dans le rit de la profession du rasophore, qui constitue un vice du forme. Le rasophore, en effet, ne professe pas de vœux explicites, aucune formule vocale ne manifestant la volonté du candidat de s'engager dans l'état monastique. Dès lors y a-t-il vraiment promesse d'adhérer à cette vie dans l'observance des trois vœux¹?

Enfin, viennent ceux qui considèrent les rasophores comme de véritables moines et les tenants de cette opinion sont la majorité. Toutefois certaines nuances les séparent encore.

Théodore Balsamon soutient que, dès qu'un moine est vêtu de l'habit monastique, il ne peut plus le quitter, et, de gré ou du force, il doit rester dans l'état monastique.

Le thèse est radicale et, renversant les termes du proverbe bien connu: l'habit ne fait pas le moine, elle énonce la proposition contraire: l'habit fait le moine.

Dans au moins quatre endroits de ses écrits le célèbre canoniste du XII-e siècle traite la question des rasophores². Mais il soutient autre part une opinion identique au sujet de ceux qui, ayant pris l'habit ecclésiastique, voudraient dans la suite se soustraire à la cléricature³.

Pour excuser cette intransigeance, Théodore Balsamon rapporte les abus qui sévissaient à son époque: le rason était conféré avant ou pendant l'épreuve du noviciat, même avec la tonsure et avec des prières rituelles. Surtout s'ils n'avaient pas reçu la tonsure ou la bénédiction de l'Eglise, les rasophores prétendaient quitter librement l'habit monacal et, comme des histrions, reparaitre en laïcs sur les places publiques de Byzance.

A ses contradicteurs, Théodore Balsamon répondait: L'habit monastique est sacré et on ne peut pas le déshonorer en l'abandonnant pour prendre des habits séculiers. Il est destiné aux seuls moines et non aux laïques. Si les candidats à la vie monastique le désiraient, ils devaient pendant leur noviciat conser-

¹ Τὸ Μοναχικὸν πολιτεῖμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶν, Athènes 1925, pp. 97—98, n. 53. Const. M. Rhallès Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐκκλ. Δικαίου, t. I, Athènes 1927, pp. 171—172, est plus radical encore.

² Outre l'endroit cité à p. 294 note 1, voyez les commentaires du canon XIV du VII-e Concile Oecuménique et du canon XIX attribué à S. Basile et la lettre au moine Théodose, χάριν τῶν ρασοφόρων, Rhallès—Potles, *op. cit.*, t. II, p. 617; t. IV, p. 146; pp. 497—510.

³ *Op. cit.*, t. II, pp. 615—616.

ver la livrée du monde, comme les canons d'ailleurs les y obligent. Et il conclut dans une de ses diatribes : „Même si quelqu'un n'avait pas reçu la tonsure, le fait de porter le rason lui interdit de changer d'habit et de se marier. Malgré lui, il doit reprendre le vêtement monastique. Voilà ce que nous avons dit si souvent“¹.

Mathieu Blastares reprend la même thèse². Elle est codifiée encore dans le Nomocanon inséré dans le Trebnik³ et elle est défendue aussi par quelques canonistes qui limitent cependant à une obligation morale l'ordre forcé de s'enrôler dans la milice monacale⁴.

Mais d'après l'opinion commune des canonistes et des théologiens, la profession du rasophore est absolument valide et elle situe canoniquement celui-ci dans la catégorie des moines, au même titre que les professions du petit et du grand habit, tout en limitant ses devoirs. Il va sans dire que dans ce cas l'on parle d'une profession normale, de celle qui est faite suivant les lois de l'Eglise, c'est à dire après l'épreuve de trois ans, et avec les cérémonies qui caractérisent toute profession et en précisent la portée : tonsure monacale, vêtue, prières, changement de nom. Qui se soumet à ces rites doit avoir conscience des engagements qu'il contracte, comme le diacre ou le prêtre qui reçoit la chirotonie. Et quant à l'élément verbal des promesses monastiques, j'ai déjà dit qu'en certains endroits on avait jadis remédié à cette lacune⁵.

Aujourd'hui, dit Méléce Sakellaropoulos, les rasophores, qui sont tonsurés et qui promettent la stabilité dans le monastère, sont de véritables moines et sont soumis à toutes les prescriptions de la vie monacale⁶.

Le fait donc de porter le rason, comme ce peut être le cas des novices, ne leur confère pas le droit d'être moines. Ce principe

¹ *Op. c.*, t. IV, p. 146; pp. 497, 510.

² Σύνταγμα κατὰ Στοιχείον Μ', κεφ. ΙΕ', Rhalles—Potles, t. VI, p. 383.

³ Cfr. A. Pavlov, *Номоканонъ при большомъ Трѣбникѣ*, Moscou 1897, pp. 206—207.

⁴ Nic. Milaš, *Православно Калυηερισμο*, Mostar 1902, p. 14.

⁵ Placido de Meester, *op. cit.*, p. 40, où sont mentionnés deux manuscrits.

⁶ Καὶ σήμερον δὲ οἱ ρασοφόροι καλοῦμενοι ὡς ὁμολογοῦντες τὴν διὰ βίου ἐν τῷ μοναστηρίῳ διαμονὴν καὶ ἀποκηρώμενοι εἶνε μοναχοὶ καὶ ὑπόκεινται εἰς τὰς περὶ μοναχικῆς πολιτείας διατάξεις. — Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, Athènes 1898, p. 325, n. 4.

est défendu par N. Suvorov¹ et par tous les canonistes contemporains.

Je crois que ces derniers jugements sont entièrement conformes à la vérité.

III.

Quelle est véritable portée du rasophorat dans l'économie de la discipline monacale ?

Je viens de démontrer que les rasophores ne peuvent pas être considérés comme des novices et qu'ils possèdent la qualité de moines.

Les moines rasophores, de tout temps, se sont distingués des moines du grand habit. Celui-ci, en effet, est l'habit monacal par excellence et celui qui le reçoit fait profession de monachisme intégral, c'est à dire de vie retirée, contemplative, exclusivement réservée à la prière et à la pénitence.

Vis à vis des mégaloschèmes, les rasophores apparaissent donc comme de condition inférieure. Je ne veux pas attacher de sens péjoratif à cette qualification, mais de souligner l'excellence du grand habit nous fait entrer dans le sentier de la tradition et révèle d'avantage le rôle du rasophorat.

On a remarqué, avec raison, que dans les monastères où règne l'idiorrythmie, souvent les caloyers s'astreignent seulement aux obligations du rasophore ou du microschème².

Il est rare actuellement qu'un moine passe par les trois stades de l'état monacal, mais il arrive fréquemment que d'emblée il reçoive avec la tonsure les vêtements de l'état angélique, ou, s'il ne se sent pas la force de mener cette vie de labeur et de pénitence, il attendra que l'exercice des vertus monastiques avec l'âge l'y conduise peu à peu.

C'est pourquoi les travaux manuels et les besognes plus matérielles du cénobium sont abandonnés aux rasophores et aux microschèmes³. Aussi les rasophores fréquemment restent-ils tels jusqu'au diaconat ou bien ne sont-ils pas destinés à la prêtrise⁴.

¹ Послушники, хотя бы они были рясофорными, т. е. имѣли право носить рясу, къ монахамъ не причисляются. *Учебникъ Церковнаго Права*, 4-е ed., Moscou 1912, p. 113; p. 410.

² Dem. A. Petrakakos, *op. cit.*, p. 95.

³ Eustathe de Thessalonique, *l. c.*

⁴ A. de Şaguna, *Compendiu de Dreptul Canonic*. Sibiu 1913, § 195, p. 159.

Comment convient donc apprécier la condition du rasophorat et pourquoi ce degré inférieur a-t-il été institué ?

Simeon de Thessalonique insinue que le petit habit fut introduit contre la tradition, à cause de la faiblesse humaine¹. Ne peut-on pas invoquer ce motif à plus forte raison pour expliquer l'apparition du rasophorat ?

Tout comme le stade du petit habit, celui du rasophore est une préparation aux exercices spirituels du grand habit. Il est comme un temps d'épreuve, un noviciat, conduisant l'âme par échelons aux sphères supérieures du véritable monachisme. C'est bien ainsi que l'entendait le Patriarche Jean d'Antioche demandant à l'Hégoumène de préparer ses disciples, déjà profès, „à l'art des arts, à la science des sciences, à la philosophie monacale“, c'est à dire à la vie solitaire². Et Nicéphore Blemmyde ne réclamait-il pas un stage de sept ans des *ῥακενδύται* avant de leur accorder le *μοναδικὸν σχῆμα* par excellence³ ?

N. Palmov, qui, comme je l'ai dit plus haut, remarque qu'avec le temps les rasophores et les microschèmes se trouvèrent sur un pied d'égalité, assigne très justement au rasophorat un double rôle : celui d'écarter des candidats avides d'entrer trop facilement dans les rangs des mégaloschèmes et celui de préparer les âmes à ce stade sublime⁴.

Dans nos temps modernes le rasophorat n'aurait-il pas une fonction spéciale ?

Si les autorités ecclésiastiques, en Orient, comme le droit canonique de l'Occident en a déjà établi le principe, tendaient à donner une valeur temporaire aux promesses monastiques dans un stade préliminaire à celui de la perpétuité de ces mêmes promesses, le rasophorat ne serait-il pas indiqué pour consacrer le caractère transitoire de cette première étape ?

Toutefois, il ne foudrait pas s'en tenir exclusivement à cette conception. Il convient, en effet, de respecter la tradition en maintenant une profession perpétuelle des rasophores.

Ceux-ci, en considération d'obligations moins dures qu'ils entendraient contracter, ne peuvent-ils pas constituer comme un état monacal de second ordre ? (Loin de moi cependant

¹ Διάλογος κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων, Κεφ. κ', *Patr. Gr.*, t. CLV, col. 104CD.

² *Oratio de disciplina monastica* XIV, *P. G.*, t. CXXXII, coll. 1140D—1141A.

³ *Op. cit.*, p. 96.

⁴ *Op. cit.*, p. 313.

l'intention d'introduire dans la discipline [monastique orientale l'idée et la distinction d'ordres au sens occidental de ce terme! Ceux-ci ont détruit l'unité du corps monastique qui existait aussi en Occident, encore du temps de S. Benoît de Nursie).

L'historien E. Golubinskij¹ et à sa suite N. Palmov² ont suggéré l'idée de réserver la condition de rasophores aux moines et aux moniales qui, dans les temps plus récents, s'adonnent aux oeuvres extérieures de l'enseignement ou de la bienfaisance.

L'idée est à recueillir, pourvu que soient sauvegardés les principes du monachisme intégral.

¹ *История Русской Церкви*, Т. I, 2, 2-е ed., Moscou 1881, p. 727.

² *Op. cit.*, p. 343.

La provenance du manuscrit byzantin du „De administrando imperio“

Par Gy. Moravcsik

Lorsque je préparais, il y a une dizaine d'années, une nouvelle édition critique de „De administrando imperio“, j'ai réussi à constater, en examinant des copies photographiques des divers manuscrits qui nous sont parvenus, que la source commune de la tradition manuscrite est le cod. Parisinus gr. 2009, le seul manuscrit qui remonte à l'époque byzantine¹. Son caractère paléographique, et d'autres indices encore m'ont amené dès lors à l'assigner à la fin du XI-e siècle. Cependant les copies photographiques montraient des traces de rasures et de corrections postérieures qui rendaient nécessaire de consulter sur place ce manuscrit. Au mois d'août 1936, je l'ai soumis à un examen détaillé à la Bibliothèque Nationale de Paris. Entre autres, c'était une inscription de quelques lignes qui se trouvait sur la page dernière du manuscrit (fol. 211^v) qui attirait mon attention. Je soupçonnais qu'elle contenait des renseignements sur la provenance du manuscrit, mais elle n'était pas déchiffrable sur la reproduction photographique. J'ai fait de ce passage, sur les lieux, une copie aussi fidèle que possible qui m'a permis plus tard de déchiffrer, la partie essentielle de l'inscription et d'en établir le sens précis. Mon intention était de ne rendre compte de mes résultats que dans la préface de mon édition qui est déjà prête pour l'imprimerie. C'est un article récent², ayant trait au même problème, qui m'a déterminé à exposer dès maintenant mes conclusions.

M. Kolias, qui avait également l'occasion d'examiner le manuscrit, lit les lignes de fol. 211^v de la manière suivante : Ἰωάννου

¹ Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ De administrando imperio, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 7 (1930) 138—152. — Cf. *L'édition critique du „De administrando imperio“*, Byzantion 14 (1939), pp 353—360.

² G. Kolias, Ὁ Καίσαρ Ἰωάννης Δούκας, ἀντιγραφὴς τοῦ cod. Par. Gr. 2009 τοῦ De administrando imperio, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 14 (1938) 300—305.

τοῦ Δούκα ἐγράφη χερσίν | οἰκογενο <ὄς> οἰκειο <ὁ> | Μιχαὴλ ὁ α...
μετ..... ". Il en déduit que ce serait Jean Doukas, frère de l'em-
pereur Constantin X Doukas (1059—1067) qui aurait copié le
manuscrit¹. Cette hypothèse est sérieusement contredite par le fait
que les copistes byzantins recouraient d'habitude à la formule:
ἐγράφη χερσὶ (οὐ διὰ χερὸς) τοῦ δεῖνα, c'est-à-dire qu'ils mettaient
leur nom après l'indication χερσὶ οὐ διὰ χερὸς. L'ordre inverse —
Ἰωάννου τοῦ Δούκα ἐγράφη χερσίν — pour exprimer que Jean Doukas
a écrit le manuscrit, serait donc tout à fait exceptionnel, d'autant
plus que dans la ligne suivante il est question d'un certain Μιχαήλ.
L'inscription dont M. Koliaς n'a pu déchiffrer qu'une partie, ne
peut pas avoir le sens que ce chercheur s'efforce de lui attribuer.

Certaines parties de cette inscription, que le copiste avait
écrite avec la même encre rouge dont il s'est servi aussi pour
les initiales et les titres des chapitres, se sont, au cours des
siècles, considérablement effacés, à tel point qu'actuellement, elles
ne sont plus lisibles. J'ai pu reconnaître, néanmoins, en m'aidant
de la copie faite sur place, un nombre de lettres qui me permettent
de proposer la leçon suivante²:

ἐκ βιβλ(ων) κ(αίσαρος)
Ἰωάννου τοῦ Δούκα
ἐγράφη χερσίν
οἰκογενοῦς οἰκειοῦ
Μιχα(ή)λ -----

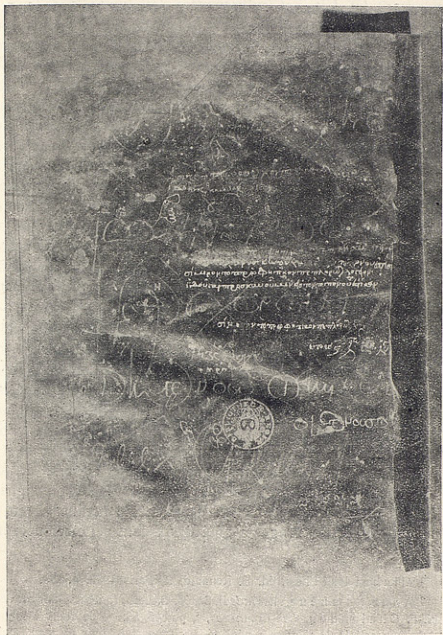
Le sens de ce texte n'est guère douteux³. Sa première partie
est un „ex libris“ qui nous apprend que le manuscrit appartenait
à la bibliothèque du César Jean Doukas, et la seconde, rédigée

¹ Cf. H. O m o n t, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la bibliothèque nationale*, Introduction p. XLIII; V o g e l — G ä r d t h a u s e n, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, p. 170; L. P o l i t i s, *Εἰς μνήμην Σπυριδωνος Λάμπρου*, Athènes 1935, p. 594.

² Nous marquons d'un point les lettres peu visibles ou incertaines, de () les abréviations du ms.

³ M. F. Dölger m'a proposé, à la base de cette copie, la lecture suivante: βιβλ(ος)..... γραφεῖ(σα) [écrit: γραφή(σα)?] ce qui ne change pas d'ailleurs le sens.

en un style archaïsant, offre la formule habituelle d'après laquelle le manuscrit fut copié par Michael serviteur intime du César. A

Cod. Paris. gr. 2009, f. 211v

la fin, on pourrait supposer la date. Malheureusement la dernière ligne qui la contient, est tellement effacée — sous ce rapport, elle est comparable à la première — qu'on ne peut pas déchiffrer les lettres. C'est pourquoi nous devons renoncer à la lecture

de la date jusqu'à ce que nous n'en aurons pas une copie photographique aux rayons ultra-violets. Malgré cela, la date où le manuscrit fut fait, est suffisamment déterminée par le nom du propriétaire. L'on sait que Jean Doukas fut élevé au rang de César par son frère, l'empereur Constantin X Doukas, immédiatement après l'avènement de celui-ci, qui eut lieu le 25 décembre 1059¹. En même temps il est bien connu qu'en 1081 le César Jean Doukas joua un grand rôle dans les événements qui aboutirent, après la chute de l'empereur Nicéphore Botaniatès, à l'avènement d'Alexis I Comnène². Etant donné que l'„ex libris“ donne à Jean le titre de César, tout porte à croire que notre manuscrit fut copié après 1059, mais avant 1081. Il est vrai que nous ignorons la date de la mort de Jean Doukas, mais même en supposant qu'il eût atteint un âge avancé, nous ne pouvons pas aller au-delà de la fin du XI-e siècle. Cette datation est en accord parfait avec une de mes constatations antérieures, fondée sur des faits paléographiques et d'autres indices, d'après laquelle le manuscrit fut copié vers la fin du XI-e siècle.

L'inscription du cod. Parisinus gr. 2009 est donc bien intéressante. Elle nous apprend que ce livre précieux, qui nous a sauvé le texte de „De administrando imperio“, appartenait à la bibliothèque d'un membre de la famille impériale. Comme M. Koliaş observe justement, c'est Michel Psellos qui nous transmet le souvenir de la bibliophilie de Jean Doukas. Voilà l'aveu, fort significatif, de ce contemporain: „Donc, pour la stratégie du temps de ces anciens et tant illustres Césars, et pour tous les traits d'audace et les succès par lesquels se sont signalés les Adrien et les Trajan et ceux de la même famille, il en est venu au point de se ranger à côté d'eux dans cette science, non

¹ Michel Psellos, éd. E. Renauld, II, Paris 1928, p. 150.

² Anne Comnène, *Alexiade* II. 6., éd. B. Leib, I, Paris 1937, pp. 81—84; cf. F. Chalandon, *Les Comnènes*, I, pp. 45, 53. — Je tiens à rappeler que dans son article M. Koliaş a négligé, par rapport à la vie de Jean Doukas, plusieurs renseignements précieux. La carrière du César ne fut pas terminée en 1073, quand, revenant de la captivité turque, il prit l'habit monastique. Après une période de vie monastique, il doit avoir retourné à la cour impériale. Dans le passage indiqué ci-dessus, Anne Comnène dit expressément qu'en 1081 Jean Doukas se trouvait sur ses terres. Au XVII-e siècle, Du Cange avait déjà des vues parfaitement justes sur ces problèmes (*Familiae Byzantinae, Lutetiae Parisiorum* 1680, p. 164).

pas par accident, non pas par hasard, mais par l'étude approfondie des livres de tactique, de stratégie, de poliorcétique, et de tous les ouvrages composés par les Elien et les Apollodore.¹ Il ne nous surprend donc nullement que Jean Doukas ait fait copier pour sa bibliothèque le livre „De administrando imperio“, cet ouvrage de caractère confidentiel, dont le manuscrit était gardé — comme j'ai remarqué dans mon ouvrage cité plus haut — à la cour impériale.

¹ Traduction de M. E. Renaud, éd. cit., II. p. 181.

Šta su nazivali Jadranskim Morem Herodot i Hekataios

Grgr Novak

Pitanje šta se u doba prije rimskog osvojenja jadranskih obala nazivalo Jadranskim, a što Jonskim morem, nije još uvijek raščišćeno.

E. Meyer kaže, da su Grci u doba Herodotovo po mjestu Adrii nazivali cijeli kraj oko toga mjesta, ubrajajući tamo i venetsku zemlju ὁ Ἀδρίας¹. Tako, kaže, E. Meyer, treba razumjeti Herodota.

Ta se E. Meyerova tvrdnja ne može prihvatiti, jer je očito, da se kod Herodota radi o Jadranskom Moru, a ne o kraju oko Adrie.

Dobro je primjetio Heinrich Stein u izdanju Herodota, Berlin, Weidmann 1901, sv. I, str. 185, u opasci k Herodot I, 163: τὸν Ἀδρίην, sc. κόλπον, i dodao „noch IV 33, 6; V, 9, 12“. Isti Stein uz Her. IV 33, 6 u opasci kaže ἐπὶ τὸν Ἀδρίην, wo die Strasse wahrscheinlich die Stadt Apollonia berührte. I kod Her. V 9, 12 je jasno, da se tu govori o Enetima na Jadranskom Moru, a nipošto da se tako naziva cijeli kraj oko Adrie: κατῆκιν δὲ τούτων τοὺς ὄθρους ἀγχοῦ Ἑνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ. Ovdje Herodot hoće da istakne ove Enete na Jadranskom Moru od onih Eneta, koje on spominje u I 196, a koji su bili susjedi Grka.

Isto tako treba ispraviti tvrduje, iznesene u Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, da kod Euripida i možda Hekataiosa „Adria“ samo „den innersten Winkel vor der Pomündung und dem Veneter-Gestade bedeutete, während auf die Gesamtheit des Meeres der streng genommen nur der Umgebung der Strasse von Otranto zukommende Name Ἰόνιος κόλπος, πόντος ausgedehnt wurde“. Tek je kasnije sa proširenjem sirakuških kolonija na italiskim i ilirskim obalama ime Adria pro-

¹ E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, Bd. III, II Auflage, Stuttgart 1937, p. 635.

šireno dalje prema jugu, pa ga se sad uzimalo do Mons Garganus, kako to čini Dionysios Periegetes i Ptolemej, a sada do Hidruntskog puta, kako to čini Isokrates, Skylaks, Polybije, Mela i Plinije¹.

Iz Hekataiosa kod Stjepana Bizantijskog "Ἀδρία πόλις, καὶ παρ' αὐτὴν κόλπος Ἀδρίας καὶ ποταμὸς ὅμοιος ὥς Ἑκαταῖος"² ne može se nipošto izvesti, da se samo more oko Adrie zvalo Ἀδρίας, nego da je grad Ἀδρία bio na moru, koje se zvalo Ἀδρίας i blizu rijeke koja se isto tako zvala. Do koje je geografske širine Hekataios Jadransko more zvao tim imenom mi možemo da utvrdimo iz drugih mjesta istoga pisca.

Isti nam je Stjepan Bizantijski sačuvao iz Hekataiosa i ovo: Λιβυρνοί, ἔθνος προσεχὲς τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου³. Osim toga sačuvao nam je isti Stjepan iz Hekataiosa i ovo: Ἀβροί, ἔθνος πρὸς τῷ Ἀδρίᾳ Ταυλαντίνων, προσεχὲς τοῖς χελιδονίοις, ὥς Ἑκαταῖος⁴.

Mi vidimo, da je Hekataios označio, da se na Jadranskom Moru, i to u njegovom „unutrašnjem dijelu“ nalaze i Liburni, za koje je vrlo dobro poznato, da su nastavali na istočnoj obali Jadrana sve do rijeke Krke, a i nešto uz njenu lijevu obalu, dakle svakako do širine današnjeg Šibenika.

Prema tome već je na ovom mjestu pojam mora „Adria“ proširen kod Hekataiosa daleko na jug od grada Adrie i ušća Pada, kad su Liburni u njegovom ἐνδοτέρῳ μέρει.

Iz drugog mjesta Hekataiosa vidimo, da su Abroi živjeli na moru Adrii, da su oni pleme ilirskih Taulantia, susjedi Helidonijsima.

Za Taulantie nam je tačnije poznato gdje su oni živjeli u V i IV stoljeću iz savremenih pisaca, Tukidida i Pseudoskylaksa. Tukidid im označuje boravište ovako: Ἐπίδαμνός ἐστι πόλις

¹ Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Bd. I, 418, s. v. Adria (napisao Partsch). Partschove tvrdnje usvoja i opetuje Büchner u istoj encyclopediji, XVIII, HB, 1897.

² Stephani Byzantii Ethniconum quae supersunt, I, rec. Meinecke, Berlin 1849, p. 28; Hecataei Fragmenta 58, u Fragmenta historicorum graecorum, I, Paris, Didot 1874, p. 4.

³ Stephani Byzantii, o. c., ed. cit., p. 415; Hecataei Fragmenta 61, u Fragmenta Historicorum Graecorum, Paris, Didot, 1874, p. 4.

⁴ Stephani Byzantii, o. c., ed. cit., p. 9; Hecataei Fragmenta 69, ed. cit., p. 4.

ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι τὸν Ἴονιον κόλπον · προσοικοῦσι δ' αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικὸν ἔθνος¹. Slično i Pseudoskylaks: Ταυλαντίων δὲ ἐστὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνός ἐστι².

Kako su, po tvrdjenju samog Hekataiosa, Abroi jedno pleme Taulantijaca, nema nikakove sumnje da su i oni nastavali negdje u okolici Epidamnosa, Drača. Monte Gargano nalazi se na 41° 50' — 41° 57' geografske širine, Drač na 41° 20'. Iz toga slijedi, da se još u doba Hekataiosa Jadransko More nazivalo imenom Adria sve do linije Monte Gargano — Drač.

Ali Hekataios stavlja i Istru i Istrije u Jonsko More: Ἰστρία, χώρα κατὰ τὸν Ἴονιον κόλπον. οἱ οἰκοῦντες Ἰστροὶ καὶ Ἰστριοὶ³, a na drugom mjestu Ἰστροὶ, ἔθνος ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ⁴.

Iz svega toga možemo kazati samo to, da je Hekataios upotrebljavao isto tako ime „Adria“ za Jadransko More do Otranta, kao i ime „Jonjski Zaliv“ za isto more.

Ni iz Herodota se nipošto ne može zaključiti ono što je zaključio Partsch, da on (Herodot) naziva Adrijom samo „den innersten Winkel vor der Pomündung und dem Veneter Gestade“, a za cjelokupni Jadran da on uzima ime Jonsko More.

Herodot spominje Jonsko More na tri mjesta, i to VI 127, VII 20 i IX 92. U IX 92 stavlja Herodot Apolloniju u Jonsko More: Ἀπολλωνίης δὲ τῆς ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ. I Epidamnosa je Herodotu u Jonskom Moru: .. ἐκ δὲ τοῦ κόλπου τοῦ Ἰονίου Ἀμφίμητος Ἐπιστρόφου Ἐπιδάμνιος· οὗτος δὲ ἐκ τοῦ Ἰονίου κόλπου.

Iz Herodotovog opisa u VII 20 kako su Mysijci i Teukri prodrli preko Bospora u Evropu, prije trojskih vremena i podvlastili Tračane, a onda doprli do Jonskog Mora i prodrli prema jugu do Peneja (ἐπὶ τὸν Ἴονιον πόντον κατέβησαν μέχρι τε Πηνείου ποταμοῦ τὸ πρὸς μεσαμβρίας ἤλασαν). vidimo samo potvrdu onoga što smo gore kazali. Rijeka Penej teče najjužnije do 39° 30' sjeverne širine, a najsjevernije na samom ušću na 39° 55' sjeverne širine, dok se Epidamnosa nalazi na 41° 20' sjeverne širine, a Apollonia na 40° 40' iste širine. Iz ovoga se vidi, da su spome-

¹ Thucydidis *Historiae* I, 24, rec. Hude, Lipsiae, Teubner 1906, p. 31.

² Scylacis Caryandensis *Periplus* 26, Geographi Graeci Minores, rec. C. Müllerus, Paris, Didot 1855, p. 32.

³ Steph. Byz., rec. Meinecke, op. cit., p. 340.

⁴ Steph. Byz., rec. Meinecke, op. cit., p. 415 — FHG. I, p. 4.

nuti narodi prodrli na Jonsko More negdje okoA pollonie i Epidamnosa.

Prema tome je najsjeverniji grad, koji Herodot stavlja u Jonsko More, Epidamnus, i ne smije se kazati, pozivajući se na Herodota, da je on nazivao istim imenom i more sjevernije od Epidamnosa. Sta više, iz Herodotova pisanja o Jadranskom Moru vidi se očito, da on nipošto ne misli pod tim imenom samo kraj oko ušća Pada i uz venetsku obalu, nego širok zaliv Jadrana, možda do Otrantskih Vratiju, kad kaže: Οι δὲ Φωκαῖες οὗτοι ναυπλῖσι μακρῆσι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, καὶ τὸν τε Ἀδρίην καὶ τὴν Τυρσηνίην καὶ τὴν Ἰβηρίην καὶ τὸν Τάρτησσὸν οὗτοί εἰσι οἱ καταδέξαντες¹.

Na drugom mjestu pripovijeda Herodot kako Deljani kažu, da „svet prinos“ (ἱρὰ ἐνδεδεμένα) ἐν καλᾷ πυρῶν ἐξ Ὑπερβορέων dolazi k Skitima, a onda ga susjedi predavaju susjedima sve dalje πρὸς ἐσπέρης ἐκαστάτω ἐπὶ τὸν Ἀδρίην. Otud se šalje dalje na jug, te ga prvi od Helena dobivaju Dodonjani².

¹ Herodot, I 163, ed. Holder, Pragae, Tempsky 1886, p. 81.

² Herodot, IV 33, ed. cit., p. 321.

Братья Василия I.

Г. Острогорский

Сообщая о мѣстахъ погребенія византійскихъ императоровъ и ихъ ближайшихъ родственниковъ, Книга о церемоніяхъ Константина Багрянороднаго, между прочимъ, отмѣчаетъ, что въ монастырѣ св. Евфиміи, были похоронены „Маріанъ, бывший domestikomъ Схолъ, и Симватій, братъ его, оба братья Василия, христолюбиваго государя“¹.

Что намъ извѣстно объ этихъ братьяхъ Василия I? Извѣстно намъ о нихъ очень немного, но все же наши повѣствовательные источники упоминаютъ и Маріана и Симватія, какъ братьевъ Василия. Однако, упоминанія эти настолько кратки и неясны, что не были правильно поняты изслѣдователями. Такъ Дюканжъ знаетъ лишь одного брата Василия I — Маріана². Бюри также только Маріана признаетъ братомъ Василия, а относительно Симватія специально старается доказать, что онъ не былъ братомъ основателя Македонской династіи³. Повидимому, Бюри не замѣтилъ выше приведеннаго свидѣтельства Книги о церемоніяхъ, во времена же Дюканжа это произведение, какъ извѣстно, было еще недоступно. Фогтъ, который, насколько мы видимъ, тоже не обратилъ вниманія на свидѣтельство Книги о церемоніяхъ, все же говоритъ въ одномъ мѣстѣ о Маріанѣ и Симватіи, какъ о братьяхъ Василия⁴. Но и въ монографіи Фогта, специально посвященной Василию I, родственныя отношенія этого императора представлены далеко неясно. Такъ, Асилеонъ, названный здѣсь первоначально правильно двоюроднымъ братомъ Василия⁵, въ дальнѣйшемъ является въ качествѣ его брата⁶, а въ третьемъ мѣстѣ Маріанъ и Асилеонъ фигурируютъ просто какъ друзья Василия⁷. На-

¹ *De caerim.*, p. 648.

² Du Cange, *Familiae byz.*, p. 138.

³ Burg, *A History of the Eastern Roman Empire* (1912), pp. 458—459.

⁴ Vogt, *Basile I* (1908), p. 41: Symbatios et Marianos, frères de Basile.

⁵ *Loc. cit.*: Asyléon, son cousin.

⁶ *Op. cit.*, p. 384: Asyléon, frère de Basile.

⁷ *Op. cit.*, p. 152: deux amis de l'empereur, Asyléon et Marianos.

конецъ, Адонтъ, послѣдній изслѣдователь, занимавшійся семейной исторіей Василия I, насчитываетъ трехъ братьевъ Василия, т. е. кромѣ дѣйствительно засвидѣтельствованныхъ Мариана и Симватія, еще и Варду¹.

При такой неясности и разнорѣчивости указаній наиболѣе компетентныхъ изслѣдователей, намъ кажется не лишнимъ сопоставить и разсмотрѣть свидѣтельства, упоминающія о братьяхъ основателя Македонской династіи. Продѣлать такое изслѣдованіе интересно, прежде всего, въ методологическомъ отношеніи, такъ какъ оно намъ покажетъ, находятся ли свидѣтельства нашихъ повѣствовательныхъ источниковъ въ согласіи съ выше приведеннымъ показаніемъ Книги о церемоніяхъ.

Какъ мы уже сказали, свидѣтельства о братьяхъ Василия I, которыми мы располагаемъ, весьма скудны и незначительны, какъ незначительна была и сыгранная ими въ исторіи роль. Въ сущности, ихъ историческая роль ограничивается соучастіемъ въ двухъ самыхъ темныхъ дѣяніяхъ Василия Македонянина: въ убійствѣ кесаря Варды и императора Михаила III.

Эти два убійства, проложившія Василию путь къ престолу, наиболѣе подробно и объективно описаны въ хроникѣ Симеона Логовета, гдѣ приведены и имена главныхъ соучастниковъ Василия. Какъ извѣстно, хроника Симеона Логовета сохранилась въ цѣломъ рядѣ списковъ и редакцій², и лишь сравнивъ главные варианты отдѣльныхъ редакцій, мы можемъ разрѣшить интересующій насъ вопросъ, запутанный предидущими изслѣдователями.

Обратимся сначала къ убійству кесаря Варды. Лица, принявшія участіе въ заговорѣ противъ Варды, подробнѣе всего перечислены въ редакціи, представленной неизданной рукописью Paris 854³. Послѣ словъ Βασίλειος ὁ παρακοιμώμενος βουλὴν ἐποίητο ἀνελεῖν τὸν καίσαρα здѣсь говорится: ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφὸς

¹ N. Adontz, *L'âge et l'origine de Basile I*, Byzantion 9 (1934), p. 231.

² Ср. В. Г. Васильевскій, *Хроника Логовета на славянскомъ и греческомъ*, Виз. Врем., 2 (1895), с. 78 сл.; Г. Острогорскій, *Славянскій переводъ хроники Симеона Логовета*, Semin. Konj., 5 (1932) 17 сл.

³ Разночтенія изъ этой рукописи приводитъ П. С. Шестокъ-овъ, *Парижская рукопись хроники Симеона Логовета*, Виз. Врем., 4 (1897), с. 167 сл. Списки убійцъ кесаря Варды въ различныхъ редакціяхъ хроники Логовета приведены нами уже въ указанномъ изслѣдованіи, с. 26.

καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἀσύριος Λέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦραῖς.

Итакъ, Маріанъ здѣсь прямо названъ братомъ Василія. Приведенный же здѣсь вслѣдъ за нимъ Симватій отнюдь не является братомъ Василія Македоняна. Это — зять самого кесаря Варды, патрицій и логоѣтъ дрома Симватія, котораго Василій привлекъ на свою сторону общаніемъ кесарскаго званія. О немъ наши источники сообщаютъ довольно подробныя свѣдѣнія¹: въ заговорѣ противъ Варды онъ былъ главнымъ сподвижникомъ Василія. Названный же вслѣдъ за нимъ Варда былъ братъ Симватія, также примкнувшій къ заговору. Такимъ образомъ, слово ἀδελφός, прибавленное къ его имени, слѣдуетъ понимать въ смыслѣ „братъ Симватія“. Этого не понимая новѣйшій изслѣдователь исторіи Василія I — Адонтцъ, но все это прекрасно понималъ уже т. наз. Псевдо-Симеонъ. Какъ мы указывали въ другомъ мѣстѣ², хроника Псевдо-Симеона, несмотря на весьма значительныя отклоненія, принадлежитъ къ группѣ Симеона Логоѣта; исходить же она изъ редакціи, легшей въ основу рукописи Paris. 854. Интересующій насъ отрывокъ покажетъ это съ особенной ясностью. Здѣсь Псевдо-Симеонъ явно слѣдуетъ за редакціей, представленной въ Paris. 854, но вноситъ извѣстныя добавленія, которыя въ данномъ случаѣ вполне умѣстны и способствуютъ уразумѣнію текста: ἦσαν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαρνανός ὁ ἀδελφός αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Καίσαρος καὶ Βάρδας ὁ ἀδελφός Συμβατίου καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Λέων ὁ Ἀσύριος ἐξάδελφος αὐτοῦ, Ἰωάννης τε ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦραῖς³.

Итакъ, Псевдо-Симеонъ нарочито подчеркиваетъ, что Симватій, о которомъ здѣсь идетъ рѣчь, былъ зятемъ кесаря Варды, а поименованный вслѣдъ затѣмъ Варда — братомъ Симватія. Двоюроднаго брата Василія I — Асилеона Псевдо-Симеонъ, слѣдуя за редакціей Paris. 854, но не понимая содержащейся въ ней игры словъ, превратилъ въ Льва Ассирійца.

Продолжатель Георгія Амартола называетъ Асилеона

¹ Theod. Melit., p. 169 sqq. (и другіе изводы С. Логоѣта); Theoph. cont., p. 205; Genesios, p. 106. Ср. и Вугу, op. cit., p. 170 sqq.; Vogt, op. cit., p. 36 sqq.

² Г. Острогорскій, *ук. соч.*, с. 18 сл.

³ Sym. Mag., ed. Bonn., p. 678, 9.

обычнымъ именемъ, но списокъ соучастниковъ Василя у него сокращенъ, не указано даже родство Маріана съ Василиемъ: *ὑπῆρχε δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς καὶ Συμβάτιος καὶ Ἀσουλῶν ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦραῖς*¹. Еще короче списокъ у Льва Грамматика, который вообще склоненъ къ произвольнымъ сокращеніямъ² и который въ данномъ случаѣ опускаетъ даже главнаго соучастника преступленія — логоѳета Симватія, называя лишь слѣдующихъ лицъ: *Μαριανὸς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦραῖς*³. Въ отличіе отъ Льва Грамматика, рукопись Vat. 1807 въ общемъ обладаетъ высокими качествами и, наряду съ Paris. 854, изъ всѣхъ извѣстныхъ намъ рукописей, повидимому, наиболѣе близка исконному тексту Логоѳета, представляя въ то же время редакцію, къ который особенно близокъ славянскій переводъ Логоѳета⁴. Но при перечисленіи заговорщиковъ противъ кесаря Варды Vat. 1807 допускаетъ сокращенія, говоря: *ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανός, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας, ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος*...⁵. Совершенно такъ же и Славянскій переводъ, подтверждая тѣмъ лишній разъ наше мнѣніе объ особенной близости славянскаго текста въ редакціи Vat. 1807, опускаетъ Асилея и Петра Болгарина, сообщая: *εἰς ταῦτα καὶ σέβηται: Μαρῖαν, братъ его, и Симватіе и Варда, братъ его, и Ἰωῆ Χάλδο, и Κωνσταντῖν Τοῦραῖς*⁶.

Особо слѣдуетъ отмѣтить редакцію Θεодосія Мелитинскаго, у котораго интересное насъ мѣсто читается такъ:

¹ Georg. Mon. cont., ed. Bonn., p. 830; ed. Muralt, p. 740, 17.

² Г. Острогорскій, *ук. соч.*, с. 34.

³ Leo Gram., ed. Bonn., p. 244, 5.

⁴ Г. Острогорскій, *ук. соч.*, с. 33 сл.

⁵ С. П. Шестаковъ, *О рукописяхъ Симеона Логоѳета*, Виз. Врем., 5 (1898), с. 21 отмѣчаетъ здѣсь пропускъ переписчика: очевидно выпали слова καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦραῖς.

⁶ Изд. Срезневскаго, с. 107. — В. Г. Васильевскій, *ук. соч.*, с. 131 и В. Н. Златарскій, *Извѣстията на българитѣ въ хрониката на Симеона Ментафраста и Логотета*, Сборникъ за нар. умотв. и книжн., 24, с. 16 полагаютъ, что славянскій переводчикъ не назвалъ среди заговорщиковъ Петра Болгарина изъ патристическихъ чувствъ. Но, какъ мы видѣли, онъ пропущенъ уже и въ Vat. 1807. Напротивъ, въ разсказъ объ убійствѣ Михаила III тотъ же славянскій переводчикъ не убоился отмѣтить весьма активную роль Петра Болгарина (Срезневскій, с. 110).

ὁπῆρχεν δὲ ἐν τῇ βουλῇ Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ, Ἀσυλαίων δ' ἐξαδελφὸς αὐτοῦ, καὶ Πέτρος ὁ Βούλγαρος, καὶ Ἰωάννης ὁ Χάλδος, καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦαρῶς¹. Какъ видимъ, у Θεодосία списокъ столь же полонъ, какъ въ Paris. 854 и у Псевдо-Симеона. Но послѣ имени Варды Θεодосίη вмѣсто ἀδελφὸς даетъ ошибочное чтеніе ἀδελφοὶ и тѣмъ вноситъ немалую путаницу, создавая впечатлѣніе, будто не только Маріанъ, но и упомянутые² вслѣдъ за нимъ Симватій и Варда были братьями Василия³.

Обратимся теперь къ убійству Михаила III. Въ этомъ убійствѣ логоеетъ Симватій, а равно и его братъ Варда уже не принимали участія, ибо послѣ убійства кесаря Варды между Симватіемъ и Василиемъ произошелъ разрывъ: не получивъ кесарскаго званія, обѣщаннаго ему за соучастіе въ убійствѣ своего тестя, обманутый Симватій возсталъ на Василия и былъ въ послѣдствіи ослѣпленъ. Всѣ же остальные сподвижники Василия, знакомые намъ по участию въ убійствѣ кесаря Варды, помогали Василию и при убійствѣ императора Михаила III. При соединилосъ къ нимъ и еще нѣсколько новыхъ лицъ, въ ихъ числѣ и братъ Василия — Симватій. Впрочемъ на долю обоихъ братьевъ Василия, и Маріана и Симватія, выпала лишь подсобная роль. Пока часть заговорщиковъ, Іоаннъ Халдъ, персь Яковица и болгаринъ Петръ, расправлялись съ царемъ и его защитниками, братья Василия съ другими заговорщиками стояли на стражѣ: Μαριανὸς δὲ καὶ Βάρδας ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ βαίκτορος καὶ Συμβάτιος ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου καὶ Ἀσυλαίων ἐξαδελφὸς Βασιλείου καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Τοῦαρῶς ἵσταντο πρὸς φυλακὴν ἔξοθεν.

Таковъ этотъ текстъ въ редакціи продолжателя Георгія Амартола⁴, которая, какъ уже замѣтилъ Бьюри⁵, въ данномъ случаѣ несомнѣнно заслуживаетъ предпочтеніе и передъ Львомъ Грамматикомъ и передъ Θεодосіемъ Мелитинскимъ⁶. Повиди-

¹ Theod. Melit., ed. Tafel, p. 170.

² Та же путаница и въ рукописяхъ Palat. 86 и Vat. 153. См. Шестаковъ, Виз. Врем., 5 (1898), с. 50 и варианты у Муральта, Георгій Амартолъ, с. 740.

³ Ed. Muralt, p. 750, 1; ed. Bonn., p. 827, 11.

⁴ Bury, *op. cit.*, p. 458, n. 2.

⁵ Cf. Leo Gramm., p. 251, 11 гдѣ большой пропускъ ex homoeoteleio (τοῦ βαίκτορος — Βασιλείου); Theod. Mel., p. 175, гдѣ вмѣсто ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου читается οἱ ἀδελφοὶ Β.

мому, то же чтение даютъ и рукописи Paris. 854 и Vat. 1087, такъ какъ къ этому мѣсту Шестаковъ изъ нихъ не приводитъ разнотеній; а эти обѣ рукописи, какъ мы уже указывали, представляютъ наилучшія изъ доселѣ извѣстныхъ редакцій хроники Симеона Логоѣта. Совершенно соотвѣтствуетъ этому чтенію и текстъ Славянскаго перевода, который, какъ мы знаемъ, особенно близокъ къ редакціи Vat. 1807: Маріа¹ же и Варда, ѿ² цѣ Касиліа ректора, и Симватіе, братъ Касиліевъ, и Асилеи, братъ³ Касиліевъ, и Костандинъ Тождар, си¹ стоахъ на стражи кѣляхъ².

Маріанъ здѣсь не названъ братомъ Василия, и можно было бы поставить вопросъ, имѣется ли тутъ въ виду Маріанъ, братъ Василия, участвовавшій уже въ заговорѣ противъ кесаря Варды, или же Маріанъ, сынъ Петроны, послѣ убійства Михаила III всенародно провозгласившій Василия самодержцемъ на константинопольской площади³. Что здѣсь дѣйствительно имѣется въ виду Маріанъ — братъ Василия, доказываютъ, однако, дальнѣйшія сообщенія нашей хроники. Лѣтописецъ рассказываетъ, что впослѣдствіи Богъ покаралъ убійцъ Михаила III; не миновала кара и Маріана (миновавъ, правда, главное дѣйствующее лицо — самого Василия): упавъ съ лошади, онъ поранилъ ногу и впослѣдствіи умеръ отъ зараженія крови. Въ этомъ повѣствованіи Маріанъ прямо названъ братомъ царя Василия — ὁ ἀδελφὸς τοῦ βασιλέως⁴.

Симватій въ выше приведенномъ текстѣ прямо названъ братомъ Василия, а Асилеонъ двоюроднымъ братомъ Василия⁵.

¹ Словечко „си“ соотвѣтствуетъ ὁμοι, которое отсутствуетъ у Georg. Mon., но имѣется у Theod. Mel., p. 175.

² Изд. Срезневскаго, с. 110.

³ Sym. Log., Georg. Mon. cont., p. 839, 5; Theod. Mel., p. 175; Слав. перев., с. 111.

⁴ Sym. Log., Georg. Mon. cont., p. 840, 5; Theod. Mel., p. 177; Слав. перев. 111: ѿрекъ братъ.

⁵ Какъ извѣстно, ἑτερόδελφος можетъ значить и племянникъ и двоюродный братъ. Но въ живомъ разговорномъ языкѣ слово ἑτερόδελφος все болѣе приобретало это последнее значеніе, которое въ X в., когда была написана хроника Логоѣта, несомнѣнно уже было преобладающимъ. Да и по сообщеніямъ возраста вѣроятнѣе, что Асилеонъ былъ двоюроднымъ братомъ Василия, такъ какъ врядъ ли у Василия въ то время могъ быть уже вполне взрослый племянникъ, способный къ той весьма активной роли, которую сыгралъ въ убійствѣ Михаила III Асилеонъ.

Быюри высказалъ предположеніе, что рѣчь здѣсь идетъ не о Василии Македоняѣ, а о Василии ректорѣ, отцомъ котораго названъ Варда, поименованный передъ Симватіемъ и Асилеонъ¹. Но это предположеніе ошибочно. Въ упомянутомъ уже повѣствованіи о божьихъ карахъ, ниспосланныхъ убійцамъ Михаила III, Асилеонъ прямо названъ двоюроднымъ братомъ царя (ὁ δὲ ἐξάδελφος τοῦ βασιλέως Ἀσυλέων). Слѣдовательно, и въ текстѣ, перечисляющемъ лицъ, стоявшихъ на часахъ во время расправы съ Михаиломъ III, указаніе Ἀσυλαίων ἐξάδελφος Βασιλείου означаетъ — Асилеонъ, двоюродный братъ Василия, а указаніе Συμβάτιος ὁ ἀδελφὸς Βασιλείου — Симватій, братъ Василия Македоняна. Къ тому же и текстъ, цитированный нами изъ Книги о церемоніяхъ, совершенно ясно доказываетъ, что Симватій былъ братомъ Василия I.

Ошибку Быюри уже замѣтилъ и исправилъ Адонтцъ². Но самъ Адонтцъ впалъ въ другую ошибку, причисливъ къ братьямъ Василия, наряду съ Маріаномъ и Симватіемъ, также и Варду. Адонтцъ ссылается при этомъ на приведенный нами выше текстъ Theod. Melit. 170, гдѣ при перечисленіи участниковъ убійства кесаря Варды говорится: Μαριανὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ. Но, какъ мы видѣли, сличеніе этого мѣста съ другими редакціями хроники Логовета показываетъ, что чтеніе ἀδελφοὶ несомнѣнно ошибочно, вмѣсто ἀδελφός. Главное же, Адонтцъ не замѣтилъ, что въ этомъ текстѣ, относящемся къ убійству кесаря Варды, рѣчь идетъ о логоветѣ Симватіи, зятѣ кесаря Варды, а вовсе не о братѣ Василия, и о Вардѣ — братѣ логовета Симватія, а не о томъ Вардѣ, который участвовалъ въ убійствѣ Михаила III. Въ спискѣ же участниковъ убійства Михаила III, какъ мы только что установили, дѣйствительно фигурируетъ Симватій, котораго есть всѣ основанія считать братомъ Василия. Напротивъ, нѣтъ никакихъ основаній считать братомъ Василия упомянутаго тутъ же Варду, „отца Василия ректора“. Если бы Варда былъ братомъ Василия, то, конечно, лѣтописецъ не сталъ бы его называть отцомъ Василия ректора, а назвалъ бы братомъ Василия, какъ онъ тутъ же называетъ Симватія. Ошибка Адонтца заключается не только въ томъ, что, не сличивъ отдѣльныя ре-

¹ Bury, *op. cit.*, p. 457 sqq.

² N. Adontz, *op. cit.*, p. 230 sqq.

дакції хроники Логоѣта, онъ исходитъ какъ разъ изъ наиболѣе неудачнаго чтенія, но и въ томъ, что онъ совершенно упускаетъ изъ виду, что Симватій и Варда — убійцы кесаря Варды вовсе не идентичны съ Симватіемъ и Вардой — убійцами императора Михаила III.

Исправимъ, кстати, и еще одно недоразумѣніе. По мнѣнію Адонтца всѣ сподвижники Василия были сплошь армянами¹. Доказывается это путемъ натяжекъ, которые способны повергнуть читателя въ полное недоумѣніе. Не смущаетъ Адонтца даже то, что двое изъ заговорщиковъ прямо названы персами, а одинъ болгаринѡмъ. „Ils ne sont pas perses, mais plutôt pers-arméniens“, заявляетъ онъ². И въ другомъ мѣстѣ: „Pierre le Bulgare et son neveu Léon l'Assyrien sont aussi des Arméniens. Leurs surnoms n'ont aucun rapport avec leur origine, car le neveu d'un Bulgare ne pourrait pas être un Assyrien³. Но все это сплошное недоразумѣніе, которое надлежитъ здѣсь разяснить, не входя въ обсужденіе этническихъ вопросовъ, не имѣющихъ прямого отношенія къ нашей темѣ. Никакого Льва Ассирійца вообще не существовало. Не сличивъ текстовъ различныхъ редакцій хроники Логоѣта, Адонтцъ не замѣтилъ, что упоминаемый у Псевдо-Симеона среди убійцъ кесаря Варды Λέων ὁ Ἀσσύριος (Ἀσύριος Λέων въ Paris. 854) — никто иной какъ

¹ *Ibid.* p. 229 sqq.

² *Ibid.*, p. 231. Объ Евлогіи Персѣ въ нашей хроникѣ сказано также, что онъ обратился къ этеріарху Артавазду „на своемъ языкѣ“. Согласно этому у Вигу, *op. cit.*, p. 178 читаемъ: „Eulogius called out to his fellow-countryman Artavasdos in the Persian tongue...“ Но Адонтцъ, *op. cit.* 228 пишетъ: „Euloge dit dans sa langue (en arménien) à Artavasde...“.

³ *Ibid.*, p. 229. Но даже если допустить на минуту, что обозначеніе „Болгаринъ“ не имѣло этническаго значенія (хотя мы и не понимаемъ, какое другое значеніе оно могло имѣть?) и что Петръ Болгаринъ не былъ болгаринѡмъ, то все же не ясно, почему онъ долженъ былъ быть именно армяниномъ? Это уже секретъ изобрѣтателя. Превративъ же такимъ способомъ въ армянъ и персовъ Евлогія и Яковицу и болгарина Петра, Адонтцъ за компанію превращаетъ въ такового и Іонна Халда, разсуждая такъ: „Vu que les autres conjurés sont tous d'origine arménienne, il est probable qu'il était de la même nationalité“. Въ дѣйствительности же армянскаго происхожденія, какъ извѣстно, были сами Василий I и кесаря Варды (и этого, казалось бы, достаточно для того, чтобы признать значительную роль армянскаго элемента въ византийской жизни того времени), но кромѣ ихъ родственниковъ намъ среди выше упомянутыхъ сподвижниковъ Василия I никакихъ армянъ обнаружить не удалось.

Асилеонъ, двоюродный братъ Василія. Какъ мы выше отмѣтили и какъ указалъ уже Шестаковъ¹, редакція Paris. 854, а вслѣдъ за ней, не совсѣмъ удачно, и Псевдо-Симеонъ, въ этомъ мѣстѣ допускають игру словъ; въ остальныхъ же случаяхъ и Paris. 854 и Псевдо-Симеонъ называютъ Асилеона его обычнымъ именемъ, такъ же какъ и всѣ прочія редакціи. Асилеонъ же былъ, какъ намъ извѣстно, двоюроднымъ братомъ Василія Македоняна, а вовсе не Петра Болгарина. Слѣдовательно, когда въ спискѣ заговорщиковъ противъ жизни кесаря Варды говорится Ἀσυλέων ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ, — это означаетъ „двоюродный братъ Василія“, и насъ не должно смущать, что названъ здѣсь Асилеонъ на довольно большомъ разстояніи отъ Василія, причѣмъ въ однѣхъ редакціяхъ онъ приводится до, а въ другихъ послѣ Петра Болгарина. Итакъ, „Левъ Ассиріецъ“ есть просто насмѣшливое обозначеніе для Асилеона, двоюроднаго брата Василія I. Никакого отношенія этотъ „Левъ Ассиріецъ“ къ Петру Болгарину не имѣлъ, — и по нашему крайнему разумнію нѣтъ никакихъ основаній сомнѣваться въ томъ, что Петръ Болгаринъ и былъ болгаринѣмъ.

О дальнѣйшей судьбѣ Асилеона и обоихъ родныхъ братьевъ Василія I, Маріана и Симватія, извѣстно очень мало. Объ Асилеонѣ мы знаемъ только, что, проживая въ своемъ имѣніи, куда его выслалъ Василій, онъ былъ убитъ собственными рабами за жестокое съ ними обращеніе. Маріанъ, какъ видно изъ Книги о церемоніяхъ, занималъ одно время постъ доместика Схолъ, — постъ очень высокій, такъ какъ въ это время со званіемъ доместика Схолъ обычно соединялись функции главнокомандующаго всей царской арміи. Умеръ Маріанъ отъ гангрены, повредивъ ногу при паденіи съ лошади. О Симватіи же известно только то, что онъ, такъ же какъ и Маріанъ, былъ похороненъ въ монастырѣ св. Евфиміи. Но интересно, что, какъ ни мало сообщаютъ наши источники о братьяхъ Василія I, хронографія отмѣчаетъ тѣхъ же двухъ братьевъ Василія, что и Книга о церемоніяхъ. Въ полномъ согласіи съ данными Книги Константина Порфиророднаго, хроника Симеона Логоета братьями Василія I называетъ Маріана и Симватія и, такъ же какъ Книга о церемоніяхъ, знаетъ только этихъ двухъ братьевъ основателя Македонской династіи.

¹ Шестаковъ, Виз. Врем., 4 (1897), с. 176.

Падането на Бисмарка и българският въпросъ

Отъ Ив. Панайотовъ

На 18 мартъ 1890 год. канцлерътъ на германската империя и министъръ-председателътъ на Прусия, князь Бисмаркъ, напустна поста си. Това събитие имѣ голѣми послѣдствия за историята на Германия, за историята на Европа и, до известна степенъ, за историята на Близкия Изтокъ. Общеприето е да се мисли, че падането на Бисмарка е събитие тѣсно свързано съ вътрешната политика на Германия. Въ сжщностъ, поводътъ за тази оставка и личнитѣ недоразумения между Кайзеръ и Канцлеръ бѣха подсилени отъ външно-политически причини и затова оставката на Бисмарка трѣбва да се смѣта като събитие отъ външно-политически характеръ.

Външната политика на Бисмарка почиваше на началата на добросѣседски отношения съ Русия. Това разрешаваше сжщевременно два жизнени за Германия въпроса: приятелството на Германия съ Русия отнемаше охотата на последната да търси приятелството на Франция, като въ сжщото време позволяваше на Германия да надзирава балканската политика на Русия и да посрѣдничаетъ за миролюбивото уреждане на спороветъ между Русия и Австрия. Тѣзи разбирания на Бисмарка намѣриха изразъ въ руско-нѣмския договоръ за преусигуровка¹ подписанъ на 18 юний 1887 год. Договорътъ за преусигуровка, обаче, не отговаряше на разбиранията на Вилхелма II, дошелъ на престола следъ подписването му. Този договоръ признаваше „историческитѣ права“, които Русия бѣше придобила на Балканитѣ, особено въ България и Източна Румелия — нѣщо въ ущърбъ на съюзницата Австрия — и позволяваше на Русия да се настани на Босфора — нѣщо въ ущърбъ на „приятелката“ Англия. Въ замѣна на тѣзи отстъпки, направени тайно за смѣтка на съюзници и приятели, германското правителство очакваше

¹ За текста и сжщността на договора вж. Ив. Панайотовъ, *Руско-нѣмскитѣ отношения и българскиятъ въпросъ презъ 1887 год.*, София 1934, глава III.

охлаждение въ отношенията на Русия съ Франция и помирение на Русия съ Австрия. Въ сжщностъ, противно на духа на договора, отношенията между Русия и Франция ставаха все по-сърдечни, а отношенията между Русия и Австрия, поради българския въпросъ, ставаха все по-враждебни. На това отгоре, и отношенията на Русия съ Германия, поради противогерманската стопанска политика на Русия и поради непрекъснатото струпване на руски войски на германската граница, бѣха силно влошени. Даже разривътъ между Кайзеръ и Канцлеръ избухна отъ факта, че последниятъ не бѣ своевременно докладвалъ донесенията на германския консулъ въ Киевъ за масови съсрѣдоточения на руски войски на австрийската и германската граница. Така падането на Бисмарка, макаръ и причинено отъ вътрешно-политически причини, упражни въздействие по-скоро върху външната политика на Германия, като доведе до неподновяване на руско-нѣмския договоръ за преусигуровка и наложи промѣна въ германската политика по българския въпросъ.

Известно е, че, поради противодействието на Русия, Портата и Великитѣ сили отказаха да признаятъ князь Фердинандъ като законенъ князь на българския народъ. Съ това непризнаване въ България се създаде положение на несигурностъ, което даваше оправдание на недоволнитѣ въ страната елементи да се борятъ противъ установения отъ князь Фердинанда редъ. Положението се усложняваше и отъ факта, какво руското правителство прибѣгваше до всички възможни сръдства само и само да принуди князь Фердинандъ да напусне България. Поставено въ безизходно положение българското правителство често обръщаше погледитѣ си къмъ Европа, ала безъ резултатъ. Италия симпатизираше на българското правителство, но не бѣше въ състояние да окаже сериозна подкрепа. Франция се мъчеше да влѣзе въ съюзни отношения съ Русия, затова поддържаше руската политика противъ България. До сега дейна по българскитѣ работи, английската политика, отъ известно време, бѣше изпаднала въ голѣмо безразличие, като разчиташе, че нейнитѣ интереси на Балканитѣ сж добре защитени отъ Австрия¹. Германия се намираше въ договорни от-

¹ Queen Victoria, *Letters of*, Third Series, London 1930, т. II, стр. 437.

ношения съ Русия, та вземаше, макаръ и привидно, руската страна по въпроса. Отъ редъ години Бисмаркъ защищаваше становището, че Берлинският договоръ бѣ раздѣлил Балканитѣ на две сфери на влияние, и че Сърбия лежи въ австрийската, а България — въ руската сфера на влияние. Следователно, по мнението на Бисмарка, руската политика въ България не е въ разрѣзъ, нито съ постановленията на Берлинския договоръ, нито съ духа на австро-нѣмския договоръ отъ 1879 год. Освенъ това, по мнението на Бисмарка, съюзътъ между Австрия и Германия е отбранителенъ и, следователно, Германия не одобрява нападателната австрийска политика на Балканитѣ и не желае да бѣде увлѣчена въ война заради България и Пролитвѣ¹. Това, именно, бѣше и схващането, което легна въ основата на чл. 2 отъ договора за преусигуровка, и Бисмаркъ систематически отказваше да подкрепи българския князь и неговото правителство². Австрия, единствена отъ всички Велики сили, вземаше решително становище въ полза на България. Но поради особеното поведение на Германия, австрийското правителство едва ли можеше да направи много нѣщо за уреждането на българския въпросъ. Ако, при все това, българското правителство можѣ да преживѣе труднитѣ 1887, 1888 и 1889 години, това се дължеше, до голѣма степенъ, на такта на князь Фердинанда, на силната ржка на Стамболова и на внимателната политика спрямо Портата, която се оказа цененъ сътрудникъ въ тѣзи тежки години.

Годината 1890 е известна съ арестуването и процеса на майоръ Паница, обвиненъ въ подготовка на бунтъ противъ княза и неговото правителство. Неутрални наблюдатели на нашия политически животъ описватъ майоръ Паница, като високо патриотична личностъ, съ славно минало и съ голѣми заслуги къмъ страната³. Председателъ на македонски коми-

¹ *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*, Berlin 1922, т. V, № № 1009, 1011, 1014; т. VI, № 1352.

² Hans Rogers Madol, *Ferdinand of Bulgaria*, London 1933, стр. 44, 54.

³ Рихардъ фонъ Махъ, *Изъ българскитѣ бурни времена*, София 1929, стр. 57—61; A. Hulme Beaman, *Stambuloff*, New York 1895, стр. 159—166.

тетъ, Паница смѣташе, че действува за доброто на Македония и, следователно, за доброто на цѣлокупното отечество. Друго нѣщо, обаче, правѣше съзаклятието опасно — неговата връзка съ Русия и участието на многобройни офицери отъ българската армия. Българското правителство се възползува отъ създалото се въ странство поради процеса благоприятно за България настроение, за да направи официаленъ опитъ за признаване на князь Фердинанда, та по този начинъ да узакони установения въ страната редъ. Така на 4/16 юний 1890 год. българското правителство отправи до Високата Порта една нота, съ която искаше две нѣща: да бѣде признатъ князь Фердинандъ и да се назначатъ български владци въ Македония, съгласно постановленията на фермана отъ 1870 год. Въ нотата си българското правителство подчертаваше, че отъ петъ години насамъ то бѣ добросъвѣстно изпълнявало международнитѣ си задължения като васална държава, докато Портата бѣ избѣгвала да изпълни задълженията си като суверенна държава и, вмѣсто да признае законоизбрания князь, тя бѣ протестирала противъ избора му. Това положение на нѣщата създава условия за постоянно вълнение на духоветѣ въ България и прѣчи за нормалния животъ на страната. На второ мѣсто, нотата подчертаваше факта, какво мюсюлманитѣ, живущи въ България, се ползуватъ съ всички политически и граждански права на страната, докато българитѣ, живущи въ Турция, сж лишени, въпрѣки императорскитѣ фермани, отъ правото да иматъ свои духовни началници, които да ръководятъ църквата и да сътрудничатъ за образованието на народа. Ето защо българското правителство настояваше Портата да изпълни задълженията си спрямо българското население въ Турция. „Ако следъ това възвание, отправено къмъ справедливитѣ и човѣколюбивитѣ чувства на Високата Порта, тая последната би отказала да послуша гласа на Княжеството и да удовлетвори неговитѣ требувания, касателно признаването на Княза и на неговото правителство и признаване правата на неговата църква, то тя ще даде доказателство, че суверенниятъ дворъ е оттеглилъ отъ сега нататкъ всѣкаква протекция на васалното Княжество, като го е оставилъ на собствената му сѣдба, и Княжеското правителство би се намѣрило, за негово голѣмо съжаление, принудено да потърси въ

собственитѣ си сили срѣдствата, за да излѣзе отъ едно положение пълно съ неизвестности и опасности. . .¹.

Отъ где българското правителство черпѣше смѣлостта да отправи до сузеренния дворъ нота пълна съ енергия и заплаха? Навѣрно не отъ развитиѣ се около заговора на майоръ Паница събития. Защото имаше времена, когато опасността за българската държава и народъ бѣше далечъ по-голъма, отколкото сега. Въпрѣки размиѣритѣ на заговора, сега положението на българската държавна власт бѣше сравнително поздраво и опасността — по-малка. Подбудитѣ за тази енергична постѣпка, следователно, не можеха да лежатъ изключително въ вътрешно-политическото положение на България, а трѣбва да се търсятъ по-скоро вънъ отъ нея и то въ международното положение, създадено презъ пролѣтѣта на 1890 год. Архивнитѣ материали въ Министерството на външнитѣ работи въ София, макаръ и оскѣдни, ни даватъ да разберемъ нѣщо по въпроса. Българскиятъ агентъ въ Цариградъ, д-ръ Вълковичъ, въ преписката си съ българското правителство, говори за австрийския министъръ на външнитѣ работи, графъ Калноки, като „инициаторъ“ въ случая и дебело подчертава ролята на австрийския посланикъ въ Цариградъ, баронъ Каличе². Че австрийското правителство ще да е имало голѣмъ дѣлъ въ постѣпката на българското правителство, се вижда и отъ другъ изворъ. Още въ началото на м. априлъ с. г. графъ Калноки бѣше разкрилъ предъ германскитѣ посланици въ Виена и Цариградъ намѣренията на българското правителство да повдигне въпроса за признаването на княза следъ привършването на процеса Паница³. „Инициативата“ на графъ Калноки, сама по себе си, едва ли ще да е била достатъчно силна да накара българското правителство да държи такъвъ енергиченъ езикъ спрямо Портата. Защото и по-рано, презъ 1888 год., българското правителство бѣ правило предъ Портата подобни постѣпки, придружени отъ заплашването, че, ако не получи удовлетворение,

¹ Архива на Министерството на външнитѣ работи, дѣло № 1, 1890, Преписка — 1, нота № 4430 отъ 4/16 юлий, 1890; в. *Свобода*, бр. 373 отъ 23 юний 1890 год.

² Архива М. В. Р., телеграма № 806 отъ 5/17 юлий и рапортъ № 818 отъ 6/18 юлий 1890.

³ *Grosse Politik*, IX, № 2075 отъ 3 априлъ.

България ще обяви независимостта си¹. Ние сжщо знаемъ, че въпросътъ за български владци въ Македония бѣ повдиганъ около сжщото време по инициативата на Екзарха и подкрепенъ отъ живущитѣ въ Цариградъ македонски българи, отъ общественото мнение и отъ правителството на България². Даже нѣщо повече. Презъ есента на 1889 год. графъ Калноки се опиталъ да издействува признаването на князь Фердинанда, обаче, поради противодействието на Берлинъ и Лондонъ, тази инициатива бѣ пропаднала още въ зародиша си³. Усилията на българското правителство и инициативата на графъ Калноки не бѣха дали до сега никакъвъ резултатъ, имаше ли причини да се вѣрва, че новата австро-българска постѣпка би била направена, ако не бѣ се явилъ нѣкой новъ факторъ, който да направи възможенъ нейния успѣхъ?

Политическата обстановка презъ 1890 год. коренно се различаваше отъ обстановката презъ 1888 и 1889 година. Това се дължеше, преди всичко, на две важни събития: падането на Бисмарка, последвано отъ смѣната на германската външна политика спрямо Русия и спрямо българския въпросъ; и широко разпространенитѣ слухове за голѣми руски морски военни приготовления въ Черно-море. Тѣзи военни морски приготовления съвпадаха съ направенитѣ отъ руското правителство енергични постѣпки предъ Портата за отстранение на князь Фердинанда; така че въ Цариградъ се вѣрваше, че руското правителство може да се възползува отъ междуцарствието създадено въ Германия отъ падането на Бисмарка, за да се опита съ внезапенъ ударъ да разреши българския въпросъ⁴. Опасността отъ руска акция въ Черно-море, насочена противъ Турция или противъ България, се сподѣляше и отъ други Сили. Последнитѣ ясно съзнаваха, че въ такъвъ случай конфликтътъ едва ли ще може да бѣде ликвидиранъ и ще увлѣче, безъ съмнение, и други Сили, между които на първо мѣсто Австро-Унгария. Предъ наличността на подобна опасностъ, ние виждаме какъ държавницитѣ на Великитѣ сили се занимаватъ, презъ априлъ

¹ Turkey № 3 (1889), *Further Correspondence respecting the Affairs in the East*, London 1889, № № 277, 280, 281 и 299 отъ септ. 1888 год.

² Turkey № 3 (1889), № № 174, 177, 270, 302, 303, май — септ. 1888 и № № 592 и 598, авг. 1889.

³ Madol, п. с., сс. 53—54.

⁴ *Grosse Politik*, IX, № № 2073, 2074, 2078, мартъ-априлъ 1890.

1890 г., съ редъ предварителни въпроси, между които и въпросътъ за поведението на България въ случай на голѣмъ въоръженъ конфликтъ. Отъ поведението на България, казваше Калноки, ще зависи, преди всичко, и поведението на Ромъния. Ако България отиде съ Австрия, то Сърбия и Черна-гора, макаръ и сж въ симпатия съ Русия, ще бждатъ осждени на бездействие. Даже и поведението на Турция ще бжде повлияно, до голѣма степенъ, отъ поведението на България. Ето защо, въ името на добре разбранитѣ австрийски интереси, Австрия, по мнението на Калноки, трѣбва да бжде въ сърдечни отношения съ тази малка страна.¹

Тревогата, създадена въ международното положение, вълнуваше не само правителството на Двойната монархия, но и германското правителство. Последното знаеше добре, че една война между Русия и Австрия неминуемо ще увлѣче и Германия. Ето защо, новото германско правителство съ необикновена енергия се зае съ една двойна задача: да попрѣчи за избухването на войната и да вземе необходимитѣ мѣрки въ случай, че войната избухне. Така ние забелязваме усилена дипломатическа дейность поне въ четири различни посоки: германското правителство реши да не поднови договора си съ Русия, та по този начинъ да предупреди последната да не разчита на неутралитета на Германия въ случай на австро-руската война.² На второ мѣсто германското правителство се опита да заинтересува английското правителство и да го склони за дейно сътрудничество.³ Голѣми усилия бѣха направени предъ турското правителство да го накаратъ съ енергия да противодействува на Русия.⁴ Най-сетне, германското правителство възприе становището на графъ Калноки, относно важността на България, въ случай на голѣма война, и се опита, подобно на австрийското правителство, да направи нѣкаква услуга на българското правителство, съ цель да го привлѣче на страната си. Около това време българското правителство изпрати нотата си до Високата Порта.

Схващаше ли българското правителство важността на

¹ *Grosse Politik*, IX, № 2075 отъ 3 априлъ.

² *Grosse Politik*, VII, № 1368.

³ *Grosse Politik*, IX, № 2076 отъ 14 априлъ.

⁴ *Grosse Politik*, IX, № № 2078, 2079 и 2082, априлъ-май 1890 г.

момента, та направи постъпката си предъ Портата? Бѣше ли получило нѣкакви увѣрения, че Силитѣ ще го подкрепятъ? Архивата на Външното министерство не дава сведения по въпроса. Ние, обаче, вече имаме случай да посочимъ, че постъпката е била известна¹ на австрийското правителство и, вѣроятно, бѣ получила неговото одобрение. При все това, първитѣ постъпки предъ представителитѣ на Великитѣ сили не дадоха очаквания резултатъ. „Оконѣръ повторно ми каза, че може да се побърка повече на дѣлото, ако официално по-искаме поддръжка, която вѣроятно, споредъ казането му, щѣла да ни се откаже“, съобщава министъръ Живковъ на Стамболова². „Направени постъпки до агентитѣ да поддържатъ нотата. Отъ начало отказали, следъ това обещали да съобщатъ на правителствата си“, телеграфира Живковъ на Вълковича³. „Посланицитѣ въ Цариградъ не сж получили инструкции за подкрепа, отговаря Вълковичъ, но работата влѣзе въ добъръ пѣтъ. Има голѣма надежда за сполука“⁴. Скоро, обаче, положението става по-благоприятно за българското правителство и Вълковичъ може да съобщи: „имеючи за себе си благоприятстващитѣ намъ Сили плюсь Германия, а противъ себе си Россия...“⁵. Три дни по-късно Вълковичъ телеграфира: „Австрийскиятъ посланникъ и английскиятъ управляващъ посолството сж направили на 28 юний постъпки въ наша полза. Днесъ ще направятъ италянскиятъ и германскиятъ посланици“⁶.

Турското правителство, подобно на Великитѣ сили, отначало прие българската нота зле и съ раздражение⁷. Султанътъ и Великиятъ Везиръ бѣха признали правотата на българскитѣ искания, но намираха, че формата е зле подбрана. Не е въ реда на нѣщата васална държава да дава ноти съ подобно съдържание и тонъ до сузеренната държава⁸. Въ сжщностъ, Портата се намираше въ затруднено положение, поради натиска

¹ *Grosse Politik*, IX, № 2075 отъ 3 априль.

² Архива М. В. Р., записка отъ 14/26 юний.

³ Архива М. В. Р., тел. № 4816 отъ 15/27 юний.

⁴ Архива М. В. Р., тел. № 745 отъ 18/30 юний.

⁵ Архива М. В. Р., рап. № 769 отъ 27 юний/9 юлий.

⁶ Архива М. В. Р. тел. № 784 отъ 30 юний/12 юлий.

⁷ Архива М. В. Р., тел. № 734 отъ 16/28 юний.

⁸ Архива М. В. Р. рап. № 750 отъ 19 юний до 1 юлий.

на Русия и протеститѣ на сърби, гърци и на Патриаршията поради българското искане за изпращане на български владѣи въ Македония¹. Така че турското правителство се намираще подъ двоенъ натискъ: отъ една страна, Силитѣ отъ Тройния съюзъ и Англия въ полза на българскитѣ искания, отъ друга — Русия, подкрепена отъ Франция и съседитѣ на България — противъ българскитѣ искания. Ето защо, турското правителство, знаейки, че ще бжде поставено въ голѣмо затруднение, посрещна българската нота съ раздражение. При все това, изглежда, че натискътъ на приятелскитѣ на България Сили ще да е билъ доста голѣмъ, та да се реши турското правителство, следъ дълго колебание, да направи нѣкакви отстъпки на България. Кореспонденцията на Вълковича ни дава сведения за частни срещи и продължителни преговори съ ръководнитѣ турски държавници, докато найсетне Великиятъ Везиръ се показалъ наклоненъ да направи нѣщо за България². Изглежда, че турското правителство е търсѣло нѣкаква формула, която би задоволила едната страна, безъ, обаче, да предизвика другата страна. Затова, въ решението, издадено по-късно, и дума не става за признаването на князь Фердинанда — нѣщо, за което, изглежда, не бѣ настоявано отъ приятелскитѣ на България Сили³. Портата, обаче, реши да изпрати комисаръ въ България — „голѣма печалба“ по мнението на Стамболова⁴ и даде пълно удовлетворение по въпроса за владѣитѣ въ Македония: попълниха се скопската, охридската и битолската епархии; даде се право на Екзархията да влѣзе въ досѣгъ съ българскитѣ общини въ Одринско; разреши се постройката на българска църква въ Фенеръ и се позволи издаването на български политически вестникъ въ Цариградъ подъ надзора и гаранцията на Екзархията⁵. Удовлетворението на България бѣше удовлетворение и за приятелскитѣ на България Сили. Руското правителство протестира противъ назначаването на български владѣи въ Македония,

¹ Архива М. В. Р., тел. № 734 отъ 16/28 юний и № 749 отъ 18/30 юний.

² Архива М. В. Р., рап. № 750 отъ 19 юний/1 юлий.

³ William Z. Langer, *The Franco-Russian Alliance*, Cambridge 1929, стр. 101, бел. 54.

⁴ Архива М. В. Р., тел. Стамболовъ до Живковъ.

⁵ Архива М. В. Р., рап. № 799 отъ 3/15 юлий, тел. № 806 отъ 5/17 юлий и рап. № 818 отъ 6/18 юлий.

но получи удовлетворение въ отказа на Портата да признае князь Фердинанда. Безъ послѣдствие останаха само протеститѣ на сърби, на гърци и на Патриаршията.

Отстъпките, направени отъ турското правителство на България, бѣха първитѣ сериозни придобивки отъ редъ години насамъ. Тѣзи придобивки се дължеха не само на умѣлата дипломация на българското правителство, на подкрепата на Австрия, но и на новата политика на германската империя, настъпила следъ падането на Бисмарка. Въздържаността на Бисмарка караше турското правителство да бездействува, а политиката на неговия замѣстникъ, Каприви, накара турското правителство да направи исканитѣ отстъпки. Застѣпничеството на Германия за българскитѣ интереси бѣше новъ факторъ въ международнитѣ отношения и направи силно впечатление всрѣдъ българскитѣ срѣди. Ние вече имаме случай да подчертаемъ сведенията дадени по въпроса отъ Вълковича. Българското правителство сжщо бѣше изненадано отъ този благоприятенъ обратъ на германската политика. Това ясно проличава отъ телеграмата на Живкова до князь Фердинанда въ Карлсбадъ и до Стамболова, какво „и Радовицъ (германскитѣ посланикъ въ Цариградъ) подкрепва нашето искане“¹. Смѣната на германската политика по българския въпросъ² бѣ направила силно впечатление на държавниците на Великитѣ сили. „Поведението на нѣмския кабинетъ по въпроса за българскитѣ владѣици, бележи Калноки, е доказателство, че голѣма промѣна е настъпила въ възгледитѣ на германското правителство по българския въпросъ“³. Английскитѣ посланикъ въ Берлинъ сжщо подчертава настъпилата промѣна въ политиката на Германия⁴. Благодарение на тази промѣна въ възгледитѣ на германскитѣ държавници и благодарение на тѣхната готовность да се застъпятъ за българскитѣ искания, можа да се тури здрава основа на нашата църковно-просвѣтна дейность въ Македония.

¹ Архива М. В. Р. тел. № 5268 отъ 2/14 юлий.

² Новитѣ схващания сж ясно изразени въ *Grosse Politik*, VII, глава XLIV.

³ *Langer*, п. с., с. 101.

⁴ *Langer*, п. с., с. 101, бел. 54.

Крестъ поднесенный въ 1878 г. Царю Освободителю Болгарскимъ народомъ

М. Г. Попруженко

Послѣ подписанія Санъ-Стефанскаго договора среди нѣкоторыхъ прдставителей тогдашняго Болгарскаго общества возникла мысль поднести Императору Александру II благодарственный адресъ отъ Болгарскаго народа.

Текстъ этого адреса опубликованъ дважды, — одинъ разъ въ 1913 г. въ выходившемъ въ свѣтъ подъ редакціей Баласчева журналѣ „Минало“ (год. II, кн. 7—8, с. 341), а второй разъ въ 1935 году профессоромъ протоіереемъ Ив. Гошевымъ въ III выпускѣ „Стари записки и надписи“ (XII т. изданія „Годишникъ на Софійския универ., богословски факултетъ“).

Баласчевъ напечаталъ текстъ адреса по тому его экземпляру который былъ поднесенъ Царю Освободителю и хранился въ „Главномъ Государственномъ архивѣ въ Петербургѣ“, а проф. прот. Ив. Гошевъ издалъ его по экземпляру, хранящемуся въ „Церковномъ историко-археологическомъ музеѣ при Св. Синодѣ“ въ Софіи.

Текстъ въ обоихъ экземплярахъ по существу въ редакціонномъ отношеніи одинъ и тотъ же. — Очевидно, оба текста переписаны съ одного и того же оригинала, при чемъ на обоихъ экземплярахъ дано изображеніе креста, о поднесеніи котораго Царю Освободителю говорится въ адресѣ.

По поводу этого адреса мнѣ приходилось неоднократно бесѣдовать съ незабвеннымъ въ исторіи возрожденія Болгаріи Ник. Хр. Палаузовымъ, проживавшимъ въ Одессѣ († 2 марта 1899 г. въ Одессѣ).

Во время этихъ бесѣдъ Н. Хр. Палаузовъ¹ показывалъ мнѣ оригиналъ адреса, писанный рукою М. Ст. Дринова, а вмѣ-

¹ О жизни Ник. Хр. Палаузова см. у Ив. Шишманова, *Очерки изъ областта на българското възрождение*, София 1916, сс. 105, 180—183. М. С. Дриновъ въ это время былъ въ Софіи и принималъ участіе въ гражданскомъ управленіи Болгаріи.

стѣ съ этимъ особенное вниманіе удѣлялъ слѣдующему мѣсту въ адресѣ:

„Рускитѣ братія съ крѣвта си ни дадохъ възможность открыто и безбоязненно да носимъ на грѣдитѣ си Христовѣ крѣсть.

Съ дожданъето си въ нашата земя тѣ като че възложихъ на насъ тоя видимъ знакъ на братството си съ насъ.

Дозволи и намъ, Господарю, за отмѣна на тоя крѣсть Свети да поднесемъ Тебе и на всички Твои сподвижници по нашето освобожденіе представляемѣй крѣсть надъ луната — знаменіе тържества свѣта надъ мракътъ.

Възложи го на грѣдитѣ Си.

Възложи го и на всички оніе, които подъ държавниѣ Твоѣ прѣпорецѣ дохождихъ заради нашето спасеніе“.

Этотъ пассажъ адреса по объясненію Н. Хр. Палаузова передавалъ тѣ желанія и рѣшенія инициаторовъ поднесенія Царю Освободителю адреса, которыя касались поднесенія крестовъ всѣмъ русскимъ участникамъ подвига освобожденія Болгаріи во главѣ съ Царемъ Освободителемъ.

Передавая мнѣ свои мысли по данному вопросу, Н. Хр. Палаузовъ предоставилъ въ мое распоряженіе копію своего письма на имя М. Ст. Дринова отъ 25 марта 1878 г. и приложенный къ нему рисунокъ креста, который предположено было изготовить и поднести согласно указаніямъ, сдѣланнымъ въ приложенномъ объясненіи.

Это письмо съ приложеніемъ я считаю нелишнимъ опубликовать, какъ матеріалъ для исторіи Болгаріи послѣ Освобожденія.

Одесса, 25 марта 1878 г.

Многоуважаемый

Маринъ Степановичъ!

И. С. Ивановъ¹ прислалъ мнѣ копію проекта креста отъ болгаръ въ память освобожденія Болгаріи. Идея великолѣпная и надобно желать, чтобы она осуществилась утвержденіемъ этого знака. Но дѣло въ томъ, что крестъ этотъ производитъ какое-то грустное впечатлѣніе. Кому ни показывалъ, всѣ отзываются, что похожъ на могильный крестъ.

Поэтому мы здѣсь вообще рѣшили поручить академику Моранди² составить новый проектъ, который при семъ прилагаю, чтобы

¹ И. С. Ивановъ — выдающійся болгарскій публицистъ; во время русскаго управленія участвовалъ въ администраціи въ Пловдивѣ.

² Ф. Моранди — извѣстный въ Одессѣ архитекторъ художникъ.

Вы вмѣстѣ съ Алабинымъ¹ сдѣлали сравненіе, и ежели онъ удовольствитъ Васъ и понравится, то предпочли бы его, потому что если устанавливать, такъ ужъ что-нибудь хорошее и красивое, ибо это дѣлается разъ навсегда.

При проектѣ и описаніе креста и атрибутовъ его съ поясненіемъ ихъ значенія.

Мы не навязываемъ Вамъ это, но высказываемъ свое мнѣніе, а Вы поступите, какъ заблагоразсудите.

Такъ какъ крестъ этотъ будетъ стоить не дешево (его могутъ сдѣлать въ Парижѣ или въ Вѣнѣ), ибо его нужно возложить на всю армию, дѣйствовавшую въ Болгаріи, то въ виду этого раздѣлили его на 3 степени, какъ это показано въ описаніи, а тамъ дѣлайте, какъ знаете.

Мы телеграфировали Вамъ какъ объ этотъ крестъ, такъ и о подписаніи нашихъ именъ, какъ членовъ Одесскаго Болгарскаго Настоятельства, равно какъ и вообще Одесскихъ болгаръ, на адресъ, который Болгарскій народъ повергнетъ Государю за освобожденіе.

Чѣмъ торжественнѣе этотъ актъ, тѣмъ лучше, знаменательнѣе, и мы очень рады, довольны и благодаримъ Васъ, что Вамъ всѣмъ пришла такая благая мысль.

Желаю Вамъ добраго здравія и успѣховъ на благо нашей родины, остаюсь съ истиннымъ уваженіемъ и преданностью Н. Палаузовъ.

Проектъ знака въ память освобожденія Болгаріи.

¹ П. Алабинъ въ указанное время управлялъ Софіей, какъ губернаторъ; по его ходатайству основана въ Софін Народная бібліотека.

Описание знака. Крестъ. Надъ нимъ въ видѣ розеты — лента русская трехцвѣтная: бѣлая, синяя и красная. На ней виситъ православный крестъ.

Крестъ окружаютъ съ одной стороны дубовая вѣтвь, означающая силу, съ другой — лавровая, означающая славу.

Крестъ окаймленъ красной краской, означающею русскую кровь, пролитую за освобожденіе. Внизу луна, подавляемая крестомъ. На лунѣ годъ порабоженія Турціею Болгаріи, на крестѣ-годы освобожденія ея.

Крестъ — 3-хъ разрядовъ:

1-й разрядъ на шеѣ.

Розета маталлическая, цвѣта, эмалированные бѣлой, синей и красной эмалью съ оттѣнками, края золотые.

Крестъ металлическій — бѣлой эмали, — окаймленный красною эмалью, годы — черной эмали.

Вѣнки металлическіе — зеленой эмали.

Луна золотая, годъ черной эмали.

Лента, на которой будетъ висѣть знакъ, должна быть національнаго болгарскаго цвѣта.

2-й разрядъ на груди.

Крестъ такой же, весь бѣлый серебряный безъ эмали. Въмѣсто металлической розеты — трехцвѣтная русская лента.

3-й разрядъ на груди.

Крестъ такой же — мѣдный. Въмѣсто металлической розеты — лента, какъ во второмъ разрядѣ.

* * *

Указанное въ адресѣ Болгарскаго народа предположеніе о поднесеніи крестовъ Царю Освободителю и всѣмъ его сподвижникамъ не состоялось. Крестъ былъ поднесенъ только одному Царю. Исполненъ этотъ крестъ былъ по рисунку, который изданъ Баласчевымъ и проф. Гошевымъ; объ этомъ крестѣ говоритъ Н. Палаузовъ, что онъ похожъ на „могильный крестъ“. Поднесеніе крестовъ по издаваемому здѣсь мной впервые рисунку выполнено не было, и мнѣ кажется, что этому причиной были матеріальныя затрудненія.

Нови антични паметници въ музея на д-во „Августа Траяна“ — Ст.-Загора

Отъ Хр. Райковъ

1. Горна частъ отъ мраморна плоча на тракийския конникъ, в. 17 см., ш. 12 см., д. 3 см., намѣрена въ землището на

Обр. 1

с. Яворово, чирпанско, отъ селянина Димо Найденовъ, когато разработвалъ мѣстото си, за да го насажда съ лозе. Обр. 1.

Конникътъ, препускащъ на дѣсно, е представенъ голъ, наметнатъ съ хламида, която се развѣва. Съ дѣсницата е вдигналъ копието, за да го хвърли, а съ лѣвата ржка държи лира, частъ отъ която се вижда задъ главата на коня. Явно е, че тукъ тракийскиятъ конникъ е характеризиранъ като Аполонъ (гл. G. Kazanow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 13).

2. Въ мѣстността Тритѣ могили, старозагорско землище, североизточно отъ града, на около 4 клм., селянинътъ отъ

с. Хрицени, Димо Славовъ, като работѣлъ на нивата си, попадналъ на голѣма гробна находка. Той изровилъ желѣзни и бронзови части отъ една погребална четириколна колесница. Желѣзнитѣ части сж силно повредени, а бронзовитѣ сравнително добре запазени. Последнитѣ сж служили за украса на дървената конструкция на колесницата. По-важнитѣ отъ тѣхъ сж: 1. две отлично изработени групи на пантери, разположени

Обр. 2

по две животни успоредно съ противоположно извърнати глави и съ вдигнати по единъ преденъ кракъ, който е поставенъ върху медалионъ. Обр. 2. II. Седемъ шестожълни бронзови плочки, отъ които две голѣми сж гравирани върху тѣхъ сцени. Тѣ сж били инкростирани съ сребро.

Предметитѣ отъ тѣзи находки сж придобити за музея, благодарение на съдействието на г. И. Кърпузовъ.

3. Въ двора на пехотната казарма е билъ откритъ гробъ, зиданъ съ тухли и покритъ съ две каменни плочи. Размѣритѣ на гроба сж: дълж. 1.60 м., дълб. 0.88 м. и шир. 0.75; ориентранъ е къмъ изтокъ-западъ. Погребението е извършено чрезъ изгаряне. Отъ инвентара се намѣриха: 1) бронзова патера съ дръжка, завършваща съ глава на патица (обр. 3); 2) бронзова кана, висока 17 см., съ хубаво извита дръжка, която завършва въ долната си частъ съ глава на сатиръ; 3) единъ бронзовъ предметъ, който е служилъ за окачване на стригили и други инструменти.

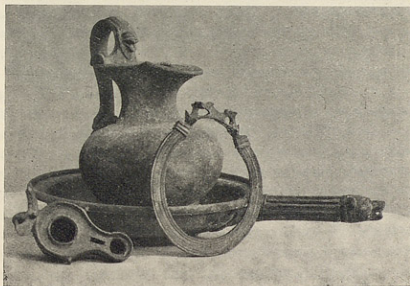
Освенъ тѣзи предмети, намѣрени сж още стѣклени слѣзници, стршени части отъ стѣклени балсамарии и нѣколко обгорени гвоздеи.

Находката е отъ II—III в. сл. Хр.

4. Жителътъ на с. Орѣховица, Ст. Загорско, Петъръ Исаковъ, като работѣлъ на нивата си, въ подножието на голѣ-

Обр. 3

Обр. 4

мата могила „Орѣшака“, открилъ зиданъ гробъ, въ който били намѣрени следнитѣ предмети: 1) бронзово ойнохое, в. 14 см.,

дръжката при устата е украсена съ лъвска глава, а долу завършва съ лъвска лапа. 2) бронзова петера; дръжката завършва съ вълча глава. Съединителната пластинка на дръжката съ паницата е снабдена съ богата украса; 3) бронзовъ сждъ съ захлупакъ, в. 9·5 см.; 4) бронзовъ тасъ съ диам. 30 см.; 5) бронзова лампа дълга 8·5 см.; дръжката ѝ завършва съ луненъ сърпъ; 6) бронзовъ обржчъ съ диам. 12 см., единъ сегментъ отъ който е украсенъ съ ловна сцена — глиганъ въ борба съ две кучета. И този предметъ е служилъ за закачане на стригили и други инструменти.

Тази гробница ще трѣбва да се датира сжщо къмъ II — III вѣкъ сл. Хр.

Русь, черные клобуки и половцы въ XII в.

Д. Расовскій

Послѣ смерти старшихъ сыновей Владиміра Мономаха — Мстислава († 1132 г.) и Ярополка († 1139 г.), безпрепятственно наслѣдовавшихъ отцу кіевскій великокняжескій столѣ, то есть съ конца первой половины XII в., на Руси начинается борьба за Кіевъ между различными линіями разросшагося Рюрикова дома. Въ этой борьбѣ князей за Кіевъ и въ укрѣпленіи ими своего положенія въ немъ, немалую роль играли тѣ турецкіе кочевые или полукочевые народы, которые сосѣдили съ Русью или жили въ ней. Первыми были Половцы (Куманы), вторыми — Черные Клобуки.

Половцы уже съ 70-ыхъ годовъ XI в. стали непремѣннымъ элементомъ въ войнахъ русскихъ князей между собою. Князья призывали кочевниковъ изъ степей въ качествѣ вспомогательнаго войска; нерѣдко этихъ помощниковъ было больше, чѣмъ собственныхъ русскихъ „вой“ у приглашавшаго ихъ князя. Поэтому такая помощь была чрезвычайно важна для враждующихъ князей.

Сперва помощью Половцевъ пользовались князья различныхъ линій Рюрикова дома, но съ конца 20-ыхъ г. г. XII в. устанавливается обыкновение, что кочевниковъ стали призывать исключительно князья лѣвобережнаго Приднѣпровья — семья черниговскихъ Святославичей и семья суздальскихъ князей — младшая линія Мономаховичей, то-есть младшіе сыновья Владиміра Мономаха и ихъ потомки. Причина такого разграниченія заключалась въ томъ, что на правой сторонѣ Днѣпра, въ Кіевской области, создавалась своя полукочевая вспомогательная турецкая сила — изъ осколковъ Печенѣговъ и Торковъ (Узовъ), объединенныхъ на Руси подъ прозвищемъ „Черныхъ Клобуковъ“. Эти турецкіе народы, бѣжавшіе въ концѣ XI — началѣ XII в. в. отъ Половцевъ изъ причерноморскихъ степей были приняты кіевскими князьями и расселены ими на южномъ, степномъ пограничьи для охраны его отъ половецкихъ втор-

женій, Черные Клобуки и составляли для кievскихъ князей (преимущественно для линіи старшихъ Мономаховичей) въ ихъ борьбѣ съ другими русскими княжескими семьями такое же многочисленное вспомогательное войско, какимъ Половцы были для князей лѣвобережья. Князьямъ правобережья не было, поэтому, необходимости прибѣгать въ междоусобныхъ войнахъ къ помощи Половцевъ.

Черные Клобуки играли существенную роль въ Кіевской области; они принимали участіе въ ея политической жизни, были главнымъ слагаемымъ кievскаго войска¹ и, повидимому, часть ихъ была размѣщена въ самомъ Кіевѣ, составляя личную гвардію князей². Князьямъ, сидѣвшимъ въ Кіевѣ, приходилось весьма считаться въ этой силѣ. Но эта сила находилась въ постоянной непримиримой враждѣ съ Половцами. Въдѣ Половцы изгнали Печенѣговъ и Торковъ изъ причерноморскихъ степей; Половцы безпрестанно нападали на южнорусское пограничье и на Черныхъ Клобуковъ, тамъ разселенныхъ; наконецъ, Черные Клобуки сталкивались съ Половцами во время междоусобныхъ войнъ князей правобережной приднѣпровской Руси съ князьями лѣвобережными, когда послѣдніе призывали себя на помощь Половцевъ.

Положеніе лѣвобережныхъ князей, желавшихъ силою завладѣть Кіевомъ, было поэтому очень труднымъ: помощь Половцевъ, не говоря уже о томъ, что она была крайне непопулярна въ глазахъ всей Руси и особенно Руси Кіевской, — была также чрезвычайно нежелательна и изъ-за Черныхъ Клобуковъ, съ которыми, по занятіи Кіева, предстояло считаться, а въ тоже время у князей лѣвобережной Руси не было достаточно собственныхъ силъ, которыя могли бы быть равноцѣнными черноклобукскому войску. Въ другомъ мѣстѣ³ я высказалъ мысль, что самое наличие на кievской сторонѣ специфическо-кочевнической турецкой силы въ видѣ Черныхъ Клобуковъ и опредѣлило то, что князья лѣвобережья въ борьбѣ за Кіевъ съ середины XII в. вынуждены были обращаться за помощью къ Половцамъ, какъ къ единственно равной Чернымъ Клобукамъ военной силѣ на тогдaшнемъ политическомъ

¹ См. мою статью „О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи древней Руси“, *Seminarium Kondakovianum*, I, 1927, сс. 93—109.

² *Тьковины*, *Seminarium Kondakovianum*, VIII, 1936, с. 313.

³ О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи древней Руси, с. 105.

горизонтъ лѣвобережной Руси. Приходилось поэтому искусно лавировать между обѣими турецкими силами.

Чѣмъ больше лѣвобережный претендентъ на Кіевъ былъ связанъ съ Половцами, тѣмъ холоднѣе и недовѣрчивѣе втрѣчались его, по занятіи Кіева, Черные Клобуки, слѣдовательно, тѣмъ менѣе такой князь могъ опираться на черноклобукскую военную силу и тѣмъ было труднѣе ему довѣрять ей. Если такой князь хотѣлъ прочно чувствовать себя въ Кіевѣ и искалъ популярности у кіевлянъ и Черныхъ Клобуковъ, то онъ, по занятіи кіевского стола, долженъ былъ рѣшительно отмежеваться отъ своихъ прежнихъ половецкихъ связей, отъ наводовъ Половцевъ на Русь, и вести традиціонно-кіевскую политику обороны земли отъ Половцевъ. Такой перемѣнѣ въ отношеніи къ Половцамъ значительно помогали сами Половцы, которые, не взирая на то, какой князь княжилъ въ Кіевѣ, — все равно всегда старались напасть на Кіевщину и поживиться добычей. Въ такомъ случаѣ не спасало князя ни его родство съ половецкими ханами, ни прежняя дружба съ ними и, собственно, всякій кіевскій князь неминуемо вступалъ съ ними въ конфликтъ. Но нѣкоторые лѣвобережные князья, хотя бы и въ ущербъ своему престижу въ Кіевѣ, все же между войнами съ Половцами, старались пользоваться ихъ помощью.

Не удивительно поэтому, что наиболѣе популярными у Черныхъ Клобуковъ были тѣ князья, которые совсѣмъ не были связаны съ Половцами. Тѣ же изъ кіевскихъ князей, которые хотѣли одновременно опираться на обѣ враждующія между собою турецкія силы — и на половецкую и на черноклобукскую, почти всегда терпѣли крушеніе въ своихъ планахъ и такая политика стоила имъ кіевского стола или собственной жизни.

Таковы были взаимоотношенія у кіевскихъ князей съ Черными Клобуками и съ Половцами, что, до сихъ поръ, не дооцнивалось историками древней Руси и историками кіевского княжества въ частности.

Обратимся теперь къ послѣдовательному разсмотрѣнію отношеній къ Чернымъ Клобукамъ и къ Половцамъ наиболѣе яркихъ представителей кіевского княженія въ XII вѣкѣ.

Прежде всего отмѣтимъ, что лѣвобережные князья изъ черниговской и суздальской линій широко пользовались своими родственными связями съ Половцами, для полученія отъ нихъ

военной помощи во время набѣговъ на Кіевъ. Главнѣйшіе претенденты на Кіевское княжество изъ лѣвобережной Руси середины XII в. — Всеволодъ Ольговичъ и Изяславъ Давидовичъ Черниговскіе и Юрій Владиміровичъ Суздальскій — были въ близкомъ родствѣ съ различными половецкими ханскими родами. Всеволодъ Ольговичъ — черезъ половчанокъ мачеху и невѣстку; Юрій — по женѣ-половчанкѣ, Изяславъ Давидовичъ — черезъ свою вліятельную невѣстку, ставшую затѣмъ женою сильнаго половецкаго хана Башкорда¹. Кромѣ того, у черниговскихъ князей издавно существовали близкія связи съ разными ханскими родами Половцевъ.

Первымъ въ XII в. княземъ изъ лѣвобережья, занявшимъ Кіевъ, былъ черниговскій Всеволодъ Ольговичъ. Его отецъ, знаменитый Олегъ „Гореславичъ“, въ борьбѣ съ кіевскими князьями всегда опирался на Половцевъ, съ которыми онъ старался жить въ мирѣ. Вторымъ бракомъ Олегъ былъ женатъ на половчанкѣ. Всеволодъ Ольговичъ на черниговскомъ княженіи (1127—1139) продолжалъ куманوفильскую политику отца. За это время онъ въ борьбѣ съ кіевскими старшими Мономаховичами четыре раза призывалъ на помощь своихъ половецкихъ родственниковъ. Кіевскій же князь водилъ противъ него въ числѣ своего войска тридцати-тысячный отрядъ Черныхъ Клобуковъ². Въ 1139 г. Всеволодъ занялъ Кіевъ. Но и послѣ этого онъ не могъ отказаться отъ своихъ прежнихъ связей съ Половцами и продолжалъ пользоваться ихъ помощью въ войнахъ съ другими князьями. При этомъ онъ стремился чтобы его степные союзники не проходили черезъ кіевскую землю, а призывались прямо изъ степей — будь на Вольту, Туровскую область или въ Галицію³. Дѣлалось это такъ не только, чтобы не раздражать противъ себя кіевлянъ, но, очевидно, и для того, чтобы при этомъ Черные Клобуки не встрѣчались съ Половцами. Несмотря на эти предосторожности, все же при такой политикѣ нечего было и думать объ опорѣ на Черныхъ Клобуковъ. Не случайно, что за все время княженія

¹ Половцы. IV. Военная исторія Половцевъ, Анналы Института им. Н. П. Кондакова, т. XI (печатается).

² Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей (ПСРЛ), т. II, изд. 1908 г., с. 301.

³ Лѣтопись по Лаврентіевскому списку, СПб 1872, с. 295, ПСРЛ II, сс. 304—6, 319—20, VII, с. 34.

Всеволода въ Кіевѣ (1139—1146 г.) мы почти не слышимъ о Черныхъ Клобукахъ въ войскахъ Всеволода¹. Послѣдній, очевидно, имѣлъ всѣ основанія не полагаться на нихъ, такъ какъ Черные Клобуки должны были быть очень раздражены наличіемъ въ его войскѣ своихъ непримиримыхъ противниковъ — Половцевъ. Извѣстно, что Всеволодъ не былъ популяренъ у кіевскаго населенія². Онъ былъ столь же, если не больше, непопуляренъ и у Черныхъ Клобуковъ. Только стеченіе благоприятныхъ обстоятельствъ, да его искусная политика, дали ему возможность до самой смерти удержаться на кіевскомъ столѣ. При серьезномъ конфликтѣ онъ не смогъ бы рассчитывать на помощь Черныхъ Клобуковъ. Эти настроенія Клобуковъ выявились черезъ нѣсколько мѣсяцевъ послѣ его смерти, въ кратковременное княженіе въ Кіевѣ его брата, когда Черные Клобуки послали сказать Изяславу Мстиславичу, князю изъ старшей линіи Мономаховичей: „ты нашъ князь, а Ольговичъ не хотимъ, а поѣди в борзѣ, а мы с тобою...“³

Совсѣмъ другое отношеніе у Черныхъ Клобуковъ къ премнику Ольговичей на кіевскомъ столѣ — къ Изяславу Мстиславичу, принадлежавшему къ семьѣ князей, у которыхъ не было въ обыкновеніи опираться на Половцевъ. Его особенно любили Клобуки. Объ этомъ свидѣлствуетъ, какъ приведенное выше лѣтописное извѣстіе, такъ и рядъ другихъ. Въ 1150 г., напримѣръ, Черные клобуки „с радостию великою всими своими полкы“ переходятъ на сторону Изяслава, когда онъ во второй разъ пришелъ занимать Кіевъ⁴. Спустя нѣсколько мѣсяцевъ, когда Изяславъ въ третій разъ двинулся на Кіевъ, Черные Клобуки опять зовутъ его вокняжить въ Кіевъ⁵. Изяславъ имъ платилъ тѣмъ же: въ 1159 г. уже послѣ его смерти Черные Клобуки вспоминаютъ объ отношеніи къ нимъ

¹ Черные Клобуки только разъ упоминаются въ качествѣ войска Всеволода Ольговича и то при очень характерныхъ обстоятельствахъ: въ 1142 г. Всеволодъ послалъ ихъ изъ Кіева къ Переяславу на помощь Вячеславу, сыну Мономаха, противъ собственной родни Всеволода — черниговскихъ князей, къ которымъ Черные Клобуки всегда относились недружелюбно. Въ данномъ случаѣ на Клобуковъ можно было положиться (ПСРЛ II, с. 311).

² М. Грушевскій, *Очеркъ исторіи Кіевской земли*, Кіевъ 1891, сс. 163—4.

³ ПСРЛ II, с. 323.

⁴ ПСРЛ II, с. 396.

⁵ ПСРЛ II, с. 409.

Изяслава при обращеніи къ его сыну: „аще ны хоцещи любити яко же ны естъ любить отецъ твои...“¹ Изяславъ могъ вполнѣ довѣрять Чернымъ Клобукамъ. Поэтому мы видимъ ихъ участниками почти всѣхъ войнъ Изяслава во время его троекратнаго сидѣнія на кievскомъ столѣ (въ 1146—9, 1150 и 1150—54 г. г.). Лѣтописецъ подчеркиваетъ, что весь Черный Клобукъ самымъ дѣятельнымъ образомъ помагалъ Изяславу². Клобуки — непремѣнные помощники Изяслава въ его войнахъ съ другими русскими князьями³ и въ походахъ на Половцевъ⁴, съ которыми Чернымъ Клобукамъ, кромѣ того, приходилось встрѣчаться въ войскахъ противниковъ Изяслава, гл. обр. у Юрія Суздальскаго. Черные Клобуки, наравнѣ съ кievлянами, принимаютъ участіе въ политическихъ дѣлахъ Кіевщины⁵. Изяславъ поручаетъ имъ конвоировать свою невѣсту черезъ половецкія степи⁶. Въ 1150 г. Черные Клобуки проявили большое упорство, помагая Изяславу отстоять Кіевъ. Для свободы маневрированія имъ пришлось даже оставить мѣста своихъ обычныхъ кочеваній — Поросье, и перевести вежи подъ самый Кіевъ⁷. Поэтому слова Черныхъ Клобуковъ, обращенные къ Изяславу и его братьямъ „хочемъ же за отца вашего за Вячеслава (дядю Изяслава, бывшаго имъ „въ отца мѣсто“) и за тя и за брата твоего Ростислава и за всю братью и головы своѣ сложити да любо честь вашу налѣземъ паки ли хочемъ с вами тоу измерети, а Гюргя (Суздальскаго) не хочемъ“⁸ — не было пустой риторической фразой лѣтописца или бахвальствомъ самихъ Черныхъ Клобуковъ. Они на дѣлѣ показали свою преданность семьѣ Изяслава. — Когда же умеръ Изяславъ, то „плакася по немъ вся Руская земля и вси Чернии Клобуци яко по цари и господинѣ своемъ, наипаче же яко по отци...“⁹.

¹ ПСРЛ II, с. 501.

² ПСРЛ II, сс. 459, 465.

³ ПСРЛ II, сс. 330—5, 357, 361, 379, 382—3, 400, 423—8, 442—3, 445, 446, 455—8.

⁴ ПСРЛ II, сс. 459—60.

⁵ ПСРЛ II, сс. 373, 421; ср. *О роли Черныхъ Клобуковъ въ исторіи древней Руси*, сс. 104—5.

⁶ ПСРЛ II, с. 465.

⁷ ПСРЛ II, сс. 427—8.

⁸ ПСРЛ II, с. 427.

⁹ ПСРЛ II, с. 469.

Такою же симпатіей у Черныхъ Клобуковъ пользовался и братъ Изяслава, Ростиславъ, никогда не прибѣгавшій къ половецкой помощи и всегда опиравшійся на Черныхъ Клобуковъ¹.

Съ другой стороны, къ главному противнику Изяслава Мстиславича — суздальскому князю Юрію Владиміровичу Черные Клобуки были всегда враждебны. Я уже приводилъ ихъ заявленіе: за Изяслава и его семью они готовы умереть, „а Гюргя не хотимъ“. Этому были основательныя причины. Мужъ половецкини и тестъ силнаго хана Аепы, Юрій былъ въ самыхъ близкихъ отношеніяхъ съ половецкимъ міромъ. Ища Кіева подъ Изяславомъ, онъ всецѣло опирался на Половцевъ, которыхъ призывалъ всегда въ огромномъ количествѣ². Чернымъ Клобукамъ неоднократно приходилось воевать въ войскѣ Изяслава съ юрьевыми Половцами³ и не разъ Клобуки играли рѣшающую роль въ пораженіяхъ суздальскаго князя и его степныхъ союзниковъ. Естественно, что, когда такой князь, какъ Юрій, занималъ Кіевъ (а занималъ онъ его три раза: въ 1149—50, 1150 и 1155—57 г. г.), Черные Клобуки не могли питать къ нему ни довѣрія, ни симпатій. Въ критическія минуты у Юрія не было въ Кіевѣ никакой опоры — „не може собѣ ничимъ же помочи“ говоритъ лѣтописецъ. На черноклобукскую помощь рассчитывать не приходилось — при первой возможности Клобуки переходили на сторону Изяслава Мстиславича.

Правда, становясь великимъ княземъ кіевскимъ, Юрій вынужденъ былъ отказываться отъ своихъ половецкихъ союзниковъ и оборонять кіевское пограничье — главнымъ образомъ головами Черныхъ Клобуковъ — отъ непрекращавшихся и при немъ нападений Половцевъ⁴. Но рѣшительныхъ мѣръ противъ нихъ Юрій не предпринималъ, а предпочиталъ, подобно черниговскимъ князьямъ, заключать съ ними „миры“, то-есть, задаривать подарками⁵. Половцы, повидимому, все же оставались Юрію ближе, чѣмъ Черные Клобуки. Разъ, когда Половцы пришли „на миръ“ и поставили условіемъ мира воз-

¹ ПСРЛ II, сс. 427, 470, 505.

² ПСРЛ II, сс. 377, 386, 455—8, 468, 471—2.

³ ПСРЛ II, сс. 379—383, 424, 443, 445.

⁴ ПСРЛ II, с. 479.

⁵ ПСРЛ II, с. 485.

вращеніе имъ ихъ плѣнныхъ, взятыхъ Черными Клобуками въ предшествовавшей войнѣ, Юрій ничего не имѣлъ противъ этой выдачи, но Черные Клобуки съ возмущеніемъ и на отрѣзъ от казались это исполнить, и Юрію, не рѣшившемуся настаивать, пришлось уступить: „Дюрги же не створи имъ (Чернымъ Клобукамъ) насилья, но Половци одаривъ дары, отпусти я“¹.

Еще болѣе характерна судьба на кievскомъ столѣ черниговскаго князя Изяслава Давидовича. Это былъ въ семьѣ русскихъ князей самый неутомимый наводчикъ Половцевъ на Русь, не предпринимавшій войнъ безъ половецкой помощи. У него были связи съ различными половецкими ханскими родами; могущественный ханъ Башкордъ былъ его свойственникомъ. Всегда пользуясь половецкою помощію въ войнахъ на лѣво-бережьи, Изяславъ не думалъ отказываться отъ нея и по занятіи кievскаго стола. Результаты такой политики оказались для него самые печальные. Въ 1158 г. занявъ Кіевъ, Изяславъ Давидовичъ, чтобы раздѣлаться съ другимъ претендентомъ на Кіевское княженіе, повелъ противъ него не только Черныхъ Клобуковъ, но и огромныя силы Половцевъ, призванныхъ имъ изъ степей. Половцевъ было болѣе двадцати тысячъ². Но изъ-за соединенія въ своемъ войскѣ Половцевъ съ Черными Клобуками все предпріятіе Изяслава оказалось обреченнымъ: Черные Клобуки и безъ того не имѣвшіе основаній быть расположенными къ такому другу Половцевъ, какимъ былъ Изяславъ, теперь, при призывѣ послѣднимъ ихъ заклятыхъ враговъ — перешли на сторону противника Изяслава. Противникомъ же былъ, къ тому же, сынъ столь любимаго Черными Клобуками Изяслава Мстиславича — Мстиславъ. Послѣ этой измѣны Черныхъ Клобуковъ Изяславъ Давидовичъ счелъ свое дѣло проиграннымъ и бѣжалъ изъ Кіева. Этотъ случай показываетъ, насколько были многочисленны кievскіе Черные Клобуки, если даже болѣе чѣмъ двадцати-тысячная половецкая помощь не могла спасти положеніе Изяслава³.

¹ ПСРЛ II, с. 480, 1155 г. Срв. М. Грушевскій, *Очерки исторіи Кіевской земли*, с. 202.

² Сперва Изяславъ Давидовичъ послалъ за Половцами своего племянника, который и явился „с Половцами многими“ (ПСРЛ II, с. 500), а затѣмъ къ Изяславу пришелъ ханъ Башкордъ съ двадцати-тысячною ордою (тамъ же, с. 500—1).

³ ПСРЛ II, сс. 499—502.

Въ 1161 г. Изяславъ въ третій и послѣдній разъ дѣлаетъ попытку занять Кіевъ и опять съ половецкою помощью. Это ему и удалось, но не надолго. Черные Клобуки остались вѣрны прежнему кіевскому князю изъ линіи старшихъ Мономаховичей, Ростиславу Мстиславичу, и это погубило все дѣло Изяслава. Въ завязавшейся войнѣ, въ которой Черные Клобуки принимали дѣятельное участіе какъ противники Изяслава, онъ и палъ отъ руки Чернаго Клобука¹. Судьба Изяслава символична: этотъ князь рассчитывалъ и въ Кіевѣ держаться при поддержкѣ Половцевъ, совершенно пренебрегая мѣстной, кіевской военной силой — Черными Клобуками. И отъ этой отвергнутой имъ силы, онъ и погибъ.

Прославленный въ „Словѣ о полку Игоревѣ“ Святославъ Всеволодовичъ Черниговскій вель поначалу, до занятія кіевского стола, ту же дружественную и союзническую политику съ Половцами, какую всегда вела вся его черниговская братья². Когда Святославъ, въ 1176 г., впервые занималъ Кіевъ, онъ также прибѣгъ къ половецкой помощи³. Тоже было и въ 1180 г., когда Святославъ во второй разъ бралъ Кіевъ. Теперь ему помагалъ знаменитый ханъ Кончакъ, будущій ярый противникъ Руси и самого Святослава. Несмотря на то, что кіевскіе Черные Клобуки разбили святославлевыхъ Половцевъ, онъ все же овладѣлъ Кіевомъ⁴ и удержался въ немъ до самой смерти (1194 г.). Но Святославъ лучше Изяслава Давидовича понималъ значеніе Черныхъ Клобуковъ, и какъ только прочно утвердился въ Кіевѣ, онъ навсегда порвалъ свои прежнія дружескія отношенія съ Половцами и сталъ вести традиціонную кіевскую политику — борьбу со степными кочевниками. Святославу какъ разъ и выпало на долю выдержать страшный натискъ Половцевъ 1180-ыхъ годовъ и организовать общерусскую оборону. Съ тѣхъ поръ мы видимъ Черныхъ Клобуковъ обязательными и дѣятельными помощниками въ его войскахъ⁵. Насколько Святославъ довѣрялъ Клобукамъ видно изъ того, какъ онъ давалъ имъ совершенно самостоятельныя воен-

¹ ПСРЛ II, сс. 518, 521.

² ПСРЛ II, сс. 526, 618.

³ ПСРЛ II, с. 605.

⁴ ПСРЛ II, сс. 621—23.

⁵ ПСРЛ II, сс. 628—29, 636—7.

няя заданія. Такъ, въ 1185 г. онъ послалъ въ степь шеститысячный черноглобукскій отрядъ въ погону за Половцами¹. Въ собственной гриднѣ Святослава въ Кіевѣ мы видимъ Черныхъ Глобуковъ на положеніи личной гвардіи князя².

Святославъ былъ примѣромъ такого лѣвобережнаго князя, который искусно сумѣлъ обойтись съ обѣими турецкими силами, между которыми приходилось въ XII вѣкѣ лавировать всѣмъ претендентамъ на Кіевъ.

Бѣлградъ.

¹ ПСРЛ II, с. 636.

² *Тяжковины*, Seminarium Kondakovianum, VIII, 1936, cc. 307—313.

Bogomil and Jeremiah

Steven Runciman

Of the great heresiarchs of history none is more unknown than Bogomil. It is certain that he was considered the founder of the longlived heresy called first after his name and later Paterene, Cathar or Albigensian; of that we are assured by the priest Kozma, who was almost his contemporary — he wrote his tract against the Bogomils about the year 990 A. D., and in it he declared that Bogomil lived in the time of Tsar Peter, who reigned from 927 to 969 A. D.¹ But the circumstances of his life and death are completely obscure. His name is mentioned in various anathemas along with Bogomil doctrines, but that is all, until we come to the late Sixteenth Century.

By that time the Orthodox Church was in the habit of publishing an Index of forbidden theological literature. In an edition issued late in the century we read that "the founders of heretic books in the Bulgar land were Priest Jeremiah and Priest Bogomil and Sidor Friazin and Jacob Tsentsal, but Friazin and a multitude of other names are recorded in the Great Manakun"². An edition dated 1608 identifies Jeremiah with Bogomil, and many historians have accepted the identification³. I shall not here discuss the identity of Friazin and Tsentsal, but Jeremiah is more important. His writings were known already by the late Twelfth Century. Athanasius of Jerusalem, writing then to a friend of heretical tendencies called Pank, says "If you have read the homily of the Priest Jeremiah, the one on the Holy Wood and the Holy Trinity, of which you used to talk, then you have read lying fables"⁴. Various of the Indices attri-

¹ *Stovo Kosmyi*, edited by Popruzhenko, page 2. I follow Popruzhenko's dating.

² Gorskii and Nevostruev, *List of Slavonic Mss. in the Synodical Library of Moscow* (in Russian), vol. II, page 641.

³ *ibidem*.

⁴ This letter is edited by Leonid in the Moscow Diocesan Reports, n°. 3.

bute to Jeremiah works on the following subjects: The Wood of the Cross: How Christ became a Priest: The Holy Trinity: How Christ ploughed with the plough: How Christ called Probus His Friend: The Questions of Jeremiah to the Mother of God: The Questions and Answers of how many particles became Adam; Falsehoods about fever and other illnesses¹. The first and third items on this list are the works mentioned by Athanasius; and the same two are included, along with a Fourteenth Century Slovo Ieremieia from Novgorod, along with a work on the Remembrance of Moses². The works of no other heretic author are mentioned so specifically. Jeremiah was clearly the best-known Bogomil author, and presumably an important figure in Bogomil history.

But is that a sufficient reason for identifying Bogomil with Jeremiah? The scribe who copied out the Index for its 1608 edition may have thought so. But it seems rash to base the identification on his late and unsupported evidence, and it is hard to understand why anyone should have bothered to do so. But if Jeremiah was not Bogomil, who was he and when did he live? Was he, as some historians have thought, an original founder of the sect and a contemporary of Bogomil?³

I believe that the answer can be found by comparing Kozma's account of the Bogomils with that of later writers, such as Zigabenus, and by glancing at the nature of the writings attributed to Jeremiah. Kozma was more interested in Bogomil practices than in pure theology, but it is clear that he considered the Bogomils to be a strictly Dualist sect. According to Zigabenus the Bogomils were Monarchian; the Good Principle was the only eternal Principle; Evil came later into the world. Soon afterwards, when the heresy has spread to the West, we find some heretic churches taking a Monarchian view and others a Dualist. Zigabenus and Anna Comnena call the Bogomil heresy

¹ Gorskii and Nevostruev, *loc. cit.*: Pypin and Spasowicz, *Histoire des Litteratures Slaves* (French edition), pages 116 et seq.

² Popov, *First Supplement to the List of Mss. belonging to A. Y. Chludov* (in Russian) pages 31 to 44.

³ Ivanov's view; *Bogomil Books and Legends* (in Bulgarian) page 50.

a mixture of Paulicianism and Messalianism¹. Now the Paulicians seem to have been pure Dualists. The Messalians on the other hand belonged to the Gnostic Tradition, which was almost entirely Monarchian.

The Paulicians seem to have had no literature other than their New Testament and probably the letters and sermons of their leaders, such as Sergius. According to Kozma, the Bogomils read no books except the New Testament. The Messalians on the other hand are known to have had a considerable literature, which was in the Gnostic tradition. There were, moreover, current even in orthodox circles in Constantinople a number of popular apocryphal legends, many of which had a slightly heretical flavour. These all were of Gnostic origin, some derived from pre-Christian Jewish Gnosticism, others dating from the Early Christian days, before Gnostic Christianity was dismissed as a heresy. If we examine the works attributed to the Priest Jeremiah we find that they all belong to this family. For example, the legend of the Wood of the Cross is a well-known Early Christian story. The Questions of Jeremiah belong to an apocalyptic series of Questions, whose main characteristic is a multiplicity of the number of heavens. The Falsehoods about Fever is the folk-legend of Saint Sisinnius and the daughters of Herod, whose origin far antedates that obscure Christian saint and those unfortunate princesses². Jeremiah was not an original author. If he was considered important by the heretics and their opponents, it must be because he was a translator. He was the first man to translate these Gnostic stories into the Slavonic language. His rôle was to supply the Bogomils with a popular literature.

Jeremiah must have lived and translated in the course of the Eleventh Century. His writings did not exist when Kozma wrote at the end of the Tenth Century, but they were probably already known by the time of the Bogomils whom Zigabenus describes a century later. During this same period there was a change in the nature of the heresy. It is, I think, permissible to

¹ Euthymius Zigabenus, *Panoplia Dogmatica*, book 27, preface: Anna Comnena, *Alexiad.*, book XV, chapter 8.

² See the Apocryphal Legends edited by von Dobschütz, Vassiliev, Wessolovsky, M. R. James, etc. Saint Sisinnius's career is given in *Perdrize's Negotium Perambulans in Tenebris*, page 15 et seq.

rate Jeremiah's rôle still higher and to associate the influence of his writings with this change. Kozma's description of the Bogomils might apply just as well, after making allowances for national differences, to the Paulicians¹; Bogomil's rôle was, therefore, to adapt Paulicianism, which he met in the Armenian colonies on the borders of Bulgaria, as far as he understood it, to the Slav peasants amongst whom he moved. His church was an illiterate church, dependent on oral teaching. But shortly afterwards his disciples came into touch with the Gnostic Tradition, probably through making contacts with the Messalian colonies in Thrace; and these contacts were strengthened when Bogomil missionaries ventured to Constantinople and found there a wealth of popular literature which could easily be used or adapted to suit heretic ends. In this movement Jeremiah and his writings must have been of supreme importance.

Zigabenus and Anna were right when they said that the Bogomils were half Paulician and half Messalian in origin. There is no reason to doubt them. One was a trained theologian and the other a gifted amateur student, and both had access to the best evidence. But the two schools of thought in Bogomilstvo never entirely amalgamated, though they seem to have co-operated freely and there was seldom any rancour between them. In the Thirteenth Century, when the heresy was wide-spread over Europe, it was still possible for Rainier Sacchoni to distinguish clearly between the churches that were Monarchian and the churches that were strictly Dualist². But History is apt to be ironical. In the East of Europe the Monarchian heretic church was usually called the Bogomil or the Bulgarian church, and the Dualists were called the Dragovitsans, probably from the village of Dragovitsa, on the borders of Thrace and Macedonia, close to a colony of Armenians. But, to use this nomenclature, Priest Bogomil himself was a Dragovitsan and not a Bogomil! The story of the name must be that it was given to the church that Bogomil founded. But when this church came into contact with

¹ The Patriarch Theophylact of Constantinople, writing about the Bulgarian heretics about 950 A. D., considers them on the evidence supplied to him, simply to be Bulgarian Paulicians. The MS. of this letter is in the Ambrosian Library at Milan (No. 270 E. 9).

² Rainier Sacchoni's *Summa*, published in Martène and Durand's *Thesaurus* vol. 5. The list of churches is given on pages 1767 et seq.

Gnostic-Messalian influences, the majority of the members of the church followed their allure, and took the name of Bogomil with them to describe their new, more Gnostic theology. It was they that now formed the national heretic church of Bulgaria, and the older Dualist church remained a local affair in certain districts, though both churches employed missionaries and soon had wide ramifications.

If we wish to be epigrammatical, we can say without much exaggeration that Bogomil and Jeremiah were not the same person, but Jeremiah, not Bogomil, was the founder of the Bogomils. To sum up more temperately, we may say that Bogomil started the organised heretical movement in Bulgaria and that Jeremiah, who must have flourished about a century later, was its first literary figure; and by his translations and perhaps also by his personal influence he contributed more than anyone to the work of bringing the greater part of the Bulgarian heretical movement into the main stream of Gnostic Tradition.

Quelques observations sur la méthode historique de Michel Psellos

Par K. Svoboda

Si l'on compare la Chronographie de Psellos aux travaux historiques de ses prédécesseurs et de ses contemporains (Théophane et ses continuateurs, George le Moine, Siméon Magister, Léon le Diacre, Michel Attaliat, Skylitzès), on est surpris du caractère si original de l'ouvrage de Psellos. Les autres écrivains byzantins ne réfléchissaient pas sur la méthode historique; ils racontaient impersonnellement les faits d'histoire dans l'ordre chronologique, suivant les années ou les règnes successifs des empereurs; ils n'examinaient ni les causes ni les rapports des événements et ils réservaient beaucoup de place aux signes, aux miracles et aux rêves prophétiques. Psellos, au contraire, médite sur le travail de l'historien, comme le faisaient les auteurs anciens (par ex. Polybe), et il expose, surtout au livre VI, ses principes à lui. Il répète plusieurs fois qu'il veut dire l'exacte vérité, à la manière d'un juge impartial (V, 3, VI, 5, 22, 25 s., 161 = I, pp. 87, 119, 128 s., II, p. 50 R.). A l'histoire, qui vise la vérité, il oppose les panégyriques, qui cachent les mauvaises actions des personnages célèbres ou les métamorphosent en actions honnêtes (IV, 34, VI, 5, 25 s., 161 = I, pp. 74, 119, 129 s., II, p. 50). Il fait aussi remarquer que, se méfiant du dénigrement auquel se plaisent la plupart des hommes, il examine prudemment tout ce qu'on raconte (IV, 33 = I, p. 73). Il eut une raison personnelle pour relever la différence qui existe entre l'histoire et la rhétorique, car il composait lui-même des éloges surchargés de fraterries. Dans sa Chronographie, il ne fait pas de tels éloges, sauf dans le dernier livre où il parle de son élève bien aimé Michel VII Parapinakès. Opposant l'histoire à la rhétorique, il subit sans doute l'influence de l'écrit de Lucien *Sur la manière d'écrire l'histoire*, où l'on insiste sur la différence en question ainsi que sur la véracité de l'histoire (7 s., 39, 41, etc.). Avant Lucien, la même différence avait déjà été établie par Timée (chez Pol., XII, 28a

B.-W.) et Polybe (X, 21, 8), et la recherche du vrai était l'idéal de tous les historiens anciens (Thuc., I, 20; Ephore chez Strab., p. 422; Pol., I, 14, II, 56, 11 s., XII, 12; Diod., I, 2, etc.).

Selon Psellos, l'histoire se distingue d'avec la rhétorique non seulement par son amour de la vérité, mais encore en ce qu'elle ne donne pas tous les détails; Psellos admet qu'il pêche lui-même parfois contre ce principe, mais il s'en excuse en disant que l'histoire tolère des digressions pourvu qu'on reprenne, à temps, son thème propre (VI, 70=I, p. 151). Il se peut, comme le pense E. Renauld (*ed.*, I, p. 151), que Psellos suive ici encore Lucien qui a reproché aux historiens d'omettre les choses importantes et de relater des détails futiles (27 s.). Quant aux digressions, on en trouve beaucoup chez les historiens anciens, Hérodote, Polybe et d'autres. Psellos ne veut pas donner la discription détaillée des guerres, comme la donnent les écrivains précis, puisque celui qui l'a engagé à écrire (probablement Constantin Lichoudis) ne demandait qu'un récit sommaire. Pour la même raison, Psellos ne veut indiquer ni les années ni les saisons, à la manière de Thucydide, et il ne veut présenter que les faits principaux; il veut donc se maintenir à mi-chemin entre les historiens prolifiques de l'ancien Rome et les chroniqueurs trop succints de son époque (VI, 73=I, p. 152). En effet, à la différence de tous les historiens anciens et byzantins, il évite les indications chronologiques, celles-ci lui paraissant probablement pédantesques; en cela il jugeait en rhéteur, car les panégyriques grecs et byzantins ne contiennent guère de dates précises. D'une manière analogue, au lieu de nommer directement certains personnages (par ex. Boïlas, VI, 139 s.=II, p. 38 s., l'eunuque Jean, VI, 177=II, p. 58, Constantin Lichoudis, VI, 178 s.=II, p. 58 s. etc.), Psellos se sert de périphrases; J. B. Bury (*Selected Essays*, 1930, p. 175) a raison d'affirmer que la circonlocution lui semblait plus noble que le nom.

Pour Psellos, chrétien orthodoxe, tout ce qui se passe a son origine en Dieu; il écrit que Dieu a retenu l'élan des Sarrasins (III, 9=I, p. 38), que Dieu a donné à Michel IV la victoire sur les Bulgares (IV, 45=I, p. 80), que Dieu a amené Constantin Doucas au trône (VII, Const., 8=II, p. 142), que Dieu a chassé les Mysiens et les Triballes (ib. 23=II, p. 149). Il lui arrive aussi de raconter que la sainte Vierge, dont Basile II portait l'image, causa la mort subite de Bardas Phocas, mais il rappelle aussi

d'autres explications, plus naturelles, de cette mort (I, 16=I, p. 11); d'autres auteurs byzantins réservaient beaucoup plus de place à de tels miracles. Au lieu de Dieu, Psellos parle quelquefois de la Providence (Πρόνοια) qui dirige tout et qui nous est incompréhensible (IV, 30, V, 14, 24=I, pp. 71, 95, 101), ou du principe puissant qui gouverne notre vie (VI, 72=I, p. 152); voilà une idée plus proche de la philosophie ancienne, surtout stoïcienne, que du christianisme. Néanmoins l'"idée hellénique" de la destinée (εἰμαρμένη) est réprouvée par Psellos lorsqu'il soutient que notre action n'est pas déterminée par le destin et que le résultat en répond à notre intention (VII, 41=II, p. 109). Psellos défend donc le libre arbitre et le mérite humain (cf. Renaud, *éd.*, p. LIII). C'est pourquoi il restreint le domaine de la Providence en disant qu'il lui attribue tout ce qui se passe, à moins que notre état naturel ne soit corrompu (IV, 30=I, p. 71); cela veut dire: à moins qu'on ne s'oppose à la Providence. Mais, ailleurs, il cite, à la manière des anciens, la fortune (τύχη) qu'il qualifie, comme Hérodote (I, 32, III, 40), d'insolente et de jalouse (I, 31=I, p. 19); il parle pareillement de la fortune démoniaque qui nous séduit au mal (I, 28=I, p. 17) et du démon qui entrave nos actions (VII, Eud., 3=II, p. 153). Quant au sort humain, Psellos en relève le caractère inconstant (I, 21=I, p. 13), comme l'ont fait les Hébreux (*Job, Ecclésiaste*) et les Grecs (Sophocle, *Oed. roi*; Hérodote). Il nous raconte comment il a déploré et maudit le sort humain, lorsqu'il vit Michel V se tenir près de l'autel pour se mettre à l'abri de la foule enragée. Mais il ajoute, en bon chrétien, que l'empereur lui-même reconnut la légitimité du châtiment divin (V, 40, 43=I, p. 110 s.). En accord avec la mythologie ancienne, il considère la mort comme un accomplissement du destin fixé (I, 21, III, 16, IV, 32=I, pp. 13, 44, 72, etc.).

Le caractère humain (ἥθος, τρόπος, χαρακτήρ), Psellos l'envisage plutôt au point de vue hellénique qu'au point de vue chrétien. Suivant lui le caractère moral nous est inné (IV, 13, VII, 71=p. 60, II, p. 128): les corps sont, dès la naissance, beaux ou laids; il en est de même pour les âmes (VI, 44=I, p. 139). Même les frères et les soeurs ont parfois des naturels tout différents (I, 2, IV, 11, 15=I, pp. 2, 58, 61); à la manière des auteurs grecs, Psellos met ces naturels différents en parallèle (I, 2, VI, 4=I, pp. 2, 118 s.). Il ne considère le caractère humain ni comme constant ni comme simple: le caractère peut changer subitement en mieux

ou en pire (I, 18, III, 12, 24=I, pp. 11, 40, 49 s., etc.), et il est ordinairement composé de bonnes et de mauvaises qualités (IV, 7, 12, 14=I, pp. 56, 59 s., etc.). Personne n'est entièrement irréprochable; en particulier les actions des souverains présentent un mélange de bien et de mal (VI, 25 s.=I, p. 129 s.); Psellos cite l'exemple d'Alexandre le Grand, de César, d'Auguste, de Pyrrhus, d'Epaminondas, d'Agésilas (VI, 163=II, p. 51 s.), dont il a pu connaître les vies, pour la plupart, par l'intermédiaire de Plutarque. Les souverains ne peuvent vivre aussi honnêtement ni aussi conséquemment que les hommes privés, car ils trouvent beaucoup d'obstacles sur leur chemin (VI, 27=I, p. 130 s.). Du reste, la vie „politique“, c'est-à-dire la vie en société, contraint chacun à abandonner parfois „la rectitude de la règle“ (VI, Théod., 7 s.=II, p. 75 s.). Psellos, homme d'Etat, parle ici de sa propre expérience, mais, en même temps, il peut être influencé par la doctrine néo-platonicienne des vertus politiques, c'est-à-dire des vertus ayant rapport au monde sensible (Plot., I, 2, 1 s.; Porph., *Sent.*, 32, 1 s.).

Que Psellos ait attribué une importance extraordinaire au caractère humain, on s'en rend compte grâce au fait qu'avant de dépeindre la vie d'un empereur, il en décrit d'ordinaire les mœurs (I, 4, II, 1 s., III, 2=I, pp. 4, 25 s., 31, etc.) et tâche d'en expliquer toutes les actions d'une manière psychologique; il rapporte, par exemple, à l'ambition les guerres de Romain III et sa passion de bâtir (III, 7, 14 s.=I, pp. 35, 41 s.). Psychologue averti, il prend plus d'intérêt à la vie privée des souverains qu'aux guerres et aux affaires d'Etat. Rappelons brièvement quelques portraits esquissés par lui (cf. Renauld, p. LVI s.): Romain III éprouve de l'aversion contre sa femme Zoé; celle-ci, de son côté, le trompe avec le jeune Michel qui simule son amour pour elle; l'empereur ne voit pas cet amour ou feint de ne pas le remarquer, et il sent même de la pitié pour Michel qui souffre de l'épilepsie (III, 17 s., 21 s.=I, pp. 44 s., 47 s.). Après le décès de Romain, Michel, devenu souverain, change d'attitude en face de Zoé: il la tient enfermée, éprouvant devant elle la honte de sa maladie; il recherche la société des ascètes et soigne les infirmes (IV, 6, 16 s., 34 s.=I, pp. 56, 61 s., 73 s.). Gravement malade, il fait la guerre, célèbre le triomphe, entre au couvent et renvoie Zoé qui vient le voir (IV, 42 s., 50 s.=I, pp. 78 s., 82 s.). Son neveu Michel V est cruel et rusé: il embrasse ceux qu'il déteste

et invite à un repas ceux qu'il tuera le lendemain (V, 9, 17=I, pp. 90, 96 s.). Son successeur Constantin Monomaque a bon coeur, mais peu de discipline. Il n'est pas fidèle à son épouse Zoé à qui il doit pourtant le trône. Il est attaché à Sklérène, son amante d'autrefois (VI, 50 s.=I, p. 141 s.); „il regardait l'impératrice avec les yeux du corps et il observait et saisissait la figure de l'autre avec les yeux de l'âme, il serrait l'une dans ses bras et il embrassait l'autre dans son âme“ (VI, 51=I, p. 142). Après la mort de Sklérène, il s'éprend d'une jeune fille retenue comme otage, mais, en même temps, il prend en affection un bouffon bègue et il lui pardonne même d'avoir attenté à sa vie (VI, 139 s.=II, p. 38 s.). Zoé vieillie supporte avec résignation l'infidélité de son mari, elle s'occupe de la fabrication des parfums, elle adore passionnément Dieu, ce qui ne l'empêche pas de faire crever les yeux à des personnes presque innocentes (VI, 53 s., 64 s., 157 s.=I, pp. 143 s., 148 s., II, p. 48 s.).

L'analyse psychologique pénétrante est combinée chez Psellos avec un tableau saisissant de l'extérieur et de la conduite des hommes (cf. Renauld, p. LIX). Voici comment est décrit Romain malade: il a le visage enflé et le teint d'un mort, il respire vite et s'arrête en marchant, il a de longs cheveux tombants comme ceux d'un mort et d'autres, courts et rares, au-dessus de son front qui sont agités par son souffle (III, 25=I, p. 50). Et voici comment Constantin IX traite son bouffon coupable de l'attentat: il s'irrite contre celui qui a révélé la cabale, il cite le bouffon en justice, mais il l'absout en pleurant et s'enquiert de ses vœux. Or le bouffon lui baise les mains, pose sa tête sur les genoux de l'empereur et demande les honneurs de roi; Constantin lui promet tout avec joie (VI, 147 s.=II, p. 43 s.). Voyons en fin le portrait de la vieille Zoé: quoiqu'elle ait plus de soixante-dix ans, elle est toujours belle et elle n'a pas de rides, mais ses mains tremblent et son corps est courbé (VI, 158=II, p. 49).

Où Psellos a-t-il appris cet art exquis de représenter l'homme, art qui nous fait penser, plus d'une fois, aux poètes modernes, Marlowe, Shakespeare, Dostoïevski? Les contemporains de Psellos caractérisaient parfois le physique et les moeurs des empereurs, mais d'une manière sommaire et schématique; dans ses Anecdotes, Procope dépeignait la vie à la cour impériale, mais sans la psychologie profonde d'un Psellos. Plus que ne l'ont fait

les historiens byzantins, les écrivains anciens auraient pu influencer Psellos. Parmi eux, Plutarque surtout aimait à peindre les mœurs et l'extérieur des personnages; cependant il avait une tendance moralisante qui ne se rencontre pas chez Psellos. A côté des historiens, les poètes psychologues, tels qu'Euripide et Ménandre, et les philosophes semblent avoir inspiré notre historien; s'il attribue, par exemple, à Romain IV un caractère ironique et hâbleur (VII, Eud., 10=II, p. 157), Psellos peut marcher dans les traces d'Aristote qui a mis ces deux qualités l'une à côté de l'autre (*Eth. N.*, II, 7). Bien entendu, toutes ces influences ne se seraient pas exercées si Psellos lui-même n'avait pas eu un don psychologique aigu qui apparaît aussi dans ses discours. Sa faculté psychologique n'est peut-être que l'envers de son caractère passionné, ambitieux et à la fois peureux, caractère presque hystérique qui se fait voir dans plus d'une page de sa Chronographie (par ex. VI, 196, 198=II, p. 67 s.; cf. P. V. Bezobrazov, *Vizantijskij pisatel' i gosudarstvennyj dějatel' Michail Psell*, 1889, p. 189).

L'égoïsme, l'individualisme de Psellos l'empêcha de comprendre la collectivité, l'Etat. A la manière de Platon (*Rép.*, IV), il compare l'Etat byzantin à un animal malade (VI, 48, VII, 51, 53 = I, p. 141, II, p. 115 s.), mais la structure et l'évolution de cet organisme lui échappent la plupart du temps, bien qu'il ait été homme d'Etat. Il passe sous silence de nombreuses guerres, par ex. celles de Basile II avec les Bulgares ou celles de Basile II et de Constantin Monomaque en Arménie. Il dépeint les batailles plus ou moins schématiquement (I, 8, 11, 15 = I, pp. 6, 8 s., etc.); au contraire, grâce à ses talents psychologiques, il décrit avec plus de couleur les insurrections populaires, surtout celle des Constantinopolitains contre Michel V (V, 25 s. = I, p. 101 s.). En somme, il a raison de dire qu'il compose des biographies des empereurs (VI, 25 = I, p. 129); c'est un biographe et non un historien. Par sa conception individualiste de l'histoire, il s'écarte des grands historiens classiques Hérodote, Thucydide, Polybe, ainsi que des chroniqueurs du Moyen âge, se rapprochant des historiens de l'Empire, surtout de Plutarque, mais, par là même, il anticipe le culte de l'individu, proclamé par la Renaissance.

Бачковският манастир през втората половина на XVI в. и през XVII вѣкъ¹.

Отъ Ст. Станимировъ

За историята на Бачковския манастир през втората половина на XVI вѣкъ оскъдни сведения черпимъ единичко отъ писмото на цариградския патриархъ Кирила Лукариса² отъ 15 февруарий 1628 година, което съдържа и нѣкои сведения за сѣщия манастир и презъ първата половина на XVII вѣкъ. Ето това толкова интересно писмо, което за пръвъ пѣтъ биде напечатано въ „Номики синагоги“ (Юридически сборникъ) на Патриарха Доситея, с. 200:

„Вѣрно съ общото първообразно писмо.

Не само е достойно да потвърждаваме, но е и необходимо да прилагаме въ тѣхната цѣлость, непожтнати грамотитѣ на преждебившитѣ наши незабравими патриарси и архиепископи, които се основаватъ на здравия разумъ, т. е. правдинитѣ, които сж отстѣпени въ разни времена на патриаршескитѣ храмове и ставропигиални манастири, та тѣй, отъ една страна, да подпомагаме тѣзи храмове и манастири, а, отъ друга, да отстраняваме отъ тѣхъ всички онѣзи, които искатъ да се намѣсватъ въ работитѣ имъ и да ги завладяватъ, а сѣщо и

¹ Отъ сѣщия авторъ сж и следнитѣ 8 статии: 1. *Основаване на Бачковския манастир* (сп. „Духовна култура“, XXI (1940), кн. 3-4, сс. 100-109, следва). 2. *Чудотворната икона „Света Богородица Петричка“* (сп. „Духовна култура“, XX, кн. 5-6, сс. 153-161. — Отдѣленъ отпечатѣкъ съ 4 образа, издаденъ отъ управлението на Бачк. манастиръ). 3. *Бачковският манастир отъ 1086—1402 г.* (отъ смъртъта на основателя му — Григория Пакуриана — до смъртъта на патриарха Евтимия) (сп. „Духовна култура“, XX (1939), кн. 7-8, сс. 238-250, и кн. 9-10, сс. 268-279). 4. *Бачковският манастир презъ XV вѣкъ* (въ: „Извѣд-во“, кн. XIV—XV (1937 г.)). 5. *Изъ историята на Бачковския манастир*. — *Бачковският манастир презъ XVIII вѣкъ* (и. т., VII—VIII (1928), сс. 113-143). 6. *Бачковският манастир презъ XIX вѣкъ* (сп. „Родина“, II (1939), кн. 1, сс. 48-72). 7. *Бачковският манастир* (сп. „Нива“, I (1928), бр. 3). 8. *Бачковският манастир въ миналото* (сп. „Отецъ Паисий“, VIII (1935), кн. 7).

² Кирилъ Лукарисъ билъ мѣстоблюстителъ на патриаршеския престолъ презъ 1613—14 гг. Презъ 1624 г. той билъ избранъ за патриархъ и следъ две малки прекжсвания следъ 1632 г. патриаршествувалъ до 1634 г.

онѣзи, които биха се опитали да нарушатъ или даже и да унищожатъ правата имъ. Обичаме да вѣрваме, че и вие, до колкото силитѣ ви позволяватъ, ще се стараете такива лица да ги отстранявате и укорявате и строго да ги наказвате, защото само по такъвъ начинъ ще се запазятъ даденитѣ ви правдини, като сжщевременно ще се спасятъ (запазятъ) изцѣло и патриаршескитѣ привилегии.

Наше смирение имаме подъ ржка стари грамоти отъ приснопамятнитѣ патриарси: Киръ Дионисий (II. 1543—1551), Киръ Йосифъ (II. 1551—1565), Киръ Митрофанъ (III. 1565—1572), Киръ Еремия (II. съ прекъсвания до 1594 г.), особено отъ нашия предшественикъ Киръ Неофитъ (II. отъ 1600 съ прекъсване до 1613 г.)¹, т. е. сингилии, завѣрени съ много подписи на мнозина архипастири, които съдържатъ, че монастирътъ на св. Богородица Петриотиса, намиращъ се въ Пловдивската епархия до с. Бачково, сжществува като построенъ по силата на патриаршеска ставропигия, че се споменува патриаршеското име въ храма му и че се извършва потрѣбното вѣрноподаническо служение презъ годината въ името на Великата църква, че той (монастирътъ) е независимъ, незасѣгаемъ и и напълно свободенъ. Никой да не се намѣсва въ работитѣ му и да му бждатъ подчинени, безъ нѣкой да може да му ги отнеме, намиращитѣ се въ Станимака храмове въ името на: „Св. Димитъръ“, „Св. Иванъ Предтеча“ („Продромъ“), „Свв. Архангели“, „Св. Димитъръ“, „Пророкъ Илия“, „Св. Георги“, „Св. Богородица“ въ квартала Амбелино (въ II. часть на града) и третѣ села: Бачково, Селица и Липци. Тѣзи храмове и села още отъ старо време принадлежали на ставропигиалната (Бачковската) св. обитель, като подарени ней отъ ктиторитѣ, покойнитѣ архонти Григорий и Апасий споредъ завещанието имъ, заедно съ срутенитѣ и вече запустѣли храмове, които сжщо принадлежатъ на главния — ставропигиаленъ — храмъ, който сега, следъ като отново билъ иззиданъ отъ основитѣ, се преименувалъ „Св. Троица“ до гр. Станимака, както това го завѣриха и изпратенитѣ на самото мѣсто по време на киръ Неофита

¹ Както се вече каза, нѣкои отъ тѣзи патриарси били на патриаршеския престолъ и още по единъ или даже и още по два пжти. Заскобенитѣ дати сж поставени отъ мене.

(отъ 1600 г. съ прекъсване до 1613 г.) двама архiereи; а именно: бившиятъ Адрианополски (Одрински) Антимъ и Климентъ Лимноски (о-въ Лимносъ). Чрезъ разпитвания на самото мѣсто тѣ констатирани, че тѣзи храмове, споредъ устното казване на мѣстнитѣ жители, сж били подчинени на ставропигиалния храмъ. И това тѣ (двамата архiereи) съ живъ гласъ засвидетелствували и потвърдили предъ казанія патриархъ (Неофитъ). Има, обаче, нѣкои човѣци, които се опитватъ да си присвоятъ не само подчиненитѣ нему (на ставропигиалния манастиръ) храмове, но и да уничтожатъ решения, основани на старитѣ онѣзи грамоти, като искатъ да завладѣятъ и тази ставропигиална обитель. Съ тази целъ тѣ обезпокояватъ живущитѣ въ него монаси, игнорирайки патриаршескитѣ права и решенията на патриарситѣ. А това е и несправедливо и неочаквано. Ето защо, понеже живущитѣ въ тази ставропигиална обитель отци ни се оплакаха противъ тази неправда и пожелаха да се снабдятъ съ наша грамота, която да потвърдява заповѣдитѣ на блаженочившиятъ патриарси, съ това наше писмо заповѣдваме молбата имъ да не се игнорира, защото е справедлива и богоугодна.

Като се събрахме на заседание, на което присѣдствуваха най-светитѣ архiereи и най-почетнитѣ наши въ Св. Духъ възлюбени братя и съслужители на наше смирение, решихме: отстъпнитѣ на почтената ставропигиална обитель правдини, а именно да е тя манастиръ ставропигиаленъ, нареченъ „Св. Богородица Петричка и преименуванъ „Св. Троица“, да е независима и неподчинена, се потвърдяватъ и не подлежатъ на уничтожение въ бждеще време. Седемътѣ храма въ Станимака и третѣ села: Бачково, Селица и Липци, които отъ най-старо време сж завещани на този ставропигиаленъ манастиръ отъ ктиторитѣ му, заедно съ запусълитѣ храмове, които се намиратъ между този манастиръ и Станимака, заповѣдваме да бждатъ неотемлими и неотчуждаеми въ бждеще, а да се владѣятъ и управляватъ отъ игумена и другитѣ отци на този манастиръ. Тѣ ще пращатъ свещеници и монаси отъ манастира за свещенослужение въ тѣзи храмове, тѣ ще събиратъ църковнитѣ приходи въ годишнитѣ храмови празници, които ще отнасятъ въ манастира, като ще се споменува патриаршеското

име въ всѣка църковна служба, защото това е каноническо и справедливо. Никой отъ свещеницитѣ въ гр. Станимака, а сѣщо и никой отъ мирянитѣ нѣма право да обезпокоява пѣвцитѣ или свещенослужителитѣ въ онѣзи храмове, или да заграби нѣкой приходъ, събранъ въ годишнитѣ храмови празници, или пѣкъ да извърши друго нѣкое вредително нѣщо. Сѣщо и мѣстниятъ пловдивски митрополитъ нѣма позволение да нарушава правата на ставропигиалната обитель, нито по отношение на имотитѣ ѝ, нито по отношение къмъ храмоветѣ. Сѣщо той нѣма право да аргосва (аргос = запрещение, лишаване отъ право да служи или да изпълнява треби) отцитѣ, или да ги афоресва (да ги лишава отъ санъ), или да иска заплащане на суми отъ афоресинитѣ, или да обявява афоресването за неотмѣнимо нито отъ Всесилния Богъ. Който би поискалъ да игнорира и наруши патриаршескитѣ решения и синодалнитѣ грамоти, или обезпокои ставропигията и монаситѣ въ нея и поиска да ги отстрани отъ владението на нѣкой отъ поменатитѣ храмове или свещени предмети, билъ той архиерей, или свещеникъ, или мирянинъ, архиереятъ да бжде аргосъ (подъ запрещение) чрезъ афоресването му отъ Пантократора (Всемогщия Богъ), а ако е свещеникъ, да бжде афоресанъ (лишенъ отъ санъ) и проклетъ и непростенъ и неразрешенъ отъ афоресването му следъ смъртта му въ този вѣкъ и въ бждеция. Да има и проклятието на светитѣ 318 богоносни отци, които въ градъ Никея сж заседавали, и на другитѣ останали църковни събори.

Затова се написа настоящата сингилийна грамота и се даде на живущитѣ въ тази ставропигиална обитель на „Св. Троица“ Бачковска за тѣхна постоянна сигурность.

Въ лѣто 7136 (= 1628) февруарий 15, индиктионъ 11^а 1.

Отъ това писмо на царигр. патр. Кирилъ Лукариса черпимъ следнитѣ сведения за историята на Бачковския манастиръ презъ втората половина на XVI вѣкъ: 1) Презъ втората половина на XVI вѣкъ почти всички цариградски патриарси сж се опитвали да подчинятъ подъ властта си Бачковския манастиръ, като за целта сж използвали всѣко обръщане на братството къмъ тѣхъ, и въ писмата си къмъ тѣхъ, по единъ

¹ Препечатано у L. Petit, *Typikon de Grégoire Pakourianos*, напечатанъ въ „Византійскій временникъ“, т. XI, вып. 3—4. Спб. 1904, сс. XXIII—XXIV.

или по другъ начинъ сж изтъквали мисълта, че Бачковскиятъ монастирь е, или че трѣбва да стане ставропигиаленъ; но че тѣ не сж могли да постигнатъ целта си. Бачковскиятъ монастирь запазилъ автономията си, независимостта си отъ всѣка църковна властъ. Това принуждава патриарха Кирила Лукариса, който сжщо е искалъ и се е опитвалъ да превърне автономния Бачковски монастирь въ ставропигиаленъ, да твърди съвсемъ невѣрни работи, да казва, че ужъ Бачковскиятъ монастирь билъ построенъ отъ Григория Пакуриана по силата на патриаршеска ставропигия, че се споменувало патриаршеското име въ храма му и че се извършвало потрѣбното вѣрнопопаническо служене презъ годината въ името на Великата църква (поднасяли се подарѣци?). — 2. Презъ втората половина на XVI вѣкъ Бачковскиятъ монастирь, отъ една страна, е билъ въ твърде завидно материално положение, а, отъ друга, страна е билъ тѣй беззащитенъ, че нѣкои, не е казано кои именно, се опитвали да го грабятъ и го грабили, като му отнѣмали принадлежащи нему храмове и села. Притѣсненията достигнали до тамъ, че братството се видѣло принудено да се оплаче на патриарха Неофитъ II, или, може би, на неговия предшественикъ¹, и да иска неговата защита, отдето следва, че между грабителитѣ ще да е билъ и самъ пловдивскиятъ митрополитъ, противъ когото е могълъ да вземе мѣрки само патриархътъ. Съ това предположение и само съ това предположение може да се оправдае и изпращането на двама архиереи, а не на други нѣкои патриаршески чиновници, да разследватъ работата. Явно е сжщо, че грабежътъ е билъ въ голѣми размѣри, защото иначе трудно е да се предположи, че работата ще бжде отнесена чакъ до патриарха въ Цариградъ. Пратенитѣ отъ патриарха двама архиереи разследвали работата на мѣстото и, като се завърнали, устно му доложили, че правото е на страната на братството.

Не е известно какви мѣрки е взелъ патриархътъ за защита интереситѣ на Бачковския монастирь. Но личи, че нищо сжществено не е било направено, защото разграбването на манастира продължило, та братството пакъ се оплакало на

¹ Между първото (1600—1601 гг.) и второто (1608—1613 гг.) патриаршескуване на Неофита II, патриарси били Матей II (нѣколко дни) и Рафайлъ II, който билъ изгоненъ. Имената на тѣзи двама патриарси не се споменували въ разглежданото писмо на патриарха Кирила Лукариса.

патриарха, а именно на Кирила Лукариса, и това именно оплакване дало повод да се напише разгледваното писмо. А това значи, че заинтересованитѣ грабители не сж считали цариградския патриархъ за правоспособенъ да се мѣси въ работитѣ на Бачковския манастиръ, или, казано съ други думи, не сж считали Бачковския манастиръ за ставропигиаленъ¹.

¹ Въ една приписка отъ времето на игумена на Бачковския манастиръ Даниила, писана между 1572 и 1594 години, по думитѣ на професора протоиерей Ив. Гошевъ, се казва, че отъ управлението на Петричкия патриаршески ставропигиаленъ манастиръ съ специално формално послание се съобщило на архонта Мано (Манолаки), че опълномошаватъ нѣкой-си преподобенъ иерархъ (пловдивския Теодипта?) да извади отъ патриарха Иеремия патриаршески, а после и царски писменъ документъ за манастирския храмъ, който билъ падналь (ἐχάλασεν).

Като привежда тази приписка, проф. прот. Гошевъ бележи: „Това е първото по време известно свидетелство, че Бачковският манастиръ е ставропигиаленъ“ (Прот. Ив. Гошевъ, *Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастиръ*, напечатано въ Гол. Соф. ун., Бог. ф., т. XVIII (1930—1931), с. 358). — Срв. Ст. Станимировъ, *Бачковския манастиръ презъ XV вѣкъ*, напечатано въ „Изв. на Ист. д-во въ София“, кн. XIV—XV (1937), с. 131). — Обаче, въ самата тази приписка има елементи, които даватъ да се разбере, че по онова време Бачковският манастиръ не е билъ ставропигиаленъ. И наистина, въ тази приписка се казва, че братството опълномощило нѣкой-си преподобенъ иерархъ (подсѣщането на проф. Гошевъ, пловдивския митрополитъ Теодипта) да извади отъ патриарха Иеремия патриаршески, а после и царски писменъ документъ за манастирския храмъ, който билъ падналь. А че, ако манастирътъ е билъ ставропигиаленъ, а, следователно, е ималъ право и длъжностъ да се сношава направо съ патриарха, защо той прибѣгва къмъ посрѣдникъ? Но нека допуснемъ невъзможното въ черковнитѣ работи, нека допуснемъ, че е имало нужда отъ посрѣдникъ между патриарха и подведомствения му ставропигиаленъ манастиръ. Мислимо ли е, че патриархътъ, следъ като даде документъ за манастирския храмъ, че е падналь, т. е. следъ като признае, че молбата на братството е справедлива и трѣбва да се удовлетвори, ще позволи нѣкому, па билъ той и преподобенъ иерархъ, да представлява манастира му предъ турскитѣ власти? — Разбира се, че нѣма да позволи. Прочее, това опълномошаване на преподобния иерархъ е неоторимо доказателство, че Бачковският манастиръ по онова време не е билъ ставропигиаленъ.

Въ сжщата тази старопечатна гръцка книга отъ 1574 г. (тълкувание на светата литургия отъ иерея Иоанна Натанаила) има и друго неоторимо доказателство, че по онова време Бачковският манастиръ не е билъ ставропигиаленъ. Това доказателство сж следнитѣ редове, написани собствено-рочно отъ игумена Даниила на последния листъ на тази книга: Δανιὴλ ἱερομόναχος ἡγουμένος καὶ πρωτοσύγκελος τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς βασιλικῆς Μονῆς τῆς

По-нататък, отъ съдържанието на това патриаршеско писмо става явно, че и въ началото на втората четвъртъ на XVII вѣкъ Бачковскиятъ манастиръ е билъ въ добро материално положение и че не само свещеници и миряни, а даже и самитѣ пловдивски митрополити захванали жадно да поглеждатъ на него и даже да се опитватъ да си присвояватъ по нѣщо отъ имотитѣ му.

Само по себе се разбира, че пловдивскитѣ митрополити въ никой случай не биха се одързостили да се опитатъ да посегнатъ на единъ, който и да било, макаръ и на най-малкия манастирски имотъ, ако този манастиръ би билъ ставропигиал-

ὁπαγίας ἐνδόξου Δεσποτῆς ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀεὶ παρθένου Μαρίας τῆς Περτιχιοῦτης, т. е. „Даниилъ Иеромонахъ, игуменъ и протосингелъ на почитаемия и светъ царски манастиръ на всесветата доброславна наша Госпожа Богородица и Приснодева Мария Патрициотиса.“

А това значи, че Бачковскиятъ манастиръ не е билъ ставропигиаленъ и се е наричал само царски. Ако манастирътъ би билъ ставропигиаленъ, то игуменътъ не би пропусналъ, не би посмѣлъ да пропусне това му качество въ приписката си. За такова пропускане той би подлежалъ на наказание. Тази приписка била написана въ 1588 г. (Гошевъ, с. 17, бел. 41).

Като взема предвидъ имената и групировката имъ въ паметниците на Бачковския манастиръ, отецъ Гошевъ идва до заключение, че игуменъ Даниилъ, който се подвизавалъ въ Бачковския манастиръ къмъ края на XVI вѣкъ, „когото Цариградската патриаршия, явно е, заради нѣкакви голѣми заслуги (презъ време на игуменството му), отличила съ голѣмата титла протосингелъ, става Пловдивски митрополитъ“, че „той е ктиторъ (възобновитель) на Бачковския манастиръ“ и че, споредъ една приписка въ ржкописъ № 23, с. 27, „починалъ презъ 1595 година“ (с. 17). Ако нѣкога се докаже по единъ несъмненъ начинъ единството на тѣзи две личности, тогава лесно ще се обясни и волността на неизвестния авторъ на приписката, въ която Бачковскиятъ манастиръ е нареченъ ставропигиаленъ. Пловдивскиятъ митрополитъ Даниилъ иска да заличи всѣка следа за връзката на възобновения отъ него храмъ, а следователно, и на цѣлия манастиръ съ построяния отъ Пакуриана манастиръ. Вижда се, че и като игуменъ, той е залѣгалъ за това, като е искалъ и да направи манастира ставропигиаленъ. За награда, патриархътъ го отличилъ съ високата титла протосингелъ, а близкиятъ му братъ — монахъ вече считалъ манастира за ставропигиаленъ и дори отбележилъ това въ една отъ книгитѣ на библиотеката. — Нека тука отбележимъ, че занимаващиятъ ни пловдивски митрополитъ Даниилъ умрѣлъ, както вече отбележихме, въ 1595 година. Отъ друга страна пъкъ знаемъ, че пловдивскиятъ митрополитъ Даниилъ иззидалъ отъ основи новия храмъ на Бачковския манастиръ, който билъ завършенъ въ 1604 г., т. е. цѣли 9 години следъ смъртта на занимаващия ни пловдивски митрополитъ Даниилъ. А това е сигуренъ белегъ, че умрѣлиятъ въ 1595 година пловдивски митрополитъ Даниилъ не е ктитора на манастира, не е възобновителя на храма му.

ленъ, ако, т. е. той би билъ патриаршески, ако зависѣше отъ патриарха. Но защото този манастиръ не е билъ ставропигиаленъ, не е зависѣлъ нито отъ патриарха, нито отъ пловдивския митрополитъ, то този последниятъ се опиталъ да се бърка въ работитѣ му, и че, може би, е ималъ предъ видъ и да го превърне въ епархийски, т. е. да го подчини подъ властта си. Нека тутакси добавимъ, че за това последното пловдивскиятъ митрополитъ е ималъ и известно основание. Ето това основание. Нѣкога-си презъ XV вѣкъ, храмътъ на Бачковския манастиръ билъ разрушенъ до основитѣ, тъй че, както е казано въ Ловченския сборникъ, „гробъ святог¹ невѣдомъ устрои ся днес“. А пѣкъ въ ржкописа, пазенъ въ библиотеката на Богословския факултетъ въ Букурещъ, въ който ржкописъ се съдържа и преписъ отъ оригинални уставъ на Григория Пакуриана, има, както поменавихме, и две приписки, относящи се къмъ историята на Бачковския манастиръ. Въ началото на втората половина на втората приписка, която се намира на дѣсната страница на листъ 69, четемъ: „Този манастиръ (Бачковскиятъ) се слави въ името на „Света Троица“, споредъ нарежданията на новия му ктиторъ, пловдивския митрополитъ Даниилъ, който го реставриралъ. Прочее, на празника Петдесетница е хромовиятъ му празникъ“. Това, разбира се, не значи, че пловдивскиятъ митрополитъ съ свои лични срѣдства, или съ срѣдствата на Пловдивската митрополия е реставриралъ, „иззидалъ отъ основитѣ“, както е казано въ писмото на митр. Кирила Лукариса, храма на Бачковския манастиръ. Това значи само, че той взелъ инициативата за възстановяването на храма, а пѣкъ потрѣбнитѣ суми и строителни материали, разбира се, сж били дадени отъ околното българско население². Но при

¹ Разбира се гробътъ на последния български търновски патриархъ Евтимий.

² Проф. прот. Гошевъ, ц. ст., стр. 39 казва: „За насъ този поменикъ (отъ края на XVI и началото на XVII вѣкъ) е важенъ още и затуй, че той косвено ни разказва, какво презъ XVII вѣкъ манастирътъ се е издържалъ главно, ако не изцѣло, отъ даренията на българското население. Това личи отъ имената на дарителитѣ, голѣма частъ отъ които сж чисто български, а останалитѣ общо християнски, каквито иматъ и българитѣ (Петъръ, Димитъръ, Иванъ и др.). А по-рано (на стр. 18) проф. Гошевъ казва: „Въ туй време (началото на XVII вѣкъ, когато храмътъ се възстановявалъ) манастирътъ има нѣколко, може би доста много на

все това, пловдивскиятъ митрополитъ на законно основание си е присвоявалъ правото да се нарича новъ ктиторъ на Бачковския манастиръ. Наследникътъ му, светителствувалъ въ времето на Кирила Лукариса, е могълъ, съблазненъ отъ богатствата на този манастиръ и спомняйки си, че „пловдивскиятъ“ митрополитъ е неговъ новъ ктиторъ, да се опита да си присвои нѣщо отъ имотитѣ му, а после и да установи властѣта си надъ него, да го превърне отъ автономенъ, какъвто той билъ още отъ времето на основаването си, въ епархийски. По неговия примѣръ и нѣкои свещеници и мирски лица започнали по различни начини да досаждатъ и дори да грабятъ този манастиръ, който, както било явно за всички, не се намиралъ подъ покровителството на никого. Поставени въ такова тежко положение, ощетявани и притѣснявани отъ всички, братята-монаси въ Бачковския манастиръ подирили помощъ и закрила. Убедени, че по онова време иерусалимскиятъ патриархъ, който следъ основаването на манастира утвърдилъ устава му, не би могълъ да направи решително нищо за въ тѣхна полза, тѣ се видѣли принудени да се обърнатъ за помощъ и защита пакъ къмъ цариградския патриархъ. Този последниятъ, каточели, това и чакалъ. Като получилъ оплакването-молбата имъ, той свикалъ на заседание „най-светитѣ архиереи и най-почетнитѣ негови въ Светия Духъ възлюбени братя и съслужители“, и заедно съ тѣхъ решилъ, че всичко, вършено въ ущърбъ на Бачковския манастиръ отъ мирскитѣ лица, свещеницитѣ и дори отъ самия пловдивски митрополитъ, е незаконно и поради това заповѣдалъ то да престане. Но редомъ съ това тѣ решили и нѣщо, което е било не по-малко лошо за манастира, а именно, тѣ задължили братството при всѣка църковна служба да се споменува патриаршеското име, „защото това е каноническо и справедливо“. Съ други думи, тѣ решили, че въ бъдеще манастирътъ ще се намира подъ властѣта на цариградския

брой, тефтери за събиране милостини и за поменъ, съ които въ ржце специално отредени монаси обикалятъ преди всичко българскитѣ земи и събиратъ отъ българското население пари, срещу поменуване имена“. — „Дори въ книгата на Данила игумена (вѣроятно се разбира старопечатната книга подъ № 187 отъ 1574 г., въ която Даниилъ на нѣколко мѣста си правилъ разни бележки“) (на л. 1-ви) пакъ българинъ, нѣкой си Ламбо, вписалъ за поменъ своитѣ родственици : Братко, Пѣйо, Вельо, Райко и др.

патриархъ, ще стане ставропигиаленъ, като ще престане да бжде автономенъ, какъвто билъ отъ основанието си дотогава.

Не е известно, какъ Бачковското братство е погледнало на това последното синодно решение. Обаче, като се вземе предвидъ друго едно патриаршеско писмо, писано презъ XVIII вѣкъ (не е известно презъ коя именно година, но не по-рано отъ 1726 и не по-късно отъ 1748 година), въ което пакъ се настоява да се поменува името на патриарха при всѣко богослужение въ манастира, ще се дойде до заключение, че искането да се поменува името на вселенския патриархъ въ храма на Бачковския манастиръ при всѣко богослужение не ще да е било удовлетворено и манастирътъ е запазилъ автономността си.

И въ това писмо се говори, че въ времето на Кирила Лукариса храмътъ на Бачковския манастиръ не билъ вече посветенъ въ честъ на св. Богородица, а въ честъ на св. Троица. „Следъ като отново билъ иззиданъ отъ основитѣ (храмътъ) се преименувалъ „света Троица“, казва патриархъ Кирилъ. Като се спира върху този пасажъ отъ писмото на патр. Кирила, проф. Йор. Ивановъ казва: „Естественно е, че съ затулянето на началното име на манастира, въ Фенеръ сж гледали да премахнатъ и свързанитѣ съ това име правдини, та най-сетнѣ да обсебятъ манастира“, т. е. да извършатъ онова, отъ което Григорий Пакурианъ тѣй много залягалъ да запази манастира си. Тѣзи думи на проф. Йорд. Ивановъ показватъ, че и той счита, че, поне до преустройването на манастирския храмъ отъ основитѣ му, станало, както ще видимъ, въ 1604 година, Бачковскиятъ манастиръ не се е намиралъ подъ ведомството на цариградския патриархъ, не е билъ ставропигиаленъ¹.

¹) Йор. Ивановъ, *Асеновата крепостъ и Бачковския манастиръ*, въ „Изв. Б. Арх. др.“, т. II, св. I, стр. 219. — Въ забележка втора на сжщата страница Ивановъ пише: „Въ духа на такава тенденция (т. е., за да приготвятъ почва за обсебване на Бачковския манастиръ), се посочва и манастирско предание, че ужъ нѣкогашниятъ Пакуриановъ манастиръ св. Богородица се нахождалъ надъ сегашния, но запустѣлъ. Правото име на сегашния манастиръ било св. Троица. Друго пъкъ предание, записано и отъ В. Кънчева, прави втора грѣшка, като твърди, че нѣкога манастирътъ се именувалъ св. Троица“, а после се нарекълъ „св. Богородица Петричка“. — Ето самитѣ думи на В. Кънчева: „По предание се разказва, че манастирътъ се именувалъ нѣкога св. Троица, а по-после се нарекълъ „св. Богородица Петричка“. Вѣроятно нѣкой отдѣленъ храмъ се е наричалъ „св. Троица“. Вж. статията: „Станимака и Бачковскиятъ манастиръ. Пѣтни бележки“, въ Български прегледъ, год. IV, кн. VII, стр. 74.

Въ Бачковския манастиръ сж запазени нѣколко надписи на грѣцки езикъ, които съдържатъ сведения за историята му презъ XVII вѣкъ. Отъ тѣхъ на първо мѣсто по време е надписътъ, изчуканъ върху мраморната трапеца въ манастирската трапезария. Този надписъ гласи: „Настоящата мраморна трапеца е построена съ разноски отъ преосвещенейшия и словеснейшия пловдивски митрополитъ г. г. Дамаскинъ, при игуменството на всепреподобния игуменъ иеромонахъ г. Матей въ лѣто отъ Рождество Христово 1601, индиктионъ 14 — Майсторъ Николай“¹.

Втори надписъ се намира пакъ въ трапезарията, а именно на дѣсната, южната стена. Той е отъ 1643 година и гласи: „Зографисана е трапезарията на света Богоматерь и Дева, именувана Петричка, съ разноски и трудъ на честнейшия и свѣтлейшия архонтъ г. г. Георгий, при игуменството на всепреподобния игуменъ г. г. Партений въ 1643 година“.

„При игуменството на г-на Партения въ 7112 (=1604) година се съгради отъ основа божествениятъ и славенъ храмъ, въ 7126 (=1618) година се съгради метохътъ, въ 7131 (=1623) година се съгради трапезарията, а въ 7130 (=1622) година се съгради подземие то (зимникътъ)“².

Като сравнимъ казаното въ този надписъ за времето, когато билъ съграденъ новиятъ манастирски храмъ (1604 год.), съ казаното въ началото на втората половина на втората приписка, намираща се въ ръкописа на Богословския факултетъ въ Букурещъ („Пловдивскиятъ митрополитъ Даниилъ го реставриралъ, изсиздалъ го отъ основитѣ“), ще дойдемъ до заключение, че Пловдивскиятъ митрополитъ Даниилъ, — за когото досега се казваше, че не е известно, — кога е светителствувалъ, е светителствувалъ въ началото на XVII вѣкъ.

Трети надписъ, който е на грузински, се намира на северната стена на трапезарията. Какво е съдържанието му, за сега не е известно.

Отъ другъ единъ надписъ, който се намира отвътре надъ входната врата въ притвора, се научаваме, кога и отъ кого притворътъ е изографисанъ. Този надписъ гласи: „Изписа се този божественъ и всечестенъ притворъ на преблагословената

¹) Оригиналa на грѣцки езикъ вж. у Йорд. Ивановъ, ц. с., стр. 219.

²) Пакъ тамъ, стр. 220.

Владичица наша и света Дева Мария, наречена Петриотиса, и преименуванъ на Единосъщната, Животворяща и Нераздѣлна Троица съ разноси и трудъ на честния, благородния и свѣтлейшия архонтъ г. г. Георгия отъ Фенерската и Новоселска (Неохорийска при Цариградъ) епархия, а се завърши въ днитъ на всесветейшия вселенски патриархъ господина Партения, при игуменството на всепреподобния иеромонахъ и духовенъ отецъ Партения, въ архиерейството на пловдивския г. Гавриилъ въ 7151 (= 1643) година, месецъ юлий 30, индиктионъ 11¹.

Нека отбележимъ, че образитъ на поменатия въ този надписъ архонтъ Георгий и на сина му Константина сж изписани въ цѣлъ рѣстъ отлѣво до вратата, що въвежда въ главния храмъ.

А въ една щампа „Изография на Бачковския манастиръ съ надписъ на български и гръцки и съ изображение на църквитъ и параклиситъ му“, пазена въ Пловдивската народна библиотека въ отдѣла ржкописи и старопечатни книги, подъ № 91², сж дадени образитъ на „Гаврилъ отецъ“ и „Георги сынъ его“ съ надписъ: „создатели нарѣики (οἱ τῆς νάρικος κτίτορες). Въ други надписи за тѣзи двама създатели на нартиката не се говори. Не е казано и кога тѣ сж построили нартиката; но тъй като е известно, че тя била изографисана отъ архонта Георгия и сина му Константина въ 1643 година, то, разбира се, че тя е била построена преди тази дата. Въ никой случай тя не ще да е била изградена преди 1623 година, защото въ такъвъ случай за това би се поменало въ гореприведения втори надписъ въ трапезарията, въ който се изброява кога кое е било построено до 1623 година. Обръща внимание на себе си и следното обстоятелство: поменатиятъ надписъ е отъ 1643 година и говори за изографисването на трапезарията. А пъкъ току що цитуваниятъ надписъ, намиращъ се отвжтре надъ входната врата въ притвора, говори за

¹ Оригиналa на гръцки езикъ вж. у Йорданъ Ивановъ, ц. с., сс. 223—224. — Партений I билъ вселенски патриархъ отъ 1639 до 1644 година.

² Пръвъ съобщилъ за тази щампа г. С. въ сп. „Родопски напредъкъ“, год. V (1907), кн. I, сс. 28—29. Ср. и „Годишникъ на Народната библиотека въ Пловдивъ“, 1911, с. 79, № 91, и Б. Цоневъ, *Славянски ржкописи и старопечатни книги на Народната библиотека въ Пловдивъ* (1920), с. 270 № 181 (91).

изографисването на притвора (нартиката) въ 1643 година безъ да се помене, кога и отъ кого той е билъ съграденъ.

Явно е, прочее, че презъ първата половина на XVII вѣкъ братството на Бачковския манастиръ е развило една много голѣма дейность. Тѣй, още въ самото начало на този вѣкъ, а именно въ 1601 год., когато игуменъ билъ иеромонахъ Матей, пловдивскиятъ митрополитъ Дамаскинъ съ свои разноски направилъ мраморна маса (трапеза) за трапезарията, както това се вижда отъ приведения по-горе надписъ върху тази трапеза. Тази трапеза съществува и сега и е въ трапезарията. Тя се състои отъ 7 отдѣлни мраморни плочи, всѣка отъ които е дълга 2 метра, а широка 1 метъръ и е поставена върху каменни стълбове. Надписътъ се намира на западния ѝ край, гдето въ време на ядене седи игуменътъ. Тази ценна трапеза иде да ни науми за две нѣща, а именно: 1) Въ края на XVI и въ началото на XVII вѣкъ Бачковскиятъ манастиръ е билъ въ добро материално положение, билъ е богатъ манастиръ, защото никой не би се решилъ да дари разкошна, скъпо струваща трапеза на единъ беденъ манастиръ, на манастиръ, братята на който или гладуватъ, или си недояждатъ. Такава трапеза прилича само на манастиръ, въ който има изобилна храна, който е богатъ. 2) Пловдивскиятъ митрополитъ, който досега никога и по никой начинъ не се е мѣсилъ въ работитѣ на самия манастиръ, името на който митрополитъ по онова време (1601 година) нито единъ пжтъ не се поменува въ връзка съ манастира, освенъ въ устава, гдето Григорий Пакурианъ подчертава, че манастирътъ не бива да има решително никакви връзки съ този митрополитъ, и въ връзка съ грабежитѣ презъ втората половина на XVI вѣкъ, сега по единъ хитъръ начинъ се вмѣква въ манастира: той му дари една скъпа трапеза, върху която не пропуска да отбележи, че е изработена съ негови разноски. Въ това много ясно се съзира голѣмото желание на пловдивския митрополитъ да привлѣче манастирското братство на своя страна, та съ негово съдействие да подчини манастира подъ властѣта си, да го направи епархийски. Митрополитъ Дамаскинъ, по този начинъ, пръвъ посочва пжтя, по който трѣбва да се върви, за да се постигне целта — подчинение на Бачковския манастиръ, който по онова време е билъ напълно автономенъ, подъ властѣта на пловдивския митрополитъ,

Храмътъ на Бачковския манастиръ, както вече се каза, билъ разрушенъ до основитѣ презъ XV вѣкъ и дълго време останалъ въ развалини. Не е известно, гдѣ, въ кой храмъ презъ това време братството е извършвало църковнитѣ служби. Като вземаме предъ видъ, че храмътъ-гробница на Григория Пакуриана се намира едвамъ на 200 метра източно отъ сградата на манастира, че той и сега стои на мѣстото си непожтнатъ, напълно пригоденъ за извършване църковни служби въ него, твърдимъ, че презъ всичкото време — нѣщо около единъ вѣкъ — докато манастирскиятъ храмъ билъ разрушенъ — братството въ този именно храмъ-гробница е извършвало богослужението.

Исключена е възможността да се твърди, че богослужението си братството е извършвало въ храма „Св. Архангели“. Защото, дори ако приемемъ за вѣрно твърдението на иерусалимския патриархъ Хрисанта (въ приписката отъ 1720 г.), че „този храмъ е дѣло на самодържеца Алексия Комнина“¹, и, следов., той е съществувалъ и презъ онова време, когато главниятъ храмъ билъ въ развалини, то пакъ е трудно да се приеме, че въ него презъ това време се е извършвало богослужение, защото презъ това време, чини ми се, не е било безопасно изкачването въ него.

Но ето че, засега неизвестно точно кога именно следъ Дамаскина, на пловдивския митрополитски престолъ сѣда Даниилъ². Той, както и Дамаскинъ, обрѣща погледитѣ си къмъ твърде забогатѣлия Бачковски манастиръ. Даниилъ не прави подарѣци на манастира, а подтиква братството да възстанови разрушения манастирски храмъ. А понеже този въпросъ билъ вече напълно назрѣлъ, — братството разполагало съ достатъчно приходи, а, може би, и натрупанъ капиталъ, и напълно разчитало на помощитѣ въ пари и строителни материали отъ българското население въ Родопитѣ и пловдивско, — то гласътъ на Даниила билъ чутъ. Захванала се, не е известно кога именно, но не по-рано отъ 1601 година, работа и въ 1604 год.

¹ А. Грабаръ въ цитуваното съчинение казва, както вече отбележихме, че този храмъ е построенъ не по-късно отъ XIV вѣкъ.

² Проф. прот. Гошевъ, ц. с., с. 39: „Пловдивскиятъ митрополитъ Даниилъ (1589—1595 год., когато е умрѣлъ), който до къмъ 1589 год. ще е билъ игуменъ на Бачковския манастиръ и неговъ преустройтель и обновитель“.

билъ въздигнатъ сегашниятъ величественъ храмъ. Игуменъ въ това време билъ иеромонахъ Партений, който, по всичко личи, билъ човѣкъ енергиченъ, подвиженъ, деятеленъ. Не току тѣй Даниилъ се заловилъ за възстановяването на манастирския храмъ. Имало основателна причина, която го подбудила енергично да се залови за тази работа. И тази причина била желанието му да осъществи онова, което не сполучилъ да постигне предшественикътъ му Даниилъ; а именно: да подчини Бачковския манастиръ подъ властта си, да го превърне отъ автономенъ въ епархийски. Съ тази целъ той, вѣроятно, още преди започването на работата, е поискалъ новиятъ храмъ да не бѣде посветенъ на Св. Богородица, а на Св. Троица. Братството, като е имало предъ видъ, че, ако не удовлетвори това искане на митрополита, той не само нѣма да съдействува, а може и да попречи на възстановяването на храма, съгласило се и новиятъ храмъ билъ въздигнатъ въ честъ на Св. Троица на сѣщото онова мѣсто, гдето повече отъ 4 вѣка се извишавалъ храмъ въ честъ на св. Богородица — Успение на Пресвета Богородица. Казахме, че тази промѣна на името на храма е имала за целъ да заглади споменитѣ отъ миналото, да прекъсне връзкитѣ съ построения отъ Григория Пакуриана манастиръ и така да улесни превръщането на манастира отъ автономенъ въ епархийски. Ще видимъ, обаче, че тази целъ не е била постигната.

Сградитѣ, които отъ всички четири страни заобикаляли манастирския храмъ и били предназначени за жилища на братята-монаси и за другитѣ нужди на манастира, поради многовѣковното си сѣществуване, били вече станали непригодни за назначението си, та братството се заловило да ги поднови. Захванала се нова работа, която се продължавала близо 40 години, презъ което време 1) билъ построенъ метохъ (завършенъ въ 1618 година), който днесъ вече не сѣществува; 2) билъ изграденъ зимникътъ (въ 1622 г.), а вѣроятно и келиитѣ, които и сега сѣж надъ него; 3) била изградена сегашната трапезария (презъ 1623 год.), а вѣроятно, и келиитѣ надъ нея, въ които сега живѣе игуменътъ и въ които е хранилището (музея) и библиотеката; 4) построена била, неизвестно кога, нартиката и 5) следъ като билъ привършенъ строежътъ на здания, пристѣпено било къмъ украсата на притвора на храма и на трапезарията. Тази украса, както се вижда отъ два надписа, била

извършена съ срѣдства, дарени отъ благороднейшия, честнейшия и свѣтлейшия архонтъ г. г. Георгия, родомъ отъ Фенерската и Новомахленската (Еникъйската) епархия при Цариградъ, и била завършена въ 1643 година. Игуменътъ, иеромонахъ Партений, при когото се захванало строенето на храма, билъ честитъ да доживѣе да види не само завършването на храма, а и украсата му и украсата на притвора и трапезарията.

Следъ построяването и осветяването на храма, братството, очевидно, се е отказало да подчини манастира подъ властта на пловдивския митрополитъ, да го превърне отъ автономенъ въ епархийски, и заради това пловдивскиятъ митрополитъ, може би даже самъ Даниилъ, отъ радетель за благо на този манастиръ, се превръща въ неговъ личенъ врагъ, както това явяствува отъ следнитѣ факти.

Бачковскиятъ манастиръ, както вече казахме, владѣялъ между другото три села, седемъ храма въ гр. Станимака и нѣколко други разрушени храмове въ околността на гр. Станимака (сега Асеновградъ). Нѣкои миряни и свещеници отъ гр. Станимака, а редомъ съ тѣхъ и самъ пловдивскиятъ митрополитъ, започватъ да оспорватъ правото на Бачковския манастиръ надъ тѣзи села и храмове и дори да заграбватъ приходитѣ имъ. Тѣй, напр., тѣ заграбвали най-големитѣ приходи на тѣзи храмове, а именно приходитѣ, събирани въ днитѣ на храмовитѣ празници. Нека тутакси отбележимъ, че отъ тогава, та дори и до последно време, нѣкои отъ станимашкитѣ гърци-първенци не се отказвали, както ще видимъ, да заграбватъ приходитѣ на самия Бачковски манастиръ, събирани на голѣми празници. Частно пъкъ пловдивскиятъ митрополитъ и не позволявалъ на братството да поддържа свещеници въ тѣзи храмове и дори прибѣгвалъ до наказания на братството, като едни лишавалъ отъ сана имъ, а на други запрещавалъ да свещенодействуватъ. Разбира се, че такова разграбване на имотитѣ не би си позволилъ никой, ако манастирътъ би билъ подъ покровителството на патриарха, т. е. ако би билъ ставропигиаленъ. Още по-малко въ такъвъ случай пловдивскиятъ митрополитъ би си позволилъ отъ свое име да наказва братството. Но, защото манастирътъ билъ автономенъ, пловдивскиятъ митрополитъ си позволявалъ да преследва братството, предполагайки, че по такъвъ начинъ ще го принуди да му се подчини, да подири закрилата му самъ, съ други думи, да

поиска да превърне манастира си въ епархийски. Само по себе се разбира, че и върху имотитѣ и приходитѣ на манастира никой, въ това число и самъ пловдивскиятъ митрополитъ, не би турилъ насилствена ржка, ако манастирътъ би билъ подвластенъ на цариградския патриархъ. Намирайки се въ такова затруднително положение, братството, както видѣхме, се обърнало за защита къмъ цариградския патриархъ, който пъкъ използвалъ случая и се опиталъ да подчини манастира подъ властта си. Братството, обаче, и нему се противопоставило. И макаръ че бившиятъ патриаршески хартофилакъ Мануилъ Гедеонъ въ книгата си „Патриаршески таблици“ говори за сжествуването на нѣкакво патриаршеско писмо отъ септемврий 1699 година, въ което се казвало, че Бачковскиятъ манастиръ билъ въ оная година патриаршеска ставропигия, манастирътъ и въ онова време е запазвалъ автономността си. Посочваното отъ Гедеона писмо не е напечатано¹.

Писмото на патриарха Кирила Лукариса е отъ 1628 год. А една гръцка приписка отъ 1663 година въ манастирския старопечатанъ миней отъ 1557 година (№ 58 на манастирската библиотека) гласи: „Тази книга е собственостъ на божествения и свещенъ царски² и патриаршески манастиръ, наричанъ Бачковски при игуменството на иеромонаха Антония (проф. прот. Ив. Гошевъ, ц. ст., с. 43). Авторътъ на приписката избѣгва да нарече манастира ставропигиаленъ. Защо? — Защото манастирътъ не е ставропигиаленъ. Той е нареченъ „царски и патриаршески“ въ смисълъ на „голѣмъ, богатъ, славенъ“.

По този начинъ до края на XVII вѣкъ братството на Бачковския манастиръ ревниво запазило правата на манастира си, неговата автономность. То, каточели, не е признавало за законно и наименованието на новия храмъ на името на Св. Троица, а е продължавало да го счита за храмъ на Св. Богородица Петричка, както това се вижда отъ втория надписъ въ трапезарията отъ 1643 година. Както видѣхме, този надписъ се захваща съ тѣзи думи: „Зографисана е трапезарията

¹ L. Petit, ц. с., сс. XXX—XXXI.

² По онова време султанъ билъ Мохамедъ IV. Разбира се, че манастирътъ тука е нареченъ царски, безъ това наименование да има каквото и да било отношение къмъ този султанъ.

на света Богоматеръ и Дева, именувана Петричка“. А за Света Троица нѣма нито дума, макаръ че, както ще видимъ¹, въ документи отъ XVIII вѣкъ храмътъ се поменува и само съ името Св. Троица. А въ надписа за изографисването на притвора, както видѣхме, е казано: „Изписа се този божественъ и величественъ притворъ на Преподобнословената Владичица наша и света Дева Мария, наречена Петриотиса, и преименуванъ на Единошщата, Животворяща и Нераздѣлна Троица и пр.“. Чувствува се дълбоката сърдечна тжга, че храмътъ е преименуванъ. Нека отбележимъ, че отдавна вече преименуването е отмѣнено и храмътъ получилъ пакъ името Света Богородица Петричка (Бачковска)².

Презъ XVII вѣкъ и главно презъ дългото игуменуване на иеромонаха Партения, манастирътъ се обогатилъ освенъ съ нови сгради и съ украса, дори и на трапезарията, но още и съ църковни утвари, крѣстове, кивоти, нѣкои отъ които сж отъ чисто злато и покрити съ емайль и безценни камъни, а иѣкои се отличаватъ и съ художествената си изработка. Такъвъ е, напр., емайлираниятъ кивотъ, правенъ съ иждивението на игумена Партения презъ 1637 година отъ майстора Зафиръ. Има утвари и съ славянски надписи, повечето работени отъ кипровчани. Такъвъ е, напр., дискосътъ, подаренъ на монастира отъ нѣкой-си Теодосий отъ Пещера презъ 1644 година. Славянскиятъ надписъ върху този дискосъ, който дискосъ е изработенъ изкустно отъ сребро и е украсенъ съ скъпоценни камъни: малахитъ, топази и аметисти, гласи: „Искова се си белегъ въ лето ЗРНВ (7152 = 1644) трудомъ и подвигомъ орѣтакъ и титоръ киръ Теодосие одъ Пещера. Приложію на Бачково глаголеми ставропигія. При игумена Партеніе. Майсторъ Петръ отъ Чипоровци“³. Въ този надписъ се хвърля въ очи това, че Бачовскиятъ манастиръ не е нареченъ нито „Св. Троица“, както той се наричалъ отъ времето на възсъздаването му (въ 1604 г.), нито съ старото му име „Св. Богородица“, както продължавало да го нарича братството, и съ

¹ Станимиръ Ст. Станимировъ, *Изъ историята на Бачковския манастиръ (Бачовскиятъ манастиръ презъ XVIII вѣкъ)* въ ИзвИД-во, кн. VII и VIII, 1928, с. 127 и сл.

² Пакъ тамъ, сс. 132 и 140.

³ Вж. и у В. Кънчевъ, ц. съч., с. 78; ср. у Йор. Ивановъ, ц. с., с. 225.

това дарителътъ нарушилъ традицията, споредъ която, щомъ като се пише, че известенъ подаръкъ се дава на нѣкой манастиръ, то непременно трѣбва да се отбележи и името на свѣтията, въ честь на когото е въздигнатъ храмътъ. Вижда се, че, като не е искалъ да употрѣби нито едното отъ дветѣ названия, дарителътъ прибѣгналъ къмъ думата ставропигия, която употрѣбилъ, за да означа манастиръ, намиращъ се въ особено положение, независимъ отъ митрополита, въ епархията на когото се намира, голѣмъ, самостоятеленъ, автономенъ манастиръ, царск и, както е нареченъ въ приписката на игумена Даниила¹.

Въ статията си „Спомени за Чалжковци“ Иоакимъ Груевъ въ бележка пише и следното: „При една такава ревизия (епитропътъ на Бачковския манастиръ Голѣми чорбаджи Вѣлко Тодоровичъ Чалжковъ всѣка година му правилъ ревизия. Б. М.) въ Бачковския манастиръ случайно била найдена владишка патерица, вѣвяна въ дебела клада вжтре въ избата, гдето било монастирското съкровище. Тая патерица, съхранена, азъ видѣхъ въ 1867 година въ монастирското съкровище. Тя бѣ издѣлана отъ кораво черно дърво, наkitена съ шарки отъ седефъ и обкована съ нѣколко сребърни ябълки, по които бѣ издѣлбанъ следниятъ надписъ: „Изкова се сія патерица въ (лѣто) ЗРНГ (7153 — 5508 = 1645) въ монастырь глаголемый Бачковскій при игумена киръ Партенія еромонаха съ братіями и настоятеля киръ Теодосія отъ Пещера². Искова я майсторъ Петъръ³ и Иванъ отъ Кипровци при царя султана Ибрахима⁴; въ тоже време смиреный митрополитъ Пловдивскій киръ Гавриилъ. Кой ще (я) изнесе изъ монастырь вжнъ да е проклѣтъ отъ монастыра“.

¹ Ср. у Вѣра Иванова *Стари църкви и манастири въ българскитѣ земи*, въ Годишникъ Н. музей за 1922—1925 г., с. 488: „монастирътъ билъ ставропигиаленъ, свършено независимъ отъ всѣка духовна и свѣтска власть“.

² Очевидно сжщиятъ, за когото по-горе се говори и въ славянския надписъ отъ 1644 година върху сребърния дискосъ.

³ Поменатъ сжщо по-горе и въ надписа отъ 1644 година върху сребърния дискосъ.

⁴ Ибрахимъ царувалъ отъ 1639 до 1649 година.

Забележка. Както слушамъ, тая патерица сега (1896 г.) нѣмало въ монастира; види се да е изнесена или прѣмахнѣта, по всѣка вѣроятностъ за думата: „Пловдивския“, която личеше на нея и която бѣ трѣнъ въ очитѣ на фанатичитѣ грѣкомани¹.

Отъ втората половина на XVII вѣкъ е и приписката отъ ерусалимския патриархъ Доситея, който презъ м. октомврий 1669 година идвалъ и въ Бачковския монастиръ, да събира помощъ за Божии гробъ. Тази приписка, направена върху оригиналния ръкописъ на устава, даденъ на Бачковския монастиръ отъ основателя му, била преписана и върху преписа отъ устава, направенъ отъ приемника на Доситея — патриархъ Хрисантъ Нотарасъ — въ 1720 година. Тя гласи: „На 1669 лѣто Спасителево презъ месецъ октомврий пристигнахъ тукъ за поклонение и служихъ божествена литургия съ привързаниѣ къмъ моята особа архимандрити и протосингели. Азъ Доситей, който наследихъ велемѣдрия Нектарий Критянинъ и който съмъ родомъ отъ Пелопонезъ, пристигнахъ тука въ тѣзи мѣста, за да събера помощъ за Божия гробъ. Това бѣ въ времето на султанъ Мехмедъ, синъ на султанъ Ибрахима. Който би обсебилъ настоящата книга на светия този монастиръ, да бѣде афоресанъ отъ Господа и да бѣде непростенъ и подлежащъ на вѣчна анатема. Подписахъ се по грузински, защото монастирътъ е грузински (на грузинцитѣ)“². — Това, обаче, не значи, че и въ 1669 година, когато патриархъ Доситей идвалъ въ Бачковския монастиръ, монастирското братство се е състояло отъ грузинци; а значи 1) че патриархъ Доситей е знаелъ, че Бачковскиятъ монастиръ е основанъ отъ грузинецъ и за грузинци, и 2) че самъ той е знаелъ грузински езикъ поне до толкова, щото да може да се подпише по грузински. Както вече казахме, следъ падането на Цариградъ въ Бачковския монастиръ започнали да постѣпватъ за монаси, редомъ съ българитѣ, и гърци. Тѣй че, когато (въ 1669 година) иерусалимскиятъ патриархъ Доситей писалъ своята приписка и се

¹ „Български прегледъ“, год. III, кн. III, сс. 82—83, бележка 2. Ср. съ казаното отъ М. Балабановъ въ рапорта му отъ 15. IX. 1894 г.

² L. Petit, ц. с., сс. XXV—XXVI; ср. В. Кънчевъ, ц. с., с. 74: „Въ турско време грузинското калугерство се замѣнило съ грѣцко и българско погрѣчено“. Това твърдение не се основава на никакви данни. Ср. и В. Иванова, ц. с., с. 489.

подписалъ по грузински, тогава въ Бачковския манастиръ не е имало нито единъ монахъ грузинецъ.

Трѣбва да изтъкнемъ и това, че тъкмо презъ този вѣкъ Бачковскиятъ манастиръ е захваналъ все повече и повече да става гръцки манастиръ. Известно е положението на българитѣ въ турската империя презъ този вѣкъ: тѣ били напълно обезправена, рая (добитѣкъ). Дори въ градоветѣ по-виднитѣ, по-богатитѣ и по-интелигентнитѣ българи се гърчеели. Тѣй като въ манастира вече е имало гърци, а прииждането имъ и сега не само че не се е намалявало, а се е увеличавало, то тѣ сж притискали българитѣ и полека-лека работата дошла дотамъ, че българитѣ, монаси въ Бачковския манастиръ, започнали да говорятъ по гръцки. Въ народностно отношение манастирътъ вече изглеждалъ като че ли е гръцки манастиръ, макаръ че безъ монаси и дори игумени българи, говорещи, обаче, по гръцки, т. е. погърчени, той не е оставалъ и презъ следващитѣ два вѣка.

Заслужава тукъ да се изтъкне и отношението на турцитѣ къмъ Бачковския манастиръ, особено презъ втората половина на XVII вѣкъ. Както е известно, презъ втората половина на XVII вѣкъ турцитѣ за последенъ пѣтъ масово потурчили българитѣ въ Родопитѣ. Презъ онова време отъ с. Костенецъ до Асеновградъ (Станимака) турцитѣ разорили 218 християнски храмове и параклиси и 33 манастири¹. Тѣзи ужаси ставали въ непосредствена близость съ Бачковския манастиръ. Обаче, турцитѣ, по примѣра на мѣстното население, се отнасяли съ такава почитъ и уважение къмъ този манастиръ, въ свещения храмъ на който се намирала добре известната чудотворна икона на Света Богородица, че не му причинили никаква вреда. Тѣй че той именно презъ този вѣкъ възсѣздалъ разрушения си храмъ, построилъ си нови здания и украсилъ и храма и трапезарията си.

¹ К. Иречекъ, *Исторія Болгарь*, с. 584; ср. Г. Димитровъ, *Княжество България*, ч. I, с. 110; Ив. Сакъзовъ, *Манастирското стопанство презъ турско време*, с. 9.

Паисий и българскитѣ книжовници

Отъ Н. Станевъ

Каквото и да се мисли, все пакъ истина е, че първиятъ българинъ, който си е поставилъ за целъ, воденъ отъ родолюбиви съображения, да събира градиво и да напише за българитѣ едно цѣлостно историческо съчинение, е отецъ Паисий Хилендарски. Огънятъ на родолюбие и ревността на българина да издигне своя народъ, като пръвъ на Балканитѣ, и да го защити отъ хулители и отцеругатели, сж достатъчно изяснени въ нашата историческа наука и въ историята на литературата.

Ние искаме да погледнемъ и отъ друга страна на Паисиевото дѣло, а именно, какво схващане има Паисий за историята, какви сведения предпочита за главната си целъ, какъ и доколко българскитѣ книжовници и историци сж използвали неговия трудъ.

Паисий бѣ много правъ, като нарече своята книга „Исторія славеноболгарская“. Въ това заглавие се съдържа висока идея и нова програма. Всички знаемъ, какво принуди скромния хилендарски иеромонахъ да се заеме съ такава мъчна книжовна работа, когато не е ималъ на рѣка никакви материали, годни за задачата му. Изисквало се отъ него да създаде мирогледъ. Трѣбвали му две години да скита по манастири и градове, да рови книги и рѣкописи, па съ голѣмъ трудъ да „съвокупи“ една „кратка историца“. „Болгари, оплаква се Паисий, отъ простота и нераденіемъ не внимали исперво собирати и преписвати житіе светихъ болгарскихъ и правила и дѣянія царскія и архіереискія“. . . . На мало се мѣста обрета̀ло. . . . Азъ въси манастири светогорскіе истражихъ, где имеють болгари стари книги и царски превелегии, та по Болгарія и по много мѣста, где се обрета̀еть И въ нѣмска земя за то ходихъ Петдесетъ и деветъ написаха се здѣ, толико се обрето̀ха. . . . Не учихъ [се ни граматика, ни политика нѣкако, но простимъ болгаромъ просто написахъ“ При все това

Паисий справедливо се досѣща, че укорѣтъ му може да не бжде правъ, та продължава: „Ни са били и нашей бѣлгарски царовѣ и патриарси и архіереи безъ лѣтописи, книги и кондики... Но не било въ оѣо време щамби по словенски, а чѣловѣци отъ небреженіе не притолковали, а кога узели турци бѣлгарская земя, напрасно погѣзили и погѣлили цѣркви и монастири, царски и архіерейски дворове“.

Паисий е искренъ и добросѣвѣстенъ. Разбира се, нему, на скромния монахъ, не всички цѣркви и монастири могли да отворятъ своитѣ книгохранилища. А знае се, че въ тѣзи именно тъмни и добре закжтани скривалища по-сетне чужди и наши учени откриха и изровиха отъ прахѣта много стари рѣкописи, които днесъ служатъ за драгоценни извори на нашитѣ историографи и езиковеди.

Паисий, както знаемъ, използвалъ чужди съчинения, преведени на руски езикъ. Но той е ималъ на рѣка и не малко бѣлгарски житиета и предания. Обаче, друга мисль е измжчвала писателя: . . . „по мѣло снѣдаше мя ревность и жалость по рода своего бѣлгарскаго, чи нѣма исторія. . . Затова мно гажди укараха насъ гърци, сѣрби, руси, москали. . .“

Ала какъ се пише не житие, а история за единъ народъ? Ето кое смуцава сѣвѣстѣта на нашия авторъ. Паисий е духовно лице, искренно вѣрующъ синъ на своята цѣрква. Той не може да си представи процеса на историческото развитие, освенъ при намѣсата на върховна, божествена сила. „Дивни сѣтъ с'удби Божии и неизслѣдиміи совѣти его во правленіе мира сего и о промислѣ. . . (преведено отъ руски, б. н.)... раздѣляетъ, прѣмѣняетъ, приносить и кога хоцетъ погубляетъ и паки насаждаетъ. . .“

Въ силата на такъвъ възгледъ Паисий обяснява изникването, разширението и пропадането на царствата: римско, грѣцко, бѣлгарско. . . като проява (попущеніе) на волята Божия.

Паисий се интересува и отъ другъ въпросъ: Какво значение има историята? И за това неговата първа дума е за „ползата отъ историята“ и нуждата отъ нейното четене и изучаване. Понеже нашиятъ прѣвъ историкъ приема намѣсата на Божественото провидение въ човѣшкитѣ дѣла и събития, би се очаквало да възприеме възгледа, че човѣкъ е оржие на божията воля, и като така, мжчно може да се противи на върховното провидение. Следователно, историческа „полза“

или „поука“, като ръководно начало, не може да има. Обаче, Паисий усвоява друго гледище, което може и да не е оригинално негово, все пакъ издава здравия разумъ на родолюбца и боголюбца: „Вѣденіе прѣжде бившихъ въ мѣръ сѣмъ вѣщей, и дѣяніе живущимъ на земли не токмо полезно, но и зело потребно естъ, любомудрий читателю; аще навикнеши сѣ часто прочитовати, обогатиши се разумомъ и не будеши весма неискусень, и младимъ детемъ и препростимъ чловѣкомъ безотвѣтенъ, егда по случаю вопросить те о прежде бившихъ въ мѣръ церковная дѣяніе и царскіе историки. . .“ По-нататкъ Паисий обяснява важното значение на историята така: „Откуда же вѣденіе сѣ возможности снискати, аще не отъ сихъ, ѣже дѣяніе мира сего писаши, и не долго време поживше. . . Никому бо долго житіе. Сами собою оумудрити се не можимъ: кратки бо сѣ дни житіе нашего на земли“.

Историкътъ знае, че човѣкъ не може да обиколи всички народи и да види всичко. Ето защо съ четене на стари лѣтописи, отъ своя и чуждъ народъ, допълня краткостта на годинитѣ си и придобива мъдрость. Въ историята се вижда, какъ народи и царства се издигатъ и какъ падатъ. Историята учи отдѣлния човѣкъ, какъ да реди дома си, а държавниците упътва, какъ да управляватъ народа и държавата си, за да ги предпазватъ отъ злополуки, отъ вътрешни бунтове и вънкашни опасности.

Това е свѣтълъ и съвсемъ правилень погледъ върху истинската история, която не смѣсва сънищата, фатализма или ясновидството съ действителността, опита, науката. Другъ въпросъ е, че нашиятъ пламенень родолюбецъ не е смогналъ да следва въ цѣлокупното изложение на своята история това здраво схващане. За това е имало непобедими и извинителни за него обстоятелства и прѣчки. Отецъ Паисий стои много по-високо отъ много първи историци у други народи, чиито опити да напишатъ история на своя народъ стоятъ подъ всѣка критика по измислици, наивность и невежество.

* * *

Сега се пита, какъ българскитѣ книжовници и историци, които дойдоха подиръ Паисия, използваха било здравитѣ му идеи, било съдържанието, било настроението, които той влага въ своята история?

Знае се, че първитѣ четци на Паисиевата книга сж и първи нейни преписвачи. За отбелязване е, че макаръ въ Хилендаръ и въ Зографъ да сж намирали и други ржкописи съ сжщото съдържание, първитѣ преписвачи и използватели не сж отъ Атонъ, гдето се е подвизавалъ нашиятъ труженникъ, нито отъ родния край на Паисия (Самоковско), гдето сигурно е имало будни и грамотни свещеници, а чакъ отъ Котелъ въ източна Стара-планина. Пръвъ съзнателенъ преписвачъ и възторженъ четецъ е не възрастенъ черковникъ и свещеникъ, а младото попче Стойко Владиславовъ, ржкоположенъ въ 1762 г., — сжщата, въ която Паисий свършилъ книгата си, 26-годишенъ, 14 години по-младъ отъ Паисия. Преписътъ, направенъ въ 1765 г., по настояването на епитропа Хаджи Христа, е обявенъ за свещена книга, която бива поставена въ църквата „св. апостоли Петъръ и Павелъ“ съ решителна клетва: „коі я усвой или открадне, да е афоресанъ и проклетъ отъ Господа Бога Саваота, и отъ 12 апостоли, и отъ 4 евангелисти, и отъ свети отци, и тучъ и желъзо и камикъ да се ступї, тѡй ни въ вѣки“.

Тази страшна клетва отбелязва голѣмата важность, която младиятъ свещеникъ и Хаджи Христо даватъ на книгата. Черковната срѣда, въ която е работилъ тогава попъ Стойко, се рисува отъ самого него (въ житието му) така: „Ала като знаяхъ мѧло да чету, други и свещеници ненавиждѧ ме почтѡ они вси кѧтѡ време бѣха орачи, и отъ безумная младость моя не хѡчахъ да имъ се покорявамъ, като бѣха тѧко прости и неучени...“.

Вториятъ преписъ на Паисиевата история е направенъ следъ 6 години (въ 1771 год.) въ Самоковъ. Преписвачътъ, на 24-годишна възраст, въ края на книгата пише: „Азъ смирили грешни Алекси и Ерей Велковичъ Поповичъ... списахъ сїю исторїю славеноболгарскою... въ Самоковъ — славна земля Македонстей, при преосвещенїй митрополитъ г. Неофита... Да знае народа и да се не изгуби. Ви же отци и братия кои четите или желаете преписати аще что обрещите погрешено исправте и благословете, а не клените...“.

Следъ това следватъ преписитѣ, известни подъ името Жеравненски или Дриновски (1772 г.), Рилски (1772 г.), Котленски (1781 г.) — втори преписъ направенъ отъ Стойко Владиславовъ, 16 години по-късно отъ първия, — види се, да го има винаги при себе си и да се ползува отъ него до смъртъта си въ Румъния. Любопитно е, че попъ Стойко, който отъ 1794 г. е епископъ

Софроний Врачански, е ходилъ въ Света гора, престоялъ тамъ шесть месеца, но нищо не пише въ своето „Житие“, дали се е виждалъ съ Паисия, где и какъ е използвалъ неговата история, било като учителъ, било като свещеникъ и владика, било като проповѣдникъ.

Както е познато, открити сж повече отъ 40 преписа на Паисиевата история, повечето съ разни поправки, добавки или други промѣни, за каквито споменува Маринъ Дриновъ въ параграфа „О времени второго разорения Болгарій, каковымъ образомъ бистъ (Съч., т. I, сс. 130 - 131). За забелязване е, че много отъ четцитѣ не се съдържатъ въ своитѣ чувства на доволство и родолюбие отъ въведението и заключението на прочетената книга, та било по съответнитѣ страници на бѣлото поле, било въ краищата изразяватъ своя възторгъ съ разни възклицания. Отъ единъ преписъ, предаденъ на Априлова, се вижда, че петима четци записали въ книгата своитѣ възклицания; тѣзи четци били: единъ хилендарски иеромонахъ, единъ свещеникъ отъ Котелъ, другъ отъ Жеравна, единъ учителъ отъ Русе и единъ неозначенъ отъ Сливенъ. Общото задоволство се изразява съ думитѣ: „И вие потрудите се, братя, та я прочете да ви буде на ползу, болгаромъ похвала, а на пакость грекомъ...“.

* * *

Интересно е да споменемъ накратко, какъ сж използвали и преценявали Паисиевата история българският книжовници и историци подиръ Паисия. Отъ епископъ Софрония до Марина Дриновъ ние наброяваме надъ 20 български книжовници и историци, които, между другитѣ си работи, живо се интересуватъ и за историята на българския народъ. Съжаляваме, обаче, че мѣстото не ни позволява да наименуваме тука всичкитѣ, споредъ времето, въ което сж работили и живѣли, а следъ това и да посочимъ въ извадки, какви идеи вълнуватъ всѣкого отъ тѣхъ, използвалъ ли е въ нѣщо книгата на Паисия и въ какво неговитѣ мисли се сходятъ или различаватъ отъ патриарха на нашата история. Тука ще споменемъ само нѣколко отъ тѣзи книжовници.

Най-първо имаме иеромонахъ Спиридонъ, който написалъ „История во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славянскомъ въ лѣто 1792“. Спиридонъ е билъ въ Атонъ, знае монастиритѣ, ползувалъ се е отъ нѣкои източници, които и Паисий е ималъ

на ржка, живѣлъ е горе-доле съ сжщитѣ родолюбиви настроения, обаче нито дума не споменува за Паисия и за неговата история. Спиридонъ написалъ книга студена, бездушна и безкрѣвна. Въ неговитѣ страници не лѣха ни родолюбие, ни настроение. По всичко личи, че писачътъ се движи само отъ любознателностъ. Любопитно е, че Спиридонъ се е ползувалъ отъ българския писателъ Константина Костенечки, като е вземалъ сведения отъ „Житието на сръбския деспотъ Стефана Лазаревича“ (1389—1427), ала не следва неговия методъ, който е обоснованъ научно. Спиридонъ, освенъ че не е направилъ напредъкъ, наспроти Паисия, но е останалъ много по-назадъ отъ него.

По-нататкъ следватъ нашитѣ книжовници Марко Теодоровичъ (1792 г.), Неофитъ Бозвели (1815 г.), Константинъ Фотинъ, Неофитъ Рилски, д-ръ Петъръ Беронъ, Райно Поповичъ, Атанасъ Кипиловски и т. н. Интересно е, че нито единъ отъ тѣхъ нищо не споменува нито за Паисия, нито за книгата му, нито загатва за сведенията и идеитѣ му. А не е било възможно тѣзи книжовници да не сж знаели за труда на Паисия. Кипиловски превежда отъ руски и напечатва въ Будимъ (1836 година) „Всеобща исторiа“ отъ руския професоръ Иванъ Кайдамовичъ; той пише отначало позивъ „Къмъ любезнитѣ прочитатели“, разказва за необходимостта отъ исторически познания, укорява българскитѣ книжовници и общественици, че не пишатъ и не се грижатъ за историята на своя народъ, но не споменува нито дума за Паисия и неговата родолюбива книга. Въ края преводачътъ Кипиловски самъ написва „Четвърта часть“ — „Новейша история отъ 1800 до 1835 лѣто“, говори за вѣстанията на сърби и на гърци, а нито дума за положението на българитѣ, макаръ книгата да е написана и напечатана въ чужбина, далечъ отъ турската цензура.

Особенъ интересъ буди отношението на Райно Поповича и Гаврилъ Кръстевича къмъ дѣлото на Паисия. Повече отъ сигурно е, че тѣзи просвѣтени и бележити на времето си книжовници и общественици знаятъ и сж чели Паисиевата история. Райно — и въ Жеравна, и въ Котелъ, и въ Карлово е работилъ съ нея. Гаврилъ Кръстевичъ, Райновъ ученикъ, споменува за казаната книга, и въ цариградското „Читалище“ № 11 прави изводи. Между това въ редъ писма, които той размѣня съ учителя си Поповича въ Карлово презъ годинитѣ 1838—1844,

когато билъ на учение въ Парижъ, като оплаква българския народъ, че билъ изостаналъ, непросвѣтенъ, безъ обработенъ писменъ езикъ, безъ история и граматика, безъ народностно съзнание, не отронва ни една дума за Паисиевата книга. Кръстевичъ въ писмата си (вж. книгата на Марко Балабановъ, *Гаврилъ Кръстевичъ*, София 1914) споменува, какво правятъ нашитъ българи въ Цариградъ и другаде, посочва Неофитъ Бозвели, Илариона, Богориди, та и Венелина, Априлова и много други съ укоръ, че и до днесъ българскиятъ народъ нѣма своя написана история? Какъ да се обясни, наистина, това пренебрежение къмъ труда на Паисия? Сжщото премълчаване и невнимание къмъ дѣлото на Паисия срѣщаме и у Петко Р. Славейкова, Добри Войникова, Райко Жинзифова, Джинотъ и т. н. Единичкъ Раковски пише за книгата на Паисия въ „Нѣколико рѣчи о Асѣню первому“, но и той не се ползува отъ общото ѝ съдържание. Споредъ гореказаното трѣбва да допустнемъ, че книгата на Паисия е минавала нѣкакъ подъ страхъ, недобре оценена отъ нашитъ историци и книжовници до 1870 г.

Значението на Паисиевата история и славата на нейния авторъ бѣха разкрити отъ голѣмитъ българи Маринъ Дриновъ, по наученъ пѣтъ, и отъ Иванъ Вазовъ, който я възпѣ въдохновено.

За първообраза на българското знаме според чл. 23 от Конституцията¹

Отъ Ив. Кр. Стойчевъ

Значение на въпроса. Българското народно знаме, което всѣкога кара да трепти нашата душа, още крие отъ насъ своя произходъ. Неговата история ще се налучква откъслечно преди да бѣде сглобена въ цѣлостенъ видъ.

Следващото изложение е опитъ да се прозре единъ моментъ отъ тази история — кога най-рано се появява нашето знаме въ днешния му видъ. Това е интересно, между другото, и затова, че то е първо национално знаме въ българската държава, свещенъ символъ, официално признатъ отъ суверенна наша властъ, защото въ първото и второто български царства знаме, въ този смисълъ, не е имало.

Разглежданиятъ въпросъ е съвсемъ новъ въ нашата историческа книжнина. Това е първи опитъ да бѣде освѣтленъ. Поради това този опитъ не може да бѣде лишенъ отъ грѣшки — достойни, впрочемъ, за снисхождение.

Оточняване и особености. Установено е вече (вж. XIII) какъ възникна чл. 23 отъ нашата Конституция, който опредѣли вида на българското народно знаме. Съ това основниятъ ни законъ създаде юридическо основание за нашето знаме. Всѣжностъ, съдържанието на чл. 23 само оформи едно съществуващо положение, тъй като знамето ни, съ реда на цвѣтоветъ, както сж указани въ Конституцията, бѣ просъществувало до тогава тъкмо две години. Тукъ не ще говоря за това, че основнитъ цвѣтове бѣха усвоени отъ ръководни български лица и мѣста още въ 1862 г., и че бѣха употребявани до Освободителната война (въ други съчетания) и презъ нея.

Като отдѣлямъ въпроса за първоприемането на тритъ основни цвѣта отъ Раковски въ 1862 г., ще разгледамъ фактическата страна на въпроситъ: кой, кога, где и защо за

¹ Използуванитъ източници сж изброени въ края. Въ текста тѣ сж означени съ съответния №, а следъ него и страницитъ.

първъ пжтъ подреди цвѣтоветѣ въ днешния видъ на знамето и съ това създаде неговия първообразъ.

Когато се проследятъ трицвѣтнитѣ знамена, появили се у българи между 1862 и 1876 г., става ясно, че първото положително известно знаме, което е имало народнитѣ цвѣтове съ строежа, приетъ отъ нашата Конституция, е това, което било изработено презъ 1876/7 г. въ гр. Браила и предназначено за българското опълчение.

Сжществениятъ белегъ на това знаме е непознатиятъ до тогава редъ на цвѣтоветѣ: горе бѣлъ, на срѣдата — зеленъ, а долу — червенъ. Поради това, знамето на Параскевова трѣбва да се смѣта за първообразъ на днешното наше знаме.

Какъ се е дошло до това съчетание?

Както въ повечето случаи, тъй и тукъ, миналото ревниво крие своитѣ тайни. То иска да ни поучи: о време да се грижимъ за отбелязване текущия животъ чрезъ запазване книжина, архиви, предмети и спомени за събитията и за живѣлитѣ преди насъ.

Зачитането на всичко, което ни е предшествовало, е не само добродетель, а и източникъ на знания, на открития, на ценни поуки. Никога не може да се знае какво би ни казала подъ освѣтлението на бждещето една незначителна вещь, една скромна личность.

Тъкмо такъвъ е случаятъ съ установяването на днешния редъ на българския трицвѣтъ, — дѣло на забравенъ отдавна нашъ съотечественникъ, който, вслушанъ благоговейно въ гласа на родолюбивото си сърдце, съ трогателна скромность е изпълнилъ единъ дългъ, безъ да е помислювалъ, че създава първообраза на днешното народно знаме.

Този българинъ е Иванъ Параскевовъ; той е замислилъ и строилъ знамето презъ 1876 г., а на 8/20 май 1877 г. го поднесълъ на великия князь Николай Николаевичъ въ Плосецъ. Това знаме сега се пази въ Софийския дворецъ.

Като поставямъ на такова почетно мѣсто знамето на Параскевова, намирамъ, че е необходимо да се мотивирамъ още, защото въ книжнината сж отбелязани, или сж запазени въ музеитѣ отъ епохата 1862 до 1876 г., нѣколко трицвѣтни знамена, вънъ отъ Параскевовото, въ които бѣлиятъ цвѣтъ не е по срѣдата. Свързвамъ това и съ една доста обща практика, съ

една доста разпространена мъдва, че въ време на война българското знаме трѣбва и се поставя обратно — съ червения нагоре.

Такива знамена ми сж познати три:

1) Троянско, за което ни говори М. Ив. Марковски (вж. IX и А. Н. Б. II В 2283); това знаме е унищожено преди да бже употребено, въ 1875 г.

2) Панагюрско — отъ Априлското въстание (не се споменува никжде въ книжнината, нито има документи къмъ него) — пазено въ Етнографския музей подъ име „Панагюрско“.

3) Отъ Сръбско-турската война (безъ документи и безъ споменуване въ книжнината) — пазено въ сжщия музей.

По първото знаме допускамъ, че авторътъ се заблуждава, понеже пише 24 години следъ събитието. Второто знаме е възможно да е нѣкаква мистификация съ прозрачна целъ — да се изкористи. Трето знаме е вѣроятно отъ ония, които попаднаха въ Българското централно благотворително общество въ Букурещъ следъ края на Сръбско-турската война (вж. IV—А. Пл. Б. № 368) или изпратенитъ отъ майоръ Чилиева отъ Кладово за Кишиневъ (вж. А. Н. Б., папка 103, № 290). По време на своето създаване, тѣзи три знамена предшествуватъ Параскевовото, но тѣ сж съ обратно поставени цвѣтове, т. е. червениятъ е горе. Знамето на Параскевовъ има това преимущество, че макаръ готвено за война (ако приемемъ, че е сжществувала и тогава споменатата практика, не мотивирана съ нищо), то има автентично разположение на цвѣтоветъ и самото му създаване е доказано исторически и документално.

Описание. Преди да продължимъ, нека се запознаемъ съ описанието на самото знаме (вж. чертежа на с. 428).

Платътъ е коприненъ. Полоситъ сж подредени водоравно въ следния редъ: бѣла, зелена и червена. Бѣлата и червената полоси сж широки по 50 см., а зелената 73 см. Общата дължина на знамето е 1.90 м. Знамето общо не завършва равно, а е врѣзано подъ жгълъ, като лѣстовича опашка. Врѣзването достига на 1.05 отъ срѣдата, измѣрено отъ дръвцето.

Върху зеления платъ на лицевата страна е бродиранъ съ златни конци лъвъ (вис. 60 см.), изправенъ на заднитъ си крака и държещъ знаме. Надъ лъва е написано „България“, а подъ него, на три реда: „Съ Божия воля“ и съ силата славнаго рускаго царя Александра II го|напрѣдъ“

Въ лѣвия долень жгълъ, съ много малки букви, е извезано, въ два реда: „Стилиана Ив. Параскевова // Браила, 1877 г. априлий“.

Дръжката завършва съ дървена топка, върху която е забитъ бронзовъ осмоконенъ кръстъ, въ основата на който има полумесець.

Исторически бележки. Естествено е да хвърлимъ погледъ върху жизнения пътъ на Ив. Параскевова, тъй като въ неговото минало, може би, ще се намѣрятъ данни, уясняващи какъ той става строителъ на днешното народно знаме.

Иванъ Параскевовъ, известенъ на времето повече като „бай Иванчо“, е роденъ въ гр. Ямболъ (а не Сливенъ, вж. XIV, т. II, сс. 322—3) къмъ 1823 год., т. е. той е почти връстникъ на Раковски.

Бащиниятъ му домъ въ гр. Ямболъ се намира, и сега е запазенъ, на ул. „Варна“ № 2 (махала Каргуна) — като собственостъ на д-ръ Димитровъ.

Родителитъ на Ив. Параскевова (Параскевъ Петковъ и хаджи Ангелина) били заможни хора, занимавали се съ земедѣлие и скотовѣдство, въ което тѣхнитъ синове (Панайотъ, Киро и Иванъ) и дъщери (Спаска и Стилиана) имъ помагали.

Иванъ и Панайотъ били по-събудени младежи, съ свободолюбивъ духъ. Иванъ нерѣдко се разхождалъ изъ града съ селяхлъци и яздилъ хубави коне; това много дразнило мѣстнитъ турци, съ които той ималъ чести разправии. Положението на двамата братя ще е станало много нетърпимо, та тѣ решили да се махнатъ отъ Ямболъ. Около Кримската война (1853—6 г.) Иванъ и Панайотъ Параскевови отишли тайно въ Бургазъ, продали си тамъ конетъ и заминали съ параходъ за Румъния. Тукъ наскоро Панайотъ починалъ, а Иванъ се заловилъ за работа въ гр. Браила: вземалъ подъ наемъ чифликъ, хамбари на пристанището и т. н.

Работата му тръгнала добре, той забогатѣлъ, приbralъ овдовѣлата си майка, която останала при него до 1869 г. Въ тази година тя решила да се върне въ Ямболъ, предчувстваща края на живота си († 1870 г.); Иванъ тогава изпълнилъ желанието ѝ — да я прати на поклонение въ Иерусалимъ. Преди това, къмъ 1862 г., Ив. Параскевовъ се оженилъ за Кириакица (Недѣлка) Димитриева, българка отъ Браила, но по произходъ

отъ Разградъ, родственица на д-ръ Куюмджиевъ, лѣкарь въ румънската войска и участникъ въ Сръбско-турската война, презъ 1876 г. Ив. Параскевовъ ималъ три деца: Стилиана (6. III. 1863 — 7. V. 1932), Мария (1873), а между двѣтъ сестри — синъ Георги († 1883).

Семейството на Иванчо Параскевовъ въ София — 1880 г. Отлѣво на дѣсно сж: Георги (синъ), Недѣлка (съпруга), Мария (дъщеря), по мжжъ инж. Пав. Мончева; подпор. Ив. Козловски (сестриникъ); Ив. Параскевовъ и Стилиана (дъщеря), по мжжъ Илия Вълчева.

Българинъ съ много здраво родолюбиво чувство, Иванъ Параскевовъ не само бързо прекръстилъ годеницата си отъ Киракица на Недѣлка, но проявилъ голѣми грижи да даде строго българско образование на децата си. За това той не е жалилъ сръдства да имъ наеме частни учители-българи. Тази ревност на Ив. Параскевова е правила много добро впечатление на нашитѣ революционери въ онова време.

Разбира се, че домът на тъй родолюбиво настроения българинъ е билъ откритъ за народнитъ дейци отъ епохата. Не ще съмнение още, че Ив. Параскевовъ е вземалъ участие и въ повечето дѣла на българската емиграция. За съжаление, обаче, подробности липсватъ. Длъжни сме да се ограничимъ само съ споменитъ на неговитъ деца и внуци. Внучкитъ му си спомнятъ, че майка имъ (Стиляна) казвала, какво въ бащината ѝ къща, въ Браила, е виждала да идватъ: Ив. Драсовъ, Свет. Миларовъ, П. Берковски и други. Споменувала даже, че е виждала и Раковски, който ималъ нѣкакво голѣмо куче (вж. XVI). Това е, все пакъ, вѣроятно, макаръ че Раковски почина когато Стиляна е била на 4½ години.

Родолюбието на Ив. Параскевова е играло роля и при решението му да сгоди дъщеря си Стиляна, още на 15—16 год. възраст, за българския учител въ Браила Илия Д. Вълчевъ, членъ на револ. комитетъ въ гр. Етрополе, избѣгаль отъ България следъ залавянето на Димитъръ Общи и Левски¹. Не е безъ значение сжщо,

Печатътъ на Ив. Параскевовъ (увел. ½ пжтъ)

че Вълчевъ принадлежалъ къмъ партията на младитъ — революционеритъ; той билъ предназначенъ да занесе въ Цариградъ взривни вещества за подпалването му въ 1875 г. Известно е, че младитъ не разчитали вече на чужди държави за Освобождението, тѣ дори гледали враждебно на Русия; отъ друга страна, сведенията за Ив. Параскевовъ сж, че той е билъ отъ „старитъ“, голѣмъ русофилъ, когото често запитвали подигравателно: „Кога ще дойде Русия да освободи България?“ При все това, Ив. Параскевовъ сгодилъ дъщеря си за единъ отъ „младитъ“. Въ това може да се види не само единъ баща, който разбира чувствата на своето дете, но и добрия българинъ, който не изражда идейнитъ различия между братя българи въ безогледна вражда.

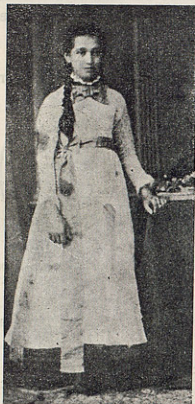
Тѣй или инакъ, въ нашата книжнина досега името на Ив. Параскевова не е изнесено като на лице, вземало нѣкое подчертано участие въ живота на българската емиграция преди Освобождението. Познато ни е само, по разкази на неговата жива сега дъщеря (Мария инженеръ Павелъ Мончева—София),

¹ По-рано бѣ избѣгаль съгражданинътъ му Тодоръ Пѣевъ, сжщо учителъ въ Браила.

че въ надвечерието на Освободителната война у Параскевови въ Браила почнали да ставатъ чести събрания на мѣстни българи. Трѣбва да се напомнимъ, че Априлското въстание и Сръбско-турската война бѣха развълнували много духоветъ въ Румъния и сдушили българитъ, живущи тамъ. А когато станало ясно, че една Руско-турска война е предстояща, българитъ

още повече се раздвижили и потърсили пжтища, по които да подпомогнатъ дѣлото за Освобождението на България. Естествено било, русофилътъ Ив. Параскевовъ да тържествува най-вече, не само защото зората на свободата била близка, но и защото тази свобода щѣла да дойде тъй, както той фанатично вѣрвалъ — чрезъ Русия.

Стиляна Ив. Параскевова (по мжжъ Вълчева) е разказвала на своитъ деца (Недѣлка д-ръ Енчева, Мария Ил. Вълчева и д-ръ Дим. Ил. Вълчевъ), че на едно събрание у баща ѝ, въ края на октомврий или началото на ноемврий 1876 г. (навѣрно следъ обявяването на руската мобилизация), се подигналъ въпросъ — градоветъ да приготвятъ знамена за българскитъ доброволци. Известно е, че до тогава българскитъ колонии въ разнитъ румънски градове се бѣха

Стиляна Ив. Параскевова въ 1876/7 г., когато се шила знамето

грижили за снабдяването на българскитъ чети съ необходимото. Така се действувало и сега.

Стиляна Параскевова, която въ 1876 г. била вече въ своята 15-годишнина, не е могла да не разбира какви събития се готвятъ; тя не е могла да не се интересува отъ заседанията у тѣхъ, не само като българка и като жена, а и като годеница, защото, навѣрно, и нейниятъ бждещъ мжжъ е заседавалъ. И Стиляна често прилепвала ухо на вратитъ, за да чува какво се разисква. Тѣй се случило, че тя доловила когато се е говорило по знамето, което гр. Браила е трѣбвало да при-

готви. Имало предложение за това знаме да се пустне особна подписка между българитѣ. Тогава Ив. Параскевовъ заявиль: „Пари за знаме отъ Браила да не се събиратъ; азъ вземамъ грижата да го приготвя на моя смѣтка“.

Следъ приеането на това предложение, поставенъ билъ въпросътъ за цвѣтове, надписи и емблеми на това знаме. Имало разни мнения, напр., да бжде по подобие, или даже сжщо, като руското. Въпросътъ останалъ нерешенъ, още повече, че нѣкой предложилъ: „Да оставимъ на бай Иванча: той ще плаща знамето, той и да си го уреди!“ Това предложение се приело и се решило: да се пази тайна по въпроса. Причини за това е имало отъ разнo естество.

Следъ това въ дома на Ив. Параскевoва почнала работа: бродирането на знамето било възложено на Стилиана, като особна честь и знакъ на довѣрие. Нужднитѣ сърмени конци и маргаритѣ били изписвани отъ Виена и пристигали на малки партиди, въ пликове за писма по австрийската поща. Това се правило както отъ съображение за спазване на тайната, тъй и за осигуряване високото качество на материалитѣ.

Въ очакване да пристигнатъ първитѣ материалѣ за почване знамето, Стилиана се е зaловила да направи опитъ да работи съ сърма и да приготви моделъ на лъва. За образецъ ѝ послужиль единъ знакъ отъ въстанически калпакъ. По нѣкакъвъ божи промисълъ единъ отъ опититѣ на Стилиана е запазенъ и досега. Той представлява елипсовидно зелено сукно (13 x 6 см.) обградено съ трицвѣтенъ шнуръ отъ коприненъ платъ, а върху него е съшитъ съ сърма щитъ съ корона, върху който има лъвъ, сжщо съ корона.

Знае се, че къмъ Богоявление на 1877 г. знамето не е било готово. Завършването, трѣбва да се предполага, е станало къмъ края на априлъ 1877 г., както е означено и на самото знаме.

Въ първитѣ дни на май Ив. Параскевовъ присѣтствувалъ на тържеството при връчването на Самарското знаме; той подписалъ адреса, поднесенъ отъ българския народъ на представителитѣ на гр. Самара (вж. XI, с. 91), на които на 8 май билъ даденъ банкетъ и въ сжщия день си заминали за Русия (вж. XII отъ 12. V. 77 г.).

Въ този день Ив. Параскевовъ и дъщеря му Стилиана били представени лично на главнокомандувация великъ князь Николай

Николаевичъ, комуто предади знамето си (вж. II, с. 33; VIII с. 94 и XII отъ 12. V. 77 г.). Князътъ билъ много любезенъ къмъ Параскевови, разговарялъ дълго съ тяхъ и предложилъ на Стилияна да я изпрати въ нѣкое руско учебно заведение. Баща ѝ, обаче, отклонилъ това, за да не се смѣтне, че поднася знамето, за да изкориства, толкова по-недопустимо, защото самъ той билъ напълно състоятеленъ човѣкъ.

Дѣдо Паничковъ бележи (вж. X, с. 123), че великиятъ князь подарилъ на Стилияна златенъ кръсть. Това, обаче, не е вѣрно, защото въ семейството никой никога не е чувалъ нѣщо за подобенъ кръсть.

Стилияна Ил. Вълчева въ 1918 г. (последенъ портретъ)

Въ книжнината е отбелязано още, че това знаме било зачислено въ 4-та опълченска дружина (вж. II, с. 34; V, с. 65 и 67; VIII, с. 94; XII отъ 12. V. 77 г.). Това е, сжщо така, невѣрно. Въ тази дружина въ гр. В. Търново попадна по-късно и случайно знамето на Горно Орѣховския революционенъ окръгъ. Презъ 1937 год. произведохъ писмена анкета срѣдъ живитѣ опълченци, отъ чиито отговори се убедихъ, че знамето на Параскевова не е било дадено на никоя дружина отъ опълчението.

Да проследимъ по-нататъшната история на знамето.

На 11 май 1877 г. българското опълчение и българската колония въ Пloeщъ празнували деня на „Свв. Кирила и Методия“. По този случай архимандритъ Амфилохий произнесълъ слово, въ което казалъ: „За примѣръ вземете г. Иванча Параскевовичъ, който пръвъ се притече отъ Браила и принесе подарѣкъ едно знаме на българскитѣ юнаци“ (вж. I). По-нататѣкъ архимандритътъ направилъ позивъ за пожертвувания, нужни за подпомагане на опълчението, болницитѣ и пр.

По опита за освещаването на Параскевовото знаме имаме следнитѣ сведения:

Дѣдо Паничковъ пише (вж. X, с. 123), че то било осветено едновременно съ Самарското и то на 5 май. Точно установено е, че Самарското знаме е било осветено на 6 май. Явно е, че дѣдо Паничковъ се заблуждава. Това се вижда и отъ следното, изложено споредъ в. „Стара-планина“ отъ 18. V. 1877 г.

На 14 май, въ сжбота, една делегация отъ българи, начело съ епископъ Панаретъ Погонянски, пристигнала въ гр. Пloeщъ, гдето на следния день е трѣбвало да стане освещаването на знамето, подарено отъ Параскевова.

Освещаването не се е състояло и това възбудило съжаление у депутацията. Причинитѣ не се казватъ, но се подразбира, че сж прѣчки отъ руска страна; по-долу ще се разбере отъ какво естество сж могли да бждатъ тѣ. При това положение епископътъ отслужилъ молебень, благословилъ опълчението и дарилъ всѣка дружина съ по една икона.

На молебена е присѣствувалъ ген. Столѣтовъ. Депутацията се сбогувала сърдечно съ военното началство и се върнала въ Букурещъ съ решение да иде отново въ Пloeщъ, когато ще се извърши освещаването на поржчанитѣ, но още не-пригответни, други две знамена (вж. XIII, сс. 46-7) за опълчението.

Известно е, че никакво българско знаме не бѣ допустнато отъ руситѣ въ опълчението до 30. VIII. 78 г.; не е имало, следъ, нужда отъ нѣкакво освещаване на български знамена и такова, наистина, не е ставало. Недопускането може да се обясни само съ неизразени открито съображения на руската политика, съ които тукъ не ще се занимаваме. Любопитно е, обаче, да се види какви наивни обяснения сж проникнали въ тогавашнитѣ български срѣди.

Въ брой 74 отъ 29 май 1877 г. на издavanja въ Пloeщъ български вестникъ на румънски езикъ „Vulturul“, редактиранъ отъ Ив. Кършовски, се чете следната бележка:

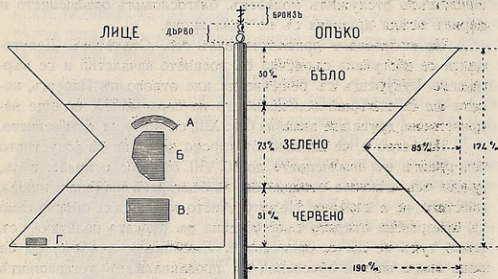
„Миналата недѣля трѣбваше да се освети българското знаме, дадено отъ г-на Иванъ Параскевовичъ, търговецъ отъ Браила, изработено отъ дъщеря му Стелияна, момиче на 13—14 години. Церемонията за това знаме се отложи, защото држката на знамето била направена твърде тежка и непрактична и това по проекта на уважаемия г. Т. Дамяновъ, самоналожилъ се секретаръ на българския благотворителенъ комитетъ въ Пloeщъ. Ние попитахме г. Ив. Параскевовичъ, и той ето що ни каза: „Дамяновъ ми каза да направя држката на знамето, както се направи, за което разходвахъ около 15 гулдена и сега ми се смѣе“. Така че освещаването на това знаме се отлага и навѣрно ще се извърши [неясно!] или въ недѣля“.

Отъ това е видно, че држката е била нѣщо хубаво, масивно, плащана съ гулдени, т. е. работена въ Виена. Така е

твърдила и Стилияна предъ децата си. Но отлагането, подъ предлогъ на неудобна дръжка, е съвсемъ несериозно обяснение. То е послужило само на редактора за поводъ и възможност да хвърли нападки срещу Дамянова, съ когото, по всички личи, не е билъ добре¹.

Каква е по-нататъшната съдба на знамето, приготвено отъ Парашкевови и на самитъ тѣхъ?

Неизвестно по какви пѣтища, това знаме следъ Осво-

Чертежъ на знамето

- А. Надпись „България“
- Б. Лъвското изображение
- В. Надписа: „Съ Божия воля и съ силата славнаго рускаго царя Александра II-го, напредъ!“
- Г. Надпись: „Стилияна Ив. Параскевова Браила 1877-г. априлий“

бождението попада въ българския дворецъ, гдето се намира и сега. Презъ 1930 г. Стилияна узнала, че нейното творение е запазено, получила разрешение да го види и го намокрила съ сълзитъ на последния възторгъ на прощаващия се съ живота човѣкъ, като за сетенъ пѣтъ помилвала българската светиня, чрезъ която тя и баща ѝ се свързаха съ нашата история.

Ив. Параскевовъ следъ Освобождението се заселилъ въ София, на ул. „Сердика“, между „Искъръ“ и „Свв. Кирилъ

¹ Въ тази епоха в. „Стара планина“ се редактираше отъ г. С. С. Бобчевъ, който сигурно ще помни какъ стои въпроса съ неосвещаването на Параскевовото знаме. Запитанъ писмено, на два пѣти, преди нѣколко години, г. Бобчевъ отклони да даде освѣтления, подъ предлогъ, които не биха могли да се оправдаятъ: нужно било да се правятъ справки

и Методи“. Преживял тук до 1895 г., като рентиер; негови имоти във Браила и досега се владяват от наследниците му. Той не е узнал, обаче, никога нищо за своето знаме и за особното му значение. Голъм почитател и приятел на Ст. Стамболова, той получава удар при вестта за съсичането му въ 1895 г. и скоро умира. Гробът му е въ Софийскитъ гробища, алея „Александъръ Михайлъ“.

Предполагаеми мотиви за строежа на знамето. Отъ направеното дотукъ изложение става ясно: кой, кога и где построи първообраза на нашето днешно знаме. Остава неуясненъ само въпросътъ: защо Ив. Параскевовъ приема едно ново—непознато до тогава разположение на цвѣтоветъ? На този въпросъ отъ съществено значение отговорътъ е труденъ, защото липсватъ положителни данни. Тръбва да се върнемъ назадъ, въ епохата 1854—1876 гг. Кипежътъ на нашето народно осъзнаване тогава достигна най-високитъ си точки. Нищо, което нашепваше на българския духъ за свобода и независимостъ, не бѣ пренебрегвано. Тогава се говореше за завоюванията на разнитъ революции; тогава се спореше—сами ли ще извоюваме свободата си или съ чужда помощ, тогава се издигаха лозунги и създаваха емблеми, знакове; форми, знамена и пр.

Единъ българинъ, като Ив. Параскевовъ, не би могълъ да не знае отъ разкази и четене доста отъ онова, което бѣ направено, или се замислюваше и относно народното знаме.

Веднага следъ смъртта на Раковски (1867 г.), въ Браила се бѣ разигралъ на лотария оригиналтътъ на картината отъ Сако „Раковски у Балканъ“, въ която Раковски е изобразенъ съ трицѣтно знаме въ ржка.

Презъ януарий 1868 г. българското читалище въ Букурещъ отпразнувало своя годишенъ празникъ. Централно мѣсто въ украсата на салона е заемала иконата на Свв. Кирилъ и Методий, подъ която е имало три знамена: влашко, сръбско и българско, т. е. имало е нѣщо—опредѣлено за нашето народно знаме (вж. VII отъ 22. I. 1868 г.).

Въ 1871 г. въ Ботйовия в. „Дума“ Ан. Савичъ писалъ курсивно, че третъ цвѣта (бѣлъ, зеленъ и червенъ) образуватъ българското народно знаме.

Когато въ 1872 г. бѣ приетъ устава на Б. ц. р. к., въ Букурещъ билъ даденъ банкетъ отъ представителитъ на бѣлг. народъ

залата на ресторанта „Оплеръ“ била украсена съ сръбски, румънски и български знамена (гл. архивъ Д. Ценовичъ, АНБ 7372).

Въ Сръбско-турската война и въ Априлското въстание се бѣха явили наши трицвѣтни знамена въ разни комбинации.

Къмъ края на 1876 г. въ Букурещъ се събралъ български съборъ, въ който участвували хора като Ионинъ, Теохаровъ, Стамболовъ и др. Отъ Браила представители били Дим. Томовъ и Тодоръ Илиевъ. При фотографирането си съборянитъ иматъ за украса руски и български трицвѣтни знамена.

Всичко това показва, че Параскевовъ не е могълъ да не познава трицвѣта, станалъ вече и наша национална емблема. Нѣщо повече, прекрояването на най-разпространения му видъ (съ преобладаваще съчетание на бѣлия цвѣтъ въ срѣдата), показва, че Ив. Параскевовъ се е вглеждалъ въ разновидности и не е одобрявалъ нѣщо въ познатитъ му съчетания.

Отъ редъ факти проличава сжщо, че Ив. Параскевовъ е принадлежалъ къмъ партията на старитъ — „Добродетелната дружина“ и, следов., — къмъ русофилитъ. Естествено е било той да сравнява българското знаме съ руското и да види, че въ нашето бѣлиятъ цвѣтъ е билъ по срѣдата, а въ руското — отгоре. Ето какъ може да се обясни преобразяването на знамето на Раковски (подражание на сръбското) въ вида, който то има днесъ. Когато на Ив. Параскевова се паднало случай да прави българско знаме, той пожелалъ да влѣе въ неговитъ подробно-сти своитъ чувства на преданостъ къмъ Русия.

Но, споредъ запазенъ споменъ, Ив. Параскевовъ ималъ и другъ мотивъ, който, като че даже е билъ изразенъ. Дъщеря му Стилияна, посветена прѣко въ народното дѣло чрезъ поржката да изработи знаме, почнала все повече да се интересува отъ разискванията въ заседанията, особено по знамето. И тя пакъ доловила, че когато нѣкой запиталъ Параскевова: защо е подредилъ цвѣтоветъ на знамето така, той далъ следното обяснение: „Бѣлото ще бѣде отгоре, защото „бѣло“ и „България“ почватъ съ буква б. Щомъ е горе бѣлото, то значи, че и България ще е горе“, въ смисълъ, че ще се освободи и т. н.

Това може да ни се струва наивно, но би трѣбвало да го приемемъ за най-възможенъ мотивъ на Параскевова, защото такова решение е задоволявало не само неговото родолюбие, но и неговото голѣмо русофилство. Наивниятъ начинъ да възвишава България е толкова по трогателенъ, защото е искренъ,

дълбокъ, непосредственъ — това е могълъ да роди духътъ на единъ истински българинъ, съ проста, но велика душа.

Не е изключено Ив. Параскевовъ да се е съветвалъ по въпроса за знамето съ по-сведущи отъ себе си лица, та следъ това да е решилъ да приеме новото разположение на цвѣтоветъ. Тукъ е мѣсто да се изтъкне едно особено сериозно съображение. Руситъ гледали съ недовѣрие и враждебностъ на нашитъ революционери около партията на младитъ, съ официалното му проявление „Българското благотворително общество“. Напротивъ, партията на старитъ, съ нейната „Добродетелна дружина“, били на особна почитъ. Видѣхме внимателнитъ отношения на руситъ и на старитъ къмъ Ив. Параскевова въ Пloeщъ; знаемъ, че „Добродетелната дружина“ веднага поръча на Аксакова две знамена по образца на Параскевова. Не е ли вѣроятно, че може би това бѣ тъкмо нейниятъ (на партията на старитъ) образецъ? Иначе би се спорило, а знае се, че поръчката стана още на 9 май и то телеграфически. Бихъ искалъ да напомня тукъ, че между старитъ имаше доста опитни хора, които бѣха водили преговори вече съ сръбски или румънски представители за едно или за друго, но все въ връзка съ освободителното дѣло. Тѣ не бѣха забравили да споменатъ въ чл. 4 отъ протокола на сръбско-българския договоръ отъ 5 априлъ 1867 г., че знамето на Югославското царство ще е едно, „да се представлява съ знаковетъ на двѣтъ племена“, т. е. имало се е предвидъ опредѣлено вече българско знаме, както съществуваше и признатото сръбско.

Логично е да се заключи, че партията на старитъ ще е помислила много по-рано и за едно българско знаме, но сигурно по-различно отъ това, което е било усвоено отъ младитъ — образца на Раковски, човѣкъ тѣй непримиримо отричанъ и ненавижданъ тогава отъ старитъ.

Ще напомня, че Бойко Нешовъ е твърдилъ приживе предъ историка Йор. п. Георгиевъ и Ст. Л. Костовъ (покойниятъ директоръ на Етнографския музей), че помни, какво въ Букурещкитъ български срѣди се е говорило за трицѣтно народно знаме, рано преди Освобождението. Може би тъкмо тогава въ кръговетъ на „Добродетелната дружина“ да се е рѣшило да се отхвърли строежътъ на трицѣта споредъ Раковски. Не е чудно Параскевовъ да е построилъ своето знаме по указания отъ центъра на старитъ въ Букурещъ. Въ такъвъ случай казаното

случайно отъ К. Фортуновъ (вж. XV) може неволно да изразява една истина, макаръ и неподкрепена съ доказателства.

Не би било противно на логиката да се допустне, че само поради съществуването на изработенъ образецъ на знаме въ кръга на „Добродетелната дружина“, въ опълчението не се явиха нѣкои отъ трицѣтнитѣ знамена, които бѣха въ Сърбия презъ 1876 г., защото повечето отъ тѣзи знамена напомняха необичания отъ старитѣ Раковски. Все по сѣщитѣ причини, въ България, едновременно съ настѣплението на рускитѣ войски, се разпространяваше само днешното знаме, което бѣ това на Параскевова и „Добродетелната дружина“, а не онова на Раковски, защото първитѣ авторитетни пропагандатори на знамето въ самата България бѣха все българи подъ руско влияние — отъ „Добродетелната дружина“, офицери отъ опълчението и административни чиновници. Безъ това условие, може би появата на българското знаме щѣше да закъснѣе съ две години — до когато България не бѣ призната за отдѣлно княжество въ Берлинския конгресъ. Разбира се, че би било смѣло да се твърди каквото и да било категорично. Нужно е да се допуска възможността, нѣкоя случайност да е изиграла роля въ строежа на първообраза на днешния трицѣтъ.

З а к л ю ч е н и е. Неосвѣтленъ достатъчно остава въпросътъ за мотивитѣ, които сж ръководили първия строителъ на сегашното ни знаме, разполагайки цвѣтоветѣ тѣй, както ги прие Конституцията.

Никакви писменни сведения не съществуватъ; не сж събирани своевременно, и отъ първоизточници, и устни сведения. Онова, което се събира сега отъ второ и трето поколение, може да заблуди. Отъ прегледа, обаче, на редицата странични данни, отъ анализа на нѣкои факти и логичното свързване на редъ прояви, може да се смѣтне за правдоподобно, че знамето въ днешния му видъ е замислювано (по-право преобразувано) въ срѣдитѣ около „Добродетелната дружина“, а Ив. Параскевовъ пръвъ е далъ единъ образецъ.

Прочее, въпроситѣ около първообраза на днешното знаме все пакъ оставатъ открити.

ИЗТОЧНИЦИ

- I. Амфилохий, Слово I, казано на 11 май 1877 г. — сп. „Български войнъ“, г. II, кн. 67, с. 6—7, София 1924.
 - II. Анекдотическая история текущей войны, Спб. 1877.
 - III. Архивъ Народна библиотека София — А. Н. Б.
 - IV. Архивъ Пловд. нар. библ. — А. Пл. Б.
 - V. Бендеревъ, Ан., История на българското опълчение. София 1930.
 - VI. в. „Vultugul“ — Пловд., 1877 г., редакторъ Ив. Кършовски.
 - VII. „Дунавска заря“ — 1877 г., Браила.
 - VIII. Ивановъ, Ив. С., Сборникъ статей, Кишиневъ 1900.
 - IX. Марковски, М. Ив. — сп. „Свѣтлина“ 1899 г., кн. 1.
 - X. Паничковъ Д., Бележки. Сборникъ на Калоферската дружба, ч. II — 1914 г., София.
 - XI. Радевъ, Н., Защитата на Шипка и историята на Самарското знаме. София 1902.
 - XII. в. „Стара планина“, 1877 г., Букурещъ, редакторъ С. С. Бобчевъ.
 - XIII. Стойчевъ, Ив., Въпросътъ за народното знаме въ Учредителното събрание, сп. „Родина“, кн. I, г. I, 1938 г.
 - XIV. Табаковъ, Дръ С., История на гр. Сливенъ. София 1924.
 - XV. Фортуновъ, К., Жената, която уши първия българския трицветъ. в. „Зора“ отъ 17. XII. 1937 г.
 - XVI. Цанковъ, Ив., Спомени отъ миналото. София 1917.
- Нѣкои сведения отъ второстепененъ интересъ, както и една родословна таблица на семейство Параскевови, помѣстихъ въ в. „Тракиецъ“, издаванъ въ гр. Ямболъ, бр. бр. 608, 609 и 610 презъ м. декемврий 1937 г.

Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow

Von I. Swiencickij

Die Musealsammlungen von Lwow besitzen 14 byzantinische Bleisiegel, von denen 8 aus den Funden in Galizien am Dniestr und 6 aus einem Gelegenheitskauf 1913 (bei Walla und Nuber in Budapest) herkommen. Nach den Fundorten werden

Abb. 1.

dahier besprochen — 4 Bleisiegel aus Zwenyhorod (Zwenigorod, Dżwinogród) südlich von Lwow, nämlich die Bleisiegel: (1) mit MP ΘV und Θ BACILEIOS, (2) das des Metropoliten Konstantinos mit griechischer Inschrift, (3) und (4) zwei Bleisiegel mit d. cyrillischen Inschriften: 3 Bleisiegel aus Krylos bei Halič

Abb. 2.

(südlich von Zwenyhorod): (5) ein Bleisiegel mit M^τP Θ^νV und ΘEOΔOCIOC und die anderen zwei (6) und (7) des Metropoliten Kosmas mit einer griechischen Inschrift; zuletzt (8) ein kaiser-

liches Bleisiegel aus Stupnyča (Stupnica) bei Sambor am Dniestr westsüdlich von Halyč.

Von den anderen sechs Bleisiegeln: (9) das mit den Abbildungen ΜΡ ΘΥ und Ο ΑΓΙΟC ΔΙ ΜΙΤΡΙ, aus Gross Nowgorod am Ilmersee; (10) (11) (12) (13) aus der Sammlung Walla und Nuber und (14) das Bleisiegel des Dogen Francesco Foscari (Venedig 1425—1457).

Abb. 3.

Die galizischen Funde (2, 5, 7, 8) sind vor Jahren teils vom Professor I. Szaraniewicz, teils von M. Hrušewskyj in Записки НТШ besprochen worden. Ungeachtet dessen wird das gesammte Material einer neuen Besprechung unterzogen, was umsomehr geschehen musste, dass die Besprechung von Szaraniewicz auf einer irrtümlichen Lesung gestützt war und die Abbildungen bei Hrušewskyj sehr verschwommen sind, dazu hie und da beim Reproduktionsverfahren durchs Retouchieren verunstaltet wurden.

Abb. 4.

1) Ein dunkelgrau wohl patiniertes Bleisiegel, von einem feinen Schnitt XII Jhs., mit einem sichtbaren Querloch nach den verwesten Bindfaden (die Lochspuren auf der Abbildung oberhalb des Kopfes des Basileios und rechts des Kindeskopfes auf der Brust der Mutter Gottes), im Durchmesser 25—22 mm., das Gewicht 8·5 gr.; gefunden in Zwenyhorod, erworben für das Nationalmuseum 1936 (Inv. 30616). Das vom Hrušewskyj bespro-

chene und dargestellte Exemplar Записки НТШ (XXXII S. 21) aus einem Privatbesitz erscheint ikonographisch von einem groben Schnitt zu sein.

2) Ein dunkelgraues leicht glänzendes Bleisiegel mit den Spuren eines sehr feinen Schnittes im unteren Teil der auf einem Thron sitzenden Gestalt der Mutter Gottes und von einem tiefen Schnitt der Inschrift, mit kaum bemerkbarem Querloch längs

Abb. 5.

unter der Gestalt, im Durchmesser 30—23 mm., das Gewicht 10.22 gr., aus Zwenyhorod, im Nationalmuseum seit 1908, besprochen von Hrušewskyj (Зап. XXII, 1898 und XXXI-II, 1899 S. 20), enthält die Inschrift: /ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ε ΛΕ.. / ΜΡΟ... / ΤΗΣ ΠΑΧ.. / ΩΣΙΑΣ.

In den beiden ältesten Chroniken — Laur. und Hypat., wie auch in der jüngeren Voskres. wird unter d. (6664) 1156 J. der Metropolit Konstantin, in Konstantinopel für Kiew geweiht, erwähnt. Im J. 1157 erhob er Fürsprache bei dem Grossfürsten

Abb. 6.

zum Schutz des verkehrten halyčer Fürsten Ivan Berladnyk; somit trat er im gewissem Sinne gegen den halyčer Fürsten Jaroslav auf. Im J. 1159 ist er in Černihov gestorben; einer seiner Nachfolger in Kiew im J. 1167 war auch Konstantin, ein Grieche aus Konstantinopel.

3) Ein braungelb patiniertes Bleisiegel mit den undeutlich geschnittenen Buchstaben der Ligaturschrift um die Brustabbildung des Heiligen: $\text{KO } \Lambda$ und mit einer deutlichen cyrillischen

$\text{H } \Lambda$

Inscription auf der Rückseite: $\Gamma \text{H } \Pi \text{OM} \text{O} \text{3} / \text{H } (\text{P} \text{AEY}) \text{CE} / \text{OC } (\text{MY}) \text{KA} / \text{CI} \text{AH}$,

H

gefunden in Zwenyhorod, im Besitz des Stauropigianischen Museums in Lwow; Durchmesser 24–25 mm., Gewicht 14.60 gr.

Abb. 7.

Besprochen von Hrušewskyj (3an. XXXII, SS. 21–22) als vermutliches Siegel des Fürsten Wasylo aus Terebowla aus dem Ausgang d. XI-ten Jhd.

4) Ein aschgraugrünlich patiniertes Bleisiegel, vom scharfen Schnitt, XIII Jh., mit sichtbarem Bindfadenbett auf der Inschriftseite, im Durchmesser 27–29 mm., Gewicht 11.1 gr., gefunden in Zwenyhorod und überreicht dem Nationalmuseum 1909.

Abb. 8.

Der Inhalt des Bleisiegels: $\text{MHHH} - \Delta \text{X} / \text{H} \text{B} (\text{C}) \text{AO} / \text{KO}$, scheint zu bezeugen, dass es ein Warenbleizeichen eines Daniel war, der mit Byzanz am Menashof den Handel führte.

5) Ein weisslich-gelb patiniertes Bleisiegel mit Brustbildern $\text{M}^{\text{P}} \text{O}^{\text{V}}$ und auf der Rückseite des $\text{O} - \text{OC} - \text{O} / \Delta \text{O} - \text{CI} - \text{OC}$, im Durchmesser 23–25 mm., Gewicht 9.49 gr., gefunden in Krylos bei Halyč, aufbewahrt im Stauropigianmuseum in Lwow, besprochen von Hrušewskyj (3an. XXXVIII SS. 3–4).

6) Ein vortrefflich erhaltenes rosagelb patiniertes Bleisiegel, leicht glänzend, fein geschnitten, mit den Spuren zweier Bindfadenlöcher auf dem oberen Umkreis und eines Loches unten, im Durchmesser 24–25 mm., Gewicht 98 gr., gefunden vor 50 Jahren in Krylos, erworben 1939 für das ukr. Nationalmuseum (Inv. 31273.)

Abb. 9.

Die Inschrift: ΜΕΤΡ ΘΥ/ΣΚΕΠΟΙΣ/ΜΕΚΟΣΜΑΝ/ΓΑΛΙΤΣ/ΑΣ :-

In der Воскресенская лѣтопись (ПСРЛ, VII, 66) unter dem Jahre (6665) 1157 liest man: „тогоже лѣта поставленъ бысть епѣ Василецъ Переяславлю, и другаго Козму поставиша еппомъ въ Галичъ“. Laut derselben Chronik (78) unter dem Jahre 6673, anlässlich der Rückreise des kaiserlichen

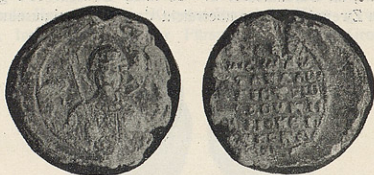

Abb. 10.

Bruders Andronikos Komnenos, wird es erwähnt, dass Jaroslav der Fürst von Halyč den Bischof Kosmas ins Gefolge des Gastes entliess: „Ярославъ отпусти его съ великою честию и постави къ нему епископа Козму и мужи свои преднии и тако проводиша и“ (Ипат. лтп. 2, S. 524).

7) Ein rosagelb patiniertes Bleisiegel mit der von dem zu dicken Überzeug verschwommenen Darstellung der Mutter Gottes

und der Inschrift, die dennoch mit denen des Bleisiegels Nr. 6 identisch zu sein scheinen. Im Durchmesser 21—23 mm., Gewicht 10·95 gr., gefunden in Krylos, vom Prof. Szaraniewicz in den „Mitteilungen der Zentralkommission“ XIII 1897 unrichtig gelesen, enthält folgende sehr undeutlich sich vom Überzeug erhebbende Inschrift: . . / C/ΚΕΠΗ/ΜΕΚΟCΜΑΝ/ΓΑΛΗΤΖ/ΗC-/ . Im Stauropigianmuseum in Lwow, besprochen von Hrušewskij (Zan. XXXVIII, SS. 1—2).

Abb. 11.

8) Ein dunkelgraues kaiserliches Bleisiegel im Mürbewerden begriffen, gefunden in Stupnycia bei Sambor am Dniestr, im Durchmesser 28—31 mm., Gewicht 17·15 gr., aufbewahrt im Stauropigianmuseum in Lwow. Das Brustbild ohne Heiligen schein im kaiserlichen Kopfschmuck, in der rechten Hand ein hoch gehobenes Zepter mit Kreuz, die Buchstaben der Inschrift beiderseits der Abbildung abgerieben und verstaubt, fast unleserlich; die Inschrift der Rückseite: † K^o ERO/HΘEITΘ/CΘΔΔΛ/HΘN.

9) Ein aschgrau patiniertes mit grünlichem Abglanz Bleisiegel, mit hohem Relief der Brustgestalten der Mutter Gottes — Sophia (ohne Kind) und des hl. Demetrius, geprägt in verkehrter Lage, mit den deutlichen Spuren des Querloches im kürzeren Durchmesser; das Mass der Durchmesser ist 30 und 27 mm., das Gewicht 18 gr. Aus Nowgorod Welykyj, erworben für das Nationalmuseum im 1929 (Inv. 26728).

Die Inschriften: Μ^o P-Θ^o V || O AΓIOC-ΔIMIT-PI.

10) Ein gelbgrünlich patiniertes Bleisiegel, im Zustande des Mürbewerdens mit einer deutlichen Abbildung des Erzengels Michael mit einem hoch aufgehobenen Labarum in der Rechten, d. Durchmesser 35 mm., d. Gewicht 2·04 gr., ohne Provenienz, aus der Sammlung Walla-Nuber im Ukrain. Nationalmuseum in

Lwow (Inv. 25128/730). Die Inschrift der Rückseite: Κ^ΤΕ(R)Θ / ΤΩCΩΔΔ / ..ΤΑΚΑΛΛ / ..ΠΙCΤΡΩ / ..ΔΟΥΚΗ/ΔΙΟΚΕΤ/....ΚΕΚΑ/..ΕΝ.

11) Ein einerseits patiniertes Bleisiegel in Durchmesser 37—39 mm., Gewicht 28·2 gr., aus der Sammlung W.-N. im Ukr. Nat. Museum in Lwow (Inv. 25128/729). Auf der Bildseite im Mürbewerden begriffen, mit gelber Patina: Ο-Α-Π-Ο, auf der Rückseite die Inschrift: Κ^ΤΕ^ΡΘ/ΚΩΝΑΝΘ' Π' / ΠΡΙCΔΔΚ'/ΘΕCΑΛΩΝ/ ΡΔΛΓΑΡ' S/CEPRAC.

Abb. 12.

12) Ein dunkelbraun patiniertes Bleisiegel von 25 mm., Durchmesser und 19·87 gr. Gewicht, mit einer Hochreliefabbildung des Ο (ΘΕ) ΟΔ-ΩΡ und auf der Rückseite mit der Inschrift: †ΚΕ^ΤΡ'Θ/ΦΕΡCΙΩΑ'/CΠΑΘ, S. ΤΑ../ΤΩΦΥΡΑ../ΤΡΥΧΗ../ΠΩΔ../ Auf dem Umkreis drei Bindfadenlöcher — je eins: oberhalb des Kopfes, unterhalb der Füße und in der Mitte der Statur unterhalb des rechten Armes. Im Ukr. Nationalmuseum aus der Sammlung W.-N. (Inv. 25128/727).

Abb. 13.

13) Ein aschgrau patiniertes Bleisiegel ohne Bildnis, von 25—26 mm. Durchmesser und 13·1 gr. Gewicht, mit der Inschrift: †ΘΕΟ/ΤΟΚΕΒ/ΟΗΘΗ || †ΕΥC/ΤΡΑΤΙ/ ΩΥΠΑ/ΤΩ. — Schlumberger (Sigillographie, p. 503·4) gibt ein Bleisiegel vom kaiserlichen Spathar Eustratios an. — Im Ukr. Nat. Mus., aus der Sammlung W.-N. (Inv. 25128/722).

Abb. 14.

14) Ein prächtig erhaltenes Bleisiegel, im Durchmesser 40—42 mm., vom Gewicht 53·58 gr., des venezianischen Dogen Francesco Foscari, mit einer im byzantinischen Stil geschnittenen Abbildung des gekrönten Dogen und des Apostels Marcus. — Erworben in Venedig für das Ukr. Nat. Museum (Inv. 13841).

Lwow, IV. 1939.

Das Felsrelief der Externsteine: die byzantinische Grundlage seiner Darstellung

Von Philipp Schweinfurth

„An der südwestlichen Gränze der Grafschaft Lippe zieht sich ein langes waldiges Gebirg hin, der Lippische Wald, sonst auch der Teutoburger Wald genannt, und zwar in der Richtung von Südost nach Südwest; die Gebirgsart ist bunter Sandstein.

„An der nordöstlichen Seite gegen das flache Land zu, in der Nähe der Stadt Horn am Ausgange eines Thales, stehen, abgesondert vom Gebirg, drei bis vier einzelne senkrecht in die Höhe strebende Felsen; ein Umstand der bei genannter Gebirgsart nicht selten ist. Ihre ausgezeichnete Merkwürdigkeit erregte von den frühesten Zeiten Ehrfurcht; sie mochten dem heidnischen Gottesdienst gewidmet seyn und wurden sodann dem christlichen geweiht. Der compacte, aber leicht zu bearbeitende Stein gab Gelegenheit Einsiedeleien und Capellen auszuhöhlen, die Feinheit des Korns erlaubte sogar Bildwerke darin zu arbeiten. An dem ersten und grössten dieser Steine ist die Abnahme Christi vom Kreuz in Lebensgrösse, halb erhaben in die Felswand eingemeisselt“¹. (Abb. 2, 3).

Das 5 m hohe Felsrelief der Externsteine, im zweiten Jahrzehnt des 12. Jahrh. (um 1115) entstanden, ist bis zum 19. Jahrh. einzigartig in Westeuropa. Das zweite Beispiel eines Felsreliefs kennt die Kunstgeschichte hier erst seit Thorwaldsens Luzerner Löwen (1820)². Unter den im Mittelalter überhaupt auf euro-

¹ Goethe, *Die Externsteine. Sämliche Werke*, Stuttgart 1857, Bd. 31, S. 287—291; in der Rechtschreibung des Originals. Goethe kannte das Denkmal aus einer Reisezeichnung des Berliner Bildhauers Christian Rauch.

² Der Luzerner Löwe, „*Helvetiorum fidei ac virtuti*“, wurde als Ehrenmal für die am 8. 10. 1792 in den Tuileries gefallenen Schweizergarden geschaffen. Die Aufforderung zu diesem Monument erging am 1. 3. 1818 von Seiten des Schweizer Obersten Carl Plyffer von Altishofen. Thorwaldsen hat nur die Skizze dazu angefertigt, nach der der italienische Bildhauer Luigi Bienaimé, Thorwaldsens Gehilfe und Atelierleiter in Rom, das Modell anfertigte. Ein Gipsabguss dieses Modells wurde nach Luzern gesandt, wo die

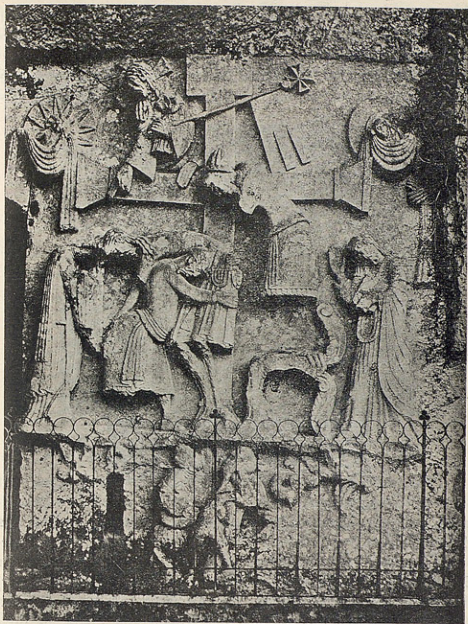

Photo Kunstgeschichtl. Institut, Berlin

Abb. 1. Das Felsrelief der Externsteine, um 1115.

Ausführung im Felsen (1820/21) dem Konstanzer Steinmetz Lukas Ahorn (1789—1856) anvertraut wurde. Der Name Ahorns wurde viel genannt, als ihm die Übertragung des Modells des Thorwaldsens Werkstatt in kolossale Verhältnisse und als Felsrelief so wohl gelang, und Lithographien mit seinem Portrait wurden verbreitet. G. K. Nagler, *Neues allgem. Künstlerlexikon*, 3. Aufl. Bd. XXI, S. 32. Thieme-Becker, *Allgem. Lex. d. bild. Künstler*, I Bd. S. 143, IV Bd. S. 9.

päischem Boden entstandenen Werken der bildenden Kunst hat das Felsenbild der Externsteine nur ein Gegenstück: das Felsrelief von Madara, das den altbulgarischen König Krum (gest. 814) in Lebensgrösse zu Pferde darstellt und in der ersten Hälfte der 9. Jahrh., noch vor der Christianisierung der Bulgaren, entstanden ist¹. (Abb. 4).

nach Fuchs

Abb. 2. Die Externsteine bei Horn. Gesamtansicht von N. O.

Von den Externsteinen in Teutoburger Walde kann mit Sicherheit vorausgesetzt werden, dass sich bei ihnen in vorchristlicher Zeit ein bedeutender germanischer Kultplatz befand, das Hauptheiligtum der Sachsen, zu dem nach den um 778 geschriebenen *Annales regni francorum* Karl der Grosse 772 nach der Erstürmung der sächsischen Volksburg Eresburg vordrang. Karl erbeutete hier einen grossen Tempelschatz und zerstörte, nach dem um 850 entstandenen Bericht des Rudolf von Fulda, in dreitägiger Arbeit die Irminsul, „die das All tragende Weltsäule“, „universalis columna quasi sustinens omnia“, der heidnischen Sachsen².

¹ Kr. Miatev, *Мадарският конникъ*, Le Cavalier de Madara. Известия на Българския Археологически Институтъ, *Bullet. de l'Institut Archéologique Bulgare*, V, 1928—29, S. 90—126. B. Filov, *Gesch. d. altbulg. Kunst bis zur Erobg. durch die Türken*, Berlin 1932, S. 13, 14, Taf. 2.

² Erich Jung, *Germanische Götter und Helden in christl. Zeit*. 2-te Aufl., München 1939; Wilh. Teudt, *Germanische Heiligtümer*, 4-te Aufl.,

Die erste urkundliche Erwähnung der Externsteine ist von 1093. In diesem Jahr werden die Externsteine dem Kloster Abdinghof bei Paderborn überlassen¹. Die Urkunde erwähnt den lapis Agisterstein, „in vicino nemore“. Der Name des Ortes bedeutet wahrscheinlich „Elstersteine“, nach der alten Form Ekster für Elster².

nach Fuchs

Abb. 3. Die Externsteine bei Horn. Der westliche Felsen mit dem Felsrelief der Kreuzabnahme (1115).

1564 berichtet Hermann Hamelmann, er habe in einer alten Chronik gefunden, dass bei den Elsternsteinen, *rupes picarum*, ein *idolum gentilitium* gewesen sei, das Karl d. Gr. geweiht und mit Bildern der Apostel geschmückt habe³.

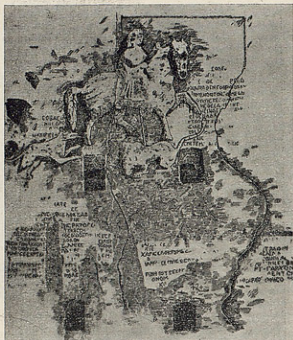
Jena 1936; ders., *Die Externsteine als german. Heiligt.* Eugen Diedrichs Verlag, Jena (o. J.); Meibomius, *Script. Rer. Germ.*, Helmstadt 1680, Bd. III, S. 3—32, *Irmisul Saxonica*.

¹ H. F. Massmann, *Der Egsterstein in Westfalen, nebst getreuer Abbildung von Ernst von Bandel*, Weimar 1846, S. 20.

² Giefers in „Westfäl. Zeitschr.“ 27, 1867, S. 8.

³ Jung, *l. c.*, S. 121.

Ein weiteres Datum, das sich, wie man annehmen kann, auch auf die Entstehung des Felsreliefs bezieht, befinden sich in unmittelbarer Nähe dieses Reliefs, in der früher als Kultraum dienenden Felsenkammer. Es besagt, dass das Heiligtum 1115 vom Bischof Heinrich von Paderborn eingeweiht wurde (Inschrift an der Wand im Inneren der Kammer)¹. 1115 haben allem An-

nach Miatev

Abb. 4. Das Felsrelief von Madara. 1. Hälfte d. 9. Jahrh.

scheine nach die Abdinghöfer Mönche bei den Externsteinen ein Heiliges Grab errichtet, das den Zweck hatte, denen die sich an der Teilnahme an den Kreuzzügen und am Besuch des Heiligen Grabes in Jerusalem verhindert sahen, diese Stätte zu ersetzen und ihnen eine hinsichtlich des kirchlichen Verdienstes und des Ablasses gleichwertige Wallfahrt zu ermöglichen. Das älteste erhaltene Heilige Grab in Deutschland ist (neben der noch in Karolingischer Zeit als Nachbildung des H. Grabes entstandenen Michaelskirche von Fulda) das in der Stiftskirche St. Cyriakus in Gernerode (Anfang d. 12. Jahrh.). Im Ganzen sind über 40 H. Gräber in Deutschland bekannt, von denen sich mehrere nicht

¹ C. Dewitz, *Die Externsteine im Teutoburger Wald*, Breslau 1886; Teudt, *l. c.*, S. 12.

in Kirchen, sondern vereinzelt in der Landschaft befinden (so die Kapelle auf dem Wurmlinger Berge bei Tübingen)¹.

Im Zusammenhang mit der Anlage des H. Grabes bei den Externsteinen wird die Anbringung einer Darstellung der Kreuzabnahme in Lebensgrosse Figuren, wie sie sonst in Kirchen vorgenommen wurde (im 13. Jahrh. entstanden u. a. die grossen

nach Omont

Abb. 5. Miniatur aus der Gregorhandschrift Paris, Bibl. Nat. cod. gr. 510, fol. 30v. Ende d. 9. Jahrh.

freiplastischen Gruppen aus Holz im Dom zu Volterra² und im Kloster S. Juan de las Abadesas, Spanien³) an einer Felswand in freier Landschaft erklärlich.

¹ Jung, *l. c.*, S. 125; Gustav Dalman, *Das Grab Christi in Deutschland*, Leipzig 1922, S. 37 ff.; Alois Fuchs, *Im Streit um die Externsteine*, Paderborn (o. J.); Rudolf Günther, *Die Externsteine nach d. neuest. Stand d. Forsch.*, Theol. Rundsch. VII, 1935.

² Pietro Toesca, *Storia dell'Arte Italiana, Il Medioevo*, II. S. 788, Abb. 514.

³ *Encicl. Italiana*, Bd. 30, S. 55, nach A. Kingsley Porter, *Roman. Plastik in Spanien*.

An dem gleichen Felsen der Externsteine, der das Relief der Kreuzabnahme trägt, sind noch zwei weitere Darstellungen zu bemerken (Abb. 10). Links von der Kreuzabnahme und wie

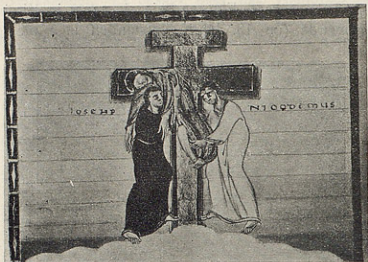

Abb. 6. Miniatur aus dem Perikopenbuch Trier, Stadtbibl. № 24 (Codex Egberti).¹ nach Kraus
Ende des 10. Jahrh.

Abb. 7. Miniatur aus dem Evangeliar Paris, Bibl. Nat. cod. gr. 74, fol. 59v.
nach Omont
11. Jahrh.

diese in Hochrelief, eine männlich Gestalt im langen Gewande, die einen Schlüssel in der Hand trägt und sich hiermit als das Bild des Apostels Petrus zu erkennen gibt. Weiter findet sich über dem Eingang zur Felsenkammer, rechts von der Kreuzabnahme, aus dem Felsen gehauen die Darstellung eines Adlers, in vertieftem Relief. In der Petrusfigur haben wir es offenbar

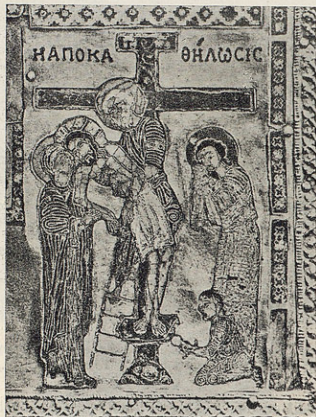
■ nach Photo Hautes Etudes (Millet) C 397.

Abb. 8. Miniatur aus dem Evangeliar Florenz, Laurent, cod. gr. VI, 23, fol. 59v. 12. Jahrh.

mit einer Arbeit zu tun, die später als die Kreuzabnahme und in ungefügteren Formen ausgeführt ist. Diese Petrusfigur ist von den von Hamelmann erwähnten, angeblich auf Befehl Karls d. Gr. hier angebrachten Apostelfiguren, deren einstmaliges Vorhandensein überhaupt fraglich ist, nicht in Zusammenhang bringen. Die Figur des Adlers hat Anton Kisa im Sinne des christlichen Sinnbildes der Auferstehung zu deuten versucht¹. Doch dürfte sich seine Deutung in Anbetracht des stilistischen Verschiedenheit, die das Bild des Adlers von der Kreuzabnahme unterscheidet, nicht aufrecht erhalten lassen. Der Adler ist unabhängig von der Kreuzabnahme und ohne Bezug auf dieselbe entstanden.

² Anton Kisa, *Die Externsteine*, Jahrb. d. Vereins von Altertumsfreunden im Rheinl. („Bonner Jahrbücher“), 1893, Heft 94, S. 117—119.

Im Zentrum der Darstellung der Kreuzabnahme des Felsreliefs der Externsteine (Abb. 1) ragt das Kreuz Christi, das, wie schon Goethe bemerkt¹, sich hier in seiner gestauchten Form „der gleichschenkligen des Griechischen annähert“. Die Verbreiterung des unteren Kreuzbalkens entspricht den Endigungen des Querbalkens. Das obere Ende des Längsbalkens zeigt eine Tafel,

nach Bréhier
Abb. 9. Goldemail von der Stauriothek in Graub. 11.–12. Jahrh.

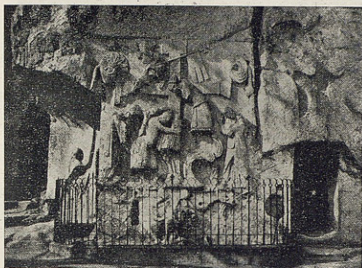
auf der kein Titulus angebracht ist; zwei wagerechte Linien die sich auf dieser Tafel vertieft finden, sollen den Titulus offenbar ersetzen. Das Suppedaneum (das Kisa vom Paradeschemel der byzantinischen Kaiser ableitet) wird durch eine leichte Abschrägung und Verbreiterung des unteren Kreuzbalkens ersetzt².

Der Leichnam Christi ist vom Kreuze abgelöst und wird, während Joseph von Arimathia, als Hauptperson der Kreuzab-

¹ Goethe, *I. c.*, S. 289.

² Kisa, *I. c.*, S. 92.

nahme nach den Berichten der Evangelien, ihn empfängt, von Nikodemus, der auf „einen niedrigen Baum getreten zu sein“ scheint, „der sich durch die Schwere des Mannes umbog“¹, herabgelassen. Das Haupt Christi wird von der herantretenden Gottesmutter gestützt, während der hier bärtig gebildete Apostel Johannes auf der anderen Seite im Klagegestus verharrt.

nach Fuchs

Abb. 10. Die Externsteine bei Horn. Der westl. Felsen mit dem Relief der Kreuzabnahme, dem Petrusrelief (links) und dem Adlerrelief (rechts über der Tür).

Der Vorgang der Kreuzabnahme ist auf einen schmalen Bodenstreifen gestellt, unter dem zwei gegen einander kniende Gestalten, die eines Mannes und einer Frau, zu sehen sind. Sie sind in den Windungen eines Schlangendrakens verstrickt, der seinen Kopf nach rechts streckt und erheben den rechten Arm mit einer Gebärde des Flehens.

In der Höhe erscheint über dem linken Querbalken des Kreuzes eine Gestalt, die in ihrer Erscheinung Christus gleicht. Sie weist mit der Rechten in einem Segensgestus, der der griechischen Segenshaltung nahe kommt² nach unten auf das vollbrachte Erlösungswerk, hält mit der Linken die Siegesfahne und trägt ein Kind im linken Arm. Ihr Haupt ist vom Kreuznimbus umgeben. Nach älterer Deutung (Braun, Michelis) ist hier der auferstandene Christus mit der erlösten Menschheit dargestellt.

¹ Goethe, *I. c.*, S. 290.

² Kisa, *I. c.*, S. 86.

Nach neuerer Annahme (Giefers, Kisa) ist es Gott Vater, in seiner Erscheinung nach Joh. 10,30 Christus gleich, mit einem Eidolon, in dem die Seele Christi Gestalt gewinnt. Die Darstellung einer Personifikation der Seele Christi ist ausser dem Relief der Externsteine bisher noch nirgends festgestellt worden. Zu beiden

nach Boeckler

Abb. 11. Verona, S. Zeno. Relief von der Bronzetür. 11. Jahr.

Seiten sieht man oben ausserdem noch die Gestalten von Sonne und Mond¹, als *μεράκια* gebildet (Piper), aus den beiden grossen Gestirnen auftauchend und ihr Antlitz in der Falte von zwei Tüchern verhüllend, die durch ihre Grösse offenbar die Menge der bei der nach evangelischen Berichten zur Zeit der Kreuzigung Christi eintretenden Finsternis den Himmel bedeckenden Wolken andeuten sollen, und die geknotet herabfallen (nur rechts ganz erhalten). In der Schrift über die Externsteine wird die Darstellung der Kreuzabnahme, „deren Verdienst einer früheren Epoche nicht abgesprochen werden könne“ von Goethe mit den „Byzantinern“ in Verbindung gebracht, was die heutige kunstgeschichtliche Forschung bestätigen kann. In wie hohem Masse die gefestigte ikonographische und formale Tradition, wie sie im

¹ Louis Hautecoeur, *Le soleil et la lune dans les crucifixions*, Rev. Archéol. S. 5 Bd. XIV, 1921, S. 13—32; L. H. Grondijs, *Le soleil et la lune*, etc., Известия на Българския Археологически Институтъ, Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare, IX. 1935, S. 250—254.

beginnenden 11. Jahrh. die byzantinische Kunst allein besass
hier die Grundlage bildet, erhält aus dem Vergleich mit einer

Photo Kunstgeschichtl. Institut, Berlin.

Abb. 12. Das Felsrelief der Externsteine (Ausschnitt).

ungefähr. gleichzeitigen Darstellung desselben Themas, bei der diese Tradition gelockert ist, [den Bronzeplatten des sogenan. I. Stils der Tür von St. Zeno in Verona¹ (Abb. 11, 13). Die Be-

¹ Albert Boeckler, *Die Bronzetüren von Verona*, Marburg 1931; Ludw. Roselius, *Deutsche Kunst*, Berlin—Bremen (o. J.), Bd. 4, № 121, Externsteine.

wertung der byzantinischen Form war Goethe vor allem durch Seroux d'Agincourt vermittelt worden, der vor jetzt 150 Jahren als Erster byzantinische Denkmäler vom kunstgeschichtlichen Standpunkte zu beurteilen und abzubilden begann¹. An Scharfsichtigkeit kommt in der Schrift über die Externsteine der Feststellung des byzantinischen Stilelements dasjenige gleich, was in ihr weiter über die „Spur des Manichäismus“ gesagt wird, die „durch das Ganze gehe“. Auch hier kann die gegenwärtige Forschung sich Goethe gegenüber nur bestätigend verhalten.

nach Boeckler

Abb. 13. Verona, S. Zeno. Relief von der Bronzetür (Ausschnitt). 11. Jahrh.

Die bisher älteste Darstellung der Kreuzabnahme findet sich in einem byzantinischen Denkmal vom Ausgang des 9. Jahrh., den Miniaturen der Pariser griechischen Gregorhandschrift 510² (Abb. 5.). Mit geneigtem Haupt, das der Kreuznimbus umgibt

¹ Ph. Schweinfurth, *Goethe u. Seroux d'Agincourt*, *Revue de littérature comparée*, X, 1932, S. 623–630.

² H. Omont, *Facsimilés des miniatures, etc.* Paris 1902, S. 14, Taf. XXI.

in der ärmellosen langen Tunika des Kolobiums, wird hier der tote Christus, dessen Körper im Kontrapost der nach rechts vordrückten linken Schulter zu der nach links hervortretenden rechten Hüfte angeordnet ist, von Joseph von Arimathia aufrecht gehalten. Der linke Arm Christi fällt auf die Schulter des Joseph von Arimathia herab. Nikodemus ist im Begriff mit einem Gerät (wohl einer Zange) den noch am Kreuze haftenden rechten Arm des Leichnams abzulösen. Rechts steht in einiger Entfernung die Gottesmutter im Klagegestus. Über den Kreuzbalken werden Sonne und Mond sichtbar, dazwischen die Inschrift H KAOEAKYΣΙΣ .

An der Tafel des Kreuzes fehlt der Titulus.

Eine andere Fassung des Themas der Kreuzabnahme zeigt eine deutsche Handschrift des 10. Jahrh., das um 980 auf der Reichenau, dem grossen deutschen Scriptorium zur Zeit der sächsischen Kaiser, von den Mönchen Kerald und Heribert für den Erzbischof Egbert von Trier (977—993) hergestellte Perikopenbuch, der sogen. Codex Egberti (Abb. 6, Trier, Stadtbibl. 24)¹. Hier fällt der Oberkörper des toten Christus auf die Schulter des Joseph von Arimathia herab. Nikodemus stützt die Füsse des Leichnams, der allem Anscheine nach mit einem übergeworfenen Gewand bedeckt ist. Der Kreuznimbus ist nur angedeutet. Die Wundenmale, die in der Darstellung des Paris. 510 deutlich zu sehen sind, fehlen. Dem Nikodemus ist keinerlei Gerät beigegeben. Die Gottesmutter ist hier nicht dargestellt, Sonne und Mond fehlen.

Das obere Ende des Längsbalkens des Kreuzes hat als Abschluss eine Tafel, auf der der Titulus fehlt. Die Darstellung ist in jeder Hinsicht anders geartet als die des Paris. 510, auch ihr Verhältnis zur Bildfläche ist ein anderes. Im Unterschiede zu der byzantinischen Formulierung der vorigen Handschrift, in der die Strenge des Dogmatischen die geschmeidige Form beherrscht, ist hier, wie auch in den anderen Miniaturen des Codex Egberti, eine altschriftliche, vorbyzantinische Vorlage deutlich zu erkennen, bei der das erzählende Element überwiegt. Der Typus der Kreuzabnahme des Codex Egberti findet sich in der gleichzeitigen Ottonenhandschrift in Aachen und im Codex Aureus

¹ Franz Xaver Kraus, *Die Miniaturen des Codex Egberti*, etc. Freiburg 1884.

Epternacensis in Gotha, dessen Miniaturen bereits der Zeit der salischen Kaiser angehören dürften¹.

Die Miniaturen von Paris. gr. 74 und Laurent. gr. VI, 23, der beiden Handschriften, die von G. Millet als Typen der antiochenischen und der alexandrinischen Ikonographie des Evangeliums in der byzantinischen Kunst betrachtet werden, und deren ikonographische Formeln sich in einer Reihe von Handschriften des byzantinischen Kunstkreises wiederholt finden² (Abb. 7 und 8), zeigen im 11. u. 12. Jahrh. eine erweiterte Formulierung der Darstellung des Parisinus 510. Die beiden den Leichnahm Christi vom Kreuz ablösenden Personen sind hier auf Schemeln und Leitern zu sehen. Die Gottesmutter steht hier am Kreuz, erfasst die herabhängende Rechte des toten Sohnes und presst sie an ihr Gesicht. Sonne und Mond fehlen. Die Tafel des Kreuzes hat keinen Titulus.

Eine Neugestaltung des Themas der Kreuzabnahme, die zugleich im byzantinischen Kunstkreise seine entgeltige Formulierung bedeutet, bringen dann Darstellungen von der Art der Kreuzabnahme auf dem Goldemail der Staurothek von Gran (Abb. 9) 11.–12. Jahrh. Hier steht Joseph von Arimathia allein auf einer Leiter, den wie auf den früheren byzantinischen Darstellungen kontrapostisch angeordneten, jedoch jetzt im stumpfen Winkel gebrochenen Leichnahm Christi stützend. Der Oberkörper des toten Christus wird von der Gottesmutter aufgefangen, deren Gesicht jetzt an das Haupt Christi gepresst ist. Der Apostel Johannes, der bereits in der Miniatur des Paris. 74 hinzugekommen ist, steht rechts, im Klagegestus; wie im Paris. 74 ist er auch hier bartlos dargestellt. Nikodemus langt nicht mehr, wie bisher, zum Querbalken des Kreuzes hinauf, sondern kniet am Boden, um die Nägel aus den auf dem Suppedaneum ruhenden Füßen Christi herauszuziehen. Unter dem Kreuz wird der Adamsschädel sichtbar. Sonne und Mond fehlen. Die Tafel des Kreuzes hat keinen Titulus. Eine Darstellung dieses Typus der

¹ Stephan Beissel, *Die Bilder der Hs. d. Kaisers Otto im Münster zu Aachen*, Aachen 1886; A. Boeckler, *Das goldene Evangelium* Heintr. III, Berlin 1933, Abb. 177.

² G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916; Bogdan D. Filov, *Миниатюрите на Лондонското Евангелие на цар Иванъ Александра*, Les Miniatures de l'Évangile du Roi Jean Alexandre à Londres. Sofia 1934.

Kreuzabnahme in der byzantinischen Monumentalkunst zeigt das Fresko in der Kirche von Nerez bei Skopie in Makedonien, von 1164. Das byzantinische Fresko in der Krypta von Aquileja, Ende des 12. oder Anfang des 13. Jahrh., ist vom selben Typus. Auf diesem beiden Wandmalereien fehlt nicht das Körbchen mit den Werkzeugen des Nikodemus, das die Hermeneia bei seiner Beschreibung erwähnt.

Mit der Formulierung des Themas der Kreuzabnahme, wie wir sie auf der Staurothek von Gran sehen, wird nach den Vorstufen von Paris. 510, Paris. 74 und Laurent. VI, 23 der entgültige und letzte Typus der Kreuzabnahme von der byzantinischen Kunst gefunden, der in allen Ländern des Abendlandes während des 12.—14. Jahrh. in überaus zahlreichen Darstellungen der Monumentalkunst, Miniatur und Werkkunst nachgebildet worden ist. Auch das Tympanonrelief der Kreuzabnahme in Lucca, das Nicolo Pisano zugeschrieben wird (um 1275) gehört in diese Reihe. Erst mit einem Fresko des Pietro Lorenzetti in der Unterkirche von S. Francesco in Assisi beginnt die abendländische Kunst um 1350 sich von diesem byzantinischen Schema der Kreuzabnahme loszulösen. Die selbständige Formulierung des Themas der Kreuzabnahme führt dann im Abendlande in Italien bis zu der Kreuzabnahme Daniele da Volterra in S. Trinità dei Monti in Rom von 1541¹ (die Goethe in der Schrift über die Externsteine tadelt, weil in ihr die Gottesmutter „rücklings quer hin gestreckt, unwürdig auf dem Boden gesehen wird“²). Im Norden der Alpen ist als gegenüber dem byzantinischen Vorbilde selbständig die grosse Kreuzabnahme Rogier van der Weydens im Eskorial zu nennen (um 1440), später Dürers „Grüne Passion“ von 1504 und seine Kleine Passion, und endlich die Kreuzabnahme von Rubens in Antwerpen.

Das 5 m hohe Felsenbild der Externsteine, dessen plastisches Relief bis zu 24 cm. vorspringt, vereinigt in seiner Darstellung die Züge der Bildtypen, wie sie sich in den Kreuzabnahmebildern des Paris. 510, Paris. 74, Laurent. VI, 23, Codex Egberti und der Staurothek von Gran darbieten, und geht in einzelnen Teilen über diese hinaus. So kennt keine der bisher betrachteten Darstellungen der Kreuzabnahme die Gestalt über

¹ E. R am p e n d a h l, *Die Ikonographie der Kreuzabnahme vom 9—16 Jahrh.* Berliner Diss., 1916, S. 125, 147.

² Goethe, *I. c.*, S. 290.

dem linken Kreuzesarm, die langen Wolkentücher von Sonne und Mond und die untere Gruppe der vom Schlangendrachen umschlungenen. Byzantinischen Ursprung kann nur für das erste dieser Motive nachgewiesen werden, bei dem es sich offenbar um eine Nachbildung des die Seele der Gottesmutter in Gestalt eines Eidolon in den Armen haltenenden Christus aus der Koinesis handelt¹.

Eine grosse Schlange, doch ohne die Gestalten des ersten Elternpaares, findet sich mehrfach unter dem Kreuz auf den Kreuzigungsdarstellungen der karolingischen Elfenbeinreliefs. Als ein Hapax muss dagegen unter allen bekannten Darstellungen der Kreuzabnahme das Motiv des auf dem Baum stehenden Nikodemus — „wodurch denn die immer unangenehme Leiter vermieden ist“² — bezeichnet werden, und ferner, dass Nikodemus sich mit der Rechten auf das Kreuz stützt. Der tote Christus, ohne Kontrapost gebildet ist hier nicht, wie auf der Staurothek von Gran zur Seite geneigt, sondern fast im rechten Winkel gebrochen.

Ungeachtet dieser Sonderform bleiben hier drei Hauptmotive byzantinisch: die Bewegung des den Leichnam empfangenden Joseph von Arimathia, die Figur des im Klagegestus rechts stehenden Johannes und vor allem das Motiv der das Haupt des toten Sohnes empfangenden Gottesmutter³.

Übereinstimmend mit den byzantinischen Beispielen und auch mit dem Codex Egberti fehlt auf dem Bild der Externsteine auf der Tafel des Kreuzes der Titulus.

Wenn die byzantinische Grundlage der Darstellung des Felsreliefs der Externsteine somit unverkennbar ist, so bestimmt die byzantinische Ikonographie hier doch nicht die ganze Komposi-

¹ Schon von Kisa, *l. c.*, S. 85, bemerkt.

² Goethe, *l. c.*, S. 290. Teudts Deutung des Baumes als der niedergetretenen Irminsul, deren angebliche Gestalt er danach zu ergänzen versucht hat, wird jetzt allgemein abgelehnt, vgl. Jung, *l. c.*, S. 125. Auch die Ansicht Teudts über die Entstehung des Reliefs der Kreuzabnahme an Stelle eines älteren germanischen Steinbildes aus vorchristlicher Zeit (von dem sich die untere Gruppe der vom Schlangendrachen umschlungenen erhalten haben soll, deren Relief am stärksten hervortritt) muss abgelehnt werden.

³ Goethe, *l. c.*, S. 290: „Vorzüglich aber loben wir den Gedanken, dass der Kopf des herabsinkenden Heilandes an das Antlitz der zur Rechten stehenden Mutter sich lehnt, ja durch ihre Hand sanft angedrückt wird.“

tion. Elemente der hauptsächlich auf altchristlich — vorbyzantinischen Vorlagen beruhenden karolingischen Kunst kommen hinzu. Die Stilbildung der karolingischen Kunst hat sich — auch im Gebiete der Architektur, wo die Pfalzkapelle von Aachen nicht als Nachbildung von San Vitale, sondern als eine Wiederholung der seitdem 4. Jahrh. im christlichen Gallien heimischen vorbyzantinischen Bauformen vom Typus der Rundkirchen des christlichen Ostens (Oktogon von Hierapolies, Ende des 5. oder Anfang des 6. Jahrh. u. a.) erscheint — auf Grund der vorhergehenden Kunstübung der merowingischen Zeit entwickelt. Dass diese eine vielseitige war, ist mehrfach durch Gregor von Tours bezeugt. Ihren Reflex weisen u. a. die englischen Steinkreuze vom Ende des 7. Jahrh. auf. Ihre Erforschung, die sich zunächst hauptsächlich auf urkundliche Zeugnisse stützt, hat in letzter Zeit neue Anregung erhalten¹.

Karolingisch ist auf dem Felsrelief der Externsteine die Tracht (mit Ausnahme der byzantinischen Gewandung der Gestalt über dem Querbalken des Kreuzes und des Johannes). So das enganliegende Lederwams mit den langen knappen Ärmeln, das Joseph von Arimathia und Nikodemus tragen (bei dem Ersteren gegürtet) und die bis unter die Knie reichende Tunika, unter der der faltige Saum eines dünnen Untergewandes zu sehen ist. Die Art der Beinbekleidung ist nicht mehr zu erkennen (Abb. 12). In der Kopfbedeckung des Joseph von Arimathia (eine sehr ähnliche zeigt das Relief des Nicolo Pisano in Lucca) will Kisa eine Helmartige Kappe von Stahl oder Leder mit Metallbeschlag sehen und in der des Nikodemus einen pileus ex culmis contextus, einen kegelförmigen Strohhut ohne Krempe, der zur Volkstracht der Sachsen gehört haben soll². Joseph von Arimathia und Nikodemus sind hier nicht, wie später im 13. und 14. Jahrh., mittelalterliche Ghattogestalten, sondern in freier, männlicher Haltung dargestellt, so, wie etwa der Verfasser der um 830 entstandenen altsächsischen Evangelienharmonie die kriegerischen Genossen des in „Nazareth's Burg“ geborenen Heliand sah, der das Wesen des deutschen Volkskönigs mit dem des Himmelskönigs vereinigt.

Über den Meister (oder die Meister) des Felsrelief der Externsteine liegen keine Nachrichten vor. Das Benediktiner-

¹ Jean Hubert, *L'art pré-roman*. Paris 1938.

² Kisa, *l. c.*, S. 87.

kloster Abdinghof bei Paderborn wurde 1014 von dem grössten Bischof Meinwerk von Paderborn (1009—1036) durch Berufung von Cluniazensern aus Lothringen begründet und entwickelte sich als Hauptträger der Kunst innerhalb der Diözese¹. Die Bartholomäuskapelle in Paderborn, eine mit Pendentivkuppeln gedeckte dreischiffige Halle, wurde 1017 für Meinwerk „per operarios graecos“, worunter von byzantinischen Meistern geschulte Italiener zu verstehen sind, erbaut. Die zeitgenössische deutsche Skulptur, die vom 11. bis zum Beginn des 13. Jahrh. besonders auf dem Gebiet des Bronzegusses Hervorragendes leistete, der um diese Zeit das eigentliche „opus teutonicum“ war², zeigt in ihren Werken im ganzen eine andere Art, als es die des Felsreliefs ist. Toesca will hier, ebenso wie in der Figur des h. Michael in der Kirche von Erwitte französischen Einfluss sehen³. In der Tat zeigt vor allem die überschlankte Gestalt Christi, die sorgfältige Fältelung des Lendentuchs die Kopfbildung der Gestalten, soweit sie erhalten ist (Abb. 12.) und die Gewandbehandlung, besonders an der Figur des Johannes, Beziehungen zu Autun, Vézelay und Moissac. Verwandt ist in Italien, besonders in der Bildung des Kopfes und der Haare die aus der Schule des Meisters Wiligelmus kommende Figur der Wahrheit an der Südfassade des Doms von Modena, bei deren Erwähnung Vitzthum indes mit Recht Autun und Vézelay nennt⁴. Und doch kommen wir mit der Erklärung eines Zusammenhangs mit der zeitgenössischen französischen Plastik an das Wesen der Externsteine nicht heran, deren einmaliges Pathos in Verbindung mit der umgebenden Landschaft des Lippischen Waldes durch die Jahrhunderte bis auf den heutigen Tag wirksam geblieben ist. H. Beenken hat gelegentlich der Beschreibung mittelalterlicher Bildwerke des westfälischen Gebietes dem auch die Externsteine angehören, an die Antinomie erinnert, die sich daraus ergibt, dass einerseits die Kunst „nicht aus dem Boden wächst ... sondern aus den Menschen, die den Boden wechseln“, während andererseits der Satz gilt: „Und doch, wie es Stämme gibt, die ihre bestimmte Sprache sprechen und deren Menschen diese Sprache

¹ Kisa, l. c., S. 112.

² André Michel, *Hist. de l'Art*, II, 2, 1906, S. 756 ff.

³ Encicl. Italiana, Bd. 30, S. 51, sub voce „Romanica, arte“.

⁴ Vitzthum-Volbach, *Die Malerei u. Plastik d. Mittelalt. in Italien*, S. 81.

nicht verleugnen, so gibt es auch Stämme, deren Kunst eine bestimmte Sprache spricht“¹.

Die Grundlagen der Darstellungen des Felsreliefs der Externsteine kommen von der byzantinischen Kunst. Sie werden vermehrt durch ererbte Elemente der karolingischen Kunst, die ihrerseits hauptsächlich aus dem alten, vorbyzantinischen Kunstgut der Gallia Christiana entstanden ist. Ausserdem sind noch Einflüsse der zeitgenössischen französischen und vielleicht auch norditalienischen Skulptur wahrzunehmen. Aber auf der Wand des Felsens, dessen Spitze zusammen mit den anderen Häuptern der Externsteine über Buchen-, Linden- und Eichenwäldern sichtbar wird, fügt sich das zu einer Summe zusammen, die von allem verschieden ist, was in Byzanz, Frankreich und Italien gleichzeitig entsteht. In dem Neuen das hier erscheint wird die Stimme des Bodens vernehmbar, aus dem der Fels, der es trägt aufsteigt und dadurch wird dieses von jeher mit Staunen betrachtete Werk der bildenden Kunst des Mittelalters, das Felsrelief der Externsteine bei Horn, zum Eigentum der deutschen mittelalterlichen Kunst.

¹ Hermann Beenken, *Die Bildwerke Westfalens*, Bonn 1923, S. 3.

„Заветъ“ на Св. Ивана Рилски

Отъ Ив. Снѣгаровъ

Твърде оскъдни сж сведенията за живота на най-великия български пустиножител св. Ивана Рилски († 946 г.). Наистина, има нѣколко жития (7 славянски и 1 гръцко)¹, но нито едно отъ тѣхъ не е по раншно отъ XII в., и тѣ сж пълни съ легендарни елементи. Другъ изворъ за дейността на св. Ивана Рилски се смѣта единъ книжовенъ паметникъ, нареченъ заветъ. Запазенъ е въ преписи отъ XIX в.². Преписвачитѣ го приписватъ на самия рилски подвижникъ, както се вижда отъ заглавието му: Сѣн заветъ ѿже къ стѣ ѿ ѿца ѿ ашего ѿ ѿаѿна Рилскаго истынножитѣла ѿи ѿздотворца, ѿгоже предаде оуѣеникомъ скоѿнимъ преѿде смѣрти своѣа. Въ самия текстъ се казва, че заветътъ билъ написанъ (съставенъ) на 25 мартъ 941 г. и подписанъ собственоръчно и потвърдено отъ св. Ивана Рилски. Ако се основаваме на това съобщение, трѣбва да се приеме, че нѣкой неговъ ученикъ (напр., приемникътъ му Григорий) е написалъ завета по негова диктовка. Въ края на завета е посоченъ и поводътъ, поради който св. Иванъ Рилски е предалъ на ученицитѣ си този заветъ: решението му да се отдалечи отъ манастира и да се предаде на отшелнически подвигъ: „Азъ же ѿ сеѣлъ хоцѣ преѿйти къ тишинѣ и кезмоакѣи, ако да поклѣюжѣ ѿ скоѿхъ согрѣшенѣихъ“... Въ запазенитѣ преписи предъ текста на завета се разказва, че въ старо време (преди турското заво-

¹ Издаде ги въ единъ сборникъ съ критически уводъ проф. Йор. Ивановъ въ ГодСуиф., XXXII. Не може да се поддържа, че проложното житие е отъ X в. (В. Киселковъ, *Рилскиятъ манастиръ*, София 1927, с. 13), защото въ него се говори за пренасяне на мощитѣ на св. Ивана Рилски отъ Сръдецъ (София) въ Остригонъ и отъ Сръдецъ въ Търново презъ 1195 г. Едва ли може да има основание да се съмняваме, че това житие било написано презъ време на Търновското царство, навѣрно още презъ XIII в. (срв. Ивановъ, п. тамъ, с. 12).

² Единъ се пази въ Рилския манастиръ и се предава отъ игуменъ на игуменъ, а два—въ Софийската Народна библиотека (единъ е преписъ на Неофита Рилски, а другиятъ е по-новъ) (Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ*, София 1917, с. 130; срв. в. „Зора“, 27. I. 1939 г.). Другитѣ два преписа ще да сж снети отъ игуменския (официалния) преписъ.

евание) заветътъ е съществувалъ на пергаментъ, но, страхувайки се отъ турското нашествие, рилскитѣ братя го скрили заедно съ другитѣ манастирски вещи, като на 12. II. 1385 г. игуменътъ Дометіанъ го преписалъ, за да се чете отъ всички иноци въ Рилския манастиръ. По-сетне снелъ преписъ отъ Дометіановия ржкописъ неговиятъ ученикъ и еклисиархъ иеромонахъ Саватій, който и съставилъ този разказъ.

Ако, наистина, известнитѣ сега преписи на завета или единъ отъ тѣхъ, напр., игуменскитѣ, сж снети отъ Саватіевия ржкописъ, то трѣбва да се мисли, че тоя ржкописъ билъ ревностно пазенъ до ново време, и непонятно е, какъ и къде е изчезнала тая ценностъ, когато въ Рилския манастиръ още отъ възобновението му (къмъ 1469 г.) се полагали грижи за книжнината, а особено презъ време на българското възраждане. Ако Рилскиятъ манастиръ и следъ опожаряването си въ 1833 г. запазилъ толкова ценни ржкописи (панигириди на Владислава Граматика, богослужебни книги, турски документи¹), то странно е, че не е можалъ да запази най-ценното си наследство — завета на своя основателъ. Това обстоятелство дава основание да се мисли, че известнитѣ сега преписи не сж снети направо отъ Саватіевия ржкописъ (XIV—XV вв.), а отъ нѣкой по-късенъ преписъ. Обстоятелството, че не е известенъ нито единъ отъ тѣзи късни (между XV и XVIII вв.) преписи, още повече увеличава трудността да се уясни произходътъ на рилския заветъ. То дори възбужда подозрение, че игуменскитѣ преписи не е ималъ за подложка нѣкой по-старъ преписъ, а е ново съчинение съ апокрифенъ видъ. Ако въ Рилския манастиръ имало изобретателни хора, които да измислятъ златенъ печатъ на царъ Иванъ Шишмана и да го окачатъ на хрисовула му (не е важно въ случая, дали тоя хрисовулъ е оригиналъ или преписъ)², то възможно е било тамъ да

¹ Въ 1902 г. имало 138 славянски ржкописи (срв. Л. Милетичъ, *Славянскитѣ ржкописи въ библиотеката на Рилския манастиръ*, сп. „Библиотека“, приложение на Църковенъ вестникъ, II, 1902). Въ 1910 г. тамъ се пазили 644 турски документи (Д. Ихчиевъ, *Турскитѣ документи на Рилския манастиръ*, срв. Ивановъ, п. съч., сс. 122—123; Левкийски епископъ Варлаамъ, *Св. Иванъ велики рилски чудотворецъ и неговиятъ манастиръ*, с. 234.

² Иорд. Ивановъ не приема мнението на Г. Баласчевъ (Минало, кн. III, сс. 286—287), че тоя хрисовулъ е преписъ, и смѣта печата за сетнешно рилско издѣлие (п. съч., сс. 151—152).

бжде съчиненъ и „заветъ“ на св. Ивана Рилски отъ склонность къмъ апокрифно творчество, а най-вече по практически съображения — да се снабди манастирътъ съ законъ на самия основателъ. Разбира се, априорнитѣ доводи не биха имали нѣкакво значение, ако не намиратъ потвърждение въ формата и съдържанието на документа.

Смѣтайки, че по съдържание, езикъ, композиция и външна форма, заветътъ е древенъ паметникъ, Йорд. Ивановъ, който го издаде по рилския преписъ, не намира основание да не се смѣта тоя паметникъ за автентиченъ въ неговата цѣлостъ (п. съч., сс. 132—136). Обаче проф. Тодоровъ-Баланъ изказа съмнение, че заветътъ е автентиченъ, понеже: 1) „Слогътъ на текста, строятъ на рѣчта му съвсемъ не приличатъ на слога и на строя на рѣчта отъ паметници отъ прѣди XIV вѣкъ“; 2) „Никой животописецъ св. Ивановъ не знае за оставенъ отъ него саморжченъ заветъ“, дори Георги Скилица не споменава за такъвъ паметникъ, макаръ че той говори, че св. Иванъ Рилски преди смъртта си е повикалъ ученицитѣ си, за да ги поучи въ правила; 3) въ завета е отразено съмнителното известие на нѣкои св. Иванови жития, че имало срѣща между царь Петра и св. Ивана¹. Киселковъ поддържа мнението на проф. Тодоровъ-Баланъ, освенъ по доводитѣ на последния, още по следнитѣ свои съображения: 1) „Чудно е, какъ можалъ той да се упзи, макаръ и въ преписъ, въ продължение на десетъ вѣка, когато не можалъ да се запази никакъвъ другъ книжовенъ паметникъ, нито книжовенъ поменъ“ за св. Ивана Рилски, писани въ Рилския манастиръ отъ X—XV вв., особено между XI и половината на XV в., „когато манастирътъ билъ разоренъ или пустъ“; 2) св. Иванъ Рилски е представенъ въ завета „за начетенъ и тънъкъ богословъ“, когато житията на светеца не даватъ основание за това; 3) въ завета Рилскиятъ манастиръ е представенъ като „велика общежителна лавра“ презъ XIV в., когато тогава той [билъ „обикновенъ скромненъ манастиръ“; 4) разказътъ за изпратения отъ царь Петра даръ е пропитъ съ гордостъ и не е могълъ да бжде написанъ отъ аскета св. Иванъ. Споредъ Киселковъ, заветътъ „е една мистификация, извършена не по-рано отъ XVII в.“².

¹ Изв. БАД-во, VI., сс. 175—176.

² П. съч., сс. 119—122.

Може да се оспорватъ нѣкои отъ горнитѣ съображения, но все пакъ въ завета има белези, които будятъ известно съмнение въ неговата автентичность.

Голѣмитѣ манастири се ръководѣли отъ устави (типици), съставени отъ тѣхнитѣ основатели (ктитори) или пъкъ отъ други лица. Т. н. Типикѣ кѣторикѣ (кѣиторски устави) на манастиритѣ сж били съставяни въз основа на духовни завещания (διαθήκη) или наредби (ὑποτάξεις, διατάξεις) на кѣиторитѣ имъ. Кѣиторскитѣ типѣци отъ IX до XIII в. сж били единственитѣ регулатори на богослужението и вътрешния животъ въ византийскитѣ манастири¹. Нѣкои манастирски устави съдържатъ само правила за богослужебния редъ и за манастирския животъ², въ други устави има и сведения за произхода на манастира и неговитѣ имоти³, или пъкъ въ роизложение на кѣитора⁴, или заветъ на кѣитора. Така уставътъ (Διατάξεις) на св. Атанасия Атонски (умрѣлъ между 997 и 1011 г.) се состои отъ заветъ и правила (за избиране на игуменъ, за богослужебния редъ презъ цвѣтния триодъ, поститѣ и нѣкои празници, за външния животъ на монаситѣ). По отношение на правилата Διατάξεις'ътъ на св. Атанасия Атонски е твърде сходенъ съ устава (Ὑποτάξεις) на Теодора Студита⁵. Сходенъ пъкъ съ първата частъ (завета) на διατάξεις'а на св. Атанасия Атонски е заветътъ на св. Ивана Рилски. Въ него се изреждатъ само нѣкои главни правила за манастирското подвижничество като постановления на св. Ивана Рилски. Въ него нѣма правила за богослужението и външния животъ на манастира. Заветътъ на св. Ивана Рилски не е развитъ манастирски уставъ. Неизвестно кога въ Рилския манастиръ билъ въведенъ светогорскитѣ уставъ (за управлението и богослужебния редъ)⁶. Въ завета на св. Атанасия Атонски и завета на св. Ивана

¹ Ал. Дмитріевскій, *Описание литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ правосл. востока*, I, Кіевъ, с. XI.

² Ὑποτάξεις'ътъ на Теодора Студита († 826 г.) и уставътъ на цариградския манастиръ „Св. Богородица Еввергетида“.

³ Уставътъ на Григория Пакурианъ, кѣиторъ на Бачковския манастиръ.

⁴ Уставътъ на велюшкия манастиръ въ Струмишко.

⁵ Вж. Дмитріевскій, *п. съч.*, сс. 251—256; срв. п. тамъ, сс. XXX, XXXI.

⁶ Левк. еп. Варлаамъ, *п. съч.*, сс. 261, 266.

Рилски има нѣкои общи изрази и мисли¹: почти еднакво начало², единиятъ и другиятъ подвижникъ оставятъ свой намѣ, стникъ, молятъ монаситѣ да ги споменуватъ въ молитвитѣ си за да намѣрятъ тѣ (подвижницитѣ) милость въ сѣдния день, заплашватъ престѣпнитѣ монаси съ еднакви наказания, еднакво мотивиратъ издаването на своя заветъ (наближаването на смъртѣта имъ)³, и двамата заклеватъ манастирскитѣ братя въ името Божие да следватъ завета имъ. Въ началото на διατύπωση се говори за обстоятелствата, при които била построена лаврата, сѣщо въ началото на рилския заветъ — за постепенното заселване на рилската пустиня съ монаси. Св. Атанасий Атонски съветва монаситѣ: Τῆς δὲ φιλοξενίας ὁμῶν πλείονως ἐπιμελείσθε, и въ рилския заветъ: страннохюбия не забравяйте⁴. Отъ посоченото се вижда, че не само формата на св. Атанасиевия заветъ, но и нѣкои подробности отъ съдържанието му се срѣщатъ въ рилския заветъ. Ако приемемъ това сходство за указание, че българскиятъ паметникъ се явилъ подъ влияние на грѣцкия, то не е било възможно рилскиятъ заветъ да бѣде съставенъ отъ св. Ивана Рилски. Заветътъ на св. Атанасия Атонски можель да стане известенъ въ България следъ смъртѣта на автора му († между 997 и 1011 г.) поради посоченитѣ по-долу причини⁵, най-вече презъ време на византийското владичество, когато се улеснявало да има по-голѣмо общение между атонскитѣ манастири и българскитѣ земи. Между това св. Иванъ Рилски умрѣлъ близу половинъ вѣкъ преди св. Атанасия Атонски (946 г.).

Може да се оспорва, че рилскиятъ заветъ билъ съставенъ по св. Атанасиевия, и да се мисли, че и двата завета сж взели готови формули отъ нѣкой старъ образецъ на игуменски завещания, употребявани въ Византия⁶. Видѣхме, че

¹ Нѣкои отъ тѣхъ сж посочени у Ивановъ, *цит. съч.*, сс. 134—135.

² Εὐὸ ὁ ταπεινὸς μοναχὸς Ἀθανάσιος, ὁ πάσης ἀμαρτίας ἀνάπλεως — "Азъ смиренный и грѣшный ѿмѣнъ".

³ Τὸ τοῦ θανάτου ἄδηλον τέλος δεδωκὸς — "якоу скорѣю имать быти скончание мое ѿ здешиныхъ".

⁴ Дмитриевскій, *п. съч.*, сс. 238, 240, 243, 245, 246; Ивановъ, *пос. съч.*, с. 142.

⁵ Вж. тукъ, с. 473.

⁶ Ивановъ, *п. с.*, с. 135. Трѣбва да отбележа, че въ времето на Козма пресвитеръ въ България монаси—затворници имали обичай да даватъ

Διατύπωσις¹ът на св. Атанасия Атонски се намира въ зависи-мостъ (въ богослужебната и дисциплинарната си частъ) отъ Ὑποτύπωσις²а на Теодора Студита. По-вѣроятно изглежда, че св. Атанасий Атонски, използвайки нашироко наредбата на Т. Студита¹, самъ е съставилъ своя заветъ като общо-наставителенъ уводъ къмъ правилника за богослужебния редъ и външния манастирски животъ. Трѣбва да се мисли, че и на голѣмитѣ български манастири не е влияело друго ржководство така, както наредбата на Студийския манастиръ, който, свързанъ съ името на великия православенъ поборникъ Теодоръ Студитъ, за Цариградската църква ималъ такова високо значение, каквото манастирътъ на св. Сава Освещени въ Палестина. Въ началото на Ὑποτύπωσις²а се казва, че не само Студийскиятъ манастиръ, но и много отъ изряднитѣ манастири поддържатъ „преданието“ на Теодора Студита като най-добро срѣдство, което отстранява излишествата и недостатѣцитѣ³. При все това, ако може да се смѣта за установено, че Διατύπωσις²ътъ на св. Атанасия Атонски билъ съставенъ по Ὑποτύπωσις²а на Теодора Студита, това не може да се каже за рилския заветъ, който не прилича на Ὑποτύπωσις²а нито по форма, нито по съдържание.

Какъвъ другъ авторитетенъ византийски образецъ могълъ да има съставителътъ на рилския заветъ? По своята краткостъ рилскиятъ заветъ има прилика съ Παράδοσις²а на св. Сава Освещени, но тази палестинска манастирска наредба едва ли била въ България по-разпространена и по-авторитетна, отколкото наредбата на Теодора Студита. Знае се, че българитѣ приемали църковнитѣ наредби чрезъ Цариградъ. При това по форма и съдържание двата паметника значително се различаватъ: рилскиятъ заветъ има наставнически характеръ, а палестинскиятъ Παράδοσις² представлява сборъ отъ постановления, поради което е нареченъ въ заглавието си Νόμος (законъ), и внушенията на св. Сава сж постановления. Първиятъ обръща внимание главно върху нравствения животъ на

„ЗАКЪТИ И ЗАКОНЫ, СКОД... ИСПОВѢДЮ РЪШАЩЕ И ВЪЖЮЩЕ“ (М. Попруженко, *Козма пресвитеръ*, София 1936, Слово, л. 538а).

¹ Срв. Дмитріевскій, сс. XVII и XXV. Посочени сж авторитѣ (архим. Сергей, проф. Мансчетовъ, Meyer), които сж изтъкнали заетитѣ мѣста.

² Дмитріевскій, *п. свч.*, сс. 124—125; срв. сжшо сс. XII—XIII.

монаситѣ, а вториятъ — върху външната, литургично-каноническата имъ дейность. Има 2—3 общи мисли (за отшелничеството, за раздоритѣ между монаситѣ и страноприемството), но различно сж развити. Рилскиятъ заветъ съветва монаситѣ да поддържатъ общежитието, защото отшелничеството е твърде тежко, и палестинската наредба опредѣля, какъ да става уединяването на монаха, сиречь насърдчава отшелничеството; единиятъ съветва монаситѣ винаги да бждатъ страноприемни, другиятъ постановява колко дни могатъ да пребиваватъ странници въ лаврата (7 дни) и поклонници (3 дни). Отстранението на раздорниците монаси е мотивирано съ различни текстове¹.

Да предположимъ, че въ България презъ Х в. били разпространени гръцки ржководства (въ видъ на завещания или устави) и на други византийски манастири. Пита се: могълъ ли е св. Иванъ Рилски да се ползува отъ тѣхъ, за да състави свой заветъ, когато отъ никжде не се вижда да е знаелъ гръцки? Като се сжди по неговитѣ жития, той, селски жителъ и на младини пастиръ, започналъ да учи книга вече възрастенъ (споредъ Георги Скилица, 25-годишенъ), когато постъпилъ въ Руенския манастиръ. Тукъ, презъ време на краткото си пребиваване (споредъ Скилица шестъ месеци), той могълъ да се научи едвамъ да чете и пише на старобългарски. Презъ време на отшелничеството си той не се сръщалъ съ образовани люде и не се занимавалъ съ книжовна работа, за да се предположи, че тогава той успѣлъ да научи гръцки, съ целъ да се запознае преди всичко съ устройството на византийскитѣ манастири. При това съмнително е да се е явила у него такава целъ, която да го подбудѣла да учи гръцки. Отъ житията му не се вижда, че св. Иванъ е ималъ намѣрение да основе манастиръ. Монашеско общество се образувало около него мимо неговата воля. Той не е желалъ друго, освенъ да се подвизава уединено, за да спаси душата си. Поради това той едва ли е билъ разположенъ да се грижи за външната уредба на образувалото се около него монашеско братство, та да я опредѣли въ писмена форма. Ако Теодоръ Студитъ, монахъ съ високъ общежителенъ духъ, не е намѣрилъ време или не е смѣтналъ за нужно да на-

¹ Вж. наредбата на св. Сава Освещени у Дмитріевскій, лос. сбч., сс. 223—224.

пише уставъ, а предявилъ устно своитѣ нареждания на ученицитѣ си¹, то още по-малко би билъ склоненъ къмъ такава формална дейность страстниятъ пустиножителъ св. Иванъ Рилски.

* * *

Цельта на рилския заветъ е чисто духовна, та, повидимому, никой другъ не би ималъ интересъ да го състави, освенъ самиятъ основателъ на Рилския манастиръ. Обикновено манастиритѣ сж били склонни да съставятъ фалшиви документи, съ които можели да увеличатъ или осигурятъ материалнитѣ си права. Но въ историята на църквата не е било рѣдко явление да се издаватъ апокрифни съчинения и за постигане духовна целъ (разпространение на лични схващания, прослава на любими лица или светини). И въ Рилския манастиръ можелъ нѣкой игуменъ или образованъ монахъ да състави завета, за да постави аскетическата воля на основателя като основенъ законъ на монашеския животъ въ манастира, като ималъ за основание съобщението въ житието на Г. Скилица, че св. Иванъ Рилски преди смъртѣта си призва оубо скод оубе-ники и много позуны и наказыва правила хриштии истинно. Може да се мисли, че съставителътъ на завета ималъ за основа устни поучения, приписвани на св. Ивана Рилски, които се предавали отъ по старитѣ монаси на по-младитѣ — тъй, както били съставени по предание наредбитѣ (Παράδοσεις) на св. Сава Освещени² и на Теодора Студита. Ако горното Скилицино съобщение не е съчинена агнографска сцена, то авторътъ може да е чулъ, че между рилскитѣ монаси се поддържало предание за духовни напѣтствия на св. Ивана Рилски. Това предание лесно можело да бѣде развито отъ нѣкой книжовникъ, свързанъ съ Рилския манастиръ, въ формално завещание на св. Иванъ Рилски — тъй, както житиеписцитѣ влагатъ свои мисли и изрази въ устата на описванитѣ отъ тѣхъ светии. Това било особено възможно, защото рилскиятъ заветъ представя по-скоро наставническа или напѣтствена речъ, безъ особени термини.

¹ Ὑποτίθηται γὰρ билиъ написанъ отъ неизвестно лице по предание, което билъ оставилъ Теодоръ Студитъ: καὶ ἡ καθ' ἑμὲς κρατοῦσα παράδοσις — казва се тамъ — ἦν παρὰ τὸν πατέρα τὸν μεγάλου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογῆτοῦ τοῦ Θεοδώρου (Дмитріевскій, *п. свч.*, с. 224).

² Вървало се, че той преди смъртѣта си е далъ своитѣ παράδοσεις (предания) писмено на своя приемникъ Мелитъ (Дмитріевскій, *п. свч.* с. XI).

Рилскиятъ заветъ е изложенъ просто, кратко, безъ риторизми. Това свойство може да дава на паметника изгледъ на близость до първоизвора. Но, въ действителность, простиятъ или риторичниятъ стилъ е зависѣлъ отъ образованието на автора и отъ неговия естетиченъ вкусъ. Не винаги по-старитѣ жития сж по-прости по изложение (напр., Скилициното житие на св. Иванъ Рилски, Панонскитѣ легенди на свв. Кирила и Методия, Теофилактово житие на св. Климента Охридски въ сравнение съ Хоматиановото житие на сжция). При това не може да се каже, че рилскиятъ заветъ е свободенъ отъ книжнoсть. Съставителътъ показва съчинителска сръчностъ: има книжно-синтактиченъ редъ, логическо развитие на мислитѣ, гладко изложение и книжни словообразования (Ноконалуалънин, кымпросажене, высокотворное, злохитрство, подкигоположника, дъхо-вѣщанинъ, дъходвижнъ, ѿ самопревнѣтелъномъ жителствѣ, прѣждѣсѣдана). Думата гатрена е употребена подъ влияние на гръцкия книжовенъ езикъ. Съставителътъ на рилския заветъ, явно, е билъ книжовникъ. Той се стремѣлъ да пише на старобългарски, но строежътъ на речта му го издава, че е живѣлъ въ по-сетнешно време. Въ паметника преобладаватъ граматични белези на църковнославянския езикъ (з в м. ж винаги въ оконч. и по-рѣдко въ корена¹, звукъ я, предаванъ съ ц. сл. б. а², по-рѣдко ѿ или е в м. ж въ корена и предл.)³. Може да се мисли, че е сжществуваъ по-старъ текстъ, написанъ по-издържано на църковнославянски, и че сръщанитѣ въ сегашнитѣ преписи коренно ж или з⁴ и оконч. е в м. а⁵ се дължи на влияние на новобългарския езикъ. При това думата которма⁶

¹ збзздитѣ, грззое, нмзтъ, нмзщѣе.

² дхднѣ, стажанѣа, всакаго, нѣстѣна, зѣа, которма.

³ покроетъ, безмоуѣн, неозоможно, токмо (2 пжти) покрай тѣмо тоуѣо (нѣколко пжти), собрахъ, собрани, собранѣа, претернѣхъ, во нмѣ.

⁴ нжжѣ, нжжи, нѣтѣн, нѣтѣстѣн, крѣки, вѣлѣхъ, нѣтемъ, сѣрдѣа, разсжжденѣемъ, гѣвнѣнамъ, да бждѣтъ (3 пжти), бждите, отѣуѣенъ бждетъ, сжтъ, држжѣте, нмжтъ, жмжтъ, сѣвнѣраютъ, сѣвнѣри, прѣтѣрнѣти, вѣзмжжнѣтъ, сѣвѣршѣенное покрай сѣкѣршѣенъ, сѣвѣршѣетъ.

⁵ Мѣстоимѣна се и ма покрай мѣ, проклетъ, сѣхѣн, хотѣн, вѣспѣтъ и вѣспѣтъ.

⁶ и зѣа нрѣаы которма.

сочи и на руско влияние. Гръцката дума *пир*¹ е употребена въ цитуванъ евангелски стихъ. Навѣрно, съставителътъ на завета е ималъ на рѣка старобългарски текстъ, по който е привелъ Христовата заповѣдь. Сжщото може да се каже и за думата *исухдѣа* (вм. родъ), употребена въ завета². Относно думитѣ *порлкотѣхъ* и *наказаніе*, които изглеждатъ за старобългарски (вм. новитѣ *свѣжити* и *поуеніе*), трѣбва да се отбележи, че съставителътъ различава *свѣжити* отъ *порлботати*³, употребява форми и отъ *поуати*⁴. Думата *благѣи* е останала и въ църковнославянския езикъ, подъ влияние на който можела да влѣзне въ рилския заветъ, дори ако билъ съставенъ въ ново време.

Силно съмнение въ автентичността на рилския заветъ буди особено обстоятелството, че св. Иванъ Рилски убеждава монаситѣ да живѣятъ заедно и да не се увличатъ въ отшелничество. Съставителътъ доказва, че общежителниятъ строй е много по-полезенъ за монаситѣ, отколкото отшелничеството, възхваля се отъ пророкъ Давида, препоръчва се отъ Исуса Христа и св. отци и е установенъ отъ Св. Духъ, а отшелническиятъ животъ не се одобрява отъ св. отци, като казватъ: *горе ѿдѣиномъ, занаѣ аще надетъ, нѣстъ козденѣяющаго и*. Психологически не би било възможно да подцени така отшелническото подвижничество и да възхвали общежитието самъ великиятъ пустинолюбецъ св. Иванъ Рилски, който е намиралъ душевно успокоение само въ уединено безмълвие. За да бждѣлъ последователенъ на себе си, той би трѣбвало, като одобрялъ общежитието, да похвали отшелничеството, за да възбудѣлъ съревнование у ученицитѣ си къмъ висше подвижничество. Той трѣбвало да постѣпи сжщо, както ап. Павелъ се изказвалъ за брака: съветвайки християнитѣ, че по-добре е да се женятъ, отколкото да се разпалватъ, той побързалъ да изтъкне, че още по-добре би било, ако тѣ останатъ като него девствени, защото скърбитѣ на семейството сж голѣми. Всѣки е наклоненъ да препоръча на близкитѣ си това, къмъ което

¹ не стажити ни... пиръ.

² Той (Христосъ) бо самъ глѣеть: *аще бы жена зыкъла исухдѣа скоа*...

³ ... *Бѣгъ моемъ, емоу же свѣжъ ѿ юности моеа и оусердно порлботѣхъ*.

⁴ *Поухѣйте се въ законѣ гдѣи, о теуескѣи ни гдѣи... наухѣють*.

душата му най-силно се стреми, това, що смѣта за идеалъ. Изобщо, всѣки великъ учителъ желае, неговитѣ ученици да следватъ неговия примѣръ. Ако поради това невъзможно е било св. Иванъ Рилски да не желаелъ, близкитѣ му ученици да бждатъ негови последователи, то още по-малко било невъзможно, той да ги отбивалъ отъ тоя подвигъ, който самъ извършвалъ вдѣхновено и го смѣталъ за най-силно срѣдство за душевно спасение. Ето защо разглежданото мѣсто въ рилския заветъ не може да бжде плодъ на строгата аскетическа мисль на св. Ивана Рилски. Ако припишемъ тѣзи мисли на св. Ивана Рилски, то би излѣзло, че той е считалъ за цель на своя подвижнически животъ да създаде монашеско общежитие. А между това, доколкото може да се разбере неговиятъ животъ, той искалъ до края на своя животъ да остане самотенъ аскетъ, не е търсѣлъ нарочно подражатели и сподвижници, бѣгалъ отъ почести и слава и монашеското братство около него се образувало, както казахъ и по-горе, мимо неговата воля, по настойчивото желание на доброволно останалитѣ при него ревнители на монашеския животъ. Дори да приемемъ, противъ историческитѣ сведения, че св. Иванъ Рилски е оценилъ общежитието, когато то вече се образувало около него, той, за да се запазѣлъ отъ самопротиворечие (той билъ човѣкъ съ дълбоко самопознание), не би разхвалилъ толкова общежитието, съ цель да отвърне ученицитѣ си отъ отшелническото подвижничество, сиречь отъ стремежа да му подражаватъ. Неговото чувство на равновесие би му подсказало да нареди най-вече това, що е наредилъ св. Сава Освещени: отшелничеството на единъ монахъ да става съ съгласието и благословението на игумена¹. Наистина, рилскиятъ заветъ подбужда монаситѣ да приглеждатъ отшелниците, но при внушително увещание живяща же въвѣстѣ Г^ода ра^ди и дрѣв^г дрѣв^г те^готы^г по^гсеща.

Кога билъ съставенъ рилскиятъ заветъ? Трудно е да се отговори на тоя въпросъ. Като се вземе предвидъ, че общежитието се противопоставя на отшелничеството, явна е цельта на завета: да поотслаби увлѣчението на рилскитѣ братя отъ отшелничеството, сиречь отъ пълно подражание на своя първоначалникъ св. Иванъ Рилски. Такава епоха било визан-

¹ Дмитріевскій, *п. свч.*, I, с. 223.

тийското робство. Тогава близу до Рилския манастиръ, въ северномакедонскитѣ планини се прославили голѣми отшелници като Прохоръ Пшински, Иоакимъ Осоговски и Гавриилъ Лесновски, които ще да сж имали за образецъ св. Ивана Рилски. Поради това българската църква смѣта четирмата пустиножителѣ за една подвижническа дружина: въ житието на Иоакима Осоговски тѣ сж ѱ̀стѣи ѱ̀творѣнѣи бѣго-избранное съдрѣжство¹. Друга подобна епоха, може би, е имало презъ XIV в., когато въ България се разпространилъ исихазмъ тѣ. Български постници отъ това време се посочватъ въ прибавката къмъ рилския заветъ: Варлаамъ, който се подвизавалъ 9 години въ Черна гора (Скопско?) и 28 години въ старата постница въ Рила заедно съ своя ученикъ Дометѣанъ. Увлѣчение въ постничество, може би, се явило още и скоро следъ възобновението на Рилския манастиръ (къмъ 1469 г.).

Ако се смѣта за достовѣрно съобщението въ прибавката къмъ рилския заветъ, тоя паметникъ е сжществувалъ на пергаментъ (въ оригиналъ). Въ такъвъ случай трѣбва да се мисли, че рилскиятъ заветъ билъ съставенъ преди 1385 г., когато го билъ преписалъ Дометѣанъ. Честитѣ сношения между българскитѣ манастири и Атонъ благоприятствували рилски монаси да се запознаятъ съ Διατύπωσις'а на св. Атанасия Атонски и нѣкой отъ тѣхъ да бжде подтикнатъ да състави подобенъ основоположенъ документъ за своя светецъ. Тоя монахъ могълъ да бжде насърденъ и отъ обстоятелството, че въ Διατύπωσις'а си св. Атанасий Атонски поржчва, щото, докато е живъ, манастирскиятъ клисаръ Михаилъ да запази въ тайна неговия заветъ и да го обяви на всички монаси отъ Лаврата само следъ смъртъта му. Съчинителътъ могълъ да отбие недовѣрието на рилскитѣ братя съ увѣрението, че заветътъ на св. Ивана Рилски е сжществувалъ по-рано, но билъ скритъ или изгубенъ и сега той го открилъ.

Отъ друга страна се знае, че презъ XIX в. Рилскиятъ манастиръ не е билъ напълно общежителенъ, както изисквалъ рилскиятъ заветъ, а полуобщежителенъ. Имало стремѣжъ между рилскитѣ братя, вѣроятно между таксидиотитѣ,

¹ Йорд. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, II изд., София 1931, с. 407.

да се превърне манастирътъ въ идиоритменъ¹. Срещу това течение още въ 1848 год. се явило противодействие въ смисълъ, Рилскиятъ манастиръ да стане съвсемъ общежителенъ². Нито едното, нито другото течение не е успѣло напълно. Само частнитѣ принадлежности на монаситѣ били поувеличени, като по едно време рилскитѣ братя получавали дори заплати отъ манастирското управление³. Чакъ въ 1900 г. Св. Синодъ съ отдѣлна наредба се опиталъ да направи рилския манастиръ общежителенъ. Следъ това съ нова наредба за ставропигиалнитѣ манастири той е забранилъ заплатитѣ, възнагражденията и частнитѣ дажби⁴.

Между тия факти и тенденцията на рилския заветъ да затвърди общежитието има известенъ паралелизъмъ. Може да се допустне, че, за да отбие напълно идиоритменото течение, нѣкой рилски братъ — привърженикъ на общежителното течение, е смѣталъ, че е нужно да се намѣри опора въ самия основател на манастира св. Иванъ Рилски, и могълъ да дойде до мисълта да съчини негово завещание. Дали това е станало тѣкмо презъ XIX в. или по-рано, не може да се твърди, защото идиоритмено движение въ Рилския манастиръ можело да съществува и въ предишно време, въ зависимостъ отъ развитието на таксидиотството.

Въ бележката на Саватия къмъ рилския заветъ се казва, че пустинникътъ Варлаамъ се подвизавалъ на *Уѣрной горѣ, кога нѣякъ пазымаеца Църней*. Излиза, че въ времето на Варлаама тази планина се наричала Черна гора, а въ времето на Саватия Църна гора. Това време може да се опредѣли само приблизително. Варлаамъ се подвизавалъ 37 години (9 въ Черна гора и 28 — въ старата рилска постница). Неговиятъ ученикъ Дометиянъ е станалъ игуменъ на Рилския манастиръ следъ смъртта му и билъ игуменъ въ 1385 г., когато е снелъ преписъ отъ кожения ржкописенъ рилски заветъ. Ако предположимъ, че Дометиянъ е действувалъ вече като игуменъ 20 години преди 1385 г., тогава Варлаамъ се подвизавалъ около половината на XIV в., Саватий пъкъ, ученикъ

¹ Левк. еп. Варлаамъ, *п. съч.*, сс. 253—254. Споредъ автора, отстъпено било отъ стария общежителенъ редъ въ началото на XIX в., но това не може да се поддържа решително.

² Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ*, с. 79.

³ Левк. еп. Варлаамъ, *п. съч.*, сс. 254 и 259.

⁴ Левк. еп. Варлаамъ, *п. съч.*, сс. 259—260.

на Дометиана, е направилъ преписъ вѣроятно скоро, следъ като Дометианъ е снелъ преписъ и още презъ време на неговото игуменство — изобщо къмъ края на XIV в. Може ли въ течение на 20—30 години да се измѣни народното име на една и съща планина, дори само по форма, сиречь старата форма *уръни* да се забрави тъй скоро отъ мѣстното население и да стане общоупотрѣбителна чуждицата *црна*? Съчетанието *цр* влѣзло въ говора вмѣсто съчетанието *ур* може би подъ влиянието на сръбския езикъ¹ (презъ време на сръбското владичество въ Македония и въ първитѣ вѣкове на турското робство), но дори въ половината на XV в. се срѣща въ книжовнитѣ паметници старата форма *уръни*². Поради това, ако Саватиевиятъ текстъ се е явилъ въ края на XIV в., то не би било нужно да се обяснява, че въ времето на преписвача вмѣсто Черна гора се употребявала Цѣрна гора. Или изразътъ *кованитъ назикъ* *Црънен* е билъ добавенъ (интерполиранъ) въ Саватиевия преписъ отъ нѣкой по-новъ преписвачъ, или пъкъ Саватий е лъжеиме (псевдонимъ) на самия съставителъ на рилския заветъ. Съмнение, че рилскиятъ заветъ е отъ периода на новобългарския езикъ, буди най-вече неговиятъ слогъ и строежъ, както изтъкна проф. Теодоров-Баланъ. По изложение той нѣма видъ на преписъ отъ древнобългарски паметникъ, както се твърди въ лѣтописната добавка на Саватия, а по-скоро изглежда като нова преработка на старо градиво. Отъ где е било взето старото градиво и въ каква форма било запазено то? Този въпросъ може да бжде предметъ на бждещи проучвания въ областта на старобългарската писменостъ. Все пакъ рилскиятъ заветъ е цененъ като отражение на вѣрата на рилскитѣ монаси, че Рилскиятъ манастиръ има за основа законодателната воля на своя основателъ, както били и голѣмитѣ византийски манастири.

¹ Срв. А. М. Селищевъ, *Очерки по македонской диалектологии*, I, Казань 1918, с. 163; сж щиятъ, *Македонская диалектология и сербские лингвисты*, сп. Мак. прегледъ, год. IX, кн. 3 и 4, сс. 29, 38-52.

² У Владислава Граматика въ 1469 г.: въ подкрѣпѣн *Уръные Горы*; въ 1480 г.: *въ Уръногорские Богородице* (Ж. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, № № 335 и 349). Не може да се поддържа твърдението на Селищева, че въ Скопска Черна гора презъ XIV в. (въ времето на Крали-Марка) и по-рано говорѣли *цр* (вм. *чр*) (*Очерки и пр.*, с. 163). Самъ той казва, че може да приведе само единъ примѣръ за 1409 г., но цитува дума *Црънои Горъ* по погрѣшно издание: у Стояновича стои *Урънои Горъ* (п. сб., № 216).

Въ кой Никополъ сж били внесени мощитѣ на св. Ивана Рилски въ 1469 г. при връщането имъ отъ Търново въ мѣнастира

Отъ Юрд. Трифоновъ

Както е известно, въ Владиславъ-Граматикия разказъ за пренасянето на св. Ивановитѣ мощи се съобщава, че, на пътъ отъ Търново за София, преносачитѣ имъ монаси се отбили и преношували въ нѣкакъвъ Никополски градъ, близо при който били посрещнати отъ единъ тамошенъ велможа, по име Богданъ (името е писано на бѣлото поле на страницата) и отъ други боляри и заведени на гости въ неговия палатъ, гдето и преношували: Приближающимъ же се имъ къ Никополскому граду и хотѣшемъ оуже въ градъ вѣннати, встрѣтаемъ тѣхъ вѣннати градъ яко пѣприще¹ дѣхъ нѣкоторѣй велмоужъ (Богданъ жоуплауъ) велъмъ христолубивъ, нже нмѣаше велюу вѣроу къ скетомоу, тако и съ прохѣнни боляръ. И коупно съ нимъ вѣхъдше въ градъ и къ еговыхъ полатѣхъ бывше и рѣкоу скетаго вѣнесше къ молитвеннѣй его домъ². Откакъ отслужили божествена служба въ църквата и се върнали въ дома на велможата, тѣ били поканени да седнатъ на сложената вече богата трапеза. Угощението продължило до 4 часа презъ нощта и се придружавало съ пѣене на духовни пѣсни, а велможата и слугитѣ му стоели прави и гологлави и услужвали. При гоститѣ се събралъ почти цѣльн градъ: И тоу безъ мала въсь градъ събра се съ женими и дѣтми отъ мала ихъ даже и до велики, кеселеше се и поюше пѣсни божьскѣ, дѣномоу ономоу моужъ прѣдстоещоу съ отроки сконни, главы нмоуше непокрѣени, и никакоже въхотѣхъшоу състи на столѣ своемъ даже и до четвъртаго часа нощи. — Естествено се явява въпросъ, кой

¹ Нѣкогашното пѣприще (или стадин) се е равнявало на около 188 днешни метра.

² Гласникъ Српскогъ Ученогъ друштва, св. XXII, стараго реда, сс. 295—296; E. Kaŕuŭniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien 1901, сс. 420—421; Й. Ивановъ, *Жития на св. Ивана Рилски* (Годишникъ на Софийския университетъ, истор.-фил. фак., кн. XXXII, 13, сс. 80—81).

е билъ онзи Никополски градъ, въ който е станала тази мила за българското сърдце случка въ срѣдата на полузабравения XV в. Въ своята *История на българитѣ*¹, Иречекъ явно отъждествява този градъ съ придунавския Никополъ, както и трѣбва да бжде; но рускиятъ славяноведъ Сырку², а следъ него и други, които разгледаха Владиславъ-Граматикия разказъ, го отъждествиха съ нѣкогашния Nicopolis ad Istrum (Никополъ кжде Дунава), който е лежелъ на р. Росица, при днешното село Никюпъ. Може да се каже, че мнението на Сырку за сега е общеприето въ нашата историческа книжнина; но то не издържа критики и се приема, само защото никой не си даде трудъ да го разгледа по-основно.

Не е мжно да се види, че отъждествяването на разглеждания Никополски градъ съ римския Nicopolis ad Istrum се дължи на две обстоятелства: 1) че за него се говори непосредно следъ разказа за преминуването на р. Росита (Росица) и 2) че дунавскиятъ Никополъ стои на страна отъ пята Търново—София. Но, разгледани по-отблизо, тия обстоятелства не прѣчатъ да се приеме, че мощитѣ на св. Ивана сж били внесени въ последния градъ. Ако за въпросното внасяне се говори непосредно следъ разказа за чудото при преминуването на Росица, то не е, защото градътъ, въ който е било извършено, е лежелъ до последната рѣка, а защото е между Търново и София. Въ рилската редакция на Владиславъ-Граматикия разказъ, пристигането на мощитѣ въ София се съобщава непосредно следъ разказа за чудото въ р. Росита: "Онѣ же хѣи дрѣзнокѣиѣ прѣѣмше ѣ въ рѣкоу вѣшѣше ѣи безъ вѣдѣ прѣшѣдше, но сѣмѣи мѣтвами стѣго, въ поут скорѣидѣхоу, радѣюще се и весѣюще. Прѣшѣдшии же оубѣ нѣи прѣдѣлѣ ѡнѣи и въ Срѣдѣцѣ оубѣ постѣгѣшии . . ."³ Когато съставительтъ на втората редакция отъ сѣция разказъ — софийската или бѣлградската, е намѣрилъ за потрѣбно да включи въ него и епизода за престояването на монаситѣ въ Никополскѣи градъ, той не е имало кжде другаде да го помѣсти, освенъ следъ разказа за чудото въ рѣката. По-голѣма важность има второто обстоятелство — отдалечеността на придунавския Никополъ отъ пята Тър-

¹ *Исторія Болгаръ*, Одеса 1878, с. 480.

² *Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣкахъ*, Спб. 1901, с. СХСІХ, подл. бел.

³ Й. Ивановъ, *Жития на св. Ивана Рилски*, сс. 80—81.

ново—София; но и то не прѣчи да се приеме, че разказътъ подразбира последния градъ. Щомъ преносвачитѣ на мощитѣ сж се насочили къмъ р. Росица, тѣ явно сж избрали не пътя къмъ днешно Севлиево, а онзи изъ Дунавската равнина. Защо тѣ не сж предпочели първия или пъкъ онзи презъ северна Тракия, по който мощитѣ сж били пренесени въ 1195 г. отъ София въ Търново, не се знае. Възможно е да сж избрали пътя изъ придунавската равнина, защото е билъ най-удобенъ. Както се вижда отъ дубровнишки търговски документи отъ края на XVI в., стокитѣ отъ Силистра за Дубровникъ сж се пренасяли тогава въ Никополъ и оттамъ сж били откарвани презъ Ужица (западна Сърбия) за Дубровникъ¹. Може да се допустне, че монаситѣ сж се ръководили и отъ други съображения, за които ще споменемъ по-долу. Но, еднажъ тръгнали къмъ него, не е имало защо да отиватъ толкова на изтокъ, че да минатъ Росица около с. Никюпъ. Много по-вѣроятно е, че сж се насочили по на западъ. Че е било така, показва ни и съобщението на разказа за изпращането на мощитѣ отъ никополскитѣ първенци начело съ велможата Богданъ: *предъспомняиутии онъ выше реченый велмоуж, носещихъ разоу приподобеннаго келъи поуть и одарокъ и потрѣннии придоукованк, иже вехоу въ трѣбоу поутеки, онъ же на омыно носило възвожем скетаго, и съ проуинни тако болари проваждаше сихъ даже и до рѣкы, глаголюмъ Осма. Ако допустнемъ, че велможата Богданъ и другитѣ първенци („болари“) сж отишли до Осма¹ отъ днешния Никюпъ, ще трѣбва да приемемъ, че тѣ сж вървѣли пеши наедно съ мощитѣ не по-малко отъ 30—35 километра. Много по-вѣроятно е, че тѣ сж излѣзли отъ придунавския Никополъ и сж ходили само 4—5 километра, колкото е разстоянието отъ града до Осма. А че и следъ това монаситѣ сж вървѣли низъ придунавската равнина, отгдето сж възлѣзли — не се знае, по коя посока — къмъ София, показватъ ни следнитѣ думи отъ писмото, което тѣ изпратили до манастирското братство, щомъ пристигнали въ последния градъ, за да съобщатъ за сполучливото изпълнение на възложената имъ мисия: *И да оувѣсте, яко изыдохомъ отъ предѣлъ Европѣйскихъ и есмь и(ы)ни въ Средьуьскомъ градѣ (V, 423). Подъ**

¹ Ив. Сакжзовъ, *Стопанскитѣ връзки между Дубровникъ и българскитѣ земи презъ 16 и 17 столѣтия*, София 1930, с. 84.

„Европейски предѣли“ нашитѣ книжовници отъ XV—XVI в. сж подразбирали придунавската област на с. отъ Софийско, особно Видинско¹.

И така, гореказанитѣ две обстоятелства, които могатъ да бждатъ приведени, за да се подкрепи мнението на Сырку, нѣматъ значение. Още по-важно въ случая е това, че въ половината на XV в. Nicopolis ad Istrum при Росица е билъ въ развалини. Когато въ 1444 год. войскитѣ на полско-унгарския кралъ Владиславъ III отивали откъмъ Никополъ за Варна, видѣли развалини „отъ ценни сгради и мраморни паметници съ гръцки и римски надписи, грандиозни арки и високи колонии“². Тия развалини не могатъ да бждатъ други, освенъ ония на римския Nicopolis ad Istrum. Опитътъ на покойния проф. Иширковъ да ги отъждестви съ абобскитѣ не е сполучливъ: въ последнитѣ не сж засвидетелствувани латински надписи. Историческитѣ известия отъ XVI—XVIII вв. не споменуватъ градъ Никополъ при Росица: за такъвъ не говорятъ нито Павелъ Джорджичъ, нито католическитѣ мисионери у павликянитѣ въ свищовскитѣ и никополскитѣ села³, нито кодекситѣ на Търновската митрополия. Наистина, името Никополъ ще да се е помнѣло отъ околното население; инакъ не би имало, отгдето да се вземе името Никюпъ. Може и селото, което сега носи последното име, да е сжществувало въ старобългарско време съ името Никополъ; но градъ съ това име на сжщото мѣсто не е засвидетелствуванъ. Ако такъвъ да би сжществувалъ, населението би почувствувало нужда да прави разлика между два, толкова близки единъ до другъ, едноименни градове чрезъ прозвища „горенъ“ и „доленъ“, „великъ“ и „малкъ“, „старъ“ и „новъ“ и други подобни, както е различавалъ Малко Търново и Малкъ Самоковъ отъ Велико Търново и Самоковъ. Предположението, че „срѣдновековнитѣ“ българи приспособили развалинитѣ на стария римски градъ и създали отъ него значи-

¹ Вж. за това нашата статия *Велика Търновия, Велика Сардикия и Велика Европия* въ *Известия на Истор. друж. въ София*, кн. V. 1922, сс. 105—107.

² А. Иширковъ, *Походитѣ на кралъ Владиславъ III въ България въ 1443 и 1444 г.* София 1923, с. 21.

³ Л. Милетичъ, *Нашитѣ павликяни*. Сборн. за нар. умотв., кн. XIX, сс. 25—56; *Нови документи по миналото на нашитѣ павликяни*, пакъ тамъ, кн. XXI, сс. 5—29.

телно селище¹, не се потвърждава отъ сегашнитъ развалини: между развалинитъ на римския градъ не се намиратъ други отъ сръднѣвѣковенъ градъ. Никой отъ ученитъ, които сж изучавали развалинитъ на римския Nicopolis ad Istrum (Каницъ, Добруски, Кацаровъ, Филовъ, Бобчевъ и други) не говори за такива. Впрочемъ, за въпроса, който разглеждаме, е важно не това, да е сѣществувалъ сръднѣвѣковенъ български градъ на мѣстото на развалинитъ, а — такъвъ градъ да е имало, въ 1469 г. Да се търси такъвъ е умѣстно; но погрѣшно е да се мисли, че търсенето се налага отъ разказа за пренасянето на св. Ивановитъ мощи: последниятъ може да бжде добре обясненъ, и безъ да се открие такъвъ градъ.

Намъ остава да разгледаме въпроса, защо рилскитъ монаси сж оставили прѣкия пѣтъ Търново—София (та и кой ли е билъ той?) и сж се отбили въ придунавския Никополъ. Разбира се, за това ние можемъ да говоримъ само предположително; но съображения не липсватъ. На първо мѣсто, не трѣбва да се забравя, че въ половината на XV в. Никополъ е билъ управителниятъ центъръ на северна България и на частъ отъ южна. Тамъ е седѣлъ санджакъ-беятъ на Дунавската областъ, която се е явила приемница на българското царство, каквото е било при последния си владѣтель — Иванъ Шишмана. Българскитъ първенци въ града ще да сж имали влияние и върху българското население на близкитъ села и градове, особно защото сж могли да бждатъ негови застъпници предъ турската власть. За по-успѣшното и безопасно пренасяне на мощитъ тѣхното съдействие е било ценно. Дали рилскитъ мощи сж били съпроводени отъ нѣкой представителъ на турската власть, не се знае: въ разказа на Владислава Граматика за това не става дума. Срещу грабителски нападения султанската заповѣдъ до търновския кадия, която не ще да е била известна на грабителитъ, не е могла да има сила. Най-вѣроятно е, че мощитъ сж били пазени, освенъ отъ самитъ монаси, още и отъ единъ видъ почетна стража, образувана отъ изпращачи. Отъ Търново до Никополъ такава не ще да е били организирана поради враждебното държане на тамошнитъ граждани, които сж били противъ изнасянето на мощитъ отъ града. Но отъ нея е имало нужда, и тя е трѣбвало да бжде уредена

¹ А. Иширковъ, пакъ тамъ, с. 27.

отъ Никополъ нататкъ съ съдействието на първенцитѣ. Нейното устройване е можедо да бжде първиятъ мотивъ за отбиване на монаситѣ въ Никополъ. — Освенъ това, монаситѣ и тѣхнитѣ придружници е трѣбвало да се снабдятъ съ хранителни и други потрѣбни вещества. Това извършилъ главно велможата Богданъ, за когото разказътъ казва, че изпратилъ преносвачитѣ на мощитѣ, „одаровакъ и потрѣбнии проудоклики“. Никополскитѣ изпращачи-пазители ще да сж били смѣнени въ нѣкое селище отъ други, последнитѣ — отъ трети и така нататкъ дори до София. — На трето мѣсто, монаситѣ, на чело съ умния и ученъ иеромонахъ Теофанъ, братъ на игумена Давидъ, ще да сж имали желание да известятъ на никополскитѣ първенци, а чрезъ тѣхъ и на първенцитѣ отъ близкитѣ градове и села, за подновяването на Рилския мѣнастирь и да ги подбудятъ къмъ наклонничество и дарения. Подновяването на мѣнастира и връщането на св. Ивановитѣ мощи е било за тогавашно време най-важно общенародно събитие, което не бивало да остане въ неизвестностъ. На него ще да се е гледало като на доказателство, че времето на Божието наказание, наложено на българския народъ заради грѣхове тѣ на водителитѣ му, вече минува; че тия грѣхове вече сж изкупени съ тежкитѣ страдания, настанали следъ падането на царството подъ агарянска власть, и че върху българската земя изгрѣва нова свѣтлина. Не ще да е случайно това, гдето въ края на Владиславовия разказъ се изказва молитвено пожелание: „ако да нѣ за'паднаа пак'ы стра'и на'българскимъ то'го бо'у'ствѣа прии'зствѣемъ 'ег'о ост'ѣт се нѣ на ло'у'шшаа на'зда'ють (Жития, с. 85), т. е. „та и западнитѣ български страни на неговото отечество да се осветятъ чрезъ неговото дожаждане и да се устроятъ за къмъ по-добро“. — Най-после, рилскитѣ монаси сж можели да пожелаятъ да се отбиятъ въ главния градъ на областта, който е билъ свързанъ чрезъ Дунава съ Цариградъ и Мала-Азия, за да се снабдятъ съ благовония, та на мощитѣ да се даде по-голѣмо благолепие отъ онова, което сж могли да имъ дадатъ въ Търново, гдето ги обвили въ най-чисти хубави покривки (хистѣи'шнии пои'в'кици) и ги намазали съ благовонни масла (и мѣры кѣ'гоко'ниими окѣ'гоко'ниише). И наистина, откакъ се разказва за престояването на мощитѣ въ молитвения домъ на велможата Богданъ, прибавя се, че, когато цѣлиятъ градъ

се събралъ да ги изпрати, „ѿ коу'ега скетаго маки се благоууханіе много и ѿтоли по всѣ дъни и ноци не преста тоуе (=тоуа) благоууханіе“ (*Werke*. . ., IV, 422).

И така, подробноститѣ на разказа за пренасянето на св. Ивановитѣ мощи могатъ да бждатъ добре обяснени, и безъ да се предполага, че последнитѣ сж били внесени въ несжществуващия по онова време при р. Росица градъ Никополъ.

Die Teilung des thrakischen Reiches nach dem Tode Kotys' I.

Von Ml. Tonev

In der ersten Hälfte des IV Jahrhunderts v. Chr. strengte sich Athen in wechsellvollen Kämpfen an, seine verlorene Oberherrschaft im Agäischen Meere und auf der thrakischen Küste wiederzugewinnen. Zur gleichen Zeit ist das Odrysische Reich nach langem Verfall unter Medokos (ca. 415—386) und den Thronkämpfen zwischen seinen Nachfolgern von neuem unter der Herrschaft des tatkräftigen und klugen Kotys I (383—360) erstarkt.

Kotys verdankte seine Stellung hauptsächlich der Unterstützung, die er von Athen in Person seines ausgezeichneten Truppenführers Iphikrates bekommen hatte¹. Das hinderte ihn aber nicht sich in den letzten Jahren seiner Regierung in einen langen Krieg mit der Stadt um den Besitz des Chersones zu verwickeln. Verleitet durch die Machtlosigkeit Athens, dessen Aufmerksamkeit und Kräfte viel zuviel von dem Kampf gegen die drohende thebanische Hegemonie in Anspruch genommen waren, hat er versucht sich der Meerenge der Dardanellen zu bemächtigen und auf diese Weise die Kontrolle über die wichtige Handelsstrasse vom Schwarzen nach dem Ägäischen Meer in seine Hand zu bekommen². Zweifellos hat diese Aufgabe die Kräfte und die Möglichkeiten des thrakischen Reiches bedeutend überstiegen. Denn Kotys besass keine oder keine bedeutende Kriegsflotte³, und die Verfassung der Wehrmacht seines Reiches

¹ Für seine Verdienste hat Iphikrates die Tochter von Kotys zur Frau bekommen. Vgl. Nepos, Iphicr. 3; Dem. XXIII 129, Athen. IV 131. Über die guten Beziehungen Kotys' zu Athen am Anfang seiner Regierung, vgl. XXIII 118, Valer. Max. III, 7, 7. Vgl. auch Beloch, *Griech. Gesch.* III², 2 S. 88. Kahrstedt, Pauly-Wissowa XI. Sp. 1551.

² Über die Bedeutung der Meerenge für den Verlauf der griechischen Geschichte vgl. Fr. Milner, *Die Meerengenfrage in der griech. Gesch.*, Klio XXVIII, 1935 S. 1 ff.

³ Demosthenes (XXIII, 130) spricht von einer Seeschlacht zwischen Iphikrates, der damals im Dienste Kotys' stand, und den athenischen Strategen.

war alles anders als befriedigend. Er hat es nicht verstanden sich ein diszipliniertes und kampffähiges Heer aus seinen Untertanen zu verschaffen und war bei seinen Kriegsunternehmungen vor allem auf griechische Heerführer und griechische Söldner angewiesen. Bei dieser Lage unterliegt es keinem Zweifel, dass, wenn sogar Kotys sein Ziel unter den damaligen günstigen Zeitumständen erreicht hätte, er kaum im Stande gewesen wäre, das Errungene auf lange Zeit zu behalten. Allein der plötzliche Tod des Königs, der von zweien seiner Getreuen, den Äniern Python und Herakleides, ermordet wurde¹, hat alle seine ehrgeizigen Pläne vereitelt. Denn bald nach seinem Tode brachen in Thrakien innere Zwistigkeiten unter den Machthabern aus, welche die Athener von der Notwendigkeit grössere Streitkräfte nach dem Hellespont zu schicken befreiten und zur tatsächlichen Verteilung des thrakischen Reiches unter den drei Herrschern Berisades, Amadokos und Kersobleptes führten.

Die Aufgabe meiner Studie ist auf die Fragen nach der Herkunft und dem Machtbereich der drei Herrscher, sowie nach ihren staatsrechtlichen Beziehungen zueinander näher einzugehen². Ich beginne mit dem legitimen Nachfolger des Kotys, dem Kersobleptes.

Kersobleptes war ein Sohn von Kotys I, wahrscheinlich sein ältester Sohn³. Was aus den anderen Kindern des Kotys, die Demosthenes⁴ nebenbei erwähnt, geworden ist, wissen wir nicht. Allerdings ist in der folgenden Zeit von ihnen nirgends die Rede, und es liegt die Vermutung nahe, dass sie auf irgend eine Weise von Kersobleptes beseitigt worden sind; möglich dass unter den Verwandten, von denen Polyaen (VII, 31) erzählt, dass sie von Kersobleptes ermordet worden sind, sich auch die Brüder des Königs befanden. Der Thronwechsel scheint ohne jede Schwierigkeit vor sich gegangen zu sein. Der griechische Söldnerführer Charidemos, der unmittelbar vor der Ermordung

¹ Dem. XXIII 119, 163, 127. Arist. Polit. V 1311 b. (V 8₁₂).

² Vgl. A. Hoeck, *Jahrb. f. Philol.* 1877, S. 836 ff., Schäfer, *Dem. und seine Zeit* 1² 1885 S. 157 ff., Kahrstedt, *Zur polit. Tendenz der Aristokrateia*, Hermes XLVI, 1911, S. 464.

³ Vgl. Demosth. XXIII 114, 163, Diod. XVI, 34,3, Suidas, *Harporation*: Κερσobleπτης.

⁴ XXIII 163: πάντες οἱ τοῦ Κότυος παῖδες. Über die Bedeutung des Wortes vgl. p. 10, 143.

des Kotys in seinen Dienst getreten war, behielt seine Stellung auch bei Kersobleptes. Der neue König hat ihn sogar zu seinem Schwager gemacht und zu seinem Heerführer und erstem Berater erhoben¹. Kersobleptes hat auch die politischen Ziele seines Vaters beibehalten. Der Krieg mit Athen um den Besitz des Chersones ging weiter und hat sich noch drei Jahre lang hingeschleppt, ohne einem von beiden Teilen etwas genützt zu haben.

Als direkter Nachfolger des Kotys bekam Kersobleptes auch den grössten Teil des Reiches. Die Gebiete der beiden anderen Herrscher Berisades und Amadokos waren bedeutend kleiner als seines und stellten in der Tat nur kleine Teilfürstentümer dar, die ihre Unabhängigkeit nicht lange bewahren konnten.

Wir sind in der Lage die Grenzen des von Kersobleptes beherrschten Gebiets nur in groben Umrissen zu bestimmen²: Im Süden grenzte sein Gebiet an der Chersones, die er im Jahre 357 oder vielleicht erst im Jahre 353 den Athenern abzutreten gezwungen wurde³, während Kardia in seiner Gewalt blieb⁴. Ihm gehörte weiter die Umgebung von Perinth (Dem. XXIII 165). Er besass auch die Burg Heraion Teichos⁵, die zwischen Bisanthe und Perinth gelegen ist (Herod. IV 80). Perinth behauptete seine Unabhängigkeit; alle Versuche des Kotys die Stadt für sich zu gewinnen (Aristot. Oecon. II 27 Schäfer I² 98) sind ohne Erfolg geblieben, und die Beziehungen der Stadt zu Kersobleptes waren nicht weniger als freundschaftlich (Schol. Aesch. II 81). Im Osten erstreckte sich das Reich bis zum Staatsgebiet von

¹ Vgl. Dem. XXIII 103, 129, Argum. II p. 620.

² Vgl. darüber auch Höck Hermes XXVI S. 102, Kahrstedt, *Zur politischen Tendenz der Aristokratie*, Hermes XLVI, 1911 S. 464, Solari, *Sui dinasti degli Odrisi*, 1912, S. 36, Anm. I, J. Todorov, *Trakijskite care* (bulgarisch) in *Annuaire de l'Université de Sofia* XXIX (1933).

³ Dem. XXIII 173, vgl. I, 110, 170, 182; Diod. XVI 34,3.

⁴ Dem. XXIII 181 ff. Vgl. über die Grenzen des Chersones [Dem.] VII 39 ff.

⁵ Dem. III 7. Der Kriegszug von Herbst 352, bei dem Philipp Heraion Teichos belagerte, war hauptsächlich gegen Kersobleptes gerichtet (vgl. Theopomp, p. 101 Jac., Dem. I 13), und wenn Philipp seine Operationen gegen die Burg, die doch keine besondere strategische Bedeutung hatte, gerichtet hat, so ist es klar, dass der thrakische König selbst der Belagerte war. Vgl. Schäfer I 446 ff.

Byzantion, das nach dem Bundesgenossenkrieg Athen feindlich gesinnt war, aber auch seine Beziehungen zu Kersobleptes waren keine guten. Die Furcht von den Übergriffen des thrakischen Königs hat die Stadt veranlasst Schutz bei Philipp von Makedonien zu suchen und ein Bündnis mit ihm abzuschliessen¹. Mit Byzantion ging auch die Nachbarstadt Selymbria, die nach dem Bundesgenossenkrieg unter byzantischer Oberhoheit geraten war (Dem. XV, 26).

Wo im Norden die Grenzen des Reiches lagen, ist nicht überliefert. Sicher gebot Kersobleptes über die bereits von Seuthes II unterworfenen Thynier und Melinophagen (Xen. Anab. VII 4, 24; 5, 14) und über das Land oberhalb dieser Stämme bis zum Hämus. In der Nähe von Hämus lag ja die thrakische Stadt Kabyle, die Philipp noch in dem ersten Jahre seines letzten gegen Kersobleptes gerichteten thrakischen Feldzuges eroberte². Die wichtige Küstenstadt Apollonia am Pontos scheint unabhängig vom thrakischen Könige gewesen zu sein; nach der Entthronung des Kersobleptes trat sie in freundschaftliche Beziehungen zu Philipp II (Justin IX³, Diod. XVI, 71).

Das Land nördlich von Hämus war dem Reiche verloren gegangen. Im Jahre 341 finden wir hier einen getischen Staat; unter seiner Oberherrschaft soll auch die griechische Stadt Odesus gestanden sein³. Die Losreissung dieses Gebietes, die unter Sitalkes und Seuthes I dem odrysischen Reich gehörte, ist wahrscheinlich unter der Herrschaft des Medokos in die Zeit des Verfalls des thrak. Staates einzusetzen.

¹ Vgl. Dem. XV 26, V 25, IX. 34, XXIII 189, Schol. Aesch. II 81. Dem. v. Kr., 87, 93, Schäfer a. a. O. Vgl. auch Diodor XVI 71 über die beständige Bedrohung der griechischen Städte an Hellespont von seiten des Kersobleptes.

² Dem. VIII 44, X 15. Vgl. über die Unterwerfung Thrakiens von Philipp zuletzt Fr. Wust, *Philipp II von Makedonien u. Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*, München 1938, 102. Über die Lage von Kabyle vgl. Oberhummer, *Pauly* W. 33. X Sp. 1455 und Кацаровъ, *Царь Филипп II Македонски* 1922, S. 213 Anm. 5. In dieser Gegend muss auch Basteira (so berichtet Harpokration nach Anaximenes die von Dem. erwähnte Name Masteira, vgl. auch Jokl. R. d. V. XIII 288, 291), gelegen sein, wenn sie mit der mittelalterlichen Basternas in der Nähe von Beroe, identisch ist, vgl. Tomaschek P. W. III 113.

³ Jordanes *Getica* X; vgl. Satyros F. H. G. III 161 fr. 5. Skymnus 740.

Wie weit die Herrschaft des Kersobleptes westlich, im mittleren Maritzatal reichte, können wir nicht bestimmen. Wir wissen nur, dass Philipp diese Gegenden bei seinem letzten thrakischen Feldzug unterworfen und hier die Stadt Philippopolis gegründet hat. Das untere Maritzatal gehörte sicher dem Kersobleptes. Er besass auf dem rechten Ufer namentlich die Festung Doriskos, die ihm Philipp bei seinem Feldzug im Jahre 346 abgenommen hat¹. Der westlichste Punkt seines Gebietes auf der Küste des Ägäischen Meeres scheint um diese Zeit Serrhion (jetzt Kap Makri) gewesen zu sein².

Entsprechend der grossen Ausdehnung seines Reiches hatte Kersobleptes auch bedeutende jährliche Einkünfte. In seiner Rede gegen Aristokrates (XXXIII) erwähnt Demosthenes die Worte Aristomachos' des Gesandten des Kersobleptes, nach denen der König nur von seinen eigenen Handelsplätzen mehr als zweihundert Talente bekäme, und Demosthenes wagt nichts hierauf zu erwidern, also muss die Sache wahr sein. Dazu kamen sicher noch andere Einkünfte; wir hören noch von einer direkten Steuer vom Zehnten (δεκάτη), und von Zehnteinnehmern, die es in seinem Reiche gegeben hat³. Auch mussten die griechischen Städte an der Küste Thrakiens dem König zahlen, was sie wenigstens

¹ Dem. VIII 64, X 8, 65, XIX 156, 334. Im Jahre 346 stand Teres, der Nachfolger von Amadokos auf der Seite Philipps [Dem. XII 8], also brauchte Philipp nicht die Stadt zu erobern, wenn sie seinem Verbündeten gehört hat. Doriskos wird auch nicht erwähnt unter den Plätzen, worin die Athener Besatzungen hineingelegt hatten. Vgl. Dem. IX 15, VII 36 ff.

² Vgl. ausser den oben genannten Stellen noch Dem. XVIII 27: τῶν Θράκων ἡμετέρων συμμάχων ἐχόντων τὰ χωρία . . . Σέρριον καὶ Μόρτηνον καὶ Ἐργίσκη. Dieses Serrhion, das von Demosth. fasst immer zusammen mit Doriskos genannt wird (VIII 64, IX 15, X 8, 65, XVIII 70), ist verschieden von Serrheion teichos, das in Hellespont wahrscheinlich irgendwo am Propontis lag (vgl. I. G. I² 240 — das Fragment einer Tributliste des hellespontischen Bezirks. Zeile 11: Σερωτεινῶν). In Serrheion teichos und Hieron oros hat damals Chares athenische Truppen hineingelegt. (Dem. IX. 15, vgl. VII 36, wo noch Ergiske genannt wird). Solari a. a. O. S. 35 vermutet, dass die beiden Festungen Doriskos und Serrhion zuerst dem Amadokos gehört haben und erst nach seinem Tode von Kersobleptes erobert worden sind. Die Sache ist möglich, aber leider nirgendwo bezeugt.

³ Demosth. XXIII. 177. Vgl. noch W. Schwahn, Pauly-Wiss. Va Sp. 251. Auch Philipp hat nach der Unterwerfung Thrakiens seinen neuen Untertanen die Zahlung von Zehnten auferlegt. Vgl. Diod. XVI, 712: οἱς μὲν καταπολεμηθεὶς βαρβάρους προσέταξε δεκάτας τελεῖν τοῖς Μακεδόσιν.

in den ersten Jahren seiner Regierung tatsächlich getan haben. Wenn wir nun bedenken, dass Seuthes I, der doch das ganze Thrakien von Abdera bis zur Donau beherrschte und von vielen griechischen Städten an der Küste Thrakiens Tribute bekam¹, nur bares Geld jährlich 400 Talente bekam, so können wir uns eine richtige Vorstellung machen von der Grösse der Einnahmen², wie auch von der räumlichen Ausdehnung des Reiches von Kersobleptes.

Die Abstammung des zweiten Königs, des Amadokos, steht ebenso fest. Wir erfahren von Theopomp (Fr. 101 Jac.), dass er ein Sohn des älteren Amadokos gewesen ist, und dieser Amadokos wird von den meisten Forschern mit dem bekannten thrakischen König Medokos (ca 415 bis etwa 386) identifiziert³. Wie es scheint, haben schon einige zeitgenössische Redner und Geschichtsschreiber keinen klaren Begriff über die Namen der beiden Könige gehabt. Später ist die Sache auch von den Abschreibern noch mehr in Unordnung gebracht worden. Diese Verwirrung dauert noch heutzutage, hauptsächlich unter den Numismatikern, die zu keiner Einigung über die Namen und über die Münzen, welche beiden Herrschern gehören, kommen können⁴. Ausserdem haben manche Philologen die vermeintliche Änderung des Namens oder seine verschiedenen Formen sprachwissenschaftlich

¹ Vgl. Thukyd. II, 97.

² Allerdings war der Geldwert um die Mitte des IV Jahrhunderts niedriger als im V. Jahrhundert.

³ Vgl. Höck, *Hermes* XXVI, 1981, S. 84 ff. Casson, *Macedonia, Thrace* S. 198. Kahrstedt, *Pauly-Wiss.* XV Sp. 108. A. West, *Fifth and Fourth century gold coins from the Thracian coast* 1929, S. 126 ff. 129. identification of Metocus and Amedocus. Head, *Hist. Num.* 2 283 Münzen AMATOKO — Amadokos II. Dagegen Judeich, *Pauly-Wiss.* I Sp. 1713. Beloch *Griech. Gesch.* III² 2 S. 86. Todoroff, a. a. O. S. 24 ff. Bemerkenswert ist es, dass in den neuesten Werken von P. Clodé und W. Jäger, Amadokos und Berisades als Brüder von Kersobleptes erscheinen trotz der bestimmten Nachricht des Theopomp und trotz der Unmöglichkeit diese Behauptung mit den Worten des Demosthenes, nach welchen (XXIII 10, 129) Kersobleptes mit Charidem, Amadokos mit Simon und Bianor, Athenodoros und Berisades mit Athenodoros verschwägert waren, in Einklang zu bringen.

⁴ Das richtige bei Head, *Hist. Numm.* 2 S. 282 ff., Babelon, *Traité* IV S. 841 ff. 845, Höck, *Hermes* XXVI, 1891 S. 85 Anm. 3. Vgl. dagegen Mouchmov, *Les monnaies des rois thraces* (bulgarisch) in *Mélanges B. Diakovitch*, 1927, S. 201 ff. 215, 250 ff., der drei Könige Metocus, Amatocus I und Amadocus II unterscheidet, und West, *Fifth and fourth century Thra-*

zu erklären versucht und haben damit den richtigen Tatbestand nur noch verdunkelt. So vermutet Tomaschek¹, dass Amadokos (getrennt *amad-okos*) „Rohfleischesser“ bedeutet hat, Medokos (getr. *med-okos*) aber—„verständlich“, klug, und schliesst daraus, dass der thrakische König, der zuerst Medokos hiess, sich einen Namen mit besseren Klang statt seines eigenen ausgesucht hat. Dagegen tritt Ed. Schwartz² für die Gleichsetzung beider Namen ein und meint, der Name des älteren Herrschers Medokos sei nach dem attischen Vokalismus gebildet, Amadokos—mit engerer Anlehnung an die epichoritische Form, und das soll nach ihm bezeichnend sein für den Rückgang der attischen Macht in den thrakischen Gegenden.

Beide Erklärungen sind durchaus unwahrscheinlich und haben nur eine geringe Zustimmung gefunden³. In der Tat haben beide Namen nur den zweiten Formant—δοκος (oder—τοκος) gemein⁴, sie kommen auch anderswo in den Inschriften von Thrakien vor⁵ und ausserdem haben die thrakischen Herrscher soviel

cian coast gold coins, 1929 S. 126 ff., 131 ff., der die bronzenen Münzen mit dem Aufschrift Amadokos (richtiger Amatokos) am Anfang des IV. Jahrh. v. Chr. datiert und sie dem Medokos, genannt nach ihm auch Amadokos I, zuschreiben will. Auch Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* 1926, S. 198 ff., nennt gewöhnlich den älteren König mit dem Namen Amatokos I.

¹ *Die alten Thraker*, in Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss., Wien, Phil.-hist. Klasse, Bd. 128, S. 6, -19.

² *Die erste Philippika*, Festschrift für Th. Mommsen, 1891, S. 21, Anm. 2.

³ Vgl. Todoroff a. a. O. S. 24, Anm. 5, Kretschmer, *Einführung in die griech. Sprache* 1896, S. 187, Anm. 2, Mateescu, *Ephemeris tacor.* I S. 130. Dagegen will Solari, a. a. O. S. 47, Medokos mit Sado-kos, dem Sohn von Sitalkes, identifizieren und leitet den Namen Amadokos von Medokos (über Αμῆδοκος) ab.

⁴ Wir finden denselben Formant bei mehreren thrakischen Namen: Σπαράδοκος und Σπάρτοκος, Σάδοκος und Σάτοκος, Καβάδοκος und Καβάτοκος, Σαράτοκος, Σκιδόδοκος; aller Wahrscheinlichkeit nach, gehören hier auch der phrygische Name Λακιδόκος und der paphlagonische Ζάρδοκος (= Σαράτοκος) Vgl. Kretschmer a. a. O. S. 186, 207, Jokl. *Reallex. d. Vorg.* X, 150, Mateescu, a. a. O. S. 213, Anm. 5. Kretschmer erklärt den Namen Medokos als durch Dissimilation aus Μαδο-δοκος entstanden (vgl. Seure R. A. 1912, S. 261 Anm. 8), Amadokos dagegen hat als ersten Teil den Formant ama (vgl. awest. *ama* „stark, kräftig“), dem wir in einigen skythischen oder sarmatischen Namen aus Südrussland begegnen (Αμάγη, Αμώσπαδος, Αμώματος), und der auch in dem thrakischen Frauennamen Αμάρδης (Tomaschek II 2, S. 6) stecken muss.

⁵ Vgl. Mateescu a. a. O. S. 129 Anm. 2, S. 130 Anm. 1 und 2.

wir beurteilen können, niemals dem Sohn den Namen des Vaters gegeben.

Das richtige geben uns die Inschriften (I. G. II² 1. 21,126), aus denen klar hervorgeht, dass der ältere König Medokos, und der jüngere Amadokos geheissen hat. Ebenso wichtig ist die Tatsache, dass Xenophon¹, der doch die thrakischen Verhältnisse aus eigener Anschauung gekannt hat, und die gut orientierte Quelle des Ephoros (Diod. XIII. 105, XIV. 94) den König, der um das Jahr 400 v. Chr. auf dem Thron sass, immer nur Medokos nennen.

Derselbe König wird auch Amedokos genannt von Isokrates in seinen Rede für Philipp (kap. 7), von Theopomp in den Philippika (fr. 101 Jac.) und von Aristoteles in seiner Politik (VIII. 15, S. 1312 A), also durchweg in Schriften, die nach 350 v. Chr. entstanden sind zu der Zeit, als der Name des jüngeren Königs, des Amadokos, allen gebildeten Leuten bekannt gewesen ist und leicht zu Verwechslung mit dem Namen Medokos führen konnte.

Wenn wir nun die auf uns gekommenen Münzen der beiden Herrscher betrachten, so finden wir von Medokos kleine silberne Münzen (1·14, 0·85 gr.) mit der Aufschrift MHTOKO hinter einem bärtiger Kopf (Dionysos) oder um ein Doppelbeil². Von Amadokos finden wir bronzene Münzen mit dem Namen AMATOKO auf beiden Seiten eines Doppelbeils³. Diese Münzen sind ganz richtig von Head und Babelon den beiden thrakischen Königen zugewiesen worden. Eine frühere Datierung aller oder eines Teils

¹ Anab. VII 2,32; 3, 16; 7, 3; 7, 11; Hellen. IV 8, 26. An der letztgenannten Stelle bietet der beste Kodex B — Ἀμῆδοκος, was sicher aus Μηδοκος verschrieben worden ist; die meisten Herausgeber halten dennoch an der seltenen und sonst nirgendwo bezeugten Form fest.

² Vgl. v. Sallet, *Königl. Mus. zu Berlin, Beschr. d. ant. Münzen* 329; Head, a. a. O. 282; Mouchmou, a. a. O. 202.

³ In den meisten numismatischen Werken steht die Lesart AMAΔOKO, obwohl von einem Δ keine Spur vorhanden ist. Wie schon richtig von Dobrusky (*Numismatique des rois thraces*, Sofia 1897, S. 577) bemerkt worden ist, und wie ich mich durch eigene Besichtigung der Münzen von Amadokos im Sofioter Museum überzeugen konnte, sind von beiden Seiten des Doppelbeils die Buchstaben AMA und OKO angebracht und am Ende den Beilstieles bemerkt man einen senkrechten Strich, welcher den Buchstaben T bildet. Dasselbe Schriftzeichen finden wir auch auf einer Münze von Medokos (Mouchmou, a. a. O. S. 202) und auf den Münzen von Teres II, Nachfolger von Amadokos.

der letztgenannten Münzen (um das Jahr. 390), die von manchen Numismatikern¹ befürwortet wird, ist sicher irrig.

Das Gebiet des Amadokos lag an der ägäischen Küste von Thrakien, oberhalb von Maroneia, wo seine Münzen geprägt worden sind². Das wird bestätigt von Demosthenes (XXIII 183), der das Land um Maroneia als dem Amadokos gehörig bezeichnet. Im Osten grenzte sein Gebiet an das Reich des Kersobleptes (vgl. oben S. 487), im Westen an die kleine Herrschaft des Berisades, von welchem bald die Rede sein wird. Wo genau die westliche Grenze lag, können wir nicht bestimmen; wahrscheinlich diente als solche der Bistonissee.

Zweifellos war das Reich des Amadokos nicht auf einen schmalen Küstenstrich beschränkt³ und erstreckte sich tief ins Binnenland ins Massiv des Rodopengebirges. Vor allem ist hier an das obere und das mittlere Ardatal zu denken, wo auch der Kern seiner Macht gelegen sein muss.

Über die Abkunft des dritten Fürsten, des Berisades, haben wir keine Nachrichten. Strabo (VII. 333. Fr. 48) nennt ihn einen Herrscher der Odrysen⁴. Geographisch ist diese Bezeichnung durchaus falsch, denn in dem von ihm regierten Gebiet wohnten sicher keine Odrysen. Ebenso wenig geht es an, aus dieser Stelle zu schliessen, dass Berisades zu der odrysischen Herrscherdynastie gehört hat, wie manche Forscher es tun⁵. Es ist bekannt, dass Strabo oft nachlässig und ganz summarisch beim Exzerpieren seiner Vorlagen verfahren hat und deswegen können wir kein besonderes Gewicht der zufälligen und unvollständigen Zusammenstellung einiger thrakischen Königsnamen beilegen. Ausserdem hatte Strabo eine ausgesprochene Vorliebe für Ephoros, der sicher kein besonderes Interesse für die thra-

¹ Vgl. auch Gerasimov, Bull. de l'Inst. arch. bulg. VIII 1935, S. 490 ff.

² Vgl. v. Sallet, a. a. O. S. 329; Head, S. 283; Babelon, *Traité* III, S. 845.

³ So ohne nähere Begründung Kahrstedt a. a. O. S. 464, 467. Kahrstedt nennt das Gebiet des Amadokos „einen schmalen dünnbevölkerten Küstenstrich zwischen Kardina (?) und Maroneia“.

⁴ Vgl. VII 333 fr. 48 Ὀδρύσας δὲ καλοῦσιν ἔνιοι πάντας τοὺς ἀπὸ Ἐβρου καὶ Κυψέλων μέχρι Ὀδησσὸς τῆς παραλίας ὑπερουκούντας, ὧν ἑβασίλευσεν Ἀμαδόκος καὶ Κερσοβλήπτης καὶ Βηρισάδης καὶ Σεύδης καὶ Κότυς.

⁵ Beloch, *Gr. Gesch.* III² 2, S. 90; P. Foucart, *Les athen. dans la Chers. de Thrace*, S. 14 (94); vgl. dagegen Solaria a. a. O. S. 11.

kischen Verhältnisse besass, und Abneigung gegen den gut orientierten Theopomp; also kann seine Angabe keinen Anspruch auf allzugrosse Zuverlässigkeit erheben¹. Und von den Verwandtschaftsverhältnissen der genannten Herrscher sagt Strabo eigentlich kein Wort: er redet von dem Stamm der Odrysen und will ein Paar Namen der odrysischen Könige, auf die er sich eben besinnt, anführen. Er kennt, sicherlich aus der bekannten Rede des Demosthenes, die drei Fürsten Amadokos, Kersobleptes und Berisades als Nachfolger des Kotys I und nennt sie alle drei ohne auf die Lage ihrer Herrschaftsgebiete oder auf ihre Abstammung viel Rücksicht zu nehmen. Dazu wird natürlich auch Kotys genannt und neben ihm — Seuthes, dessen Name von der Lektüre der Anabasis jedem Gebildeten bekannt sein musste. Teres, Sitalkes, Medokos, Hebryzelmis sind nicht erwähnt.

Abgesehen von dieser Stelle kann für die Zugehörigkeit des Berisades zum odrysischen Königshause nichts vorgebracht werden, eher das Gegenteil. Wir kennen drei Namen von seiner Dynastie: den Namen des Königs und die seiner Söhne Ketriporis und Monumos (I. G. II² 1. 127). Bei den bekannten Herrschern aus dem odrysischen Herrscherhaus kommen diese Namen überhaupt nicht vor, ja sie finden sich auch nicht in den Inschriften von Thrakien und weisen, so viel wir urteilen können, nach der westlichen Hälfte der Balkanhalbinsel hin: Monumos hiess ein dardanischer König (um 300 v. Chr.) und ein Bürger aus Apollonia in Dalmatien... *

¹ Vgl. über die Quellen Strabo's E. Honigmann, *Pauly-Wiss.* IV A. Sp. 103 ff.; über Ephoros vgl. St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* 1626, S. 268.

* Das Manuscript ist unvollendet. Der Verfasser dieses Artikels ist am 5. I. 1940 plötzlich gestorben.

За рѣчното име Места

(възъ основа на императорски монети отъ стария градъ Никополъ при Неврокопъ)

Отъ Я. Тодоровъ

Рѣка Места, Νέστος у старитѣ автори, е увѣковѣчена презъ римската императорска епоха съ името на прочутия Траяновъ градъ Nikopolis ad Nestum, разположенъ на изтокъ отъ Неврокопъ, на лѣвия брѣгъ на Места, при сегашното село Заграде (именувано по-рано Долни-Хисарлъкъ).

Отъ правописа на тая дума — Мѣста, съ ъ — правописъ, който е грижливо спазванъ току-речи навредъ въ нашата книжнина, се вижда ясно, какъвъ е смисълътъ, който сж ѝ влагали, па и сега ѝ влагатъ; схванато е, че древната рѣка Νέστος е добила по-късно славянското име Мѣста, което свързватъ съ „мѣсто“, „мѣстность“ или съ глагола „мѣстя се“, „премѣствамъ се“.

Съ такъвъ правописъ — и въ такъвъ смисълъ — се явява името на р. Места едва ли не у всички, които сж писали у насъ по нѣщо било за самата рѣка, било за стария градъ Никополъ при Места, като, напр., у В. Кънчевъ, който въ статията си, озаглавена „Пътуване по долината на Струма, Мѣста и Брѣгалница“ и печатана въ Министерския сборникъ, кн. XII, се спира и върху мѣстоположението на Никополъ; сжщо у кап. К. Николовъ въ студията му „По горното течение на р. Мѣста“ (сп. Минало, год. II, 1911, кн. 5 и 6), въ която той разглежда по-обстойно епиграфическитѣ находки отъ с. Заграде (Долни-Хисарлъкъ).

Свързането на рѣчното име Места съ глагола „мѣстя се“, „премѣствамъ се“ е дало възможность на народната етимология да изтълкува значението на това име: рѣка „Мѣста“ се казвала така, защото „мѣстѣла своето корито“.

Такова схващане, както ще [видимъ по-долу, е свършено погрѣшно.

Ние споменахме по-горе, че току-речи навредъ въ старитѣ писмени извори въпросната рѣка е означена съ името Νέστος.

За стария римски градъ, разположенъ при Места, четемъ у Птолемея: Νικόπολις ἢ περὶ Νέοτον.

Но името Νέοτος не е единственото название на тая рѣка. Сѣщо така старо е и името Μέοτος. На това ни учатъ намѣренитѣ въ градището на Никополъ и въ неговитѣ околности монети отъ римската императорска епоха.

Градътъ е сѣкълъ монети при императоръ Комода (синъ на Маркъ Аврелия) и при Гета и Каракала, синове на Септимия Севера. Има и монети, които носятъ образа на жената на Септимия Севера, Юлия Домна.

Около двадесетина отъ тия монети се пазятъ въ нумизматическата сбирка на Народния музей. Тѣ сѣ обнародвани отъ г. Н. Мушмовъ въ книгата му „Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе“ (София 1912), въ глава, която носи надсловъ „Никополъ на р. Мѣста“ (с. 229—230).

Нѣколко десетки екземпляра се намиратъ въ чужбина.

Между съхраняванитѣ въ Народния музей въ София монети най-много сѣ тия отъ императоръ Каракала (Imperator Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus), който е царувалъ отъ 198 до 217 г. сл. Хр.

На лицевата страна на една такава монета отъ Каракала¹ се вижда бюстътъ на тоя императоръ и околорѣстъ се чете неговото име: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, сир. αὐτ(οκράτωρ) κ(αῖσαρ) Μ. Αὐρή(λιος) Ἀντωνίνος.

На обратната страна се чете името на града Никополъ при Места: ΟΥΛΠΙΑΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΩ.

Запазени сѣ въ нашия музей около 12 екземпляра Никополски Каракалови монети. Опако̀то имъ съдърѣа освенъ името на града, още и образитѣ на различни божества: римски абстрактни божества — Bonus Eventus, Victoria, Equitas, Fortuna и други, и почитанитѣ у тракитѣ Аресъ и Дионисъ.

Въ други екземпляри отъ монетитѣ на сѣщия императоръ името на града е дадено съкратено, като, напр., ΟΥΛ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΠΡ ΜΕΣΤΩ.

Думата Ulpia, която е името (nomen gentilicium) на императоръ Маркъ Улпий Траянъ, е неоспоримо доказателство, че и Никополъ при Места дълѣи своето сѣществуване

¹ Мушмовъ, Античнитѣ монети, с. 229.

и процъвтѣване като римски градъ на сѣщия императоръ, императоръ Траянъ, който се е увѣковѣчилъ въ историята съ своитѣ многобройни градове на Балканитѣ: Nicopolis ad Istrum (при с. Никюпъ, Търновско), Plotinopolis (при Димотика), Traianopolis (при Дедеагачъ), Augusta-Traiana (Стара-Загора), Marcianopolis (при Девня) и други.

Изказаното по-рано отъ Tomaschek схващане, че Никополъ при Места билъ основанъ отъ императоръ Августъ, сто години преди Траяна, съ право се отхвърля отъ Perdrizet¹.

На една монета, която на лицевата си страна носи, споредъ Мушмовъ², образа на Криспина, жена на императоръ Комодъ (176—192 сл. Хр.), четемъ на opakото пакъ: ΟΥΛ(πιας) ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΠΡ(ος) ΜΕΣΤΩ.

На монета отъ Юлия Домна, майка на Каракала и Гета, виждаме на лицевата страна бюста на тая императрица съ името ѝ, а на opakото, редомъ съ името на града (ουλ. Νικόπολεω πρ. Μέστ) — изображение на богиня Артемида, ловджийка съ лѣкъ въ рѣка. Както е известно, Артемида е била особено почитана отъ мѣстното тракийско население. За това ни свидетелствуватъ и открититѣ въ околноститѣ на Неврокопъ светилища на тоя култъ³, тракийската основа на който е несъмнена⁴.

На opakото на една монета отъ Комода виждаме образа на Тракийския конникъ, а името на града се чете така: ΟΥΛΠ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΟ. Лицевата страна съдържа главата на тоя императоръ, брадатъ, съ лавровъ вѣнецъ, и околорѣстъ неговата императорска титла: αὐτ(οκράτωρ) κ(αῖσαρ) Μ. Αὐρή(λιος) Κόμμοδος.

И самата рѣка Места като рѣченъ богъ се явява на една монета⁵ отъ Каракала. Рѣката е изобразена на opakото на монетата като божество съ брада, въ легнало състояние, съ лѣвата си рѣка подпрѣно на урна, отъ която тече вода; околорѣстниятъ надписъ е ΟΥΛΠΙΑΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩ ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΩ.

¹ Въ статията му за Никополъ при Места, печатана въ Corolla Numismatica, Oxford 1906, pp. 217—233.

² *Op. cit.*

³ Perdrizet, *ib.*

⁴ Срв. по това Я. Тодоровъ, *Паганизъмътъ въ Долна Мизия*, София 1928, с. 64 (съ съответната литература).

⁵ Perdrizet, *ib.*, p. 219 sq.

И така, на всички императорски монети отъ Никополъ, безъ изключение, името на рѣката е Μέστος, но запазено, както видѣхме, не въ именителния си падежъ, а въ косвенъ (винителенъ) падежъ, и то въ формата ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΩ (а веднѣжъ и ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΟ).

Че това име е тракийско, сж доказали както Tomaschek, така и Perdrizet. Последниятъ изброява цѣла редица лични тракийски имена, употребени въ гръцки и латински надписи, напр., Μέστος (име на мъжъ), Mestus (сжщо мъжко име), Μεστέϊς (име на жена) и други¹.

Μεστ- се срѣща като съставна часть на тракийското лично име Μεστίκευδος. Както първата часть Μεστ-, така и втората — кευδος въ това име сж тракийски. Името Μεστίκευδος срѣщаме въ единъ надписъ² отъ градището на Никополъ. Това е една мраморна плоча, въ надписа на която четемъ на гръцки, че романизираниятъ тракиецъ отъ Никополъ Αἰρ(ήλιος) Μεστίκευδος (първото му име е римско, второто тракийско) заедно съ една жена — Γηλέπορις Ἐξβένης Γυνὴ Μουκίανου правятъ посвещение на Плутона, Хермеса, Асклепия и Персефона (вѣроятно като жрецъ и жрица на култа на тия божества).

И рѣчното име Νέστος, което е сжщо така тракийско, се срѣща като име на лице. Perdrizet привежда личнитѣ мъжки имена Νέστις, Νεστόσυρις, Νεστοκράτης.

Значението на Νέστος (и Μέστος) не е напълно изяснено. Νέστος, казва Tomaschek³ (той счита Μέστος за по-късна форма на Νέστος), едва ли може да се свърже съ корена πεκ-, ἐνευκεῖν (и да има смисълъ на влачене дървени кжсове и други предмети); той я свързва по-скоро съ skr. pad- „шумя“ или pad- „оросявамъ“. По тоя начинъ би могло да се приеме, че рѣка Νέστος (и Μέστος) е наречена така, поради това, че „шуми“, че е „шумяща рѣка“ или, че вълнитѣ ѝ „оросяватъ“ и напояватъ рѣчната долина.

Може да се оспорва, че Μέστος, както приема Tomaschek, е по-късната форма на Νέστος. И дветѣ форми сж стари. Поправъ е, може би, Perdrizet⁴, който приема, че Μέστος е тракийската форма, на която Νέστος е гръцко видоизмѣнение:

¹ Изброени у Perdrizet, *op. cit.*

² Обнародванъ отъ Perdrizet, *op. cit.*

³ *Die alten Thraker* II, 2, p. 96.

⁴ *Op. cit.*, p. 220.

„*Méotos* est la forme thrace dont *Néotos* est une modification grecque, d'origine peut-être ionienne“.

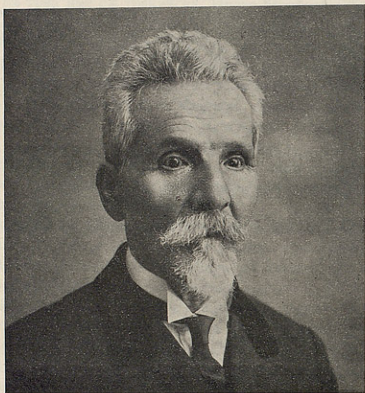
Това е въпросъ, който принадлежи на сравнителното езикознание. И сведущитѣ въ тая областъ учени ще има да се произнесатъ по него въ бъдеще.

Онова, което ние се опитахме да изтъкнемъ тукъ и което е напълно положително, то е, че рѣчното име Места нѣма нищо общо съ глагола „мѣстя се“ и не може да означава „рѣка, която си мѣсти коритото“, че старото име на рѣката е не само *Néotos*, но и *Méotos*; че въ своята основа това тракийско име се е запазило напълно, безъ измѣнение, въ днешното име Места и се е употрѣбявало, следователно, още преди 1800 години, както ни свидетелствуватъ по единъ очебиенъ начинъ всички римски императорски монети, намѣрени при Неврокопъ, въ градището на *Nicopolis ad Mestum*.

Единъ ратникъ отъ епохата преди и следъ Освобождението

Отъ Т. Ст. Томовъ

Нашето освобождение бележи, въ много случаи, единъ завършъкъ и едно начало: завършъкъ на една епоха, пълна съ

Д-ръ Стефанъ Томовъ

страдания, горчивини, борби, на единъ особенъ устремъ на духоветъ, на едно напъване на волитъ къмъ свободенъ животъ, на една особена преданостъ и себеотрицание въ областъта на личния и общественъ животъ; начало на единъ новъ животъ, на едно ново време, на нови усилия за уреждане на новото свободно отечество, на нови идеали и нови борби.

Изразъ на всички тѣзи стремежи и борби, на всичкитѣ промѣни въ духъ и настроение следъ Освобождението намираме, между другото, и въ литературата: образитѣ, изваяни съ такава вещина и стоплени съ толкова любовъ въ Вазовитѣ „Подъ игото“ и „Нова земя“, ясно подчертаватъ бурното и величаво минало и неясното, пълно сжщо така съ борби и трудности настояще. Ако, за доизкарване на трудното дѣло на Освобождението, сж били нуждни беззаветно предани души и здрави характери, не по-малко сила, любовъ и преданостъ се забелязватъ у първитѣ строители на съвременна България. Това ни показва първото Велико народно събрание, изработването на Конституцията и ново устроения политически и социаленъ животъ въ свободна България. Целта на тази кратка статия е да изтъкне нѣкои черти изъ живота и дейността на единъ скроменъ деецъ отъ времето преди и следъ Освобождението, който е обичалъ своето отечество и е работилъ за него съ всичката жаръ на своята младостъ, съ всичкото знание и сила на своята зрѣла възраст и съ цѣлата опитностъ и душевна ведрина на своята старостъ.

Касае се за д-ръ Стефанъ Томовъ, роденъ въ Котелъ на 13 мартъ с. с. 1850 г. и склопилъ очи въ София на 24 априлъ 1939 г. Произлизашъ отъ видно котленско семейство, той е следвалъ до 12-годишна възраст въ родния си градъ (гдето е училъ гръцки съ даскалъ Христо Калудовъ) до септемврий 1862 г., когато заминава за о-въ Малта и следва въ английския колежъ до юлий 1865 г., следъ което, въ септемврий сжщата година, постъпва като студентъ въ новооткрития Робертъ Колежъ въ Цариградъ, който завършва съ отличие въ 1869 г. Характерно е за младия Томовъ обстоятелството, че той е много прилеженъ, любознателенъ и че всичко му се удава много лесно. (Той получава две награди въ Малта и три награди въ Цариградъ и е назначенъ за месецитѣ септемврий и октомврий 1869 г. за помощникъ-учителъ въ Робертъ Колежъ).

Презъ м. ноемврий с. г. П. Р. Славейковъ, тогавашенъ редакторъ на в. „Македония“, препоръчва Томова за главенъ учителъ на класното училище въ Ямболъ, гдето е преподавалъ български, френски и турски. Въ недѣленъ день и въ праздникъ той е държалъ и кратки беседи въ църква, а въ училището е държалъ често сказки. Въ този градъ той е учителствувалъ само една година, следъ което отива въ родния

си градъ и остава за учителъ две години, 1870/71 и 1871/72. Тукъ той е ималъ случая, презъ пролѣтътъ на 1871 г., да приветствува, като главенъ учителъ, първия български екзархъ. Антимъ, който, на пътъ за Цариградъ, е миналъ презъ Котелъ. Годинитъ 1874—1878 Томовъ прекарва въ Америка (Madison, New-Jersey), гдето свършва по богословие. Връща се въ България въ началото на 1879 г. и започва своята дейность като евангелски пастиръ въ Търново (февруарий 1878). По това време въ нашата стара столица е кипѣлъ трескавъ животъ, предстояло е наскоро отварянето на Учредителното събрание съ представители отъ новосъставеното, съгласно Берлинския договоръ, българско княжество. Той е ималъ възможността да участвува въ посрѣщането на руския императорски комисаръ князь Дондуковъ-Корсаковъ (идещъ отъ София, за да открие Учредителното събрание на 10 май) и да се запознае, по този случай, съ митрополитъ Климента. За интереснитъ събития по онова време предпочитамъ да заема следнитъ редове отъ необнародванитъ още „Спомени“ на д-ръ Ст. Томова:

„На 10-и мартъ се отвори тържествено Учредителното събрание съ речъ отъ императорския комисаръ, който имаше за свой представител учения руски юристъ Лукияновъ. Преди опредѣления за отварянето на Учредителното събрание день, събрали се бѣха не само редовно избранитъ отъ предѣлитъ на българското княжество народни представители, но и избранитъ отъ Тракия (Източна Румелия) и Македония представители. На последнитъ рускиятъ императорски комисаръ нареди да се каже, че не могатъ да бждатъ признати за представители и че ще могатъ да присжтствуватъ на събранието само като слушатели.

„За председателъ на Учредителното събрание биде единодушно избранъ Видинскиятъ митрополитъ Антимъ. Всичкитъ митрополити присжтствуваха като представители *ex officio* на Учредителното събрание. По-виднитъ представители на това събрание бѣха Драганъ Цанковъ, Петко Р. Славейковъ, Марко Балабановъ, Тодоръ Икономовъ, които бѣха взели и живо участие въ борбата и решението на черковния въпросъ. Съ тѣхъ се познавахъ още отъ Цариградъ, когато бѣхъ студентъ въ Робертъ Колежъ. По-младитъ, които заедно съ гореспоменатитъ вземаха сжщо живо участие въ разискванията на Учредителното събрание, бѣха д-ръ К. Стоиловъ, Петко Каравеловъ, Д. Гре-

ковъ и Стефанъ Стамбуловъ; съ последнитѣ трима се запознахъ тогава.

„Следъ конституирането на бюрото, по предложение, прие се единодушно да се изпрати отъ председателя на събранието благодарствена телеграма до редакцията на в. Daily News въ Лондонъ за неговата заслуга съ обнародването най-напредъ пълненъ отчетъ за ужаснитѣ кланета въ Батакъ и Перушица. Следъ една седмица се получиха въ бюрото нѣколко екземпляра отъ броя на Daily News съ уводната статия, въ която редакцията изказваше своята благодарностъ за изпратената отъ председателя на събранието телеграма и пожелаваше благотворна дейностъ на събранието. Не зная защо — понеже имаше и други, които знаеха английски — владичитѣ поканиха мене да имъ преведа уводната статия на Daily News и следъ туй всички се обърнаха любезно къмъ мене, благодариха ми и ми заявиха, че тѣ нѣматъ нищо противъ такива образовани евангелски проповѣдници като мене . . .

„Задачата на Учредителното събрание бѣше да изработи конституция за българското княжество. Императорскиятъ комисаръ остави на бюрото проектъ за конституция, екземпляръ отъ който се даде на всѣки представителъ. Събранието избра една 25-членна комисия, която да изучи този проектъ и да представи докладъ на събранието. Въ комисията влизаха, освенъ владичитѣ, Марко Балабановъ, д-ръ К. Стоиловъ и Д. Грековъ. Следъ нѣколко дена комисията раздаде отпечатания си докладъ на представителитѣ на Учредителното събрание“.

Интересно е да се отбележи тукъ борбата на Томова срещу едно стѣснително и неправилно схващане и прилагане на така наречения „прозелитизмъ“ по онова време, мѣрки срещу който сж били предвидени въ доклада на комисията. Ето какво се чете по-нататкъ въ споменитѣ:

„Въ доклада, между друго, се добавяше отъ комисията и следната клауза: „Прозелитизмътъ е забраненъ въ българското княжество“. Една вечеръ, продължава Томовъ, отидохъ въ ресторанта, дето се хранѣха Марко Балабановъ и К. Стоиловъ и следъ като ги поздравихъ, обърнахъ се къмъ г-на Стоилова и го запитахъ, какъ разбира той думата прозелитизмъ. Той не отговори ясно, а само се постѣра да обясни, че ужъ тази клауза била назначена да се не допусчатъ проповѣди противъ православната църква. „Позволете ми тогава да Ви обясня, казахъ

азъ, какъ ще разбиратъ и тълкуватъ тази клауза българскитѣ власти, щомъ се изправя да проповѣдвамъ евангелието въ нѣкой салонъ въ В.-Търново, напимѣрь: ще влѣзе единъ полицаи и ще се обърне къмъ мене съ думитѣ: „Вие нарушавате конституцията съ вашата проповѣдь, вие прозелитствувате, а прозелитизмътъ е забраненъ; веднага спрете, иначе ще ви арестувамъ и ще ви заведе на участъка“. Марко Балабановъ се постара и той да обясни значението на думата прозелитизмъ, но и отъ неговото обяснение нищо не се разбра. Цѣлиятъ този докладъ биде отхвърленъ съ голѣмо болшинство отъ Учредителното събрание, което избра друга комисиия да изработи новъ проектъ, който биде приетъ отъ сѣщото събрание. Това е Търновската Конституция, която, въ последствие, претърпѣ малки измѣнения.

„По това време се раздѣлиха народнитѣ представители на Учредителното събрание на две партии — консервативна и либерална. Въ първата влизаха владичитѣ и следнитѣ по-видни и способни представители, които застанаха на чело на тази партия, а именно: Марко Балабановъ, Константинъ Стоиловъ, Тодоръ Икономовъ, Григоръ Начевичъ и Димитъръ Грековъ. На чело на либералната партия застанаха Драганъ Цанковъ, Петко Каравеловъ и Стефанъ Стамбуловъ. Последнитѣ успѣха да привлѣкатъ на своя страна болшинството представители отъ Учредителното събрание.

„Като преводачъ на г-на Грантъ, кореспондентъ на в. Т а й м с ъ, азъ присѣжствувахъ всѣки день на заседанията на събранието и следѣхъ разискванията. Не малко странно бѣше това обстоятелство, че повечето отъ представителитѣ, възпитаници на западноевропейскитѣ държави, влѣзоха въ консервативната партия, а рускитѣ възпитаници, начело съ Каравелова и Стамбулова, се проявиха като крайни либерали“.

Ето какво се казва за избирането на първия български князь :

„На 16-и априлъ първото Велико народно събрание избра за князь Александъръ Батенбергъ. При влизането си въ старата българска столица, той биде тържествено и славно посрещнатъ отъ голѣмо множество граждани и селяни. Заведенъ биде на опредѣлената за него квартира на главната улица, близу до тъй наречения старъ Стамбуловъ ханъ. Вечеръта къмъ 9

часа, на края на града избухна пожаръ, който биде набързо угасенъ. Простолюдието взе това за лошъ признакъ.

„При голъма тържественостъ, въ голъмия салонъ, гдето заседаваше Великото народно събрание, първиятъ български князь даде клетва, че ще пази приетата българска конституция“.

Ето какво намираме и за Петко Каравелова: „Презъ това време, съ нѣкои отъ кореспондентигъ, вечеръ, посещавахъ нѣкои отъ виднитъ народни представители. Една вечеръ посетихме на квартирата му Петко Каравелова. На масата въ стаята му видѣхъ съчиненията на английския философъ John Stuart Mill. Каравеловъ ни прие много любезно. Седнахме и завързахме разговоръ. Каравеловъ съ българскитъ кореспонденти, азъ съ английскитъ кореспонденти. Следъ малко се обърна Каравеловъ къмъ английскитъ кореспонденти и ги запита нѣщо, преведохъ му и се сътихъ да го запитамъ, говори ли английски: „Нищо не разбирамъ отъ английски“, каза той. — „Какъ тъй, отвърнахъ азъ, на масата виждамъ на английски съчиненията на Джонъ Стюартъ Милъ?“. — „Да, да, добави той, тѣзи съчинения чета и разбирамъ, но когато чувамъ да се говори английски, разбирамъ толкозъ, колкото ако се говорѣше китайски“.

Друга една малка случка на митинга по бламирането на първото министерство показва, какъ Томовъ е ималъ силенъ усѣтъ къмъ парламентаренъ режимъ.

„На 15/27 августъ сжщата 1879 година на 8 часа заранъта, срещнахъ на Баждарлъка—главната улица въ Търново—г-на Стамбулова, който много живо и весело ми каза: „Тази заранъ на 10 часа ще се държи политически митингъ въ двора на черквата Св. Никола, заповѣдайте и вие на този митингъ“. Благодарихъ за поканата и казахъ, че ще отида. И, действително, на опредѣленото време отидохъ. На черковния дворъ бѣха се вече събрали нѣколко граждани и селяни. Последнитъ бѣха заобиколили стария народенъ труженикъ П. Р. Славейковъ, който, може би, имъ обясняваше значението на митинга. Около поставената въ срѣдата на двора маса седѣше Стамбуловъ съ нѣколко граждани и двама-трима руски офицери. На опредѣленото време се изправи Стамбуловъ и откри митинга, като обясни съ нѣколко думи значението и целта му. Той заяви, че целта на митинга е да разгледа дѣлата на тогавашното първо министерство Бурмовъ-Балабановъ и да го бламира,

поради противоконституционнитѣ му дѣла. Следъ туй той държа пламенна политическа речъ, въ която се постара да докаже, че съ дѣлата, що е извършило вече министерството, то е нарушило конституцията и митингътъ, или, по-скоро, присжтстващитѣ на митинга, иматъ право да б л а м и р а т ъ — да изкажатъ недовѣрието си къмъ министерството, понеже самата конституция имъ дава това право. Съ изключение на 10 души отъ присжтстващитѣ, едва ли другъ нѣкой разбра нѣщо отъ Стамбуловата речъ. Както и да е, следъ речта се изправи Иванъ П. Славейковъ, синъ на стария Славейковъ, и прочете резолюция, въ която се казваше, че събранието, следъ като изслуша речта на Ст. Стамбуловъ, реши: „Изказва недовѣрие къмъ министерството Бурмовъ—Балабановъ, поради неговитѣ противоконституционни дѣла. Копие отъ резолюцията да се изпрати на всички вестници въ София и на княза“. Нѣмахъ намѣрение да говоря на митинга, но неприятно впечатление ми направи препоржката да се изпрати копие отъ резолюцията и на княза. Поискахъ думата и държахъ следната кратка речъ:

„Господинъ Председателю, всѣки день имамъ случая да чета английски вестници, въ които често се даватъ отчети за политически митинги, държани въ добре уредената английска държава и абсолютно никога копие отъ резолюциитѣ на тѣзи митинги не се изпраща на английския кралъ, или на сегашната английска кралица и много неприятно изненаданъ останахъ, когато чухъ да се препоржчва да се изпрати копие отъ резолюцията до княза. Нашиятъ князь е още младъ и неопитенъ и едва сега е почналъ да изучава народа. Бива ли отъ самото начало на нашия политически животъ да го смѣсваме и него въ нашитѣ политически препирни? Това, господа, не е разумно и затова предлагамъ да се не изпраща копие отъ резолюцията до княза“. Трѣбваше да се подкрепи моето предложение и да се гласува. Малцината отъ присжтстващитѣ, обаче, които разбираха това, изглежда, че бѣха въ полза на резолюцията, която биде приета.

„Съ тази резолюция, завършва Томовъ, се тикна първата либерална партия въ голѣмитѣ крайности, които докараха първия държавенъ превратъ въ 1881 год.“

Прелиствамъ много страници отъ споменитѣ и се спирамъ на обстоятелствата, при които е станало построяването на училищно здание въ Ловечъ презъ 1882 год. Ставало е нужда

Томовъ, заедно съ г. Чалисъ, да ходи въ София, да се срѣща съ Начовичъ, министъръ на вътрешнитѣ работи, и Иречекъ, м-ръ на Просвѣщението. Работата е била уредена. По този случай, Кохъ, пасторътъ на княза, е издействувалъ аудиенция за двамата при князь Батенбергъ. Ето какво четемъ за това:

„На 22-и априль 1881 г., ние отидохме въ двореца и чакахме около половинъ часъ въ приемната стая. Часътъ бѣше около 10.30. Тогазъ дойде при насъ г-нъ Стоиловъ и ни каза, че Негово Височество ни чака въ кабинета си. Въведени бѣхме тамъ. Негово Височество дойде при насъ, подаде менъ ръка, а после и на г. Чалисъ. Запита ме, на френски, училъ ли съмъ съ г. Стоилова. Отговорихъ утвърдително. Следъ туй, запита за училището, което възнамѣряваме да отворимъ въ Ловечъ. Обяснихъ на Негово Височество, че училището ще бѣде като Американското девическо училище въ Самоковъ. Негово Височество каза, че посетилъ американскитѣ училища въ Самоковъ и останалъ много доволенъ отъ тѣхъ. Негово Височество пожела добри успѣхи и на нашето училище. „Увѣренъ съмъ, добави Негово Височество, че въ вашето училище нѣма да се преподава политика, както въ училищата на Вратца и въ други мѣста на княжеството.

„Следъ туй, Негово Височество се обърна къмъ г-нъ Чалисъ и го запита, на френски, колко години е живѣлъ въ България; но като разбра, че г. Чалисъ не говори френски свободно, каза на английски: „You speak English, of course“. Следъ като разпита и г. Чалисъ за работата му въ Методистката мисия, Негово Височество каза, че много съжалява, задето народътъ обръща прекалено внимание на политиката и отдаде това на липсата на всѣкаква индустрия.

„Ние заявихме на Негово Височество, че нашата целъ е да работимъ за нравственото и духовно повдигане на българския народъ и се надѣваме, че ще имаме моралната подкрепа на всички просвѣтени българи.

По това наше посещение, ето какво казва и д-ръ Иречекъ въ томъ II, стр. 116 на своя дневникъ:

„16/28 мартъ 1882 год. вторникъ сутринта. Стана дума за работата на протестантитѣ въ Ловечъ. Rev. Mr. Challis и Rev. („преподобниятъ“) Mr. Томовъ, българинъ отъ Котелъ, искатъ да съградятъ училище въ Ловечъ ала общината не имъ позволявала. Префектътъ изпратилъ намъ, въ Министер-

ството на просвѣтата, писмото на общината, съ което уведомява за петицията на известни 100 жители, вследствие на която (петиция) не е дадено разрешение, и азъ го внесохъ въ министерския съветъ. И двамата реверенди вчера бѣха у мене. Въ министерския съветъ азъ и Стоиловъ поддържахме тѣхното искане на основание: 1) Берлинския договоръ, 2) прецедента въ Самоковъ, 3) православната черква ще се постресне малко отъ тази конкуренция, ще се пробуди у нея потрѣба за богословска ученостъ, необходима за нея. Теохаровъ опонира. Отложи се, докато се получатъ по-подробни сведения отъ Ловечъ. Реверендитѣ били у пасторъ Кохъ, далъ имъ *dinner*, вино не пили“. Теохаровъ, който опониралъ, бѣше министъръ на Правосъдieto, дошелъ наскоро отъ Русия, надъханъ съ нетолерантнитѣ възгледи на руското духовенство спрямо мисионерското дѣло въ България“.

Прелиствамъ още много страници и се спирамъ на мѣстото, гдето става въпросъ за заминаването на князь Батенбергъ отъ България:

„На 10-и августъ, все сжщата 1886 г., бѣхъ въ крайдунавския градъ Орѣхово. Рано сутринта, на другия день, видѣхъ на скелята яхтата „Александъръ I“, дошла отъ Русе да отведе презъ нощта князь Александъръ Батенбергъ. По обѣдъ, съ закритъ файтонъ, пристигна въ града князътъ, слѣзе съ файтона долу на скелята, влѣзе въ яхтата съ придружаващитѣ го лица и къмъ 4 ч. сл. пл. яхтата потегли къмъ Бекетъ, на отсрещния ромънски брѣгъ, но отведнажъ зави и тръгна нагоре по Дунава къмъ Ломъ и Видинъ, Отпосле се узна, че яхтата се пакъ извила и потеглила надолу по Дунава за Рени, кждето билъ изведенъ князь Александъръ и отправенъ къмъ австрийската граница“.

По-нататкъ се даватъ подробности по замислянето и издигането на Свищовското евангелско училище. Намирамъ и следнитѣ редове за първото посещение презъ м. май 1888 г. въ Свищовъ на князь Фердинанда, придруженъ отъ министеръ-председателя Стамбуловъ и отседналъ въ дома на г. Ангелова.

„Отъ страна на Научно-Богословското училище учителитѣ Ст. Томовъ и М. Д. Вълчевъ бидохме приети отъ Негово Царско Височество. Отначало той говори на френски, но като обяснихъ, че сме учители въ американското училище, Негово Царско Височество каза: „You speak English then?“ и размѣни,

на английски, нѣколко думи съ насъ. Поканихме Н. Ц. В. да посети и нашето училище, но той изказа съжаление, че не му е възможно да стори това, понеже не щѣлъ да има време да посети дори и градскитѣ училища".

Много още страници отъ споменитѣ се отронватъ презъ прѣститѣ ми и описватъ събития и лица, които нѣматъ прѣка връзка съ поставената тука цель, но отъ които се вижда участието на Томова въ разни конгреси и конференции въ Цариградъ, Цюрихъ, Лондонъ, Франкфуртъ на Майнъ, и т. н., дейността му като пастирь и като общественикъ, редакторъ на сп. „Християнски свѣтъ“ (за 12 години) и т. н. Дохожда първата, а после и втората война; той е на своя постъ. Презъ юлий 1917 г. бива поканенъ да работи като преводачъ отъ английски и италиянски въ информационната цензурна секция при Главната квартира, гдето остава до октомврий 1918 г.

Азъ спирамъ тукъ съ живота и дейността на д-ръ Ст. Томова. Не искамъ да засѣгамъ периоди много близки до насъ. Мога, обаче, да кажа, че той и до последния моментъ се е интересувалъ отъ всичко онова, което се е отнасяло до социалния, духовния и политическия животъ на България. Сждбата на нашата родина, въ различнитѣ моменти на нейния животъ, го е извънредно много интересувала и вълнувала. Той винаги е искалъ за България по-голъмо благополучие и по-честити дни. Той е работилъ, споредъ силитѣ си, за издигането на българския народъ въ просвѣтно и духовно отношение. Жива история съ своитѣ 90 години, той представляше, наистина, образа на единъ отъ нашитѣ скромни, но вѣрни и предани ратници отъ спохата на близкото ни духовно и политическо възраждане, единъ отъ ония, които съ любовъ въ сърцето си, съ усмивка на устата си, съ крепки мишци, съ дързновено слово и съ просвѣтенъ умъ работиха като вѣрни и предани чада за издигането на България.

Книжовната и просвѣтна дейность на д-ръ Стефанъ Томова е голѣма. Освенъ беседитѣ и проповѣдитѣ, които е държалъ, въ качеството си на евангелски пастирь, той е говорилъ много често въ читалищни и други салони по разни въпроси. За 12 години, като редакторъ на сп. „Християнски свѣтъ“, той е казвалъ въ уводнитѣ статии и въ отдѣла „Критични бележки“ своята компетентна дума по всичко, що е засѣгало нашия социаленъ, духовенъ и политически животъ въ България. Мнозина и днесъ още си спомнятъ за пламеннитѣ проповѣди и блѣскаво държанитѣ сказки отъ него поч-

ти въ всички градове на България. Той, сжщо така, е писалъ въ разни списания и вестници.

По-главнитѣ книги, които е превелъ отъ английски, сж следнитѣ: „Кратко Богословие“, отъ Бини; „Животътъ на Джонъ Уесли“, отъ М. Лелиевъръ; „Повестъта за Рутъ“; „Успѣшенъ мжжъ“; „Животътъ на Исуса Христа“, отъ Джеймсъ Стакеръ; „Животътъ на апостола Павла, отъ Джеймсъ Стакеръ; „Пжтешественикътъ“, отъ Дж. Бънянъ, ч. I; „Огнениятъ езикъ, или силата на християнството“, отъ Уйлямъ Артуръ; „Все що лъжи не е злато“ и др.

Презъ време на войната, като цензоръ въ главната квартира, Томовъ е превелъ, въ защита на народната ни кауза, следнитѣ книги отъ български на английски: „Истината за Македония“ (The truth about Macedonia), отъ Д. Мишевъ, 34 сс., 8°; „Политическата сждба на Добруджа следъ Берлинския конгресъ“ (The Political Destiny of Dobrudja after the Berlin Congress), отъ Миланъ Д. Марковъ, 39 сс., 8°; „Историческитѣ права на България върху Добруджа (Bulgaria's Rights to Dobrudja), отъ Миланъ Д. Марковъ, 106 сс., 8°; „Мемоарътъ отъ представителитѣ на Централния Добруджански Народенъ Съветъ до представителитѣ на държавитѣ, призвани да въдворятъ миръ между народитѣ“, 40 сс., 8°; „A Lecture on Bulgaria before the Sociological Society of Paris, by George Bousquet, March 14, 1914, 16 сс., (преведена отъ френски), 8°. Отъ тѣзи книги първитѣ три сж били отпечатани въ Лозана и Бернъ, Швейцария, а последнитѣ две — въ София. Д-ръ Ст. Томовъ остави въ ръкопись следнитѣ съчинения: „Биография на д-ръ Лонгъ“; „История на евангелизма въ северна България“; „Спомени“.

Wann ist die Chrysamweihe zum ausschliesslichen Vorrecht der Patriarchen geworden?

Von Emil Herman, S. I.

Gegen Ende des XII. Jahrhunderts war im Befreiungskampf gegen Byzanz durch die beiden Brüder Peter und Asen das zweite bulgarische Reich begründet worden. Nach deren gewaltsamen Tode zur Herrschaft gekommen, knüpfte ihr jüngster Bruder Johannitsa bald Verbindungen mit Papst Innozenz III. an, um sich die Königskrone, seinem Lande ein von der byzantinischen Kirche unabhängiges Patriarchat zu sichern. Die Einigungsverhandlungen gingen glücklich voran, und der Papst ernannte den Erzbischof Basilius von Tirnovo zur Primaten der bulgarischen Kirche, unter dessen Vollmachten er das Recht anführt, den König zu weihen, die Metropolitene zu bestätigen und zu weihen usw. Dann erlaubt er aber, dass das Chrysam, das Katechumenen — wie das Krankenöl nicht nur in der Primats- sondern in allen Kathedralkirchen geweiht werden können „secundum consuetudinem ecclesiae Romanae“. Er rechtfertigt diese Massnahme mit dem Hinweis, dass sonst die Taufen, die Firmungen, die Bischofs- und Priesterweihen wegen des Fehlens des erforderlichen Salböls ganz verhindert oder doch ungebührlich verzögert würden¹. Zeigt sich die Kurie hier auch nicht in allen Punkten wohl unterrichtet über die orientalischen Gebräuche, so scheint doch dem Verhalten des Papstes das Wissen zu grunde zu liegen, dass in der orientalischen Kirche das Chrysam eigentlich nur vom Primaten oder Patriarchen geweiht werde; man beachte den Hinweis auf den Gebrauch der römischen

¹ d. 25. Febr. 1204, Aug. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, t. I, Romae 1863, S. 25. Mgr. L. Petit in seinem sonst grundlegenden Artikel: *Du pouvoir de consacrer le saint chrême*, Echos d'Orient, t. III, 1899, S. 1—7, erzählt, dass der neue Primat von Rom das Privileg erhalten habe, das Chrysam, das Katechumenen- und das Krankenöl für die ganze walachobulgarische Kirche zu weihen. Er hat sich hier offenbar von Lequien in Irrtum führen lassen, der die Dekretale Innozenz' III. falsch verstanden haben muss, *Oriens christianus*, t. I, S. 105.

Kirche und die ausführliche Rechtfertigung, die fast nur vom Chrysam handelt.

Ein klareres Zeugnis dafür, dass die Chrysamweihe den Patriarchen oder unabhängigen Erzbischöfen vorbehalten war, findet sich einige Jahrzehnte später. Die Eroberung der Insel Cypern durch die Kreuzfahrer hatte zu bedauerlichen Reibereien und Streitigkeiten zwischen der eingesessenen griechischen und der neu eingeführten lateinischen Hierarchie geführt. Um den Frieden wiederherzustellen und die strittigen Punkte zu regeln, erliess Papst Innozenz IV. am 6. Mai 1254 die Dekretale „*Sub catholicae*“, in der er auch von der Chrysamweihe handelt. Nachdem er erklärt hat, dass jeder Bischof diese Weihe am Gründonnerstag vornehmen könne — wie es das in der lateinischen Kirche geltende Recht bestimmte — fährt er fort: „*Sed si suum ritum in hoc Graeci servare voluerint, videlicet quod patriarcha una cum archiepiscopis et episcopis ejus suffraganeis et archiepiscopi cum suffraganeis suis simul chrisma conficiant, in tali eorum consuetudine tolerantur*“¹. Aus den Worten des Papstes muss man entnehmen, dass der Brauch die Chrysamweihe schon seit geraumer Zeit den Patriarchen und Erzbischöfen vorbehalten hatte; Genaueres kann man aber daraus nicht ersehen.

Mgr. Petit, der in seinem ausgezeichneten Aufsatz die geschichtlichen Zeugnisse über diese Frage gesammelt hat, findet in den beiden angeführten Belegen die ersten Angaben darüber, dass die Chrysamweihe, im Gegensatz zum früheren Recht, jetzt ausschliesslich den Patriarchen zustand². Wenn man bislang auch keine ausdrücklichen Zeugnisse für ein früheres Vorkommen dieses Vorrechts in der byzantinischen Kirche aufgefunden hat, so glaube ich doch auf andere Weise die Untersuchung darüber weiterführen zu können. Dazu dienen uns vor allem die liturgischen Bücher der byzantinischen Kirche, die Euchologien.

Das älteste erhaltene Euchologion ist das sogenannte Euchologium Barberinum S. Marci, jetzt bezeichnet als Cod. Barberinianus graecus 336, aus dem Ende des VIII. oder Anfang des IX. Jahrhunderts. Nach dem in diesem Euchologion enthaltenen Ritus wird die Chrysamweihe vom Bischof vollzogen: freilich kann man daraus bei dem Konservatismus liturgischer For-

¹ *Collectio Lacensis*, t. II, coll. 446/447.

² *loc. cit.*, S. 2—3.

mulare, nicht mit Sicherheit schliessen, dass dies zur Zeit der Zusammenstellung des Euchologions noch tatsächlich der Fall war¹. Es fehlen aber auch Anhaltspunkte für die Annahme des Gegenteils.

Mit den nachfolgenden Euchologien verändert sich bereits das Bild. Die reichhaltigste Beschreibung der im Orient aufbewahrten Euchologien haben wir bei A. A. Dmitrievskij, dessen älteste Stücke bis zum X. und IX/X. Jahrhundert hinunterreichen². Zunächst ist sehr auffallend, dass von den zahlreichen hier beschriebenen Euchologien nur 2 den Ritus der Chrysamweihe bieten! Das verdient umso mehr beachtet zu werden, als andere bischöfliche Zeremonien viel häufiger vertreten sind, so der Kirchweihritus 19 mal, die Priesterweihe 18 mal usw. Schon dieser Umstand zeigt, dass die Chrysamweihe nicht zu den regelmässig vom Bischof vollzogenen Verrichtungen gehörte.

Mehr Licht erhalten wir noch durch die Betrachtung der beiden Euchologien, die den Ritus enthalten. Die erste Handschrift ist der cod. Sinait. n. 959 aus dem XI. Jahrhundert. Dieser enthält fol. 120 die „Εὐχή ἡγου ποιήσας μύρου, γινομένη τῇ ἀγίᾳ πέμπτῃ ὑπὸ μόνου ἐπισκόπου“³. Der Text ist der gleiche wie im Euchologium Barberinum S. Marci. Wenn Rubrik und Text, wie schon gesagt, hier auch nur auf den Bischof hinweisen, so ist doch unsere Handschrift oder ihre Vorlage in dem Teil, der uns angeht, offenbar für eine Patriarchalkapelle bestimmt gewesen, wie die Betrachtung der anschliessenden Riten zeigt. Fol. 113 enthält die Katechese, die der Patriarch am Karfreitag den Taufkandidaten zu halten pflegte; fol. 120 bringt unseren Ritus, fol. 122 das Gebet für die Weihe des Hegumenos, fol. 123 das Gebet für die Bischofsweihe, beide in derselben Form wie das Euch. Barber., das in beiden Riten den Patriarchen auftreten lässt. Fol. 126 folgt das Gebet bei Erhebung zum Basileus, ein Ritus, der natürlich nur dem Patriarchen von Konstantinopel zustand. Damit ist wohl sicher, dass wir ein für die Patriarchalfunktionen geschriebenes Euchologium vor uns haben.

Ähnliches kann man von der zweiten Handschrift behaupten. Es handelt sich dabei um den Rotulus nr. 163 des Xeno-

¹ Goar, 2 ed., S. 503.

² Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока, т. II, Еὐχολόγια, Kiev 1901.

³ S. 59.

phonklosters auf dem Athos aus dem XIV. Jahrhundert. Auch dieser ist für den Patriarchen geschrieben, wie die wiederholten Hinweise auf den ἀρχιεπίσκοπος — ἀρχιεπίσκοπος ist in diesen Handschriften meist gleichbedeutend mit Patriarch — beweisen. Insbesondere gilt das vom Ritus der Chrysamweihe, der mit dem im Euchologium Cryptoferratense Bessarionis enthaltenen übereinstimmt¹. Hier ist ausdrücklich von den Zeremonien des Patriarchen die Rede.

Neben den von Dmitrievskij beschriebenen Handschriften kommen für uns noch zwei alte von Goar benutzte Euchologien in Frage, die den Ritus der Chrysamweihe enthalten. Das von Goar so benannte Euchologium Cryptoferratense Bessarionis stammt nach A. Rocchi aus der Zeit der Komnenen², Ende des XI. oder XII. Jahrhundert, nach A. Strittmatter eher aus dem XII. oder XIII. Jahrhundert³. Nach seinem Inhalt ist es offensichtlich für die Patriarchalkapelle geschrieben; Goar nennt es deshalb auch „Euchologium patriarchale“⁴.

Während es sich bei allen bis jetzt besprochenen Euchologien — mit Ausnahme des Euchologium Barber. S. Marci — ergab, dass sie der Patriarchenkapelle dienten, scheint eine Ausnahme zu machen die von Goar an dritter Stelle aufgeführte Handschrift, die er als Euchologium Allatianum bezeichnet, weil sie Eigentum des Leo Allatius war. Hier spricht der Ritus der Chrysamweihe immer vom Bischof (ἀρχιερεύς)⁵. Goar setzte diese Handschrift in die zweite Hälfte des XIII. Jahrhunderts und glaubte, dass sie eigenhändig oder im Auftrag für den cypri-schen Erzbischof Germanos geschrieben sei. Er stützt sich dabei darauf, dass sie fast nur die bischöflichen liturgischen Verrichtungen enthält, dass die päpstlichen Dokumente, die in die Handschrift aufgenommen worden sind, den Namen des Germanos tragen, dass sie die Akten der unter ihm abgehaltenen Provinzialsynode bietet usw.⁶. Wenn auch G. Mercati nach Angabe

¹ S. 362. Cf. Goar, S. 503.

² *Codices Cryptenses*, Tusculani 1883, S. 244.

³ A. Strittmatter, *The „Barberinum S. Marci“ of Jacques Goar*. Ephemerides Liturgicae, t. 47, 1933, S. 330, Anm. 4.

⁴ J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, 2 ed., Venetiis 1730, prooem. Die Chrysamweihe s. S. 504.

⁵ Goar, S. 504 f.

⁶ Prooem.

Strittmatters festgestellt hat, dass die Handschrift nicht in das XIII, sondern in das XVI Jahrhundert gehört¹, so folgt daraus nur, dass es sich in ihr um eine Abschrift eines älteren Euchologiums handelt, für das die Folgerungen Goars zu Recht bestehen. Für unsere Frage bleibt das gleich. Erinnert man sich dann daran, dass Cypern seit dem V. Jahrhundert eine autokephale Kirche besass, dass der Metropolit in vielem die Rechte eines Patriarchen hatte, dazu dass Innozenz IV gerade zu dieser Zeit (1254) der Kirche Cyperns in der Dekretale „Sub catholicae“ den alten Brauch bestätigt hatte, wonach der Erzbischof zusammen mit seinen Bischöfen das Chrysam weihte, so wird man in dieser Handschrift keine Schwierigkeit, sondern einen neuen Beweis für das finden, was schon die Prüfung der andern Euchologien ergeben hatte.

Das Ergebnis ist also, dass unter der grossen Anzahl in Betracht gezogener Handschriften seit Ende des IX Jahrhunderts nur jene die Chrysamweihe enthalten, welche für den Patriarchen oder den Vorsteher einer autokephalen Kirche bestimmt waren. Nimmt man hinzu, dass die liturgischen Bücher eher eine Beharrungsneigung zeigen, so darf man wohl ohne zu grosse Kühnheit schliessen, dass wenigstens vom IX Jahrhundert ab die Chrysamweihe im allgemeinen nur noch von den Patriarchen oder Vorstehern selbstständiger Kirchen vollzogen wurde.

Eine Bestätigung dieses Ergebnisses kann man in der gleichlaufenden Entwicklung finden, die sich in der armenischen Kirche zeigt. Hier hatte das Konzil von Dvin (719) bestimmt, dass der Patriarch und jeder Bischof das Myron einmal jährlich am Gründonnerstag weihen, die Priester es aus ihrer Hand empfangen sollten². Aber bereits das Konzil von Partav (771) verbietet den Bischöfen diese Weihe vorzunehmen und verlangt von ihnen, dass sie das Chrysam jedes Jahr, nach den Vorschriften der Väter, vom Katholikos entgegennehmen³. Noch bedeutend höher hinauf würde der 4. Kanon des hl. Makarios von Jerusalem (313—334) führen, wenn er authentisch wäre. Er schreibt vor, dass das Chrysam vom Erzbischof geweiht werde; nur im Fall der Not sollen es, mit Erlaubnis des Erzbischofs,

¹ *Loc. cit.*, S. 330, Anm. 4.

² *Codificazione Canonica orientale. Fonti*, t. VII, Romae 1932, S. 135, n. 140.

³ *Ibid.*, n. 141.

zwei oder drei Bischöfe unter Assistenz von Diakonen weihen dürfen¹. Obschon P. Hatzuni für die Echtheit des Briefes des Makarios eingetreten ist², ist es klar, dass der angeführte Kanon nicht aus dem Anfang des IV Jahrhunderts stammen kann. Jedenfalls bestand er aber bereits geraume Zeit vor dem XI Jahrhundert. Man wird vermuten dürfen, dass die in gleicher Richtung verlaufende Entwicklung in der byzantinischen und der armenischen Kirche nicht zusammenhangslos und unabhängig verlaufen ist. Es liegt dabei näher anzunehmen, dass die armenische Kirche von der byzantinischen beeinflusst worden ist, als umgekehrt. Anhaltspunkte haben wir aber dafür nicht.

Bei den Syrern hingegen haben die Bischöfe noch lange diese Funktion vollzogen. Die Schriftsteller Johannes von Dara (VIII—IX Jh.), Moses bar Kepha († 903), Dionysius bar Salibi († 1171), das Pontifikale Michaels des Grossen, Jakob bar Schakko († 1241) usw. sprechen ihnen das Recht zu³. Von Cyrus, Bischof von Edessa wird berichtet, dass er das Chrysam geweiht hat, von Johannes von Mardin († 1166) sogar, dass er es 13 Mal geweiht hat⁴. Aber wie Bar Hebraeus erzählt, als der Bischof Bar Kutela von Mar Mattei 1140 diese Weihe vornahm, wurde diese Handlung als Anmassung angesehen⁵ und der grosse syrische Schriftsteller selbst stellt in seinem Nomokanon die Norm auf, dass nicht die Bischöfe sondern nur der Patriarch, der Maphrian und die Metropolen das Myron weihen dürfen. Später ist die Weihe zum Vorrecht des Patriarchen geworden⁶. Auch bei den Kopten wurde sie, wenigstens am Ende des XIII Jhs. mit grosser Feierlichkeit vom Patriarchen vollzogen⁷.

Die Gründe, die dazu geführt haben, dass ausschliesslich den Patriarchen die Chrysamweihe zugesprochen wurde, liegen

¹ *Ibid.*, 139.

² *Idem*, t. VIII, Romae 1932, S. 148.

³ Für die Angaben, die die Syrer betreffen, bin ich grösstenteils Mgr. Paul Hindo verpflichtet, der in der oben erwähnten Sammlung den Band über die syrischen Rechtsquellen herausgeben wird. Ihm sei auch an dieser Stelle meine verbindlicher Dank ausgesprochen.

⁴ J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, t. I, S. 269; t. II, S. 225.

⁵ *Chronicon ecclesiasticum*, ed. Abbeloos—Lamy, t. III, S. 326.

⁶ Ed. A. Mai, *Vet. script. nova bibl.*, t. X, pars II, p. 16.

⁷ Cf. L. Villecourt O. S. B., *Un manuscrit arabe sur le saint chrême dans l'Eglise copte*, Revue d'histoire ecclésiastique, t. XVII, 1921, S. 501—514; t. XVIII, 1922, S. 5—19.

wohl einmal in der Feierlichkeit, die dieser Ritus allmählich annahm, sodann in der Kostbarkeit und Seltenheit der dabei verwendeten Mischung. Schon da *Euchologium Barberinum S. Marci* kennt zwölf verschiedene Bestandteile¹, aber das Streben ging dahin, immer mehr und immer kostbarere Spezereien dafür zu verwenden. Ein Echo davon findet sich sogar im Westen, wo eine dem Papst Fabian beigelegte, pseudo-isidorianische Dekretale sich gegen orientalisch-Bischöfe wendet, die nur immer im Abstand von einigen Jahren das Chrysam weihen und sich mit der Seltenheit der dazu erforderlichen Bestandteile entschuldigen². Dieses Zeugnis kann natürlich nicht für das III. Jahrhundert, wohl aber für das IX., die Zeit der Fälschung dienen.

Die Behandlung der späteren Geschichte der Chrysamweihe liegt ausserhalb des Rahmens dieser Mitteilung. Es ist bekannt, wie die ökumenischen Patriarchen den Anspruch erhoben haben und noch erheben, nicht nur für die von ihnen abhängigen, sondern auch die selbständig gewordenen Tochterkirchen das Myron zu weihen. Das Schicksal, das diese Forderungen im Lauf der Jahrhunderte gehabt haben, hat Msgr. Petit in dem schon öfters erwähnten Aufsatz in den *Echos d'Orient* unter Herbeiziehung aller einschlägigen Angaben geschildert.

¹ Goar, S. 509.

² P. L., t. 130, col. 153 ff.; P. Hinschius, *Decretales pseudo-isidorianae et capitula Angilramni*, Lipsiae 1863, S. 160.

Начало на тайни революционни комитети въ България

Отъ А. Цвѣтковъ

Много и различни въпроси, свързани съ българското революционно освободително движение и неговитѣ вдъхновени ръководители, постепенно и правилно се изясняватъ, благодарение усърдното издирване и проучване на запазенитѣ документи. Въ не малко важни и ценни научни приноси се даватъ обилни и разнообразни сведения за българското политическо движение вънъ отъ предѣлитѣ на страната ни презъ втората половина на миналия вѣкъ, както и за вътрешнитѣ тайни революционни комитети, свързани предимно съ апостолската дейность на Васила Левски. Но какво е състоянието на духоветѣ въ страната преди идването на Левски, когато дейцитѣ отъ вънъ правятъ решителни усилия да премахнатъ тежката чужда робия, каква готовность изявява народътъ ни, вънъ отъ борбитѣ за просвѣтни и черковни правдини, да подпомогне и улесни общитѣ жертвени стремежи за политическа независимостъ, ние все още не знаемъ, както трѣбва.

Напоследъкъ, въ връзка съ настойчиво поставения и грижливо разглежданъ въпросъ, кой отъ нашитѣ бележити дейци преди Освобождението пръвъ дава и правилно изяснява, пъкъ и осъществява идеята за самостоятелно политическо действие чрезъ тайни вътрешни организации, се отбеляза, между другото, че народътъ ни не е останалъ равнодушенъ къмъ пламения зовъ за решителна въоръжена борба и че се създаватъ тайни организации, началото на които трѣбва да се търси доста време преди идването на Левски въ България¹.

За да се създадатъ рано тия тайни организации въ България, е имало твърде благоприятни условия. Преди всичко, трѣбва

¹ Вж. Мих. Димитровъ, *Пътътъ на Василъ Левски*, въ сп. Отецъ Паисий, X, кн. 3, сс. 83—94; също и Ал. Бурмовъ, *В. Левски въ началната история на българския централенъ революционенъ комитетъ*, сп. Родина, I, кн. 1, сс. 137—158.

да отбележимъ, че презъ цѣлото турско робство въ срѣдитѣ на нашия народъ е билъ всѣкога живъ стремежътъ за свобода. И презъ най-тежкитѣ дни българитѣ сж намирали различни начини, за да изразятъ смѣло и явно това. Отъ тукъ черпятъ сили и упование неуморнитѣ дейци презъ различнитѣ времена, за да замрежатъ земята ни съ дейни бунтовни ядра. Освенъ това, за основаването на тия комитети допринася твърде много и организиранитѣ начинъ на работа, проявяванъ презъ предсвободителния периодъ въ всички области на живота. Общинското самоуправление, занаятчийскитѣ организации, подетата смѣла борба за черковна свобода, основанитѣ читалища, тайнитѣ общества, общитѣ грижи за училищата, за благоустройствата на селищата . . . — всичко това е подсказвало решително, че всѣко по-голъмо общополезно начинание би могло успѣшно да се осжществи, ако въ случая се действува съ задружни организирани сили и съ готовностъ за голѣми жертви. Не малко значение за създаването на тия организации има и дейността на хайдутитѣ, както и предаността и усърдието на тѣхнитѣ ятаци. Къмъ всичко това трѣбва да прибавимъ и особеното отношение на народа ни къмъ героичнитѣ подвизи на многото самоотвержени люде за защита на домъ и честъ, на вѣра и достоинство. Всѣкога храбростта е била почитана и възпѣвана срѣдъ народа като висша добродетель. А много често, при голѣмия упадѣкъ на турската държава въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, се е налагало на българския народъ да се самоотбранява. И това е разпалвало, поддържало и калявало неговия буденъ, борчески духъ.

При тия твърде важни предпоставки не е могълъ народътъ ни да остане безучастенъ зритель, когато се поде смѣло борбата за политическа свобода. Достатъчно бѣ да се даде поводъ, за да прибѣгнатъ не малко будни синове въ страната ни до тайна организирана работа за осжществяването на великата цель. Подкана за смѣли крайни действия даде Г. С. Раковски, родоначалникътъ на нашето политическо възраждане. Съ неговото име се свързва и началото на тайнитѣ комитети въ страната. Той пръвъ дойде, както е известно, до идеята за освобождението на България чрезъ всенародно въстание, като превърна хайдутството въ бунтовническо-четническо движение. За да се постигне върховната и многожелана цель — освобождението на България, той създава българска легия въ

Бѣлградъ, подпомогната и отъ сръбскитѣ ржководни сръди. На неговата покана за съдействие се отзоваватъ много българи доброволци отъ различни мѣста и за малко време въ легията се записватъ около 500 души. Подготовката върви трескаво. Довѣрени лица сноватъ по различни мѣста, събиратъ сръдства и подканятъ съотечественицитѣ си да бждатъ готови. Въ в. „Дунавски лебедъ“ се помѣстватъ дописки, отъ които личи, какво е настроението въ страната. Отъ колонитѣ на този вестникъ се отправятъ пламенни слова за смѣлата борба. Опредѣля се и датата на въстанието — месецъ юлий 1862 г.¹ Отъ всѣкъ пристигатъ радостни известия и подкани да не се изпуска благоприятния моментъ. Теофанъ Райновъ пише на Раковски отъ Виена: „Отъ днешното време по-удобно не може да бжде во вѣки“... Азъ ржкоплескамъ отъ далечъ на всичкити ония, които иматъ такива чувства, както Ви, понеже азъ съмъ готовъ да сторя всичкитѣ чудеса на свѣтътъ, кога сж касае за отечеството. На мене не е ничто невъзможно, защото азъ съмъ господаръ на волята си“...²

Стоянъ Д. Рѣповъ съобщава на Раковски отъ Браила: „Времето е добро и хж! Не трѣбва вече по-добро да ся чека, цървулки, цървулки . . .“³

Отъ Цариградъ пишатъ:

„Нѣма братко друго спасение освенъ . . . Тука младитѣ сж съгласни и ся надѣватъ на васъ. Вършети както знайте, да не се пропусне времето вече“⁴.

„Тукъ имаме на ржце 20 български момчета! (разумейте), кои ся полудѣли да додотъ при Вази . . .“⁵. Г. Вълковичъ известява на Раковски отъ Парижъ, че ще вземе участие въ легията и пише: „Наемамъ се да лѣча рани отъ пушки и саби, но това казувамъ ви, чи не само приимамъ сосъ голѣма радостъ, това е една честна служба, но и съ велико нетърпение чакамъ това толкозъ желано време, въ което сѣкои родолюбецъ ще да може да докаже до колко обича отечеството

¹ Д. Страшимировъ, *Комитетско десетилѣтие*. България хляда години, с. 808.

² 18. X. 1861, Арх. Н. Б., п. II А. 85 док. 7265.

³ 25. XI. 1861 г., Арх. Н. Б. п. II А. 85 док. 7291.

⁴ Цариградъ, 16. VIII, 1861 и док. 7243.

⁵ Б. Пеневъ, *Г. С. Раковски по случай петдесетгодишнината отъ смъртта му*, с. 92.

си; това благовремие отъ васъ го чакаме, отъ васъ, къмъ когото гледа сичкия ни народъ; отъ вашето умно и храбро поведение зависи будицето на милиятъ ни народъ. Време е вече народътъ ни да се покаже предъ европейскитъ народи, чи е достоенъ да добие народнитъ си правдини; мисля, че не ще има въ свѣтатъ другъ народъ по-глупавъ отъ нашиятъ, ако оставимъ да премини едно толкова добро благовремие, каквото е сегашното, безъ да се помжчимъ да добиемъ правдинитъ си“...¹.

Най-после Ст. Хр. Буйновъ отъ Цариградъ пише на Раковски: „Народъ е готовъ да жъртвува и имотъ и животъ само да ся освободи отъ този мръсни караказанъ и . . . черная сждбж ми дръпа перото. Ахъ, г-не, макаръ че сждбж ви е отдалечила далечъ отъ насъ, нъ народъ ви нивга не забрая. Всѣки българинъ, живѣящъ въ Ц-градъ съ въздишка дума всѣки день . . . Ахъ!!! Раковски де си! де си! да . . . тачи разумъ-вайте духътъ на тукашнитъ“².

Всичко това радва и обнадеждава Раковски. Той работи неуморно. Надеждата му е и въ будната българска младежъ. Той пише на Йосифъ Г. Дайноловъ въ Цариградъ презъ май 1861 г. между другото: . . . „И още не е ли по-сладка отъ всички тия една юнашка смъртъ? Смысле хубаво, братя, и решете вие сами. Азъ съмъ готовъ да ви преведж, когито ми явите и още да ви издействувамъ и нѣкои си срѣдства.

Това мое призованье ся относи на ония младежи, въ жили коихъ тече благородна българска кръвъ и пазятъ да я пролѣятъ за България...

Времена сж твърде важни и ако ги и сега пропустимъ, трудно щемъ ги постигна“³.

И наистина, младитъ оправдаватъ неговитъ очаквания. Изъ тѣхнитъ срѣди излиза почина за основаване на тайни организации въ България. Между младитъ и Раковски се завързва оживена преписка, часть отъ която даваме по-долу.

Стоянъ Хр. Буйновъ пръвъ споменава въ едно писмо до Раковски за необходимостта да се основатъ такива комитети и го моли да каже мнението си по този въпросъ. Той пише :

¹ Арх. Н. Б. 27. XII. 1861, п. II А. 85 док. 7299.

² Б. Пеневъ, *п. с.*, с. 89.

³ М. Арнаудовъ, *Съчинения на Г. С. Раковски*, с. 845.

„Азъ ще се огранича само на долнитѣ нѣколко редове, за които Ви моля да дадете мнението си. Много пѣти сме се събирали, балканскитѣ младежи, и сме решавали да се състави едно сборче отъ десетина млади (не смѣя да го нарече комитетъ, че не зная ще ли се удовлетвори тази дума, която голѣмо значение има, а ние, българитѣ, много приказваме, а малко връшимъ) да действуватъ по вънъ и изъ България, ако не другояче, а то бари съ писма, за да ся разпалва народа да ся приготви за всѣкъ случай!

Затова, г-не, моля Ви и народна длѣжностъ Ви го изисква да пригледате това наше мнение и ако го одобрите, направете едно писмо до Балкапанци млади, га ги понаставете и подканете това да ся положи въ действие, защо азъ мисля, че обстоятелствата изискватъ да има такъвъ комитетъ български, който да работи тайно за полза бедному ни народу“¹. Изглежда, че Раковски е насърчилъ младитѣ въ Цариградъ и тѣ се отдаватъ на неуморна работа, като го държатъ въ течение за всичко, що става въ България. Тѣ му съобщаватъ редовно, какъ работятъ, какъ се посрѣщатъ неговитѣ писма и колко нетърпеливи сѣ посветенитѣ въ Цариградъ. „Млади тукъ юнаци, кои поздравлявате, чакатъ онова время, кое не следъ много ще дойде и всички съ очи гледатъ Вашия заповѣдъ...“².

„Писмата, кои приемаме отъ вънъ, твърде радостни известия ни даватъ за святоє предприятие! Само свирепа зима да ся измине, та чи тогава щемъ видя, кой на кжде е. Азъ съмъ увѣренъ, че рѣдко ще срещнишъ българинъ да не мечтає за . . . и тѣ нѣкои си черни ржжи, но и безъ тѣхъ бива и безъ пѣтли съмнува, дума пословицата.“³

Освенъ това, изтъква се и голѣмата радостъ, съ която се следи в. „Дунавски лебедъ“, който поддържа силно духа на буднитѣ българи. „Чудно бѣше тази 7-ца, като дойде Лебеда... Г-нъ Добровски като го четеше, хвърчеше до тавана“⁴ . . .

„Въ последний Ви листъ „Изгледъ на Вѣстокъ“ голѣмо впечатление причини българимъ и съ възхищение ся чете и всички съгласни викатъ да ся затвори листото религиозному

¹ 9. VIII. 1861 г., Цариградъ, Арх. Н. Б. док. 7242.

² Ст. Балкански до Раковски, 4. X. 1861 г., Арх. Н. Б. док. 7274.

³ Ст. Хр. Буйновъ до Раковски 25. X. 1861 г., Арх. Н. Б. док. 7269.

⁴ Ст. Балкански до Г. С. Раковски, Цариградъ, 19. VIII. 1861 г. Арх. Н. Б. II 84 док. 7232.

въпросу, та да ся обърне другото листо политически въпросъ! Брате! Не може вече да ся тръпи поганско иго — отъ день на день по-зле отива, всѣки день убийства въ милое ни отечество България. Ахъ!!! До кога ли! Какво ли чакаме още! Тежко ни, ако ся надѣмъ на европейскихъ силъ. Българскій народъ е много силенъ, храбъръ и постояненъ, но кой ще стане български Гарибалди? Всѣки казва надежда е на дядо Раковски, сега между народа, стари и млади, не може чловѣкъ да чуе друго освенъ, до пролѣтъ, ако дипломатическое перо не реши въпроса ни въ наша полза, бедевая ще почне, дай Боже. Но дали ще устоимъ на думата си! Съмнявамъ ся, защо наший народъ въ много случай ся е показаль, че твърде скоро ся разпали и скоро умеква, та страшно е и сега да ся не случи сжщото, т. е. да ся не угаси разпаленое народно чувство. Затова добре би било, ако навещавате въ вестника по нѣколко думици, особено за постоянство и куражъ, та давно ся удържи народа въ сжщо положение, както е сега. Може би и повече да ся разпали до подиръ 6—7 месеца, та че до тогава не олуръ не олмазъ. Дано въ сръбская скупщина ся спомене нѣщичко за наший бедний народъ!

Но срѣдъ българитѣ въ Цариградъ се създава и известно оппозиционно течение и Ст. Хр. Буйновъ бърза да уведоми Раковски, като отбелязва и какви сж тѣхнитѣ намѣрения. Но „отчяхме ли сж, не! не! Вѣрвай, че повече ся разярихме и имъ казахме, че и безъ пѣтли съмнува. И си вържемъ работата споредъ наставленията Ви. Отъ Сливенъ, София, Търново, Шуменъ известията сж добри за нашата търговия!.. Само чакаме опредѣленото време. Ние, гореказанитѣ 5—6 души, хванахме да стѣгаме каишитѣ и не подиръ много ще гледаме, че единъ по единъ да извѣтрѣмъ, кой за кждето ся опредѣли. За Цариградъ мисля да остана азъ да бжда комисионинъ на новосъставляющата ся балканска кжща“².

Дейцитѣ отъ Цариградъ, изглежда, сж основали вече сборче и дейно работятъ. Тѣ сж въ връзка съ много селища въ страната, на които даватъ нареждания и отъ които получаватъ известия, като отъ своя страна своевременно уведомяватъ Раковски за всичко, що се върши.

¹ Ст. Хр. Буйновъ до Г. С. Раковски, Цариградъ, 9. VIII. 1861 г. Арх. Н. Б. док. 7242.

² 8. XI. 1861 г., Цариградъ, Арх. Н. Б., док. 7282.

„Днесъ изпратихме 2-ма Сливенчята за отечество имъ, като ги снабдихме съ да разпространяватъ тайно свято е предприятие. Момчетата сж достойни и вѣрваме, че ще принасятъ полза . . . Отъ хамбарятъ има много души храбри. Ние мислиме, какъ да ся извлѣчатъ отъ тука. За сега нѣмаме никакво срѣдство. И освенъ това зимно време презъ дни да додаты на границата, какво ще правятъ безъ срѣдства, но решили ся на марта . . .“¹.

Въ друго писмо сжщиятъ съ особени знаци съобщава на Раковски: „Отъ Пловдивъ Шуменъ известаята сж +, а само липсва: въ Търново повечето ся У добри челоѣци и цѣлуватъ светата ржка Григорова“². Ст. Хр. Буйновъ бърза сжщо да уведоми Раковски, като пише: „Пжтници, кои дохождатъ отъ Бѣлгария, приказватъ, че народа тѣрде е разположенъ, но що да ся стори, когато свирепа зима приближава. Ахъ! дали щемъ пропусна и това благовремие! . . .“³.

Работили доста време „словомъ“, хората отъ „обществото“ решаватъ да действуватъ и „дѣломъ“, колкото повече приближава опредѣленото време. Ст. Хр. Буйновъ съобщава на Раковски: „Днесъ, безъ да заобикалямъ на широко, ще Ви кажа, че вчера изпратихме г-на Балкан. за Одеса, като му дадохме и едно писмо, подписано отъ 6 члена на обществото ни. Освенъ това и стари Х. П. Т. му даде едно писмо, съ което го препорѣчва Тошковичу за честността. И така надѣмъ се съ Вашето и тия писма давно откъснатъ нѣщо, а отъ тамъ (като ся мае 4—5 дни) ще отиде споредъ заповѣдта . . . въ Ибраила и после въ Бесарабия . . . Азъ пѣкъ подиръ 15 дни съ Божия воля ще мина презъ Сливенъ, Казанлъкъ, Калоферъ, Пловдивъ, Пазарджикъ, София и подиръ нѣколко дни ще съмъ при Вази. А други ще минатъ презъ Варна, Шуменъ, Търново, Рухчукъ и пр. Съ една дума работата ся почна дѣломъ, а не само словомъ, та чи каквото Богъ даде! Отъ Сливенъ ми пишатъ, че всичко сж наредили и чакатъ само да мина отъ тамъ, за да ся известя по точно . . . Всѣки е зарязалъ религиозни въпросъ и е съгласенъ на решението Ви. Това Ви го казвамъ искрено. Даже и старитѣ съ четири очи гледатъ такова нѣщо!..

¹ Ст. Балкански до Раковски, Цариградъ, 18. X. 1861 г. Арх. Н. Б. док. 7267.

² 25. X. 1861 г. Цариградъ. Арх. Н. Б. док. 7268.

³ 6. XI. 1861 г. Цариградъ. Арх. Н. Б. док. 7247.

И съ уста твърде много обещаващ и добри надежди на съ да-
ватъ, но времето ще покаже сичко! . . .¹

Най-после и Ст. Хр. Буйновъ тръгва да обхожда страната,
като известява на Раковски: . . . „Приятелътъ Балкан(ски) отиде
за опредѣленото мѣсто, отъ гдѣ приехъ писмо, че престигналъ
живо и здраво и добри надежди ималъ . . . Така и азъ идущата
7/ца ще тръгна и ще мина презъ София, за да приготвя сирене! . . .
Защото тамъ имамъ добри надежди. Затова престанете вече
отъ да ни пишете, че писмата Ви не ще ни сварватъ“² . . .

Ст. Балкански близо следъ месецъ се обажда на Раков-
ски отъ Браила и му съобщава, какво е направилъ въ Одеса,
Кубей, Болградъ, Галацъ и Браила, като между другото го моли
да извести на довѣренитѣ лица „плана“ за въоръжената борба.
Той пише: „Бай Раковски! Хората сж любопитни да узнаятъ
главниятъ рядъ (планъ) и първо начало покупки де ще е“³ . . .
За сжществуването на тия тайни комитети говори и самъ Ра-
ковски въ изработения къмъ края на 1861 г. „Планъ за осво-
бождението на България“. Тамъ той пише: „Народний духъ на
всѣкъде е приготвенъ за въстание противъ турковъ. На това
ся одавна работило, а особито тая последна годинъ. При-
готовление сж е състояло въ томъ всѣки да си купува
оръжие, барутъ и куршумъ до колко му е било възможно.
Освенъ една часть въ Видинско окръжие, що нѣматъ
всички оръжие, въ остали окръжия почти на пжтъ единъ
иматъ, а по нѣкои си мѣста и сички. Тия окръжия край Ду-
нава сж следния: Свищовъ, Рухчукъ, Силистра, Тулча и Варна,
на Черно море. А по вжтрешность: Враца, Севлиево, Ловчъ,
Троянъ, Габрово, Търново, Шуменъ, Разградъ. Тия мѣста сж
отъ тая стрѣна Балкана. А отъ друга странъ Балкана сж,
кату ся започни отъ Черно море отъ Анхиаля и Бургасъ се
покрай Стара-планина следни главни градища: Айтось, Карно-
батъ, Ямболъ, Сливенъ, Казанлъкъ, Шипка, Габрово, Калюферъ,
Карлово, Сопутъ, Копривщица, Клисурса, Самоковъ, София и
прочее. Въ Тракия же Филипополь, Стара и Нова Загора, Чир-
панъ, и прочее, кои съставятъ близо до 500 села български.
По главнитѣ тия градове ся сж съставили тайни комитети,
кои разпро(стра)нѣватъ между народу за това въстание, чи на

¹ 15. XI. 1861 г. Цариградъ, Арх. Н. Б. док. 7067.

² 22. XI. 1861 г. Цариградъ, Арх. Н. Б. док. 7294.

³ 15. XII. 1861 г. Браила, Арх. Н. Б. док. 7304.

пролѣтъ ще стане непременно и сички чекатъ първи сигналъ да имъ ся даде¹.

Отъ всички тия данни може да се заключи, че въ връзка съ дѣлото на Раковски не сж се събирали само срѣдства и доброволци, но сж били основани презъ 1861 г. и тайни комитети въ България, първитѣ комитети, които работятъ за освобождението на страната отъ чуждо робство, въ връзка съ подетата революционна дейность на Г. С. Раковски, който е вдъхновявалъ преданнитѣ дейци. Но бележитиятъ политически деецъ е разчиталъ най-вече на бунтовническитѣ чети и на чуждата помощъ. По-късно вече, идеологъ на смѣлия начинъ на борба чрезъ тайни комитети става легендарниятъ апостолъ на всенародната революция В. Левски.

¹ М. Арnaudовъ, *Съчинения на Г. С. Раковски*, с. 669.

Укрепления на първата българска държава въ северна Добруджа край Дунава и Черноморския бръгъ

Отъ Карелъ Шкорпилъ

Настоящата ми статия е продължение на статията „Пограниченъ български окопъ между р. Дунавъ и Черно море“ въ Сборника въ честь на Василь Н. Златарски (1925). — Образоването на първата българска държава въ Балканския полуостровъ не е станало изведнажъ, но постепенно, на етапи. Движението на Испериха презъ рѣкитѣ Днѣпъръ и Днестъръ къмъ най-долното течение на Дунава се почва въ срѣдата на VII вѣкъ сл. Хр. Исперихъ, като е стигналъ до Дунава, е заселъ най-напредъ лѣвия му бръгъ — това е първиятъ етапъ. Отъ това време произлиза северниятъ пограниченъ окопъ между рѣкитѣ Днѣпъръ и лѣвия Дунавски притокъ Прутъ и продължението му до р. Серетъ; дали е ималъ и връзка съ окопа, който е означенъ на картата на Гр. Точилеско (La Dacie romaine) съ „Limes Alutanus“, не е сигурно, но е възможно.

Окопътъ се почва на р. Днестъръ, до устието на дѣсния ѝ притокъ р. Ботна, до с. Chircasli, на югъ отъ гр. Бендеръ. Интересно е разклонението на окопа, каквото срѣщаме и при други погранични прабългарски окопи (до гр. Кюстенджа, южно-българскиятъ окопъ Еркесия, западно-българскиятъ Хейредински окопъ). Окопътъ върви на западъ до р. Прутъ, до с. Леово и по на северъ край рѣката и минава р. Прутъ до с. Stămbleșt и продължава до р. Серетъ до с. Pâncești.

Отбранителната линия на окопа (доколкото е запазенъ до р. Прутъ) е обърната къмъ северъ. Първата българска държава на лѣвия бръгъ по Дунава е завземала пространството: крайморския бръгъ между устията на рр. Дунавъ и Днестъръ, пространството на порѣчиата на рѣкитѣ, които се вливатъ въ крайдунавскитѣ и крайморски езера, между рѣкитѣ Днестъръ и Прутъ, долния жгълъ между рр. Прутъ и Серетъ и, вѣроятно, порѣчиата на всичкитѣ дунавски лѣви притоци

между устието на р. Серетъ и окопа *Limes Alutanus*. До гр. Галацъ, между рр. Прутъ, Серетъ и Дунавъ, е билъ първиятъ станъ на прабългаритѣ.

Исперихъ е миналъ на дѣсния брѣгъ на Дунава, вѣроятно, на две мѣста, които сж били използвани при преминането още въ старо време и то отъ Галацкия станъ къмъ Гарванския буджакъ и край развалинитѣ на римската станция *Noviodunum* до гр. Исакча, и е заелъ най-северната частъ на Добруджа до окопитѣ между р. Дунавъ (до Черна Вода) и Черно море (гр. Кюстенджа). Това е вториятъ етапъ на българската държава, съ който държавата забира вече и малка частъ отъ Балканския полуостровъ въ най-североизточната му частъ въ северния жгълъ на Добруджа. Новата южна граница на държавата представлява южния отъ тритѣ окопи между Дунава и Черно море, нареченъ Кючукъ-черме — малката преграда, която описахъ въ статията „Пограниченъ български окопъ между р. Дунавъ и Черно море“ въ Сборника въ честъ на Василь Н. Златарски (с. 543—553). Центъръ на държавата е станалъ новиятъ станъ на Испериха „Огълъ“ до с. Николицель, описанъ въ „Старобългарски паметници въ Добруджа“ (1917 г.) — въ Сборника Добруджа, издание на Съюза на българскитѣ учени, писатели и художници (с. 191—237). Северната граница на държавата е останала същата. Третиятъ етапъ е разширението на държавата до Балкана, следъ победата на Испериха върху императора Константина Погоната, отстъпено съ договоръ отъ 679 г., подъ име „Βουλγαρία“ (България). Южната граница е означена съ балканскитѣ окопи. Относно пограничитѣ прабългарски окопи остава неразрешенъ въпросътъ за двата бесарабски окопи, като северна граница на държавата на лѣвия брѣгъ на Дунава. Южниятъ бесарабски окопъ се почва, споредъ картата на Точилеско, отъ езерото при устието на р. Днестъръ и върви паралелно съ морския брѣгъ до горния край на езерото Кундукъ (с. Ескиполосъ); отъ последното езеро върви къмъ западъ въ една изкривена линия, край севернитѣ крайща на крайдунавскитѣ езера, между устието на Дунава (северния каналъ) и р. Прутъ до с. Вадулуй Исакъ.

До последното село минава р. Прутъ, препрѣчва жгъла между рѣкитѣ Прутъ и Серетъ съ северозападно направление до с. Посана, гдето, вѣроятно, е минавала р. Серетъ, и има връзка съ *Limes Alutanus*, както северниятъ бесарабски окопъ. Да сж

строени двата погранични бесарабски окопи въ едно и сжщо време, нѣма смисълъ. Като имаме предвидъ, че южниятъ бесарабски окопъ е снабденъ съ берма, както е и абобскиятъ, можемъ да заключимъ, че той е по-новъ отъ северния и е построенъ следъ като прабългаритѣ завзели новитѣ части отъ полуострова до Балкана, когато е билъ построенъ новиятъ станъ до Абоба и когато стѣснили държавата си на лѣвия брѣгъ на Дунава и е било достатъчно за пазене северната граница съ редъ буджаци между езерото и рѣкитѣ Днестъръ и Прутъ.

Първитѣ грижи на прабългаритѣ, когато сж дошли къмъ долния Дунавъ, сж били: да заградятъ заетата отъ тѣхъ територия и да построятъ нови укрепления за пазене на държавата, които не сж имали винаги за целъ самата граница, но стратегически и политически важни пунктове въ държавата. Пограничните окопи сж имали повече политическо, отколкото стратегическо значение; съ тия окопи прабългаритѣ право показватъ, че ограденитѣ съ окопи територии тѣ считатъ за свои собствени и въ тѣхъ не сж признавали никаква друга власт¹. За това край пограничните окопи не срѣщаме, съ незначителни изключения, крепости. Укрепленията за пазене на държавата сж окопни, или заетитѣ по-стари каменни крепости, допълнени съ окопни български нови постройки. Отъ Исперихово време обръщатъ внимание главно два вида укрепления. Първитѣ принадлежатъ на първата му държава въ Добруджа и сж построени край Дунава и край морето на северъ или близо до Испериховия окопъ между с. Кокорлени и Кюстенджа въ видъ на малки станове. Другитѣ принадлежатъ вече на разширената Исперихова държава до Балкана и сж били построени въ видъ на окопи, съ задача да предпазватъ държавата отъ византийскитѣ нападения откъмъ морето и да действуватъ противъ византийскитѣ десанти.

Укрепленията отъ първата българска държава се намиратъ край Дунава и то отъ Гарванския буджакъ къмъ югъ. Подобни укрепления край Дунава отъ галацкия дунавски завои до устието на Дунава не се намиратъ, види се затова, че тази частъ е била почти непроходима, особено въ дунавската дельта, и пазена отъ ханския станъ до с. Николицелъ-Онгълъ, а на лѣвия брѣгъ съ галацкия лагеръ и съ редъ буджаци отъ

¹ В. Н. Златарски, *История на бѣлг. държава*, I, 1, София 1918, с. 137.

течението на Дунава до бесарабскитѣ погранични окопи. До върха на Гарванския буджакъ, срещу галицкия лагеръ, е имало силна крайдунавска крепостъ—Диногечия още отъ римско време, по-сетне известна подъ името Турисъ, която Юстинианъ I предлагалъ на славянитѣ Анти да я завзематъ и заселятъ съ условие да сключатъ съюзъ съ империята противъ хунно-кутригуритѣ¹.

1. Лагери край Дунава отъ развалинитѣ на града Диногечия (Bisericuta) къмъ югъ

1. Василь Парванъ (Cetatea Ulmetum, Analele A. R., Томъ XXXIV) забелязва на северъ отъ с. Жижилъ до юго-източния жгълъ на езерото Гарванъ развалини „Ghizmea“, вѣроятно едно отъ прабългарскитѣ окопни укрепления.

2. На изтокъ отъ с. Иглица (Iglița), между старата крепостъ (Troesmis) и южния върхъ на скалния върхъ „Лошъ-камъкъ“ (Piatra Rioasa), почти до най-тѣсното мѣсто между Лошъ-камъкъ и Дунава се изпрѣчва единъ окопъ нареченъ „Гермето“ (Valul lui Traian). Западната частъ на окопа е почти напълно унищоженъ и напълно се изгубва по склона на „Лошъ-камъкъ“. Въ западната половина се намира низъкъ насипъ съ ок. 25 м. широка основа; 100 кр. на югъ отъ този насипъ се намира втори насипъ съ сѣщата ширина на основата и отъ южната му страна ровъ съ ширина ок. 12 м. Въ източната половина изчезва северниятъ насипъ; южниятъ е до 2 м. високъ и ровътъ е значително разширенъ, вѣроятно чрезъ измиване. На мѣста личи и берма между насипа и рова, до 6 м. широка. Върху насипа, на мѣста, има разхвърляни камъни, но дали е имало и стена върху короната на южния насипъ, не може да се опредѣли. Какво значение е ималъ окопа, е неизвестно. Неговата отбранителна линия е обърната къмъ югъ. Предполагамъ, че тукъ е билъ единъ отъ укрепенитѣ крайдунавски лагери. Лагерътъ е завземалъ пространство естествено ограничено и запазено: на югозападъ съ Дунавския каналъ (Dinǎlea veche) Стария Дунавъ до завоя му; на югоизтокъ до с. Иглица, до развалинитѣ на главната крепостъ на гр. Troesmis (Cet. Iglița), на северозападъ езерото Иглица, на северъ една отцепена вършина (кота 91) на Лошъ-камъкъ и на северъ подъ нея блатистата долина на долното течение на р. Калисти,

¹ Златарски, *История*, I, 1, сс. 56—137.

а на изтокъ скалниятъ връхъ „Лошъ камъкъ“ съ две вършини. Само югоизточната страна 2·3 км. е отворена и пазена изкуствено съ крепостта Кале Иглица и съ окопъ. Лагерътъ завзема, следователно, едно пространство отъ ок. 3·5 кв. км. Могилитъ, които сж разпръснати въ лагера и на югъ отъ окопа сж отъ по-старо време. Лагерътъ пази отъ южната страна цълото Мачинско поле, което се простира между езерата Иглица и Каркалиулъ на дъсния бръгъ на Стария Дунавъ и стръмнитъ склонове на Гречиска и Мачинска (Dealurile Pri-sorapului) планини. Водопроводътъ на гр. Troesmis е служилъ и за лагера.

3. Лагерътъ до с. Печеняга. Надъ лъвия бръгъ на Ай-орманската долина (V. Ai Ormanului) се протака гребенъ Куюнъ Гюрмезъ (Dealul Ghiun Ghiurmez) къмъ северозападъ до седловината, по която е минавалъ римскиятъ крайдунавски пътъ отъ станцията Beroe до Troesmis, презъ малката станция до с. Сатуново (Satul Noi). На западъ отъ седловината се издига самостоятелна планинска група до с. Печеняга, която се вдава между крайдунавскитъ блата. Балтина (Balta Baltina) и Печеняжкото блато Сатулуй, като се допиратъ до бръга на Дунава. Най-високата точка на групата е могилата Казаче (Cazaailui, кота 138). На северозападния склонъ на групата е разположено с. Печеняга, което чрезъ долинката въ планинската група — Вале Татаре е отдѣлено на изтокъ отъ бившата махала Татарска Печеняга. Най-високата частъ на планинската група, около могилата Казаче и западнитъ ѝ склонове сж служели за окоповъ лагеръ. Окопътъ едва личи надъ склоноветъ къмъ Дунава, извива до южния край надъ долината Балтина и се изкачва по източнитъ склонове къмъ могилата Казаче, която остава въ лагера и отъ тамъ слиза къмъ долината Татаре. Югозападниятъ жгълъ на възвишението не е билъ заграденъ съ окопъ; въ този жгълъ, надъ Дунава, се намиратъ почти напълно изтрити развалини на малка крепостъ съ квадратна форма, съ страна 50 кр., съ жглови кули. Отъ окопа на лагера е запазенъ само ровъ, около 18 м. широкъ; насипътъ личи само на нѣколко мѣста. Въ северозападния жгълъ на лагера, надъ с. Печеняга, при постройката на ледница сж били изкопани основи на старъ зидъ отъ прости мѣстни камъни и бѣлъ хоросанъ и намѣрени камъни съ кръстове. Около могилата Казаче сж разпръснати нѣколко изкуствени могили.

4. „Храдокъ“ до с. Гиздаръ (Ghisdarescii). На югоизтокъ отъ с. Гиздаръ (Гиздарещи) се намира изкуствена могила Чикирдже (Cichirgeana) съ кота 87. На западъ отъ могилата, на склона отчасти къмъ Дунава, и отчасти къмъ канала Верига, между два сухи дола, отъ които единиятъ се пада къмъ Дунава, а другиятъ — къмъ канала, се намиратъ остатъци на окопова крепостъ-лагерь, известна подъ името „Храдокъ“. Окопътъ е въ видъ на една джга съ изкривена периферия, на която джга центърътъ е почти надъ устието на канала Верига въ Дунава (диаметъръ ок. 0.8 км.). Окопътъ е построенъ край двата сухи дола, които ограничаватъ окоповата крепостъ и почти въ срѣдата си върху платото между доловетъ. Теренътъ на лагера е наклоненъ къмъ Дунава, гдето се спуска скалисто съ каменоломи, а къмъ канала Верига пада стръмно съ глинести спускове. Теренътъ е разцепенъ съ единъ кжсъ долъ, който се спуска къмъ устието на канала Верига. Между Дунава и канала Верига се образува островъ Търнаци (Atarnatii), който при пресѣхване на канала е напълно достъпенъ. Насипътъ на окопа е доста изтритъ; окопа има дължина 2050 кр. Въ насипа сж разхвърляни прости, на нѣкои мѣста (до южния му край) едри камъни. На най-високото мѣсто на окопа, на платото, между двата сухи дола, личатъ остатъци на порта въ видъ на два могилообразни, почти изтрити, насипа отъ дветъ страни на портата. Презъ нея е минавалъ, по предание, лжтъ, който е слизалъ по вътрешния долъ къмъ устието на канала Верига. Изгледътъ отъ лагера обхваща широката блатиста долина между Дунава и по-западния му каналъ Борка (Bratul Borsea) отъ Хърсовската издатка до с. Топалъ. Въ лагера сега има ниви и въ тѣхъ, тукъ таме, разхвърлени камъни отъ прости постройки.

5. Лагерътъ „Дамняска“. На югозападния край на възвишението, което се протака въ югозападно направление между долините Боащикъ (V. Boascic) и Дамняска (V. Silistea) между езерото Дамняско и стръмнитъ глинести брѣгове надъ р. Дунавъ, на югъ до с. Голѣмъ Сейменъ (Seimenii Mari) има развалини на окоповъ лагеръ „Дамнянска“ (Домнеска). Къмъ изтокъ лагерътъ се опира до долчето Езерулъ, а къмъ северъ пада стръмно къмъ селото. Формата на лагера е въ видъ на яйце, на което остриятъ край е обърнатъ къмъ югъ, на дължина до единъ километъръ. Теренътъ на лагера е наклоненъ

отъ северъ къмъ югъ. Въ северната часть на лагера, която носи названието „Чатате“ (крепостъ), окопътъ е напълно изтритъ отъ свиващитъ се брѣгове къмъ селото. Източниятъ окопъ, на дължина 300 кр., е слабо запазенъ; насипътъ е 12 кр. широкъ, а подъ него 15 кр. въ склона къмъ долчето Езеруль се намира почти изтритъ ровъ, 6 кр. широкъ. Отъ западния окопъ е запазена само южната му часть, другото е сринато. Западниятъ склонъ се спуска стрѣмно къмъ дунавския каналъ Троина, отдѣленъ отъ Дунава съ островчето Голѣма Троина (O. Troina Mare). Пътътъ въ лагера е слизалъ по тѣсния вододѣленъ гребенъ между долините Боащикъ и Дамняска, между разпрѣснати изкуствени могили.

6. Лагерътъ Гермели. На западъ отъ с. Расова, на югъ отъ Дунавския каналъ Гърлото (Cârla Veriga), който е отдѣленъ отъ Дунава съ островъ Узунъ Ада, се намира езерна область, състояща се отъ три езера: северно Ведероса (Balta Vederósa), западно Лимпезисулъ съ селата Алиманъ и Влахкѡй на брѣга му, а източно Бациуль; между последното и първото езера има блатисто мѣсто и ливади. Отъ югоизтокъ между тритѣ езера се вдава, въ видъ на полуостровъ, северо-западниятъ край на възвишението между доловетъ Адамъ-клисенски и Ениджейски; върху това възвишение се издига Траяновиятъ паметникъ и подъ него, до първия долъ, развалини на града Тгораеш Траіані. На най-високото мѣсто между тритѣ езера е изкуствената могила—Влахкѡйска, съ кота 155, върху гребена Мустана. Въ североизточната часть на издатката, между езерата Ведероса и Бациуль, която носи названието „Гермели“ — отъ думата „герме“ (преграда), се намиратъ остатъци на окоповъ лагеръ „Гермели“. Къмъ дветѣ езера лагерътъ не е заграденъ, а окопътъ е билъ само отъ югозападната страна. Окопътъ се почва на гребена Шежаро, надъ южния стрѣменъ брѣгъ на езерото Ведероса и въ видъ на една джга, изпъкнала къмъ югозападъ, върви по водораздѣла на сухитѣ долове къмъ издатката—Потета Мико и Потета Маре, къмъ срѣдата на стрѣмния склонъ надъ западния брѣгъ на езерото Бациуль, всичко 3100 крачки (2.7 км.). Окопътъ не е еднакво запазенъ, а на нѣкои мѣста е останалъ само ровъ. Най-добре е запазенъ въ югоизточната си часть. Само на едно мѣсто окопътъ напуска вододѣлната линия и минава презъ горната часть на едно странично долче къмъ западния долъ.

Размѣритѣ на окопа сж следнитѣ: насипѣтъ 20 кр. широкъ и около 2 м. високъ; ровѣтъ, отъ югозападната външна страна на насипа има ширина 20 м. и дълбочина до 3 м. Пространството на лагера е почти 3000 декара и е раздѣлено съ дветѣ долини Потета на три рѣта. На северния край на срѣдния гребенѣ, между дветѣ долини, се намиратъ остатѣци на крепостъ, наречена „Потета Четате“; отъ крепостѣта личатъ само остатѣци на единъ двоенъ окопъ, изпреченъ между дветѣ долини на южния край на крепостѣта; насипѣтъ на окопа е изстритъ и сж останали само два успоредни рова, отдалечени 35 кр. и до 15 м. широки. Остатѣци на друга окопова крепостъ „Мандаръ“ се намиратъ до югоизточния край на лагера, на преградния му окопъ, върху единъ издаденъ носъ на платото къмъ езерото Бациуль, надъ едно кжсо долче Ушъ-коланъ. Формата на крепостѣта е неправиленъ клинъ, съ острия си връхъ обрнатъ къмъ югъ; дължината на клина е 170 кр., а основата му, обрнатата къмъ северъ, е 125 кр. съ двоенъ, повечето изтритъ насипъ и ровъ помежду насипитѣ. Изворна вода се намира край блатото, подъ северозападния край на лагера. До североизточния край на езерната долина, подъ езеро Бациуль, и до северозападния край надъ езерото Ведероса, се намиратъ окопови укрепления, принадлежащи къмъ редъ подобни крайдунавски укрепления, отъ по-старо време.

II. Лагери къмъ морето.

Достѣпѣтъ къмъ Добруджа откъмъ морето е пазенъ съ блатистия и езерния поясъ край морския брѣгъ, който се простира отъ Дунавската делта до с. Карахарманъ и прави добруджанския брѣгъ недостѣпенъ. Езерата въ тоя поясъ сж отдѣлени едно отъ друго съ пѣсчливи и блатисти ивици и сж свързани помежду си съ ржави. Съ морето езерната област е свързана съ два пролива—северниятъ „Портица“ съ езерото Головица, което съ широкия проливъ „Долошманъ“ е свързано съ езерото Расимъ, а проливъ „Перитеска“ съ езерото Сино, което е свързано съ града Истрось. Българскитѣ укрепления сж край западнитѣ брѣгове на езерната областъ.

1. Долошманъ. Бабадашката планина въ източния си край е виллообразно разклонена и образува съ езерото Расимъ два носа: северниятъ клонъ Казжлъ-Сухатъ носа Янчина, а южниятъ клонъ носа Долошманъ, който образува западния край

на Долошманския проливъ, между езерата Расимъ и Головица (ширина 2.4 км.). На източния край на пробива се намиратъ остатъци на малката крепость Клиседжикъ (Bisericuta) и на западния край на пролива голъма крепость Долошманъ. Формата на крепостта е трижгълникъ, върхътъ на който е обърнатъ къмъ пролива: североизточната ѝ страна е надъ стръмния брѣгъ на ез. Расимъ и не е била укрепена, или е била сри-ната заедно съ брѣга. Западната стена (235 кр.) слиза по незначителенъ склонъ къмъ югъ и въ нея има остатъци на две кули и една кръгла кула до западния жгълъ на крепостта; край стената има ровъ съ насипъ отъ външната му страна. Южната стена (320 кр.) е съ развалини на шестъ кули; между западнитѣ отъ тѣхъ е имало порта. Източниятъ жгълъ на крепостта, надъ самия носъ, между дветѣ езера има трижгълно малко укрепление. На западъ отъ крепостта, между двата брѣга на носа, има окопъ (290 кр.). Пространството на цѣлото укрепление е около 160 Да, отъ които 50 Да сж на каменната крепость. Нѣма съмнение, че зиданата крепость е отъ по-старо време и че е била използвана отъ прабългаритѣ и допълнена и увеличена съ окоповата частъ. Подобни примѣри имаме отъ по-ново време, (Карнобатския Хисаръ, Абоба — Плиска и Девелтъ).

2. Укреплението Делулъ-Кале. На полуострова „Dêlul Kale“ на изтокъ отъ с. Касапъ-къой единъ окопъ прѣрѣчва полустрова и затваря източната му половина. Общото направление на окопа е отъ югъ къмъ северъ. На югъ окопътъ се почва до западния край на канала „Гърлото“, който съединява залива „Поповото блато“ (въ езерото Кючукъ Денизъ) съ езерото Змеювица, които сж отдѣлени чрезъ дълъгъ островъ Куртъ-бей (Lupilor). Южниятъ край на окопа се намира върху единъ носъ по склоноветѣ на възвишението, на западъ отъ казания носъ (30 кр. дълъгъ), гдето се изкопаватъ голѣми купове съ остатъци отъ зърнени храни. Окопътъ отъ южния си край се изкачва постепенно (550 кр.) до моги-лата на най-високото мѣсто на възвишението (25 м. надъ езе-рата). Отъ могилата, която е насипана въ насипа на окопа по-следниятъ изчезва на разстояние 80 кр.; тукъ е билъ вѣроятно входъ въ окоповото укрепление. Отъ тукъ окопътъ върви почти по хоризонталната плоскость на възвишението (460 кр.) и после постепенно слиза (630 кр.) къмъ северния брѣгъ на

полуострова. Окопътъ е почти изтритъ и по-добре е запазенъ на по-високитѣ мѣста, отъ двѣтѣ страни на могилата; по тѣзи мѣста личи добре и ровътъ отъ западната страна на окопа. Въ насипа се забелязва сухъ зидъ отъ прости камъни за закрепването на насипа. Почти по срѣдата на укрепената мѣстность, въ северната ѝ половина се издига единъ гребенъ съ могилки, който образува въ северното езеро остъръ полуостровъ съ скалисти брѣгове. Източниятъ склонъ на възвишението е доста стръменъ и въ него се намира и една пещера — „Змейска дупка“, сега засипана. На северо-източния жгълъ на укрепеното мѣсто се образува скалистъ островъ — „Синя канара“, който е съединенъ съ блатистия брѣгъ чрезъ една ивица 80 кр. дълга. Монетитѣ, намѣрени въ окопа, произлизатъ отъ първата половина на IV в. сл. Хр.

3. Герена. Продължението на източния склонъ на гребена Хайдънъ (D. Haidin) образува полуострова Герена на изтокъ отъ с. Каранасуфъ; полуостровътъ се разклонява въ два носа — източниятъ — Малкото Кале, а южниятъ — срещу развалинитѣ на гр. Истрось. Източниятъ носъ е защитенъ съ напрѣченъ окопъ „Гермето въ Герена“, който върви на изтокъ отъ могилната група на изтокъ отъ Честитѣ могили (Истроски могили). Окопътъ се почва на югъ отъ мѣстността Хамзата, на брѣга на Касапкъойския гьолъ (западната частъ отъ езерото „Синое“ [Кючукъ денись] между полуостровитѣ Герена и Дели Кале) и се изкачва по незначителния северенъ склонъ до най-високото си мѣсто, отгдето се спуска къмъ южния си край, всичко 950 кр. Насипътъ на окопа е почти напълно изтритъ; на нѣкои мѣста се вижда двоенъ ровъ отъ западната страна на окопа. Цѣлото затворено пространство по възвишението е покрито съ селище; на югъ и къмъ изтокъ има мочурливи мѣста край езерото. Надъ южния склонъ на селището има нѣколко могили, най-голѣмата до югоизточния му край, а до източния край на селището се намира и единъ окопъ (100 кр.) съ двоенъ насипъ, до 2.5 м. високъ. На югъ подъ южния носъ на полуострова Герена, срещу развалинитѣ на гр. Истрось, е запазенъ насипъ въ мочурливия брѣгъ, до тѣсното мѣсто, което свързва Каранасуфския гьолъ съ езерото Кючукъ денись. Насипътъ има дължина 470 кр. въ мочурливия теренъ и 140 кр. на брѣга до склона на възвишението; насипътъ въ профила си има ширина до 20 м. и височина 4.5 м. По коро-

ната се виждатъ разхвърлени камъни съ хоросанъ. Надъ северния край на насипа има една голъма могила. На западъ отъ насипа (140 кр.), паралелно съ него, личи другъ насипъ, повечето унищоженъ; отъ него личи южната му частъ (230 кр.) до най-тѣсното мѣсто на езерото. Насипътъ е служелъ вѣроятно като пжтъ за гр. Истрось. На самия носъ на полуострова Герена се намиратъ развалини на малка крепость „Каленцето въ Герена“. Южниятъ зидъ (100 кр.) е обърнатъ къмъ мочурливитѣ пасбища, които отдѣлятъ носа отъ селището (400 кр.); въ него личатъ, въ видъ на могилки, жгловитѣ кули и една кула въ срѣдата му. Другитѣ стени къмъ езерото сж въ видъ на една джга (230 кр.) и въ нея личатъ остатъци на 4 кули.

Въ Касапския гьолъ, отъ селището въ Герена къмъ северъ е имало пжтъ, сега подъ водата, но понастоящемъ могатъ да минаватъ по него кола. Пжтътъ сочи къмъ полуострова, който ограничава Поповото блато отъ западъ и е отивалъ къмъ Дели-Кале. Могилитѣ и селището иматъ връзка съ гр. Истрось¹.

¹ За лагеритѣ до Малката преграда се говори въ Сборникъ В. Н. Златарски (1925 г.), сс. 552—553.

Българската община на гр. София въ началото на XIX в.

Отъ Юрд. Юрданов.

Колкото е важно за нашата история да познаваме изобщо живота и политико-стопанската организация на турската империя, въ чиито граници българските земи сж били включени въ продължение на петъ вѣка, толкова е по-важно да опознаемъ участието, прѣко или косвено, положително или отрицателно, на българския народъ въ управлението на турската държава, особено въ управлението на отдѣлнитѣ мѣстности и области. Защото политическата, административната и стопанската, както и данѣчната организация на турската държава, макаръ и да има своитѣ религиозни и феодални особености, не е можала да живѣе и се движи безъ участието, прѣко или косвено, на поробенитѣ народи. За насъ е отъ сжщественно значение да знаемъ това участие на българския народъ, защото той е билъ единъ отъ най-голѣмитѣ покорени народи и върху неговата стопанска и числена мощъ дълго време се е крепила силата и мощъта на самата турска държава.

Заваренитѣ или, следъ завоеването, създаденитѣ институти отъ турцитѣ, като войнигански, соколарски, дервенджийски, курджийски и пр., които по погрѣшка минаватъ въ нашата история за привилегировани, както и чисто стопанскитѣ — еснафитѣ, сж важна проява както въ живота на самата турска държава, така и въ живота на българския народъ. На всички тѣзи институти, които иматъ политически, стопански и общественъ характеръ, ние трѣбва да гледаме като на отдѣлни части на общото управление на турската държава, а на носителитѣ на сжщитѣ институти като на помощници или органи на управлението. Само така ние ще можемъ да схванемъ тѣхната смисълъ и опредѣлимъ значението имъ за българския народъ, било като фактори за запазване на неговата народностъ или като такива за пробуждането на неговото народно-стно съзнание.

Наредъ съ всички тѣзи институти сж съществували и други подобни въ градоветѣ, въ които е имало компактна българска маса, единъ отъ които е и гр. София. Презъ цѣлото време на турското робство гр. София никой пжтъ не е представалъ да бжде български градъ. Българскиятъ елементъ въ него винаги е господствувалъ въ стопанския и общественя животъ, вследствие на което и турцитѣ сж били принудени да се съобразяватъ съ този фактъ. Въ сжщото положение сж били и болшинството отъ останалитѣ български градове. Отъ друга страна, нашитѣ градове, въ които е имало българско и турско население, сж се дѣлили на две по мѣстожителството на сжщото. Турцитѣ обикновено сж живѣли въ отдѣленъ кварталъ, а тамъ, дето е имало крепостъ, — въ калето, а българитѣ сжщо въ отдѣленъ кварталъ, наричанъ отъ турцитѣ варошъ. Интересно е да отбележимъ, че този небългарски (маджарски) терминъ, макаръ да е останалъ въ нѣкои наши градове, за да се наименоуватъ само улици, не е можалъ да влѣзе въ нашия езикъ и да добие гражданственостъ.

Именно, за тази частъ отъ града — българската, вароша, турската държава е създадала отдѣлно, мѣстно, автономно общинско управление. Кога е създадено и какъ е функционирало, ние нѣмаме данни, така както не знаемъ какви сж били неговитѣ права и задължения спрямо мѣстното турско управление и централната държавна властъ. Въ всѣки случай, това не е позната религиозна община въ турската държава, макаръ че се е отнасяло само за българския (християнския) елементъ. Сжщо не знаемъ, дали тази община е била частъ отъ общата турска администрация или само органъ на финансовата турска организация, защото изглежда, че главната нейна задача е била да разпредѣля и събира всевъзможнитѣ данъци отъ общинаритѣ — българитѣ, било за мѣстни нужди или държавни данъци.

* * *

Върху тази общинска организация хвърля известна свѣтлина оставения и запазенъ тефтеръ на българската софийска община отъ началото на XIX в., въ който сж отбелязвали кога и какъ сж се събирали общинскитѣ представители, какъ сж разхвърляли и събирали данъцитѣ, какви данъци сж съществували, какъ сж избирали своя кметъ (коджабашия) и неговитѣ помощници чаушитѣ, както и бирницитѣ или, както тогава

сж ги зовѣли, бирчии и пр. Този тефтеръ се пази въ Соф. Нар. библиотека подъ № 10,685.

Той заслужава едно основно проучване, защото въ много отношения представлява интересъ, но азъ тукъ ще искамъ да се спра само на нѣкои особености на тогавашната бѣлгарска софийска община. За да бѣде по-нагледно, ще превода по години събранията на общинскитѣ представители, отъ което ще може да се направятъ известни изводи и заключения. Тефтерътъ бележи най-ранна дата 1814 год., макаръ че има нѣкои бележки и за 1806 год.

- 1) въ лето: 1814: мѣцъ априлѣж: 8: дѣе
дасе знае каквѣсе собраха сви варѣшлии вилаетски
та оузеа хесапъ накоѣбашѣити на хѣ: ѡванчоте
ѣмихѣте: 201420: грѣа: 20: па
що е резано пари оучетерите годинѣ помахали
ѣ по ѣснафете ѣѣбекжрете щѣе зѣмено
199119: грѣа ѣ: 20;
201420: и: 20 похарченѣ
199119: и 20 резанѣ ихрачѣ щѣѣпѣхарчено
002301 грѣа дасереже ѣще да се испѣлни тѣж харачѣ

Валето 1814 априлѣж 8: день
знатисѣ каквѣсе збраха варѣшлиите таѣзеа хесапъ
дѣтѣж день щѣерезанѣ що е харченѣ ѣсѣнѣва щѣедасереже

- 2) налетѣ 1815 ѣаприлѣж: 20 день дасе знае щѣщедасе
реже ѣварѣша помахали поѣснафа

- 3) 1816: мѣцъ априлѣж 23 дѣе
да сѣ знае каквѣсе збрахѣе вилаетски ѣдѣспѣ
тѣиннѣ конакъ ѣсите ѣснафе чорбаѣѣите таѣзѣхѣе
хесапъ загоди'на: ѣ коѣѣбашѣите ѣкирѣ хаѣи' ѣѣванчоте
ѣѣкирѣ мѣхѣте

61007: грѣа похарченѣ загоди'на дни' догергѣвденѣ

56807: грѣа резано загоди'на дни' догергѣвденѣ

04200: грѣа тѣж пари' недорезани ѣстаѣтѣ

1816 дасѣ знае каквѣсе збрахѣе варѣшки ѣдѣспѣ
ннѣ конакъ таразбрахѣе чѣе ималѣ фаидѣчки пари'
7000; грѣа зѣлиги коѣа баши ите заварѣшка потреба

идали темесѣци ѿнихна рѣка амаги харчи'ли заварошки
 Бо'рчѣе варѣшки ти'жса пари резани амаса набакиж
 помахали'те и записахмѣ нѣж ѿснафете каквѣ
 знаеме нѣе варѣшки бо'рчѣ ти'ж пари

- 4) 1817: лето: мѣцъ декевриж: 1: день:
 знатно'е збрахмѣсѣ християне чорбаѣи' мали' ивели'ки':
 ѡпоставихмѣ хаѣи ѡванчѣте кѡюмѣи'та кѡѣа башиж:
 ѡпоставиха какъ дамѣдаватъ нагодината : 1200: грѣа:
 ѡпоставихмѣ даима еди'нъ варѣшъ кехажи дамѣ плащамѣ
 инемѣ: по: 10: грѣа: намесеѣцѣ:

1817: мѣца и'влиа: 1: дѣе
 знатиса щѣсе резаха пари ѡславѣѣѣ време

1817: мѣцъ и'влиж: 1: день
 знатисе щѣизлезна наворѣшѣ дасереже заварѣшка
 потреба ѡславѣѣѣѣ време

1817 априлж 23 день дасезнае щѣѣе да излезне наварѣшѣ
 таагодина ѡвилаетъ

- 5) валето 1819 мѣсеѣъ декевриа день 16 соѣиѣ
 да се внае каквѣ' сѣ збрахмѣ сви варѣшкѣ чорбаѣи та
 везехмѣ
 нахаѣи ѡванчѣте есапо зашѣшъ годинъ ѿ 1814 априли'щѣѣе
 резанѣ и'харчено до 1819 и'влиа 2 каквѣсе ви'да на и'ме
 харченѣ спрѣти тѣрскиѣ тефтер ѣ шѣшъ годинъ грѣа
 243285:28
 резанѣ спрѣти тѣрскиѣ тефтер ѣ шѣшъ годинъ грѣа

236234
 тиа дасереже 7051:28

- 6) 1820 лето мѣцъ мартъ 4 день
 знатисе щѣни показа хаѣи ѡванчо борчѣ и'маме
 дадава варѣшѣ наѣркѣѣте
 200 грѣа ѡголеми с'ти николаа
 160 грѣа ѿ мали с'ти николаа и пр. всичко 1010 гроша

лето 1820 мѣцъ фефѣа'ри'а 23: день събрахмѣ
 ѡвладичини'ѣ конакъ таси доде хесапо ахметъ

ага сѣбашата ради вилаетьскиѡ харчѣ

валето 1820 мѣцъ маиѡ денѣ 23:
дасе знае какъ се сбраха варошли чорбаѣи резѡха
едрелесѣ тефтери ѡдрелесѣ и петровѣ мензили

- 7) валето 1821 мѣцъ февруарѡ 5 денѣ
знатисе какъ се сбраха варошки чорбаѣи да зеха на
сѣбашата молѡ керѡма есапо щѣ е зелѣ ѡ бирчите
пари и щѣ е далѣ за варошка потреба

валето 1821 мѣцъ ноемвриѡ 16: денѣ
знатисе какъ се збрахме варошки чорбаѣи та резѡхѣ
и щѣира иаскерѣ парасѣи какъто ни показѡ мола керѡмѣ
ѡтефтерѡмѣ

1822: мѣцъ маиѡ 2 денѣ софиѡ
знатисе какъ се сбраха варошки чорбаѣи тарезѡхѣ гер-
говска вергиѡ

1822 мѣцъ февруарѡ 5: денѣ софиѡ
знатисе какъ се збрахме варошки чорбаѣи та резѡхѣ
митровска вергиѡ

1822 мѣцъ октомвриѡ 18: денѣ
збрахѣмѣ варошки чорбаѣи та везѣмѣ намолѡ керѡма
сѣбашата
есапо ѡ 5 февруарѡ до 18 октовриѡ щѣе далѣ за варошо

- 9) 1842: ноемриѡ 14: денѣ
знатисе какъ се збрахѣ чорбаѣиски
тацѡнихѣ панчѣте за: 2400: грѡа за година
заради кѡдабашиѡ ѡзабирѣилѣкѣ
засѡ потреба да престѡнѣва аѡа
така ѡверѣетѣ азѣ пенчѣ ташкѡвичѣ
ѡбѡшкѣте цѡнихѣ: 40: грѡа намѣцѣ
ѡдва чѡвѣта емени нагодинѡта

Всички тѣзи по-характерни протоколни постановления и ре-
шения сѣ придружени било сѣ именѡта на участвуѡщѣтѣ въ
засѣданияѡта, било сѣ посочѡване на махѡлитѣ и еснафѣтѣ въ

гр. София и сумитѣ, съ които сж обложени съ данѣкъ, било най-сетне съ видоветѣ данѣци, които сж плащали. Азъ ще изоставя всичко това, защото въ настоящитѣ редове имамъ за целъ да посоча само характера на българския общински институтъ презъ това време.

И действително, тѣзи данни сж достатѣчни да ни дадатъ една обща представа за тогавашната българска софийска община и функциитѣ, които държавата е възлагала върху нея.

Знае се, че религията е основа на цѣлата турска държавна, обществена и стопанска организация. Тя е, което движи обществения и частния животъ на правовѣрния. Обаче, религиознитѣ догми и действителния животъ не винаги сж били въ съгласие. По силата на този последния, първитѣ сж отстъпвали и обикновенитѣ нужди на практическия животъ сж вземали върхъ. Турцитѣ не само сж търпѣли, но и въ много отношения сж отстъпвали на покоренитѣ християнски народи, особено въ стопанството и производството на материални блага. Но при все това, тѣ сж се стремѣли да запазятъ поне външната форма и видъ на това различие между себе си и покоренитѣ християнски народи. Така, както е било въ облеклото, общата и пр. Сжщото различие е било запазено и за градоветѣ, дето турското население е живѣло въ отдѣлни махали, въ отдѣлна часть, а българитѣ сжщо въ отдѣлни махали подъ общото наименование Варошъ.

Това разпредѣление на града не е дошло отъ долу — отъ самото население, а отъ горе — отъ страна на самата държава. Защото въ самитѣ официални документи то се споменува и дебело подчертава. Въ една бюрултия отъ 1798 г., по силата на която се облага населението въ София съ зърнени храни за издържането на войската, отиваща противъ Пазвантоглу, се казва изрично: „отъ раята-християнска, живуци въ Вароша въ гр. София: ечемикъ, цар. кила 1814 и брашно цар. кила 500“. Въ друга заповѣдъ сжщо се казва — отъ раята християнска на Вароша въ гр. София — 5 кола. Въ единъ ферманъ отъ сжщата година се казва: раята отъ Вароша въ София — овце и овни — 170. Когато за турцитѣ се казва: отъ мюсюлманскитѣ махли въ гр. София: ячемикъ, цар. кила 1000 (Д. Ихчиевъ, СБНУК, кн. XXIV. сс. 62, 91). Това раздѣление на града и различieto на населението е давало и различни право и задѣлжения на еднитѣ и другитѣ. Въ сжщото време то е заставля-

вало и държавата да създава отдѣлни градски органи и институти, които да я турятъ въ допиръ съ самото население и да бждатъ нейни органи, най-главно за по-лесното събиране на данѣнитѣ или вергията. Ако за тази целъ въ селата е билъ създаденъ чорбажийския институтъ, то за градоветѣ е имало единъ видъ общинска организация — община, съ свои коджабашия — кметъ.

Една отъ главнитѣ задачи на тази българска община е била да разхвърля държавния и мѣстенъ данѣкъ върху българското население и следъ това да го събира и го вноса на респективния държавенъ чиновникъ или на правоимеющия, ако е мѣстенъ или особенъ данѣкъ.

Преведенитѣ по-горе протоколи и решения на българската софийска община отъ началото на XIX в. именно се отнасятъ до това право на общината и то ни разкрива, както казахме, характера и действията на този сжщественъ институтъ отъ времето на робството.

Първо, виждаме, че българската софийска община е имала отъ 1810 г. до 1814 г. два кмета — коджабашии: х. Иванчо и х. Мито. За тѣзи четири години общината е изразходвала 201,420 гроша и 20 пари, следователно годишно 50,000 гроша, а сжщото време сж постъпили приходи 199,119 гроша и 20 пари или балансътъ е съ минусъ 2,301 гроша.

Затова и въ решението е казано за този дефицитъ — да се реже шѣще да се изпълни това харачъ щѣ е похарчено.

Отъ сжщия протоколъ се вижда, че общинскитѣ съветници сж се събрали „сви варѣшлии вилаетски“ да прегледатъ смѣткитѣ на двамата коджабашии и да видатъ „що е резано“, т. е. какъвъ данѣкъ е разхвърленъ, и по колко е събрано „по махали“ и „снафете и“ бекарете“.

Въ сжщото заседание, станало на 8 априлъ 1814 г., билъ държанъ и другъ протоколъ или взематъ и друго решение, а именно — „какъвъ се сбраха варѣшлите та ѣзеха хесапъ до тѣа день щѣ е резано щѣ е харчено ѣ се ново що е да се реже“.

За 1816 год. пишатъ, че сж се събрали пакъ „вилаетски“ въ деспотиния (владишния) конакъ, но не „сви варѣшлии“, а „сите еснафе чорбаѣите“ да прегледатъ смѣткитѣ (хесапа) на сжщитѣ коджабашии.

За сжщата 1816 г., може би въ сжщото заседание, признаватъ, че общината има дългъ (борчъ) 7000 гроша, че за тѣзи пари коджабашиитѣ сж дали саморъчно записи (темесуци), че тѣ сж похарчени за общински нужди (за варѣшка потреба) и протоколиратъ: „записа'хме нѣа ѿ еснафете каквѣо знаяме нѣе варѣшки бо'рчъ тѣа пари“.

За 1817 г. пишатъ, че сж се събрали „християне чѣрбаѣи' мали и вели'ки“, поставили новъ коджабашия, не двама, а единъ, и „поставиха хакъ да мѣ даватъ на годината 1200: грѣа и поставихме дѣа има единъ варѣштъ кехааси да мѣ плащаме и немѣ: по: 10: грѣа: на месецѣѣ“.

Друго решение за сжщата година отъ 23 априлъ има, косто показва „щѣ че да излезне на варѣшѣ тѣа година ѿ вилаетъ“, а отъ 1 юлий — „що излезна на варѣшо да се реже за варѣшка потреба“.

За 1819 г. пишатъ, че се събрали „сви варѣшки' чѣрбаѣи“ и прегледали (взехме) смѣткитѣ на коджабашията х. Иванчоте за шестъ години отъ 1814 г. до 1819 год., като сж сравнили тѣзи смѣтки съ турскитѣ данъчни тефтери:

харченѣ спроти тѣрскиѣ тефтеръ 8

шесъ годинъ грѣа: 243285:28

резанѣ спроти тѣрскиѣ тефтеръ 8

шесъ годинъ грѣа 236234

тѣа да се реже 7051:28

За 1820 год. пишатъ, че сж се събрали пакъ въ владишкия конакъ, „та си даде хесапо ахметъ ага сѣбешата ради вилаетъскиѣ харчъ“. Презъ м. май сжщата година се събиратъ „варѣшли' чѣрбаѣи резаха едрелесъ тефтери' и' едрелесъ и' петровъ мѣнзили“. Въ другъ протоколъ бележатъ, че общината (варѣшо) имала дългъ къмъ черквитѣ въ София 1010 гроща.

За 1821 год. режатъ „герговска вергия“, следъ това режатъ „митровска вергия“, а следъ това пкъъ исапа на Мола Керима субашията.

За 1842 г. пакъ се събиратъ „чѣрбаѣиски“ „та цанихмепанчѣте за: 2400: грѣа за година заради коѣабашиа и за бирѣилѣкѣ“ и за чаушъ „бѣшкѣте цанихмѣ: 40: грѣа на мѣцъ и два чифта емени на годината“.

Второ, виждаме, че отъ 1817 год. вече коджабашията е единъ и че както по-рано двамата, така и само единиятъ кметъ или коджабашия е билъ избранъ отъ общинския съветъ, който не е ималъ постоянно наименование, а съ течението на годинитъ се е наричалъ: събрание на варошлиитъ (гражданитъ) (1814 г.), събрание на чорбаджиитъ отъ всички еснафи (1817 г.), събрание на християнитъ чорбаджии малки и голъми (1817 г.), събрание на варошкитъ (градскитъ) чорбаджии (1819 г.) и отъ тази година до 1842 год. наименованието варошки чорбаджии остава постоянно.

Тази еволюция на наименованието не се дължи на начина на писането или на малограмотността тогавашна. Напротивъ, тя има своята смисълъ въ ставащата промѣна въ общественитъ отношения въ живота на българското общество и въ тѣзи на самата държава къмъ него, респективно къмъ българската община. При това трѣбва да прибавимъ, че общинскитъ съветници сж били изключително отъ срѣдата на тогавашнитъ еснафи, като сж били избирани отъ отдѣлнитъ еснафски организации, съ огледъ на махалитъ, дето сж живѣли избранитъ, т. е. тѣ сж представлявали въ едно и сжщо време махалата, въ която сж живѣли, и еснафи, къмъ които сж се числили, а общо българското население, варошлиитъ (гражданитъ) на гр. София. Зщото и данъцитъ (вергията) сж били разхвърляни (резани) по махали и по отдѣлнитъ еснафски организации, съгласно тѣхната численостъ и материално състояние. Какъ тѣзи данъци въ последствие сж били разхвърлени въ самитъ махали и отдѣлнитъ еснафи, въпросния тефтеръ не ни казва. Но може да се допусне отъ други данни, че това е ставало въ махалитъ отъ самитъ общински съветници, представляващи махалата, а въ еснафитъ отъ устабашията съ своитъ помощници или отъ старейшинитъ на еснафа. Общинскиятъ съветъ е опредѣлялъ само частитъ или сехеметъ на всѣка махала и еснафъ отъ общия данъкъ. Числото на общинскитъ съветници не е опредѣлено и се е мѣнило съ годинитъ. Сжщо нѣмаме данни какъ сж били избирани и за колко време тѣзи представители или „варошки чорбаджии“, както сж приели да ги наричатъ отъ 1819 год. Обаче, кметътъ-коджабашията е билъ избранъ за година време съ право на преизбираемостъ. Така, по даннитъ на тефтера, х. Иванчо е билъ коджабашия отъ 1810 г. до 1829 год., съ малкъ промеждуткъ презъ

1817 г. Коджабашията (кмето) е получавалъ заплата (хакъ) 1200 гр. годишно отъ 1817 г., а въ 1842 г. — 2400 гр., но интересно е да се подчертае, че за тази последната година не пишатъ „избрахме“ или „поставихме“, а „цанихме“ коджабашия за 2400 гр. Какви сж били правата и задълженията на коджабашията, нашиятъ тефтеръ не ни дава нужнитеъ уяснения, но по нѣкои други указания можемъ да заключимъ, че главната и съществена задача е била да се грижи за събирането на данъцитѣ (вергията), посредствомъ свои помощници, наречени бирчи и бирници), и да ги вниса на съответнитеъ турски чиновници или правоимеющи, както и да изразходва известни суми за непредвидени варошки нужди или потрѣби¹.

Отъ това следва да се заключи, че както коджабашията-кметътъ, така и общинскиятъ съветъ или събрание на варошките чорбаджии сж били по-скоро държавни органи, отколкото такива на мѣстното българско население и като такива тѣ не сж били безъ значение и за това последното, ако не за времето, за което пишемъ, то за по-раншно време, преди началото на XIX в.

Трето, отъ данните на тефтера се вижда, че е имало вилаетски (държавни) потрѣби (нужди), данъци и варошки (градски — мѣстни) данъци, които сж отивали за варошки (мѣстни) потрѣби; че тѣзи данъци сж се дѣлили или сж рѣзани на гергьовски и митровски (Димитровденъ); че едни отъ тѣхъ сж предварително рѣзани, а други въ последствие, следъ като сж направени разходитѣ (1822 г.); че за гергьовските данъци е имало едрелесъ тефтери (гергьовски тефтери), а за митровските — митровски; че и турските чиновници сж имали своите тефтери, съгласно съ които е ставало облагането на българското население; че е имало специаленъ данъкъ за поддържане на „мензили“ (пощата) и че този данъкъ се е определялъ на Гергьовденъ (едрелесъ) и на Петровденъ (петровъ мензили) (1821 г.) и пр.

Четвърто, събранията или заседанията на общинските съветници сж ставали въ митрополския домъ — владишкия

¹ Проф. С. С. Бобчевъ казва, че въ Търновско на нѣкои мѣста наричали вергията биръ или биръта (СпБАН, кн. XXIX, с. 169). Отъ нашия тефтеръ, обаче, излиза, че и въ София сж наричали бирчи и тѣзи, които сж събирали вергията, което показва, че понятието биръ е по-старо отъ XVIII в.

конакъ (деспотиныѡ конакъ), отъ което може да се предположи, че владиката е председателствувалъ съвета, но за това данни въ въпросния тефтеръ нѣма. Напротивъ, има за 1847 г., че сж се събрали въ школото да взематъ хесапа на чорбаджиитѣ. Но това изключение, отъ друга страна, иде да подкрепи първото предположение. Въпрѣки това, религиозната българска община е била отдѣлна и различна отъ варошката или градската българска община, което се вижда не само отъ състава на общинския съветъ, дето нѣма нито едно духовно лице, но и отъ обстоятелството, че за 1820 г. бележатъ въ тефтера дълга на варошката община къмъ черквитѣ въ София, отъ които тя е правила заеми.

Пето, интересно е да се отбележи сжщо, че презъ 1820 и 1821 години се намѣсва въ работитѣ на българската община и правата на кмета-коджабашия турски чиновникъ субашия, чиито смѣтки се преглеждатъ отъ българския варошки съветъ. За 1820 г. субашията Ахметъ ага отива въ митрополитския домъ да дава смѣтка предъ съвета, а за 1821 г. субашията Мола Керима отива сжщо предъ съвета на варошкитѣ чорбаджии, да дава смѣтка, да му видятъ „хесапо“.

Дали намѣсата на тѣзи турски чиновници не е свързана съ събитията по знаменитата Завѣра презъ 1821 год., е въпросъ, който остава откритъ. Обаче, сжщественото е това, че тѣ сж били задължени да даватъ смѣтка предъ българската община, което показва нейното морално и правно сжщество.

Така обрисувана българското община въ София въ началото на XIX в., която, безспорно, е сжществувала и по-рано, дали не ни открива, наредъ съ еснафскитѣ организации, едно отъ мѣстата, дето се е съхранявала българската народностъ въ продължение на робскитѣ вѣкове? Въпросъ, който заслужава да се проучи и да се намѣри мѣстото му измежду факторитѣ на нашето възраждане.

Les crânes préhistoriques de la Bulgarie et leur importance pour la paléoethnologie de la Péninsule Balkanique

Par Dimitri Jaranoff

Les fouilles entreprises dans le tell (tumulus formé à la place d'un lieu habité autre fois) près du village de Kubrat (jadis Balbunar) en 1924 ont mis à jour, entre autres, 25 squelettes trouvés à une profondeur de 2 mètres 70 à 3 mètres 10. A côté de ces squelettes on a trouvé des outils de l'époque énéolithique¹. Par conséquent ces squelettes appartenaient à la population de la Bulgarie du Nord-Est pendant l'époque énéolithique, environs 2500—1900 ans av. J.-Chr. Malheureusement une grande partie du matériel ostéologique a été détruite pendant les fouilles, une autre partie s'est décomposée et a été perdue ensuite. De sorte qu'il n'y a été possible de conserver au Musée National de Sofia que 11 crânes sans mandibules. La conservation de ces crânes est d'un grand intérêt pour la paléoethnologie de la Bulgarie et même de toute l'Europe du Sud-Est, surtout quand on prend en considération le fait que jusqu'au jour de cette trouvaille on possédait de toute l'Europe de l'époque néolithique supérieure et de l'époque énéolithique environs 1058 crânes² dont 6 seulement provenaient de la Bulgarie: 1 du tell de Kodža-Dermen près de Šumen³ et 5 du tell de Ruse⁴. Seulement ces 5 crânes sont publiés d'une manière satisfaisante d'après la convention inter-

¹ V. de précisions sur les fouilles et la position des squelettes chez V. Mikov, *Selištnata mogila pri s. Balbunar*, in Bull. Inst. Archéol., vol. IV, Sofia 1927, pp. 277—282.

² Walter Scheidt, *Die Rassen der jüngeren Steinzeit in Europa*. München 1924, pp. 7 et 79.

³ R. Popov, *Kodža-Dermenskata mogila*, in Periodičesko spisanie, vol. LXX, pp. 532—533.

⁴ Kr. Drončilo, *Predistoričeski čerepi ot Bălgarija*, in Bull. Inst. Archéol., vol. II, 1924, pp. 187—200. V. un résumé dans les C.-r. du Premier Congrès des géographes et des ethnographes slaves à Prague, 1924, Praha 1926, pp. 246—260.

nationale pour la publication de matériel ostéologique élaborée au Congrès international anthropologique de Monaco. J'ai l'intention de publier dans cet article de la même manière les 11 crânes du tell de Kubrat ainsi que d'essayer de tirer les conclusions paléoethnologiques possibles de tout le matériel craniologique préhistorique de la Bulgarie.

Aucun des crânes, étudiés dans cet article, n'est pas complètement conservé. Tous sont dépourvus de mandibules et l'un d'eux ne présente que la couverture du cerveau crânien, c'est-à-dire nous avons à notre disposition 10 calvaires et une calve.

Étant donné que d'autres ossements des squelettes n'ont été pas conservés, la détermination de la taille des individus auxquels appartenaient les crânes est absolument impossible et la détermination du sexe — très approximative. Si l'on prend en considération la grandeur des orbites, la ligne naso-frontale, la largeur du front, la distance entre les processus mastoïdées, la construction générale de crâne et son capacité, on pourra dire, avec une assez grande certitude, qu'un des crânes est féminin et que 4 autres sont probablement féminins. Parmi les 6 autres crânes 2 sont certainement masculins et 4 probablement masculins.

D'après l'âge, les 11 crânes se repartissent de la manière suivante: 3 juv., 5 ad., 1 mat. e 2 sen.

Dans les caractéristiques qui suivent, les crânes sont rangés d'après l'ordre progressif de l'indice céphalique.

1. (N° d'inventaire 1).

Calvaire massif jaune, assez bien conservé. Manquent seulement des petites parties des ossements autour de l'astérion droit et autour du foramen magnum. Pendant les fouilles a été perforé avec la hache l'os temporal gauche près de la suture lambdoïde. Le trou est large de 14 mm. et longue de 50 mm. L'os nasal gauche manque aussi, de même que la partie postérieure de l'arcade zygomatique jusqu'à la suture zygomatique temporale. Après la mort de l'individu sont tombées les dents incisives et canines.

Par la face antérieure on voit la grande profondeur des orbites.

Par la face latérale on voit le prognathisme alvéolaire (82°, 5), nez aquilin, arcades sourcilières très développées, front

faiblement incliné (indice 85,3), ligne sagittale irrégulière, occiput faiblement prononcé (indice de l'os occipital 84,7).

Vu de la face supérieure ce crâne a la forme d'un pentagone allongé (indice 71,9) — c'est un dolichocrâne typique.

Vu par la face postérieure, ce crâne a la forme d'un pentagone dont les deux côtés supérieurs sont assez inclinés: c'est un acrocrâne très typique (indice 100,7).

Par la face inférieure on voit le paladium allongé en liaison avec le prognathisme alvéolaire de ce crâne; les processus mastoïdés sont fortement développés, le droit est un peu en avance.

2. (N° d'inventaire 5).

Calvaire avec structure mince, couleur jaune foncée, assez bien conservé. Manquent seulement les ossements du nez, les parties postérieures des arcades zygomatiques et une partie de l'os occipital, près de la lambda. Les sutures se sont presque complètement effacées, de même que les alvéoles des dents molaires et prémolaires. Jusqu'à la mort se sont conservés les deux I_2 et C_1 , mais maintenant on voit seulement le C_1 droit. Le crâne appartenait très probablement à une femme très âgée.

Par la face antérieure on voit les orbites grandes, hautes et profondes (indice 87,2 — hypsiconchie), nez étroit (indice 41,3 — leptorhinie) face aussi étroite (indice 58,7 — leptoprosopie).

Par la face latérale on voit le nez droit, les arcades sourcilières assez développées, front incliné (indice 86,5) et os occipital normalement incurvé.

Par la face supérieure on voit un ovoïde assez allongé (indice 73,5 — dolichocrâne).

Par la face postérieure on voit un pentagone (indice 100,7 — acrocrâne).

Par la face inférieure on voit le foramen magnum assez allongé et les processus mastoïdés modérément développés.

3. (N° d'inventaire 9).

Calvaire mal conservé d'ossature robuste, jaune claire. Manque l'os occipital, presque tout l'os pariétal droit, les os autour du foramen magnum, l'os nasal gauche et les arcades zygomatiques. Après la mort sont tombées toutes les dents C et M_3 et le I_1 gauche.

Par la face antérieure on voit les orbites hautes, un peu inclinées (indice 94,4 — hypsiconchie).

Par la face latérale on voit le prognathisme alvéolaire fortement prononcé, nez aquilin, front incliné (indice 89,3) et sinciput horizontal, ce qui est en liaison avec la chamécranie très prononcée de ce crâne — indice 65,5. C'est le crâne le plus plat de tout les 11 crânes mesurés par nous.

Par la face supérieure on voit un ovoïde allongé, ce qui est en liaison avec la dolichocranie du crâne (indice 73,7).

Par la face postérieure on voit la forme circulaire du crâne, ce qui est en liaison avec la chamécranie prononcée et la grande taréinocranie (indice transverso-vertical 88,9).

4. (N° d'inventaire 6).

Calvaire brun, avec ossature fine, pas très bien conservé. Manquent tout l'os temporal gauche et la partie centrale de droit. Manque aussi une partie de l'os pariétal droit vers la suture squameuse; manque l'os nasal gauche, les arcades zygomatiques et les os autour du basion. M_3 n'avaient pas encore poussé, les deux I_2 et le M_1 gauche sont tombées avant la mort, les I_1 et C — post mortem. Les sutures sont très bien conservées.

Par la face antérieure on voit des orbites assez hautes — indice 89,7 — hypsiconchie.

Par la face latérale on voit un prognathisme alvéolaire faible (généralement le crâne est complètement orthognathe — 89°5), nez droit, arcades sourcilières prononcés, front incliné (indice 91,2), sinciput haut (en liaison avec la hypsicranie très typique de ce crâne — indice 77,7) et occiput légèrement incurvé (indice 82,4).

Par la face supérieure on voit un ovoïde allongé, ce qui est en relation avec la dolichocranie de ce crâne (indice 73,9). Le vertex gauche est beaucoup plus prononcé que celui de droite.

Par la face inférieure on voit les processus mastoïdés fortement développés, avec une grande distance entre les deux, le droit étant beaucoup plus en avant.

5. (N° d'inventaire 11).

Calve jaune foncé, d'une construction très fine. Manque toute l'ossature de la face, ainsi que l'ossature maxillaire, la partie antérieure de l'os frontal et la partie de l'os pariétal droit

près de la brègme. Manquent aussi les os autour du basion et des deux côtés du foramen magnum, tandis que pendant les fouilles près de la partie postérieure de la ligne temporale supérieure gauche a été fait avec la hâche un trou, long de 50 mm. et large de 13 mm.

Par la face latérale on voit l'occiput plat, prononcé un peu plus seulement près de l'inion.

Par la face supérieure on voit un ovoïde allongé: c'est un dolichocrâne — indice 74,3.

Par la face postérieure on voit un pentagone assez circulaire, en relation avec la tapéinocranie de ce crâne, avec indice transverso-vertical 89,2.

Par la face inférieure on voit les processus mastoïdés très faiblement développés qui nous conduisent par suite de la construction très fine de toute cette calve à conclure que ce crâne appartenait à une femme.

6. (N° d'inventaire 8).

Calvaire jaune massif. Manquent les os maxillaires droits, les os faciaux droits et l'os sphénoïdal droit, une partie de l'os pariétal droit entre l'os temporal et la ligne temporale intérieure; manque aussi une partie de l'os pariétal gauche vers la suture coronoidale. De la maxille gauche conservée sont tombées après la mort toutes les dents, sauf le M_2 .

Par la face antérieure on voit la face assez large, les orbites très plates (indice 75,7 — chaméconchie) et un nez large (indice 55,5 chamécranie).

Par la face latérale on voit le prognathisme alvéolaire très prononcé (83°) de ce crâne, le nez très faiblement incurvé, les arcades sourcilières un peu prononcées, le front très incliné (indice 92,4) et l'occiput faiblement planoccipital.

Par la face supérieure on voit un ovoïde modérément allongé — c'est un subdolichocrâne avec indice 76,0.

Par la face postérieure on voit un pentagone large mais avec des côtes supérieurs fortement inclinés et la suture sagittale incurvée vers l'intérieur du crâne. C'est un métriocrâne avec indice 95,4.

Par la face inférieure on voit les processus mastoïdés massifs, dont celui de gauche est plus en avance. On remarque aussi la grande largeur mastoïdale.

7. (N° d'inventaire 7).

Calvaire jaune-foncé, massif, mal conservé. Manque l'ossature nasale, l'arcade zygomatique droite et la partie centrale du côté gauche. Manque presque tout l'os occipital et l'os pariétal droit, la partie vers la suture lambdoïdée, ainsi que toute l'ossature autour du foramen magnum. La dentition a été complète, mais après la mort sont tombées toutes les incisives et les dents canines et prémolaires de gauche.

Par la face antérieure on voit la face large et basse (indice 49,6 — euryprosopie) et autant qu'il est possible de le voir, le nez a été aussi bas et plat (indice 54,3 — chamérhinie), les orbites, comme chez le crâne précédent — basses (indice orbitaire 79,2 — mésoconchie qui est très proche de la chaméconchie).

Par la face latérale on voit le prognathisme alvéolaire très prononcé (81°), arcades sourcilières un peu prononcées et front un peu incliné (indice de l'os frontal — 88,7). Le sinciput est presque horizontal, ce qui explique la chamécranie de ce crâne (indice 67,4).

Par la face supérieure on voit un ovoïde assez circulaire — c'est un subdolichocrâne, mais qui est très près de la mésocranie avec son indice de 77,8.

Par la face postérieure on voit un pentagone large : c'est un tapéinocrâne avec indice 86,6.

Par la face inférieure on peut conclure d'après le processus mastoïdeus gauche qui est seul conservé que la largeur basale a été assez grande.

8. (N° d'inventaire 2).

Calvaire jaune claire assez bien conservé. Manquent seulement les arcades zygomatiques et une partie de l'os sphénoïdal droit. Aucune dent n'est conservée : les I_1 , C et P_1 de droit et les I_2 et C de gauche sont tombées post mortem, les autres très avant la mort — leurs alvéoles sont déformés.

Par la face antérieure on voit la face basse, nez modérément large et orbites hautes et profondes.

Par la face latérale on voit le nez aquilin et le front presque vertical. Le sinciput est très prononcé près de la brègme, et c'est pour cela que le crâne apparaît hypsicrâne, avec indice

78,8. L'os occipital est modérément incurvé, mais le processus occipitalis est fortement prononcé.

Par la face supérieure on voit un ovoïde sphénoïdal, modérément allongé. C'est un mésocrâne avec indice 78,3.

Par la face postérieure on voit un pentagone régulier, ce qui est en relation avec l'acrocranie (indice 100,6) de ce crâne.

Par la face inférieure on voit les processus mastoïdées fortement développés.

9. (N° d'inventaire 10).

Calvaire très mal conservé: nous avons seulement une partie de l'ossature de la face (sauf l'os faciel gauche et les arcades zygomatiques), l'os frontal, les os gauches sphénoïdal et temporal et le planum temporal de l'os pariétal gauche. De la dentition nous avons les P_2 et M_1 gauches. Toutes les autres dents sont tombées post mortem.

Par la face antérieure on voit la face assez haute.

Par la face latérale on voit un prognathisme alvéolaire très prononcé, nez aquilin et front presque vertical (indice frontal 87,7).

10. (N° d'inventaire 3).

Calvaire brun, lourd, très bien conservé. Manquent seulement les os autour du foramen magnum. Pendant les fouilles a été tronqué une partie triangulaire longue de 40 mm. et large de 20 mm. de l'os pariétal gauche à côté de la suture sagittale entre la λ et la brègme. Toutes les dents I , C et P sont tombées post mortem, à l'exception de l' I_2 et le M_3 qui n'avaient pas encore poussé. Manque aussi la partie centrale de l'arcade zygomatique droite.

Par la face antérieure on voit les orbites grandes, profondes, mais assez basses (indice 79,5 — mésoconchie).

Par la face latérale on voit le nez faiblement incurvé, glabella fortement prononcée, front incliné (indice facial 88,5), sinciput haut qui va par une pente raide directement jusqu'à l'opistocranion: c'est un hypsicrâne avec indice 77,3.

Par la face supérieure on voit un sphénoïde assez court. C'est un brachycrâne avec indice 81,4.

Par la face postérieure on voit un cercle: c'est un métricroâne avec indice 95,0.

Par la face inférieure on voit les processus mastoïdés fortement développés, dont celui de droit est plus en avant.

11. (N° d'inventaire 4).

Calvaire brun léger assez bien conservé, avec une ossature très fine, front étroit, processus mastoïdés très petits. C'est un crâne féminin. Manquent l'os nasal droit, les parties centrales des arcades zygomatiques, les angles de l'os pariétal droit près de la suture sphéno-pariétale et de la suture pariéto-mastoïdée, ainsi que les os autour du foramen magnum. Les dents I, C et les P gauches sont tombées après la mort, les M gauches — avant la mort.

Par la face antérieure on voit la face un peu étroite (indice 55,5 — leptoprosopie) et le nez un peu étroit (indice 47,9 — mésorhinie, très proche à la leptorhinie).

Par la face latérale on voit le prognathisme alvéolaire (82°), nez droit, front court mais presque vertical (indice 73,1 — le plus petit des indices frontaux des 11 crânes mesurés par nous). Le front, la glabella et le nasion forment une ligne droite presque verticale.

Par la face supérieure on voit un sphénoïde court, étroit dans la partie frontale, large dans la partie occipitale à cause des os pariétaux très prononcés: c'est un brachyocrâne typique avec indice 83,7.

Par la face postérieure on voit un pentagone avec base très étroite et côtés supérieurs très raides.

Par la face inférieure on voit un paladium large en dépit du prognathisme alvéolaire.

* * *

De la série décrite d'onze crânes les deux derniers (nos 10 et 11) se ressemblent beaucoup. La ressemblance entre les nos 6 et 7 est aussi très grande. Le n° 9 qui est le moins bien conservé s'approche, paraît-il, beaucoup du n° 8. Enfin les nos 1 à 5 se ressemblent aussi assez. Par conséquent on peut distinguer dans notre série quatre types que je voudrais caractériser par quelques mots en commençant par le type le plus dolichocrâne et en finissant par le type le plus brachyocrâne.

Les crânes nos 1 à 5 sont tous des dolichocrânes typiques, mésoprosopes (seulement le n° 2 est leptoprosope) mésorhins (cette fois aussi le n° 2 fait exception — à sa face étroite correspond un nez étroit — c'est un leptorhin). Les n° 1 et n° 3 sont des prognathes typiques (l'angle facial du n° 5 ne peut pas être déterminé) tandis que le n° 2 qui se caractérise de tout le groupe par ces traits individuels est un hyperorthognathe typique. Ces 5 crânes ressemblent par les traits mentionnés beaucoup au crâne n° 1 du tell de Ruse. Tous sont des témoins indiscutables que la majorité de la population de la Bulgarie du Nord-Est à cette époque-là était du type de l'homme méditerranéen¹. Seulement le n° 2 avec ces traits particuliers s'approche un peu de l'homme nordique.

Les crânes nos 6 et 7, subdolichocrânes, possèdent quelques traits négroïdes ou plutôt primitifs. Tous les deux possèdent des faces un peu courtes, des orbites très étroites et des nez plats, fronts fortement inclinés et prognathisme très accentué. Tous les deux ont une très petite capacité qui ne peut pas être déterminée exactement pour le n° 7 mais qui pour le n° 6 est seulement de 1090 centimètres cubes. Il est avec la plus petite capacité parmi les 11 crânes de la série, quoiqu'il appartint à un individu complètement développé. Même s'il est permis d'accepter l'hypothèse que c'est un crâne féminin (quoique c'est peu vraisemblable étant donnée l'ossature très robuste, la grande largeur du front, la grande distance entre les processus mastoïdés très robustes), la capacité est trop petite et elle caractérise l'individu qui le portait comme trop primitif. Les affinités avec le crâne trouvé dans la grotte de Devetaki, dans l'arrondissement de Loveč (en Bulgarie du Nord)² et qui date d'une époque beaucoup plus ancienne (Paléolithique supérieure ou plutôt Néolithique inférieur) sont assez grandes. On pourra identifier tous ces trois crânes avec le type protoméditerranéen, étant donnée la grande ressemblance avec les crânes

¹ A cette époque-là plus au Sud la prédominance de l'homme méditerranéen est beaucoup plus marquante; v. M. C. Fürst, *Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in Argolis*. Lunds Universitets Arsskrift, N. F. Avd. 2, Bd. 26, № 8. Lund, 1930. V. aussi Fürst, *Über prähistorische Schädel aus Argolis*, in Verh. Gesellsch. f. phys. Anthropol. 1929, Bd. IV, pp. 3-14.

² R. Попов, *Един интересен череп etc.*, in Recueil „Loveč“, vol. I, Sofia 1929, pp. 68—75 et 149.

d'Our décrits par A. Keith et quelques crânes décrits par C. Fürst de l'île de Chypre¹.

La conservation de ce type protoméditerranéen jusqu'au commencement du deuxième millénaire av. J.-Chr. a fortement influencé le type méditerranéen, décrit plus haut. Des 5 crânes qui représentent ce dernier type dans notre série le n° 1 est presque prognathe, le n° 3 — prognathe typique. Le n° 1, quoique crâne masculin, a une capacité trop petite — seulement 1280 centimètres cubes. Les nos 3 et 4 sont avec de front inclinés.

Le crâne n° 8 (et le n° 9 qui lui ressemble beaucoup) se distingue beaucoup des nos 6 et 7 quoique leurs indices céphaliques se rapprochent. Le crâne n° 8 avec le crâne n° 4 est avec la plus grande capacité dans notre série — 1470 centimètres cubes. Le n° 8 montre beaucoup d'affinités par son nez aquilin, l'indice céphalique, l'indice de la face supérieure et d'autres traits descriptifs au n° 2 de la série de crânes du tell de Ruse. Drončilov a déterminé celui-ci comme appartenant au type nordique. Tous les trois s'approchent plus précisément du type nordique dolichoïde de Scheidt².

Les crânes nos 10 et 11, les derniers de notre série, se distinguent fondamentalement de tous les autres, tandis que la ressemblance entre les deux est très grande. Les différences qui existent sont dues au fait que le n° 10 est un crâne masculin tandis que le crâne n° 11 est un crâne féminin. Et c'est pour cela que le crâne n° 11 a un indice céphalique un peu plus grand — 83,7. C'est un brachycrâne typique tandis que le n° 10 avec son indice 81,4 est subbrachycrâne. A ces deux crânes de notre série ressemblent beaucoup les n° 4 et 5 de la série du tell de Ruse. Et comme ceux-ci sont des crânes féminins, ils ressemblent par leur indice céphalique à notre n° 11 qui est de même, comme il a été dit, féminin. A ces quatre crânes de Ruse et de Kubrat ressemble beaucoup, par les indices céphalique et longitudo-vertical et la ligne sagittale de l'occiput, le crâne de tell de Kodža-Dermen.

* * *

Le fait qu'en trois lieux dans la Bulgarie du Nord toujours dans de couches énéolithiques ont été trouvés des brachycrânes

¹ M. C. Fürst, *Zur Kenntniss der Anthropologie der prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypren*. Lunds Universitets Arsskrift, Avd. 2, Bd. 39, № 6, Lund 1933.

² Scheidt, *op. cit.*, p. 70.

Mensurations et indices des crânes.

Numero du crâne dans la série	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Numero du catalogue	1	5	9	6	11	8	7	2	10	3	4
Age	Ad	Sen	Ad	Juv	Mat	Ad	Ad	Sen	Juv	Juv	Ad
Sexe	(masc.)	(fem.)	(masc.)	masc.	(fem.)	(fem.)	(masc.)	(masc.)	(fem.)	masc.	fam.
Mensurations											
Longueur maximum	185	181	(171)	188	(175)	169	172	184	—	172	166
Largeur maximum	133	133	(126)	(139)	130	130	134	144	(125)	140	139
Hauteur (<i>basion-bregma</i>)	(134)	134	(112)	146	116	124	(116)	145	—	133	132
Largeur frontale minimum	93	93	92	95	—	91	89	96	91	96	89
Largeur frontale maximum	115	114	—	(114)	112	114	115	125	117	126	121
Largeur bizygomatique	(118)	(121)	(122)	(124)	—	(120)	(125)	(129)	124	(128)	(117)
Hauteur de la face supérieure	63	71	63	65	—	62	62	62	68	67	65
Hauteur nasale	47.5	52.0	44.0	44.0	—	45.0	46.0	48.0	44.0	45.5	48.0
Largeur nasale	(22.0)	21.5	(21.0)	(22.0)	—	25.0	(25.0)	24.0	21.0	22.5	23.0
Largeur interorbitaire (<i>dacrion-dacrion</i>)	(19)	—	(21)	20	—	25	25	25	(24)	25	25
Longueur (<i>nasion-basion</i>)	—	100	—	(113)	—	94	—	109	—	—	—
Longueur de la face (<i>basion-prosthion</i>)	—	95	—	(111)	—	94	—	103	—	—	—
Longueur du <i>foramen magnum</i>	—	33	—	(36)	—	33	—	—	—	—	—
Largeur du <i>foramen magnum</i>	—	26	—	(31)	—	26	—	—	—	—	—
Largeur mastoïdale	80	93	(93)	100	75.5	98	95	99	—	96	95
Largeur orbitaire	*37.5	39.0	*(36.0)	*39.0	—	37.0	36.0	36.5	*38.0	39.0	34.5
Hauteur orbitaire	*32.0	34.0	*34.0	*35.0	—	28.0	28.5	31.0	*30.0	31.0	30.5
Longueur maxilloalvéolaire	46	(42)	46	47	—	—	45	48	32	47	(46)
Largeur maxilloalvéolaire	34	(33)	36	39	—	—	40	40	31	41	41
Largeur entre les points auriculaires	(90)	87	—	99	—	93	—	94	—	96	94
Largeur entre les astéries	(102)	110	—	111	(94)	106	—	107	—	(113)	102
Circonférence horizontale (par l' <i>ophrion</i> et la plus grande protubérance occipitale)	518	512	—	531	—	486	—	522	—	504	493
Circonférence sagittale <i>nasion-opistion</i>	382	376	—	383	—	350	—	(390)	—	364	363
Circonférence sagittale <i>nasio-bregma</i>	136	133	122	125	—	118	124	139	114	122	124
Circonférence sagittale <i>bregma-lambda</i>	135	118	—	133	129	127	123	126	—	122	134
Circonférence sagittale <i>lambda-opistion</i>	111	125	—	125	103	105	—	(125)	—	120	105
Distance directe <i>nasion-bregma</i>	116	115	109	114	—	109	110	122	100	108	108
Distance directe <i>bregma-lambda</i>	121	110	—	116	116	114	114	114	—	114	113
Distance directe <i>lambda-opistion</i>	94	105	—	103	88	90	—	(106)	—	103	92
Angle facial	82.5	92.5	(80.5)	89.5	—	83.0	81.0	87.0	—	89.0	82.0
Capacité (en cm ³)	1280	1290	—	1470	—	1090	—	1470	—	1330	1270
Indices											
Indice céphalique	71.9	73.5	(73.7)	(73.9)	(74.3)	76.0	77.8	78.3	—	81.4	83.7
Indice longitudo-vertical	(72.4)	74.0	(65.5)	77.7	(66.3)	73.4	(67.4)	78.8	—	77.3	79.5
Indice transverso-vertical	(100.7)	100.7	(88.9)	105.0	89.2	95.4	(86.6)	100.6	—	95.0	95.0
Indice facial supérieur	(53.4)	(58.7)	(51.6)	(52.4)	—	(51.7)	(49.6)	(48.1)	54.8	(52.3)	(55.5)
Indice nasal	(46.3)	41.3	(47.7)	(50.0)	—	55.5	(54.3)	50.0	47.7	49.5	47.9
Indice orbitaire	85.3	87.2	(94.4)	89.7	—	75.7	79.2	84.9	84.9	79.5	88.4
Indice du <i>foramen magnum</i>	—	78.8	—	(86.1)	—	78.8	—	—	—	—	—
Indice frontal	85.3	86.5	89.3	91.2	—	92.4	88.7	87.8	87.7	88.5	73.1
Indice pariétal	89.6	93.2	—	87.2	89.9	89.8	92.7	90.5	—	93.4	84.3
Indice occipital	84.7	84.0	—	82.4	85.4	85.7	—	(85.8)	—	85.8	87.6

* On a mesuré les orbites droites.

et que leur nombre — cinq — par comparaison avec les dolicho-crânes trouvés dans les mêmes tells et de la même époque et dont le nombre est douze — est assez considérable, montre que les brachy-crânes étaient une composante importante de la population de la Bulgarie du Nord-Est à cette époque là — l'époque énéolithique.

Étant donné qu'en Europe (à l'exception de la Russie Méridionale) les brachy-crânes sont l'élément le plus récent, il convient de tirer la conclusion qu'en Bulgarie de type protoméditerranéen, le type méditerranéen et le type nordique dolichoïde sont plus anciens que le type brachy-crâne dont il est question. Cela nous impose le devoir d'essayer à répondre à la question : quand et d'où est-il venu le dit type brachy-crâne et quel est ou quels sont les peuples qui l'ont introduit dans notre région.

Le feu K. Drončilov avait déjà, en considérant les deux brachy-crânes du tell de Ruse, souligné le fait qu'ils diffèrent considérablement du type brachy-crâne d'Asie Mineure, connu sous les noms de type hitite ou type arménien. C'est à cause de ce fait qu'il a conclu que les brachy-crânes sont venus en Bulgarie septentrionale du Nord. Les brachy-crânes de notre série diffèrent aussi considérablement du type d'Asie Mineure, ainsi comme celui-ci nous est décrit par Weninger¹. Après notre troisième cas de brachy-crânes en Bulgarie du Nord de la fin du troisième millénaire av. J.-Chr. on peut dire avec certitude qu'ils sont venus du Nord et que le type brachy-crâne d'Asie Mineure dans sa dispersion vers l'Ouest et le Nord n'a pas pu passer au Nord de la barrière montagneuse de la Stara-Planina (le Balkan proprement dit) et a pris la route diagonale et la direction de la via Egnatia par la Thrace Méridionale et la Macédoine en se dirigeant vers les parties occidentales de la Péninsule Balkanique. Ici on trouve ce type jusqu'aujourd'hui dans une proportion considérable, chez les Albanais comme chez les Bulgares de la Macédoine Occidentale. Le fait que des quatre crânes énéolithiques trouvés à Cucuteni en Moldavie trois sont très sem-

¹ J. Weninger, *Die physisch-anthropologischen Merkmale der vordasiatischen Rasse und ihre geographische Verbreitung*, in Mitt. d. geogr. Ges. Wien, 1920, pp. 13 et suiv. Sur la craniologie des Hitites v. Chevket Aziz, *Sur la morphologie des crânes trouvés dans un tell d'Anatolie*, in Revue turque d'Anthropologie, n° 10, 1930, et n° 15—16, Mars 1934. V. aussi l'Anthropologie, vol. 47, pp. 33 et suiv.

lables à nos brachycrânes confirme la conclusion que ceux-ci sont venus du Nord. On pourra même tirer la conclusion que la migration qui a apporté les brachycrânes en Bulgarie a beaucoup plus profondément affecté la Roumanie.

Après les migrations des peuplades nordiques au commencement du troisième millénaire av. J.-Chr. vers le Sud et l'Est, on connaît jusqu'à l'époque historique (le XIIIe siècle av. J.-Chr.) encore deux migrations qui ont eu des répercussions sur la Péninsule Balkanique: la migration qui s'est produite au commencement de la deuxième période thessalienne (environ 2150 avant J.-Chr.¹) et qui a transporté la céramique peinte des Carpates en Thessalie et ensuite la migration qui a contribué à la destruction des habitats qui se trouvaient à la place des tells et a mis fin à ladite céramique peinte (environ 1900 av. J.-Chr.)². Étant donné que nos brachycrânes ont vécu à l'époque quand la céramique peinte était encore pratiquée, la conclusion qui s'impose est qu'ils sont venus en Bulgarie du Nord vers 2200—2100 av. J.-Chr. Mais quel est le peuple qui s'est installé à cette époque là dans la Bulgarie du Nord? C'est une question assez difficile à résoudre. D'après Vasić déjà à l'époque du Néolithique supérieur les Thraces et les Illyriens ont vécu dans la Péninsule Balkanique. Plusieurs auteurs, par exemple Schmidt, Schuchhardt et Wilke, acceptent que la céramique peinte dans le bassin inférieur du Danube a été pratiquée par les Thraces. Par conséquent nos brachycrânes qui ont importé cette céramique dans la Bulgarie du Nord sont aussi Thraces. C'est l'opinion aussi de M. Much, Chr. Tsuntas etc. E. von Stern déjà en 1906 était contre cette hypothèse. Elle n'est pas acceptée aussi par Childe. Mais étant donné que les études récentes confirment l'apparition des Thraco-Illyriens dans la Péninsule Balkanique avant le deuxième millé-

¹ Vladimir Dumitrescu, *La cronologia della ceramica dipinta dell' Europa orientale*, in *Ephemeris Dacoromana*, vol. IV, Rome 1926—1927, p. 306.

² Oswald Menghin, *Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen, Tocharer und Hettiter*, in *Hruschewsky-Festschrift*, Kiew 1928, ed. l'Académie des Sc. d'Ukraine, p. 16. Les études les plus récentes tendent à négliger les mouvements qui se sont produits environ 1900 av. J.-Chr. et de les attribuer plutôt à des migrations internes; v. V. Georgiev, *Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur, ihre Herkunft und ihre Sprache. T. I. Urgriechen und Urillyrier (Thrako-Illyrier)* in *Ann. Univ. Sofia, fac. hist.*, t. XXXIII, 1936, p. 162.

naire av. J.-Chr. il est permis de croire que ce sont justement les Thraces qui ont introduit le type brachycrâne dans la Bulgarie du Nord. Les Illyriens étaient de même brachycrânes¹ et leurs successeurs sont jusqu'aujourd'hui brachycrânes typiques.

Il est évident qu'à l'époque de l'arrivée des Thraces dans la Bulgarie du Nord ils ont trouvé ici un mélange de différents types. A côté des anciens protoméditerranéens dolichocrânes, chaméconches et prognathes vivaient les méditerranéens dolichocrânes, les nordiques dolichoïdes auxquels ils ont ajouté de brachycrânes. Par conséquent il est évident que les affirmations du Prof. M. Popov que pendant toute l'époque avant J.-Chr. la Péninsule Balkanique a été habitée principalement par des nordiques dolichocrânes², ne sont pas confirmées par les données exposées dans cette contribution à l'anthropologie de la Péninsule Balkanique à l'époque énéolithique.

¹ W. Jankowsky, *Waren die Glockenbecherleute dinarischer Rasse?* in *Anthrop. Anzeiger*, vol. 8, 1931, pp. 104—115.

² M. Popov, *Nasledstvenost, rasa etc.* Sofia 1938.

Две цигле с натписом из Moesia Superior

Отъ Н. Вулич

У Corpus Inscriptionum latinarum III Suppl. под бројем 13814a налазе се два натписа на циглама, које су нађене „in der kleinen Uferebene am Tzlas — Katarakt (сигурно Izlaz — K.), in den Ruinen des Castells an der Mündung des Boljetiner Baches“. По Corpus-у оне гласе:

- a SVC I-ERMOCENI PP
RIPLEG VII CL PARCE
- b SC I-E | | RIPE
LEG | |

У Corpus-у ово је прочитано као: *Su(b) c(ura) Hermogeni p(rae)p(ositi) rip(ae) leg(io) VII Cl(audia) Parce*. А за Parce каже се: „In Parce latere videtur nomen castelli, praeterea ignoti.“

По мои мишљењу, нити је тачно да овај жиг треба тако читати, нити је Parce име неког кастела.

Сам Corpus примећује да копија овог натписа (Abklatsch), није била доста јасана („Neudeck misit cum estypis non satis claris“), другим речима да нисмо сигурни да имамо тачан текст. Ја сам, истина, ове године нашао у селу Добри на десној обали Дунава (између Голупца и Доњег Милановца) једну опеку с истим натписом, али је на њој натпис веома оштећен тако да су остала само слова:

HERMOCEN
L PARC·

Као што се види, из овог одломка не може се закључити да је на крају другог реда стајало Е, нити се може штогод рећи о титули Хермогеновој. Важно е међутим да се може тврдити да Parce није стајало на крају жига.

Ми мислимо да на овим циглама место *p(rae)p(ositi) ri-* *p(ae)* треба читати само *praepositi*. Наиме, држимо да је на житу стајало PPRIP или, још боље, само PRIP, ако не и PREP,

дакле *prepositus* (*prepositus* место *praepositus* види на пример JÖI = Jahreshefte d. österr. arch. Inst. XII n. 27).

Из некадашње Горње Мезије познајемо велики број опека које би говориле за ово тумачење. Тако напр. на идућим жиговима помињу се само *praepositi* (или *praefecti*), а не стоји уз њих додатак *grae*.

- JÖI IV n. 59 *leg(io) VII Cl(audia); s(ub) c(ura) Adventini p(rae)f(ecti)?*
- JÖI VI n. 66 *leg(io) IIII Fla(via) su(b) c(ura) Dinic[i] pr(ae)p(ositi)?*
- JÖI VI n. 68 *leg(io) IIII Fia(via) su(b) c(ura) Tate p(rae)f(ecti)?*
- JÖI VI n. 71 *leg(io) VII Cl(audia) su(b) c(ura) Euf. p(rae)f(ecti). Bessio.*
- JÖI VI n. 72 *leg(io) VII Cl(audia) su(b) c(ura) Euf. p(rae)f(ecti) Silvanus.*
- JÖI VI n. 73 *leg(ionis) VII Claudie (јамачно *leg(io) VII Claudia s(ub) c(ura) Mucatre p(rae)p(ositi)?*)*
- JÖI VI n. 74 *leg(io) VII] Cl(audia) s(ub) c(ura) Victorini pr(ae)p(ositi)?*
(и 75)
- JÖI VI n. 76 *VII C(laudia) s(ub) c(ura) Vicorini [sic] p(rae)p(ositi)? F(lavius) Vitalianus.*
- JÖI VI n. 77 *l(egio) VII s(ub) c(ura) Ursac(i) p(rae)f(ecti). Argutio.*
- JÖI VI n. 81 *eq(uites) Dal(matae) ar. s(ub) c(ura) Vetraci p(rae)p(ositi)?; fecit Mucianu(s).*
- JÖI VIII n. 24 *leg(io) VII Cl(audia) su(b) c(ura) Victori(?) p(rae)p(ositi)?*
- JÖI VIII n. 27 *l(egio) VII C(laudia) s(ub) c(ura) Vicorini [sic] p(rae)p(ositi)? F(lavius) Vi[tali]anus.*
- JÖI XII n. 27 *s(ub) c(ura) Boniti pr(a)epositi l(egionis) VII [боље *l(egio) VII*].*

Споменик Срп. Краљ. Акад. Наука LXXI:

- n. 93 *l(egio) VII Cl(audia) s(ub) c(ura) Euf. p(rae)f(ecti). Bessio.*
- n. 94 *leg(io) VII Claudia s(ub) c(ura) Mucatre pr(ae)p(ositi)?*
- n. 95 *leg(io) VII Cl(audia) s(ub) c(ura) Adventini pr(ae)p(ositi)?*

Али из ових примера види се не само да на жиговима CIL III 13814, није вероватно стајала реч *gira*, него и да *Parce* није име места где су те цигле нађене. Ми видимо да у наведеним случајевима иза речи *praepositus* (или *praefectus*) стоји често једно лично име. Јамачно дакле и у натпису CIL III 13814а у *Parce* треба тражити једно такво име. Није искључено да овде треба читати: *legio VII Claudia pia — Argutio* (види горе).

Још једна реч о *praepositi* (*praefecti*). Шта су они? Могло би се помислити да су то старешине циглари који су правили те цигле. Међутим, то су по свој прилици команданти војске. А *Bessio*, *Vitalianus*, *Argutio* итд. били би њихови потчињени који су директно надзиравали рад у цигланама.

II.

У *Jahreshefte d. österr. archäol. Inst. VI Beiblatt n. 78* објављен је жиг једне цигле из Виминацијума који гласи:

leg(io) VII Cl(audia) reno(vata?) temp(erante) Concor(dio) duc(e).

Овог лета видео сам у Великом Градишту на Дунаву (антички *Pincum*) код Г. Ђорђа Ђорђевића, београдског судије, циглу која има исти жиг, али с том разликом што у почетку стоји *leg(io) VIII Flavia F(elix)* место *leg(io) VII Cl(audia)*.

Издавачи опеке у JÖI покушали су да објасне реч *renovata* или *renovatum* овако: „Das *renovata* oder *renovatum* könnte auf einen Wiederaufbau des Legionslagers unter *Concordius* (који је свакако био *dux* у *Moesia Prima*) geben.“ Наиме, они су мислили на обнову, рестаурацију, *castra* у Виминацијуму. Док се знало само за жиг легије VII и само за опеку с тим жигом нађену у Виминацијуму, то је мишљење било врло вероватно. Али сад, кад се нашла ова опека легије IV и то далеко од Виминацијума, ово се мишљење мора, макар и незнатно, изменити. По свој прилици, реч је о обнови више кастела, на којој су сарађивале обе мезијске легије.

България и нѣкои тайни международни договори

Отъ Кръстю Крачуновъ

Историята посочва, че въ международния животъ на Европа, особено презъ XIX вѣкъ, дипломатията развиваше трескава задкулисна дейность, плодъ на която се явиха различни тайни договори между отдѣлни държави. Разбира се, главнитѣ творци на такива трактати и спогодби бѣха велики Сили. Въ резултатъ, всрѣдъ тази епоха на „вѣорженъ миръ“ бѣ създадена цѣла система отъ договори и съглашения, въ която малкитѣ държави играеха ролята ту на сателити, ту на инструменти за интереситѣ на голѣмитѣ държави, ту като „размѣнна“ монета въ пазарлъцитѣ и споразуменията между великитѣ Сили. Владѣтели, министри, дипломати, военни работѣха безспирно, преговаряха, пишеха доклади, съставяха проекти, сключваха съюзи. Между европейскитѣ кабинети се водѣше оживена кореспонденция, шифровани телеграми гъмжеха, специални куриери сновѣха между разнитѣ столици, нарочни пратеници бѣха натоварени съ тежки мисии. Нейно величество „пресата“ сжщо бѣ на своя постъ — по команда на тоя или она факторъ или ржководна личностъ тя влияеше върху обществената психика, тржбѣше такъвъ или онакъвъ лозунгъ, пропагандираше една или друга идея. Всѣки народъ се ржководѣше отъ своя „свещенъ егоизъмъ“ въ този вихрь на борба за сжществуване. Държавни съображения, забулени съ неизбѣжния „секретъ“, бѣха като девизъ на разнитѣ правителства. Така бѣ изплетена оная гжста и фатална мрежа отъ всевъзможни международни актове, въ която бѣ замотана и сждбата на българския народъ — безъ негово знание и воля.

Въ младата и крехка още наша държава всѣки споредъ силитѣ и способноститѣ си работи за изграждане на стопански и културенъ възходъ и никой дори не подозира, че други люде — чужденци кроятъ планове, водятъ преговори, подписватъ трактати за смѣтка на единъ малкъ, жилавъ и трудо-

любивъ народъ, грубо се намѣсватъ въ неговата участъ, произволно му чертаятъ друга бѣднина. Българскиятъ селянинъ оре китнитѣ ниви, учителтъ просвѣщава младежта, войниктъ се подготвя да обича и мре за отечеството, — но никой не може да знае за надвисналата опасностъ надъ Родината ни. Но нека говоримъ съ убедителния езикъ на фактитѣ.

Санстефанскиятъ договоръ, който осъществяваше националния идеалъ на българския народъ, като създаваше една Велика България почти въ нейнитѣ етнографски граници, срещна отпора на други сили. Особено Англия и Австро-Унгария, като смѣтаха, че Русия ще употреби новото Българско Княжество като сѣчиво за империалистичната си политика въ Балканския полуостровъ (стремежъ къмъ Цариградъ и Протоцитѣ) и, следователно, считаха своитѣ голѣми интереси на Близкия Изтокъ застрашени, работѣха енергично и упорито за провалянето на Санстефанския „прелиминеръ“. За тази целъ се водиха сложни и продължителни преговори между лондонския и виенския кабинети, въ резултатъ на които бѣ подписана въ Виена на 6 юний 1878 г. отъ графъ Андраши, министъръ на външнитѣ работи, и английския посланикъ Елиотъ гибелната за насъ българитѣ, тайна конвенция. Никой българинъ нито подозираше даже, че две велики държави се нагърбватъ да прекрояватъ сѣдбинитѣ на Родината му (едва въ последнитѣ години подиръ Свѣтовната война бѣ публикувана тази конвенция). Ето и нейнитѣ клаузи: 1. Австро-Унгария и Велико-Британия се задължаватъ да съгласуватъ своитѣ усилия въ Берлинския конгресъ, за да сполучатъ, щото автономното Княжество България да не се простира на югъ, нито на югозападъ отъ една линия, която да се трасира надлъжъ по върховетѣ на Балкана и която да отива оттамъ прѣко къмъ западъ чакъ до рѣката Морава. 2. Страната, която ще бѣде отрѣзана отъ България, такава, каквато е разграничена отъ Санстефанския договоръ, ще съставя предметъ на постановление, осигуряващо на Султана военно и политическо господство, достатъчно да даде залогъ противъ опасността отъ едно нахлуване или едно възстание (тукъ се разбира нещастната Източна Румелия). 6. Дветѣ правителства ще откажатъ съгласието си за спогодба, по силата на която владението на Добруджа би паднало въ рѣцетѣ на Русия. — Въоръжени съ тази конвенция, австроунгарскитѣ и английскитѣ пълномощници въ Берлинския конгресъ разсѣкоха хубавата

снага на Санстефанска България. Очевидно, това бѣ изворътъ за трагизма на българския народъ, който трѣбваше да изпие до дѣно горчивата чаша, поднесена му отъ злата орисница. И досега се чувствува неправдата, посѣяна отъ този злотворенъ за насъ междудържавенъ актъ.

Страницитѣ на най-новата политическа история ни разкриватъ едно голѣмо събитие: на 16 юний въ Берлинъ бѣ подписанъ таенъ договоръ за „сѣюза на тримата императори“ — руския Александъръ III, германския Вилхелмъ I и австрийския Францъ-Йосифъ. Този трактатъ, който претендираше да бѣде лостъ въ общеевропейската международна политика, сжщевременно се занимава съ териториалното *statu quo* на Европейска Турция. Действително въ особения протоколъ, неразривно свързанъ съ договора, четемъ следнитѣ клаузи: 3. Тритѣ Сили сж съгласни да схващатъ евентуалността отъ една окупация било на Източна Румелия, било на Балкана, като пълна съ опасности за общия миръ. Ако това се случи, тѣ ще употребятъ усилията си да отклонятъ Турция отъ едно подобно предприятие, разбира се като България и Източна Румелия ще трѣбва, отъ своя страна, да се въздържатъ да предизвикватъ Портата чрезъ нападения, изхождащи отъ тѣхнитѣ земи, насочени срещу други провинции на Отоманската империя. 4. Тритѣ Сили не ще се противопоставятъ на евентуално съединение на България и Източна Румелия въ териториалнитѣ граници, които имъ сж опредѣлени отъ берлинския договоръ, ако този въпросъ би изникналъ по силата на нѣщата. Тѣ сж съгласни да отклонятъ България отъ всѣко нападение срещу съседнитѣ провинции, именно Македония, и да заявятъ, че въ подобенъ случай тѣ (българитѣ) ще действуватъ на свой рискъ. Знаеше ли нашиятъ народъ за „грижитѣ“ на тѣзи три могъщи империи за него, зачитаха ли тѣ неговитѣ национални въждедения? Отговорътъ може да бѣде само отрицателенъ.

Известно е, че следъ берлинския конгресъ Сърбия започна да се ориентира къмъ Хабсбургската монархия. И ето, на 28 юний 1881 г. въ Бѣлградъ, Миятовичъ, министъръ на външнитѣ работи, и Хербертъ, австро-унгарски дипломатически представителъ, подписаха договоръ за сѣюзъ между Австро Унгария и Сърбия, който правѣше нашата западна сѣсѣдка почти сателитъ на Даулистичната монархия. Наистина, чл. VII отъ дого-

вора гласи: Ако вследствие хода на събитията, чието развитие не може да се предвиди днесъ, Сърбия бжде въ възможност да направи териториални придобивки по посока на южнитѣ си граници (съ изключение на Новопазарския санджакъ), Австро-Унгария не ще се противопостави на това и ще действува предъ другитѣ Сили, за да ги спечели за едно благоприятно становище за Сърбия. — Несъмнено е, че Австро-Унгария, чрезъ този международенъ инструментъ, отклоняваше Сърбия отъ нейнитѣ копнежи за Босна-Херцеговина и я тласкаше къмъ Македония. Така бѣ посѣяна ябълката на раздора между дветѣ славянски сестри — България и Сърбия. Именно опрѣнъ върху този договоръ, виенскиятъ кабинетъ се намѣси грубо и, съ ултиматумъ до князь Александра, спрѣ победоносното настѣпление на храбрата българска армия въ Сърбия презъ месецъ ноемврий 1885 г.

Въ Виена, на 30 октомврий 1883 г., австро-унгарскиятъ министъръ Калноки и румънскиятъ министъръ Стурдза подписаха договоръ за таенъ съюзъ между Австро-Унгария и Румъния, къмъ който сѣция день се пресѣдини и Германия. Чл. 2 на този договоръ гласи: Ако Румъния, безъ никакво предизвикателство отъ нейна страна, би била нападната. Австро-Унгария е задължена да ѝ даде своевременно помощъ и подкрепа противъ нападателя. Ако Австро-Унгария би била атакувана при сѣщитѣ обстоятелства въ една частъ на нейнитѣ държави съседни на Румъния, *casus foederis* ще се представи веднага за тази последната. — Така отъ тази дата Румъния бѣ обвързана да плува въ водитѣ на Централнитѣ империи. Този международенъ актъ засѣгаше косвено нашия народъ: напр., ако България би се втурнала съ орѣжие да си възвърне своята свидна рожба Добруджа, натрапена на Румъния въпрѣки нейната воля презъ 1878 г., Хабсбургската монархия и Германската империя ще се обявятъ за врагове на България — значи ще прѣчатъ на нейното национално обединение.

Детронирането на князь Александра (21 августъ 1886 г.), политиката на регентството начело съ Стамболова, враждебното становище на царь Александра III къмъ българското правителство, — всичко това направи събитията въ България като европейски въпросъ. Докато Русия се стремѣше да събори регентството, Англия му даваше своята морална подкрепа. Въ съперничеството на тѣзи две велики Сили на Балканския

полуостровъ Германия се нагърби съ ролята на арбитъръ-посредникъ. Следвайки своето традиционно приятелство, поменатитѣ две държави сключиха прочутия „презастрасователенъ договоръ“, на 18 юний 1887 г. въ Берлинъ. Ето какво постановява чл. 2 отъ този договоръ: Германия признава историческитѣ права, придобити за Русия въ Балканския полуостровъ и особено на нейното надмощно решително влияние въ България и Източна Румелия. Двата двора се задължаватъ да не допускатъ никакво измѣнение въ териториалното *statu quo* на речения полуостровъ, безъ предварително съглашение помежду си, и да се противопоставятъ евентуално на всѣки опитъ да се наруши това *statu quo* или да бжде измѣнено безъ тѣхно съгласие. Нѣщо повече, въ допълнителния твърде таенъ протоколъ отъ сѣщата дата четемъ следната клауза: 1. Германия ще даде, както въ миналото, своето съдействие на Русия, за да възстанови въ България едно правилно и законно правителство. Тя обещава да не дава въ никой случай своето съгласие за възвръщането на князь Батенберга (на българския престолъ). Така въ тази бурна епоха, когато нашата Родина стоеше, бихме казали, върху кратера на вулканъ, две грамадни империи съ таенъ договоръ предвиждаха евентуална своя намѣса въ сѣдбата на България.

Сѣбитията въ България презъ 1887 г. продължаваха да държатъ въ напрежение дипломатическия апаратъ на Европа. Докато Русия и Германия, при известно колебание на Франция, образуваха единъ дипломатически фронтъ, Австро-Унгария, Англия и Италия не захъснѣха да си подадатъ ръка за солидарна защита на интереситѣ си. Действително, по починъ на виенския кабинетъ, на 12 декемврий 1887 г. бѣ сключена тайна спогодба между Австро-Унгария, Англия и Италия. Въ точка 5 на съответната нота четемъ следното: Следователно, Турция не може ни да отстъпва, ни да делигира своитѣ суверенни права върху България на друга сила (държава), ни да се намѣсва, за да установи тамъ (въ България) едно чуждо управление, ни да търпи обуздаващи действия, предприети съ тази последната целъ, подъ форма било на военна окупация, било на изпращане на доброволци. Освенъ това, сжщитѣ три Сили се споразумяватъ да помагатъ на Турция, когато тя се съпротивява, или да я накажатъ, когато тя съучаствува. Въ този актъ прозира явно страхътъ на тѣзи три държави отъ евентуално господство на

Русия въ България, която въ такъвъ случай би била превърната въ аванпостъ на Русия къмъ Цариградъ и Протоцитъ (ключа между двата Континента).

Отъ гореизложеното се вижда, че само въ течение на 10 години въ Европа бѣха сключени шесть тайни международни договори, които засѣгаха прѣко или косвено, повече или помалко сѣдбата на българския народъ, макаръ той нито да знаеше, нито да участвуваше въ тѣхъ, нито дори да подозираше тѣхното сѣществувание. Тѣ тежеха като дамоклиевъ мечъ върху главата на България.

ПОПРАВКИ И ДОБАВКИ

Къмъ статията на прот. Ив. Гошевъ, Старитѣ печати на манастира св. Наумъ въ Македония, тукъ, сс. 91—108:

с. 92 редъ 20 отгоре вм. II тї да се чете II т`ѣ.

с. 92 редъ 24 отгоре вм. „sgrt“ да се чете: „sgrt“

с. 95 редъ 7 отгоре вм. ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ да се чете: ΘΑΥΜΑΤΉΡΓΟΣ.

Къмъ статията на С. Giannelli, Alcune aggiunte agli „Acta Bulgariae ecclesiastica“, тукъ, сс. 156—168:

L'articolo ha cambiato posto nel volume, e quindi tre rimandi interni che sulle bozze andavano bene adesso sono sbagliati: — p. 157 n. 1: „su cui v. pp. 120 s.“ va corretto „pp. 161 s.“; p. 166 n. 2: „cfr. p. 121, nota 2“ va corretto „p. 162 nota 2“; p. 167 n. 5: „di cui sopra pp. 118“ va corretto: „p. 159“.

Къмъ статията на Ив. Дуйчевъ, Изъ писмата на патриарха Николая Мистика, тукъ, сс. 212—218.

Въ разрѣзъ съ общоприетото досега мнение за времето на възкачването на Романа Лакапина на византийския престолъ (декемврий 919 год.), V. Grumel, Notes de chronologie byzantine (= Echos d'Orient, XXXV, 1936, pp. 331—335) се опита да докаже, че това е станало на 17 декемврий 920 год. Проф. Fr. Dölger, — който въ своитѣ Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453, I (München u. Berlin 1924) p. 70, приемаше датата 919 год., — напоследъкъ е склоненъ да приеме новата дата — 920 г. (вж. Сборника Никовъ, с. 222 бел. 1; ср. Byzant. Zeitschr., XXXVII. 1937, pp. 217/8). Ако би се приела тази нова дата, то тя ще окаже влияние върху общото нареждане на събитията отъ тази епоха. Заповѣдта на византийското правителство за събиране на данъкъ ще трѣбва да се отнесе къмъ края на 920 г., а срокътъ за представяне на самия данъкъ — мартъ 921 год.

СЪДЪРЖАНИЕ — CONTENTU

	Страници Pages
Дуйчевъ, Ив. † Професоръ Петъръ Никовъ (жivotъ и научна дейность)	1— 10
Мутафчиевъ, П. Петъръ Никовъ	11— 16 ✓
Батаклиевъ, Ив. Характерни историко-географски черти на нашитѣ старопланински градове	17— 24
Бешевлиевъ, В. Два малко известни византийски надгробни надписа	37— 47
Бицилли, П. К вопросу о взаимоотношеніяхъ „Востока“ и „Запада“ в исторіи Европы	48— 54
Batowski, H. Mickiewicz wobec oświaty bulgarskiej	55— 61
Благоевъ, Н. П. Времето, когато презвитеръ Козма е живѣлъ и писалъ беседата си	25— 29
Bratianu, G. I. Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique	30— 36
Бурмовъ, Ал. Къмъ въпроса за замѣстника на Левски	62— 69 ✓
Велковъ, Ив. Нѣколко тракийски и сръдновѣковни крепости по Сръдна Арда	70 - 78
Вулич Н. Две цигле с натписом из Moesia Superior	560—562
Гандевъ, Хр. Къмъ изучването на „чумавитѣ времена“	79— 83 ✓
Георгиевъ, Е. Имената на старобългарскитѣ букви	134—151
Георгиевъ, Св. Писмата на латинския императоръ Хенриха като изворъ за българската история	115—125 ✓
Герасимовъ, Т. Нови монети на царъ Михаилъ Асеня	84— 90
Gerov, B. Zur Frage nach der altbulgarischen Form des Namens der Stadt Saloniki	126 -133
Гошевъ, прот. Ив. Старитѣ печати на манастира Св. Наумъ въ Македония	91—108
Господиновъ, Юрд. С. Предисторически находки въ Преславъ	152—155

- Grumel, V. La chronologie des patriarches de Jérusalem sous les Comnènes 109—114
- Giannelli, C. Alcune aggiunte agli „Acta Bulgariae ecclesiastica“ 156—168
- ✕ Дановъ, Хр. М. Къмъ култа на Изида въ Долна Мизия 169—172
- Darkó, E. Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau 173—180
- Димитровъ, Д. П. Новъ сравнителенъ материалъ къмъ втория златенъ накитъ отъ Мадара 181—192
- ✓ Димитровъ, М. Страничка изъ историята на борбата за черковна независимостъ 193—195
- ✕ Диневъ, П. Отношения между българи и турци въ София презъ XVI вѣкъ 196—211 ✓
- Dölger, F. Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers 219—232
- Дуйчевъ, Ив. Изъ писмата на патриарха Николай Мистика 212—218
- Зволински, Пшем. Имена на известни лица и събития въ българската топонимична номенклатура 233—243 ✓
- Инокентий, архим. За св. антиминсъ въ Варненската църква „Св. Архангелъ Михаилъ“ 244—258
- Kabrida, J. Sur les bérats des métropolités orthodoxes dans l'ancien Empire ottoman au XVIIIe siècle 259—268
- Крачуновъ, Кр. България и нѣкои тайни международни договори 563—568 ✓
- Лековъ, Ив. Изъ историята на консонантизма въ българския езикъ 269—274
- Laurent, V. 'Ο Βαρδαρίτων ητοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois? 275—289
- Mavrodinov, N. Remarques sur les inscriptions du trésor de Nagy-Szent-Miklós 308—317 ² ₀
- De Meester, P. Pl. Le rasophorat dans le monachisme byzantin 323—332
- Mikola, J. J. Einige Bemerkungen über die Tätigkeit General Casimir Ehrnrooths als Bulgarischer Staatsmann 301—307
- ✕ Мирчевъ, К. Единъ български зографъ въ сръбскитѣ манастири презъ XVIII вѣкъ 290
- Михайловъ, Г. Нѣколко бележки върху употребата на genetivus и nominativus absoluti у Теофана 318—322

Moravcsik, Gy. La provenance du manuscrit byzantin du „De administrando imperio“ . . .	333—337
Мошинъ, Вл. Зорграфскіе практики. . .	291—300
Novak, Grgr. Šta su nazivali Jadranskim Morem Herodot i Hekataios . . .	338—341
Острогорскій, Г. Братя Василія I. . .	342—350
Панайотовъ, Ив. Падането на Бисмарка и българскитѣ въпросъ . . .	351—360
Попруженко, М. Г. Крестъ поднесенный въ 1878 г. Царю Освободителю Болгарскимъ народомъ . . .	361—364
Райковъ, Хр. Нови антични паметници въ музея на д-во „Августа Траяна“ — Ст.-Загора. . .	365—368
Расовскій, Д. Русь, черные клобуки и половцы въ XII в. . .	369—378
Runciman, St. Bogomil and Jeremiah . . .	379—383
Swiencyskyj, I. Byzantinische Bleisiegel in der Sammlungen von Lwow . . .	434—441
Schweinfurth, Ph. Das Felsrelief der Externsteine: die byzantinische Grundlage seiner Darstellung . . .	442—461
Svoboda, K. Quelques observations sur la méthode historique de Michel Psellos . . .	384—389
Снѣггаровъ, Ив. „Заветъ“ на св. Ивана Рилски . . .	462—475
Станевъ, Н. Паисий и българскитѣ книжовници . . .	411—417
† Станимировъ, Ст. Бачковскитѣ манастиръ презъ втората половина на XVI вѣкъ и презъ XVII вѣкъ . . .	390—410
Стойчевъ, Ив. Кр. За първообраза на българското знаме споредъ чл. 23 отъ Конституцията . . .	418—433
✓ Трифоновъ, Юрд. Въ кой Никополь сѣ били внесени мощитѣ на св. Ивана Рилски въ 1469 год. при връщането имъ отъ Търново въ манастира . . .	476—482
Tonev, Ml. Die Teilung des thrakischen Reiches nach dem Tode Kotys' I. . .	483—492
Тодоровъ, Я. За рѣчното име Места . . .	493—497
✓ Томовъ, Т. Ст. Единъ ратникъ отъ епохата преди и следъ Освобождението . . .	498—508
Herman, Emil. Wann ist Chrysamweihe zum ausschliesslichen Vorrecht der Patriarchen geworden? . . .	509—515
Цвѣтковъ, А. Начало на тайни революционни комитети въ България . . .	516—524

Шкорпилъ, К. Укрепления на първата българска държава въ северна Добруджа край Дунава и Черноморския бръгъ	525—535
Юрдановъ, Юрд. Българската община на гр. София въ началото на XIX вѣкъ	536—546
Jaranoff, D. Les crânes préhistoriques de la Bulgarie et leur importance pour la paléothnologie de la Péninsule Balkanique	547—559
Поправки и добавки	569

Издавания на Българското историческо д-во

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

Книга I. 1905 г., 196 сс.	изчерпана
Книга II. 1906 г., 208 сс.	изчерпана
Книга III. 1911 г., 225 сс.	ц. 150 лв.
Книга IV. 1915 г., 248 сс.	ц. 50 лв.
Книга V. 1922 г., 184 сс.	ц. 50 лв.
Книга VI. 1924 г., 236 сс.	ц. 80 лв.
Книга VII—VIII. 1927/8 г., 265 сс.	ц. 150 лв.
Книга IX. 1929 г., 238 сс.	ц. 150 лв.
Книга X. 1930 г., 184 сс.	ц. 150 лв.
Книга XI—XII. 1931/2 г., 416 сс.	ц. 250 лв.
Книга XIII. 1933 г., 229 сс.	ц. 180 лв.
Книга XIV—XV. 1937 г., 336 сс.	ц. 250 лв.

**Сборникъ въ честь на Василь Н. Златарски по
случай 30 годишната му дейность. — София
1925, голѣма 8°, 573 сс. ц. 250 лв.**

Общодостъпна историческа библиотека

Издание на Българското историческо дружество

- I. Проф. П. Никовъ, Второ Българско царство
1186—1936 г. София 1937. 48 сс. . ц. 10 лв.
- II. Д-ръ Ив. Дуйчевъ, Чипровецъ и възстанието
презъ 1688 г. София 1938, 45 сс. . ц. 10 лв.

Въ връзка съ чествуването на Василь Левски
дружеството издаде:

**Василь Левски. Възпоменателенъ брой (отъ ре-
дицата :Завети на нашето минало. Повременно
издание на Българското историческо дружество.
Брой 1, София 18. II. 1940), голѣма 8°, 32 сс.
ц. 5 лв.**

а 49

Цена 350 лева

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ